

KORTÁRS TÉRELMÉLETEK KELET-KÖZÉP-EURÓPAI KONTEXTUSBAN

Szerkesztő: Faragó László

KÉZIRAT

2018

A kötet az NKFIH K 115870 számú, Kortárs térelméletek közép-kelet-európai kontextusban című projektjének keretében, a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (NKFIH) támogatásával készült.

Lektorálta: Korompai Attila

Tartalomjegyzék

Bevezetés

Faragó László

I. POZITIVISZTIKUS TÉRTUDOMÁNY: EMPIRIZMUS ÉS A KVANTITATÍV/STATISZTIKAI TUDOMÁNYOS MÓDSZEREK

1. Az abszolút tér ideájának filozófiai gyökerei és hatása a kortárs tértudományokra
Tagai Gergely
2. Térbeli forradalmak: A „kvantitatív forradalom” és a pozitivista térelméletek.
Ginelli Zoltán
3. A „kvantitatív forradalom” Magyarországon
Ginelli Zoltán
4. A tudományos magyarázat problémája a területi kutatásokban.
Dusek Tamás
5. Földrajzi, makro és regionális gazdasági hatáselemző modellezés
Varga Attila

II. MARXISTA ÉS FEMINISTA FÖLDRAJZI IRÁNYZATOK

6. Marxista nézetek a térről és térbeliségről
Czirfusz Márton, Jelinek Csaba, Berki Márton
7. A tértermelés neomarxista kritikája: A technokrata térrepresentációktól a lefebvre-i városhoz való jog instrumentalizációjáig
Egyed Ildikó
8. A feminista és a marxista földrajz kapcsolata: Összekötő és elválasztó diskurzusok a térről
Timár Judit
9. Test és tér: Patriarchális viszonyok újratermelése városi köztereken
Sági Mirjam
10. Az egyenlőtlen fejlődés a magyarországi közmunka példáján
Czirfusz Márton

III. A POSZTMODERN KOR TÉRFELFOGÁSAI

11. „Posztista” terek
Faragó László

12. Fókuszban a terek „politikai eredete”: A diskurzuselméleti megközelítés hozadéka a térrel kapcsolatos kutatások számára

Varró Krisztina

13. A tér és a hatalom anti-esszencialista koncepciója: Foucault és a neomarxista, posztstrukturalista kritikák

Egyed Ildikó

14. Online terek fenomenológiája. Adalékok a (késő) modern tértapasztalatok értelmezéséhez

Berger Viktor

15. A tér semmi és minden

Faragó László

IV. ÚJ MATERIALISTA RELACIONÁLIS TÉRFELFOGÁSOK

16. Új materialista relacionális térelméletek: A reprezentáción túl, a szövevények hálójában

Fabók Márton, Berki Márton

17. A középső-ferencvárosi vízparti funkcionális átalakulásának cselekvőhálózat-elméleti vizsgálata

Berki Márton, Tolnai Gábor

18. Az assemblage gondolkör: elmélet és gyakorlat a medgyesegyházi dinnyetermesztés példáján.

Lendvay Márton

19. Materiális infrastruktúrák és társadalmi térbeliség: A hazai áramellátás átalakulásai

Fabók Márton

Szerzőink

BEVEZETŐ

FARAGÓ LÁSZLÓ

A tér, a területiség nemcsak a tértudományok¹ vizsgálati tárgya, hanem a társadalmi és a természeti jelenségek a közös nevezője is, így minden diszciplína számára fontos alapkategória. A tér mibenléte több mint kétezer éven át foglalkoztatta a filozófusokat, és az elmúlt évtizedekben a tértudományokban is újra felélénkültek a térrel kapcsolatos viták. Különösen a nyugati társadalomföldrajzban – a kartézianus és a newtoni koncepcióval szemben – egyre több alternatív térkonceptió jelent meg. Az új eszmeáramlatok nem léptek teljes mértékben a korábbiak helyébe, hanem a hagyományos vagy megújult formákban a már elterjedtek is tovább élnek. Megfelelő kontextusban ma épp úgy relevánsak például a pozitivista (pozitivistikus) és marxizáló² térkonceptiók, mint a posztista (posztmodern, posztstrukturalista stb.) és a még újabb (pl. új materialista) törekvések. E kötet ezt a *sokszínűséget* tárja fel, nem egy eszmeáramlat és gyakorlat mellett érvel, hanem *több rivális, ugyanakkor egymást kiegészítő megközelítést mutat be* és igyekszik rávilágítani mindegyik erősségére, a hozadékokra és a fő vitapontjaikra is.

E könyv szerzői sem értenek mindenben feltétlenül egyet, mi is különféleképpen gondolkodunk a térről való tudásról, és ennek megfelelően más módszereket is alkalmazunk. Az egyes fejezetekben bemutatott álláspontok ütközhetnek egymással, de mindegyik hozzájárul a térről való tudáshoz. Nemcsak az egyes térfelfogások állnak egymással vitában, hanem az intézményrendszer is folyamatosan alakul, differenciálódik. „A földrajz története nem egyszerűen megtörténik az idő múlásával, hanem aktív alkotás, küzdelem eredménye” (Smith, 1988: 160.).³

Magyarországon a tértudományok művelői között csak az utóbbi időben bontakozott ki a különféle nézetek nyílt vitája, elkezdődött a különféle koncepciók (iskolák) karakterének explicit letisztulása. Sokan művelik a tértudományokat, sokan gyakorolják a területfejlesztést, a területi tervezést, de gyakran még mindig nem tudatosan vállalt értékválasztások mentén cselekszenek. Bármilyen furcsán is hangzik, de még sok elméleti kérdéssel foglalkozó

---

¹ A „tértudományok” közé soroljuk (Faragó 2016b, 5. fejezet) a földrajzot, a regionális tudományt, a regionális tanulmányokat és a különféle szaktudományok térrel foglalkozó „részeit” (pl. térszociológia, településszociológia, regionális gazdaságtan, urbanisztika).

² Marx és Engels a történetiségre (idő) tették a hangsúlyt és nem volt explicit térelméletük. A marxista, neomarxista, posztmarxista térelméletek a marxi koncepcionális kereteken belül mások által megkonstruált koncepciók.

³ Például Magyarországon az 1980-as években a regionális tudomány kivált a földrajztudományból és saját intézményrendszert hozott létre (MTA Regionális Kutatások Központja, MTA Regionális Tudományi Bizottság, regionális doktori iskolák, új folyóirat a Tér és Társadalom stb.)

szakembernek, geográfus októnak sincs tudatos explicit tudományfilozófiai elkötelezettsége, így hogyan várhatnánk el azt a tervezési-fejlesztési gyakorlatban ténykedőktől. A téri, a területi kérdések – mint minden más – megértéséhez, kutatásához különféle (egyéni, diszciplináris) orientációkkal közeledhetünk. Nem elefántcsonttoronyban folytatott tétnélküli vitákról van szó, mert az elméleti megalapozottság és a személyes cselekvés, a társadalmi gyakorlat szorosan összefügg, a választott (tudomány)filozófia, a „domináns paradigma” (Kuhn 1984) meghatározza a szakpolitikai hozzáállást, a kutatások eredményét és a cselekvési stratégiákat is. A különféle hitek,⁴ tudományfilozófiai meggyőződések, az eltérő diszciplináris (paradigmatikus) keretek, az ismeretelméleti különbségek másként tükrözik vissza a valóságot, más eszközök (módszerek) alkalmazását igénylik a gyakorlatban, és így más és más tereket tárnak fel. Például a különféle beállítottságú, elkötelezettségű kutatók és gyakorlati szakemberek ugyanazokat az adatokat másként kezelik, más értelmet, jelentőséget adnak nekik, és ennek következtében a valóság más magyarázatait, sőt más konstrukcióit hozzák létre. E tanulmánykötet segíthet mindenkit (oktatók, diákok, gyakorlati szakemberek) abban, hogy eligazodjanak a lehetséges értékválasztások, alapvetések között, és képet kapjanak a térértelmezések és alkalmazásuk sokszínűségéről.

Nemcsak különféle – sok mindenben különböző – felfogások léteznek, hanem ugyanazok a nézetek, ideák a különböző társadalmi-gazdasági közegekben (országcsoportokban, országokban, kontextusokban) másként interpretálódnak, és eltérő módon érvényesülnek a gyakorlatban. Ahogy különbségek vannak az amerikai és az európai tradíciók között, úgy kelet-közép-európai kontextusban is másként működnek a különféle teóriák. E kötetben törekszünk e sajátosságok bemutatására is.

A fejlett Nyugattól ideológiailag, fizikailag és intézményileg is elzárt Kelet-Közép-Európa évtizedekig kimaradt a filozófiai és a politikai eszmeáramlatokról folyó nemzetközi diskurzusból. A posztoszocialista átalakulás (az 1980-as évektől a 2000-es évek elejéig) nem volt ellentmondásmentes. A nyugati világba való visszatérés (szabadpiac, IMF, World Bank, NATO, EU stb.) a neoliberalizmus jegyében történt. Az átalakulás során nemcsak a termelőeszközök döntő hányada került külföldi kézbe, hanem az *ideológiai, a politikai és a tudományos diskurzusokat is a „fejlett Nyugat” irányította*. Az uniós csatlakozási folyamat tematizálta (pl. új regionalizmus, deregularizáció), formalizálta és intézményesítette (pl. jogharmonizáció) a keleti integrációt. Tudományterületünkön is a koncepcionális javaslatok főként a nyugati minták *másolását*, a mainstream elméletek *rekonstruálását*, a meglévő

---

⁴ Értelemmel történő megértés, felfogás.

gyakorlatok *átvételét* jelentették. Magyarországon a területi kutatások jelentős része megmaradt az átalakulási folyamat leírásánál (megoszlások, jelenségek időbeni terjedése, modellek), a főáramlatú koncepciók (pl. területi versenyképesség) kifejtésénél. Az átmeneti időszakban kevesebb figyelem fordult a területi kérdésekkel foglalkozó tudományterületek elméleti megalapozására. A geográfusok, a regionalisták kapacitásait a sürgető gyakorlati kérdések megválaszolása (regionalizáció, területi innováció és versenyképesség, területi klaszterek, újraparosítás stb.) kötötte le. A gender földrajz, a posztizmusok megjelenése Kelet-Közép-Európában önmagában újdonságot jelentett. E megkésés nem jelentett előnyt a különböző tudományágakban, így a geográfiában és a sajátos magyar regionális tudományban ugyanúgy meg kell vívni a tudományfilozófiai harcokat az alternatív tanok emancipációjáért, mint a megelőző évtizedekben az Egyesült Államokban vagy Nyugat-Európában.

E könyv négy fő blokkja utal a tértudományi irányzatok nemzetközi *megjelenésének és megerősödésének* kronológiájára is. A pozitivist, kvantitatív (regionális tudományi) irányzat az 1950–1960-as évektől, a (neo)marxista, az aktivista kritikai földrajzi megközelítés az 1960-as évek végétől, az ezeket meghaladni kívánó – jobb szó híján gyakran posztmodernnek nevezett – törekvések az 1980–1990-es évektől erősödtek meg, míg a legújabb nézetek (új materializmus, sík-ontológia, cselekvőhálózat-elmélet stb.) elterjedése inkább már a századunkat jellemzi. Azért éppen ebbe a négy blokkba sorolva tárgyaljuk a különféle szemléletmódokat, mert mind a négy „irányzat”, koncepciónyaláb fellelhető a jelenlegi magyar tudományos életben is. A kommunista érában csak a marxista és a kvantitatív irányzatokat művelték és ezek még most is erősen jelen vannak a magyar tudományos életben. A posztmodern és a még újabb irányzatok pedig a jelen és a jövő diskurzusaiban kapnak jelentősebb szerepet.

Az első blokkban tárgyalt pozitivist, szcientista (empirikus-analitikus) irányzatok – a később tárgyalt irányzatoktól eltérően – technokratizmust képviselve *ideológiai semlegességet* is hirdetnek. A második blokkba a fennálló kapitalista termelési rend tértermelését feltáró és azt megváltoztatni kívánó, tág értelemben *marxista* paradigmákon alapuló kritikai (gyakran radikális, aktivista vagy anarchista) törekvéseket soroljuk. Ide tartozónak vélem az e nézetekkel rezonáló strukturalizmust is, amely a természeti renddel és a társadalmi struktúrákkal mint átfogó, meghatározó rendszerekkel számol. A harmadik blokkban a nyelvi-, a kulturális, az ismeretelméleti fordulatba tartozó kortárs koncepciókat (többnyire posztizmusokat) tárgyaljuk. A negyedik blokk narratívái (a társadalmat, a gazdaságot) megfosztják az embert privilegizált központi szerepkörétől és a dolgokat, a természetet

egyenrangú cselekvőképes aktoroknak tételezik fel és újra középpontba kerül az önmagában vett valóság megismerhetősége. Természetesen tisztában vagyunk azzal, hogy ezek az együtt létező irányzatok hatnak egymásra, közöttük párhuzamosságok és átfedések is vannak, elkülönítésük csak sajátos szempontokból lehetséges. A tértudományok evolúciója során az új koncepciók és módszerek megjelenésével nemcsak a régi tematikák kerültek más megvilágításba, hanem bővült a területi vizsgálatok tárgyköre is (pl. hatalom, szexualitás), ma már *bárminek vizsgálhatjuk a téri megjelenési formáját, struktúráját*. A geográfia vagy a tértudományok fragmentálása segíti az értékválasztások explicit megjelenítését, a paradigmakészletek letisztulását.

(I.) A (neo)pozitivista,⁵ az empirista,⁶ a kvantitatív megközelítések számos mérhető ténnyel járulnak hozzá *világunk térbeli megjelenésének leírásához és elemzéséhez*. A hagyományos empirikus vizsgálatokat, a matematikai, statisztikai módszertant előtérbe helyezők kevésbé medítálnak ismeretelméleti, tudásszociológiai dilemmákon, meggyőződésüknek megfelelően teszik a dolgukat, *objektívnek tekintett* tudományos eszközökkel vizsgálják, *írják le és modellezik az általuk feltárt* valós (reális) világukat. Mindazokon a területeken létjogosultságuk van ezeknek a megközelítéseknek és módszereknek, ahol sikeresen meg tudják ragadni, le tudják írni a különböző jelenségeket, és a gyakorlat is igazolta, hogy jól alkalmazhatók előrejelzésekre is. A pozitivista térelmélet feltételezi, hogy a területi jelenségek és folyamatok a hagyományos tudományos módszerekkel megismerhetők és leírhatók, számos jelenség jól modellezhető. Általában azt a következtetést vonják le, hogy a területi intézményrendszernek is igazodnia kell e reálfolyamatokhoz.

A pozitívizmus és a kvantitatív módszerek alkalmazása nem szükségszerűen tartoznak össze (pl. a társadalomföldrajz is gyakran alkalmaz kvantitatív eszközöket), de mégis gyakran együtt járnak. Képviselőik törekszenek az *objektív és szubjektív* megfigyelések, az *igaz és a hamis* állítások megkülönböztetésére és tesztelésére. Ebben jó eszközöknek bizonyulnak számukra a matematika, a statisztikai és más természettudományos módszerek. Ma már valószínűségi alapon a véletlennel és az irracionálissal is képesek számolni. A pozitivista alapokon nyugvó kvantitatív elemzések számos társadalompolitikai döntésben is segíthetnek.

---

⁵ Pozitívizmus alatt a logikai pozitívizmus, a logikai empirizmus, a tudományos empirizmus, a neopozitívizmus és az ezekhez kapcsolódó izmusok nagy családját értem. A popperi kritikai racionalizmust (falszifikacionizmust) nem sorolom ide.

⁶ Az empirizmus a tapasztalatot tekinti az ismeret egyetlen igaz forrásának. A társadalmi tényeket, a megkérdoztetek véleményét is a tapasztalatokra vezet vissza. Az érzéki megismerés nem jelent többet, mint a jelenségek megragadását, a dolgok lényegét az elme tárja fel (a tudat képeihez értékelések társulnak). A pozitívista empirizmus gyakran nem számol azzal sem, hogy a tapasztalatokat előfeltevések előzik meg (kontamináció). Témánk szempontjából gondot jelenthet, hogy a tér önmagában nem megtapasztalható.

A kvantitatív módszerek kétségtelen további előnye, hogy azok funkcionálhatnak transzkulturális, transznacionális közös nyelvként is.

Kutatások, személyek pozitivista (realista, naturalista), pozitivistikus megjelölése arra utal, hogy az így megjelölt irányzat képviselői nem merészkednek ingoványos talajra, nem gyötrik őket ismeretelméleti kételyek, hanem hipotéziseiket a szubjektivitás, az elfogultság kizárásával egzakt módon akarják igazolni. Az a meggyőződés hajtja őket, hogy a természettudományi megfigyelések, a kvantifikálás, a matematikai, a statisztikai eszközök és az egzaktan mérhető indikátorok alkalmazása *tényszerűbben* járul hozzá a területi folyamatok leírásához, a törvényszerűségek meghatározásához, mint más lehetőségek. Világunkat olyan *zárt rendszerként* tételezik fel, amelyben a változásokat felismerhető *kauzális erők* alakítják, és *a teret viszonylag állandó, egymástól jól elhatárolódó diszkrét dolgok töltik ki, amelyek jól kategóriákba* (pl. objektív-szubjektív, férfi-nő, makro-mikro, város-falu, NUTS-rendszer) *sorolhatók*, és annak megfelelően kezelhetőek.

A klasszikus földrajzi megközelítésben a téren általában valamilyen fizikai környezetet, legtöbbször a föld „felszínét” értik. A természetföldrajz a körülöttünk lévő fizikai természetet kívánja *minél objektívabb módon* feltárni és bemutatni, a főbb jellemzőket és az elemek kölcsönhatásait írja le. E felfogásában az *univerzális törvényszerűségek* alapján működő természet megadja az emberi cselekvések kereteit. Alapvető jelentőségűnek tartja az embertől függetlenül létező materiális világ ok-okozati viszonyainak a feltárását. Az egyetlen elfogadható tudományos módszer *a tapasztalati úton szerzett ismeretekből objektív eszközök segítségével* (pl. matematika) *logikai úton levonható tudományos következtetés*. A második világháború után ez a mechanisztikus-materialisztikus világnézet a *kvantitatív módszerek* előtérbe állításában (kvantitatív forradalom) csúcsosodott ki, ami a *regionális* megközelítéssel egy időben, azzal összefonódva jelent meg. A (kvantitatív) *regionális tudomány* a társadalmi-gazdasági folyamatok térbeni alakulásának minél jobb megismerésére, leírására és modellezésére törekedett. A *tényszerű hasonlóságok* feltárása vezetett a *térségtípusok* megalkotásához. E *neopozitivist* törekvések a természettudományi minőségében erősítették meg a földrajztudományt és járultak hozzá a regionális kutatások önálló diszciplínaként való elfogadásához.

Manapság újra nőtt az igény e szemléletmód megerősítésére. Martin (2001) kifejezetten úgy gondolja, hogy a földrajzban a különböző „filozófiai hóbortok” helyett sokkal komolyabban kell vennünk a *mély empirikus kutatásokat*, és újra nagyobb figyelmet kell fordítanunk a *kvantitatív tényekre*. Még akkor is erre van szükség, ha nem létezik semleges kutatás és

bármilyen is legyen az, szükség lehet explicit politikai állásfoglalásra is. A földrajznak hatni kell a politikára, de közben nem szabad elveszítenie „kvantitatifikálási erejét” (Dorling–Shaw 2002).

Az 1990-es években a pozitívizmussal szemben felerősödő kritikákhoz, ebben az első blokkban tárgyalt megközelítések *viszonylagos* leértékelődéséhez nem annyira a belső ellentmondások, téziseinek a megdöntése vezetett, hanem az új eszmék iránti vágy és az új paradigmák megerősödése, emancipációja. A szcientizmus versus posztmodern vitára⁷ reagálva én nem gondolom, hogy az új tudományfilozófiai koncepciók képviselői azért nem alkalmaztak volna kemény módszertani apparátust, mert nem rendelkeztek ilyen ismeretekkel, vagy ne lettek volna képesek elsajátítani azokat, hanem azok objektivitásához kételyeket fűztek és az új szemléletekhez (nyelvi fordulat, posztpozitívizmus, posztstrukturalizmus stb.) más módszertanokat (pl. dekonstrukció, újfajta kritikai szemlélet, mikro szociológiai vizsgálatok) is kerestek. A kritikusok, az újítók nem antipátiát tápláltak a pozitívista, a kvantitatív megközelítések iránt, *csak korlátok közé akarták szorítani érvényességüket*, és helyet kívántak teremteni nézeteik (pl. relationalizmus) és saját maguk számára (egyetemi kurzusok, tanszéki helyek, kutatásfinanszírozás stb.). A pozitívizmus viszonylagos gyengülése mellett az empirizmus, a kvantitatív módszerek alkalmazása a jövőben is fontos szerepet fog kapni a természetföldrajzban, a társadalomföldrajzban és a regionális tudományban is. Szkizmákhoz (pl. regionális tanulmányok kiválásához) nem a kvantitatív módszerek alkalmazása vagy azok elvetése vezetett, hanem az eltérő ideológiai, tudományfilozófiai alapok, tudásszociológiai értelmezések, az empiriák és az állítások érvényességének eltérő módon való kezelése.

E tudományfilozófiai vita ma Magyarországon is releváns, de elsősorban a természettudományok és a társadalomtudományok (pl. természetföldrajz vs. társadalomföldrajz) közötti ellentétekben jelenik meg.⁸ A tértudományokban, a speciális magyar regionális tudományban (gyűjtőtudomány, MRTT mint ernyőszervezet) e vita az ezredforduló után erősödött fel. E kötetben mi azt hangsúlyozzuk, azt a szemléletet valljuk (ebben e kötet szerzői egyetértünk), hogy *minden tudományosan megalapozott konzisztens*

---

⁷ Többek között Paul Gross és Norman Levitt (1994, 1996) hadat üzent az erősödő posztmodern antiszcientizmusnak, „a tudomány és az ész előli megfutamodásnak”. Kiálltak a hagyományos tudományos racionalizmus mellett. Alan D. Sokal (1996) fizikus paródiatanulmányt jelentetett meg az áltudományos posztmodernről, és jelentős energiát fektetett a természettudományok elleni lázadás leverésére. Később egy belga elméleti fizikussal írt könyvet „Értelmiségi szélhámoskodások” címmel, amelyben többek között erősen támadta az episztemológiai relativizmust.

⁸ Tudománytörténeti érdekesség, kelet-európai sajátosság, hogy a szocialista véleménydiktatúra idejében is leértékelték a társadalomtudományokat és ma is találkozhatunk ilyen véleményekkel.

nézetrendszernek egyidejűleg létjogosultságuk van, tisztában kell lennünk a pozitivista és a posztpozitivisták megközelítések erősségeivel és gyengeségeivel is, és a kontextusnak megfelelően (pl. megismerés tárgyához való igazodás, a valóság mindig ott van a mélyben), az adott szituációban (pl. rendelkezésre álló adatok) a legalkalmasabbat kell mindenkor alkalmazni. Leszögezhetjük, hogy sem a természettudományok, sem a társadalomtudományok *nem állnak a másik fölött*, hanem mások, különbözőek, más lehet a vizsgálatuk tárgya, célja, módszere.⁹ Nem a matematikai-statisztikai módszertan megfelelő alkalmazása vagy annak hiánya dönti el, hogy jó vagy rossz kutatásról, értékelhető vagy fals eredményekről van-e szó. A különböző megközelítések sokasága együtt képes feltárni a területi folyamatok sokszínűségét. Saját tapasztalataim szerint a területi kutatások esetében a probléma nem a megfelelő módszertan, hanem a tér-, a területi szemlélet hiánya szokott lenni. Például egy ökonometriai modell kiválóan rámutathat közgazdaság-tudományi összefüggésekre, de ha nem képes beépíteni területi-kulturális (társadalmi-téri) sajátosságokat/különbözőségeket, akkor nem a regionális vagy a tértudományok tárgykörébe tartozik, nem minősül területi kutatásnak, hanem a közgazdaság-tudomány szerves része.

A térről való pozitivista gondolkodásnak leginkább az abszolút tér ideája felel meg, amely a teret a tőlünk függetlenül, „odakint” létező valóság tárgyszerű elemének tekinti. Több tudományágban is végtelen izomorf üres „tartályként” kezelik a teret és a hétköznapi praxisban is megfelelően funkcionálhat e koncepció. „Az abszolút, illetve (az azzal nem teljesen azonos) földrajzi tér nem csupán a természeti földrajz, hanem más geotermészettudományok (...) elméleteiben is a központi fogalom, gyakorlatukban pedig a közeg szerepét tölti be. ...a természet- és a műszaki tudományokra alapozott *reálszféra számára a »térfajták«* közül továbbra is *az abszolút tér a preferált*” (Erdösi 2014, 8.). Legtöbb területi kutatás is arról szól, hogy valamilyen jelenség (innováció, szabadalmak, kisvállalkozások, szegények, etnikumok stb.) *hol helyezkedik el a* (pl. a földrajzi, az adminisztratív) *térben, milyen a térbeni eloszlása. A térben, a térbeli kifejezés szemantikailag is arra utal, hogy valami benne van valamilyen fizikai létezőben, önálló szubsztanciában, vagy abban történik a cselekvés. (A fizikai térben ez lehetséges is: a hal a tóban úszik, a robotok az összeszerelő csarnokban dolgoznak.) A területi megoszlások vizsgálatai is azon a hallgatóságos feltételezésen alapulnak, hogy a vizsgálat tárgyától függetlenül létező térben (koordináta-*

---

⁹ Mint már korábban hivatkoztam rá, Alen D. Sokal cáfolja a posztpozitivisták törekvések megalapozottságát, kuruzslásnak, félrevezetésnek minősíti azokat. A honlapján (<http://www.physics.nyu.edu/faculty/sokal/>) lévő dokumentumokból sokat megtudhatunk erről. Sokal mély meggyőződéssel és figyelemre méltó érvrendszerrel vállalt jelentős szerepet a pozitívizmus oldalán a tudományháború néven elhíresült vitában.

rendszerben, földrajzi vagy közigazgatási területen stb.) foglalnak el pozíciókat, és töltenek be a meglévő helyeket a tárgyak, történnek a cselekvések.

Földrajztudósaink és regionalistáink jelentős része elkötelezte magát *a valóság területi folyamatainak objektív feltárása* és leírása mellett (Pl. Beluszky 2009; Nemes Nagy 2009; Dusek 2012; Erdősi 2014). A hazai területi kutatásokban a matematikai-statisztikai módszerek és a területi modellek alkalmazása elsősorban a területi megoszlások elemzéseiben, a területi folyamatok bemutatásában és hatásvizsgálatában terjedtek el. A regionális elemzési módszerekben a Nemes Nagy-féle iskola (ELTE Regionális Tudományi Tanszék, Nemes Nagy 2005), a földrajzi makro regionális (GMR) és a térökonómiai modellek alkalmazásában és fejlesztésében a pécsi Varga Attila vezette iskola jár az élen (PTE KTK, Varga 2002, 2006). Kocziszky (2013) tankönyvében foglalta össze az ökonómiai modellek alkalmazását a területi kutatásokban.

Az első blokk részletes bevezetőjében Tagai Gergely az abszolút tér ideájának filozófiai gyökereit tárja fel és azt keresi, hogy az abszolút tér koncepciója miként hat a kortárs térfelfogásokra. Elsősorban a pozitivista szemléletű társadalomföldrajzi és regionális kutatási áramlatok térfelfogására fókuszál. Ginelli Zoltán kimerítő áttekintést ad a kvantitatív forradalom sokszínűségéről, valamint utóéletéről és kritikai hangon fogalmazza meg annak magyarországi megjelenését. A területi kutatásokban, általában a társadalom-tudományokban mindig problematikus a tudományos magyarázat, különösen a verifikáció kérdése. Dusek Tamás tanulmányában e problémakört járja körül. Részletesen tárgyalja a logikai pozitívizmus és a kritikai racionalizmus tudományeszméjét. A „big data” kapcsán elemzi az újjáéledő társadalomfizikai, társadalommérnöki irányzatok térelméleti vonatkozásait. A regionális tudomány egyik legprogresszívebb területe az ökonometriai modellek fejlesztése és alkalmazása. Varga Attila erről értekezik ebben a blokkban megjelenő tanulmányában.

(II.) „A filozófusok a világot csak különbözőképpen értelmezték; de a feladat az, hogy megváltoztassuk” (Marx: Tézisek Feuerbachról, No. 11).¹⁰ Túl kell lépni a jelenségek és a folyamatok egyszerű leírásán. A marxizmus nemcsak a világ működésének diagnózisát fogalmazza meg, hanem új rendre is javaslatokat tesz. A politikai gazdaságtani megközelítések az osztály, az etnikai, a nemi identitást összekapcsolják a *politikai állásfoglalással és cselekvéssel*. A leíró földrajz nem változtatja meg a világot, ezért sokan szükségesnek tartották egy társadalmilag is releváns új társadalomföldrajz létrehozását. A kritikai, az aktivista, a radikális jelző nem csupán attitűdre vagy módszerre utal, hanem

---

¹⁰ Hasonló szellemiségű volt az egykori magyar liberális párt, az SZDSZ szlogenje: Tudjuk, merjük, tesszük.

egyértelmű *etikai és politikai állásfoglalást* takar, az igazságtalanul működő világ (a probléma a kapitalizmus) megváltoztatását, új (igazságosabb) társadalmi rend kialakítását tűzte ki célul (Barnett–Bridge 2013). Az új kritikai (radikális) társadalomföldrajz baloldali identitású és alapvetően *marxista keretekben gondolkodik* (lásd például Myrna Breitbart, Robert Graham, David Harvey, Richard Peet, Neil Smith stb. munkásságát). A radikális geográfia kizárólag marxista lehet, mert ez az egyetlen *antikapitalista* ideológia (Folke 1972). Az 1970-es 1980-as éveket egyértelműen uraló marxista geográfia bemutatta, hogy kapitalista világunk osztályok¹¹ (tőketulajdonosok, alkalmazottak stb.) és társadalmi csoportok *különbözősége* (gazdagok-szegények, férfiak-nők, identitáscsoportok stb.) és *aszimmetrikus viszonyai* mentén működik, és ez *területi különbségekben* is megjelenik (centrum-periféria, város-falu, területi szegregáció, kétsebességes Európai Unió stb.). Ahhoz, hogy demokratikusabb, környezettudatosabb, területileg hasonló eséllyel rendelkező társadalmak alakuljanak ki a kapitalista gazdaság jelenlegi működési logikáján, magán *a szuperstruktúrán* kell változtatni, ami a kapitalizmus által termelt terek és területi struktúrák megváltoztatásával is jár.

A marxista, a kritikai, a radikális földrajz¹² születéséhez az a felismerés vezetett, hogy a kor társadalmi és környezeti kihívásaira a hagyományos földrajztudomány nem képes választ adni. Sokan úgy érezték, hogy a földrajzban az 1960-as években bekövetkezett regionális és kvantitatív fordulat (gravitációs modell, a profit maximalizálásra törekvő telephelyválasztás, pólusprogram stb.) sem volt képes bemutatni a *valós társadalmi problémákat* és változásokat. *A tér, a különböző területegységek sem semleges tudományos kategóriák, hanem értékválasztásokon alapulnak, társadalmi, politikai tartalmúak.* A vietnami háború (1965–1975), a Watergate-botrány, a francia diáklázadások (1968) és a növekvő munkanélküliség korában¹³ sok fiatal úgy gondolta, hogy nem jó irányba mennek a dolgok, és radikális változásokra van szükség. A radikális, az aktivista, a kritikai földrajz új jelenségeket/fogalmakat tett meg a vizsgálata tárgyává: szegénység, elmaradottság, kirekesztettség, társadalmi igazságosság, területi egyenlőtlenségek. Az 1960-as évek végétől a kritikai megközelítés a földrajztudomány integráns részévé vált, és még ma is jelentős az ebbe az irányba elkötelezettek tábora. *A földrajzi és a térelméleti kategóriákat marxi alapokon*

---

¹¹ Ma már inkább az etnikai, a nemi/gender vagy egyéb marginalizálódó csoportok léptek az osztályok helyébe.

¹² A radikális földrajz születését az 1960-as évek végére szokták datálni. E mozgalom jelentős tudományos fórumává az Antipode: A Radical Journal of Geography c. marxista baloldali folyóirat vált. Mérföldkövei az Amerikai Geográfusok Társaságának 1971-es bostoni találkozója és a Szocialista Geográfusok Egyesületének (USG) 1974-es megalakulása. Az angolszász világban az 1970-es 1980-as években a társadalomtudományok között a földrajzban vált a leginkább dominánssá a marxizmus.

¹³ Ugyanebben az időben válságjelenségek voltak a „létező szocializmusban” is (pl. Csehszlovákia 1968-as megszállása, a világpiactól való elzártság ellenére Kelet-Közép-Európában is éreztette hatását az olajválság), amiből többen a megreformálás szükségességének a gondolatáig jutottak.

gondolták újra, és eredményeiket a város- és a regionális fejlesztésekben alkalmazták. Ugyanezen az ideológiai alapon nagy jelentőségre tett szert a feminista, később a gender¹⁴ földrajz is (Liz Bondi, Routh Fincher, Jo Ford, Donna Haraway, Cindi Katz, Sallie Martson, Suzanne Mackenzi, Linda McDowel, Gerda Wekerle stb., Magyarországon Timár Judit). A „kulturális fordulat” ugyancsak gyors változásokat hozott a földrajzban (kulturális tanulmányok, pl. Birminghami Iskola, Richard Hoggart, Raymond Williams, Stuart Hall). A későbbiekben a marxista irányzatok megfelelő kritikával integrálták a posztmodern vagy posztstrukturalista törekvések egyes elemeit, de igyekeztek megmaradni a marxista keretek között.

A feminista mozgalom az 1960-as, 1970-es években az emberjogi és a baloldali mozgalmakból nőtt ki és a kezdetekben elsősorban kvantitatív módszerekkel mutatta be a nők helyzetét (pl. a nők alulreprezentáltak a vezető beosztásokban, a jól fizető állásokban, a politikában stb.). A feminista földrajz a radikalizálódó kritikai geográfia aktív motorjává vált, alapvetően változtatta meg a többnyire fehér polgári értelmiségi férfiak által kialakított világképet. Az 1980-as évektől a gender földrajza megtartotta a marxista társadalomkritikát, ugyanakkor jól adaptálta a posztmodern eszmeáramlat eredményeit is. 1994-ben Liz Bondi és Mona Domosh kezdeményezésére a feminista földrajznak saját szakmai folyóirata jelent meg (*Gender, Place and Culture: A Journal of Feminist Geography*). Neil Smith összefoglaló véleménye szerint „...a feminizmus egy sokkal koherensebb projekt, mint a posztmodernizmus. Szervezett politikai választ jelent létező társadalmi problémákra” ... „...a posztmodernizmus a társadalmi osztályokról mélyen hallgat. Ezzel szemben a feminizmus egyik legizgalmasabb aspektusa az, hogy megvan benne a lehetőség egy olyan sokkal integráltabb társadalomelmélet kifejlesztésére, amely egyúttal politikai erőt is képvisel (Timár 1993, 48.). Egyrészt Neil Smith által is megfogalmazott politikai töltete (a nők és más szexuális kisebbségek elnyomása nem egyszerűen a patriarchátusból ered, hanem átfogóbb rendszerből, a tőke és osztályviszonyokból) és aktivizmusa miatt, másrészt a kritikai társadalomföldrajzzal meglévő szoros kapcsolata miatt a feminista/gender geográfia térelméleti vonatkozásait is ebben a II. (neo)marxista, kritikai földrajzi blokkban tárgyaljuk.

A kontextus, a megélt tapasztalat, a kulturálisan, társadalmilag konstruált tér meghatározza, hogy milyen világban élünk. Vegyük komolyan a társadalmilag formált nemiséget, ami a térhez is eleve hozzá tartozik (Massey 1994; lásd Timár Judit és Sági Mirjam tanulmányát e kötetben). Vannak helyek, amelyeket csak nők vagy a férfiak használnak, illetve hoznak létre

---

¹⁴ A „gender” a biológiai nemnél szélesebb tartalmú, a társadalmilag konstruált nemiségre utaló kifejezés.

(pl. az a kiállítás, ahol férfiak által festett mezítelen nők vannak az a férfiak által a férfiak számára létrehozott tér, míg a konyha történetileg és gyakorlatilag is elsősorban női tér). „...a tér és a hely nemisége reflektál és visszahat arra az útra, amelyik során a társadalmi nem megkonstruálódott és megértődött abban a társadalomban, amelyikben élünk” (Massey 1994, 186.). A nemiség, a nemi szerepkörök másként konstruálódnak Londonban, mint egy északi iparvárosban (Massey 1994, 189.). Gillian Rose (1993) szerint a kortárs földrajzi diskurzus maszkulin, ami ignorálja a nők és a marginalizált csoportok látásmódját. Ma már mindenki számára egyértelmű, hogy a maszkulin látásmód csak egyike a létező szemléleteknek. Sajnálatos, hogy a feminista látásmód és cselekvés gyakran éppen olyan kirekesztő, mint a kritizált maszkulin (például amikor *kizárólagos* tereket hoznak létre az általuk kreált csoportok részére), de lehet, hogy ezt csak „fehér, heteroszexuális, középosztálybeli, idősödő férfiúi látásmódom” mondatja velem.

Neomarxista kritikai nézőpontból a migránsok esetleges radikalizálódása nem elsősorban a kulturális különbözőségekből ered, hanem abból, hogy generációkon keresztül a „kizsákmányolt munkás” szerepét töltik be a globalizálódó kapitalizmusban. Új, etnikailag is különböző munkástömegek Európába telepítése (migráció támogatása) újraerősíti a kapitalizmusból eredő radikális konfliktusokat, amelyek kulturális színezetben és területi szegregációban is megjelenhetnek.

Felvethető a kérdés, hogyha a marxista, feminista, liberális törekvések elérik céljaikat és az „ugyanolyanok” és a „mások” közötti határok, vagy például a hagyományos nemi szerepvállalások (meglévő társadalmi struktúra) eltűnnek, azaz bizonyos különbözőségek feloldódnak látszanak, és olyan terek jönnek létre, amelyek nem termelik újra a kirekesztés ezen formáit, akkor ez nem jár-e identitásvesztéssel, a különbözőségek megszűnése nem vezet-e a társadalom elszürküléséhez? Ha radikális változtatásokkal sikerül is a történetileg egyértelműen elhatárolódó, többnyire bináris zárt kategóriákat felszámolni, akkor *más differenciák alapján újak jöhetnek létre* és a különbözőségek, a differenciáló helyek jelentősége továbbra is fennmarad. A különbözőség nem feltétlen alárendeltséget, alávetettséget, negatív értelmű hierarchiát jelent, hanem zárt társadalmi-téri egységek/csoportok között is létrejöhetnek más típusú relációk (pl. kölcsönös megértés) és megvalósulhat egy békés egymás mellett élés.

A marxizmus egyik alaptétele a szuperstruktúra és a hierarchiák léte. Az alapvető összefüggések rendszere, a minden mögött ott lévő struktúra, mint működő egész (a kapitalizmus) hat a különböző elemekre. A strukturalizmust explicit módon Althusser kötötte

össze a marxizmussal („Marxot újraolvasva” kiderül, hogy a strukturalizmus a kapitalizmusból nőtt ki). „Egyszerű naivitás azt hinni, hogy policentrizmus vagy a decentralizáció bármely formája működhet erős hierarchikus korlátok és aktív beavatkozás nélkül” (Harvey 2012: 84.). A tradicionális marxista térfelfogás alapja, hogy léteznek objektív fizikai (reális) és az emberek (szubjektumok) által létrehozott társadalmi terek („második természet”), amelyek egyaránt az empirikus valóság részei (Fragó 2012). A társadalom a materiális (fizikai/természeti) keretek között, azzal dialektikus kapcsolatban működik. Meghatározó jelentőségű a szuperstruktúráként működő *termelési viszonyok összessége*, amely kolonizálja a mindennapi élet tereit. A mindenkori társadalmi berendezkedések azzal adekvát tereket hoznak létre. A „harmadik tér” koncepciója (Lefebvre, Soja stb.) meghaladta a korábbi bináris gondolkodást, és a szubjektív, a materiális és egyéb tereket ebbe egyesítette.

Ebben a második blokkban tárgyalt megközelítések az ezredfordulóra *a nyugati társadalmakban elvesztették radikalizmusukat*, mert ez vált a mainstream akadémiai gondolkodássá (ez lett az egy igaz nagy narratíva) és az intézményrendszer szerves részévé vált (tanszékek, intézetek, kurzusok, folyóiratok, nemzetközi társaságok, képviselőik vezető állásokat töltöttek be stb., Smith 2000). *A multikulturalitás a globális kapitalizmus széles körben elfogadott ideológiájává vált* (Žižek 1997).¹⁵ „...a mai kritikai elmélet, a »kulturális tanulmányok« köntösében teljes mértékben kiszolgálja a kapitalizmus féktelen fejlődését” (Žižek 1997, 46.). Sajátos belső ellentmondásnak látom, hogy az elfogadottsággal, az intézményi biztonsággal, a hatalomba kerüléssel megjelent e mozgalmak „maszkulin viselkedése”, intoleranciája más nézetekkel szemben. E lendületvesztés folytán az újat keresők, a megújulni vágyók figyelme inkább a diskurzuselméletre, a nemreprezentációs elméletekre és más új törekvésekre irányult.

Kelet-közép-európai kontextusban fel kell tennünk a kérdést, hogy miként létezett a nyugattól különböző baloldali, „szocialista”, „keleti-marxista” gazdaság-, társadalomföldrajz vagy regionális tudomány? Melyek voltak – ha voltak – és lehetnek ma a specifikumai? Mit jelentett az 1990 előtti orwelli utópiát megvalósító „létező szocializmusban” (Kelet-Európában, Kínában, a Szovjetunióban) marxista földrajztudományt művelni? Az *ex-szocialista* (posztkommunista) *kelet-európai országokban*, ahol megélték a marxista-leninista ideológia egyeduralmát és annak nevében való cselekvést, sőt mind a mai napig érzik hatását (ideológiai-kulturális, személyi útfüggőség), *más a marxista ideológia társadalmi*

---

¹⁵ A szlovén származású Slavoj Žižek az angolszász világ legismertebb marxista(-leninista) filozófusa, a marxista/kommunista konferenciák sztárja.

megítélése, mint a nyugati társadalmakban.¹⁶ A mai Kelet-Közép-Európában, az egykor létezett szocializmus polgára számára nem a változtatásokat gerjesztő progresszív radikalizmus kötődik hozzá, hanem a totalitarizmus, az autokrácia, a voluntarizmus, a centralizmus. Ezekben az országokban ezt még a „szocialista rendszer” iránti nosztalgia is színezheti (pl. jó volt a kádári rendszer „gulyás kommunizmusa”). Kelet-Európában a rendszerváltással „Marx újra meghalt”, szemléleti újdonságot a liberalizmus és a konzervativizmus tényérése hozott.¹⁷ A tudományos életben radikális változtatásokat az idealista tanok megjelenése jelentette. A tudományos diskurzusban még mindig nem fogalmazódtak meg a keleti-marxista geográfia előnyei és korlátai, a kelet-európai geográfusok e tekintetben „konzervatívok” vagy csupán szemérmesek. Magyarországon számos földrajztudós és regionalista még mindig úgy tekint a földrajztudományra és általában a tértudományokra, mintha az *egységes (marxista) ideológiai alapokon álló monolit diszciplína lenne*. Mivel a szocialista rezsim alatt a földrajz – mint minden más – csak marxista lehetett, így ennek művelésében nem hozott ideológiai törést a „rendszerváltás” sem. A keleti típusú marxista-leninista beidegződések várhatóan a képviselőikkel együtt halnak majd ki, és egy új fiatal baloldali értelmiség rehabilitálja a marxi tanokat és formálja újjá a kelet-európai radikális földrajzot. Ennek alapja vélhetően az elnyomás és a kirekesztettség elleni fellépés és szolidárisabb, társadalmilag igazságosabb térszerkezet kialakítása lesz. A gazdaságilag, kulturálisan és politikailag is felülírt osztályok helyébe már nálunk is más társadalmi kategóriák (pl. területi egyenlőtlenségek, etnikumok) és mozgalmak (feminizmus, identitáspolitika, antiizmusok) kerültek. Kérdés, hogy e „köztes térben, amely korábban két vasfüggöny közé volt zárva” (Hajdú Zoltán) és az átalakítás után az Európai Unió periferiájává vált (Faragó 2016), milyen irányba tart a kritikai baloldali földrajz. A kevésbé fejlett kelet-európai országok, az elmaradott régiók érdekében¹⁸ a klasszikus kapitalizmusellenesség és a nemzetközi (globális) intézményekkel való szembenállás

---

¹⁶ Például a nagy francia gondolkodók közül sokan marxisták (Henri Lefebvre) és többen a Francia Kommunista Pártnak is tagjai voltak (pl. Louis Pierre Althusser). 1989-et követően az eurokommunizmus is nagy veszteségeket szenvedett el, de pl. Franciaországban vagy Olaszországban a kommunista ideológiának még ma is jelentős a tábor. 1989-ben a négy holland baloldali pártból (köztük a Holland Kommunista Pártból) alakult meg a balliberális Baloldali Zöldek (GroenLinks) pártja. Nyugat-Európában még mindig sokkal toleránsabbak a kommunista nézetekkel, sőt a kommunizmus korábbi bűneivel szemben, mint a volt szocialista országokban. A keleti blokkban 1990 után a baloldali pártok szociáldemokratáknak vagy liberálisoknak definiálják magukat és kerülik a marxista vagy kommunista önmeghatározást. A kritikai földrajz „hiányáról” lásd még Timár 2003.

¹⁷ A fejlett nyugathoz hasonlóan Kelet-Közép-Európában is haladó értelmiséginek lenni még ma is annyit jelent, hogy baloldali liberálisnak kell lenni. A konzervatív jelzöt sokan a maradival, az retrográddal, rosszabb esetekben a rasszizmussal, a xenofóbiával, a fasiszmussal azonosítják.

¹⁸ Területi (politikai gazdaságtani) szempontból osztályok helyett (mellett) a periferiák kizsákmányolása történik. „A periferiákon folyó termelésből származó profit a centrum tökefelhalmozását táplálja” (Artner 2016: 117). A centrumtérsegeknek érdekük a centrum-periféria, mint társadalmi-gazdasági viszony folyamatos újratermelése, a periferiáknak pedig az ezen való változtatás (Faragó 2016).

erősödik-e meg (felzárkózás a nyugati marxista teoretikusokhoz és mozgalmakhoz), vagy az aktuálpolitikai érdekek felülírják a magától értetődő programot, és a legfőbb cél a „liberalizmus terjedésével szembeni *ellenforradalom*” (Timothy Garton Ash) megállítása válik? Jelenleg a minimális államot és az egyének (milliárdosok, munkavállalók, deviánsok stb.) szabadságát hirdető liberalizmus – az internacionalizmuson kívül – felülírja a klasszikus baloldali értékek védelmét (pl. társadalmi igazságosság; beavatkozó, gondoskodó állam). Felvethető a kérdés, hogy összeegyeztethető-e a globalizmus, a liberális piacgazdaság apológiája annak marxista kritikájával?¹⁹ (A szabad piac nem mérsékli a nemkívánatos társadalmi és területi különbségeket és még új egyenlőtlenségeket is létrehoz.) Milyen *sajátosságokban* jelenhet meg a kelet-európai térség új marxista földrajzi radikalizmusa? Megkésve, de végig kell-e járjuk ugyanazt az utat, amit az 1970-es, 1980-as években a nyugati kritikai és a gender földrajz megtett? Én úgy gondolom, hogy a marxista kritikai földrajznak nem a posztmodern kor (erről lásd a III. blokk bevezetőjét) új törekvéseit kell démonizálnia (annál is inkább, mert számos posztmodern gondolkodó a politikai baloldal tájékaról indult), hanem újra kell definiálnia önmagát, meg kell fogalmaznia új területi programját. „Marxot nem olvasni, ostobaság lenne. De úgy olvasni, mint eddig, még inkább az. ... A »létező« szocializmus csődje lehetővé teszi, hogy Marxot, a történelmi valóság tehertételétől megszabadítván egyszerűen úgy olvassuk, ahogyan mindig is kellett volna: mint teoretikust, mint filozófust...” (Liessmann 1992, 8.). Marx szelleme mindenkit újrakísért, ahogyan Derrida fogalmaz: „...kevés olyan szöveget ismerek a filozófiai hagyományban, talán egyet sem, amelynek tanítása ma sürgetőbb volna...” (Derrida 1995, 22.)

Az Antipode folyóirat 40.születésnapja alkalmából sokat sejtető címmel jelent meg egy kötet: „A lényeg az, hogy megváltoztassuk. A remény és a túlélés geográfiái a válság korában” (Castree et al. 2010). A jelenlegi helyzet (a válság) új „forradalmi imperatívuszt” kíván meg (Smith 2010). Még mindig a kommunista hipotézis, a forradalmi kapitalizmus a legjobb narratíva, ezért azt kell átgondolni a 21. századra vonatkozóan (Swingedouw 2010). Tehát marxista nézőpontból továbbra is a fennálló kapitalista társadalmi rend a problémák eredendő forrása és a marxista társadalomföldrajz képviselőinek nem ismeretelméleti kérdésekkel kell foglalkozniuk, hanem a társadalmi rendet kell jobbra formálniuk.

(III.) Sokan úgy gondolták/gondolják, hogy a felvilágosodás modernista, szcientista ideája és a marxizmus és a neoliberalizmus is elbukott, mert a kizárólagosnak tekintett narratívájuk,

---

¹⁹ Politikatudományi érdekesség, hogy az európai baloldali pártok/politikusok és a baloldali értelmiség egy része a globalizmus, a multinacionális tőke törekvéseit támogatja (lásd például a „Soros-jelenséget” Európában), míg az alulról szerveződő marxista mozgalmak, a baloldali utcai tömegek azok ellen tüntetnek.

metadiskurzusuk alapján magyarázták és az alapján akarták megváltoztatni a világot. A „posztmodern” blokkban azokat a *kortárs térfelfogásokat* és az azokhoz köthető gyakorlatokat soroljuk, amelyek az 1980-as évek közepétől erősödtek meg, tagadják a korábbi nagy narratívák univerzális érvényességét (kis elbeszélések sokasága létezik) és *a nyelvi fordulatra, az új ismeretelméleti felismerésekre, a kontextus meghatározó szerepére, a diskurzusok teremtő erejére és legitimitációjára építenek, és együtt kezelik a társadalmi-téri („socio-spatial”) jelenségeket.* A „posztmodern kort” – amelynek fontos részei a korábban tárgyalt nézetek is – az *elbizonytalanodás, a pluralizmus és eklekticizmus* jellemzi. „Posztmodern körülmények között” a kulturálisan felépülő társadalom flexibilis nyelvi játékok (diskurzusok) hálózataira esik szét (Lyotard 1984), amelyek között nincs konszenzus (disszenzus legitimitációja), és ideális beszédszituációk (Jürgen Habermas) sem alakíthatóak ki (Faragó 2005, 3.1. fejezet). A politikai ideák (szabadság, igazság, közjó, területi kohézió stb.) sokféle értelmet hordozhatnak (kulturálisan kódoltak) és ellentmondásosak, így nem lehet univerzálisan megvalósítandó céloknak tekinteni őket, amelyek hasonló módszerekkel mindenhol egyformán megvalósíthatóak.

Nincs egységes posztmodern elmélet (paradigma), maga a posztmodern szellemiség ki is zárja ilyen metanarratíva létét. A posztmodern, a posztstrukturalizmus és más ezekre rezonáló diskurzusok fókuszában a *különbözőségek (mátság),²⁰ a hatalom működése, a reprezentáció nehézségei,* a tudás keletkezése, az ideák/jelek fogyasztása és a *diskurzusok* állnak. Nincs kollektív tudás, *nincsenek mindenki* (pl. különböző nemi identitásúak) *számára ugyanazt jelentő és ugyanúgy használható terek.* Ezeknek az eszmeáramlatoknak a jelentőségét elsősorban abban látom, hogy az indulatos szakmai és politikai támadások („intellektuális és morális öngyilkosság”, „az emberiséget a nihilizmus szakadékába taszítja”, „skizofrénia”, „nagy-mellébeszélés”) ellenére széles körben elfogadtatták *a tudományos gondolkodás pluralitását és igazolták a tudás kulturális-társadalmi függőségét.* A térelmélet számára különösen fontos, hogy *a teret, a területi vizsgálatokat az idővel, a történetiséggel egyenrangúvá tették* és ráirányították a figyelmet a társadalmi-téri jelenségekre. Sokan a „téri fordulatot” összekötötték a posztmodernnel és a vele szövetséges posztstrukturalizmussal (Tally 2013). „Jelen korszak, talán mindenekelőtt a tér kora” (Foucault 1986: 22.). „... mindennapi életünket, fizikai tapasztalatainkat, kulturális nyelvezetünket sokkal inkább a tér, mint az idő kategóriája dominálja” ... „...az új tériség a posztmodern része (Jameson 1991,

---

²⁰ A földrajztudományt és a regionális tudományt is inkább a hasonlóságok és az általános törvényszerűségek keresése jellemezte.

16. és 418.). „A posztmodernizmus hatása a földrajzra különösen intenzív és nagyhatású volt, talán sokkal nagyobb, mint bármely más társadalomtudományra...” (Soja 2001, 11860).

A posztmodern kor mérföldköve Lyotard könyvének megjelenése volt (*La Condition Postmoderne*, 1979, angolul: *The Postmodern Condition* 1984). A földrajztudomány nemzetközi irodalmában az elsők között Jameson (1984), Dear (1986, 1988) és Cooke (1988) reflektált az új posztmodern jelenségre. Magyarországon elsőként e témakörben az én cikkem (Faragó 1991) jelent meg a *Tér és Társadalomban*, de az azóta eltelt 25 év ellenére is elég szerény maradt a hazai posztmodern geográfia irodalma. Összességében nemzetközileg is több tanulmány íródott a posztmodern kritikájáról, mint magáról a posztmodern térfelfogásról, a posztmodern geográfiáról. A történelmi materialista földrajz kimondottan veszélyesnek találta a posztmodernnt, különösen annak relativizmusát (Callinicos 1990), és folyamatosan azt keresi, hogy miként lehetne a posztmodern kritikákat megfogadva megújítani a modern, pontosabban a marxista geográfiát. Harvey-nek (1987, 1989) a posztmodern kapcsán a kortárs kapitalizmusra adott metaforikus jellemzését kifordítva, a kortárs földrajztudományra alkalmazva azt mondhatom, hogy a posztmodern – a legtöbb esetben – csak esztétikai máz a neomarxista geográfián, adaptációs kényszerből átmenetileg felvett kulturális köntös. (Edward Soja és David Harvey is megmarad a marxista kritikai földrajz határain belül.) A posztmodern gondolkodás soha sehol sem vált dominánssá a földrajzban vagy a térelméletben mégis *forradalmasította a társadalomföldrajzot* (különösen a humanisztikus földrajzot), de ugyanakkor például a területfejlesztés, vagy a területi tervezés gyakorlatában mind a mai napig nem hozott jelentős változást. Faragó szerint (2005) ennek egyik oka, hogy a sikerorientált tervezés és fejlesztéspolitikai modern teleologikus politikai-társadalmi gyakorlat, így nem beszélhetünk posztmodern tervezésről, csak tervezésről posztmodern körülmények között, még akkor is, ha a tervezésben és a várospolitikában megnőtt a diskurzusok szerepe (lásd pl. a társadalmi részvételen alapuló tervezést).

Talán többen vannak azok, akik úgy gondolják, hogy a globalizált posztfordista világunk inkább a modern újabb szakasza (pl. Habermas, Pred [1995, 15.] hipermodernnek nevezi) mint posztmodern. A globalizáció is inkább a kolonializmus új megjelenési formája, a modern nagyhatalmak világuralmi törekvése. A „szavak háborúja”, a „nyelvi játékok”, a „szövegek terrorja”, „a materiális világ leértékelése” csak feleslegesen elterelik a figyelmet a kapitalizmus mélyen meghúzódo problémáiról. A „...posztmodern hullám már megtört a geográfián. Néhányan azt választották, hogy meglovagolják a hullámot; mások alábuktak, remélve hogy ez is tovatűnik” (Dear 2001: 24.). Ha tova is tűnt vagy tűnik a posztmodern –

véleményem szerint – akkor sem nyomtalanul. A posztmodern gondolkodás hozzásegített bennünket a korábbi narratívák újragondolásához, az alapvetően átstrukturálódott világunk, a különféle tereink sokoldalúbb megértéséhez. Magyarországon pedig még mindig aktuális eredményeinek az adaptálása, mert hogyan haladhatnánk meg, ha sohasem voltunk posztmodernnek, nem tisztáztuk, hogy miről is van szó.

E harmadik blokkba sorolt térelméleti megközelítések besorolása és értékelése még az előzőeknél is nehezebb. Egyrészt e teóriák folyamatosan formálódnak, nem zajlott le a tudományos szelekciójuk és gyakorlati helytállóságuk is csak most tesztelődik. Másrészt olyan sok narratíva fut párhuzamosan (néha csak árnyalatnyi különbségek vannak közöttük), hogy szinte áttekinthetetlen e sokszínűség. Sőt, ugyanazoknak a koncepcióknak a megközelítésektől függően (pl. diszciplínánként) is eltérő a besorolása. Nagyon nehéz bármilyen klasszifikáció, illetve minden klasszifikáció is csak az adott megközelítésben helytálló. Például ugyanazokat a szerzőket a szakirodalom hol a posztmodern, hol a posztstrukturalista gondolkodók közé sorolja, és gyakran ugyanazokkal a fogalmakkal határozzák meg magukat a különböző teóriák képviselői is. A posztmarxista vagy a marxizmus utáni (after-Marxism) posztmodern baloldal a korábbi marxista megközelítést posztstrukturalista, politikai-, kulturális földrajzi alapokon gondolja újra, ezzel annak újabb szakaszát teremti meg azzal, hogy az osztályok helyébe más identitáscsoportokat helyez és más módszereket alkalmaz. A posztmodern környezettanok és mozgalmak is gyakran operálnak marxi érvrendszerrel. Ilyen esetekben a „szövegeket” a szerzők önmeghatározása (elkötelezettsége) alapján soroljuk a (neo)marxista vagy a posztmodern blokkba. Hasonlóan kell eljárunk minden olyan más esetben is, amikor nem egyszerű eldönteni, hogy ebben az időszakban felerősödő új jelenségek (pl. queer, liquid sexuality) és társadalmi mozgalmak tárgyalását posztmodernnek tekintsük-e, vagy csupán a posztmodern jelzővel megkülönböztetett korunk részei. Azokat a megközelítéseket, amelyek marxi alapokon az antikapitalista mozgalmi jellegüket hangsúlyozzák, az előző blokkba tárgyalt áramlatokhoz célszerű besorolni, de kétségtelen, hogyha ezeket az állandóan formálódó kulturális sokféleség, az igazságdiskurzusok, a fragmentálódó világunk konstituáló részeként tárgyalják, akkor azok posztmodernnek vagy posztstrukturalistának is tekinthetők. Például, ha a városi szegregációt, vagy a faji, a gender alapú kirekesztést a kapitalista termelési módból vezetik le és az egyének és csoportjaiknak társadalmi (osztály) struktúrában elfoglalt helyét tartják meghatározónak, akkor az alapvetően marxista-strukturalista megközelítés. De, ha a

szegregált tereket a marginalizálódott közösségek tevőleges társadalmi-téri konstrukcióinak tekintik, akkor az, az újabb irányzatokhoz is sorolható.

A diszkurzív, a diskurzuselemzési megközelítéseket is ebbe a harmadik blokkba soroljuk (lásd Varró Krisztina tanulmányát, 12. fejezet), mert döntően a *nyelvnek, az interpretációnak és a megértésnek* van benne meghatározó szerepe (Howart 2000). Elsősorban a posztpozitivizmushoz, a nyelvi strukturalizmushoz, a posztstrukturalizmushoz és a posztmarxizmushoz kötődik (Jacques Derrida, Michel Foucault, Ernesto Laclau, Claude Levi-Strauss, Chantal Mouffe, Ferdinand de Saussurian stb.). A kultúra és a tudás nem más, mint a hatalom diskurzusa (Foucault 1966). Többféle diszkurzív megközelítés van, Laclau és Mouffe által képviseltekén kívül megemlíthető a Foucault-i diszkurzív megközelítés és Fairclough (2003) kritikai diskurzuselemzése is. A nyelv használatával alakítjuk a mindennapi élet világát („taken-for-granted world”). A diskurzus az olyan *relacionális rendszerként működő társadalmi gyakorlat*, amelynek meghatározó elemei: a diskurzus tárgya/témája, koncepciója, a képviselt eleméletek/doktrínák (pl. diszciplínából eredő sajátosságok), a felhasznált módszerek (pl. média), és témánk szempontjából a legfontosabb a hely/tér (pozíció, kontextus, szituáltság), ahol folyik a kommunikáció, a társadalmi cselekvés. A diskurzusok kimenetei nem kívülről determináltak, időben és térben sem stabilak és különféleképpen értelmezhetőek. A diskurzusok minden tárgya és minden jelentés is társadalmilag konstruált (Laclau–Mouffe 1985). A valóságról szerzett tudás a diskurzusok során alakul, a magától értetődő tudás diszkurzív termék, ami jelentésátadási (egyben hatalmi) folyamatok során termelődik újjá (Jørgensen–Phillips 2002). A tércategóriák (régió, elmaradott területek stb.) tartalma is diskurzusokban konstruálódik.

A tiszta „diskurzuskoncepciót” annyiban árnyalnám, hogy a szubjektív tudás nem csak a diskurzusokban alakul, hanem konkrét fizikai környezetben az érzékelési és hormonális mechanizmusokkal működő hús-vér-test megnyilvánulása is. A különböző terek, tércategóriák jelentése (ideája, tartalma), identitások, relációk létrehozása, a társadalmi cselekvések megalapozása is a társadalmi (tudományos, politikai, hétköznapi) diskurzusokban történik (Varró 2004, Faragó 2013). Diszkurzív megközelítésben, amikor pontosítjuk a térről való vélekedéseinket, meghatározzuk, hogy ki mit ért az egyes térrel kapcsolatos fogalmak alatt (pl. vidék, régió, periféria), akkor a terminusokat nem a „világgal odakint” vetjük össze, hanem *a különböző fogalmakat egymással ütköztetjük, más szavakkal magyarázzuk*. (A települések közül a városokat csak a faluval „szemben” van értelme kiemelni.)

A posztkolonialista²¹ elméleteket is ebbe a „posztmodern” blokkba sorolhatjuk, mert ezek is *a modernitásról való tudás alternatív formái* és sokat merítenek a posztmodern, a posztstrukturalista gondolkodók (többek között Jacques Derrida, Michel Foucault, Jacques Lacan stb.) koncepcióiból. Kiállnak a *kulturális relativizmus* és az *ismeretelméleti pluralizmus* mellett és a diskurzusnak („ember és ember közötti párbeszédnek”) és a *szituált tudáskészletnek* (nézőpont, fogalmak, „világismereti episztemológia”) nagy jelentőséget tulajdonítanak. Például Homi K. Bhabha és Gayatri C. Spivak a kolonializmus kritikáját posztmodern alapokon *posztkoloniális diskurzus*á formálták át. Az ismeretelméleti és a nyelvi fordulat különösen fókuszba emelte a kulturális sokszínűségből eredő különbözőségeket. A posztkolonialista mozgalom releváns a térelmélet szempontjából (pl. „harmadik tér”, „köztes terek” „kulturális relokáció”, Bhabha 1994) és jól alkalmazható a nyugat és kelet között egyensúlyozó kelet-európai fél-periférikus köztes terek és az európai centrum térség viszonyára is.

A (társadalmi) konstruktivizmust is ide tartozik, mert alapkérdése a valóságról kialakult tudás, a közös megismerés folyamata. A valóságról szerzett tudásunk az emberi cselekvésen keresztül konstruálódik. A tér ideája/fogalma is az interszubszeptivitáson, nyelvi kommunikáción alapuló társadalmi konstrukció. E kötetben Faragó László elmélettöredékekből összeállított multiteóriája áll legközelebb konstruktivizmushoz (lásd 14. fejezetet).

(IV.) E kötet szerzői sokat vitatkoztunk arról, hogy szükség van-e egy negyedik blokkra, vagy az itt tárgyalt (tér)konceptiókat is az előző harmadik blokkban szereplőkkel együtt tárgyaljuk. Végül úgy értékeltük, hogy a cselekvőhálózat-elméletet (ANT), a nemreprezentációs elméleteket (NRTs) és az assemblage-gondolkodást, amelyek az új materializmusra, az új realizmusra építenek és új ontológiákon (pl. sík ontológia) és tudományfilozófiákon alapulnak önálló blokkban tárgyaljuk. Annak ellenére is így döntöttünk, hogy több szálon kötődnek (pl. relacionizmus), visszanyúlnak a korábbi koncepciókhoz. Többek között folyamatorientációban és az anti-eszencionalizmusban találkoznak a posztmodern, a

---

²¹ Edward William Said rakta le a posztkoloniális elmélet alapjait a magyarul is megjelent *Orientalizmus*, a *The World, the Text, the Critic*, majd a *Culture and Impérialism* című könyveiben. A posztkolonializmus mint geopolitikai, gazdasági doktrína a nyugati kapitalizmus (kultúra, intézmények) világméretű elterjesztését és a nemzeti, a lokális társadalmak, gazdaságok más nemzetek és globális szereplők általi leigázását, a perifériák kizsákmányolását jelenti. Az EU keleti bővítési folyamata (politikai-gazdasági rendszerbe való integrálása) is felfogható a nyugati kapitalizmus expanziójaként, a „magasabb rendű értékek” közvetítéseként, ami a birodalom perifériáján a jogi, a politikai, a kulturális, az oktatási stb. intézmények, azaz a köz- és a magánszféra nyugati mintára történő hegemónikus átalakításával és az „értékkülönbségek” negatív képének folyamatos fenntartásával jár. A posztkolonialista kritika ráirányítja a figyelmet arra is, hogy az EU intézményei a tagállamok feletti politikai uralom új fajtáját kívánják bevezetni.

posztstrukturalizmus gondolataival, és új formában újraélesztik a materializmust. Ezek a felfogások annyiban hasonlatosak a marxista társadalomföldrajzzal is, hogy az állandóan változó, alakuló világ képe magában hordja a mindannyiunk által való *megváltoztathatóság* projektjét is („spaces of hope”, Harvey 2000). Ezeknek a teóriáknak a geográfiai adaptációi a materiális világ revalorizációját, *a földrajz újramaterializálását* hirdették meg. Olyan szocio-materiális („social-material”) világ képét vázolják fel, amely az emberek és a nem emberek együttes alkotása. Kulcsszavaik: sík, nem-hierarchikus, folyékony, kontingens, materiális, nememberi stb. A politika, a hatalom dimenzióinak a megragadásánál azt keresik, hogy miként (milyen módokon, utakon) alakulnak ki (működnek) és hullnak darabjaikra a különféle rendszerek/struktúrák. Ilyen törekvésekkel találkozhatunk a politikai (Meehan, Shaw, Marston 2013, Müller 2015), a feminista (Colls 2012) a kulturális (Whatmore 2006) és más földrajzi részdiszciplínában (pl. városföldrajz, geopolitika) is.

A posztstrukturalizmus által inspirált *cselekvőhálózat-elmélet* (ANT) új *analitikus keretet* kínál arra, hogy a heterogén aktorok által alkotott hálózatokat, a világ állandóan mozgásban lévő tereit megismerjük. E gondolkodásmód segít feltárni, hogy a materiális és társadalmi relációk miként válnak *komplex hálózattokká*, miként alkotnak komplex tereket. Az ANT nemcsak megfosztja az embereket a kitüntetett helyzetüktől (sík ontológia), hanem az assemblage-gondolkodáshoz hasonlóan cselekvőképességgel ruházza fel a tárgyakat is. A hálózat minden eleme saját tulajdonságaival, képességeivel járul hozzá annak működéséhez, sikeréhez. A hálózatok a különféle komponensek (emberek és nememberek) és a közöttük lévő kapcsolatokból alakulnak ki, és egyben ezek alkotják a flexibilis, a szabadon alakítható tereket is. A tér az nem a hálózatoktól független entitás, *minden hálózat saját tériidőt képez, a hálózaton belüli cselekvések konfigurálják a teret*. „A hálózatok olyan komplex téri elrendeződések, amelyek nem függenek a központoktól és a különbségek hierarchikus kapcsolataitól. A hálózat metaforája ebből adódóan jól illeszkedik a tér relacionális megközelítéséhez, amely a különbözőségek és a tér esetében a nem hierarchikus gondolkodásmódot hangsúlyozza, ezáltal konstituálja a látszólag folyékony, komplex és befejezetlen karaktert” (Hetherington–Law 2000, 127.). Nincs a hálózaton kívül tér, nincs abban másnak hely, semmi sincs a relációk elrendeződésén kívül. Az ANT kiszabadítja a geográfiát a földrajzi szomszédság és távolság hagyományos gondolati köréből és a közelség és széttagoltság új értelmezését, topológiáját adja („nearness and rifts is called topology” Seres–Latour 1995, 60.). Az új „hibrid földrajz” több mint társadalomföldrajz, mert az

embereken, a kultúrán kívül a materiális világgal, a technológiákkal is foglalkozik (Whatmore 2002).

Megállapítható, hogy az ANT koncepciója is a *relacionális térszemléletet képviseli*, e vonatkozásban nem mond radikálisan újat, *illeszkedik társadalomföldrajz domináns paradigmájába*: a tér „a relációk struktúrája”, „társadalmi gyakorlat” (Leibniz), a tér „a relációk rendszere” (Harvey 1969), amely a relációszettnek megfelelően folyamatosan változtatja formáját (Forer 1978). A tér a „hatalom geometriája”, a helyek a társadalmi relációk és megértésük hálózatai (Massey 1991). Marxista kritikusok szerint az ANT a legnagyobb csalás, ami a társadalomtudományokban bekövetkezett (Peet 2005, 166.), mégis gyorsan befolyásos koncepcióvá vált. Annyiban új, hogy a *társadalmi-materiális heterogenitásra és a belső hálózati hatásokra*²² fektet nagy hangsúlyt és felhívja a figyelmet arra, hogy *minden helyben történik*, csupán a hálózati relációk, a cselekvések jellege határozza meg a léptéket, a téregységek határait. Ennek megfelelően újra kell gondolnunk a térről, a helyről és a területi skálákról alkotott fogalmainkat.

Az assemblage-koncepció²³ (eredetileg „agencement”) atyjainak Gilles Deleuze-t és Félix Guattari-t tartják.²⁴ Elméletük szélesebb körben A Thousand Plateaus (1980/1987) könyvük által vált ismerté.²⁵ Koncepciójukban az assemblage számos heterogén terminusból épül fel, azok *szimbiózis*a, amelyet az egymás iránti „rokonszenv”, fogékonyság („sense”) és az ebből eredő *együttműködés* tart egyben. A gyakorlat számára egyszerűen fogalmazva *az assemblage* (összerendeződés) különböző elemek provizórikus társadalmi-téri formációja, *a heterogén entitások együttműködésének, együtthatásuknak a módja, térelméleti szempontból azok relacionális elrendeződése*. E fogalom/koncepció használata segít megérteni különböző *térformációk* (területi lépték, régió, területegységek) *létrejöttét és szétbomlását*. Minden téregységet felfoghatunk olyan komplex assemblage-ként is, amelynek mint egésznek úgy van jelentősége, hogy közben a komponensek megmaradnak a maguk valójában. Sok különböző

---

²² Ebben hasonlatos a reziliencia és a zárt autopoietikus terek koncepciójához. (Vö. Faragó 2017).

²³ Magyarra nehezen lenne lefordítható az assemblage, ezért célszerű az angol kifejezést használni. Ha valaki mégis megpróbálna fordítással, akkor talán a csoportosulás, nyalábosodás, vagy a térelméletben az *összerendeződés* kifejezések állnának közel hozzá, de ezek nem fejezik ki eléggé a benne rejlő aktivitást.

²⁴ Én közvetlen előzményeket vélek felfedezni a képzőművészetben. William C. Seitz 1961-ben a New York-i Museum of Modern Art-ban rendezett „assemblage művészet” címmel kiállítást, ahol a *mindennapi valóság „kész” tárgyaiból* összeállított assemblage-eket állítottak ki. Allan Kaprow könyve 1966-ban jelent meg az USA-ban Assemblage, Environments a Happenings címmel, amely a már létező assemblage műfajt teoretizálta. A művészi happeningek és a performance-ok során összeáll, *összekapcsolódó emberi és tárgyi elemek* ott és akkor együttesen hatnak, majd a megvalósulásukat követően abban a formában el is halnak. Deleuze és Guattari munkái csak az 1970-es években jelentek meg.

²⁵ Többek között fontos előzményének tekinthetőek az Anti-Oedipus (1972/1983) és Franc Kafkával foglalkozó munkáik.

természetű, de valamilyen értelemben és formában *összekapcsolódó* részekből alkotott *relacionális egész/egység/ágens*. A valóságban létező (nem a tudat terméke) heterogén emberi és nememberi komponensek olyan relacionális összekapcsolódását, egymás mellé rendelését jelenti, amelynek így *együtt van aktuális hatóereje*. Az assemblage-ek hozzák létre/alakítják a relációikat, saját megnyilvánulási/viselkedési, megjelenési módúkat, szervezik aktoraikat és nem külső mintákat (pl. „best practice”) követnek. Az elrendeződések, az összekapcsolódások módjára sem külső hierarchiák és princípiumok hatnak. (Vesd össze: autopoietikus zárt rendszerek, Faragó 2017.) Az assemblage-ekben nincsenek eredendően privilegizált helyzetben lévő, vagy domináns (strukturáló) entitások. Minden entitásnak (dolgok, állatok, emberek, technológiák, ügyek) ugyanaz az ontológiai státusa, az ember/társadalom sem emelkedik ki ebből. Az összerendeződések lebontása és újraráépítése (deterritorialisation és reterritorialisation, kiágyazódása és újraágyazódása) az assemblage-ek fő tengelyei (Deleuze–Guattari 1987, 88.). Például az állam is a földrajzi, a nemzeti, a nyelvi, a gazdasági stb. tényezők együttrezonálása, azaz az állam, mint assemblage ezek együtthatására jön létre (Deleuze–Guattari 1987, 433.).

Deleuze vitathatatlanul a 20. század leginkább „téri filozófusa” („geofilozófia”, „a tér költészete”), aki a gondolkodásban újra felfedezte a tér jelentőségét, sok területi terminust fejlesztett ki és sok téri/területi metaforát használt (Buchanan–Lambert 2005). Deleuze a teret teljesen újszerűen értelmezi. Szerinte minden egy hatalmas sivatagszerű immanens síkon foglal helyet, amely nomádként mozgó „konceptiókkal” van benépesítve. A nomádok teljesen más terekben gondolkodnak mint például az államok. „Ez a különbség a *sima* (vektoriális, projektív, topológiai) tér és a *barázdált* (metrikus) tér között: az első esetben »a tér anélkül van elfoglalva, hogy számításba vennék«, és a második esetben »a teret azért veszik számításba, hogy elfoglalják«” (Deleuze–Guattari 1987, 361–362.). Az állam fix kategóriákban gondolkodik, a területegységeket elhatárolja egymástól, a nomádok nyílt korlátok nélküli terekben gondolkodnak és élnek.

Úgy értékelem, hogy a cselekvőhálózat-elmélet és az assemblage (vagy akár ide vehetjük az ANT utáni szakirodalmat) is hasonlóan gondolkodik, hasonló az ontológiájuk. Az ismeretelméleti elbizonytalanodás ellensúlyozására mindegyik visszahozza a materiális dolgokat a látókörbe és nemcsak cselekvőképességgel, hanem politikai erővel is felruhazza azokat. Mindkettő heterogén aktorokkal/cselekvőkkel és relációikkal számol. Mindkettő elmosza az emberi és a nememberi, a struktúra és az ágens, a közeli és távoli közti határokat, a különböző léptékeket. A cselekvőhálózatok és az assemblage-ek is ideiglenesek,

folyamatosan alakuló képződmények. Mindkettőnek nagyon hasonlóak a térelméleti vonatkozásai. Az assemblage-eket és a cselekvő-hálózatokat gyakorlatilag felfoghatjuk *relacionális téregységekként*, amelyekben a struktúrákat az összeszerveződések, a hálózatosodások hozzák létre, és a deklarációk ellenére – véleményem szerint – a léptékek (szintek) sem tűntek el, hanem átértelmeződnek, átminősültek rétegződésekként, rizóma egységekként, vagy más típusú hálózatoknak. A valóságnak nem a másként való értelmezését, vagy nem a különféle konstrukciók létrehozását hangsúlyozzák (mint a megelőző blokkban tárgyalt elméleteknél), hanem csak szétbontják (deterritorializáljuk) és másként rakják össze (reterritorializáljuk) az elemeket, a síkok másként vannak hajtogatva vagy összegyűrve, hálózatok széttöredeznek/szétesnek és újak jönnek létre.

A sík ontológia képviselői, az ANT és az assemblage is úgy tekint az aktorokra és a hálózatokra, mintha azok a tőlünk független világ *egyenrangú elemei* lennének. Én úgy gondolom, hogy az értékmentes tőlünk független világban is vannak kisebbek és nagyobbak, közelebb lévők és távolabbiak, létezik több és kevesebb, vannak reakcióra/relációra/hálózatosodásra képes és közömbös komponensek stb., így *mindig van valamiféle különbözőség és különbségtétel-potenciál*, azaz valamiféle meglévő „struktúra”, akár jobb szó híján „természetes” vagy „magától értetődő” hierarchia. De például a latouri mediátorok (Latour 2005) is más, ha úgy tetszik, megkülönböztetett szerepet játszanak a hálózatokban, képesek transzformálni azok céljait, módosíthatják a hatásukat, *kiemelkednek* a „síkból”. Továbbá úgy gondolom, hogy például az atombomba cselekvőképessége sem összehasonlítható a fekvő rendőrével, nem tarthatjuk őket egyenrangú komponensnek, vagy például az atomtámadás, mint assemblage nem egyenrangú a szűnyogirtással. Az emberek sem ugyanolyan képességű elemei a hálózatoknak, mint a tárgyak. Megkülönbözteti őket pl. a kommunikációképességük, az interszubsjektivitásuk, az akaratképességük, az interaktivitásuk, az igen flexibilis cselekvőképességük. Képesek a hálózatok belső működését értékítéletüknek megfelelően megváltoztatni, megújítani, a tárgyak többnyire csak elszenvedik a hálózattól (az emberektől?) kapott szerepkört. E koncepciók a természet, a tárgyak politikai képességét annak tulajdonítják, hogy *össze vannak fonódva* az emberi, a társadalmi tényezőkkel (Barry 2001, 9.). De ez esetben miben is különbözik ez a felfogás a társadalmi, az ismeretelméleti, a posztstrukturalista vagy éppen a konstruktivista megközelítéstől?

Természetesen vannak különbségek is az ANT és az assemblage-koncepció között. Az ANT módszertani apparátusa lényegesen nagyobb. Az ANT „vak” a hálózatokon kívüli dolgokra, az aktorok cselekvőképessége az társulásokban („associations”) valósul meg és a materiális

tényezők politikai/társadalmi jelentősége nem önmagukból, hanem a relációiból, a tényleges gyakorlatból ered. Az assemblage komponenseinek rajta kívülálló számára is van minőségi jelentősége.

E negyedik blokkban publikáló fiatalok nemcsak a elméleti alapokat foglalják össze, hanem a gyakorlati alkalmazásukra is jó példákat hoznak.

Irodalom

- BARNETT, C. – BRIDGE, G. (2013): Geographies of Radical Democracy: Agonistic Pragmatism and the Formation of Affected Interest. *Annals of the Association of American Geographers*, 103: 4, 1022–1040.
- BELUSZKY P. (2009): Maradékoltja. *Tér és Társadalom*, 3. 205–209.
- BHABHA, H. (1994) *The Location of Culture*. London, Routledge.
- BUCHANAN, J. – LAMBERT, G. (2005): *Deleuze and Space*. Edinburgh, Edinburgh University Press.
- CALLINICOS, A. (1990): *Against Postmodernism: A Marxist Critique*. New York, St. Martin's Press.
- CASTREE, N. et al. eds. (2010): *The point is to change it. Geographies of Hope and Survival in the age of Crises*. Antipode Book Series. Wiley-Blackwell.
- COLLS, R. (2012): Feminism, bodily difference and non-representational geographies. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 37: 3. 430–445.
- COOKE, P. (1988): Modernity, Postmodernity and the City. *Theory, Culture, and Society*, 5. 475–492.
- DEAR, M. (1986): Postmodernism and Planning. *Environment and Planning D: Society and Space*, 4. 367–384.
- DEAR, M. (1988): The postmodern challenge: reconstructing human geography. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 13. 262–274.
- DELEUZE, G., GUATTARI, F. (1983): *Anti-Oedipus*. Minneapolis, University of Minnesota Press.
- DELEUZE, G., GUATTARI, F. (1987): *A thousand plateaus*. Minneapolis, University of Minnesota Press.
- DERRIDA, J. (1995): *Marx kísértetei*. Pécs, Jelenkor Kiadó.
- DORLING, D. – SHAW, M. (2002): Geographies of the agenda: public policy, the discipline and its (re)turns. *Progress in Human Geography*, 26. 629–46.
- DUSEK T. (2012): Az abszolút és relacionális térszemlélet közötti hamis dichotómia. *Tér és Társadalom*, 26: 2. 96–100.
- ERDŐSI F. (2014): A térértelmezés néhány problémája, szempontjainak sokfélesége. *Tér és Társadalom*, 28: 1. 5–24.
- FAIRCLOUGH, N. (2003): *Analysing Discourse: Textual Analysis for Social Research*. London, Routledge.

- FARAGÓ L. (1991): Posztmodern: a modernizáció kritikája avagy új kihívás. *Tér és Társadalom* 5:4. 1-16.
- FARAGÓ L. (2012): Térértelmezések. *Tér és Társadalom*, 26: 1. 5–25.
- FARAGÓ L. (2013): Térelméleti alapvetések ismeretelméleti konstruktivista megközelítésben. *Tér és Társadalom*, 27: 4. 3–29.
- FARAGÓ L. (2016): Az EU területi politikájának a változásai közép-kelet-európai nézőpontból. *Tér és Társadalom*, 30: 2. 3–22.
- FARAGÓ L. (2017): Autopoietikus (társadalmi) terek koncepciója. *Tér és Társadalom*, 31: 1. 7–29.
- FOLKE, S. (1972): Why a radical geography must be Marxist. *Antipode*, 4: 2. 13–18.
- FORER, P. (1978): A place for plastic space. *Progress in Human Geography*, 2. 230–267.
- FOUCAULT, M. (1966): *Les mots et les choses: une archéologie des sciences humaines*. Paris, Gallimard
- FOUCAULT, M. (1986): Of other Spaces. *Diacritics*. 16. 22–27.
- GROSS, P. – LEWITT, N. (1994): *Higher Superstition: The Academic Left and its Quarrels with Science*. Baltimore, Johns Hopkins University Press.
- GROSS, P. – LEWITT, N. eds. (1996): *The flight from Science and Reason*. New York, New York Academy of Science.
- HARVEY, D. (1969): *Explanation in Geography*. London, Edward Arnold.
- HARVEY, D. (2000): *Spaces of hope*. Los Angeles, University of California Press.
- HARVEY, D. (2012): *Rebel Cities: From the Right to the City to the Urban Revolution*. London, Verso.
- HETHERINGTON, K. – LAW, J. (2000): After Networks, *Environment and Planning D: Space and Society*, 18. 127–132.
- HOWARD D. (2000): *Discourse*. Philadelphia, Open University Press, Buckingham.
- JAMESON, F. (1984): Postmodernism, or, the Cultural Logic of Late Capitalism. *New Left Review*, 146. 53–92.
- JAMESON, F. (1991): *Postmodernism, or, the Cultural Logic of Late Capitalism*. Durham, Duke University Press.
- JØRGENSEN, M. W. – PHILLIPS, L. J. (2002): *Discourse Analysis as Theory and Method*. London, Sage.
- KOCZISZKY GY. (2013): *Bevezetés a területi elemzések ökonometriájába*. Miskolc, Miskolci Egyetemi Kiadó.
- KUHN, T. S. (1984): *A tudományos forradalmak szerkezete*. Budapest, Gondolat.
- LATOUR, B. (2005): *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford, Oxford University Press.
- LIESSMANN, K. P. (1992): *Karl Marx + 1819+1989. Man stirbt nur zweimal*. Wien, Sonderzahl.
- MARTIN, R. (2001): Geography and public policy: the case of the missing agenda. *Progress in Human Geography*, 25. 189–210.

- MARTSON, S. A. – JONES, J. P. – WOODWARD, K. (2005): Human Geography without Scale. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 30:4. 416–432,
- MASSEY, D. (1991): A global sense of place. *Marxism Today*, June, 24–29.
- MEEHAN, K. – SHAW, I. G. R. – MARSTON, S. A. (2013): Political geographies of the object. *Political Geography*, 33. 1–10.
- MÜLLER, M. (2015): More-than-representational political geographies. In Agnew, J., Mamadouh, V. S. A. – Sharp, J. (eds): *The Wiley-Blackwell companion to political geography*. Oxford, Wiley-Blackwell, 409–423.
- NEMES NAGY J. (2005): *Regionális Tudományi Tanulmányok*. Regionális elemzési módszerek. 11. Budapest, ELTE.
- NEMES NAGY J. (2009): *Terek, helyek, régiók. A regionális tudomány alapjai*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- PEET, R. (2005): Bio-gaze: Review essays on Key Thinkers on Space and Place. *Environment and Planning A*, 37. 165–7.
- PRED, A. (1995): *Recognizing European Modernities: A Montage of the Present*. New York, Routledge.
- SERRES, M. – LATOUR, B. (1995): *Conservations on science, culture and time*. Michigan, Univ. of Michigan Press.
- SMITH, N. (2010): The Revolutionary Imperative. In Castree, N. et al. eds.: *The point is to change it. Geographies of Hope and Survival in the age of Crises*. Antipode Book Series. Wiley-Blackwell, 50–65.
- SOJA, E. W. (2001): Postmodernism in geography. In N. J. Smelser – P. B. Baltes eds. *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*. Oxford, Elsevier Science, 11860–11865.
- SOKAL, A. D. (1996): Transgressing the boundaries: towards a transformative hermeneutics of quantum gravity. *Social Text*, 46/47. 217–52.
- SWINGEDOUW, E. (2010): The Communist Hypothesis and the Revolutionary Capitalism: Exploring the Idea of Communist Geographies for the 21th Century. In CASTREE, N. et al. eds. *The point is to change it. Geographies of Hope and Survival in the age of Crises*. Antipode Book Series. Wiley-Blackwell, 298–319.
- TALLY, R. T. JR. (2013): *Spatiality*. New York, Routledge.
- Timár J. (interjú készítette és fordította) (1993): Interjú Neil Smith egyetemi tanárral az amerikai földrajz és a feminista geográfia néhány kérdéséről. *Tér és Társadalom*, 7: 1–2. 43–49.
- TIMÁR J. (2003): Problémák és perspektívák: „Mi a teendő” a kialakulóban lévő kritikai geográfia számára Magyarországon? *Tér és Társadalom*, 17: 2. 53–65.
- VARGA A. (2002): Térökonometria. *Statistikai Szemle*, 80. 354–370.
- VARGA A. (2006): *Térszerkezet, technológiai fejlődés és makrogazdasági növekedés*. Habilitációs előadások, Pécs, Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola, Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar.
- VARRÓ K. (2004): A régió, mint diszkurzív termék. *Tér és Társadalom*, 18: 1. 73–91.

- WHATMORE, S. (2002): *Hybrid Geographies: Natures, cultures, spaces*. London, Thousand Oaks, CA and New Delhi, Sage.
- WHATMORE, S. (2006): Materialist returns: practising cultural geography in and for a more-than-human world. *Cultural Geographies*, 13. 600–609.
- ŽIŽEK, S. (1997): Multiculturalism, or, the cultural logic of multinational capitalism. *New Left Review*, 225. 28–51.

I. POZITIVISZTIKUS TÉRTUDOMÁNY: EMPIRIZMUS ÉS
A KVANTITATÍV/STATISZTIKAI TUDOMÁNYOS
MÓDSZEREK

1. Az abszolút tér ideájának filozófiai gyökerei és hatása a kortárs tértudományokra

TAGAI GERGELY

Bevezetés

A térbeliség megismerésének kérdése évezredek óta része az emberi érdeklődésnek. Az igény a világmindenség működésének megértése iránt, a térbeli dimenziók, valamint a társadalmi és gazdasági viszonyok térbeliségének érzékelése folyamatos és jelentős módon alakította és befolyásolta az emberi gondolkodást. Az elmúlt évtizedek, évszázadok (és évezredek) során különböző válaszok születtek arra a kérdésre, hogy “Milyen (hogyan épül fel) a világ?” Különböző korszakokban született különféle filozófiai, kozmológiai és társadalmi elméletek új, de egyben újra meg újra visszatérő elgondolásokkal járultak hozzá a tér elméleti interpretációjához.

Ennek a folyamatnak hozadékában különösen termékeny és intenzív időszaka volt a 17. és 18. század fordulója, amikor a kialakulóban lévő (pre)modern tudomány alapjain, a korábbi filozófiai és teológiai ismeretekből építkezve több, markáns gondolati irányvonalak mentén elkülöníthető nézetrendszer alakult ki, és foglalkoztatta a kor tudományos, teológiai és filozófiai közvéleményét. A térkérdés bölcséleti megítélésében mai szemmel nézve is jelentősnek tekinthető Descartes, Locke vagy Berkeley hozzájárulása, de különösen Newton és Leibniz térszemléleti koncepciói. Néhányuk hosszú távon is kiindulópontként szolgált a térbeli jelenségekkel kapcsolatos tudományos gondolkodásban, akár a társadalomtudományok számára is. Ilyen Newton abszolút térről alkotott elmélete, amely több területiség-/térfőzpontú társadalomtudományi diszciplína térértelmezése számára is inspirációt nyújtott.

Az újkori modern tudományok világfelfogásában nemcsak a térről alkotott nézetrendszerek változtak meg és öröklődtek tovább, de a tudományos ismeretszerzés alapelvei is. A korábban uralkodó teológiai és metafizikai magyarázatok helyett egyre inkább azok a szemléletmódok kerültek előtérbe, amelyek a világ jelenségeit akár racionalista, akár empirista módon tudományosan leírhatónak tartották. A természettudományos gondolkodás, a matematikai, fizikai ismeretek fejlődése táplálta a „tudományos igazságok” megismerhetőségének ideáját, és az ezzel kapcsolatos elvek a társadalmi jelenségek vizsgálatába is átszüremlettek. A 19–20. század pozitivistá ismeretelméleti iskolái hatással voltak a társadalmi-területi kutatások gondolatrendszerére is, és ha nem is megalapozott tudományfilozófiai háttérként, de bizonyos elemekben befolyásolták ezek tudományfelfogását, módszertani megközelítését. Az ekképpen valójában inkább pozitivistikusnak nevezhető kvantitatív (illetve ökonometriai

elemző, modellező) társadalomföldrajzi és regionális tudományi kutatási áramlatok ismeretelméleti háttére pedig ezen irányzatok térbeliséggel kapcsolatos megközelítését is megalapozta.

A tanulmány célja kettős. Egyrészt a közkeletű abszolút tér értelmezés filozófiai gyökereinek feltárásával igyekszik bemutatni, hogy milyen céllal, milyen kérdések megválaszolásához született meg ez az elmélet, és hogy mik a koncepció kulcstényezői, különösen a jelenkori interpretációk általánosításaival összevetve. Ennek a kérdésnek a vizsgálata elősegíti, hogy azonosíthatók legyenek azok a belépési pontok, amelyeken keresztül az alapvetően természetfilozófiai ihletésű térfelfogás modern társadalom- és ismeretelméleti koncepciók részévé is vált. A tanulmány másik célja, hogy az előbbi felvezetésből kibontva tekintsen a pozitíviztikus szemléletű társadalomföldrajzi és regionális tudományi irányzatok térfelfogására, amelyeknek (ugyan nem kizárólagos) alapja a térbeliség abszolutisztikus megközelítése. Ezen keresztül az áttekintés bemutatja azt is, hogy az abszolút tér ideája jelenleg milyen kérdésfeltevések mentén, milyen területeken nyújthat segítséget a társadalmi-térbeli jelenségek vizsgálatához és megértéséhez.

Abszolutizált terek megjelenése az antik gondolkodásban

A világ működése és a természet rendje megértésének igénye kapcsán a térprobléma már az antik gondolkodásban is igen hamar felmerült, de a magának a fogalomnak a tisztázása rendszer szinten sokáig nem került előtérbe (Maróth 2002). Elsők között jelenhetett meg a tér elvont fogalma a püthagoreusok megközelítésében. Elgondolásuk szerint a világ minden egyes létezője számokból áll, viszont így – mint minden más létező dolognak – maguknak a számoknak is van kiterjedése. A püthagoreusok szerint a kiterjedt testek azonban nem önmagukban állnak, hanem az anyagi világon kívül is van (önálló) tér. Arkhüasz úgy tartotta, hogy a tér különbözik az anyagtól, és független is tőle. Ellenben minden test elfoglal valamennyi helyet, és így csak akkor létezhetnek, ha a helyük is létezik (Jammer 1954).

Az atomista iskolához tartozó filozófusok szerint az anyag részeit el nem foglalt tér választja el egymástól. Amellett, hogy úgy tartották, hogy az anyag (a teljes teltség) az egyetlen valódi létező, vélekedésük szerint a térhez egyfajta nem testi létezési mód kapcsolódik, amely lehetővé teszi, hogy az anyag mozogjon, és léte megtestesüljön (Bailey 1976a [1928]). Leukipposz, aki ezt az elméletet megalapozta, azt is állította, hogy tér és test teljesen elkülönülnek egymástól: a tér az, amit adott pillanatban nem foglalnak el anyagi részecskék (atomok). Így a tér kiterjedése bár végtelen, az atomok „helyfoglalása” miatt mégsem határtalan, mivel ez porózussá teszi szerkezetét. Tanítványa, Démokritosz szerint viszont

nemcsak a tér végtelen, hanem az anyagi részecskék száma is, amelyek állandó mozgásuk, ütközéseik révén alakítják az anyagi világot, viszont a mozgás közegét jelentő térre nincsenek hatással (Jammer 1954). Egy később élt atomista, Epikurosz ennél több tekintetben radikálisabb álláspontot képviselt. Elképzelése alapján a tér ugyanolyan létező, mint a test, és e két dolog végtelensége szükségszerű – hogy a tér befogadhasson végtelen nagyságú testet, illetve, hogy a végtelen anyag pótolja az elvesző részeket (Bailey 1976b [1928]).

Platón térfelfogása, kozmológiája sokat merített mind a püthagóreusok, mind pedig az atomisták elméletéből. Nézetei szerint – az ideatanra alapozva – háromféle létezőt, „fajt” kell megkülönböztetni: a keletkezőt, a mintát, aminek hasonlóságára születik a keletkező, valamint azt, amiben keletkezik. A változatlan formájú, keletkezéstől és elmúlástól mentes és érzékelhetetlen ideák csak belátással, tudással ismerhetők meg. Az előbbiekkal azonos nevű és hozzájuk hasonló, de érzékelhető, keletkező és mindig mozgó fizikai létezők észlelés és vélekedés útján hozzáférhetők. Míg fogalmilag közöttük áll a tér („*chora*”), ami romlástól mentes, és ami helyet ad (befogadó közege) minden keletkezőnek. A platóni felfogásban a tér az érzékeléstől elvonatkoztatva, az „okoskodásnak bizonyos fattyúhajtása” segítségével ragadható meg, de ez nem ad róla megbízható tudást (Platón 1997).

Platón tere ideális: homogén, nincsenek tulajdonságai. Azt is lehet mondani, hogy a „*chora*” egy vászon, amire a „létezés képmása rá van nyomva” (Simonovits 1974, 11.). Így a platóni tér önmagában szükségképpen üres, mivel csak úgy töltheti be funkcióját, ha híján van azoknak az alakzatoknak, amiket potenciálisan magában foglalhat. Platón úgy vélekedett, hogy a testek által kitöltött tér végtelen, a kozmosz befogadásával mégis lehatárolt, és ebben a véges világban a geometriai alakzatokból álló testek teljes plénumot alkotnak (Duhem 1976a [1913]). Az, hogy a forma (az ideák) lenyomata a térben ad létezést a keletkező dolgoknak, sejteti azt is, hogy a platóni üres tér anyagi jellegű. Nyersanyag, amely a beleépülő geometriai alakzatoknak köszönhetően kiterjedést nyer, és ez a kiterjedés a mindig változó testek egyetlen állandó és azonosítható jellemvonása (Duhem 1976a [1913]; Jammer 1954).

Platont követően Arisztotelész a korábbi filozófiai térkonceptiók kritikájaként (elsősorban Démokritosz és Platón ellenében) fogalmazta meg saját elméletét, amely azután több mint másfél évezredre a nyugati (hellén és később keresztény) gondolkodásba beépült térfelfogások legmeghatározóbb kiindulópontjává vált. Arisztotelész munkáiban a tér meghatározásánál fontosabb szerepet kap a hely koncepciójának megalapozása. A tér ezen keresztül megragadható úgy, mint a helyek összessége (Jammer 1954). Az arisztotelészi hely a térhez viszonyítva, annak azon része, ami egybeesik a test határaival. Pontosabb

megfogalmazásban a hely a testet átfogó közeg belső felülete (Maróth 2002). Arisztotelész a korábban felmerült hely- (tér)fogalmak kritikáján keresztül jut erre a következtetésre. Így, állítása szerint a hely nem lehet anyag vagy forma, mivel nem kiterjedés, ami befogadva a testeket hozzájuk tartozna. Nem is valami üres, homogén térrész, ami a helyét változtató testek térfogatától függetlenül állandó volna.

Arisztotelész értelmezése szerint a hely a testektől független, nem része azoknak. A tárgyak elhagyhatják helyüket, így ugyanaz a hely átvihető egy másik testbe is, de kiterjedése (mérete és alakja) szükségszerűen megfelel a tartalmazott dolgoknak. Az, hogy a test és a testet átfogó közeg mindenhol érintkeznek – ami az előbbiekből következik –, biztosítja a helyek rendszeréből felépülő tér számára a folytonosságot, és egyúttal az üresség lehetőségét is kizárja, hiszen az anyag részei mindenhol érintkeznek az anyag más részeivel. A plénum léte azonban nem zárja ki a mozgás lehetőségét (folyadékok áramlása, minőségi átalakulás), sőt, ez által biztosított annak megvalósulása, mivel az anyag nélküli ürességben nincs semmi, ami közvetíthetné a változást kiváltó hatásokat (Jammer 1954; Simonovits 1974).

Arisztotelész rendszerében a mozgás mindig valamihez viszonyított mozgást jelöl. A vonatkoztatási rendszert a körülvevő közeg adja, amelynek állandósága segít megragadni a test helyzetét az univerzum belül. A kozmoszon belüli összes hely egészhez való viszonyának számbavétele vezet el a tér fogalmához. Ezen kívül nem értelmezhető sem a tér, sem a hely ideája, ennek következtében a világegyetem – amely Arisztotelész általános kozmológiája szerint szférákra tagolt, zárt rendszer – véges, az utolsó szféra határolja (Grant 1969). Az univerzum kiterjedésében véges, de a helyek végtelenül felosztják az anyagi világot, minthogy a világegyetem minden lehetséges helyet magában foglal (Jammer 1954; Simonovits 1974).

Az abszolutista térfelfogás előképe

Az előbbi – a platóni, de még inkább az arisztotelészi eredetű – térfelfogások alapvető hatással bírtak a nyugati-keresztény (skolasztikus) gondolkodás természetfilozófiájára. A skolasztikus szerzők elsősorban az arisztotelészi tanítás és a keresztény eszmék összeegyeztethetőségét magyarázták térrel kapcsolatos, kozmológiai munkáikban is; térképzetük csak kevéssel haladta meg Arisztotelész elképzelését. Aquinói Szent Tamás vagy William Ockham írásaiban felismerhető többek közt Arisztotelész helyről alkotott definíciója, mozgáselmélete és a viszonyítási rendszer szükségességének kérdése (a hely az univerzum egészéhez képest), (Duhem 1976 [1956]; Jammer 1954).

A kor más gondolkodói (Kopernikusz vagy Giordano Bruno, illetve az itáliai természetfilozófusok – Bernardino Telesio, Francesco Patrizi), tudományos felfogásában bírálták a skolasztika (és ezen keresztül az arisztotelészi filozófiai rendszer) kozmológiáját, minthogy ez a tér felépülésének és a világ működésének magyarázatához olyan elveket kapcsol, amelyek nem teljesen ismertek az ember számára. Ebbe a körbe tartozott René Descartes is, aki egy, Arisztotelész és a skolasztika megközelítését felváltó, új filozófiai rendszer kidolgozására törekedett (Northrop 1946).

A filozófia alapelvei című munkájában Descartes a skolasztika szubsztancia-elméletén túllépve, a nem teremtett szubsztancia – Isten – mellett két teremtett szubsztanciát különböztetett meg: az egyik a lélek, a másik a test. Előbbi fő attribútumaként a gondolkodást jelölte meg, a test meghatározó tulajdonságának pedig a kiterjedést tartotta (Descartes 1996 [1644]).

A kiterjedt test Descartes véleménye szerint tulajdonképpen megegyezik a térrel, és csupán az emberi gondolkodás különbözteti meg tőle, minthogy „Ugyanaz a kiterjedés, amely a test természetét alkotja, alkotja a tér természetét is, úgyhogy csak úgy különböznek ők egymás között, mint ahogyan a nem vagy a faj természete különbözik az egyed természetétől” (Descartes 1996 [1644], 77.). Descartes a test és a tér közötti különbséget abban látja, hogy míg a test kiterjedése egyedi, addig a téré általános. Azon a módon, ahogy az általános dolgot sok egyedi dolog építi fel, úgy épül fel a kartézianus tér is a testekből, amelyeket magában foglal.

A testek kiterjedésének és a tér azonosságából vezethető le Descartes elméletében az is, hogy a tér folytonos. Mivel a tér anyagi jellegű, így a benne vagy rajta kívül lévő ürességnek még az ideája is ellentmondásos (Casey 1997). És míg a tér testi jellege arra is utal, hogy a világegyetem nem lehet végtelen, addig folytonosságából következik határtalansága, meghatározatlan kiterjedése.

Descartes, megközelítésében nagy hangsúlyt fektet arra, hogy valamiképpen megkülönböztesse a belső és a külső hely fogalmát. Érvelése szerint egy dolog azért foglalhat el egy helyet, mert kiterjedt. Ebben az értelemben a (belső) hely megegyezik az anyagi testek nagyságával, alakjával, vagyis magával a térrel (Casey 1997). Elmélete szerint a külső hely szintén a test egyik attribútuma, amelyet az befolyásol, hogy a test hogyan helyezkedik el a többi test között, tehát a tulajdonképpeni helyzettel azonosítható. A külső hely máshogy kapcsolódik a dologhoz, mint a kiterjedés, mert utóbbit a nagyság és az alak határozzák meg. Descartes értelmezése alapján, míg ezek az attribútumok elválaszthatatlanul hozzátartoznak a

testhez, addig a helyzet viszonylagos tulajdonságnak tekinthető, mivel a testek elmozdíthatók adott helyzetükből (Descartes 1996 [1644]).

Descartes-tal szemben – aki a teret az anyagi szubsztancia, a test kiterjedésével azonosította – egyik kortárs kritikusa, a francia filozófus-tudós egyházférfi, Pierre Gassendi különbséget tett a korporális kiterjedés és a térbeli dimenziók között. Ez a megkülönböztetés, nemcsak a tér önmagában való elgondolását tette lehetővé számára, de utal Gassendi azon elképzelésére is, hogy a térbeliség elsődleges az anyaggal szemben (Casey 1997). Gassendi álláspontja szerint a tér nem teremtett dolog: létezett a világ megalkotása előtt is, és létezni fog annak pusztulása után is. Örökkévalósága mellett a tér állandó és mozdulatlan is, a mozgó világ részei csak a helyüket változtatják a tér részei között. Önmagában a tér mint pusztá dimenzionalitás, homogén (izometrikus, izotrop), és így, mivel részei megkülönböztethetetlenek, nem lehet lehatárolni – az üres tér végtelen (Gassendi 1976 [1658]). A tér tehát, lényegét tekintve merőben elkülönül az anyagi testekből felépülő világtól, azonban több módon kapcsolódik hozzá és összemérhető vele.

Összemérhető vele az anyag kiterjedése révén, ami egybeesik a testek méretének (hosszúság, magasság, mélység) megfelelő térrésszel. A világ együtt létezik a térrel, minthogy térben létezik, és nincs olyan része, ami téren kívül volna (Gassendi 1976 [1658]). Így, Gassendi elképzelése szerint, a tér az anyagi világ létezésének feltételét képezi, maga viszont független a korporális létezőktől. Független a tapasztalattól és az érzékeléstől is, és abszolút realitással bír, ezáltal a „létezés egyedülálló módját élvezzi” (Casey 1997, 140.).

Gassendi filozófiai rendszerében a tér, jellemzői és létezési módja révén, sokkal inkább Istenhez kötődik, mint az anyagi univerzumhoz (ami mindkettőnek alá rendelt). Ebben a relációban a tér végtelensége és mérhetetlensége analóg Isten végtelenségével és mérhetetlenségével. Az isteni kiterjedés azonban egészen más, mint az anyagi világ, a testek kiterjedése. Gassendi szerint valahol lenni (a térben, egy helyen) nem tartozik Isten esszenciájához, minthogy helye nem egy hely a tér valamely részén, hanem saját maga (Gassendi 1976 [1658]). Viszont végtelen kiterjedése révén mindenhol jelen van (omnipraesens), és ez mégis magában hordozza a tér koncepcióját.

Az abszolút tér newtoni gondolata

Gassendi abszolút felfogását, hogy egy Istenen (és szubsztancián) kívüli testetlen létezőnek abszolút realitást tulajdonít, már kortársai (pl. a cambridge-i platonisták, Ralph Cudworth és Henry More) is bírálták (McGiure 1978). Más gondolkodókra azonban inspirálólag hatottak

nézetei: az abszolút tér (és idő) elméletének legmegalapozottabb kidolgozását adó Isaac Newton sok tekintetben Gassendi tanításaiból is merített természetfilozófiájának alap gondolatai alapján (Casey 1997; McGuire 1978), valószínűsíthetően Walter Charleton közvetítésével (Hall 2002).

Newton több írásában is kifejtette térszemléletét. Elmélete legteljesebb formájában az 1687-ben megjelent *A természetfilozófia matematikai alapjai (Philosophiae Naturalis Principia Mathematica – Principia)* című művében kapott helyet, de optikai témájú írásaiban és több, életében meg nem jelent tanulmányában (például *De Gravitatione*) is foglalkozik a témával. Ezek mellett a *Leibniz–Clarke levelezés* is betekintést nyújthat a newtoni felfogásba, amelyben Samuel Clarke, Newton követője (és tulajdonképpeni szócsöve) érvel az önmagában vett, reális tér létezésével. Newton maga a tér fogalmát nem határozta meg definícióként (Jammer 1954), így az abszolút tér mibenlétére az általa feltárt jellegzetességek mozaikjának összerakásából lehet következtetni. Véleménye szerint a tér fogalma – mint ahogy az időé, a helyé és a mozgásé is – mindenki előtt ismeretes, és az érzékelhető dolgokkal való összefüggésekből adódik (Newton 2003 [1687]).

Newton álláspontja szerint az abszolút tér a mozgással – nevezetesen a körmozgással – összefüggésben vezethető le (Gould 1962; Jammer 1954). Gondolatkísérletében egy vízzel megöltött és merevre csavart kötélre függesztett edény nyugalmi helyzetéből kilépve, a zsinórban lévő feszültségeknek megfelelően forgásba kezd, viszont ezt a mozgást a víz eleinte nem követi, felszíne vízszintes marad. Ahogy az edény forgása erőt fejt ki a vízre (centrifugális erő), úgy az is forgásba kezd, és egyre távolodva a kötélről (a forgás középpontjától), „felmászik” az edény falaira, felszíne homorúvá válik, az edényhez képest újra relatív nyugalomba kerül. Amikor a víz még nyugalomban van, azaz az edényhez képest ellenkező irányban forog, még nem állapítható meg valódi mozgása. Ahogy relatív mozgása gyengül, és a víz az edényhez képest – azzal együtt forogva – nyugalomba kerül, úgy ismerhető fel az abszolút mozgás (Newton 2003 [1687]).

Az érvelés alapján azok a mozgások, amelyeket mozgásban lévő helyhez viszonyítunk, csupán relatív mozgások. Az abszolút mozgás, viszont mindig csak valamilyen mozdulatlan helyhez képest határozható meg. Ha tehát észlelhető a valódi mozgás – ahogy Newton szerint, kísérlete alapján –, úgy léteznie kell valamiféle mozdulatlan helynek, az abszolút térnek, amelyben ez megvalósulhat (Newton 2003 [1687]). Newton mai és korabeli kritikusai (például George Berkeley) szerint ez az érvelés nem állja meg a helyét, mert hiányos, és csak

a relatív mozgásformákat árnyalja (Lacey 1970), vagy mivel a példabeli abszolút mozgás nem következik a centrifugális erőből, amely maga csak a mozgás mértékére utal (Disalle 1994).

A newtoni értelmezés alapján az abszolút tér tehát valamiféle vonatkoztatási rendszer, amely keretét adja a mozgásnak (Earman 1989; Jammer 1954; Rabinowitz 1962). Ez azonban nem jelenti azt – amit sokan tulajdonítanak az abszolút térnek –, hogy tartályszerűen magában foglalná a dolgokat (Casey 1997, Disalle 1994), hanem egyfajta feltételrendszerét képezi a mozgásnak, azaz nem valamiféle aktív cselekvőhöz viszonyítva függenek tőle a dolgok, hanem létükben (Harvey 1969; Lacey 1970; McGuire 1978).

Az abszolút tér magában foglalja a testeket, de nem a descartes-i módon, hogy a teret maguk a testek határolják le; az abszolút térben a testek kiterjedésükkel csak magukat határolják körül. Ezért a tér határtalan, mert egyformán létezik a testeken kívül és belül is (Clarke 4. válasza, Clarke 5. válasza, Leibniz–Clarke 2005 [1715–1716]). Abban, hogy a tér a testeken kívül, azoktól függetlenül is létezik, megfogalmazódik, hogy a testek nélküli, üres tér éppen úgy abszolút realitással bír, mint maguk az anyagi testek. De ebben az állításban ugyanígy tetten érhető az abszolút tér jellegének egy másik igencsak fontos karaktere, az állandóság is. Aminek kapcsán Newton úgy vélekedett: „Az abszolút tér, saját lényegénél fogva, külsőleg egyáltalán semmihez sem viszonyítva, mindenkor egyenlő és változatlan marad” (Newton 2003 [1687], 107.).

Az üres tér állandósága egyrészt homogenitásában ragadható meg, ami testek nélküli puszta dimenzionalitásából adódik. Ennélfogva a tér egynemű, önmagával azonos, és ezért oszthatatlan. Az oszthatatlanság azt is jelenti, hogy a tér „részei” elválaszthatatlanok egymástól, ezáltal a newtoni abszolút tér folytonosnak tekinthető. Erről John Locke is ír, aki a részek elválaszthatatlanságából következtetett a „tisztá” tér mozdulatlanságára, minthogy az elválaszthatatlan dolgok között nem következhet be a helyzetek megváltozása, vagyis a mozgás, és ezáltal a tér önmagához képest örök nyugalomban marad (Locke 2003 [1690]). Ez egybevág Newton azon gondolatával, mely szerint az abszolút tér mozdulatlan, így változhatatlan, minthogy a benne foglalt állandóság nemcsak a tér részeinek egyformaságára utal, hanem ezen keresztül arra is, hogy az azonosság miatt nincs mozgás, ami a változás zálogát jelenti.

A relatív tér és a hely fogalma Newton filozófiájában

Mivel Newton rendszerében a tér egységes és a testektől független, nincsenek olyan részei, amelyek alapján különbséget lehetne tenni egyes elemei között, ezért az emberi érzékelés

számára megismerhetetlen (Earman 1989). Az emberi érzékelés viszont tapasztalataink alapján felfogja a teret, részeket határol le benne, felosztja, mozgónak találja. Hogy az érzékeléssel összeegyeztethetővé tegye a teret, és a fent említett ellentmondásokat feloldja, Newton bevezette a relatív tér fogalmát. Megállapítása szerint a „relatív tér az előbbinek [abszolút tér – saját megjegyzés] a mértéke, vagy ennek valamilyen mozgó része, amely a testekhez viszonyított helyzete következtében válik érzékelhetővé” (Newton 2003 [1687], 107.). A newtoni relatív tér tehát érzékelhetőségében analóg az abszolút térrel, viszont mégsem annak pontos megjelenítése (Casey 1997). „Az abszolút és a relatív tér jellegüket és méretüket tekintve azonosak, de számszerűleg nem mindig egyenlők.” – írja Newton (2003 [1687], 107.). A newtoni értelemben vett abszolút és relatív tér viszonyát szemléletesen ragadja meg Clarke egyik megjegyzése is. „A valóságban nincs ... lehatárolt tér, hanem képzeletünkben csak mi rögzítjük figyelmünket egy tetszés szerinti részre vagy mennyiségre, mely maga mindig és szükségszerűen határtalan” (Clarke 5. válasza, Leibniz–Clarke 2005 [1715–1716], 97.).

A relatív és az abszolút tér előbbiek során felvázolt kapcsolata a newtoni mechanikán keresztül értelmezett tér mibenlétének egy igen fontos szegmensét világítja meg. Ez alapján a tér valamiféle mennyiségnek tekinthető, legalábbis a newtoni relatív tér mindenképpen. Egy relatív dolog úgy viszonyul egy abszolúthoz, mint valamiféle mérés eredménye – azaz ebből következően egyfajta mennyiség. Az emberi érzékelés ebben az értelemben megfeleltethető a „mérés” folyamatának, amely alapján ismereteket szerezhet a világról. Ennek során az észlelő az érzékelhető dolgokon keresztül leképezi a teret – nem az egészet, csak annak egy részét –, és ebből következtet az egész felépítésére. Ebben az értelemben a megtapasztalható és felfogható helyzetek, távolságok nem maguk alkotják a teret, csak segítenek a tér elgondolásában, amely relatív volta miatt mindig kevesebb marad (mind minőségében, mind mennyiségében) a valódi, fel nem fogható térrel szemben, amelynek jellegére csak következtetni lehet.

A relatív tér newtoni gondolata, tehát egyfajta válasz az ember nem elvont, hanem mindennapos térszemléletére, ahogy a körülötte lévő dolgokat a helyzetek és távolságok alapján ragadja meg, és ez alapján alkot képet a világról, tapasztalja meg benne a mozgást, a változást (Newton 2003 [1687]). És egyfajta válasz az abszolút tér oszthatatlanságának, rész nélküliségének és az ezzel ellentétes emberi tapasztalás problémájára: minthogy az elme csak részlegesen fogja fel a teret; mint egészet, úgy ragadja meg, mint ami részekből áll.

Newton rendszerében a valóságos abszolút térnek nem az előbbi értelemben, de elvont módon mégis vannak (nem lehatárolt) részei, a helyek. Gassendivel ellentétben – aki nem tett éles megkülönböztetést tér és hely között, és azokat egymást helyettesítő fogalmakként használta (Casey 1997) – Newton a hely fogalmának önálló jelentést tulajdonít, és sajátos szerepet szán neki térelméletében. Megfogalmazásában: „A hely a térnek egy része, amelyet valamely test foglal el, és a térhez viszonyítva abszolút vagy viszonylagos; amint mondtam, a térnek egy része, nem pedig a test helyzete vagy a testet burkoló felület. ... Az egésznek [az egész test – saját megjegyzés] a helye egyenlő a részecskék helyeinek összegével, ezért a hely az egész test belsejében van” (Newton 2003 [1687], 107–108.). Ez azt sugallhatja, hogy a hely a test viszonylatában éppen úgy valamiféle magában foglalt (mint alája tartozó) dolgot jelent, mint ahogy a tér részeként annak tekinthető (Casey 1997).

Ez azonban nincs feltétlenül így. Tér és hely Newton által elképzelt viszonyában az előbbi megállapítás feltétlenül igaz, minthogy a helyek a tér által nyerik identitásukat. A testek azonban csak annyiban „hatnak” rájuk, hogy tartalommal töltik fel, azonosíthatóvá teszik a helyeket. A newtoni abszolút tér részeinek magukban nincsenek önálló jellemzőik, ami alapján meg lehetne különböztetni őket egymástól, csak valamiféle metrikus relációkkal bírnak (Huggett 2008; Nerlich 2005). Ez a feltételezés onnan eredeztethető, hogy Newton és kortársai a tér elgondolásakor mindig az euklideszi térből indultak ki, amely homogén, de egyes pontjai (az önálló helyek) adottak benne, az összes többi ponthoz viszonyított helyzetük nyomán. Ez viszont önmagában nem felismerhető, csak ha valamilyen test „ad” neki érzékelhető realitást a mérhető dimenziókon keresztül (x, y, z koordináták, szélesség, magasság, mélység).

Newton elméletében a tér részének tekinthető hely és a test által elfoglalt hely fogalompárjára ugyanúgy érvényes az abszolút és relatív megkülönböztetés, mint a reális és az érzékelhető tér esetében. Az abszolút helyek – a térhez hasonlóan – anélkül is léteznek, hogy testek foglalják el azokat. A testek nélküli tér abban az értelemben nem üres, hogy a helyek benne foglaltatnak, így az nem azonosítható magával az ürességgel, avagy a vákuummal (Casey 1997). Newton álláspontja szerint az abszolút helyeknek egymáshoz viszonyított rendszere állandó, a részek egymásutánisága megváltoztathatatlan. Érvéle alapján „ha ezeket eltávolítjuk a helyükből, akkor ez azt jelenti (mondjuk így), hogy ezek saját maguktól is eltávolodnak” (Newton 2003 [1687], 109–110.). Ez pedig, a tér abszolút voltát feltételezve (jelesül maga is állandó és mozdíthatatlan) nem lehetséges.

A mozgás természetének megítélése is visszavezethető az abszolút helyek létére, minthogy az abszolút helyek nyugalmi helyzetéből adódóan, csak ezekből a helyekből való elmozdulás tekinthető abszolút mozgásnak. Relatív mozgás viszont mindig inkább a relatív helyekhez köthető. A relatív helyek, azokra a helyekre utalnak Newton térelméletében, amelyeket a testek részei foglalnak el aktuálisan, megadva összességében a test helyét. És ha valamely test elmozdul az abszolút térben, akkor relatív helye vele együtt mozdul, hiszen ez – a test mindenkor elhelyezkedésétől függetlenül – mindig ugyanúgy a test részeinek helyét fogja jelölni. Így mozgása a térben egyfelől abszolút, hiszen a tér egy adott helyéről mozdult el a test, másrészt viszonylagos, mert eközben saját részei megőrizték egymáshoz viszonyított helyzetüket.

Az abszolút tér tudományos megítélése és társadalomtudományi relevanciájának kérdése

A mozgásra épülő newtoni mechanika a kor tudományos ismeretei alapján kellő megalapozását nyújtotta az abszolút tér elméletének, hiszen annak elemei (például a mozgástörvények) tapasztalati úton igazolhatók. Ily módon a *Principia* az abszolút tér programjának demonstrációját szolgálta (Casey 1997; Jammer 1954). A korábbi abszolutisztikus jellegű térfelfogásokkal szemben ebben hozott újdonságot Newton szemlélete: a koncepció valóságát fizikai úton kísérte meg igazolni. Azonban, míg a mechanikai állítások érvényessége valóban igazolható tapasztalati úton, addig az kétségbe vonható, hogy az ezek feltételét képező abszolút tér is szükségszerűen létezne. Ezáltal maga a koncepció teljes igazsága nem ellenőrizhető, így az elmélet rosszul megalapozott, ezért Newton kritikussai szerint nem is lehet alapja a mechanikának (Lacey 1970; Rabinowitz 1962).

Az abszolút tér ilyen formán történő, mechanikai tételeken alapuló igazolása áttörés volt a fizika (természetfilozófia) számára, de nem az a metafizika számára, minthogy az elmélet nem ontológiai, hanem módszertani és episztemológiai kérdéseket feszegetett (Slowik 2013). Az előbbi témák szinte teljességgel hiányoznak Newton korai munkáiból, azonban későbbi tanulmányaiban és művei későbbi kiadásaiban előtérbe kerül egy új elem, Isten létének és szerepének értelmezése a teret illetően (Gassendihez hasonlóan a tér azonosítása Isten attribútumaként) (Newton 2005 [1713]). Vallásos ember lévén, Newton sosem távolította el világképét Istentől, csak tudományos munkáiban nem benne kereste a magyarázatot. Kései műveinek teológiai alapvetései egyrészt abból a szándékból fakadhattak, hogy megelőzzön minden olyan kritikát, ami azt tartja, hogy az abszolút tér elmélete ateizmushoz vezet – mivel Istenen kívül keresi az okokat a világban zajló folyamatokra –, és ezzel nyerjen teológiai

igazolást elgondolása számára (Benedek 2002; Harvey 1969; Jammer 1954; Smith 1984). Másrészt, bizonyos rosszindulatúnak is nevezhető elképzelés szerint Newtont is utolérte a tudósok életpályáját kísérő jelenség, amely szerint a fiatalabb korban kidolgozott nagy ívű tudományos elméletekre – vesztvén tudományos érdeklődésükből – megpróbálnak egy tudományon kívüli felépítményt húzni (Toulmin 1959).

Newton természetfilozófiájával, térről alkotott elképzeléseivel szemben több versengő koncepció fogalmazódott meg már kortárs kritikaként vagy néhány évtized távlatából is. George Berkeley, Gottfried Wilhelm Leibniz vagy Immanuel Kant metafizikai, ontológiai és episztemológiai feltevéseit tekintve vitatta Newton rendszerét. A Newton által az abszolút tér léteire alapozott mechanikai koncepció viszont széles körben elfogadottá és az újkori tudományos világnézet alapjává vált.

Az euklideszi háromdimenziós térbe jól illeszkedett az abszolút tér elképzelése, és az euklideszitől eltérő jellegű matematikák, geometriák felfedezéséig ezen az alapon nem is kérdőjelezték meg az elmélet helytállóságát. A 19. század közepén Bernhard Riemann nemcsak hogy egy, az euklideszi rendszernél általánosabb geometriát dolgozott ki, de azt is vitatta, hogy a tér metrikája eleve adott lenne, függetlenül a benne lejátszódó fizikai jelenségek természetétől (Simonovits 1974). Ezzel azt állapította meg, hogy a tér olyan alakatlan, háromdimenziós sokaság, amelyet az anyag alakít át és határozza meg mértékviszonyait.

Végeredményben hasonlóképpen érvelt Ernst Mach is, aki elutasította az abszolút tér ideáját, mint ami olyan közeg, ami hat a benne elhelyezkedő dolgokra, de maga független tőlük (Jammer 1954; Mach 1906). Úgy tartotta, hogy a Newton által feltételezett abszolút tér és mozgás fizikailag észlelhetetlen, így objektív valóságuk csak metafizikailag ragadható meg, így viszont az ezt az elméletet ki kell zárni az egzakt tudományból. Mach nyomán (és a tudományos felfogás változásával) a jelenkor filozófusai és tudósai szintén megkérdőjelezik, hogy az abszolút tér koncepciójának volna-e tudományos funkciója, és lehet-e alapja fizikai levezetéseknek, hiszen Newton mechanikája e nélkül is újraépíthető (Harvey 1969; Lacey 1970; Toulmin 1959).

Azonban a 19. század végén a tudományos közvélemény még úgy tartotta, hogy kell lennie egy nyugalomban lévő közegnek, amiben az elektromágneses hullámok mozognak. Ennek a közegnek a szerepét az éter töltötte be, ami így fenntartotta az abszolút vonatkoztatási rendszer létezésének szükségességét (Jammer 1954). Ezzel az állásponttal helyezkedett szembe Albert Einstein, aki Speciális Relativitáselméletében azt fogalmazta meg, hogy ugyan

a fizika törvényei (pl. a fény sebessége vákuumban) minden megfigyelő számára egyformán adottak, de nincs egy konkrét vonatkoztatási rendszer, ami ezt egységes keretbe foglalná: a megfigyelők térbeli és időbeli mértéke, fizikai tulajdonságaik nem általános érvényűek, ha mozgásban vannak egymáshoz képest (Weinert 2006). Ez alapján az egymásutániságnak és az egymásmellettiségnek nincs abszolút jelentése, ezek csak egy eseményt jelölnek – a vonatkoztatási rendszer által kijelölve – a tér egy meghatározott helyén, egy adott időpillanatban (Simonovits 1974).

A fizika, a geometria és a világegyetem szerkezetével és felépítésével foglalkozó kozmológia újabb (elmúlt másfél évszázados) eredményei tükrében az abszolút térre vonatkozó newtoni feltevések már nem képezik a modern tudományos világnézet alapjait. Ugyanakkor az elmélet ma is foglalkoztatja – és nem csak tudománytörténeti szempontból – a térbeliség kérdésével foglalkozó kutatókat, szakembereket: kortárs viták folynak az abszolutista térképzet mai relevanciájáról, a kortárs tudományos álláspontokkal való összeegyeztethetőségéről (lásd például Earman 1989; Hinckfuss 1988).

Visszatekintve a koncepció tartalmára, fejlődésére, kialakulására és filozófiai előképeire látható, hogy az abszolút tér gondolata számos tudományos és filozófiai diszciplínával kapcsolatba hozható. Egyszerre természetfilozófia, fizika, kozmológia, illetve ontológiai elmélet és teológiai megközelítésmódja a világegyetem felépítésének. A Newton által kidolgozott formában ugyanakkor nem szolgáltat ismereteket az emberiség vagy a társadalom térbeliségének viszonyrendszereiről, hacsak nem ezekre mint létükben az abszolút tértől függő entitásokra gondolunk.

Tényleges kontinuitás így nem vezethető le a (történetileg-gondolatilag sok esetben egymásra épülő) abszolút térrel kapcsolatos fizikai és filozófiai elméletek, valamint a társadalom térbeli működésmódját megalapozó koncepciók között, ezek hasonlósága az esetleges történeti kapcsolódások ellenére látszólagos (Smith 1984). Ugyanakkor a változó hangsúlyú elméletek fejlődésének követése kirajzolja, hogy milyen térbeli (reprezentációs) problémák voltak megoldhatók az egyes elképzelések szerint (Harvey 1969). A 20. század első feléig a földrajzban és más társadalomtudományokban még hiányoztak a térbeliség felfogásának kérdését előtérbe helyező elméleti munkák, ezekkel elsősorban filozófiai, fizikai írásokban lehetett találkozni (Kitchin 2009; Kuhlke 2006).

A földrajz, illetve a regionális tudomány kapcsán több szerző megfogalmazta e diszciplínák „elméletimportáló” jellegét (Benedek 2002; Nemes Nagy 2003). Ez nem jelenti azt, hogy más tudományágak koncepciói közvetlenül adaptálhatók volnának a társadalmi jelenségek térbeli

megjelenésével és folyamataival kapcsolatos kérdésfeltevések magyarázatához, hiszen a fizikai vagy filozófiai elméletek (az abszolút térről) eleve sokkal komplexebbek, mint ahogy az a társadalom térbeliségével foglalkozó tudományokban interpretált formában megjelenik (Smith 1984). Direkt válaszokat ugyan nem adnak a társadalmi térszervez(őd)ési gyakorlatok problémáira, de ezek megjelenési formáihoz igazodva az értelmezés eszközeként segíthetik a vizsgált jelenség megvilágítását (Faragó 2012; Harvey 2006; 2009).

Jelen írás az abszolút tér társadalmi magyarázatával kapcsolatban két olyan megközelítést állít fókuszba, amelyek a kortárs területi kutatásokban (bár vitatott) hivatkozási alapként jelen vannak: a tartályként, tartalmazó közegként értelmezett tér, valamint a pozitívistikus áramlatok felfogásában megjelenő térbeliség mint önálló rendezési elv megítélésének kérdését.

A tér mint „tartály”

A területi kutatásokban, társadalomföldrajzban és regionális tudományban az abszolutista térfelfogással kapcsolatos leginkább elterjedt (képszerű) nézet, hogy ez alapján a tér egyfajta tartályként képzelhető el, amely magában foglalja a dolgokat – a világ tárgyiasult elemeit és az egyéneket (Harvey 1969; Hutchinson 2012; Kitchin 2009; Korompai 1995; Meentemeyer 1989; Nemes Nagy 2009). A newtoni behatás mellett ennek az elképzelésnek a gyökereit többen Descartes materialista-szubsztanciális térelméletéhez – a tér az anyagi szubsztancia kiterjedése (Descartes 1996 [1644]) – vezetik vissza (Benedek 2002; Faragó 2012; 2016; Harvey 2006). Ez a vélemény félrevezető lehet, hiszen abszolút tér ideája éppen az anyag nélküli realitáshoz kapcsolja a tér ideáját, és nem a materiális lét megjelenéseként értelmezi azt. Szemléletesen megkülönbözteti a newtoni, illetve a descartes-i tér reprezentációt, ha a Faragó (2012) által szinonimaként használt „tartály” kifejezést csak az előbbire, az „öntőforma” hasonlatot pedig Descartes terére vonatkoztatjuk. Hogy Descartes az abszolutista tér társadalomtudományi-társadalomföldrajzi megközelítésének gondolatában mégis hivatkozási alap lehet, az inkább a tudományos ismeretszerzéssel kapcsolatos felfogásának köszönhető.

A newtoni abszolút teret tartályként („*container*”) egyszerűsítő, széles körben elterjedt szakmai felfogás nem helytálló a koncepció eredeti tartalmának, szándékának interpretációjában. A tárgyakat, testeket, létezőket (embereket) magában foglaló tér tartalmazó közegként való értelmezése elsősorban Newton (és Gassendi) teológiai magyarázatához kapcsolódik, a mindenhol jelenlévő és mindent magában foglaló „isteni kiterjedés” képén keresztül. Ez nem feltétlenül segíti az abszolút tér társadalmi jelenségekre

való vonatkozathatóságának megragadását. Erre reflektál Neil Smith is, aki szerint ahogyan Newton beemelte Istent a természeti univerzumba, úgy záródott ki belőle a társadalom és az egyén (Smith 1984). A tartály-értelmezés helyett a fizikai-természetfilozófiai térkonceptióra nézve szemléletesebb „vonakoztatási rendszer” meghatározás az abszolút tér társadalomtudományi interpretációját is árnyalja. Természetesen nem az eredeti newtoni értelemben, a mozgás feltételrendszereként, hanem ami egy fix keretként „ad teret” az emberek, tárgyak elhelyezkedéséhez és cselekvéseihez (Harvey 1969; 2006; Kitchin 2009), a dolgok létezésének, az események történésének befogadó közegét biztosítja (Grünbaum 1963; Smith 1984).

Az abszolút tér társadalmi interpretációjában is fontos elem, hogy amíg ebben a felfogásban a dolgok, egyének, társadalmi jelenségek függenek a tértől, addig a tér aktuális tartalom (anyag) nélkül is objektíven létezik, még ha ebben a formájában üres is (Curry 1996; Smith 1984). Üressége mellett ugyanakkor az ezen a módon megragadott térnek mégis van saját struktúrája (Grünbaum 1963; Harvey 2006; 2009; Korompai 1995). Ez egyrészt az abszolutista társadalmi térértelmezést alapjában meghatározó dimenzionalitás kifejező eleme – euklideszi geometriába illeszkedő koordináta rendszer, rácsháló, ami standardizált módon mérhető (Harvey 2006). Másrészt az abszolút tér egy olyan geometriai organizációs rendszer is egyben (Kitchin 2009), ami az egyedi jelenségek megfigyelését azáltal segíti, hogy lehetővé teszi ezek rendszerezését, kategorizálását – skatulya, tárolórekesz, rendszerező dosszié (Harvey 1969; 2006; 2009). Ezek az értelmezést árnyaló térjellemzők sokatmondók az abszolút tér tartalmazó közegként felfogott alapjelentésének magyarázatán túl is, hiszen felhívják a figyelmet azokra a problémákra, hiányosságokra, amelyek a szemlélet társadalmi kérdésekre való adaptálhatóságát korlátozzák. Ugyanakkor szemléltetik azokat az elveket is, amelyek mentén az abszolút tér ideája bizonyos társadalmi-térbeli jelenségek vizsgálatához és megértéséhez potenciálisan hozzájárulhat.

A tér abszolutista, objektív létezőként való elgondolása mai napig alakítója a közfelfogás térfogalmának is – kritika nélküli módon, a tér létét és jellegét magától értetődnek véve (Smith 1984). Ebben az értelmezési keretben az abszolutista felfogásra szoktak úgy utalni, mint ami megfelel az ember mindennapi térszemléletének (Curry 1996; Jammer 1954; Korompai 1995; Nemes Nagy 2009). Ennek az elképzelésnek az érvényesíthetősége látszólag könnyen magyarázható, hiszen alapjában véve úgy látjuk a teret, hogy ez elkülönül a beléhelyezett dolgoktól, de mégis magában foglalja azokat. Minden dolog a térben van egy helyen, de ezek a részek magukban nem értelmezhetők – jelezve a tér homogén voltát –, hanem csak a

kitöltött tér testi elemei közötti kapcsolatok alapján azonosíthatók. De maga a dolgoktól elvonatkoztatott tér önállóan, egy végtelen, háromdimenziós kiterjedésnek tűnik, amely ezen viszonyok kialakulásának feltételét képezi – ezt az elgondolást szemlélteti a newtoni abszolút–relatív tér megkülönböztetése is.

Ugyanakkor mivel a tér önmagában nem észlelhető, hanem az érzékszervek közvetítésével képeződik le, abszolútnak feltételezett volta megkíván egy bizonyos szintű elvonatkoztatást. Ez egyrészt egy kulturális meghatározottságú történelmi folyamat, és a térfelfogások absztrakttá válásához köthető – ahogy az egyénileg felfogott tereket, környezeti jellemzőket a közösség koordinációja segítette formálni (Faragó 2012; Harvey 1969; Jammer 1954). Másrészt viszont az egyedfejlődés állomásaihoz is kapcsolódik. Jean Piaget vizsgálódásai szerint az érzékszervi tér már a születéssel kialakul, viszont a képzeletszerű tér a beszéd és a szemléletes gondolkodás kezdetével válik értelmezhetővé az ember számára (Vidor 1994; Nemes Nagy 2009). Ezt feltételezve, az észlelés térviszonylatai bizonyos sorrendet követve alakulnak ki, és csak e folyamat során jön létre a térészlelés rendezett egysége. A szomszédosság és az elkülönülés elemi viszonylatai után jelenik csak meg a sorrend, a térbeli egymásutánosság képzete, míg a közrefogás (dimenziókban gondolkodás) és a folyamatosság és későbbi fejlődési stádiumot képvisel (Harvey 1969).

Az önálló, saját struktúrával rendelkező tartalmazó közegeként meghatározott tér felfogása hatással van a térértelmezés-térfeosztás gyakorlati kérdéseire is. A hazai regionalizációs vitákban is megjelenik ez a szemlélet, minthogy az abszolút tér tartályszerű megközelítéséhez kapcsolódik az az elképzelés, ami szerint a régiók létező entitások, csak fel kell ezeket fedezni (Tóth 2004). Szemben azzal az értelmezéssel, ami a régiót diszkurzív terméknek tartja, amely társadalmi gyakorlat részeként válik önálló strukturális elemmé (Faragó 2003; 2005; Varró 2004). Ebben a kérdésben azonban talán elválasztható a térértelmezés és a gyakorlati cél szerepe. A lehatárolt térelemek alapvetően abszolutizált jellegűek. Keretet adnak a bennük foglalt entitások térbeliségének vizsgálatához, struktúrákat képeznek, amelyek társadalmi tartalma ugyan megkérdőjelezhető. Gyakorlati szempontból viszont indokolt, hogy ez az elv is érvényre jusson – például területi statisztikai célú lehatárolások esetében vagy közszolgáltatások szervezése során (Dusek 2012).

Az abszolutista szemlélet térfelfogása érvényesül sok tekintetben akkor is, amikor a társadalmi folyamatok és tényezők térbeliségének (területiségének) kifejeződésre juttatását szolgáló praxisban a cél az egyediség megragadása, a tér lehatárolása magunk körül (Harvey 2006, 2009). A társadalmi folyamatok területisége kapcsán szakpolitikai, tervezési vagy akár

üzleti oldalról gyakran megfogalmazódó igény, hogy olyan kérdésekre kapjunk választ, mint például „Mi van itt?”, „Hol van?”, „Mi változott?” (Márkus 2014). Ilyen alapon kapcsolódik a tartalmazó közeg (tartály) értelmezéshez többek között az építészet, a térképészet, a térinformatika, a távérzékelés vagy a területrendezés tevékenysége (Harvey 2006; Meentemeyer 1989; Nemes Nagy 2009). A tartályszerű entitásként felfogott térbeli egységekben könnyen értelmezhetők az adminisztratív felosztások által létrehozott szubkonténerok (pl. városok–kerületek) és a térbeli hierarchiarendszerok (Meentemeyer 1989). Az előbbi tervezési logikájú szakterületek mellett a területfejlesztési tervezésben is jelen van a tér abszolutista felfogásához köthető gyakorlati közelítés (Davoudi 2011; Faragó 2012; 2016). Noha az igény megteremtette a másfajta elveket követő, alulról építkező (integrált-, valamint közösségvezérelt) tervezés lehetőségeit, az előbbi logika érvényesül a mai napig a legtöbb hazai tervezési folyamatban is: adminisztratív alapon lehatárolt területi egységekre készülnek tervek (megyék, városok), sokszor az ezen kívül eső térstruktúrák, illetve a térszerveződés reálfolyamatai, a funkcionális kapcsolódások figyelembevétele nélkül.

Az abszolút tér tartalmazó közegként való értelmezéséhez kapcsolódó előbbi problémafelvetések (térészlelés, gyakorlati kérdések) kapcsán már több szó esett e szemléletnek a térbeli-társadalmi kérdésekkel foglalkozó tudományos diszciplínákra gyakorolt hatásairól. Ezekről a hatásokról egységes értelmezési keretben beszélni nehezen lehet, hiszen ezek – elsősorban a földrajz – tudomány- és térfelfogását az abszolutista szemlélet több korszakon keresztül és különböző ismeretelméleti felfogásokba épülve befolyásolta.

A társadalmi tér abszolutizálása felismerhető a (német és angolszász) társadalomföldrajz 19–20. század egy részében elterjedt determinista szemléletében. Ezen elképzelés lényege, hogy a természeti tér különálló fizikai entitás, saját, a társadalomtól független struktúrával, amely viszont determinisztikusan hat a társadalom belső mechanizmusaira (Benedek 2002). Ennek tévedése, hogy kiragad és abszolutizál egy elemet, ami csupán mint korlátozó tényező kap szerepet, anélkül, hogy a természet és a társadalom kölcsönös egymásra hatását, téralakító szerepét figyelembe venné (Dusek 2004).

Térszemléletében az abszolutista felfogáshoz kapcsolható a múlt század közepéig meghatározó szerepű (német és amerikai gyökerű) regionális földrajzi paradigma is, amelynek alapgondolata szerint a tér és ennek részei – a földrajzi régiók – tárgyiasult entitások, amelyek objektíven adott törvényszerűségeit a földrajz hivatott fölfedezni. (Benedek 2002; Harvey 1969; Kitchin 2009). Ez a felfogás a földrajz kanti meghatározásából merít, amely szerint a

földrajz a jelenségek térbeli szerveződéséről és elrendeződéséről szolgáltat ismereteket. Ezt az értelmezést vette alapul Alfred Hettner a földrajzot tértudományként definiálva, Hettner gondolatait pedig Richard Hartshorne adaptálta az angolszász regionális földrajz viszonyaira (Benedek 2002; Dusek 2004; Ginelli 2016; 2018a; Gregory 2006; Hartshorne 1939; 1958). Ebben a szemléletben a befogadó közegként értelmezett tér abszolút, rögzített entitásokat tartalmaz, amelyek elrendeződése is térben kötött, és sajátos elvek szerint konstruált (Kitchin 2006; Kuhlke 2006). Az így felépülő valóság megértéséhez a terek és helyek egyediségén van a hangsúly, és a földrajz feladata, hogy egy-egy adott térségen belül vizsgálja a jelenségek közötti oksági kapcsolatokat, írja le és elemezze az ebben a térben zajló interakciókat (Harvey 1969; Kuhlke 2006).

A pozitivistikus területi kutatások abszolutizált tere

A 20. századi földrajz tudományfelfogásában, ismeretelméletében és térszemléletében általában „korszakváltónak” tekintik Fred Schaefer 1953-as esszéjét, amely az térbeli jelenségek egyedi sajátosságai („*exceptionalism*”) helyett a törvényszerűségek feltárását állítja a földrajzi kutatások feladatkörének középpontjába (Ginelli 2018a; Gregory 2009; Kitchin 2006; 2009; Kuhlke 2006; Schaefer 1953). Schaefer felfogása a hettneri és hartshorne-i leíró regionális földrajz által is hangsúlyosan, de egyedi keretben vizsgált oksági kapcsolatok generalizációja mellett érvel azért, hogy az ezeket mozgató általános elvek levezetésével kell magyarázhatóvá tenni a társadalmi jelenségek és folyamatok területi elrendeződését, és ezen keresztül előre jelezhetővé tenni a társadalmi aktivitás jellemzőinek alakulását (Hutchinson 2012; Kitchin 2006; Murray 2006). A kortárs interpretációk általában a pozitivista tudományfelfogás földrajzi tudományos vizsgálatokba emelése programjának tartják Schaefer munkáját, a törvényszerűségek keresése és az ezek vizsgálatához alkalmazandó módszertani szemlélet („tudományos módszer”) igényének megfogalmazásával. Gustav Bergmannon keresztül, aki a Schaefer halála után poszthumusz megjelent tanulmányt szerkesztette (Ginelli 2018a; Sheppard 2014), ez a program közvetlenül is köthető a logikai pozitivista Bécsi Kör filozófiai csoportjához.

A pozitívizmus comte-i alap gondolata szerint valódi tudást a tudományos ismeretek hordoznak, és ez az elv adaptálható a társadalomtudományokra is. A pozitivista gondolat társadalomföldrajzban való aktuális megjelenését az elmélet több alapjellemezője befolyásolta (Barnes 2009; Dusek 2018; Kitchin 2006; Wyly 2001 nyomán). Az empíriaközpontú ismeretszerzés fő hangsúlya a megfigyelés, amely a természet- és társadalomtudományokra egységesen alkalmazható tudományos módszertan alkalmazásával végezhető. A pozitivista

indíttatású társadalomföldrajzi megfigyelés objektíven, tudományosan mérhető tényekre alapoz, a következtetések kvantitatív módon feldolgozott adatokon alapulnak, és igazolhatók is. Ezt nemcsak a tényadatok és a társadalomföldrajzi használatra átültetett (sokszor természet)tudományos módszertan biztosítja, hanem az is, hogy e nézetrendszer szerint a társadalmi mechanizmusok objektív struktúrákat alkotnak, amelyeket a természeti törvényekhez hasonló elvek alapoznak meg – meghatározók a társadalmi jelenségek működése szempontjából, az egyéni viselkedés is igazodik ezekhez. Így a társadalomföldrajzi vizsgálatokban a fő feladat ezeknek a törvényszerűségeknek a levezetése a társadalmi jellemzők eloszlásának és az ezekkel kapcsolatos folyamatok értelmezésén keresztül (dedukció). Ezeknek az „természetes” jelenségeknek, folyamatoknak, jellegzetességeknek az interpretálásában a kutató mint semleges szemlélő van jelen, a vizsgált problémák kapcsán felállított hipotézisek a kutató értékválasztásaitól függetlenül igazolhatók vagy cáfolhatók.

Az 1950-es 60-as években a(z) (angolszász) területi kutatásokban bekövetkezett pozitivisták ihletésű expanziót követően felmerült kritikák ezt az irányzatot nem is annyira a kvantitatív adat- és módszerhasználat oldaláról, hanem ismeretelméleti szempontból vitatták. Ezek egyrészt az objektíven magyarázható tények, a természet- és társadalomtudományokra egységesen használható módszertan és az értéksemleges kutatói pozíció lehetőségét vetették el, illetve a pozitivisták gyökerű felfogás társadalmi rendszerekről és ezek működéséről alkotott elképzelését kérdőjelezték meg – például, hogy az egyének cselekedetei, választásai „társadalmi törvényekhez” igazodó racionális döntésen alapulnának (Barnes 2009). Ezek a megfontolások termelték ki többek közt a társadalomföldrajz területén a marxista és radikális kritikái, valamint a humanisztikus irányzatokat (Czirfusz–Jelinek–Berki 2018; Faragó 2018; Ginelli 2018a; Kitchin 2006; Wyly 2001).

Ugyanakkor a kvantitatív területi kutatások máig tovább élő társadalomföldrajzi vagy regionális tudományi hagyományai számára a pozitívizmus gondolatrendszere nem kizárólagos ismeretelméleti alapvetés. Egyrészt, maga a „pozitívizmus” kifejezés eltérő értelmezési lehetőségeket hordoz magában mint filozófiai rendszer és mint kutatási gyakorlat (Dusek 2004). A pozitivistának mondott, de jellegüket tekintve leginkább csak pozitivistikusnak nevezhető területi kutatások bizonyos elemeket kölcsönöztek csak a pozitivisták ismeretszerzés elvei közül, anélkül, hogy tudatosan reflektálnának ezen ismeretelméleti rendszer filozófiai alapjaira (Kitchin 2006; 2009; Varró 2018). Emellett önmeghatározásukban az előbbi területek kutatói is ritkán tekintenek magukra tisztán pozitivistaként (Barnes 2009; Sheppard 2014).

A pozitivistikus megközelítésekhez köthető térszemléleti elgondolások interpretációja nem egyértelmű. Tudományfilozófusként Ernst Mach, akinek fenomenalizmusa a logikai pozitivisták iskola egyik fő inspirációja volt, a térbeli ismeretszerzés formáiról írva, a geometriai értelemben vett végtelen, határtalan, homogén teret absztrakciónak tartotta (Mach 1906). Abszolút voltát a már említett módon, metafizikai igazolása miatt utasította el, mivel emiatt a newtoni elmélet egzakt tudományossággal nem alátámasztható. Hasonlóképpen a tér abszolút léte ellenében érvelt Gustav Bergmann is (Bergmann 1964; Oaklander 2008). A pozitivisták ismeretelméleti elvek területi kutatásokba emelése szintén a tér newtoni értelemben vett abszolutista felfogása meghaladásának szándékával járt. A schaeferi program paradigmaváltást látott szükségesnek a földrajz térkoncepciójában is, a kívánt vizsgálati fókusz a társadalmi jelenségek sajátosságairól a társadalmi struktúrák és mechanizmusok általános törvényszerűségeire és a térbeli relációkra helyezve (Kuhlke 2006). Hasonlóan vélekedett David Harvey is, szembeállítva az abszolutista szemléletet tükröző regionális földrajzi irányzat (Hartshorne) és a pozitivistikus felfogás térértelmezését a távolságtényezők példáján keresztül – izomorf, folytonos euklideszi tér metriája vs. a társadalmi entitások tulajdonságai és kapcsolódásai által formált idő-, költség- és egyéb távolságok (Harvey 1969).

Általánosan elterjedt az a vélemény is, amely a pozitivisták ismeretelméletéhez köthető területi kutatások térfelfogását ennek ellenére az abszolutista szemlélethez kapcsolja (Curry 1996; Duncan 1989; Faragó 2012; Hutchinson 2012; Kitchin 2006; 2009; Murray 2006). Ez a nézet nem feltétlenül tesz különbséget az eltérő ismeretelméleti háttérű irányzatok abszolút terei között, azon az alapon, hogy az ismeretelméleti váltás nem hozott változást a tér státuszában, csak annak „felülcímkezéséről” van szó (Benedek 2002). Más felfogásban viszont a leíró regionális földrajz gondolatrendszer és a pozitivistikus területi kutatások térfelfogása közötti eltérések hangsúlyosan jelennek meg. Utóbbi tere, ennek értelmében, a semleges tartalmú közeggel szemben, magyarázó erővel bír a társadalmi jelenségek elrendeződését illetően, formálja a térbeli folyamatokat (Curry 1996; Kitchin 2009).

Ez a gondolat a relacionista térképzetekből is táplálkozik, minthogy feltételezi, hogy a tér nem létezik objektív módon, elkülönülten a társadalomtól, hanem úgy tartja, hogy azt az együtt létező entitások tulajdonságai és kapcsolatrendszereik együttesen építik fel. A kialakult térbeli struktúrák viszont magukban is rendelkeznek a konkrét társadalmi jelenségektől elvonatkoztatható, önállóan értelmezhető jellemzőkkel (térparaméterek – távolság, irány, helyzet, térbeli elrendeződés; a társadalmi tér anyagiasult elemei – hálózat, alakzat, felszín) (Dusek 2004; Gregory 2009). Ez viszont abszolutizálja a térbeli viszonyrendszereket. Ebben a

szemléletben a társadalmi jelenségek vizsgálata során meghatározható a szóban forgó jelenségek társadalmi-gazdasági tartalma, de erről bizonyos mértékig leválasztható a területiség-térbeliség kérdése (Kitchin 2009; Nemes Nagy 2009). E gondolatmenet alapja az, hogy a társadalom működése nem ragadható meg csupán a társadalmi-gazdasági szereplők tulajdonságai alapján, csak ha a térbeli elrendeződés is figyelembe vételre kerül, mivel az azonos alapelemekből álló társadalmi struktúrák alapvetően más rendszertulajdonságokkal rendelkeznek különböző térbeli konfigurációk esetén.

Ezeknek a térbeli struktúráknak, viszonyrendszereknek és mintázatoknak a vizsgálata központi helyet foglal el a pozitivistikus szemléletű társadalomföldrajzi és regionális tudományi kutatásokban. Ezek, bár magukban, a társadalmi tartalomról leválasztva nem alkalmasak valóságos összefüggések magyarázatára (Nemes Nagy 2009), azzal együtt értelmezve hozzájárulhatnak a társadalom térbeliségére vonatkozó jellegzetességek feltárásához. A magyarra nehezen lefordítható „*spatial analysis*” irányzat a pozitivistikus területi kutatásokon belül ezeknek a térkomponenseknek a vizsgálatára (Berry–Marble 1968; Johnston 2009; Varga 2018). A térbeli struktúrák és térkapcsolatok elemzésének eszközei sok esetben más tudományágak eszközkészletéből átvett matematikai-statisztikai módszerek és modellek. A modellezett térbeli összefüggések a társadalom térbeli működésének modelljeit megalapozhatják ugyan, de nem a valós világot reprezentálják (Curry 1996). Ezek az absztrakt modellek jellemzően a társadalmi jelenségek és folyamatok abszolút térre vetített mintázatait és összefüggéseit szemléltetik, ahogyan a különböző objektumok egymással interakcióba lépnek egyszerű távolság vagy topológiai-relációs kapcsolódások alapján az euklideszi térben (Miller–Wentz 2003).

A pozitivista ismeretelmélethez kapcsolható térbeli reprezentáció, az abszolutista térszemlélet és a kvantitatív területi/térbeli elemzések legjellemzőbb találkozási pontja a jelenkori társadalomföldrajzi és regionális tudományi vizsgálatokban a GIS (földrajzi információs rendszer) eszköztárának alkalmazása. A 20. század közepétől kezdve az elérhető társadalmi-térbeli információk robbanásszerű bővülése, valamint a számítógépes elemzések és térképészet fejlődése a térinformatikai alkalmazások felé irányította a kvantitatív területi kutatások művelőinek figyelmét. A térinformatika szerepének és földrajzi, regionális tudományi kapcsolódásainak kérdéseivel foglalkozó diskurzusok a pozitivistikus hagyományok megújításának lehetőségét látták ebben a folyamatban, a „*spatial analysis*” eszköztára egyre inkább integrálódott a GIS környezetekbe (Anselin, 1999; Goodchild–Longley 1999; Johnston 2009; Kitchin 2006; 2009; Wyly 2001). Ezt a folyamatot erősítette,

hogy a társadalomtudományi térinformatika alkalmazásai jelentős fogadókészségre találtak a szakpolitikai és üzleti igények oldaláról, igaz anélkül, hogy a pozitivistikus megközelítést már korábban érintő kritikákkal megbirkóztak volna (Kitchin 2006).

A földrajzi információs rendszerekben reprezentált tér a társadalom térbeliségének abszolút modellje (Couclelis 1999; Miller–Wentz 2003; Murray 2006). Ebben a környezetben a tér mint egy geometriai felszín van jelen, ezen szerveződnek a megjelenített társadalmi kapcsolatok, játszódnak le a társadalmi jelenségek (Kitchin 2006). Ez a „térképi nézet”, amelyben a társadalmi entitások (pontokként, vonalakként, poligonokként) karteziánus koordináta-rendszerben képeződnek le, a pozitivistikus területi kutatások generalizált modelljeinek jellemzőit hordozza: a társadalmi törvényszerűségek megfigyelésére lehetőséget adó vizsgálatok nem a valós világot reprezentálják, hanem csak az adott rendszeren belül érvényes modellek. Ez a GIS által nyújtott abszolutista térképzetet is árnyalja, mivel az ebben a rendszerben reprezentált helyek-helyzetek mindig más helyekhez viszonyítva kerülnek leírásra, csak a saját struktúrájukon belül abszolútok (Curry 1996).

A földrajzi információs rendszerekkel kapcsolatos kihívások a mai pozitivistikus megközelítésű területi kutatások alkalmazásának kérdését is érintik. A felhasználási oldalról nézve fontos kritika, hogy a GIS eszközök a relatív (nem metrikus) térbeli kapcsolódásokat és az időbeliség dimenzióját csak korlátozottan tudják beépíteni modelljeikbe, ezáltal a vizsgált társadalmi jelenségek magyarázata leegyszerűsödik (Couclelis 1999). A számítógépes kartográfia születésének időszakában a kevés megbízható adat, a gyenge teljesítményű hardverek és a durva térbeli közelítésű programok érthető módon csak ilyen korlátozott reprezentációt biztosítottak, a technikai és információs adottságok fejlődésével a szofisztikáltabb GIS alkalmazások már egyre inkább képesek lehetnek arra, hogy árnyaltabb képet nyújtsanak a társadalmi jelenségek és folyamatok térbeli jellemzőiről (Miller–Wentz 2003).

Összegzés

Az önálló, abszolút tér képzete mélyen gyökerezik a filozófiai hagyományokban. Természetfilozófiai „újrafelfedezése” Newton közvetítésével az újkori tudományos világkép egyik pillérének tekinthető, emellett hivatkozási alappá vált a társadalomtudományi diszciplínák térértelmezésében is. Ez természetesen nem jelenthette egy adott történelmi időszak fizikai, kozmológiai, teológiai gondolkodásának megfelelő elvek jelenkori társadalmi viszonyokra való adaptálását, de a társadalom térbeliségének kérdéseiről való gondolkodás struktúráinak kialakítását bizonyos mértékben segítették ezek az eszmeáramlatok. A területi

kutatások ismeretelméleti háttére kialakításának fontos eleme a társadalmi viszonyok térben való értelmezésének kérdése. A 20. század közepétől a társadalomföldrajzban és a regionális tudományban gyökeret verő, és azóta is hullámzó jelentőségű és elfogadottságú pozitívista gyökerű (de valójában csak pozitivistikus) ismeretelméleti felfogás az empirikusan igazolható objektivitás szellemében fogalmazta meg társadalomtudományi szemléletének alapjait, amihez a tudományos magyarázat logikájának megfelelő térszemlélet párosul. Ebben a kontextusban a tér abszolutista felfogása a társadalmi struktúrák és mechanizmusok térbeli viszonyaira jellemző törvényszerűségek megragadásának kísérletében érhető tetten, feltételezve, hogy ezek magyarázó erővel (hatóerővel) bírnak a társadalmi jelenségek elrendeződését és folyamatainak alakítását tekintve.

A hazai területi kutatásokban ez a szemlélet ma is igen elterjedt, talán a természettudományi iskolák befolyása miatt (Faragó 2012). Kifejezetten magyarországi vagy kelet-közép-európai kontextusban a pozitivistikus megközelítésű társadalomtudományi irányzatokhoz kapcsolódó térértelmezések sajátosságairól csak árnyaltan lehet nyilatkozni, hiszen a felfogásban kódolva van az általános érvényesség igénye (módszertanban, absztrakciókban, objektív állításokban). Több helyi kontextuális elem kapcsolódik a pozitivistikus szemlélet tudományos beágyazódásának, intézményi keretei kialakításának, akadémiai pozíciójának értelmezéséhez vagy éppen a „kvantitatív forradalom” térségbeli lezajlásának tudománytörténeti sajátosságaihoz (Ginelli 2018b) – mind a szocialista és az azt követő időszakban. Ami ezen túlmenően kiemelhető, hogy az ismeretelméleti választásokat tekintve a hazai területi kutatások művelői sok esetben viszonylag kevés tudatossággal rendelkeznek. Ennek megfelelően e bevezető írás és a blokkban szereplő tanulmányok célja, hogy kevésbé a gyakorlati oldalról közelítve, mint inkább koncepcionális, tudománytörténeti (Ginelli 2018a; 2018b), ismeretelméleti (Dusek 2018) és módszertani (Varga 2018) szempontból nyújtsanak orientációt a társadalom térbeliségének egy lehetséges értelmezését és ennek tudományos megközelítését illetően.

Irodalom

- ANSELIN, L. (1999): The Future of Spatial Analysis in the Social Sciences. *Geographic Information Sciences*, vol. 5. no. 2. 67–76.
- BAILEY, C. (1976a [1928]): Matter and the Void according to Leucippus. In ČAPEK, M. ed.: *The Concepts of Space and Time*. Boston Studies in the Philosophy of Science, 22., Dordrecht, Springer. 17–19. (Eredeti megjelenés helye: BAILEY, C. [1928]: *The Greek Atomists and Epicurus*. Oxford, The Clarendon Press.)
- BAILEY, C. (1976b [1928]): The Continuity and Infinity of Space according to Epicurus and Lucretius. In ČAPEK, M. ed.: *The Concepts of Space and Time*, Boston Studies in the Philosophy of

- Science, 22., Dordrecht, Springer. 33–37. (Eredeti megjelenés helye: BAILEY, C. [1928]: *The Greek Atomists and Epicurus*. Oxford, The Clarendon Press.)
- BARNES, T. (2009): Positivism. In GREGORY, D. – JOHNSTON, R. – PRATT, G. – WATTS, M. J. – WHATMORE, S. eds.: *The Dictionary of Human Geography*. Chichester, Wiley–Blackwell. 557–559.
- BENEDEK J. (2002): A földrajz térszemléletének hullámai. *Tér és Társadalom*, 16. évf. 2. sz. 21–39.
- BERGMANN, G. (1964): *Logic and Reality*. Madison, University of Wisconsin Press.
- BERRY, B. J. L. – MARBLE, D. F. eds. (1968): *Spatial Analysis: a Reader in Statistical Geography*. Englewood Cliffs – London, Prentice-Hall.
- CASEY, E. (1997): *The Fate of Place*. Berkeley, University of California Press.
- COUCLELIS, H. (1999): Space, Time, Geography. In LONGLEY, P. A. – GOODCHILD, M. F. – MAGUIRE, D. J. – RHIND, D. W. eds.: *Geographical Information Systems: Principles, Techniques, Management and Applications*. New York, Wiley. 29–38.
- CURRY, M. R. (1996): On Space and Spatial Practice in Contemporary Geography. In EARLE, C. – MATHEWSON, K. – KENZER, M. S. eds.: *Concepts in Human Geography*. Lanham, Rowman & Littlefield Publishers. 3–32.
- CZIRFUSZ M. – JELINEK Cs. – BERKI M. (2018): Marxista nézetek a térről és térbeliségről. In FARAGÓ L. szerk.: *Kortárs térelméletek kelet-közép-európai kontextusban*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus. **Oldalszám.**
- DAVOUDI, S. (2012): The Legacy of Positivism and the Emergence of Interpretive Tradition in Spatial Planning. *Regional Studies*, vol. 46. no. 4. 429–441.
- DESCARTES, R. (1996 [1644]): *A filozófia alapelvei*, Budapest, Osiris Kiadó.
- DISALLE, R. (1994): On Dynamics, Indiscernibility, and Spacetime Ontology. *The British Journal for the Philosophy of Science*, vol. 45. no. 1. 265–287.
- DUHEM, P. (1976 [1913]): Plato's Theory of Space and the Geometrical Composition of Elements. In ČAPEK, M. ed.: *The Concepts of Space and Time*. Boston Studies in the Philosophy of Science, 22., Dordrecht, Springer. 21–25. (Eredeti megjelenés helye: DUHEM, P. [1913]: *Le système du monde. Vol. I*. Librairie Scientifique. Paris, A. Hermann et Fils.)
- DUHEM, P. (1976 [1956]): Absolute Frame of Reference according to St. Thomas. In ČAPEK, M. ed.: *The Concepts of Space and Time*. Boston Studies in the Philosophy of Science, 22., Dordrecht, Springer. 41. (Eredeti megjelenés helye: DUHEM, P. [1956]: *Le système du monde. Vol. VII*. Paris, Hermann.)
- DUNCAN, S. (1989): What is a Locality? In PEET, R. – THRIFT, N. eds.: *New Models in Geography. Volume II*. London, Unwin Hyman. 221–252.
- DUSEK T. (2004): *A területi elemzések alapjai*. Regionális tudományi tanulmányok, 10., Budapest, ELTE Regionális Földrajzi Tanszék – MTA-ELTE Regionális Tudományi Kutatócsoport.
- DUSEK T. (2012): Az abszolút és relacionális térszemlélet közötti hamis dichotómia. *Tér és Társadalom*, 26. évf. 2. sz. 96–100.
- DUSEK T. (2018): A tudományos magyarázat problémája a területi kutatásokban. In FARAGÓ L. szerk.: *Kortárs térelméletek kelet-közép-európai kontextusban*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus. **Oldalszám.**
- EARMAN, J. (1989): *World Enough and Space-Time*. Cambridge, Massachusetts, MIT Press.
- FARAGÓ L. (2003): A tér kép egy olvasata és a „területi” tervezés. *Tér és Társadalom*, 17. évf. 1. sz. 19–40.
- FARAGÓ L. (2005): *A jövőalkotás társadalomtechnikája*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus.

- FARAGÓ L. (2012): Térértelmezések. *Tér és Társadalom*, 26. évf. 1. sz. 5–25.
- FARAGÓ L. (2016): *Téri lét. Társadalomtér-elméleti alapvetések*. Akadémiai doktori értekezés.
- FARAGÓ L. (2018): „Posztista terek”. In FARAGÓ L. szerk.: *Kortárs térelméletek kelet-közép-európai kontextusban*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus. [Oldalszám](#).
- GASSENDI, P. (1976 [1658]): Reality of Infinite Void according to Aristotle. In ČAPEK, M. ed.: *The Concepts of Space and Time*. Boston Studies in the Philosophy of Science, 22., Dordrecht, Springer. 91–95. (Eredeti megjelenés helye: GASSENDI, P. [1658]: *Syntagma Philosophicum*. Physica, Sectio I, Liber 2, 'De loco et Duratione Rerum'.)
- GINELLI Z. (2016): Az amerikai regionális földrajz kanonizálásának tudományföldrajzi körülményei a két világháború között. *Földrajzi Közlemények*, 140. évf. 4. sz. 346–361.
- GINELLI Z. (2018a): Térbeli forradalmak: A „kvantitatív forradalom” és a pozitivisták térelméletek. In FARAGÓ L. szerk.: *Kortárs térelméletek kelet-közép-európai kontextusban*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus. [Oldalszám](#).
- GINELLI Z. (2018b): A „kvantitatív forradalom” Magyarországon. In FARAGÓ L. szerk.: *Kortárs térelméletek kelet-közép-európai kontextusban*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus. [Oldalszám](#).
- GOODCHILD, M. F. – LONGLEY, P. A. (1999): The Future of GIS and Spatial Analysis. In LONGLEY, P. A. – GOODCHILD, M. F. – MAGUIRE, D. J. – RHIND, D. W. eds.: *Geographical Information Systems: Principles, Techniques, Management and Applications*. New York, Wiley. 567–580.
- GOULD, J. A. (1961): The Concept of Absolute Space. *Journal of the History of Ideas*, vol. 22. no. 1. 119–120.
- GOULD, J. A. (1962): The Existence of Absolute Space. *The Ohio Journal of Science*, vol. 62. no. 2. 101–104.
- GRANT, E. (1969): Medieval and Seventeenth-Century Conceptions of an Infinite Void Space Beyond the Cosmos. *Isis*, vol. 60. no. 1. 39–60.
- GREGORY, D. (2009): Space. In GREGORY, D. – JOHNSTON, R. – PRATT, G. – WATTS, M. J. – WHATMORE, S. eds.: *The Dictionary of Human Geography*. Chichester, Wiley–Blackwell, 707–710.
- GRÜNBAUM, A. (1963): *Philosophical Problems of Space and Time*. New York, Knopf.
- HALL, A. R. (2002): Newton and the Absolutes: Sources. In HARMAN, P. M. – SHAPIRO, A. E. eds.: *The Investigation of Difficult Things. Essays on Newton and the History of Exact Sciences in Honour of D. T. Whiteside*. Cambridge, Cambridge University Press. 261–286.
- HARTSHORNE, R. (1939): The Nature of Geography: a Critical Survey of Current Thought in the Light of the Past. *Annals of the Association of American Geographers*, vol. 29. no. 3–4. 173–658.
- HARTSHORNE, R. (1958): The Concept of Geography as a Science of Space, from Kant and Humboldt to Hettner. *Annals of the Association of American Geographers*, vol. 48. no. 2. 97–108.
- HARVEY, D. (1969): *Explanation in Geography*. London, Edward Arnold.
- HARVEY, D. (2006): Space as a Keyword. In CASTREE, N. – GREGORY, D. eds.: *David Harvey: a Critical Reader*. Oxford, Blackwell Publishing Ltd. 270–293.
- HARVEY, D. (2009): *Social Justice and the City*. Revised edition. Athens, Georgia, University of Georgia Press.
- HINCKFUSS, I. (1988): Absolutism and Relationism in Space and Time: a False Dichotomy. *The British Journal for the Philosophy of Science*, vol. 39. no. 2. 183–192.
- HUGGETT, N. (2008): Why the Parts of Absolute Space are Immobile? *The British Journal for the Philosophy of Science*, vol. 59. no. 3. 391–407.

- HUTCHINSON, N. (2012): Space: Moving Beyond Spatial Science to Engage Australian Students with Asian Geography. *Geography Bulletin*, vol. 44. no. 1. 14–22.
- JAMMER, M. (1954): *Concepts of Space*. Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press.
- JOHNSTON, R. (2009): Spatial Analysis. In GREGORY, D. – JOHNSTON, R. – PRATT, G. – WATTS, M. J. – WHATMORE, S. eds.: *The Dictionary of Human Geography*. Chichester, Wiley–Blackwell. 711.
- KITCHIN, R. (2006): Positivist Geographies and Spatial Science. In AITKEN, S. – VALENTINE, G. eds.: *Approaches to Human Geography*. London–Thousand Oaks–New Delhi, Sage Publications. 20–29.
- KITCHIN, R. (2009): Space II. In KITCHIN R. – THRIFT, N. eds.: *International Encyclopedia of Human Geography*. Oxford, Elsevier. 268–275.
- KOROMPAI A. (1995): *Regionális stratégiák jövőkutatási megalapozása*. Regionális tudományi tanulmányok, 1., Budapest, ELTE Regionális Földrajzi Tanszék.
- KUHLKE, O. (2006): Human Geography and Space. In WARF, B. ed.: *Encyclopedia of Human Geography*. Thousand Oaks, California, Sage Publications. 441–444.
- LACEY, H. M. (1970): The Scientific Intelligibility of Absolute Space: a Study of Newtonian Argument. *The British Journal for the Philosophy of Science*, vol. 21. no. 4. 317–342.
- LEIBNIZ, G. W. – CLARKE, S. (2005 [1715–1716]): Leibniz levelei I–V., Clarke válasza I–V. *A Leibniz–Clarke levelezés*. Budapest, L'Harmattan Kiadó – Szegedi Tudományegyetem Filozófia Tanszék.
- LOCKE, J. (2003 [1690]): *Értekezés az emberi értelemről*, Budapest, Osiris Kiadó.
- MACH, E. (1906): *Space and Geometry. In the Light of Physiological, Psychological and Physical Inquiry*. Chichago, The Open Court Publishing Company.
- MARÓTH M. (2002): *A görög filozófia története*. Piliscsaba, PPKE BTK.
- MÁRKUS B. (2014): *Műszaki térinformatika*. Székesfehérvár, Óbudai Egyetem, Alba Regia Műszaki Kar, Geoinformatikai Intézet.
- MCGUIRE, J. E. (1978): Existence, Actuality and Necessity: Newton on Space and Time. *Annals of Science*, vol. 35. no. 5. 463–508.
- MEENTEMEYER, V. (1989): Geographical Perspectives of Space, Time, and Scale. *Landscape Ecology*, vol. 3. no. 3–4. 163–173.
- MILLER, H. J. – WENTZ, E. A. (2003): Representation and Spatial Analysis in Geographic Information Systems. *Annals of the Association of American Geographers*, vol. 93. no. 3. 574–594.
- MURRAY, W. E. (2006): *Geographies of Globalization*. London–New York, Routledge.
- NEMES NAGY J. (2003): A regionális tudomány dualitása és paradigmái – hazai tükrében. *Tér és Társadalom*, 17. évf. 1. sz. 1–17.
- NEMES NAGY J. (2009): *Terek, helyek, régiók. A regionális tudomány alapjai*. Modern regionális tudományi szakkönyvtár. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- NEMES NAGY J. (2012): Tereid, tereim, tereink (Reflexiók Faragó László Térértelmezések c. tanulmányához). *Tér és Társadalom*, 26. évf. 2. sz. 89–95.
- NERLICH, G. (2005): Can Parts of Space Move? On Paragraph Six of Newton's Scholium. *Erkenntnis*, vol. 62. no. 1. 119–135.
- NEWTON, I. (2003 [1687]): A természetfilozófia matematikai alapjai. Magyarázó jegyzet. In SZEGEDI P. – ROPOLYI L. szerk.: *Isaac Newton válogatott írásai*. Budapest, Typotex. 106–117.

- NEWTON, I. (2005 [1713]): Scholium Generale. In LEIBNIZ, G. W. – CLARKE, S. (2005 [1715–1716]): *A Leibniz–Clarke levelezés*. Clarke negyedik válasza, megjegyzés a 10. ponthoz, 53. Budapest, L'Harmattan Kiadó – Szegedi Tudományegyetem Filozófia Tanszék. (Eredeti megjelenés helye: NEWTON, I. [1713]: *Philosophiae Naturalis Principia Mathematica*. Cantabrigiae (Cambridge).)
- NORTHROP, F. S. C. (1946): Leibniz's Theory of Space. *Journal of the History of Ideas*, vol. 7. no. 4. 422–446.
- OAKLANDER, L. N. (2008): Is there a Difference Between Absolute and Relative Space? In BONINO, G. – EGIDI, R. eds.: *Fostering the Ontological Turn: Gustav Bergmann (1906–1987)*. New Brunswick–Frankfurt–Lancaster–Paris, Ontos Verlag. 242–251.
- PLATÓN (1997): Timaiosz. In KÁROLY P. szerk.: *Platón válogatott művei I*. Budapest, Farkas Lőrinc Imre Könyvkiadó. 173–266.
- RABINOWITZ, M. (1962): Absolute Space – Again. *Journal of the History of Ideas*, vol. 23. no. 2. 279–281.
- SCHAEFER, F. K. (1953): Exceptionalism in Geography: a Methodological Examination. *Annals of the Association of American Geographers*, vol. 43. no. 3. 226–249.
- SHEPPARD, E. (2014): We have Never been Positivist. *Urban Geography*, vol. 35. no. 5. 636–644.
- SIMONOVITS A. (1974): *A tér és az idő problémája*. Budapest, Művelődésügyi Minisztérium.
- SLOWIK, E. (2013): Newton's Neo-Platonic Ontology of Space. *Foundations of Science*, vol. 18. no. 3. 419–448.
- SMITH, N. (1984): *Uneven Development. Nature, Capital and the Production of Space*. Athens, Georgia, The University of Georgia Press.
- TÓTH J. (2004): Kell-e nekünk régió? *Iskolakultúra*, 11. sz. 48–68.
- TOULMIN, S. (1959): Criticism in the History of Science: Newton on Absolute Space, Time, and Motion II. *The Philosophical Review*, vol. 68. no. 2. 203–227.
- VARGA A. (2018): Földrajzi, makro és regionális gazdasági hatáselemző modellezés. In FARAGÓ L. szerk.: *Kortárs térelméletek kelet-közép-európai kontextusban*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus. **Oldalszám.**
- VARRÓ K. (2004): A régió mint diszkurzív termék. *Tér és Társadalom*, 18. évf. 1. sz. 73–91.
- VARRÓ K. (2018): Divergens térfelfogások a tértudományokban – hogyan tovább? *Tér és Társadalom*, 32. évf. 2. sz. 21–40.
- VIDOR F. (1994): *Az építészetten innen és túl*. Budapest, Gyorsjelentés Kiadó.
- WEINERT, F. (2006): Relationism and Relativity. In BREGER, H. – HERBST, J. – ERDNER, S. eds.: *VIII. International Leibniz Congress, Einheit in der Vielfalt*. Hannover. 1138–1146.
- WYLY, E. (2001): *A Short History of Quantitative Geography*. Quantitative Geographical Analysis. Background paper. January 29, 2001.

2. Térbeli Forradalmak: A „kvantitatív forradalom” és a pozitivista térelméletek.

GINELLI ZOLTÁN

Bevezetés

A kortárs analitikus térelméleti megközelítésekkel foglalkozó blokkunkban amellet fogok érvelni, hogy a neopozitivista és kvantitatív-modellező térelméleti irányzatok alapproblémáinak magyar kontextusban való megértéséhez elengedhetetlen a „kvantitatív forradalom” eredeti, nyugati kontextusának megismerése. A nemzetközi társadalomföldrajzi tankönyvekben kihagyhatatlan fejezetnek számító „kvantitatív forradalom” a neopozitivista és matematikai modelleken alapuló térelméleti megközelítések elterjedését jelöli az 1950-es évektől. A földrajztudomány a *tér* fogalmának és a kvantitatív térelemzésnek (*spatial analysis*) az előtérbe helyezésével ekkor vált a területi tervezésben érdekelt, analitikus tértudománnyá (*spatial science*), egyúttal megszületett a regionális tudomány is.

Ugyanakkor az idézőjel azért indokolt, mert kanonizált státusza ellenére a „kvantitatív forradalom” egy észak-amerikai tudományos konfliktusban kialakult narratíva, amely az angolszász hegemonia kibontakozásával terjedt el más térségekben úgy, hogy közben eredeti feltételei és körülményei homályba veszttek.²⁶ Tekintettel arra, hogy kötetünk többi része többnyire a pozitivista térelméletekkel *szemben* megfogalmazódó irányzatokat mutat be, ezért kicsit „az ördög ügyvédjeként” én nem a „kvantitatív forradalom” nyugati szakirodalomban gazdagon megírt – és emiatt igencsak kecsegtető legitimitást nyújtó – kritikájával foglalkozom (habár sajnos ez is hiánycikk a hazai szakirodalomban), hanem a rá épülő narratívák leegyszerűsítéseinek és ellentmondásainak feltárásával, hogy hozzájáruljak a későbbi kritikai reflexiók lehetőségének megteremtéséhez is.

Először bemutatom a „tértudományi” érvelés, a kvantitatív-modellező eszköztár, a neopozitivista megközelítés, valamint az abszolút és relatív térfelfogás körüli tudományos viták kibontakozását a társadalomföldrajzban. A „kvantitatív forradalom” történetének megismerése tehát hozzájárul a kötetben is végigkísérő abszolút, relatív és relacionális

---

²⁶ Doktori disszertációm (Ginelli 2018a) a „kvantitatív forradalom” tudásföldrajzával és transznacionális történetével foglalkozik, elsősorban a regionális tervezésben jól ismert központi helyek elmélete elterjedésének vizsgálatán keresztül, és kifejezetten a magyar esettanulmány feldolgozásával. A dolgozatom fő állítása, hogy az angol-amerikai főáramú kánon nem tárgyalja a „kvantitatív forradalom” hidegháborús ideológiai határokat átszelő globalizálódásának a folyamatát, egyúttal elfedi vagy periferizálja a „harmadik világbeli” posztgyarmati és a „második világbeli” szocialista és posztzocialista történeteket és alkalmazási tapasztalatokat, valamint a globalizálódásban és a hegemon kánon újratermelésében betöltött szerepüket is.

térfelfogások értelmezéséhez, amelyek filozófiatörténeti háttérével a Newton és Leibniz közötti vita fényében Tagai Gergely (2018) fejezete részletesen is foglalkozik blokkunkban. A „posztpozitívista” relacionális térfelfogás, melyet Faragó László (2018) lendületes bevezetője mellett a marxista és a posztstrukturalista térfelfogásokat bemutató fejezeteink (Czirfusz et al. 2018; Fabók–Berki 2018) igyekeznek átfogóan és helyi esettanulmányok felvillantásával bemutatni, szintén csak ebből a tágabb történeti kontextusból érthető meg. A „kvantitatív forradalom” újraértékelésével szembesülünk ugyanis azzal, hogy a későbbi „posztpozitívista” narratívák nemcsak fontos tudomány-történeti folytonosságokat, hanem a korabeli heterogén térfelfogásokat és különböző politikai álláspontokat is elfedték. Emellett a „kvantitatív forradalom” története rávilágít arra, hogy az analitikus térelemzés hagyományát sokféleképpen lehet megközelíteni: a (neo)pozitívizmus különböző ismeretelméletei, a kvantitatív térstatisztikai módszerek, a modellezés gyakorlata, a deduktív és kísérletező módszer, a tudományos objektivitás, a természettudományos analógiák alkalmazása, a geometriai alakzatok térformológiája, a tudományos világképben való hit és a tudományos megközelítés társadalmi legitimitása, a technokratizmus kérdése, a modernista tervezés mind más-más, egymással nem szükségszerűen összekapcsolódó, hanem egymástól több ponton is *elkülönülő aspektusokat* képviselnek. Bízunk benne, hogy ezek a differenciált szempontok termékenyítőleg hatnak majd a társadalmi térről szóló magyar elméleti vitákra is.

A „kvantitatív forradalom” kontextusának megértése tehát elengedhetetlen a legújabb nemzetközi tértudományi fejlemények és térelméleti viták értelmezéséhez is. Sokak szerint az új térelemzési megközelítések és módszerek (pl. GIScience, Big Data) előretörése már egy „új” vagy „második kvantitatív forradalom” idejét jelzik. Dusek Tamás (2018) analitikus térelemzéssel foglalkozó fejezete is annak fontosságát húzzák alá, hogy az új térelméleti vitákban újra és újra előkerül a kvantitatív térelemzés (*spatial analysis*) és a kvantitatív földrajz (*quantitative geography*) szerepe és problémaköre, ezzel együtt pedig a „kvantitatív forradalom” térelméleti hagyatéka is. Ez különösen annak fényében fontos, hogy a kvantitatív módszerek és eredmények már újfajta politikai gazdaságtani viszonyok között válnak a politikai és szakpolitikai legitimitáció eszközévé, egyben újabb kutatásetikai kérdéseket is felvetnek. Mindezek nyomán fejezetem végén a kvalitatív/kvantitatív és a kritikai/kvantitatív ellentétek, illetve a *kvantitatív és pozitívista térelméletek kritikai újraértelmezése* mellett érvelek a „kvantitatív forradalom” tanulságai alapján.

Mi is volt a kvantitatív forradalom?

A „kvantitatív forradalom” kialakulását a második világháború konjunktúrája és az amerikai hegemonia kiterjedése tette lehetővé – ahogyan egy visszaemlékező találóan megfogalmazta: „a második világháború volt a legjobb dolog, ami a földrajzzal történt Sztrabón megszületése óta.” (Stone 1979, 89.) Az USA-ban a földrajztudomány aktívan részt vett a háború előkészítő munkájában, ahol interdiszciplináris „team”-ekben bomlottak fel a korábbi diszciplináris falak és nyíltak meg az új módszerek és analógiák cseréje előtti kapcsolatok, illetve a háború utáni időszakban is sokáig meghatározóvá vált az állami katonai szervezetek és katonai cégek finanszírozása („katonai-ipari komplexum”, Barnes 2006; 2008; Barnes–Farish 2006; Kirby 1994). A háborús és hidegháborús tudománypolitika egy új tudományos hierarchiát állított fel, élén a háborút megnyerő „kemény” természettudományokkal (elsősorban a fizikával és a matematikával), a közgazdaságtannal és a behaviorista megközelítésekkel, míg a geopolitikai áttrendeződések miatt (dekolonizáció) a korábbi rassz, etnicitás, kultúra, civilizáció és historizmus helyett egy liberális, urbanista, progresszív, gazdasági modernizációs diskurzus vált uralkodóvá. A racionalista modernizációs szemléletben olyan új tudományterületek és megközelítések jelentek meg, mint a rendszerelmélet, a kibernetika, a jövőkutatás, a játékelmélet, az ökonometria, vagy éppen a regionális tudomány. Az amerikai földrajztudomány megváltozásában és a regionális tudomány 1950-es évekbeli kialakulásában fontos tudásföldrajzi tényező volt az 1930-as években Európából érkező, főleg német és osztrák politikai menekültek szerepe (pl. a későbbi neoklasszikus közgazdaságtan alapítói, a Bécsi Kör logikai pozitivistá filozófusai), és a német telephely-elméletek sajátosan neoklasszikus gazdaságtani, amerikai átvétele is (von Thünen, Weber, Christaller, Lösch). A földrajztudományban a régió (*region*) és a táj (*landscape*) fogalmaival szemben előtérbe került a *tér* fogalma, ami kifejezte a korai hidegháborús időszak expanzív társadalomtervező, gazdaságfejlesztő és geopolitikai lelkületét.²⁷ A matematikai modelleket „új földrajzot” hirdető új technikai apparátussal (számítógépek, GIS) felszerelve egészen újfajta térfelfogásokat és térábrázolási módszereket dolgoztak ki. A „kvantitatív forradalom” lendülete először észak-amerikai központokból bomlott ki, de a svédországi Lund Egyetemről nyert inspirációt, és először az Egyesült Királyságban, az 1960-as évek során pedig ez a matematikai térelemző módszertan és szemlélet szerte Európában és a világban is elterjedt (Barnes 2009).

---

²⁷ Ez akkoriban egy általános tendenciává vált, de elsősorban az angolszász, észak-amerikai kontextust, illetve a szocialista országokat is jellemezte.

Ugyanakkor a „kvantitatív forradalom” egy szakadást, törést és konfliktust hangsúlyozó *helyi narratív konstrukció*, amelyet az USA-ban az uralkodó regionális földrajzzal szemben a „kvantitatív geográfusok” új generációja hagyományozott az utókorra saját programjuk legitimálása érdekében (Taylor 1976), részben a Kuhn-féle paradigmaváltás fogalmából (Berry 1978; Gyimesi 2011), részben a tudományos forradalom (a szocialista világban „tudományos-technikai forradalom) hidegháborús diskurzusából táplálkozva, de egyszerre egy többnyire szcientista érvelésbe burkolt politikai törést („forradalmat”) is kifejezve.²⁸ Fontos tehát kihangsúlyozni, hogy a „kvantitatív forradalom” mint fogalom kizárólag a földrajztudományban és az ahhoz szorosan kapcsolódó területeken (regionális tudomány, városkutatás) jelent meg. Habár Ian Burton már 1963-ban arról írt Torontóban, hogy „a kvantitatív forradalomnak vége”, ez az átalakulási folyamat koránt sem volt rövid lefolyású, és nem szorította háttérbe a korábbi megközelítéseket sem (pl. a regionális földrajzot), valamint az „egységes zászló” dacára igen sokféle megfogalmazódása is volt. Burton (1963) kvantitatív forradalomról, Gould (1969) módszertani forradalomról, Davies (1972) elméleti (*conceptual*) forradalomról, Wilson (1972) statisztikai-modellező forradalomról, Blaut (1972) pedig egy általánosabb, régebbre visszanyúló *relativisztikus* forradalomról beszélt (kapcsolódva a relatív térfelfogáshoz), ám utólag ezt a folyamatot „elméleti forradalomnak” és „*térbeli* forradalomnak” is nevezték, ami kifejezte a *térelméleti* kérdések előtérbe kerülését. A narrativitás szempontjából ezek után roppant érdekes, hogy a későbbiekben mégis a „kvantitatív forradalom” megnevezés vált nemzetközileg is egyeduralkodóvá. A pozitivista megközelítést követő geográfusokra máig jellemző, hogy a használt módszerekből identitást merítve nevezik magukat egyszerűen csak „kvantitatívoknak” (*quantifiers*), ami kifejezi az implicate pozitivista episztemológiát követők gyakori hajlamát a filozófiai vitamentességére is, hiszen az egyetemes tudományos megközelítés – „*the scientific method*” (Harvey 1969) – és a tudományos objektivitás értékmentessége felülírja a szemléletbeli különbségeket (Kitchin 2006; ugyanezt az érvelést követi Fotheringham 2006). Ez azért ironikus, mert az „új geográfusok” fő innovációja éppen a tudományos magyarázat *tudományfilozófiai, episztemológiai* megalapozása melletti érvelés volt (Harvey 1969), hiszen korábban a földrajztudomány empirikus és terepmunkán alapuló megközelítéséből fakadóan távol maradt

---

²⁸ A konfliktus érzelmi töltetét jól adja vissza a „rég” regionális földrajz egyik képviselője: „Az 1950-es évek végére megérettünk az 1960-asakra, de a következő évtized talán lehetett volna sokkal kevésbé viharos és jóval kevésbé traumatikus, ha az eszes fiatal kvantitatívak némelyike egy kicsit jobban nevelt, kicsit kevésbé harcias, goromba és arrogáns lett volna.” (Hart 1979, 114.)

a filozófiai kérdésektől.²⁹ Ugyanakkor tudományszociológiai szempontból a matematizálás nyelve egyfajta „álcázási” stratégiaként is szolgált a generációs különbségek elmélyítésére (Taylor 1976) – ez a fordítási eljárás jól tetten érhető abban, ahogyan Berry (1964) „földrajzi adatmátrixával” a regionális kutatást „hagyományos vektoranalízisként” határozta meg. Ám míg Harvey bőszen elmarasztalta az ósdi „leíró” földrajzi szemléletet a fizika felől érkező új térfelfogások és geometriák figyelmen kívül hagyásában, mégis rögtön elismerte, hogy „a fizika bővülő tudományterületéhez szorosan kapcsolódó geometriák nem alkalmazhatóak a földrajzban.” (Harvey 1969, 209.) Az „új földrajzosok” ugyanis ekkor még a nem-euklideszi geometriák közül egyedül a topológiát használták (nemhogy Riemann-tereket!), elsősorban a gráfelmélet egyszerű kapcsolati számításaira és a tematikus térképekben szomszédsági vizsgálatokra (Taylor 1976, 135.).³⁰ A „kvantitatív pillanat” viszont lehetővé tette, hogy a tudományos diskurzust egy módszertani problematikába terelve elfedjék az elméleti-filozófiai megalapozás felületességeit is, hiszen a kutatások többnyire a következtető (inferenciális) térstatisztika empirikus vagy módszertani esettanulmányaiból álltak (Livingstone 1992, 327.; Barnes 1996). A módszertani ujjgyakorlatokká, elméletek tesztelésévé váló és a szigorú tudományos normákat praktikus megoldásokra váltó tanulmányokat egyre több kritika érte, amelyek tanulságaiból csak az 1970-es évekre kezdett világosan körvonalazódni az új irányzat tudományfilozófiai problémaköre és kézikönyvekkel alátámasztott kánonja. A törvények, modellek, elméletek és hipotézisek széles körű alkalmazása ellenére a társadalomföldrajzban inkább az 1970-es évek kritikai irányzatai definiálták a *(neo)pozitivizmust*, amivel a „kvantitatívok” közvetlenül nem azonosították magukat, de az ebből fakadó előfeltételezések különböző variációit alkalmazták (Guelke 1978; Hill 1981; Johnston 1986; Kitchin 2006).³¹

---

²⁹ Ez elsősorban a fiatalabb és egészen más filozófiai hagyományú észak-amerikai kontextusra igaz, hiszen a kontinentális európai kontextusban több geográfus is komolyan részt vett a filozófiai diskurzusban.

³⁰ A matematikai érvelés retorikai tartalma azért érdekes, mert a földrajzot mindig is áthatotta a kvantitatívitás, sőt a „paradigmaváltó” kvantitatív geográfusok fő ellenségeként kikiáltott Hartshorne is – a Princetonon végzett matematikus diplomájával a háta mögött – alapvetőnek tartotta a matematikai módszert (Hartshorne 1959, 161.). Tehát önmagában a matematikai egzakt módszer nem volt forradalmi, még akkor sem, ha az új eszközök sokkal hatékonyabbnak bizonyultak. A „forradalom” szerepe sokkal inkább a közösség megszervezésében és az új felfogás terjesztésében volt fontos, tehát a közösség előbb teremtette meg a követendő új irány normáit, mint a mélyen átgondolt elméleti vagy módszertani apparátust.

³¹ A „pozitivizmus” kifejezést eredetileg a francia filozófus és szociológus, Auguste Comte használta a 19. század közepén, de „pozitív filozófiáját” nem tudományfilozófiaként, hanem a tudomány papjai által vezetett társadalmi utópiájának politikai filozófiájaként határozta meg, amelyben a vezető tudomány a szociológia (Sheppard 2014). A „neopozitivizmus” összefoglalóan a két világháború közötti nyelvfilozófiai fordulat révén létrejött analitikus filozófiai irányzatokat jelöli, beleértve a Bécsi Kör logikai pozitivizmusát (másképpen logikai empirizmus), a Popper-féle kritikai racionalizmust és a második világháború utáni kibontakozó analitikus tudományfilozófiákat is. Fontos azonban hozzátenni, hogy a logikai pozitivisták is csak igen ritkán használták magukra a „pozitivizmus” kifejezést (Howard 2003; Sheppard 2014).

A neopozitívista térelméleti érvelés

A fentiek dacára, ha sokáig implicit formában is, de a földrajztudományban ekkoriban jelent meg a neopozitívista elméletalkotás gyakorlata. Habár szimbolikus jelentőségét és a konfliktus kibékíthetlenségét néhány „új geográfus” – leginkább William Bunge – által felépített narratíva erősen eltúlozta, mégis a Hartshorne–Schaefer „vita” volt az első explicit intellektuális konfliktus az „idiografikus” regionális földrajzi és az éppen öntudatra ébredő (neo)pozitívista földrajz megközelítése között (Schaefer 1953; Hartshorne 1954; 1955; 1958; lásd még Ullman 1953). Míg az amerikai kánont megalapozó Richard Hartshorne (1939) számára a földrajztudomány *sajátos* diszciplináris megközelítését leginkább a regionális földrajz fejezte ki, addig a szocialista lelkületű német emigráns Fred K. Schaefer (1953) a tudományok közös módszerét hirdetve módszertani kivételességgel (*exceptionalism*) vádolta a tekintélyes amerikai professzort. Hartshorne a hagyományos szisztematikus-analitikus és regionális földrajzi diszciplináris felosztást olvasztotta össze a német neokantianizmusból kölcsönzött nomotetikus és idiografikus szemléletekkel, hangsúlyozva a regionális földrajz szerepét abban, hogy az idiografikus vizsgálat során a jelenségek („elemek”) területi eloszlásának (*areal differentiation/variation*) *egyedi kombinációiból* képződő régiók („elemkomplexumok”) sajátosságaira mutasson rá. Hartshorne számára a szisztematikus földrajz feladata, hogy a többi tudománnyal való érintkezés és a szubdiszciplináris szakosodás révén adatokat szolgáltatson a regionális földrajz „régiónképző” térbeli szintézise számára (Hartshorne 1939, 424.). Schaefernél viszont éppen fordítva, a regionális földrajz „gyűjti, leírja, listázza vagy rendszerezi” a területi adatokat, hogy aztán a szisztematikus földrajz elemző munkája révén általános térbeli törvényszerűségeket állapítson meg (Schaefer 1953, 228–229.). A Schaefer-féle neopozitívista felfogásban már nem a regionalitást vizsgáló idiografikus vagy nomotetikus szemlélet két *eltérő célú* és autonóm megközelítése érvényesült (ahogyan a neokantianizmusban), hanem egy *egységes*, térbeli törvényszerűségeket kereső *hipotetiko-deduktív*, másnéven deduktív-nomológikus verifikálási módszer.³²

---

³² Schaefer nem használta sem a (neo)pozitívista, sem a hipotetiko-deduktív kifejezést, de szellemi inspirációját a Bécsi Kör logikai pozitivistáihoz tartozó osztrák emigráns filozófus, Gustav Bergmann adta (vö. Tagai 2018). A „vita” azért nem valós, mert Schaefer időközbeni halála (1953) miatt cikkét is Bergmann szerkesztette, sőt Lukermann (1989) szerint egy részét ő is írta. A schaeferi neopozitívista *átértelmezés* „átmenetiségét” mutatja, hogy a Hartshorne-féle neokantiánus idiografikus/nomotetikus dichotómiát nem vetette el, de a „szisztematikus tudományok” közös törvénykereső módszerének hangsúlyozásával már a Bécsi Körtől származó egységes tudományos módszer programját vetítette előre. Schaefer kritikájának eredménye, hogy az idiografikus/nomotetikus fogalompárt a „kvantitatívok” továbbra is használták, de az eredeti német neokantiánus gondolkör évtizedekig elfedésre került (Gregory 1978; Entrikin 1989). A hazai „tér tudományokban” is elterjedt pozitívista értelmezésekkel szemben a „nomotetikus” *nem* a „deduktív” és az „idiografikus” *nem* az „induktív”

A korábbi geográfiára jellemző megközelítés helyett, amely a térbeli jelenségek közötti ok-okozati (kauzális) következtetésekkel igazolta a térbeli törvényszerűségeket, a logikai pozitivisták elveket követő *hipotetiko-deduktív modellben* az objektív valóságból tapasztalati úton szerzett megfigyeléseket először tapasztalati (szintetikus) alapállításokká általánosítjuk (pl. területi korrelációt számolunk, osztályokat képzünk), aztán a hipotéziseink feltételei (axiómái) alapján *a priori* formális logikai (analitikus) alapállításokkal összevetve tesztelésnek vetjük alá (pl. szignifikancia- és valószínűségvizsgálat, paraméterváltozás robusztussága), végül a folyamatot a szükséges korrekciók elvégzésével a megfelelő magyarázati erősség eléréséig megismételjük (Harvey 1969, 37.; lásd Hempel–Oppenheim 1999[1948]). A geográfusok körében nagyvonalúan „tudományos módszernek” is becézett eljárás hatékonnyá tette egyrészt az eltérő hipotézisek deduktív összevetésével a potenciálisan egyszerűbb (kezelhetőbb), hatékonyabb és nagyobb magyarázóerővel bíró térelméletek vagy térmodellek *kiválasztódását* (Chorley–Haggett 1967; Harvey 1969), másrészt a térbeli jelenségek megbízható előrejelzése révén a *tervezést*, végül a *pozitív* tudomány eredetien új és társadalmilag hasznos tudást hozhatott létre (Kitchin 2006).

Azonban a geográfusok nem igazán vettek tudomást arról, hogy a később neopozitivistaként általánosított megközelítések már az 1930-as évektől kezdve különféle irányokban értelmeződtek át (pl. Popper-féle kritikai racionalizmus, Wittgenstein nyelvjátéka). Ugyanakkor a logikai pozitivisták/empiristák felfogás elüthetett egy kettős gondolati magvat: ontológiailag az empirizmusából fakadóan az objektív valóságot rendező struktúrák és törvényszerűségek *tapasztalati megismerhetőségét*, míg episztemológiailag az analitikus megközelítésében egy tudományterületeket átfogó *közös formális nyelvet* (logika, matematika) feltételezte, amely a diszkrét diszciplináris határok és tárgyak sajátosságaival szemben minden tudományra (tehát a természet- és társadalomföldrajzra egyaránt) kiterjeszhető, vagy pusztán módszertani és analogikus alapon, vagy ontológiailag a természettudomány mindenhatóságát és törvényszerűségeit a társadalomra kiterjesztő *szcientizmus*, illetve a természeti valóság egyedüli megismerhetőségét hirdető *fizikalizmus* vagy *naturalizmus* érvelésével élve.³³ Bár az „új geográfusok” közül sokan próbálkoztak

---

következtetési módokkal egyezik. Az esetleges átfedések ellenére az induktív/deduktív következtetés az analitikus következtetési mód valamely iránya, míg a nomotetikusság *magát* a törvényszerűségekre törekvő analitikus célú megismerést, az idiografikusság pedig az eszmék és kulturális értékek analitikusan nem megragadható általánosításait is jelentheti (pl. eszmék történelmi hatása). A neokantianus értelmezés persze attól is függ, hogy a Windelband-féle vagy a Rickert-féle megközelítést követjük.

³³ Hartshorne (1959) egyébként később Schaefer felfogását (jogosan) szcientistának nevezte. Fontos hozzátenni, hogy az „egységes tudomány” gondolata szintén egy konkrét történelmi helyzetből adódó politikai konfliktusba ágyazódott, amely az olykor igen radikálisan szocialista érzelmű logikai pozitivisták filozófusok emigrációja után depolitizálódott az amerikai tudományfilozófiában (Howard 2003). Az erősen baloldali „Vörös Bécsben” a Bécsi

többek között a rendszerelmélet tudományterületeket átfogó szemléletének kidolgozásával (Chorley 1962; Stoddart 1965), az USA-ban különösen kettévált a társadalom- és természetföldrajz, és kifejezetten a társadalomtudományi érdeklődés hangsúlyozódott ki (vö. Probáld 1999; 2001; 2007).³⁴ A „térbeli törvényszerűségek” hangoztatása ellenére tartózkodtak a korábbi földrajzi determinizmus szigorú ok-okozati törvényeitől, és többnyire a fizikalizmus vagy naturalizmus ontológiáját is tagadták (a társadalom működési elvei nem a fizikából vagy biológiából eredeztethetők), tehát a „tudományos módszer” egyrészt a Hartshorne-féle leíró empirizmus „elméletiányosságára” reagált, másrészt legitímálta a fizikai és a meteorológiai analógiák módszertani használatát, végül a matematikai számszerűsítés az objektív igazolhatóság megőrzésének zálogává vált a logikai-analitikus kezelhetőség és kísérleti megismételhetőség lehetőségei miatt. A „kvantitatív geográfusok” ezek után kutatás-módszertani és episztemológiai felfogásuk mintájára létrehozták a földrajztudomány fejlődésének egyirányú és progresszív narratíváját is, amelyben a még kezdetleges leíró, induktív, idiografikus, intuitív földrajzot meghaladja az elemző, deduktív, nomotetikus, tudományos földrajz, természetesen a „kvantitatív forradalom” Kuhntól kölcsönzött paradigmaváltásán keresztül (Chorley–Haggett 1967; Berry 1973; Gyimesi 2011).

Az abszolút, relatív és relacionális térfelfogások kontextuális értelmezése

A „kvantitatív forradalom” narratívái által rögzített konfliktusok fontos folytonosságokat fedtek el. Hartshorne a régiót egy *elméleti konstrukciónak* tartotta (Hartshorne 1939, 275.), amelynek sajátos karaktere az *objektív területi tényadatok* esetleges kombinációi miatt végtelenül sokféle módon lehatárolható. Emellett politikai és gazdasági földrajzusként az „immateriális tényeken” nyugvó régiók létjogosultsága mellett érvelt, és az ontológiailag „tehermentesített”, módszertani jellegű és „leíró” régiófogalma stratégiai szerepet töltött be. Leszámolt az általa „zavarosnak” titulált kultúrtörténeti esszencializmussal vagy természeti törvényszerűségekkel magyarázott táj- és régiófogalmakkal (mind az amerikai, a francia Annales, mind a német irányok esetében), ami egyúttal egy jellegzetesen liberális amerikai álláspontot fejezett ki az európai államhatárok kérdésében, illetve a náciizmus által felkarolt *Lebensraum*, az organikus holizmus és az államorfológia térfelfogásaival szemben.

Kör filozófusai (Schlick, Carnap, Neurath, a berlini kört vezető Reichenbach) számára a „metafizikai tévelygésekkel” leszámoló szimbolikus logika „egységes tudománya” a fizikai elveken alapuló társadalommérnökség gyakorlatával egy igazságosabb, kommunisztikus társadalom kialakítását tüzték ki politikai programjukként, szembe kerülve az ekkoriban konzervatív nacionalizmushoz, sőt náciizmushoz közeledő német hermeneutikai fenomenológia dominanciájával (lásd Heidegger–Carnap vita).

³⁴ A szocialista országok esetében is erősen érvényesült a természet- és társadalomföldrajz különválasztása.

Hartshorne *objektivista, idealista empirizmusa* révén tehát valójában átmenetet képezett a későbbi *neopozitivistá* felfogások felé (Ginelli 2016a).

Hartshorne (1939) a földrajztudományt a német geográfus, Alfred Hettner nyomán *chorológiaként*, a térbeli eloszlást vizsgáló *tértudományként* határozta meg, és ebben szintén folytonosságot alkot a „kvantitatív forradalom” *tértudományi (spatial science)* megfogalmazásával (Probáld 2001). A törés abban fejeződött ki, hogy Hartshorne (1939) regionális megközelítését egy historicista érvelésben alapozta meg, szemben a „kvantitatív geográfusok” térre fókuszáló anti-historicista, módszertani érvelésével. Mivel Hartshorne chorológiájának eszmetörténetét Kant, Humboldt és Hettner vezéralakjain vezette végig (Hartshorne 1958), ezért az „új geográfusok” számára Kant az „abszolút” térfelfogás képviselőjeként híresült el, és innentől az ún. „Kant-Hettner-Hartshorne tézis” a regionalitás ősdi, meghaladandó, „leíró” és „idiografikus” nézetét fejezte ki (Schaefer 1953; Bunge 1962; Haggett 1965; Harvey 1969). A narratíva tehát elfedte Kant összetett és idővel változó térfelfogását, hiszen a Leibniz-féle „*relacionális*” és a Newton-féle „*abszolút*” térfelfogások kritikai összeépítésére törekedett, valamint hangsúlyozta az emberközpontú, „szubjektív” térérzékelést is (lásd kötetünkben: Tagai 2018). A „kvantitatívaknak” ez a narratívája olyannyira hatékony volt, hogy habár az 1970-es évek elejére a mentális térképekkel foglalkozó behaviorista és idealista térelméleti irányzatok rátaláltak Kant „emberközpontú” térről szóló gondolataira, mégis ez az asszociáció a tankönyvekben máig fennmaradt, Kant földrajztudományi hagyatékát pedig az angolszász szakirodalomban csak az utóbbi évtizedben dolgozták fel (May 1970; Elden 2009; Elden–Mendieta 2011).

A Hartshorne-féle chorológiai tértudomány egyedi régióival szemben a szintén tértudomány (*spatial science*) mellett érvelő „új geográfusok” viszont magát a *teret* emelték a kutatói vizsgálat és a földrajztudományi identitás középpontjába. A zárt területű és egyedi sajátosságokkal körülhatárolt régió ezzel egy nyitott, dinamikus, számolható, geometrizálható, rendszerként működő régióként értelmeződött át, amely paraméterezhető alkotóelemei révén a hipotézistesztelés során felbontható, újraalakítható és tervezhető, végül különböző térelméletekkel magyarázható (Harvey 1969; Barnes 2011). A Hartshorne-féle *abszolút* térfelfogással szemben a tér *relatív* felfogása a térbeli kapcsolatok, felületek és távolságok vizsgálatával térbeli törvényszerűségek kimutatását irányozta elő (Haggett 1965; Chorley–Haggett 1967; Harvey 1969). Mivel az új irányzat a korabeli tudományhierarchia tetején álló fizika presztízséből kívánt részesülni, ezért az új térfelfogás a newtoni abszolút és az einsteini relatív térfelfogás szembeállításában fogalmazódott meg (Taylor 1976; Gyimesi 2011). A relatív térszemlélet szerint a hely sosem egyedi, hanem térbeli relativitásából (közel, távol,

mellett) általánosítva válhat tudományosan elemezhetővé a térelemzés (*spatial analysis*) számára (Bunge 1962). Bunge meghatározásában a földrajz a térbeli kapcsolatok és viszonyok tudománya, és mivel a geometria a tér matematikája, így a földrajz a geometria nyelvének elsajátításával válhat csak egzakt tudománnyá (ezt képviselte Haggett 1965; Chorley–Haggett 1967).

Schaefer vagy Bunge geometriai „tértörvényeinek” statikussága ellenére a „kvantitatív geográfusokat” a geometriailag is leírható térstruktúrákat képző *funkcionális viszonyok* és *folyamatok* érdekelték, így a fő vitákat a térbeli formák és folyamatok közti összefüggés jellemezte (Barnes 1996). A „relatív” térszemlélet tehát újfajta tereket fejezett ki: a telephely-elméletek elérhetőségi és ár- vagy költségterei, a népesedési potenciált mutató gravitációs trendfelületek, a gráfelméleten alapuló közlekedési modellek hálózatszerkezetei, a központi helyek (települések, szolgáltatási központok) funkcionális hierarchiái és nodális régiói (Chorley–Haggett 1967), a lakosok térpreferenciáiból (pl. tanulás, lakás, munka) képzett mentális térképek felületmodelljei – a fizikai-meteorológiai metaforák és kvantitatív-geometrikus megközelítések hangsúlyai ellenére – már *társadalmi viszonyok által kialakított és a különböző társadalmi jelenségeknek megfelelő tereket* ábrázoltak, így egészen újfajta képet mutattak a korábban jellemzően ember-természet viszonyrendszerben ábrázolt földrajzi valóságról.

Azonban amit az „új geográfusok” a „leíró” földrajzzal szemben Einstein nyomdokain haladva „relatív” térként definiáltak, azt a későbbi kritikusok – akik közül sokan a „kvantitatívok” soraiból kerültek ki – éppenhogy geodeterminizmusnak, pozitivista térfétisnek, kartéziánus sóvárgásnak, a felülről determinált tervezői vagy „sehonnan érkező” tekintetnek (*view from nowhere*), az euklidészi geometriák „abszolutista” térfelfogásának nevezték (ebben egyébként érezhető – Newton teológiai felfogása mellett, lásd Tagai (2018) fejezetét – az „abszolutista” önkény politikai jelentésasszociációja is, amely a posztoszocialista magyar kontextusban is fontos jelentőséggel bír). A marxista Smith (1984; 1989) szerint Hartshorne „hagyományos” regionalizmusa egy abszolutista térszemléletet testesített meg, hiszen számára a valóság rendezésének egyfajta koordinátájaként működő tér végtelenül felosztható „tartályszerű” régiókra, amelyben nem a jelenségek, tárgyak és folyamatok alakítják a teret, hanem ezek magában a térben vannak (Hartshorne 1939, 259–260.). Azonban Smith az előző térfelfogások *idealizmusát* támadva összemosza, hogy a „tartály” metafora itt a zárt regionális téregységének elemzésének problémájára utal, míg a „newtoni” végtelen, absztrakt, euklidészi koordinátarendszerben *mérhető* vagy *ábrázolható* tér más kérdés. Ugyanis a „kvantitatív geográfusok” az előző ellen és az utóbbi mellett érveltek, míg

számukra a *relatív* tér kifejezte a geometriák viszonylagosságát (nem-euklidészi terek), az „einsteini” tér-időbeli nézőpont relativitását és az áramlások jelentőségét is – egyszóval a premodern rögzítettséggel szembeni progresszív modernitás lelkületét.³⁵

Az „abszolút” és „relatív” tér természettudományos analógiáival szemben a posztpozitivisták kritikáiban az 1970-es évektől megjelenő és az 1990-es években felfutó *relacionális* tér fogalma viszont egyfajta nem fizikai, nem mérhető, társadalmi viszonyulásokból létrejövő, *társadalmi* és *kvalitatív* térként jelenik meg. A bevett hivatkozások szerint Leibniz nyomán a tér nincs önmagában és nem a dolgokon kívül létezik, hanem egy dolog akként létezik, amilyen *kapcsolatokat* immanens módon *magában* tartalmaz más dolgokkal.³⁶ A relacionális felfogásban tehát nem a *térben* zajlanak a folyamatok, hanem a tér a(z emberi vagy nememberi) *cselekvők* viszonyulásaiból és interakcióiból *inherens* módon képződik, így a cselekvők határozzák meg a térbeliségük kereteit is, amely folyton-képződő (*becoming*) és „folyékony” (*fluid*) (Faragó 2012; 2013; lásd kötetünkben Fabók–Berki 2018). Ez a szemléleti különbség legjobban a *lépték* kérdésének átalakulásában ragadható meg: a „kvantitatív forradalomban” jellemző gyakorlattal szemben már nem a valóság tükörképeként megjelenő léptékszintek hierarchiáit vagy homológiáit (méretarány), hanem egymásba strukturálódó és társadalmi gyakorlatokban kialakított léptékviszonyok összekapcsolódását fejezte ki (Gyimesi 2012; Berki 2017). Mindenesetre a földrajztudományban a relacionális hangsúlyozása az ágencia előtérbe helyezésével és újraértelmezésével leginkább a posztstrukturalista megközelítésekhez köthető, holott nem csak azokra jellemző (vö. Harvey 2006).

A relacionális felfogás megkülönböztetése két további szempontból is csúsztatás. Egyrészt egymástól merőben eltérő irányzatok hívószavává vált: például a marxista *dialektikusan termelt* tér, a humanisztikus *fenomenológiai megélt* tér (pontosabban a hely), a posztstrukturalista *reprezentációs diszkurzív* tér, a cselekvőhálózat-elméleti *hálózatosodó kölcsönkapcsolatok* térbelisége, vagy a nemreprezentációs *performatív-affektív* térbeliség egészen mást ért „relacionalitás” alatt. Másrészt a „relacionalitás” látenszen feltételezi az abszolút és relatív tér „könnyebben mérhetőségét” (Harvey 2005, 96–97.), sőt gyakran

---

³⁵ Smith (1984) nem törődik az eredeti newtoni vagy einsteini fogalmak jelentésével, hanem az „abszolút” és „relatív” térfogalmakat átértelmezi. Saját marxista *történelmi materialista* szemléletében ezek már nem két külön térszemléleti módot, hanem a kapitalista termelés kétféle, dialektikus ellentmondásban összekapcsolódó tértermelési tendenciáját fejezik ki, amelyek közösen eredményezik az egyenlőtlen földrajzi fejlődést. A kapitalista fejlődés térbeli terjedése és tőke-felhalmozási téregységekre (pl. telek, nemzetállam) való differenciálódása „abszolút” tere(ke)t, míg a profitráta állandó csökkenéséből fakadóan a termelési színvonal és a termelőerők fejlődésének kiegyenlítődése a tér idő általi megsemmisítésével „relatív” teret termel (vö. kötetünkben: Czirfusz et al. 2018).

³⁶ A relatív és relacionális tér fogalmát sokan összekeverik (pl. Benedek 2002; Faragó 2012), Lengyel (2010) például hibásan kapcsolja a relatív térfelfogást Leibnizhez.

mindkettőt pusztán „topográfiai térnek” titulálják, így viszont egy kvantitatív/kvalitatív ellentétben összemósódnak és leegyszerűsödnek az ontológiai és episztemológiai kérdések.

A „kvantitatív forradalomhoz” kapcsolódó absztrakt térelméleti narratíva tehát elfedi a különböző szellemi hagyományokból átvett analógiák, metaforák és ontológiai „fordítási eljárások” problémáját. Nehezen belátható, hogy például a második világháború előtti organikus, faji és kulturális régiók, például a német *Raum* (tér/terület) expanzív-lehatárolt kettősségű vagy a *Landschaft* (táj) fenomenológiai földrajzi megközelítései (Olwig 2002a; 2002b; vö. Erdősi 2014) – amelyeket nyugaton Hartshorne és a „kvantitatív forradalom”, itthon pedig a szocialista időszak narratívái fedtek el – összetett jelentéstartalmukkal mennyiben *pusztán* egy abszolutista, vagy relatív vagy relacionális térfelfogást fejeztek volna ki? A „kvantitatív forradalom” alatti térelméletek egységesen statikus térszemléletének képzete hasonlóan egy torzító tudománytörténeti mítosz, hiszen a racionális és kiszámítható térbeli összefüggések feltételezése ellenére a geometriai struktúrák és matematikai formulák a folyamatosan változó térbeli-társadalmi viszonyulásokat és folyamatokat igyekeztek *vizualizálni*,³⁷ és ebben számtalan „relacionális” vonás is kirajzolódott: meghatározó a nézőpont, a társadalmi folyamatok sajátos tereket képeznek, a dolgok immanens kapcsolatait vagy viszonyulásait képzik saját területet (lásd pl. város/vidék és központ/városkörnyék viszonyának értelmezése többek közt a központi helyek elméletében, vö. Faragó 2012, 19.). Továbbá az előző bekezdésben említett irányzatokban közös pont, hogy egy kifejezetten társadalmi viszonyok által létrehozott térről írtak, amely a „kvantitatív forradalmárok” által felkarolt természetfilozófusok vagy fizikusok (17–18. századi!) Newtonjának, Leibnizének (vagy Kantjának) absztrakt, „természeti” felfogásaitól okvetlenül különbözik, hiszen az elméleti kérdéseket *társadalomkritikai* kontextusban fogalmazták újra. Ahogyan Harvey találóan megfogalmazta, „a tér önmagában se nem abszolút, se nem relatív, vagy relacionális formában nem létezik, hanem a körülményektől függően válhat egyikké vagy egyszerre mindegyikké. A tér helyes felfogása a társadalmi gyakorlatokon keresztül fogható meg. Másképpen szólva, nincsenek filozófiai kérdésekre adható filozófiai válaszok a tér természetére vonatkozóan – a válaszok ugyanis a társadalmi gyakorlatban rejlenek.” (Harvey 1988[1973], 13.)

Akár módszertani, episztemológiai vagy ontológiai szempontból ragadjuk meg, a földrajztudomány történetéből nézve az „abszolút/relatív/relacionális” térfelfogás a

---

³⁷ Ez ahhoz a tágabb kérdéskörhöz tartozik, hogy a modernitás lényegéhez tartozik-e a geometrikus térábrázolás privilegizálása, illetve hogy hogyan vizualizálunk relacionális tereket, ha a relationalitás a geometriailag leírható térrel szemben fogalmazódik meg.

„kvantitatív forradalom” kontextusában konstruált narratíva. Sőt, sarkosan mondván, a tankönyvi didaktikusság előnyeinek dacára az „abszolút/relatív/relacionális” felosztás egy tudománytörténeti mítosz, amelyet a geográfia és tágabban a „tértudományok” sajátos fejlődéstörténetük során újratemelték a „nagy természettudósok és filozófusok” arcképcsarnokának tekintélyérveléseinek keresztül (Massey 1999; lásd pl. Benedek 2002; Faragó 2012; 2013). A tér fogalmának szüntelen „relativizálásával” az új szemléleteket a megelőző felfogásokkal szembeállítva igyekeztek legitimálni: az 1950–60-as években a leíró tértudományi (*chorológia*) és a kvantitatív-pozitivisták elemző tértudományi (*spatial science*) felfogás közötti különbséget a tér „abszolút/relatív” felfogásának megkülönböztetése fejezte ki, míg az 1970-es évektől a „kvantitatív forradalom” az abszolút és/vagy relatív tér szimbólumává vált, amelyet a tér objektivistikus felfogásával és a tervezői térfetiszizmussal szembeni kritikákban meghaladott a „posztpozitivisták relacionális fordulat” (Gregory 2009). Az újabb irányzatok a „abszolút/relatív/relacionista” térfelfogásokat tehát – implicit vagy explicit módon – az ontológiai (a valóság terei) és episztemológiai (a valóság térészlelésének módjai) aspektusok összekapcsolásával egy fejlődési sorrendbe is rendezték, mondván hogy az újonnan kialakuló tereket már csak az új térfelfogásokon keresztül lehet megérteni. Bár ez sok szempontból jogos, de egy „meghaladási” legitimációs diskurzust hoz létre, amiben nem merül fel a Harvey által hangsúlyozott episztemológiai választás lehetősége, gátolva az ún. abszolút, relatív és relacionális térfelfogások és kapcsolódó térelemzési módszerek *párhuzamosságai* mellett az azok közötti *átjárhatóságot* is (ez a probléma termelődött újra a magyar környezetben is).

Ennek fényében Benedek (2002, 28.) kijelentése, miszerint az 1950–85 közötti „modern földrajzi térszemlélet továbbra is az abszolút tér eszméjére épít”, meglehetősen önkényes és ahistorikus, és a térszemléletek egymást „meghaladó” felfogásának narratíváját tükrözi. Emellett önmagában is számtalan kelletlen leegyszerűsítéshez vezet. Például a „kvantitatív forradalom” narratívája által Kant sokáig elfedett, térről alkotott gondolatai különféle előfeltételezései miatt „különutasnak” tűnnek ebben a besorolásban (Benedek 2002; Faragó 2012, 22.; vö. kötetünkben Tagai 2018). Az „abszolút” térfelfogás hangsúlya jól mutatja a „kvantitatív forradalom” történeti lenyomatát: a „newtoni-descartes-i” absztrakt-matematikai tér kiemelése elfedi az *idealista* és *materialista* térfelfogások különbségeit, például a nyugati kontextusban Hartshorne és a „kvantitatív geográfusok” idealista térfelfogásaival szemben fogalmazódott meg a marxista materialista-dialektikus felfogás (Harvey 1973; 2006; Smith 1984; ez különösen a hazai poszt-szocialista környezetben hangsúlyozandó, Ginelli 2016b; 2018b; 2018c). Az egyes irányzatok abszolút/relatív/relacionális térfelfogásokkal való

azonosítása tehát polemizáló és félrevezető lehet (ebben vitatkozom a kötet legtöbb szerzőjével), a pusztán filozófiai és nem kontextuális értelmezése pedig könnyen a tudománytörténeti ellentmondások sorjait „lefaragó” eszmetörténethez, vagy akár a múltat a jelen felfogások érdekei szerint újraíró prezentizmushoz is vezethet (Livingstone 1992).

Heterogén térfelfogások, térelméleti folytonosságok és politikai missziók

A „kvantitatív forradalom” egységes tudományos módszert propagáló imázsa és későbbi „posztpozitivisták” kritikusai egyaránt elfedték a korabeli megközelítések nagyfokú heterogenitását. George Zipf, William Warntz és John Stewart közös makrostatisztikai munkájából születő gravitációs és potenciálmódell szociálfizikája (másnéven makrogeográfia és annak térbeli interakciós modelljei), Frederick Schaefer és William Bunge statikus geometriai törvényszerűségei, Richard Chorley és Peter Haggett geomorfológia által inspirált térmorfológiai és folyamatmodellezésre összpontosító megközelítése, David Stoddart társadalmi és természeti viszonyokat átfogó biogeográfiai-ökológiai rendszerelmélete, a „hagyományos” földrajzi felfogáshoz több ponton kapcsolódó Torsten Hägerstrand-féle időföldrajz és diffúzióelmélet, az inkább társadalomelméleti és viselkedépszichológiai alapú behaviorista megközelítések, vagy a Walter Isard-féle neoklasszikus és marginalista közgazdaságtani tértörvényszerűségek (pl. input-output modellezés, ipari komplexumok) egyfajta közös „pozitivisták” és „modernisták” jellegű lelkületük ellenére valójában egészen más megközelítésű térfelfogásokat képviseltek. Továbbá ugyanazon elméletek megjelenhettek különböző térfelfogások formájában is. Erre jó példa a kvantitatív-neopozitivisták tértudomány ikonjaként emlegetett *központi helyek elmélete*, amelynek megkülönböztethető egy inkább behaviorista Christaller-féle és egy inkább közgazdasági-racionalista Lösch-féle változata, sőt organikus analógiákon alapuló (a nemzetállam testébe ágyazódó sejtyszerű struktúrák), statikus-geometrikus térszerkezeti (nodális és hexagonális-háromszöges struktúrák), dinamikus behaviorista (játékelméleti valószínűségek és diffúzióelméleti fejlődés), hálózati vagy kulturális-értékelvű interpretációi is léteztek (pl. a rurális vagy városi központok szerepkörét erősíti-e).

A „kvantitatív forradalom” elleni kritikák gyakran elfedtek fontos folytonosságokat és összefonódásokat is. A humanisztikus és társadalomkritikai irányzatok által kritizált *racionális aktor* („homo oeconomicus”) profitmaximalizáló, kockázatcsökkentő és egyéb térpreferenciális (pl. lakás, munka, fogyasztás) döntésmechanismusait valójában már igen korán kritika alá vetették a behaviorista megközelítések (Pred 1967; 1969). A kvantitatív módszerek 1960-as évekbeli felfutásával párhuzamosan a cselekvők viselkedésének

megértéséhez már nemcsak a rendelkezésre álló információt, a cselekvőképesség mértékét, a tanulási folyamat tényezőit és a valószínűség-alapú játékelméleti modelleket vonták be, hanem a kognitív térképezési eljárásokat is.³⁸ A fenomenológiai-hermeneutikai megközelítésű humanisztikus földrajzi és a pszichológiai-kognitív térérzékelésre fókuszáló behaviorista felfogások térszemlélete között habár fontos átfedések voltak, mégis az utóbbi a „kvantitatív forradalom” szerves részeként bontakozott ki és nem feltétlenül vált el élesen a pozitivisták tudományfelfogástól sem (Golledge 2006), emellett például a szubjektív mentális térképeket is lehet kvantifikálni és térbeli trendfelületeken ábrázolni (Gould–White 1974).³⁹ A modellezés és számszerűsítés kritikájának későbbi narratívái nemcsak ezeket a kvantitatív/kvalitatív összefonódásokat, hanem a kvantitatív kutatások mögötti jelentős kvalitatív és terepi adatgyűjtő munkát is elfedték, valamint elhalkították az 1970-es évekbeli radikalizálódás és kritikaiság „belső ellenzékeinek” hangjait is (pl. Morrill, Olsson, Lukermann) (Barnes 1996).

Habár a pozitivisták tudományfelfogás egyik fő szempontja az *értéksemlegesség*, azaz a szubjektív, ideológiai vagy metafizikai tartalmak kiszűrése az objektivitásra törekvő logikai verifikáció módszerében, mégis az új tudomány szemlélet mögött egy konkrét társadalmi csoport *morális és politikai ambíciói* is álltak. Egy döntően urbanista, középosztálybeli, liberális, fehér férfiakból álló fiatal generációnak a kifejezetten modernista, gazdaságcentrikus, progresszívista, alkalmazott tervező és kompetitív, maskulin beállítódását fejezte ki, szemben a regionális földrajz idősebb generációjának konzervativitásával, amely az egyes régiókra való specializáció révén a tudósközösségben provincializmusként (Hart 1979), a kutatásban pedig „térbeli elitizmusként” hatott. A neopositivisták irányzat képviselőinek célja a tér „nyitott” fogalmával az egyes helyeken felülkerekedő általános összefüggések és összehasonlíthatóság megértése volt a modern társadalmi fejlődés elősegítése érdekében. Az „új geográfusok” progresszív reakciósságát jól fejezi ki a földrajz addigi Hartshorne-féle konzervatív földrajztudomány-történeti kánontól való elfordulásuk, a Schaefer-féle anti-historicista módszertani érvelés és a tudomány hatalmát hirdető felvilágosodási program is (Gyimesi 2012), „ahelyett, hogy [a geográfia] a múlt korok tudományaihoz nyúlna vissza.” (Chorley–Haggett 1967, 35.). A térelméleti fordulat értelmezésekor tehát a *társadalmi*

---

³⁸ Angolul a „behaviorist” az inger-válasz biológiai-pszichológiai (Pavlov, Skinner), míg a „behavioralist” a kognitív viselkedéstudományi megközelítéseket jelöli (Golledge 2006) – ettől a megkülönböztetéstől a magyar fordításban eltekintettem. Emellett a behaviorizmus utalhat a közgazdaságtan cselekvőjének viselkedéspreferenciáit vizsgáló elméletekre is.

³⁹ Ennek fényében leegyszerűsítőek az olyan kijelentések, hogy ebben „egyértelmű a szakítás a térbeli-pozitivisták tárgyalásmóddal” (Benedek 2002, 28.), vagy hogy a kritikai ismeretelmélet *homo oeconomicus* elleni kritikája tette lehetővé, hogy „az egyént és az egyéni döntést szituációba ágyazottan értelmezhessük”, mert „az alapvetően pozitivisták, behavioristák felfogások erre nem adnak módot” (Czirfusz 2012, 54.).

relevancia politikai válságáról is beszélhetünk, hiszen egy döntően agrárfókuszú, az alkalmazott tervezéstől és társadalmi küldetésektől sokkal inkább távol maradó regionális földrajzot váltott fel. A „kvantitatív forradalom” globális léptékű térbeli átrendeződésekbe is ágyazódott: a hidegháborús kontextusban az 1960-as évek elejétől a matematikai tervezés „semleges nyelve” teremtett kapcsolati alapot a szocialista országokkal, illetve a régi imperializmust leváltó gazdasági modernizációs rezsimek alatt az afro-ázsiai posztkoloniális térségekben is (ez váltotta ki később a nyugati térelméletek eurocentrikusságának kritikáját is. Miközben az új modellező-tervező szemlélethez fűződő módszerek fokozottan az államot vagy a magántőkét hatékonyan kiszolgáló tervezési eszközökké váltak, addig a térbeli törvényszerűségek és a területi tervezés racionalitása sokak számára *saját politikai és morális küldetésük* szerves részét is képezte. A baloldali érzelműeket képviselő Harvey szerint a kommunistaellenes McCarthyizmus időszaka „sok progresszív geográfust arra készítetett, hogy társadalmi nézeteiket egy ’pozitivistá pajzs’ vélt semlegessége mögé rejtssék.” (Harvey 1984, 5.). A szocialista érzelmű és rasszizmus ellen küzdő Richard Morrillnak (1965) a később „társadalomföldrajz klasszikusaként” elismert tanulmánya például kvantitatív térelemző eszköztárral, a migrációs valószínűség mezőinek matematikai modelljén keresztül mutatta be a seattle-i „néger gettók” kialakulását – visszaemlékezése szerint „ez a munka nyilvánvalóan nem felelt meg a sztereotipikus ’pozitivistá’ követelményeknek” (Morrill 1993, 352.). A magát kommunistaként meghatározó „Vad Bill” Bunge (1971) a tudományos intézményrendszerből kilépve Detroit város Fitzgerald nevezetű, feketék lakta negyedében végzett akciókutatást, és radikális szemléletű atomháború atlaszában a nemzetállami szintű biztonságpolitika hidegháborús abszurditására mutatott rá.⁴⁰ A „kvantitatív forradalom” belső átmeneteit jól mutatja, hogy míg az 1960-as évek végétől a „kvantitatív geográfusokból” verbuválódó radikális és marxista földrajzosok már élesen kritizálták a kapitalista és neokolonialista pozitívizmus „ellenforradalmi” elméleteit, addig hasonlóan modernista megközelítésükben a telephely-elméleteket a mögöttes „burzsoá” elemek átdolgozásával és a

---

⁴⁰ Az amerikai földrajzosok narratívái rendre elhallgatták, hogy a szocialista lelkületű Schaefer a szovjet tervezésre mintaként tekintett, keményen elmarasztalva a tudományos fejlődés alacsonyabb fokán ragadtnak gondolt amerikai földrajzosok tevékenységét: „A tervezés, a fogalom szigorúan vett orosz jelentésében, *egy tudatos törekvés a társadalmi erőkh rationális célok felé vezérlésében*. A tervezés egy határozott cél hiányában nem tervezés. Ennek a nézetnek a fényében, az Egyesült Államokban a harmincas évek során végzett legtöbb állami tervezőmunka mindössze egy tervezés-előtti [*pre-planning*] szinten végzett felmérésnek és elemzésnek tűnik.” (Schaefer 1947, 57., kiemelés tőlem) A szisztematikus módszert itt *funkcionálisnak* nevezi, a funkciókra és folyamatokra összpontosító tervezés pedig egyenlő az alkalmazott földrajzzal, amely „társadalommérnökséghez” (*social engineering*) vezet (Schaefer 1953), és a szovjet tervezésnek megfelelően tervszerűen kívánja megteremteni a racionális területi elosztást.

politikai rendszer megváltoztatásával alkalmasnak tartották volna az igazságosabb és racionálisabb társadalmi elosztás megteremtésére. Harvey szerint „az optimális elhelyezkedés geometrikus elméletei nem inherensen ellenforradalmiak”, hiszen „csak a használatuk útján válhatnak azzá”, ugyanis „a probléma a legtöbb esetben nem a marginalista módszer *per se* vagy az optimalizáló technikák *per se*, hanem hogy ezeket a módszereket rossz [kapitalista] kontextusban alkalmazzák.” (Harvey 1972, 11.)⁴¹

A „kvantitatív forradalom” újraértékelése: kritikai pozitívizmus?

Míg a tankönyvi krónikák szerint a „kvantitatív földrajz” az 1950-es és 1970-es évek között uralkodó irányzatként az 1980-as és 1990-es évekre viszonylag háttérbe szorult (Barnes 2004), addig az 1990-es évek közepétől megjelenő „új gazdasági földrajz” mellett a GIS(cience) töretlen fejlődése, a Big Data és az új térelemzési módszerek megjelenése miatt egyes szerzők már egy „új” avagy „második kvantitatív forradalom” megjelenéséről írtak (Kwan–Schwanen 2009; Wyly 2014). Ám míg egyesek szerint visszatérésről vagy folytonos fejlődésről van szó (Barnes 2014; Johnston et al. 2014; Creswell 2014; Wyly 2014), addig mások szerint a kvantitatívitás sosem volt a kettős arcú földrajz „DNS-ének” lényeges eleme, így a „kvantitatív forradalom” esetében is inkább egy „befejezetlen forradalomról” beszélhetünk (O’Sullivan 2014). Ezek a hangok egy tágabb vitából érkeztek, amely a „kvantitatív forradalom” és a pozitívizmus újraértékeléséről, a kvantitatív/kvalitatív és kvantitatív/kritikai ellentétek meghaladásáról és a *kritikai kvantitatív földrajz* lehetőségeiről bontakozott ki a társadalomföldrajzban, fontos tanulságokat tartogatva a hazai térelméleti viták útkeresése számára is.⁴²

Az említett vitákban a kvantitatív és kvalitatív módszerek közötti különbségek régi problémája elevenedett fel. Johnston et al. (2014) az Egyesült Királyságbeli földrajz egyetemi oktatását vizsgálva a kvantitatív tértudomány (*spatial science*) elismertségének fájó hiányát többek közt arra vezették vissza, hogy egyes főáramú tankönyvek a kvantitatív földrajz sematikus, elavult, 50 évvel ezelőtti képét egyoldalú és anakronisztikus módon kritizálják és nem vesznek tudomást annak mai állásáról, holott égető szükség lenne naprakész kvantitatív

---

⁴¹ Ironikus, hogy a nyugati újbaldalos szerzők egyáltalán nem vettek tudomást a szocialista országok konkrét tervezési gyakorlatairól, holott az általuk kritizált elméleteket főleg a kelet-európai szocialista országokban a központi állami tervezésben alkalmazták.

⁴² A vita forrását a *The Professional Geographer* „kritikai kvantitatív földrajzokról” szóló duplaszekciója (2009, 61. évf., 3., 4. számok), az *Urban Geography* „a pozitívista városföldrajz logikái és hagyatékai” című szekciója (2014, 35. évf., 5. szám) és a *Dialogues in Human Geography* (2014, 4. évf., 1. szám) folyóiratban Johnston et al. (2014) cikkére adott válaszok képezik.

földrajzi alapképzettségre.⁴³ Kwan és Schwanen (2009, 286.) is kiemelték, hogy a pozitívizmus leegyszerűsített episztemológiai képe miatt sokan megfélemeznek például a „komplexitáselmélet, a [multi]ágens modellezés, az evolúciós és nem-egyensúlyi modellek, a Bayes-féle következtető statisztika, a geoprogramozás és geovizualizáció” legújabb eredményeiről (a kvantitatív geográfia fejlődéséről összefoglalásként lásd Poon 2003; 2004; 2005; lásd még Fotheringham et al. 2000; Fotheringham–Rogerson 2009). Kiemelik továbbá, hogy a mai kvantitatív geográfia sok esetben már magában foglalja a kritikai társadalomelméletek megfontolásait, elveti az elméletek egyetemességét és a tér önálló tényezőként való kezelését, és érzékeny a hely fogalmára is. Említhető például a „helyi statisztika” (*local statistics*), a földrajzilag súlyozott regresszió (pl. *local Moran I*), vagy a többszintű modellezés, amely a lineáris regressziós görbék különböző szintjeinek interakciós hatásait vizsgálva lehetővé teszi a helyi kontextusok és az emberek mindennapi élete közti viszony elemzését is (Kwan–Schwanen 2009; Johnston et al. 2014). Sokan hangsúlyozták a kvantitatív/kvalitatív *hibrid módszerek* kidolgozásának szükségességét (Barnes–Hannah 2001; Kwan 2004), illetve hogy a társadalmi *önreflexivitás* kutatásaitikai problémái a kvalitatív és kvantitatív módszerekre egyaránt vonatkoznak.

Az „értéksemleges” és objektív térképi reprezentációk ideológiai és társadalmi értéktartalmait leleplező *kritikai kartográfia* színre lépésével (Harley 1989) a kvalitatív/kvantitatív és kritikai/kvantitatív ellentét került előtérbe a posztstrukturalista kritikai geográfusok és GIS-tudósok (*GIScientists*) között vívott „GIS háborúban” is az 1990-es években (Schuurman 2000; Leszczynski 2009; Crampton 2010, 98–111.). Ám a legutóbbi viták résztvevői kiemelték, hogy a GIS gyors piaci térnyerése ellenére a technológiából önmagában még nem következik a pozitívista megközelítés, és a „kvantitatív forradalom” édesgyermekként megszülető GIS is tartalmazott eredendően kvalitatív elemeket. Ezeket a pontokat hangsúlyozta fel az elmúlt két évtizedben megerősödő *kvalitatív GIS* területe is (Cope – Elwood 2009), amely többek közt georeferált kvalitatív adatokkal és nem-kartografikus térbeli tudással dolgozik (pl. érzelmek, helyérzetek), így például a Hägerstrand-féle időföldrajzi térpályákhoz hasonló módon vizsgált egyéni aktivitási terekhez kapcsol szövegnarratívákat, mentális térképeket, hang-, kép- és videóanyagokat is (*qualitative activity space data*, Mennis et al.

---

⁴³ A vita értelmezéséhez fontos megjegyezni, hogy a brit társadalomföldrajzban az egyetemi szintű oktatásban és a szakirodalomban évtizedek óta domináns a kritikai irányzatok és a kulturális földrajz, a társadalomföldrajz pedig több egyetemen is a bölcsészethez tartozik. A brit kontextus nem egyetemesíthető, hiszen a brittel szemben az észak-amerikai földrajzban erős a GIS jelenléte (O’Sullivan 2004), a magyar és a kelet-európai kontextusban pedig a kvantitatív térelemzés elterjedt (Ginelli 2016b). Emellett a „kvantitatív földrajz” nemzetközi háttérbe szorulása is viszonylagos, hiszen az elmúlt fél évszázadban jelentős szakosodás ment végbe a folyóiratokban, az egyes irányzatoknak saját folyóirataik vannak.

2013). A kritikai kartográfia, a tudomány- és technikakutatások (*Science and Technology Studies*) és a „közösségi tudomány” (*citizen science*) nyomdokain kibontakozó *kritikai GIS* (Schuurman 1999) és *részvételi (participatory) GIS* (Dunn 2007)⁴⁴ megközelítései pedig a laikus nem-tudósok/szakértők aktív bevonásával, a kvantitatív módszerekkel folytatott részvételi akciókutatással új irányokat mutattak a politikai cselekvés és aktivizmus számára is, így a szakértőiség és a tudomány tekintélyének elitista vagy éppen piacorientált felfogásával szemben a térképezés demokratizálásának és a tudományos tudás társadalmi szerepének kérdéseit állították előtérbe.

Ugyanakkor az új kvantitatív térelemzési megközelítések már más körülményekre reagáltak és újfajta politikai gazdasági viszonyokba is ágyazódtak. Az adatgazdag környezetben felértékelődtek az adatvizualizáció, az adatújságírás és az infografika kommunikációs stratégiái (Z. Karvalics et al. 2011; Brunson 2014), és új kihívásként jelent meg a technotudomány nememberi cselekvőinek (pl. robotok, programok) adattermelése és a Big Data adatelemzési problémái is (vö. kötetünkben Fabók–Berki 2018). A Big Data ugyanis nem pusztán az adatok mennyiségének ugrásszerű megnövekedését, hanem a számszerű adatok képződési folyamatának és szerkezetének *minőségi* átalakulását is hozta, amelyben fontos szerepet kapott a cégek közötti versenyben privatizált és dehumanizált, a fogyasztói szuverenitásra épülő, kattintásokból generált és felhőalapú adattermelés (pl. Facebook, Google, Twitter). A hivatalos állami összeírások és vállalati magánstatisztikák fordista módszertani pozitívizmusával szemben megjelentek a félautomatizált és decentralizált adatgyűjtési rendszerek (pl. mobiltelefonról gyűjtött térbeli adatok), míg az adatbányászó algoritmusok egy újfajta, radikálisan induktív, „alulról következtető” empirizmust hívtak életre („az adatok önmagukért beszélnek”), amelyben már nem érvényesült a neopozitivista, deduktív, hipotézistesztelő és a mintavételezésen vagy az adatok teljeskörűségén alapuló, előre megtervezett kutatásméleti megközelítés (Wyly 2014, 31., 35.). A számszerű adatok képződésének egyenlőtlen fejlődésével és társadalmi beágyazottságával foglalkozó kritikai adatkutatások (*critical data studies*, CDS) rámutattak, hogy a georeferált adatfelvétel és az adatok fölötti rendelkezés önmagában is politikai és etikai kérdés (Cresswell 2014; Iliadis–Russo 2016). A fogyasztói applikációkra koncentrááló szakirodalomban kevésbé hangsúlyosak a közlekedési infrastruktúrában vagy az ipari és mezőgazdasági termelésben képződő Big Data kérdései. Például az észak-amerikai farmerek traktoraival gyűjtött adatok (talaj,

---

⁴⁴ Rövidítve PGIS, másik megnevezésében „népi GIS” (*people’s GIS*), vagy „nyilvános részvételi GIS” (*public participation GIS*, PPGIS). A közérthetőség kedvéért a „földrajzi információs rendszerek” (FIR) magyar kifejezése helyett az angol rövidítést használom (GIS).

növényzet, klíma) egyfelől a helyi viszonyokra való rugalmas adaptációval növelik a termelékenységet, másfelől a Monsanto agrárvegyészeti és a John Deere traktorgyártó multinacionális cégek „jogi rezsimjei” profitérdekből fenntartott technomonopóliumaikkal kisajátítják a termelési technológia és az adatok fölötti rendelkezést (Bronson–Knezevic 2016), ami a függésben tartott farmerek önszerveződő ellenállási stratégiáit váltotta ki többek között lengyel és ukrán hackelt programokkal felszerelve. Hasonlóképpen, a *smart city* városi szakpolitikája is a Big Data előnyeit mozgósítja a fenntarthatóság, a biztonság és a hatékonyság magától értetődőségét sugárzó ideológiájával, holott az információs technológiai nagyvállalatok neoliberális beruházási és profitlogikái, illetve technológiaalapú fejlődési útfüggősége mellett a privilegizált társadalmi osztályok érdekszövetségével kitermeli saját térbeli egyenlőtlenségeit (pl. dzsentifikáció) és újabb biztonsági kockázatait is (Kitchin 2014).

Az újfajta kihívások és megoldások ellenére a pozitivista episztemológia és a kvantitatív módszerek elválasztása továbbra is nehézkesnek bizonyult a társadalomföldrajzban (Sheppard 2001; 2014; Wyly 2014; Kwan 2004; Poon 2005). Az újabb viták résztvevőinek többsége ennek okát a „kvantitatív forradalommal” szemben konstruált egyoldalú narratívák és episztemológiai álláspontok káros hatására vezeti vissza. Az 1970-es évek kritikai irányzatainak „pluralista posztpozitivistá ellenvilága” (Steinmetz 2005, 26.) valójában igen különböző irányú fejlemények utólagos rendszerezésével egy egységes „posztpozitivistá frontot” hozott létre az 1970-es évek konkrét történelmi kontextusában, amikor úgy tűnt, hogy a pozitivista episztemológia, a kvantitatív eszköztár és egy konzervatív politikai ideológia – az állam és a tőke hatalma – esszenciálisan összekapcsolódtak (Wyly 2009, 314.). Ez a makacs narratíva az irányzatok közötti esszenciális ellentétek rögzítésével elfedi, hogy a „kvantitatív forradalom” instabil, ellentmondásokkal teli és konkrét történelmi viszonyokra adott válaszként, ráadásul egy sajátos tudományszociológiai generációs küzdelemként fogalmazódott meg. Egyrészt az 1960-as évektől felerősödő nyugati, baloldali kritikák szerint a katonai-ipari komplexum, a hidegháborús tudománypolitika és a liberális kapitalista modernizáció tőkeberuházási expanziója hívta életre, másrészt képviselői többnyire éppen egy konzervatív elitizmussal szemben, a társadalomkritika és progresszív társadalmi változás érdekében mozgósították (Barnes 2009b). Tehát „a kritikai és a kvantitatív ellentét feloldásának nehézsége abból a földrajzban kialakított identitáspolitikából fakadt, amelyben a kritikai kvalitatív és a téranalitikus megközelítések közötti ellentétek évtizedeken keresztül újratermelték és megkövesítették a kritikai-kvantitatív antagonizmust a földrajzban” (Kwan–Schwanen 2009, 286.; lásd még Kwan 2004; Barnes 2009b).

Ez a konstruált ellentét fejeződött ki abban, hogy a matematizálás képezte a marxizmus antitéziseként beállított neoklasszikus közgazdaságtan alapját, ezért a neoklasszikus gazdaságtani elveket követő pozitivista térelméleteket az újbalos marxisták elvetették, holott egyébként a marxi elmélet nem zárja ki a matematizálást és a modellezést sem (Barnes 2009b; Sheppard 2014). Barnes rámutatott, hogy a kvantitatív-elemző megközelítéseket védelmükbe vevő Johnston et al. (2014) pozitívizmusról alkotott képe is újratermeli ezt a fals ellentétet, mert az egykori „kvantitatív forradalmárok” sem feltétlenül feleltek meg – némelyikük nem is akart megfelelni – a logikai pozitívizmusból következő tudományos felfogásnak, vagy ahogyan Bruno Latour „sohasem voltunk modernek” tételét parafrázálva Sheppard kiemeli, „bár sosem voltunk pozitivisták, mégis a pozitívizmus fantomja kísért bennünket” (Sheppard 2014, 641.). Ugyanis a logikai-analitikus és matematikai nyelvezet a tudományos verifikáció, objektivitás és – a hidegháborúból örökölt – természettudományos tekintély előnyei mellett a dehumanizált és társadalmilag elidegenített kutatás, a tervezői technokratizmus (Mercer 1984) és a „felügyeleti társadalom” (Pickles 1991) veszélyeit tartalmazták, de ennek ellenére a kritikai politikai attitűd és a kvantitatív módszer még nem feltétlenül állnak ellentétben egymással, emellett a pozitívizmusnak is tudományterületenként igencsak eltérő válfajai, képzetei és gyakorlatai alakultak ki (Wyly 2009, 314.).

Végül a pozitívizmus már újfajta politikai törésvonalak mentén is rendeződik. Wyly (2009; 2011; 2014a; 2014b) szerint az utóbbi időkben ennek a fals ellentétnek egyre komolyabb *politikai tétjei* vannak, hiszen a tények (vagy a tér) konstruáltságára és az objektivitás viszonylagosságára – egyébként jogosan – rávilágító posztmodern és posztstrukturalista érveléseket a konzervatív politikai elitek is sikeresen magukévá tették, és a „poszt-igazság” (*post-truth*) és „kamuhírek” (*fake news*) korának populizmusává varázsták, ami a tudomány társadalmi pozícióját már nem pusztán megkérdőjelezi, hanem fenyegeti is. Így viszont Wyly szerint az a paradox helyzet állt elő, hogy „ugyanaz a pozitivista tértudomány [*spatial science*], amelyet az 1960-as évek végén a konzervatív »status quo« részeként támadtak, a mai szakpolitikai apparátusba illesztve egyenesen radikálisnak tűnik [...]. [...] [A] jobboldali politikai stratégiák a korábban posztpozitivistá baloldalhoz kapcsolódó elméletek széles körét elsajátították, létrehozva egy perverz módon eltorzított, alkalmazott posztstrukturalizmust [...]. [A] posztpozitívizmus ugyanúgy politikailag kompromittálható lehet, ahogyan egykor a pozitivista tértudomány volt” (Wyly 2009, 315.). Másfelől pedig nem evidens, hogy a különféle „posztpozitivistá” irányzatok a gyakorlatban minden esetben és megkérdőjelezhetetlenül progresszív társadalmi változást okoznának, a pozitivista megközelítések pedig nem (lásd pl. a liberális identitáspolitikák kultúrharca által újratermelt

strukturális egyenlőtlenségeket vagy az azokat kihasználó radikális szélsőjobboldali stratégiákat). Wyly (2011) szerint a „p-betűs szitokszó” a modernitás és a status quo szimbólumaként automatikus büntudatot ébreszt, holott a pozitívizmus radikális politikatörténetéből – akár Comte vagy a Bécsi Kör eseteit nézzük – egy „pozitívan radikális” irányultság is eredeztethető. A „stratégiai pozitívizmus” (Wyly 2009) – a posztkoloniális szerző, Gayatri Spivak (1999, 271., 282–283.) „stratégiai esszencializmus” fogalma nyomán⁴⁵ – a pozitívizmus néhány sztereotipizált előfeltételezésének kezelésével, mint például a kutatói értéksemlegesség, a tények objektivitása vagy a törvényszerűségek egyetemessége, megőrizheti társadalomkritikai és emancipációs szerepét. A kritikai/kvantitatív antagonizmussal szemben a rigorózus és elméletileg megalapozott térstatisztikai elemzések erős fegyverek lehetnek a marginalizált társadalmi csoportok és a társadalmi igazságosságért küzdő aktivisták kezében a strukturális társadalmi-térbeli egyenlőtlenségek, a korrupció, a kizsákmányolás, az erőszak, a szegénység, a diszkrimináció stb. kimutatására (Ellis 2009). Összefoglalva, a „kvantitatív forradalom” történeti hagyatékának fényében és a fentiekben kiemelt kihívások mentén Wyly (2009; 2011.) provokatív kérdésfeltevésével zárnam soraimat: vajon a kritikai/kvantitatív és a kvantitatív/kvalitatív ellentétek áthidalásával miért ne lehetne egyszerre *kritikai, kvantitatív és pozitivista társadalomföldrajz vagy „tértudomány”*?

Irodalom

- BARNES, T. J. (1996): *Logics of Dislocation: Models, Metaphors, and Meanings of Economic Space*. New York – London, The Guilford Press.
- BARNES, T. J. (2003): What’s wrong with American regional science? A view from Science Studies. *Canadian Journal of Regional Science*, 26. évf. 1. sz. 3–26.
- BARNES, T. J. (2004): The rise (and decline) of American regional science: lessons for the new economic geography? *Journal of Economic Geography*, 4. évf. 2. sz. 107–129.
- BARNES, T. J. (2006): Geographical intelligence: American geographers and research and analysis in the Office of Strategic Services 1941–1945. *Journal of Historical Geography*, 32. évf. 1. sz. 149–168.
- BARNES, T. J. (2008): Geography’s underworld: The military-industrial complex, mathematical modelling and the quantitative revolution. *Geoforum*, 39. évf. 1. sz. 3–16.
- BARNES, T. J. (2009a): Quantitative revolution. In GREGORY, D. J. – JOHNSTON, R. J. – PRATT, G. – WATTS, M. J. – WHATMORE, S. szerk.: *The Dictionary of Human Geography*. (Ötödik kiadás.) Wiley–Blackwell. 611–612.

---

⁴⁵ A Spivak-féle „stratégiai esszencializmus” olyan politikai taktikára utal, amelyben az egyes társadalmi csoportok a hegemon identitáskategóriákat és ideológiákat (pl. nacionalizmus) *átmenetileg* konkrét csoportérdekeik érvényesítésére használják fel – ezt nevezhetjük afféle „léptékugrási” stratégiának is (vö. Berki 2017). Ez a kérdés merül fel a „Kelet-Európa” körüli földrajzi identitásharcokban is.

- BARNES, T. J. (2009b): „Not Only ... But Also”: Quantitative and Critical Geography. *The Professional Geographer*, 61. évf. 3. sz. 292–300.
- BARNES, T. J. (2011): From Region to Space. In AGNEW, J. A. – DUNCAN, J. S. szerk.: *The Wiley–Blackwell Companion to Human Geography*. Wiley–Blackwell. 146–160.
- BARNES, T. J. (2014): What’s old is new, and new is old: History and geography’s quantitative revolutions. *Dialogues in Human Geography*, 4. évf. 1. sz. 50–53.
- BARNES, Trevor J., FARISH, M. (2006): Between Regions: Science, Militarism, and American Geography from World War to Cold War. *Annals of the Association of American Geographers*, 96. évf. 4. sz. 807–826.
- BARNES, T. J. – HANNAH, M. (2009): The place of numbers: Histories, geographies, and theories of quantification. *Environment and Planning D: Society and Space*, 19. évf. 4. sz. 379–383.
- BENEDEK J. (2002): A földrajz térszemléletének hullámai. *Tér és Társadalom*, 16. évf. 2. sz. 21–39.
- BERKI M. (2017): A földrajzi lépték változó értelmezése és a cselekvőhálózat-elmélet. *Földrajzi Közlemények*, 141. évf. 3. sz. 203–215.
- BERRY, B. J. L. (1964): Approaches to regional analysis. A synthesis. *Annals of the Association of American Geographers*, 54. évf. 1. sz. 2–11.
- BERRY, B. J. L. (1973) A paradigm for modern geography. In Chorley, R. J. ed.: *Directions in geography*. Meuthen, London. 3–22.
- BERRY, B. J. L. (1978): Introduction: a Kuhnian perspective. In BERRY, B. J. L. szerk.: *Perspectives in geography 3: the nature of change in geographical ideas*. deKalb (IL), Northern Illinois University Press. vii–x.
- BLAUT, J. M. (1972): Space and Process. In DAVIES, W. K. D. szerk.: *The Conceptual Revolution in Geography*. London, Rowman and Littlefield. 42–51.
- BRONSON, K., KNEZEVIC, I. (2016): Big Data in food and agriculture. *Big Data & Society*, 3. évf. 1. sz. 1–5.
- BUNGE, W. W. (1962): *Theoretical Geography*. Lund, Gleerup.
- BUNGE, W. W. (1971): *Fitzgerald: Geography of a Revolution*. Cambridge (MA), Schenkman Publishing Co.
- BURTON, I. (1963): The quantitative revolution and theoretical geography. *Canadian Geographer*, 7. évf. 4. sz. 151–162.
- CHORLEY, R. J. (1962): *Geomorphology and General Systems Theory*. U.S. Geological Survey, Professional Paper 500-B.
- CHORLEY, R. J. – HAGGETT, P. (1967): *Models in Geography*. London, Meuthen.
- COPE, M. – ELWOOD, S. szerk. (2009): *Qualitative GIS: A Mixed Methods Approach*. London, SAGE.
- CZIRFUSZ M. (2012): A térszemlélet szerepe a regionális tudomány, a gazdaságföldrajz és a közgazdaságtan viszonyában. In RECHNITZER J. – RÁCZ Sz. szerk.: *Dialógus a regionális tudományról*. Győr, Széchenyi István Egyetem Regionális- és gazdaságtudományi Doktori Iskola, Magyar Regionális Tudományi Társaság. 52–59.

- CZIRFUSZ M. – JELINEK Cs. – BERKI M. (2018): Marxista nézetek a térről és a térbeliségről. In FARAGÓ L. szerk.: *Kortárs térelméletek közép-kelet-európai kontextusban*. Budapest, Dialóg Campus. [oldalak](#).
- DAVIES, W. K. D. (1972): *The Conceptual Revolution in Geography*. London, Rowman and Littlefield.
- DUNN, C. E. (2007): Participatory GIS – a people’s GIS? *Progress in Human Geography*, 31. évf. 5. sz. 616–637.
- DUSEK T. (2018): A tudományos magyarázat problémája a területi kutatásokban. In FARAGÓ L. szerk.: *Kortárs térelméletek közép-kelet-európai kontextusban*. Budapest, Dialóg Campus. [oldalak](#).
- ELDEN, S. (2009): Reassessing Kant’s geography. *Journal of Historical Geography*, 35. évf. 1. sz. 3–25.
- ELDEN, S. – MENDIETA, E. szerk. (2011): *Reading Kant’s Geography*. Albany (NY), State University of New York.
- ELLIS, M. (2009): Vital Statistics. *The Professional Geographer*, 61. évf. 3. sz. 301–309.
- ENTRIKIN, N. J. (1989): Introduction: The Nature of Geography in Perspective. In ENTRIKIN, N. J. – BRUNN, S. D. szerk.: *Reflections on Hartshorne’s The Nature of Geography*. Occasional Publications of the Association of American Geographers. 1–15.
- ERDŐSI F. (2014): A térértelmezés néhány problémája, szempontjainak sokfélesége. *Tér és Társadalom*, 28. évf. 1. sz. 5–24.
- FABÓK M. – BERKI M. (2018): Új materialista relacionális térelméletek: A reprezentáción túl, szövevények hálójában. In FARAGÓ L. szerk.: *Kortárs térelméletek közép-kelet-európai kontextusban*. Budapest, Dialóg Campus. [oldalak](#).
- FARAGÓ L. (2012): Térértelmezések. *Tér és Társadalom*, 26. évf. 1. sz. 5–25.
- FARAGÓ L. (2013): Térelméleti alapvetések konstruktivista ismeretelméleti megközelítésben. *Tér és Társadalom*, 27. évf. 4. sz. 3–29.
- FARAGÓ L. (2018): „Posztista terek.” In FARAGÓ L. szerk.: *Kortárs térelméletek közép-kelet-európai kontextusban*. Budapest, Dialóg Campus. [oldalak](#).
- FOTHERINGHAM, S. A. (2006): Quantification, Evidence and Positivism. In AITKEN, S. – VALENTINE, G. szerk.: *Approaches to Human Geography*. London – Thousand Oaks – New Delhi, SAGE. 237–250.
- FOTHERINGHAM, S. A. – BRUNSDON, C. – CHARLTON, M. (2000): *Quantitative Geography: Perspectives on Spatial Data Analysis*. London, SAGE.
- FOTHERINGHAM, S. A. – ROGERSON, P. A. szerk.: (2009): *The SAGE Handbook of Spatial Analysis*. London, SAGE.
- GINELLI Z. (2016a): Az amerikai regionális földrajz kanonizálásának tudományföldrajzi körülményei a két világháború között. *Földrajzi Közlemények*, 140. évf. 4. sz. 346–361.
- GINELLI Z. (2016b): Hungarian Human Geography since 1945. Kézirat, 62 p. Elérhető: https://www.academia.edu/35001378/Hungarian_Human_Geography_since_1945_draft_.d ocx

- GINELLI Z. (2018a): *The historical geographies of the „quantitative revolution”: Towards a transnational history of central place theory*. Ph.D. Dissertation, Eötvös Loránd University, Faculty of Sciences, Doctoral School of Earth Sciences. Beadás előtti kézirat.
- GINELLI Z. (2018b): A „kvantitatív forradalom” Magyarországon. In Faragó L. szerk.: *Kortárs térelméletek közép-kelet-európai kontextusban*. Budapest, Dialóg Campus. **oldalak**.
- GINELLI Z. (2018c): Critical Remarks on the “Sovietization” of Hungarian Human Geography. In HÎNCU, Adela – KARÁDY Viktor szerk.: *The Social Sciences in the Other Europe since 1945*. Budapest, Pasts, Inc., Central European University.
- GOLLEDGE, R. eginald (2006): Philosophical Bases of Behavioral Research in geography. In AITKEN, S. – VALENTINE, G. szerk.: *Approaches to Human Geography*. London – Thousand Oaks – New Delhi, SAGE. 75–85.
- GOULD, P. R. (1969): Methodological developments since the fifties. *Progress in Geography*, 1. évf. 1. sz. 1–50.
- GOULD, P. J. – WHITE, R. (1974): *Mental Maps*. Harmondsworth, Penguin Books.
- GREGORY, D. J. (1978): *Ideology, Science and Human Geography*. London, Hutchinson & Co.
- GREGORY, D. J. (2009): Space. In GREGORY, D. J. – JOHNSTON, R. J. – PRATT, G. – WATTS, M. J. – WHATMORE szerk.: *The Dictionary of Human Geography*. (Ötödik kiadás.) Wiley–Blackwell. 707–710.
- GUELKE, L. (1978): Geography and logical positivism. n HERBERT David T. – JOHNSTON, Ron J. szerk.: *Geography and the Urban*, Sarah szerk.: *The Dictionary of Human Geography*. (Ötödik kiadás.) *Wi Environment: Vol I*. Chichester, John Wiley. 35–61.
- GYIMESI Z. (2011): Thomas S. Kuhn gondolatainak szerepe a földrajztudomány történetének kontextualista elbeszélésében. *Tér és Társadalom*, 25. évf. 1. sz. 81–99.
- GYIMESI Z. (2012): A tér és a hely apóriája. In NEMES NAGY József szerk.: *Térfolyamatok, térkategóriák, térelemzés*. Budapest, ELTE Regionális Tudományi Tanszék. 149–174.
- HAGGETT, P. (1965): *Locational Analysis in Human Geography*. London, Meuthen.
- HARLEY, B. J. (1989): Deconstructing the Map. *Cartographica: The International Journal for Geographic Information and Geovisualization*, 26. évf. 2. sz. 1–20.
- HART, J. F. (1979): Postwar years. The 1950s. *Annals of the Association of American Geographers*, 69. évf. 1. sz. 109–114.
- HARTSHORNE, R. (1939): *The Nature of Geography*. Chicago – London, Association of American Geographers, Rand McNally.
- HARTSHORNE, R. (1954): Comment on „Exceptionalism in Geography”. *Annals of the Association of American Geographers*, 44. évf. 1. sz. 108–109.
- HARTSHORNE, R. (1955): „Exceptionalism in geography” re-examined. *Annals of the Association of American Geographers*, 45. évf. 3. sz. 205–244.
- HARTSHORNE, R. (1958): The concept of geography as a science of space: From Kant and Humboldt to Hettner. *Annals of the Association of American Geographers*, 48. évf. 2. sz. 97–108.
- HARVEY, D. (1969): *Explanation in Geography*. London, Edward Arnold.

- HARVEY, D. (1972): Revolutionary and counter-revolutionary theory in geography and the problem of ghetto formation. *Antipode*, 4. évf. 2. sz. 1–13.
- HARVEY, D. (1984): On the history and present condition of geography: An historical materialist manifesto. *The Professional Geographer*, 36. évf. 1. sz. 1–11.
- HARVEY, D. (2005): Space as a Key Word. In *Spaces of Neoliberalization: Towards a Theory of Uneven Geographical Development*. (Hettner-Lecture 2004.) Heidelberg, Franz Steiner Verlag. 93–118.
- HEMPEL, C. G. – OPPENHEIM, P. (1999[1948]): *A tudományos magyarázat logikája*. In FORRAI G. – SZEGEDI P. szerk.: *Tudományfilozófia: szöveggyűjtemény*. Budapest, Áron Kiadó. 109–127.
- HILL, M. R. (1981): Positivism: a „hidden” philosophy in geography. In HARVEY, Milton E. – HOLLY, Brian P. szerk.: *Themes in Geographic Thought*. London: Croom Helm. 38–60.
- HOWARD, D. (2003): Two Left Turns Make a Right: On the Curious Political Career of North American Philosophy of Science at Midcentury. In HARDCASTLE, G. L. – RICHARDSON, A. W. szerk.: *Logical Empiricism in North America*. (Minnesota Studies in the Philosophy of Science, Vol. XVIII.) Minneapolis–London, University of Minnesota Press. 25–93.
- ILIADIS, A. – RUSSO, F. (2016): Critical data studies: An introduction. *Big Data & Society*, July–December. 1–7. <https://doi.org/10.1177/2053951716674238>
- JOHNSTON, R. J. (1986): *Philosophy and Human Geography: An Introduction to Contemporary Approaches*. (Második kiadás.) London, Arnold.
- JOHNSTON, R. J. – HARRIS, R. – JONES, K. – MANLEY, D. – SABEL, C. E. – WANG, W. W. (2014): Mutual mis-understanding and avoidance, mis-representations, and disciplinary politics: spatial science and quantitative analysis in (UK) geographical curricula. *Dialogues in Human Geography*, 4. évf. 1. sz. 3–25.
- KIRBY, A. (1994): What Did You Do in the War, Daddy? In GODLEWSKA, Anne – SMITH, Neil szerk.: *Geography and Empire*. Oxford, Blackwell. 300–315.
- KITCHIN, R. (2006): Positivistic Geographies and Spatial Science. In VALENTINE, G. – AITKEN, S. szerk.: *Approaches to Human Geography*. London – Thousand Oaks – New Delhi, SAGE. 20–29.
- KITCHIN, R. (2014): The real-time city? Big data and smart urbanism. *GeoJournal*, 79. évf. 1. sz. 1–14.
- KWAN, M-P. (2004): Beyond difference: From canonical geography to hybrid geographies. *Annals of the Association of American Geographers*, 94. évf. 4. sz. 756–763.
- KWAN, M-P. – SCHWANEN, T. (2009): Quantitative Revolution 2: The Critical (Re)Turn. *The Professional Geographer*, 61. évf. 3. sz. 283–291.
- LENGYEL I. (2010): A regionális tudomány „térnyerése”: Reális esélyek avagy csalfa délibábok? *Tér és Társadalom*, 24. évf. 3. sz. 11–40.
- LESZCZYNSKI, A. (2009): Quantitative Limits to Qualitative Engagements: GIS, Its Critics, and the Philosophical Divide. *The Professional Geographer*, 61. évf. 3. sz.: 350–365.
- LIVINGSTONE, D. N. (1992): *The Geographical Tradition: Episodes on the History of a Contested Enterprise*. London, Blackwell.

- LUKERMANN, F. (1989): The Nature of Geography: Post hoc, ergo propter hoc? In ENTRIKIN, N. J. – BRUNN, S. D. szerk.: *Reflections on Richard Hartshorne's The Nature of Geography*. Washington, D.C., The Association of American Geographers. 53–69.
- MASSEY, D. (1999): Space-time, 'science' and the relationship between physical and human geography. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 24. évf. 3. sz. 261–276.
- MAY, J. A. (1970): *Kant's Concept of Geography and It's Relation to Recent Geographical Thought*. Toronto, University of Toronto Press.
- MENNIS, J. – MASON, M. J. – CAO, Y. (2013): Qualitative GIS and the Visualization of Narrative Activity Space Data. *International Journal of Geographical Information Science*, 27. évf. 2. sz. 267–291.
- MERCER, D. (1984): Unmasking Technocratic Geography. In BILLINGE, M. – GREGORY, D. J. – MARTIN, R. szerk.: *Recollections of a Revolution: Geography as Spatial Science*. London, Macmillan. 153–199.
- MORRILL, R. L. (1965): The Negro Ghetto: Problems and Alternatives. *Geographical Review*, 55. évf. 3. sz. 339–361.
- MORRILL, R. L. (1993): Classics in human geography revisited: author's response. *Progress in Human Geography*, 17. évf. 3. sz. 352–353.
- OLWIG, K. R. (2002a): *Landscape, Nature, and the Body Politic: From Britain's Renaissance to America's New World*. Madison, WI: The University of Wisconsin Press.
- OLWIG, K. R. (2002b): The Duplicity of Space: Germanic 'Raum' and Swedish 'Rum' in English Language Geographical Discourse. *Geografiska Annaler, Series B: Human Geography*, 84. évf. 1. sz.: 1–17.
- O'SULLIVAN, D. (2014): Don't panic! The need for change and for curricular pluralism. *Dialogues in Human Geography*, 4. évf. 1. sz. 39–44.
- PICKLES, J. (1991): Geography, GIS, and the Surveillant Society. *Papers and Proceedings of Applied Geography Conferences*, 14. évf. 80–91.
- POON, J. P. H. (2003): Quantitative methods: Producing quantitative methods narratives. *Progress in Human Geography*, 27. évf. 6. sz. 753–762.
- POON, J. P. H. (2004): Quantitative methods: Past and present. *Progress in Human Geography*, 28. évf. 6. sz. 807–814.
- POON, J. P. H. (2005): Quantitative methods: Not positively positivist. *Progress in Human Geography*, 29. évf. 6. sz.: 766–772.
- PRED, A. (1967): *Behavior and location: Foundations for a geographical and dynamic location theory, Part I*. Lund, Lund Studies in Geography, Ser. B. Human Geography 27.
- PRED, A. (1969): *Behavior and location: Foundations for a geographical and dynamic location theory, Part II*. Lund, Lund Studies in Geography, Ser. B. Human Geography 29.
- PROBÁLD F. (1999): *A földrajz fejlődése a XX. század második felében*. In MENDÖL Tibor: *A földrajztudomány az ókortól napjainkig*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó. 224–257.
- PROBÁLD F. (2001): A regionális földrajz helye a geográfiában. (Háttérvázlat.) In NEMES NAGY J. szerk.: *Regionális Tudományi Füzetek*, 6. Budapest, ELTE Regionális Földrajzi Tanszék. http://geogr.elte.hu/ref/REF_Kiadvanyok/REF_RTT_06/RTT-6hu.html

- PROBÁLD F. (2007): Társadalomföldrajz és regionális tudomány. *Tér és Társadalom*, 21. évf. 1. sz. 21–33.
- SCHAEFER, Fred K. (1947): Abstract: Geographical Aspects of Planning in the U.S.S.R. *Annals of the Association of American Geographers*, 37. évf. 57–58.
- SCHAEFER, F. K. (1953): Exceptionalism in Geography: A Methodological Examination. *Annals of the Association of American Geographers*, 43. évf. 3. sz. 226–249.
- SCHUURMAN, N. (1999): Critical GIS: Theorizing an Emerging Science. *Cartographica*, 36. évf. 4. sz. 1–107.
- SCHUURMAN, N.. (2000): Trouble in the Heartland: GIS and Its Critics in the 1990s. *Progress in Human Geography*, 24. évf. 4. sz. 569–590.
- SHEPPARD, E. (2001): Quantitative geography: Representations, practices, and possibilities. *Environment and Planning D: Society and Space*, 19. évf. 5. sz. 535–554.
- SHEPPARD, Eric (2014): We have never been positivist. *Urban Geography*, 35. évf. 5. sz. 636–644.
- SMITH, N. (1984): *Uneven Development: Nature, Capital and the Production of Space*. Basil Blackwell.
- SMITH, N. (1989): Geography as Museum: Private History and Conservatie Idealism in the Nature of Geography. In ENTRIKIN, Nicholas J. – BRUNN, Stanley D. szerk.: *Reflections on Richard Hartshorne's The Nature of Geography*. Occasional Publications of the Association of American Geographers. 91–120.
- SPIVAK, G. C. (1999): *A Critique of Postcolonial Reason*. Cambridge (MA), Harvard University Press.
- STEINMETZ, G. szerk.: (2005): *The Politics of Method in the Human Sciences*. Cambridge (MA), Harvard University Press.
- STONE, K. H. (1979): Geography's wartime service. *Annals of the Association of American Geographers*, 69. évf. 1. sz. 89–96.
- TAGAI G. (2018): Az abszolút tér ideájának filozófiai gyökerei és hatása a kortárs tértudományokra. In FARAGÓ L. szerk.: *Kortárs térelméletek közép-kelet-európai kontextusban*. Budapest, Dialóg Campus. **oldalak.**
- TAYLOR, P. J. (1976): An interpretation of the quantification debate in British geography. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 1. évf. 2. sz. 222–234.
- ULLMAN, E. L. (1953): Human Geography and Area Research. *Annals of the Association of American Geographers*, 43. évf. 1. sz.: 54–66.
- WILSON, A. G. (1972): Theoretical geography: Some speculations. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 8. évf. 57. sz. 31–44.
- WYLY, E. (2009): Strategic positivism. *The Professional Geographer*, 61. évf. 3. sz. 310–322.
- WYLY, E. (2011): Positively Radical. *International Journal of Urban and Regional Research*, 35. évf. 5. sz. 889–912.
- WYLY, E. (2014a): The new quantitative revolution. *Dialogues in Human Geography*, 4. évf. 1. sz. 26–38.
- WYLY, E. (2014b): Automated (post)positivism. *Urban Geography*, 35. évf. 5. sz. 669–690.

Z. KARVALICS L. – CSATLÓS M. – GELLÉRFI G. – MINKÓ M. (2011): Infografika és oktatáskutatás. *Oktatás – Informatika*, 4. évf. 1–2. sz. Elérhető: <http://www.oktatas-informatika.hu/2011/12/z-karvalics-laszlo-%E2%80%93-csatlos-marton-%E2%80%93-gellerfi-gergo-%E2%80%93-minko-mihaly-infografika-es-oktataskutatas>

3. A „kvantitatív forradalom” Magyarországon

GINELLI ZOLTÁN

Vajon mit jelent a „kvantitatív forradalom” Magyarországon? Erre a kérdésre kíván válaszolni a blokk első fejezetének szerves folytatásaként második tanulmányom a magyar párhuzamok és interpretációk áttekintésével, illetve a magyar „tértudomány” megfogalmazódásának kritikai újraértékelésével. A kérdés aktualitását mutatja, hogy a „kvantitatív forradalom” fontos referenciaponttá vált a kortárs térelméleti irányzatokat bemutató hazai tanulmányokban, térelméleti vitákban és tudománytörténeti pozicionálási kísérletekben egyaránt. Meggyőződésem, hogy miközben a nyugati „kvantitatív forradalom” története az utóbbi két évtizedben egyre inkább a nemzetközi szakirodalom homlokterébe került (lásd Trevor J. Barnes kutatásait), addig a hazai kvantitatív-analitikus térelméletek mai kiindulópontjait, *nemzetközi összehasonlíthatóságát* és *beágyazottságát* nem tudjuk érdemben újraértékelni addig, amíg nem tisztázzuk *helyi* tudománytörténeti, tudásszociológiai és tudásföldrajzi alapjait (Gyimesi 2011a; Ginelli 2016a; 2016b; 2018a; 2018b; 2018c). Ez pedig szükségszerűen elvezet minket a szocialista időszak alatt kialakuló térelméleti felfogások, társadalomföldrajz és regionális gazdaságtan újraértékeléséhez, illetve a rendszerváltás utáni poszt szocialista folytonosságok megértéséhez is, amely különösen a pozitívizmus és a marxizmus hazai újraértékelése szempontjából kulcsfontosságú (ezzel sajnos nem foglalkozik kötetünk marxista térfelfogással foglalkozó fejezete, Czirfusz et al. 2018).

Mivel Magyarországon a „kvantitatív forradalom” története mindmáig lényegében elbeszéletlen maradt, ezért sajnos igencsak leegyszerűsített és részrehajló utalások tárgyává vált. Magyarországon a „kvantitatív forradalom” narratív sablonján keresztül a hegemon angolszász földrajztudománytól átvett narratívák termelődtek újra a nyugatitól merőben eltérő kelet-európai kontextusban, ami sokféle ellentmondáshoz vezetett. A rendszerváltás után az új térelméleti megközelítéseket bemutató hazai kutatók gyakran egyoldalú vagy ellentmondásos intellektuális distinkciókat és narratívákat fogalmaztak meg, míg a nyugati irányzatok genealógiájába bekapcsolódva a kelet és nyugat közötti *diszpozíciót* és *anakronizmust* saját, helyi törekvéseik legitimálására használták fel. A hazai környezetben éppen ezért az abszolút, relatív és relacionális térfelfogások értelmezését, az egyes irányzatoknak a „kvantitatív forradalommal” való szembeállítását, a társadalomföldrajz és a regionális tudomány közötti diszciplináris surlódásokat, vagy az utóbbi években kibontakozó térelméleti vitákat a nemzetközi viták fényében, a tudás *szituációba ágyazott* és *kontextuális* megközelítése alapján

értelmezem újra (Gyimesi 2011a; 2011b; 2012). Végül a posztzocialista és nyugati hatások „kettős függésében” lévő hazai kontextusban felmerül annak veszélye, hogy a „posztpozitivisták” kritikai irányzatok megfogalmazódása a pozitívizmussal szembeni történeti és episztemológiai leegyszerűsítésekhez vezet, holott a *pozitívizmus hazai újraértékelése* nemcsak annak érdemi kritikájának és a többi irányzat jobb megértésének, hanem – az első tanulmány iránymutató következtetéseihez kapcsolódóan – a kvantitatív, analitikus és pozitivisták térelméleti megközelítések új irányainak kijelölésének is elengedhetetlen feltétele.

Szocialista kelet-európai „kvantitatív forradalom”?

Ahogy az előző fejezetből láthattuk (Ginelli 2018c), a „kvantitatív forradalom” eredetileg nyugaton, kifejezetten Észak-Amerikában bontakozott ki. De akkor milyen értelemben beszélhetünk „kvantitatív forradalomról” Magyarországon? Ez azért is nehezen megválaszolható kérdés, mert az angolszász dominanciájú nemzetközi szakirodalom kihagyta a posztgyarmati periféria és a szocialista országok fejlődésének elbeszélését. A szocialista kelet-európai földrajztudomány (és „tértudományok”) összehasonlító története tehát még nem íródott meg, holott a nyugati fejleményekkel párhuzamosan és összekapcsolódva a kelet-európai szocialista országokban is hasonló megközelítések váltak dominánssá, és ezek a posztzocialista fejlődési irányokat alapvetően meghatározták (Nemes Nagy 2001; 2014; Timár 2001; 2003; 2004; 2006; 2009a).⁴⁶ De a szocialista magyar földrajztudományban a „kvantitatív forradalom” csak elvétve jelent meg explicit hivatkozásként (recenziók vagy kutatóintézeti beszámolók, fordítások formájában), ám ennek ellenére szembevetendő a fent elemzett nyugati munkák hatása és jelenléte, ha részben orosz fordításban és a szovjet fejleményekkel együtt is olvasták őket.

Szocialista előzmények

Míg a Szovjetunióban Sztálin nacionalista izolációs politikájának keretében nyílt erőszakkal számolt le az 1930-as években még virágzó matematika és matematikai gazdaságtan irányzataival (pl. Kondratyev, Kántorovics), és megakadályozta a nyugatihoz hasonló kvantitatív geográfia korai kialakulásának lehetőségét is, addig a „desztálinizáció” utáni Hruscsov-féle tudománypolitika fokozatosan érvényesítette az alkalmazott kvantitatív-

---

⁴⁶ Egy viszonylag gyenge és részrehajló kísérletként született a lengyel Mazurkiewicz (1992) munkája, amely főleg a lengyel földrajztudományra összpontosít. A sztereotipikus nyugati interakciókat jól mutatja, hogy brit kiadású, angol nyelvű könyvének előszavában a brit kvantitatív geográfus Ron J. Johnston a kötetet a „totalitárius” kelet-európai szocialista országok „államdiktálta” és a nyugati kapitalista országok „piacdiktálta” geográfusai közötti „politikamentes” párbeszéd számára ajánlotta, míg a felmerülő tudományfejlődést és tudományos problémákat a két típusú társadalom eltérő *belső* tulajdonságaira vezette vissza.

modellező módszereket a tudományban és a hosszú távú népgazdasági tervezésben (Saushkin 1962; 1971). Ennek hatására a szovjet geográfusok már az 1960-as évektől az amerikai mintát figyelem előtt tartva igyekeztek matematikai elméleteket alkalmazni és a nyugati munkákat is lefordítani, az „ideológiamentes” matematizáló nyelvezet pedig legitimálhatta a tudásáramlások és interakciók bővítését „Kelet” és „Nyugat” között (Jensen–Karaska 1969). A második világháború utáni Magyarországon a szovjet típusú szocialista rendszer kiépítése (1949) a helyi tudományos és politikai elit meghurcolását és a korábbi „burzsoá” térelméletek elvetését eredményezte a földrajztudományban.⁴⁷ A marxi-lenini ideológiai alapokat követő Markos György népgazdaság-tervező gazdaságföldrajzi irányzata a korábbi geográfus elittel szemben politikai okokból elvetette nemcsak a kultúrtörténeti, földrajzi determinista, faji és biológiai analógiákon alapuló elképzeléseket, hanem a kapitalista viszonyokba ágyazódó „burzsoá” morfológiát, *a priori* geometrizálást, matematizálást és „idealista” *pozitivizmust* is – éppen amikor nyugaton kibontakozóban volt a „kvantitatív forradalom”.⁴⁸ Az új gazdaságföldrajz így elveszítette korábbi tájelméleti és újonnan kibontakozó elméleti bázisát is, és döntően a területi tervezésnek alárendelt, a termelőerők elhelyezkedését és a területi munkamegosztást „leíró” tudományterületté vált, elfordulva az osztályelemzésektől is (Timár 2009a). Ugyanakkor a „burzsoá” geográfusok emberföldrajza és fiatal gazdaságföldrajza eleve nem is volt felkészülve az iparfejlesztő és tervező-modernizáló központosított állam követelményeire. Másfelől a „szovjetizáció” rövid időszaka korántsem volt totális hatású vagy ellentmondásoktól mentes, és az ideológiai diskurzus elfedi az összetett belső konfliktusokat és térelméleti folytonosságokat is (Ginelli 2016b; 2018b).

Az emberföldrajz gazdaságföldrajzzá alakításával – vagy annak leple alatt – fokozatosan *társadalmivá* vált, az állami tervezőintézetekben, kutatóintézetekben és bizonyos periférikus helyeken (pl. Debrecen), illetve más diszciplínákban (pl. urbanisták) pedig folytatódott a „burzsoá” térelméletek művelése és tervezésbeni alkalmazása is. A „szovjetizáció” politikai, diszciplináris és élettrajzi töréseit hangsúlyozó elbeszélésekkel szemben az 1930-as évektől az 1960-as évekig tartó időszaknak több, a nyugatival átfedéseket mutató térelméleti fejleménye is volt: a regionális tervezés intézményesülésével megjelent a matematikai és térstatistikai módszerek által *tervezhető régió*, a morfológiától elvezető *funkcionalista* térszemlélet, a jogtudománnyal (vö. Magyar-iskola) szemben a *közgazdaságtani* és *mérnöki* szemlélet

---

⁴⁷ A kvantifikáló és geometrizáló felfogásoknak már a 20. század elejétől kezdve fontos hagyományai és szocialista folytonosságai alakultak ki (Ginelli 2018b).

⁴⁸ Markost a párthatalom a kommunista mozgalomból és nem a földrajztudományból emelte ki (Markosnak diplomája sem volt), ám 1956-os tevékenysége miatt 1958-tól háttérbe szorították (Ginelli 2018b).

dominanciája az állami területi tervezésben (Lampland 2011),⁴⁹ a *településhálózat* holisztikus rendszerének felfogása, végül pedig a (kultúr)tájat előtérbe állító, agrárfókuszú, organikus, természeti, faji, kulturális és historizáló megközelítéseket egy többnyire iparosító-urbanista, gazdaságcentrikus, modernizáló, a hidegháborús tudomány alkalmazott és tervezői tekintélyét előtérbe állító szemlélet váltotta fel (Ginelli 2016b; 2018b)

A poszt-sztálini reformmozgalommal és az *új gazdasági mechanizmus* kibontakozásával az urbanista-tervező lobbija az Országos Tervhivatal munkatársaival együttműködésben intézményesítette a regionális tervezést (1958) (Perczel 1989). A regionális tervezés és az egyre inkább matematikai és mérnöki szemléletű tervezés számára a kedvező feltételeket az 1950-es évek „voluntarista” iparfejlesztésében kialakult nagyfokú egyenlőtlenségek (hegyvidéki ipartengely, Budapest felduzzadása, kétlaki ingázás stb.) ellensúlyozása, a területi korrekció-harmonizáció, a vidéki iparosítás és a jóléti-infrastrukturális beruházási politika hívta életre. A területfejlesztés nyelvezetében a pártpolitika és a szakértők íratlan kompromisszumaként egy ideológiáitól elváló „technokrata fordulat” jelent meg, amely előtérbe helyezte a népgazdasági terveket a „tudományos szocializmus” értelmében legitimáló matematikai modelleket és térstatisztikai elemzéseket. Ennek nyomán például a nyugaton slágerelméletnek számító és Iowában például bevásárlóközpontok telepítésére használt Christaller-féle központi helyek elméletét, vagy a Doxiadis-féle ekisztikát, az 1960-as évek elejétől az *állami tervezés* keretében kifejlesztett Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepció (1971) kidolgozására használták.⁵⁰ A magyarok élen jártak az ipartelepítésben is használt lineáris programozási eljárásokban, a mezőgazdaság matematikai modellezésében, újra megjelent von Thünen agrárintenzitási köreinek térstatisztikai vizsgálata, továbbá az input-output módszer, a telephely-elméletek, az ökonometriai modellek alkalmazásai is (Lux 2015), valamint a kutatóintézetekben kapcsolat alakult ki a szovjetek számára is nagy érdeklődéssel fogadott Isard-féle regionális tudománnyal. Meghatározóvá vált a rendszerelmélet és a jövőkutatás (prognosztika) is, de a rendszerelmélet funkcionalista nyelvezete (a térszerkezet elemek funkcionális egysége) és tudományfelfogása (a tudomány rendszere funkcionális alrendszerekből áll) inkább alapszemléletként és nem a nyugatihoz hasonló explicit irányzatként fogalmazódott meg (Lackó 1973). A területi kutatásokban az 1970-es évek végére a részben szovjet, de döntően nyugati szakirodalomból kanonizálódott az

---

⁴⁹ Magyary Zoltán már az 1930-as években a taylorista üzemszervezési szemlélet alkalmazását kísérte meg a közigazgatás-tudomány reformja érdekében (Ginelli 2018b).

⁵⁰ Fontos megjegyezni, hogy a „szovjetizációs” narratíva töreseként hangsúlyozó olvasatával szemben a magyar regionális tervezés hagyományai a két világháború közötti időszakra, intézményesedése pedig az 1940-es évekre és a háború utáni újjáépítésre vezethető vissza (Ginelli 2016b; 2018b).

elsősorban matematikai módszertani kézikönyvekből álló, analitikus térelemzői megközelítés (Ginelli 2016b).

A homogénnek tűnő tudományos és politikai diskurzus ellenére különböző térfelfogások érvényesültek. Például a szovjet hegemonia és a „tudományos szocializmus” politikai legitimálását szolgáló rajonizálási diskurzusban (rajon: gazdasági körzet) az 1960-as évekre éles körzetesítési viták bontakoztak ki két teljesen *eltérő régiófogalmat* mozgósító szakértői csoport, a gazdaság-ágazati szemléletet „felülről lefelé” érvényesítő gazdaságföldrajzosok és az inkább jóléti-modernizáló, a korabeli nyelvezetben „bővített újratermelést” hirdető és a települési központok alapegységeiből „alulról-felfelé” fejlesztő urbanisták között (Enyedi 1961). Míg a „kvantitatív forradalom” nyugati központjaiban a történeti földrajz jelentősége csökkent, addig a magyar történeti földrajz – „burzsoá” hagyományainak kiszorítása után – az 1970-es évektől éppen a kvantitatív eszköztár és kifejezetten a Christaller-féle központi helyek elmélete révén szökött újra szárba, habár társadalomtörténeti megközelítése egyre inkább az Annales-iskola monografikus történeti földrajzához állt közelebb, és távol maradt a térbeli törvényszerűségek geometrizáló és ökonomista felfogásától (Györi 2005). Mégis, a nyugatiak által elterjesztett elméletek és a kvantitatív módszer legitimálhatott politikai okokból megszűnő irányzatokat, amelyek „módszertani pozitivistaként” (Steinmetz 2005) működtek tovább.

Az 1970-es évek elejére egy fontos eltolódás érzékelhető a „termelőerők térbeli elhelyezkedésének” vizsgálata felől a *regionális gazdaságtan* vagy *térgazdaságtan* felé, amely az 1960-as évektől kinyíló nemzetközi tudományos kapcsolatokból is fakadt (Ginelli 2016b). Ahogyan Lackó László (1973, 298.) megfogalmazta, az elsősorban nyugati országokból – például a regionális tudományból – szerzett tapasztalatok nyomán „*néhányan hajlottak afelé, hogy az »elaggott« gazdaságföldrajz helyére a térgazdaságtant állítsák,*” mivel „*a térgazdaságtan módszertanilag korszerűbbnek és egzaktabbnak mutatkozott, mint a gazdaságföldrajz.*” Az új irányzat az „ortodox” és „leíró” gazdaságföldrajz termelőerőkre irányuló figyelme helyett a piacgazdasági jellegű jelenségek, a nem-termelői ágazatok (szolgáltatások) és a regionális komparativitás vizsgálatának irányába mutatott. Érdekes módon Illés Iván (1975) ekkoriban még elvetette az Isard-féle *regionális tudomány (regional science)* fogalmát, azzal érvelve, hogy transzdiszciplinaritása miatt *minőségében* különböző jelenségek közös térbeli törvényszerűségeit feltételezi, ami „a marxista tudományelmélet és a

tudományrendszeren számára elfogadhatatlan” (Illés 1975, 18.).⁵¹ Ugyanakkor Kovács Csaba a gazdaságföldrajzban is előtérbe helyezte a tér általános törvényszerűségeinek vizsgálatát a korábbi tájfogalommal szemben, és hangsúlyozta a minőségében eltérő „gazdasági tereket”, kiemelve, hogy bár a földrajz tértudomány, de a tértudomány (utalva a térgazdaságtanra) nem egyenlő földrajzzal, mert a földrajz a tér fogalmát „leszűkíti a Földre, a földi terekre”, így „a gazdasági tér nem lehet benne a természeti térben, mert az emberek gazdasági viszonyaiban nincs semmi természeti” (Kovács 1966, 45.). Azonban Kovács (1966, 39.; 1971) Hettner „szubjektív idealista és mechanikus materialista” térfelfogásának, avagy „vulgáris geografizmusának” szovjet kritikáját vette át, bírálva a neokantiánus „abszolút tér vagy a tér mint apriori szemléleti forma” és a „tér holmi tartályként való felfogását”, de nem foglalkozott a nyugati „kvantitatív forradalommal”.⁵²

A marxista-leninista politikai gazdaságtanra való formális hivatkozás ellenére ezek a térelméletek és térelemzési módszerek a neoklasszikus közgazdaságtan alapfeltevéseinek a szocialista tervgazdasági viszonyokra adaptált változatait képezték (vö. Faragó 1991). Magyarország szovjet politikai és nyugati tőkés „kettős függőségének” (Böröcz 1992) megfelelően a tudásáramlásokat is a nyugati és szovjet kettős hatás határozta meg. Az Isard-féle regionális tudomány korai, 1960-as évekbeli hazai recepciója mögött nemcsak az irányzat erősen technokrata szemlélete (Barnes 2003; 2004), hanem a nyugati társadalomföldrajz elzárkózásával szembeni Isard-féle „nyitáspolitiká” és a szovjetek fokozott érdeklődése is állt. Így a rendszerváltás után nem véletlenül éppen a regionális tudományhoz nyúltak vissza a földrajzos végzettségű „regionalisták”. A regionális gazdaságtan megfogalmazódásában a nyugathoz képest erősebb volt a közgazdaságtannal való szövetségkeresés, és nem a földrajztudományon belül honosodott meg, hanem a térbeli törvényszerűségek vizsgálatának kiemelésével a „gazdaságföldrajzzal” szemben fogalmazta meg magát, kifejezve talán egy „liberális” és „konzervatív” (ortodox) politikai attitűdbeli különbséget is. A magyar

---

⁵¹ Erre később Faragó (1991) és Nemes Nagy (2003, 5.) is visszautal, utóbbi egyúttal ironizálóan jelezve, hogy végül Illés is „regionalista” lett.

⁵² A marxista-leninista gazdaságföldrajz a termelőerők elhelyezkedését és a területi munkamegosztást vizsgálta, de elhagyta az osztályviszonyok elemzését, és annak átfogó térelméleti megalapozása sem fogalmazódott meg, így az elemzések többnyire kimerültek a termelés és foglalkoztatás térbeli elhelyezkedésének és kapcsolatainak gépies leírásában és elemzésében. A szocialista időszakbeli magyar marxista térfelfogás hiányának okát sokan abban keresték, hogy Marx munkásságában háttérbe szorultak a térbeli aspektusok, ám a nyugati marxista társadalomföldrajz erre részben rácsáfolt (vö. Faragó 1991; lásd a marxista térfelfogással foglalkozó fejezetünket, Czirfusz et al. 2018). Valószínűbb, hogy az államszocialista viszonyok között az alkalmazott kutatások előtérbe helyezése miatt Marx kapitalista viszonyokra irányuló kritikája nem igazán volt fontos a területi tervezésben érdekelt földrajztudomány számára, amely inkább a telephely-elméletek felé fordult. A marxista térelmélet kezdetleges megfogalmazásaként említhetők Kovács Csaba írásai, ám néhány marxista-leninista alapvetést kivéve egyrészt nem a marxi életművet bontakoztatta ki, másrészt a térbeliség logikai-analitikus sajátosságaival foglalkozott: egymásmellettiesség, kiterjedés, elhelyezkedés, struktúra (Kovács 1954; 1966; 1971).

kontextusban a „regionális tudomány” elődjeként megjelenő térgazdaságtani irányzat konstruálta azt a tudományos munkamegosztást megállapító narratívát, amelyben a „gazdaságföldrajz” az empirikus „leíró”, feltáró és adatszolgáltató funkciókat tölti be, míg a „térgazdaságtan” az elméleti, elemző, „tudományosabb” vonalat képviseli (Illés 1975). Illés továbbá a nyugatiakhoz hasonlóan az ár-, profit-, és költségterek, a folyamat- és cselekvőorientált *relatív* térfelfogás mellett érvelt, szemben az *abszolút* térfelfogású gazdaságföldrajzzal, amelynek feladata a földrajzi tényadatok „komplex” leírásával a megalapozó munka.

Kelet-nyugat párhuzamok és különbségek

A rendszerváltás utáni új irányok megértése érdekében érdemes a fenti rövid történeti vázlat alapján néhány fontos aspektust kiemelni a nyugati „kvantitatív forradalom” és a hazai fejlemények összehasonlításával.⁵³ Az államszocializmus alatt – az elsősorban Markoshoz köthető antipozitivistá hatalmi harcokat vagy a rajonírozás körüli szakértői vitákat kivéve – nem egy tudományszociológiai konfliktusban („forradalom”), hanem a központi államhatalom szubvenciója és a szovjet mintára kialakított kutatóintézeti hálózat révén fokozatosan bontakozott ki a kvantitatív-analitikus térelemzői megközelítés. Az adatbőség ellenére a naturális adatok dominanciája, az adattitkosítás és központi irányítás miatt kevesebb kutatói autonómia (pl. terepkutatás és adatgyűjtés állami kontrollja), illetve a relatív technológiahiány miatt a számítógépek lassabb elterjedése hátráltatta az új térelemzési módok kialakulását. Míg nyugaton a földrajztudomány belső átalakulása okozott „kvantitatív forradalmat”, Magyarországon *először nem a geográfiában* (gazdaságföldrajzban), hanem a tervező szemléletű urbanisták és közgazdászok(hoz közel állók) körében bontakoztak ki a nyugaton elterjedő elméletek és módszerek, továbbá a geográfiában a nyugati elméletorientált modellezéshez képest itthon egyértelműen az empirista és gyakorlatorientált megközelítések dominanciája érvényesült. Míg nyugaton először főleg egyetemeken (tehát már korán a földrajzoktatásban is), addig itthon az adatokhoz jobban hozzáférő és az egyetemektől „agyakat elszívó” kutatóintézetekben és állami tervezőintézményekben jelent meg a „kvantitatív térelemzés” (vö. Probáld 2007). De a nyugathoz hasonlóan a társadalmi-gazdasági kérdéseket vizsgáló kvantitatív elemző-tervező irányok szintén a régi földrajzi

---

⁵³ Ebben a vázlatos összehasonlításban csak néhány általános és a későbbi térelemzési irányok értékelése szempontjából perdöntő fontosságú aspektust ragadtam ki. A „kapitalista” és „államszocialista” vagy a „nyugat” és „kelet” dichotómikus összehasonlítással szemben földrajzilag és időben is változó kontextusokról van szó: például az inkább piacvezérelt USA-hoz képest Svédországban és Kanadában meghatározó szerepe volt az állami tervezésnek, míg az Egyesült Királyságban az 1960-as évektől az államilag szubvencionált regionális tervezés járult hozzá a „kvantitatív forradalom” sikeréhez. Nyilvánvalóan a kelet-európai és magyar fejlemények transznacionális elemzése elősegítené az összehasonlítási alapok tisztázását.

hagyományok alkalmatlanságát hirdették az új hidegháborús tudományos munkamegosztásban (Lackó 1973; Illés 1975). Ugyanakkor Magyarországon erősebb volt a közgazdaságtudomány és a rendszerelmélet hatása, és csak az 1980-as évekre vált hangsúlyosabbá a lokális közösségekre fókuszáló társadalomelmélet (német szociálgeográfia) és a behaviorizmus (Cséfalvay 1989; 1990; Timár 2006; 2009a).

Mindezek nyomán a vitákban gazdag nyugati kontextushoz képest Magyarországon a földrajztudomány definíciója és a térelméletek körüli érdemi viták is elmaradtak. Míg a nyugati társadalomföldrajzban („tértudományban”) az 1960-as évek társadalmi egyenlőtlenségei és mozgalmi hívták életre a térelméleti *pozitivizmus* kritikáját, addig Magyarországon a korai marxista-leninista ideológiai lózungok ellenére sem fogalmazódott meg *sem marxista, sem pozitivist* térelmélet.⁵⁴ Az 1950-es és 1960-as évek gazdaságföldrajzi „vitáiban” a pozitívizmus mint a „burzsoá” idealizmus alkalmazástól és társadalmi hasznosságtól távol maradó beállítódása jelent meg, holott a pozitivist episztemológia éppen a hasznos tudást és a tervezés szükségességét hirdette, ám ironikusan megjelent a társadalmi viszonyoktól függetlenül értelmezett tér fétisének és a marginalista közgazdasági elméletek kapitalista egyenlőtlenségeit újratermelő kritikája is. Mindeközben az 1960-as évektől a hazai társadalomtudományokban a „polgári pozitívizmus” empirizmusa is elfogadhatóbbnak tűnt a reformmarxizmus revizionizmusával szemben (Timár 2003, 57–58.), tehát a társadalomföldrajz és a területi kutatások empirizmusa az erős intellektuális zártság mellett olyan depolitizáló ellenállási vagy konszolidációs stratégiaként is értelmezhető, amelynek meghatározó hatása volt a rendszerváltás utáni (látszólag) apolitikus és empirizáló irányokra is. Összefoglalva, míg a szocialista időszakban jelen volt a nyugati „kvantitatív forradalom” afféle lekövetése, az episztemológiai fordulat nem vált *explicit* tudományos konfliktussá, habár az alkalmazott tervezői modernizmus a nyugatinál összehasonlíthatatlanul élesebb politikai konfliktusban jelent meg, a rendszerváltozás politikai válsága pedig a tudományos útfüggőségek miatt az 1970-es években konszolidált térelemzési szemlélet „reneszánszát” hozta.

A „kvantitatív forradalom” rendszerváltás utáni pozicionálása

Az 1989 utáni rendszerváltozás keretében a piacgazdaságtani szerkezetváltás és az Európai Unió csatlakozás hívta igazán életre a magyar regionális tudományt. Ahogyan Rechner (2007, 1583.) nem kevés párosszal megfogalmazta, „a rendszerváltásból nem vesztesen, nem

---

⁵⁴ A pozitívizmus jelentéséről, illetve a pozitívizmus és neopozitívizmus megkülönböztetéséről lásd az előző fejezetemet (Ginelli 2018c). Az egyszerűség kedvéért itt csak a pozitívizmus kifejezést fogom használni.

is a »túlélés« letargiájával, hanem talán a győztesek bölcs biztonságával jött ki a regionális tudomány.” A szocialista időszakbeli állami vagy államilag szubvencionált tervezőintézetek megszűnése, válsága és átstrukturálódása után a területi tervezés és a földrajztudomány is alkalmazkodott az új politikai követelményekhez. Egyúttal megfogalmazódott egy kettős, *politikai* és *elméleti* válság: egyrészt a földrajztudomány és a regionális kutatások az alkalmazott kutatások „udvari tanácsosaként” *ad hoc* politikai igények kiszolgálójává váltak és nem voltak elég piacképesek, másrészt a naiv és öncélúnak látszó empirizmussal szemben megjelent a „társadalomelméleti felvérteztség” igénye (Beluszky 1989). Ám a szocialista időszakból örökölt rendszerelméleti és racionalista tudományfelfogásban episztemológiai ellentétek továbbra sem merültek fel (Timár 2001; 2009a; 2009b; Gyimesi 2014; Ginelli 2016b), inkább a nyugat felé való reintegráció gyakorlati feladatai kerültek előtérbe – az „új elmélet” az Európai Unió regionalizmus és a neoliberais kapitalizmus lett. Paradox módon tehát a térelméletek hiányának azonosítása nem hozta el a látens elméletek érdemi kritikáját, hanem a korábbi analitikus eszköztár újjáéledését idézte elő.

Kialakult egy *anakronizmus* és *diszpozíció*, mivel a hazai tudósközösség érdemben *nem értékelte újra* a szocialista időszak alatti térelméleti hagyományokat (részben kivételt képez Timár 2001; 2003; 2004; 2009a). A politikai váltás, az új szubdiszciplínák megjelenése és az átnevezések ellenére a megszokott szemléletben folyt a kutatás és az oktatás, a gazdaságföldrajzi tankönyvek tartalma változatlan maradt (Gyimesi 2014; Ginelli 2016b). Ezt az „időeltolódást” jól mutatja például, hogy Bernát (1989) paradigmaváltás gyanánt a már évtizedek óta széles körben ismert telephely-elméleteket javasolta. Az intellektuális küzdelmek a szocialista időszakbeli törésvonalak mentén inkább az átvett nyugati tudományos diskurzus burkában folytatódtak. A földrajz- és regionális tudomány elbeszélőinek (az egyébként gyakran egymásnak ellentmondó) intézménytörténeti áttekintései általában mellőzték a szocialista időszakbeli fejlemények érdemi értékelését (Probáld 1999; Nemes Nagy 1998), és a posztoszocialista regionális tudomány genealógiája inkább a *nyugatból* eredt, szellemi előképét az Isard-féle programra vagy a „kvantitatív forradalom” korai képviselőire vezették vissza (Rechnitzer 2007; Nemes Nagy 2007; Probáld 2007; Lengyel 2010).

A posztoszocialista intézményesedési hullám jobbra elfedte, hogy az 1970-es évekre kanonizált magyar „tértudományi hagyomány” képezte a posztoszocialista időszak tudásbázisát, amely igen szerteágazó gyökerekre vezethető vissza: a Markos-féle regionális tervezésre a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen (Enyedi 2007, 134.), az Országos Tervhivatal területi tervezéssel foglalkozó aleggységeire (különösen a Tervgazdasági

Intézetre), a regionális gazdaságtan megfogalmazódására, közvetetten az urbanisták intézményesedési törekvéseire (pl. Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium, Városépítési Tudományos és Tervező Intézet), a regionális kutatások akadémiai kutatóintézeti hálózatának megalapítására (1984). Míg a „kvantitatív forradalmat” a szocialista időkben explicite nem igazán tárgyalták, addig a posztoszocialista időkben hirtelen fontos referenciaponttá vált a diszciplináris és térelméleti vitákban, sőt a hegemon nyugattól átvett narratív struktúrák termelődtek újra egy egészen más kelet-európai kontextusban. A magyar beszámolók többnyire a „kvantitatív forradalom” 1970-es évekbeli kritikáját vették át, de a nyugati irányzatokat közben csak nagyon szelektíven ismertették.

Vessen a kvantitatív tértudomány!

A „kvantitatív forradalom” már-már karikatúrizált, a tudománytörténeti ismereteket színes fantáziával pótló megjelenítésének legszembetűnőbb esetei a „tértudományi” felfogás elleni kritikákban jelentek meg. Cséfalvay Zoltánnál (1990) egy idealizált „hagyományos” földrajzzal szembeni támadásként jelenik meg: „Az antik görögség földrajzában tulajdonképpen már *évezredekre előre programozva megtalálható minden*, ami az 1945 után [sic!] *megtagadott* tradicionális geográfiában valóban lényeges.” (Cséfalvay 1990, 28., kiemelés tőlem) Ezek után egy dramatizáló, meglehetősen indokolatlan militarista nyelvezetben a kibékíthetetlen erők küzdelmét mutatja be: „a társadalomföldrajz közel egyévszázados *deffenzívába* [sic!] *kényszerült*” (Cséfalvay 1990, 30., kiemelés tőlem), és a „tradicionális geográfia végül is alaposan megtépázva került ki az *első offenzívából*, de legalább *puszta létét sikerült átmenteni*. Az *újabb nagy ellentámadás*, amely az ötvenes években indult el, viszont már *halálosnak bizonyult...*” (Cséfalvay 1990, 31., kiemelés tőlem). Ugyanis megállíthatatlannak bizonyult „a modern statisztikai eljárások és az újabb keletű közgazdasági elméletek *feltartóztathatatlan inváziója*” (Cséfalvay 1990, 32., kiemelés tőlem), amely „ahol csak lehetett, mindenhol matematizált törvényszerűségekbe *gyömöszölte* a térbeli valóságot.” (Cséfalvay 1990, 33., kiemelés tőlem) Holott „a [Hartshorne-féle] módszertani különállás elve a geográfia fejlődésére [...] hátrányos következményekkel járt. [...] így sem tudott leszámolni azokkal a belső törekvésekkel, amelyek valamiképpen a természettudományok felé próbálták közelíteni a geográfiát. Ezek a kísérletek – a geodeterminizmus vagy a *túlhajszott* morfológiai szemlélet formájában – viszont csak *torz megoldásokhoz* vezettek, ami méginkább növelte a hagyományos geográfia híveinek és a természettudományok képviselőinek ellenérzését.” (Cséfalvay 1990, 31., kiemelés tőlem) A „háború” drámai tetőpontját végül költői kérdésekkel összegzi: „Még ma is kérdéses, hogy

valójában meg kellett-e tagadni a földrajz kétévezredes hagyományait? Még ma sem tisztázott kellőképpen, hogy e lépésnek a haszna, avagy a kára volt-e nagyobb?” (Cséfalvay 1990, 31.) Cséfalvay ezután a „forradalomról forradalomra” vezető narratívájában a szociálgeográfia és a behaviorista „forradalom” mellett érvelve kijelenti, hogy „a szociologizáló irányzatok végre áttörték a ’kvantitatív geográfia’ által emelt *szemléleti falakat*,” (Cséfalvay 1990, 46., kiemelés tőlem) és ez „legendő volt ahhoz, hogy egy új ’forradalom’ új jelszavai néhány év alatt *lesöpörjék a színről* a ’kvantitatív geográfiát’.” (Cséfalvay 1990, 37., kiemelés tőlem) Cséfalvaynál a teleologikus végpont tehát a „behaviorista forradalom”, amely a mentális vagy kognitív térképezéstől a szociálgeográfia müncheni iskoláján, az időföldrajzon, a jóléti földrajzon (*welfare geography*), a behaviorista és a humanisztikus földrajzi irányzatokig mindent átfogott, mégis a „kvantitatív forradalom” érdemi kritikáját kifejtő többi irányzatot – marxista, feminista, posztmodern, posztkolonialista, kritikai realista, strukturációs elmélet stb. – mellőzte elbeszéléséből.

Mészáros Rezső (2000) ehhez hasonló modalitásokat mozgósítva fordult a „kvantitatív forradalommal” szemben. „Sokan osztják azt a véleményt, hogy a 70-es években a humanisztikus felfogás és vizsgálati eljárás hatásos válasz volt az akkor *csaknem mindent elöntő* mechanikus és absztraháló tendenciákra, amely a földrajz fejlődésében akkor *tomboló* kvantitatív forradalom jellemzője volt.” (Mészáros 2000, 102., kiemelés tőlem) Ő szintén úgy tartja, hogy „a formálódó regionális tudomány, azáltal, hogy nagy szerepet tulajdonított (*talán túlságosan is nagyon*) a térbeli modelleknek, valójában *el kezdte ásni a klasszikus regionális földrajz sírját*.” (Mészáros 2000, 98., kiemelés tőlem) Mészáros dramatizáló hangnemben igyekszik a „kvantitatív forradalom” intellektuális mozgalmát a földrajz „esszenciájával” szembeni fenyegetésként bemutatni, miközben összemossa a nemzetközi és a hazai fejleményeket: „a regionális tudomány megerősödése és sokasodó pozíciói komolyan érintik a társadalomföldrajz sorsát, identitását. A vita ezzel összefüggésben *Magyarországon is* élénkülni látszik. [...] Félek, hogy csupán arra lesz hajlandó, hogy ezeket a tudományokat segédtudományául fogadja, rosszabb esetben *felfalja*.” (Mészáros 2000, 117., 123. kiemelés tőlem) Bár ez összhangban van a (hazai) regionális tudománnyal szembeni mérsékelt szkepszisével, de paradox módon az általa előtérbe helyezett térelméletek – pl. hágerstrandi időföldrajz, diffúzióelmélet (Mészáros 2000, 102–113.) – éppen a „kvantitatív forradalom” hagyományából sarjadtak. Ugyanakkor Mészáros nem a kritikai irányzatok pozitívizmus elleni kritikáját mozgósítja, sőt burkoltan maga is egyfajta pozitivista tudományeszméhez ragaszkodik, ami explicite tetten érhető abban, ahogyan a kritikai társadalomföldrajzi irányzatokat „politikailag” elmarasztalja és beszámolójából egyszerűen kihagyja: „A radikális

földrajz hívei [...] [m]égsem tudták azonban 'megszállni' a geográfiát. Valószínű, éppen forradalmi elképzeléseik, sőt nyílt politikai céljaik miatt nem" (Mészáros 2000, 102.).⁵⁵

Mészáros beszámolójában részben Probáld (1995; 1999) írásaira támaszkodik, aki már az 1970-es évektől a földrajz oktatásban betöltött szerepét és a regionális földrajz ember-természet viszonyaival foglalkozó kapcsolattudományi megközelítését állította előtérbe nemcsak a „kvantitatív forradalommal”, hanem lényegében minden későbbi „posztpozitivist” irányzattal szemben (Probáld 1974; 1999; 2001a; 2001b; 2007).⁵⁶ „A tértudományi koncepció visszaszorultával az 1980-as évek közepe óta a geográfia ún. posztparadigmatikus állapotba került (Mészáros 2000). A *földrajz széthullásának veszélyét felidéző spatializmus* után, ám a témérdek egymásnak is ellentmondó irányzat színrelépését tudományterületünk jövője szempontjából nehéz lenne örvendetesnek minősíteni.” (Probáld 2001a, kiemelés tőlem) Habár Probáld elismeri a „kvantitatív forradalom” számtalan „vívmányát”, mégis narratívájának határozott ívében – „az új paradigma diadalútja és *kudarca*” (Probáld 1999, 245., kiemelés tőlem) – azt kívánja bizonyítani, hogy a „földrajzi spatializmus végső soron [...] *zsákutcának*” bizonyult, és „a tértudományi paradigma *összeomlása* után a 80-as években a geográfia *ismét sokszínűbbé* vált” (Probáld 1999, 249., 250., kiemelés tőlem). Holott elismerte, hogy a „spatializmus” megerősítette a földrajztudomány társadalomtudományok közötti pozícióját, addig ellentmondásosan kijelentette, hogy „a logikai pozitívizmus, ill. az abból eredő fizikalizmus *súlyos károkat okozott* a társadalomtudományok külső megítélésében és fejlődésében is” (Probáld 1999, 245., kiemelés tőlem). Míg a „kvantitatív” többsége a társadalom- és természettudományok közötti átjárhatóság mellett érvelt, és ezt éppen a neopozitivist szemléletben fogant felfogások (pl. rendszerszemlélet) lehetővé is tették, addig szerinte „a tértudományi irányzat alkalmatlannak bizonyult természet és társadalom térbeli kölcsönhatásának vizsgálatára” (Probáld 1999, 249.). Probáldnál is megjelenik a nemzetközi és hazai „tértudományok” eltérő fejlődési útjainak „időeltoló” összemosása, amikor a *lokális* hazai vitákat nemzetközi vitáknak beállítva végül felteszi a polemizáló kérdést: „Hogy vajon szükség van-e egyáltalán önálló társadalmi tértudományra – Walter Isardtól származó elnevezéssel regionális tudományra –, az szakmai körökben még mindig vita tárgyát képezi.” (Probáld 1999, 249.). A „kvantitatív forradalom” történetében való elhelyezésével a regionális tudománnyal polemizálva kijelentette, hogy a társadalomföldrajzzal szemben „az önálló

---

⁵⁵ Hasonlóan apolitikus stílusban fejtette ki Benedek (a humanisztikus földrajzot hibásan besorolva): „Ezen új hullám [normatív-kritikai földrajzi irányzat] képviselői egyidejűleg nagy politikai-ideológiai irányzatokkal azonosulnak. Egyértelműen a marxista, feminista és humanisztikus földrajz képviselői tartoznak ide.” (Benedek 2002, 37.)

⁵⁶ Probáld észak-amerikai kutatói körútjáról szóló beszámolójában (Probáld 1974) és néhány recenziójában (Probáld 1973a; 1973b) is vázlatosan írt a „kvantitatív forradalomról”.

regionális tudomány létrejötte nem tekinthető szükségszerűnek, tudományrendszer-tanilag indokoltnak” (Probáld 2007, 21.).

Végül a „kvantitatív forradalom” kritikája a kritikai földrajz révén is megjelent. A fenti szerzőkkel ellentétben Timár (2001; 2006; 2009a) meglehetősen hű képet adva igyekszik a hazai fejleményeket a nyugati társadalomföldrajzéval összehasonlítani, egyúttal a szocialista időszakból örökölt hazai pozitívizmus elleni korai felszólalás is az ő nevéhez fűződik. Timár (2003, 58.) ezt az örökséget úgy értékeli, hogy „ha kutatásainkat valóban a társadalmi változások igénye vezérli, végérvényesen meg kell szabadulnunk a [...] pozitívizmus béklyójától.” Azonban a nyugati kritika mozgósításával egyrészt ő is hozzájárult a „kvantitatív forradalmat” és a pozitívizmust leegyszerűsítő nyugati narratívák újratermeléséhez, így a pozitívizmust mint filozófiai irányzatot érdemi megfogalmazása nélkül veti el, és annak jegyeit a hazai kutatások szerteágazó genealógiájában nem tárja fel, másrészt érdekes módon a nem közvetlenül a hazai regionális tudománnyal szemben fogalmazza meg, hanem közvetve a nyugati „kvantitatív forradalommal” szemben.

Éljen a kvantitatív tértudomány!

A térelméleti meghatározások és viták leginkább a „tértudomány” melletti érvelésben fogalmazódtak meg. Ennek a legitimációs diskurzusnak a fő tétje a már intézményesített regionális tudomány pozicionálása volt, amelynek beszédmódját jól adja vissza Nemes Nagy már-már messiási hangnemű megfogalmazása: „*a társadalmi térelméleti kutatások nem háríthatók át semmilyen más tudományágra, ebben magáé a regionális tudományé a fő felelősség.*” (Nemes Nagy 2003, 5.) Ez a diskurzus két összekapcsolódó érvelési vonalban bontakozott ki, amelyek integráló szerepe egy közös intellektuális mező kialakításának ígéretét hordozta magában: az egyik a *közös módszertan*, a másik a *tér* vagy a *térbeliség* önálló vizsgálata. Azonban a diskurzus résztvevői ezzel a két érvelési stratégiával – implicit vagy explicit módon – a „kvantitatív forradalom” hagyományához és problémaköreihez tértek vissza (Nemes Nagy 2003, 6.). Az egykor az Országos Tervhivatal Tervgazdasági Intézetében dolgozó Nemes Nagy például explicite a „kvantitatív forradalomhoz” kapcsolódott, amikor visszaemlékezett, hogy „a nyolcvanas évek szakirodalma, belső arányait tekintve a hetvenes években hazánkban is betört a *menyiségi-módszertani forradalom* eredményeinek (technikai és tudományos eszközeink) kiteljesedését tükrözi [...]” (Nemes Nagy 1988, 69., kiemelés tőlem), tehát „amit leginkább a hatvanas (nálunk a hetvenes, nyolcvanas) évek *kvantitatív forradalma* teljesít ki” (Nemes Nagy 2003, 6., kiemelés tőlem). „[M]ég tapasztalatlanul, de már ezt-azt értve éltem át a hetvenes években a *nyugati kvantitatív forradalom 'begyűrűzését'*

a hazai területi kutatásokba [...] dolgozataimban módszertani újítás alig van, lényegében azokat az eljárásokat adaptáltam [...] a hazai viszonyok vizsgálatára, amelyek ugyancsak a »kvantitatív forradalom« termékei, s amelyekről a hazai kutatás lényegében nem vett tudomást.” (Nemes Nagy 2001, kiemelés tőlem) Érdekes módon ugyanebben a vitában a pozitívizmussal szemben kritikát megfogalmazó Timár (2001) is a nyugati fejlődés mintáját hiányolta: „egy átütő erejű kvantitatív forradalom elmaradása, a telephelyelméletekre építő tértudomány domináns paradigmává válásának hiánya miatt ezek bírálata sem nyithatott utat a magyarországi társadalomföldrajz *filozófiai pluralizmusának*.” Bár az angolszász és magyar kontextusok jelentősen eltértek egymástól, mégis kirajzolódtek a narratív hatásokból fakadó hasonlóságok vagy a *hasonlóvá tétel* gyakorlatai, viszont explicite továbbra sem fogalmazódott meg a *(neo)pozitivist*a földrajz vagy tértudomány – de szelleme máig kísért.

A regionális tudomány melletti érvelésben a *közös módszertani* érvelés volt hangsúlyos. Nemes Nagy programadó meghatározása szerint „a regionális tudomány a társadalmi tértudományok alapvető közös fogalmait, elméleteit, módszereit egységes rendszerbe foglaló és a társadalmi jelenségeket és folyamatokat ezek felhasználásával vizsgáló társadalomtudomány” (Nemes Nagy 1998, 19.). Lengyel és Rechnitzer (2004) számára a regionális tudomány olyan „multidiszciplináris társadalomtudomány”, amely „a térrel foglalkozó társadalomtudományok közös alapfogalmait, elméleteit és módszereit foglalja egységes rendszerbe.” Mások „a társadalmi tér általános jellemzőinek leírásával” foglalkozó „módszertudományként” (Dusek 2005, 15.), vagy „interdiszciplináris tudáskészletként” (Enyedi 2001) értelmezték, végül Nemes Nagy (2007) az elméleti magyarázatok hiányának lamentálása dacára magát „konzervatívnak” nevezve szintén kvantitatív „módszertani térfilozófiákba” merült (pl. „új regressziós filozófia”, Nemes Nagy 2007, 14.). Így viszont a módszertani érveléssel ezek a szerzők minduntalan megkerülték a térre vonatkozó érdemi episztemológiai és ontológiai kérdések sorát, miközben a „módszertani sokszínűség és pluralizmus” (Nemes Nagy 1988, 69.) és a „különböző térkategóriák” ismertetése „a tér általános filozófiai jelentése” helyett (Nemes Nagy 2003, 5.) valójában elfedte a regionális tudomány episztemológiai megközelítésének egysíkúságát. A „közös módszer” neopozitivist hangulatú ígérete a gyakorlatban kizárólag a kvantitatív eszköztárat fejezte ki, míg a „közös fogalmak” kimerültek a geometriai-morfológiai ontológia és a funkcionalista rendszerelméleti episztemológia párosításában – a domináns nyelvezetben a társadalmi *térszerkezet* mint *rendszer* elemekből, tengelyekből, csomópontokból, lejtőkől, centrumokból-perifériákból stb. áll (Nemes Nagy 2009; Szabó 2015; vö. Gyimesi 2012).

A másik fő érv a *tér* önálló szempontú vizsgálata volt, ami azonban a módszertaninál szélesebb elméleti vitát váltott ki. A „kvantitatív forradalommal” való összehasonlításához érdemes először az egyik iskolaalapító, Nemes Nagy József gondolataiból kiindulnunk. Nemes Nagy szerint „*a térbeliség elméleti elválasztása a társadalmi tartalomtól* kétségtelenül élesen vitatott, egyes kutatók részéről kifejezetten elutasított álláspont [vö. Czirfusz et al. 2018, illetve Fabók–Berki 2018], ugyanakkor megítélésünk szerint a regionális tudomány szempontjából kardinális elméleti választás.” (Nemes Nagy 1998, 19., 21.; 2009, 83. kiemelés tőlem) Kritikusaival szemben Nemes Nagy a tér és társadalom viszonyát a földrajzi „külső” tér és a társadalmi „belső” tér elváló-összekapcsolódó *dualitásával* kívánja feloldani az „elválasztás és együttkezelés nehéz, *dialektikus útj[án]*” (Nemes Nagy 2007, 2., kiemelés tőlem). Ugyanakkor Nemes Nagy ezt a térfelfogást valójában Kovácstól (1966; 1971) veszi át úgy, hogy eredeti marxista és materialista kontextusát elhallgatva pusztán logikai-analitikus térkategóriákról és térbeli jellemzőkről ír, és a társadalmi téralakítás folyamatait elméletileg nem alapozza meg (ahogyan Kovács sem).⁵⁷ Mindössze kijelenti, hogy szerinte „a külső és belső tér együttlétezése és megkülönböztetése a regionális tudományi szemlélet egyik legalapvetőbb elméleti momentuma” (Nemes Nagy 2009, 91.), ami a „*szakma szinte minden kutatási és fejlesztési kérdésében* minden más térértelmezési irányzathoz képest a legtöbb hozadékkal kecsegtet” (Nemes Nagy 2014, 94.). Míg Faragó (2012a) a tér és társadalom ilyen szétválasztását „abszolutistának” tartja, amelyben a tér különálló objektum és mindössze a társadalom „vetítívászona”, addig Lengyel (2010, 30.) ezt a dualitást éles szemmel az „abszolút” és „relációs” terekkel azonosítja.

Ugyanakkor a Nemes Nagy és Faragó közötti vita a „tér önálló létezésének” kérdéséről sajnos a „tyúk vagy tojás” paradoxonra egyszerűsödött le. Faragó idealista, konstruktivista és relacionális térfelfogása szerint a tér társadalmi konstrukció (interpretáció) és minden társadalmi viszony egyben térbeli is, ezért sem lehetséges „egy általánosan érvényes (objektív vagy aktuálisan elfogadott) térelmélet” (Faragó 2012b, 89.). Nemes Nagy (2012) a társadalom és tér egyként kezelését „térelméleti doktrínerségnek” nevezte, és az objektív, fizikai tér különállósága mellett érvelt, mindazonáltal a pusztán logikai úton kettéválasztott „fizikai/földrajzi” külső és „társadalmi” belső terek egymást képző *folyamatát* nem fejtette ki és nem is hasonlította más térfelfogásokhoz (vö. Nemes Nagy 2009, 95–99.), ezzel elegánsan megkerülve az elmúlt fél évszázadban lezajlott térelméleti viták elemzését. Ehelyett tipizáló

---

⁵⁷ Habár Kovács explicite csak az „abszolút tér” fogalmát említi, implicite bemutat „relatív” és „relacionális” tereket is. „A gazdasági tér tagoltsága döntően és közvetlenül a termelőerők és a termelési viszonyok, a különböző gazdasági tevékenységek és objektumok *kölcsönhatásából* adódik.” (Kovács 1971, 237., kiemelés tőlem)

szemléletben *ad hoc* fogalompárokkal írta le, míg a kettő kapcsolatát felvázoló ábrája (Nemes Nagy 2009, 89.), követett módszerei és nyelvezete („térelemek”) alapján az „objektív” tér valóban önálló, magyarázatadó létezőként és a „reálfolyamatok” egyfajta vetületeként mutatkozik. Habár Nemes Nagy a regionális tudományt a társadalmi magyarázatadás szempontjából „erősen elméletimportáló tudományként” határozta meg, elemzéseiben a „társadalomelméletek importja” (Nemes Nagy 2003, 4.) helyett a térbeliséget empirikusan mégis inkább a fejlettség centrum-periféria megosztottságának statisztikai jellemzésével, elméleti síkon pedig a Kovács-féle marxista dialektika *statikus* lemerevítése mellett különféle modernista és logocentrikus *dualításokkal* ragadta meg: külső és belső tér, tér és hely, térelem és térszerkezet, település és régió stb. (Nemes Nagy 2003; vö. Gyimesi 2012).

A térbeliség szempontjából figyelemre méltóak a nyugati „kvantitatív forradalmárok” „relatív tér” melletti érvelésével vonható párhuzamok, amikor Nemes Nagy megfogalmazza, hogy az „abszolút” földrajzi elhelyezkedés mellett „a közelség, az egymásmellettség, a térbeli konfiguráció[ból]” fakadó „relatív” helyzet (Nemes Nagy 2007, 10.) nyomán „a társadalmi jelenségek térbeliségének s ez által elemzésüknek, vizsgálatuknak *sajátos, önálló törvényei, szabályai* vannak” (Nemes Nagy 2003, 5.), míg módszertani kiindulópontjából fakadóan megállapítja, hogy „a mennyiség-minőség duállal analógnak tűnhet [...] a két tudomány központi kategóriáinak, *a térnek (regionális tudomány) és az egyedi helynek (földrajz) a viszonya*” (Nemes Nagy 2001). Ha a „kvantitatív forradalom” emlékeit egy pillanatra felidézzük, egyfajta időutazásban érezhetjük magunkat: a hazai posztoszocialista környezetben az egyedi sajátosságokkal jellemezhető régiót vizsgáló regionális földrajz és a térbeli törvényszerűségeket vizsgáló tértudomány közötti „Probáld-Nemes Nagy vita” (Nemes Nagy 2007; Probáld 2007) kísérteties párhuzamokat mutat az amerikai „Hartshorne-Schaefer vitával” (lásd az első tanulmányomat).⁵⁸ Probáld ugyanis az amerikai Hartshorne-hoz hasonlóan „konzervatíván” a földrajztudomány történetéből érvelt historicista módon az egyedi sajátosságokkal jellemezhető régió fogalma és a regionális földrajz kitüntetettsége mellett (és hasonlóan evidenciaként kezelte a „tér” fogalmát), míg Nemes Nagy „progresszív” anti-historicista módszertani érvelése a közös módszert és a „relatív” térbeli kapcsolatok törvényszerűségeinek matematikai elemzését állította középpontba. A fő különbség, hogy a meteorológus képzettségű Probáld nem az „üres régió” mint mentális konstrukció, hanem az ember-természet kapcsolattudományi hagyomány érdekében érvelt, míg Nemes Nagy nem a Schaefer-féle térelemzés hipotetiko-deduktív módszere mellett érvelt, de részben azért, mert

---

⁵⁸ A vita kontextusa, hogy az Eötvös Loránd Tudományegyetem Természettudományi Karán a korábbi Regionális Földrajzi Tanszéket 2007-ben átnevezték Regionális Tudományi Tanszékké.

ez a kutatói gyakorlatban már az 1970-es évek óta „tacit tudásként” elfogadott volt a regionális gazdaságtanban, és részben mert a „tértörvények” modellezéséhez képest inkább egy „konzervatívabb” empirista vonalat képviselt.

De ellentmondások bontakoztak ki a „tér” vezérfogalma, az „általános térkategóriák” és az episztemológiai pluralizmus közötti feszültség feloldatlanságában. A nyugati „kvantitatív forradalom” története fontos tanulságokkal szolgál ahhoz a térelméleti vitához, amelyet Lengyel (2010) cikke indított a hazai regionális tudomány „térnyerése” kapcsán (Dusek 2011; Mészáros 2011; Gál 2012; Faragó 2012a; 2012b; Czirfusz 2012), és később Faragó (2012a; 2012b; 2013) térelméleti tanulmányaihoz kapcsolódóan a *Tér és Társadalom* hasábjain folytatódott (Nemes Nagy 2012; 2014; Erdősi 2014). Ezekben a vitákban problémaként ismét felcsendült az empirizáló kutatások dominanciája az elméletiekkel szemben, a tudományelméleti vagy -filozófiai viták hiánya és – inkább csak burkoltan – a pozitívizmus problémája. Nemes Nagy alapdefiníciójával azonos módon, de Faragó a „regionális tudomány” helyett ambíciózusabban a „tértudományt” emelte ki: „a *tértudomány* a tértudományok összessége, amely magában foglalja a regionális tudományt, az urbanisztikát, társadalomföldrajzot, a regionális gazdaságtant, a településszociológiát, a politológia és más tudományok területiséggel foglalkozó részeit. [...] E sokszínű tevékenység elnevezésére a tértudomány, illetve a *tértudományok* jobban megfelelnek, mint a regionális tudomány.” (Faragó 2012b, 89., kiemelés tőlem) Ezzel szemben Nemes Nagy (2007) „térkutatótól” megkülönböztetett „regionalista” identitása a regionális/területi összehasonlítások visszafogott kutatási célját fejezte ki, később pedig kerek-perec kijelentette, hogy „nem keresem tovább a társadalmi tértudományt” (Nemes Nagy 2014, 177.), ami egyébként ellentmondott nemcsak a „tértudomány” multi/transzdiszciplináris programjának, hanem a nemzetközi *regional science* ambíciózus térmodellezési hajlamainak is (Faragó 2012b, 88.).

A regionális tudomány „sokszínű” térfelfogásának megfogalmazóinál továbbra is egyértelműen a közgazdaságtudomány dominanciája érvényesült, ami a regionális tudomány mellett leginkább a Krugman-féle „új gazdasági földrajz” felé való közeledésben fejeződött ki, ám ezeknek a hívei nem vállaltak fel a térről szóló tudományfilozófiai vitát (Nemes Nagy 2007; Lengyel–Rechnitzer 2004; Lengyel 2010; Dusek 2011). A módszertani megközelítést és a Popper-féle kritikai racionalizmus neopozitivistá gondolatait követő Dusek (2011, 204.) például úgy kerüli meg a vitát, hogy kijelenti, „az érzékeink által tapasztalt tér [...] a klasszikus fizika háromdimenziós, önálló létezőként felfogott anyag nélküli kiterjedése”, és a Lengyel (2010) által a nemzetközi társadalomföldrajzi szakirodalomból vázlatosan felsorolt relacionális térfogalmakat egyszerűen elveti azzal, hogy szerinte „önmagukban [...]”

érthetetlenek, de legalábbis homályosak, és nem tesznek eleget a tudományos fogalommeghatározás azon kritériumának, hogy egy hosszabb formulát rövidebb címkével helyettesítsenek, és ezzel egyszerűbbé tegyék a nyelvhasználatot.”

Ezzel szemben, habár az utóbbi években a hazai társadalomföldrajz szakirodalmában egyre több „új” irányzat kerül bemutatásra, a „tér tudományok” diszkurzív mezőjén belül Faragó (2012a; 2012b; 2013) kivételesen színes palettájával provokálta ki a térelméletek episztemológiai pluralizmusának megvitatását. Azonban a „posztparadigmatikus állapot”, a „posztmodern” vagy „posztpozitivistá pluralizmus” mottók hangoztatása mellett a megújulásért felszólaló térelméleti javaslatok – Feyerabend „bármilyen mehet” („anything goes”) anti-normatív tételének félreolvasásával (Faragó 2013, 4.; 2012b, 89.) – egymással olykor nehezen összegyeztethető, lajstromszerűen felsorolt irányzatokat vettek egy kalap alá, ellentmondásos csoportosításokat vagy kapcsolatokat képezve (Cséfalvay 1990; Mészáros 2000; Rechnitzer 2005; Faragó 2012a; 2013).⁵⁹ Faragó (2012a, 11–12.) például összekeveri a relatív és relacionista térfelfogást, vagy a relacionális térbeliség kapcsán az interpretatív tér (*spaces of meaning*) kognitív vagy hermeneutikai felfogása mellett ellentmondásosan a rendszerelméleti nyelvezetben értelmezett hálózatok és funkcionális/nodális régiók példáját hozza fel, vagy szerinte a marxista felfogás „vetülethívőként” azt tartja, hogy „a térstruktúra akár a termelési és osztályviszonyoktól elválasztva is vizsgálható” (vö. Czirfusz 2012, 54.; a kötetünkben lásd: Czirfusz et al. 2018). Faragó bár a posztmodernizmus nyomán „az abszolút igazságokkal szemben a pluralizmust, a »sok kis narratíva« hitelességét” ösztönzi, addig elismeri, hogy maga is gyakran „a nagy narratívák és idézetek” rabja (Faragó 2012b, 89.), így pluralista repertoárjából egy olyan meta-narratíva rajzolódik ki, amely az abszolút és relatív/relacionális tér közötti polémiára épít, szelektív eszmetörténeti áttekintésének szereplői pedig a köztük lévő ellentmondások ellenére egyirányúan saját idealista konstruktivizmusához vezetnek.⁶⁰ Vagy például Nemes Nagy (2007, 10–11.), vetülethívőségének tagadása mellett és a földrajzi determinizmus veszélyének említése ellenére, a földrajzi szélesség és hosszúság koordinátarendszerében ábrázolt GDP/fő adatokat. Talán erre a látens pozitivistá jegyeket is tartalmazó, a pozitivistá episztemológia világos definíciója nélkül, mégis azzal szemben megfogalmazódó álláspontok „filozófiai identitásválságból” fakadó pluralista felületességre intő lehet Wyly „posztpozitivistá mussal” szemben megfogalmazott kritikája, hogy „a

---

⁵⁹ Hozzátenném, hogy a magyar térelméleti viták a posztkoloniális kritikákat figyelmen kívül hagyva távol maradtak eurocentrikus térfelfogásainak kritikáitól. Az eurocentrikus kánont jól mutatja a tudománykutatások (*science studies*) által évtizedek óta kritizált „tudományos forradalom” arcképcsarnokához (Newton, Leibniz, Kant, Einstein) és az ókori görögökhöz visszavezető „filozófiai előképek” (Faragó 2013, 6.).

⁶⁰ Erre ő maga is rámutat: „belátom [...], hogy gyakran [...] jómagam is a nagy narratívák és idézetek mögé bújva mondom el saját álláspontomat.” (Faragó 2012b, 91.)

pluralizmus is kockázatos”, ugyanis fennáll a „keverd-össze-és-párosítsd eklektizmus veszélye”, mivel „az alternatív episztemológiák és módszerek egyes aspektusai nem mindig egyeztethetők össze egymással” (Wyly 2009, 319.).

Posztszocialista folytonosságok és térelméleti (látszat)viták

A magyar „tértudomány” pozicionálási stratégiáinak értelmezése csak a nyugati „kvantitatív forradalom” és a szocialista múlt *együttes* figyelembe vételével érthető meg, ugyanis a nyugati narratív konvergencia (vö. Timár 2006) mellett olyan posztszocialista folytonosságok is visszhangoztak, amelyek tisztázatlansága gátolja a vitákban megszólaló hazai pozíciók megértését.

A tértudományi legitimációs diskurzus ugyanis igyekszik elfedni, hogy a „kvantitatív forradalommal” való alkalmi genealógiai összekacsintások ellenére a magyar multi/transzdiszciplináris „tértudomány” megfogalmazódása egy *helyi* retorikaként született: egyrészt az államszocialista területi tervezési hagyományok (térgazdaságtan, regionális gazdaságtan), másrészt az Európai Unió redisztributív regionális politika és területi tervezés által a posztszocialista kelet-európai kontextusban életre hívott regionális tudomány *nemzetközileg igen sajátos* intézményesedésének ideológiájaként. Ezzel szemben a nyugati „kvantitatív forradalom” a társadalomföldrajzban *fogalmazódott* meg, és az ebből eredeztethető *spatial science(s)*, de különösen az Isard-féle *regional science*, kifejezetten egy kvantitatív-analitikus, többnyire pozitivistá felfogású tudományterületként specializálódott, ami eredeti amerikai intézményi kontextusában és a nemzetközi szakirodalomban is az 1980-as évekre a gazdasági válságból fakadó szerkezetváltás következményei, a keynesiánus tervezéspolitiká hanyatlása, az eurocentrizmus és a technokratizmus kritikája stb. miatt jelentősen visszaszorult (Barnes 2003; 2004).⁶¹ A „tértudományi” genealógiai folytonosságok ellenére (Probáld 2001b) a sajátos magyar „tértudományi” törekvések nem keverendők össze az egészen más kontextusokban megfogalmazódó *chorológia* „tértudományi” érvelésével (a földrajz tértudomány és feladata a régiók vizsgálata), vagy a *spatial science* „tértudományával” (a földrajz tértudomány és feladata a tér vizsgálata). Ugyanígy megkülönböztetendő „a *regional science* értelemben vett regionális tudomány” és a „*regional studies* értelemben vett interdiszciplináris regionális tudományok” is (Czirfusz 2012, 52.,

---

⁶¹ Probáld (2007) a regionális tudomány elleni polémijában lebecsüli a hazai intézményesedésnek ezt a kontextuális jelentőségét. Barnes (2003) *tudománykutatásokat (science studies)* követő kontextuális bemutatása nyomán Probáld a magyar regionális tudósok ködösítésével szemben azonosítja, hogy „a regionális tudomány intézményesülése Magyarországon már az 'Isard utáni' megújulási időszakra esett” (Probáld 2007, 25.), de egyoldalú elmarasztalásában kizárólag a regionális tudomány kialakulásának esetlegességére fókuszál, illetve csípős hangvételű lábjegyzetében az 1980-as évekbeli intézményesedésről megjegyzi: „valószínűleg véletlen [...] múlt, hogy erre nem a geográfia szervezeti bázisán került sor” (Probáld 2007, 31.).

kiemelés tőlem) – utóbbi már a szocialista időszakban kialakított kapcsolatok miatt sokan szintén a magyar regionális tudományhoz kapcsolják (pl. Lengyel 2010; Rechnitzer 2005; 2007).⁶² Éppen erre az ellentmondásra mutat rá saját „posztmodern tervező” irányvonalát pozicionálva Faragó (2012b, 88.): „a regionális tudomány képviselői *alapvetően* a pozitívizmus talaján állnak. A regionális kutatások/tanulmányok társaságához tartozók [...] a területfejlesztést és a területi tervezést kutatják és oktatják. Közelebb állnak a napi gyakorlathoz és többségük posztpozitívista, posztmodern szemléletű.” Csakhogy a Faragó által a regionális kutatásokra aggatott „posztpozitívista, posztmodern” címke hasonlóan távol áll a valóságtól, mint Rechnitzer (2005, 3.) víziója arról, hogy „a regionális tudomány új tudomány, friss szemléletű, mondjuk ki: posztmodern tudomány”.

A hazai vitákban a „tér” fogalmának zászlóshajója furcsa módon hasonló „kivételességi érvelésként” (*exceptionalism*) viselkedett, mint az előző fejezetben ismertetett (Ginelli 2018c) Hartshorne-Schaefer vitán belül a regionális földrajz számára a régió, csak itt *a tér maga* vált kitüntetett *módszerré* („térelemzés”, „tér általános kategóriái”), és Schaeferhez képest nem egy egyértelműen deduktív tudományos módszer, neopozitívista filozófia vagy szcientista tudományfelfogás melletti érvelésben, hanem egy racionalista, modernista, empirista, analitikus és tervező irányvonal érvényesítésében játszott szerepet (ezt mossa össze többek közt Cséfalvay 1990; Probáld 1999; 2007; Mészáros 2000; Timár 2001). Egyfelől kifejezte a transzdiszciplináris nyitást más társadalomtudományok felé (amit, úgy tűnik, idáig egyelőre nem igazán teljesített be, de kötetünk igyekszik elősegíteni), másfelől viszont egy új diszkurzív mezőt jelölt ki, amelyen belül a magyar regionális tudomány önmagát a kitüntetett meta-szintetizáló „tértudományként” pozicionálta a többi „térrel foglalkozó tudománnyal” szemben (hiszen *magával* a térrel vagy térbeliséggel foglalkozik). Ugyanakkor formális integráló szerepe ellenére a „tér” fogalmának előtérbe állítása sok esetben éppen elfedett vagy háttérbe szorított más fogalmakra összpontosító irányzatokat (Gyimesi 2012), amely mögött a magyar regionális tudomány kvantitatív, empirikus, analitikus megközelítése mellett a nemzetközi társadalomföldrajzzal való ellentmondásos kapcsolata is állt. A térről szóló vita résztvevői általában mellőzték a nemzetközi társadalomföldrajz kurrens szakirodalmát, mindeközben „a magyar földrajztudomány néhány képviselőjétől eltekintve alkalmatlannak bizonyul térelméleti vitákban való érdemi állásfoglalásra, talán soha nem is volt jelen

---

⁶² Ezért például Faragó (2013, 12., kiemelés tőlem) hivatkozását, miszerint „a nemzetközi tértudományokban a konstruktívista megközelítés széles körben elfogadott”, erős fenntartásokkal kell kezelni.

hangsúlyos módon ezen eszmecserékben” (Czirfusz 2012, 54–55.).⁶³ A kézikönyvek és a kutatási gyakorlatok egyoldalúsága miatt (tegyük hozzá: a társadalomföldrajzi *irányzatokat* bemutató tankönyv Magyarországon a mai napig nem létezik) a társadalom- és bölcsész tudomány elméletei kevésbé integrálódtak, sőt poszt-szocialista vonásként továbbra is meghatározó maradt a közgazdaságtani és empirizáló térstatistikai szemlélet, ami hozzájárult a társadalomelméleti alapok tétovázó hiányához.

Ezeket az ellentmondásokat a szocialista időszakhoz való kapcsolódások fényében érthetjük meg (ugyanazt veti fel Nemes Nagy 2001; 2014; Timár 2001; 2003; 2006; 2009a; 2009b). A hazai társadalomföldrajz és regionális tudomány viszonyának meghatározásában például a regionális gazdaságtan és a gazdaságföldrajz Illés (1975) által bemutatott „leíró” (gazdaság)földrajz és „elemző” regionális gazdaságtan(/tudomány) aszimmetrikus munkamegosztása hagyományozódott tovább, amely ellentét hasonló formában jelent meg a „kvantitatív forradalomban” is. Talán a társadalomföldrajznak ebből a leegyszerűsített és anakronisztikus képéből fakadnak azok a megfogalmazások is, hogy a (társadalom)földrajz inkább a „földrajzi térrel” foglalkozik, és a „földrajzi tér” egyenlő a „fizikai térrel”, míg a „belső terekkel” inkább a regionális tudomány foglalkozik, avagy a földrajz a(z egyedi) „helyel” és a regionális tudomány a(z általános) „térrel” foglalkozik (Nemes Nagy 2001; 2007; Probáld 2007; Lengyel 2010; vö. Lackó 1973; Illés 1975). Ugyanígy, a regionális tudomány „meta-szintetizáló” tudományként (Enyedi 2007) fogja át a „tér” körüli vizsgálatokat, holott a társadalomföldrajz fő fogalma szintén a *társadalmi tér* (Czirfusz 2012). Nemes Nagy (2009, 91.) ezt a megkülönböztetést másképpen is megfogalmazta: „a földrajz lényege épp a természet és társadalom térbeli viszonyrendszere, azaz a társadalom természeti térbenisége. A belső terek valódi szerephez a regionális tudományban juthatnak.”

Ebben a különbségtételben vélhetően tudományszociológiai tényezők is szerepet játszhattak. Egyrészt, a kettős, felsőoktatást és kutatóintézeteket elválasztó szovjet tudományos intézményrendszer átvételével a „leíró” gazdaságföldrajz inkább oktatási-ideológiai hagyományokat, míg az „elemző” regionális tudomány a kutatóintézeti és tervhivatali hagyományokat folytatta – innen fakad a marxista-leninista „leíró” gazdaságföldrajz kritikátlan poszt-szocialista áthagyományozódása is (Czirfusz 2012). Másrészt, a regionális

---

⁶³ Például Rechnitzer (2005; 2007) és Dusek (2011) is elveti, Nemes Nagy (2009, 24., 32.) pedig kizárólag a *regional science* elleni kritikák tényét közli és mindössze egy lábjegyzetbe számúzi, vagy „szóbeli közlésre” (!) hivatkozva dehonesztálja. Érdemes hozzátenni, hogy a regionális tudományban általában a hazai társadalomföldrajzosok térelméleti vonatkozású kutatásait is alig hivatkozták. Például Faragó a tér társadalmi konstruáltságának példamutató elméleti érvelésében nem hivatkozta a hazai kognitív térképezési kutatásokat és azok előzményeit (pl. Cséfalvay 1990), vagy például a marxista megközelítéseket alkalmazó kutatásokat – ez a vita többi résztvevőjére is alapvetően igaz.

tudomány „pluralizmusa” sokak számára az „autoriter” szocialista tervezés emlékezetétől vagy hagyományaitól való piacgazdasági, versengő, plurális és liberális felszabadulást is kifejezte, ami talán az „abszolút” térrel szembeni posztszocialista asszociációkban is megjelent (vö. Faragó 1991; 2012a; 2013). Emellett, jellegzetesen posztszocialista módon, a társadalomtudományként meghatározott regionális tudomány „térfókuszával” elfordult a földrajz hagyományainak újraértékelésétől, egyúttal a természetföldrajztól is, tehát ontológiai értelemben tagadta a természet és társadalom azonos módú vizsgálatát (a tér közös módszerekkel leírható, de az emberi és természeti folyamatok különböző törvényszerűségeket követnek), holott a természettudományos analógiák és magyarázó nyelvezet fenntartása mellett ez egyáltalán nem evidens (vö. Nemes Nagy 2009; Dusek 2011). Másfelől a „tér szerkezetet” kvantitatív módszerekkel vizsgáló beállítódás mintha egyfajta „pozitivistá pajszt” képezett volna a szocialista időszak óta a természettudományi karokon dolgozó társadalomföldrajzosok (és „regionalisták”) számára. Míg a regionális tudomány színre lépése úgymond kiprovokálta a tudomány- és térelméleti kérdések megtárgyalását, addig a „tércentrikus” és tervezői diszciplináris ideológia, valamint a regionális tudomány szocialista időszakból örökölt gazdaságcentrikus, modernista, racionalista és pozitivistá hajlamai az új posztszocialista lehetőségek ellenére szerepet játszottak a hazai intellektuális környezetben „haszontalannak” tűnő nemzetközi kritikai társadalomföldrajz különböző felfogásainak hazai periferizálásában (vö. Timár 2003; 2009a; 2009b).

Míndeközben kevesen kérdeztek rá a *térelméleti viták hiányának okaira* (vö. Czirfusz 2012). Egyik fő oka talán abban rejlik, hogy a korábbiakban elemzett térelméleti diskurzus bizonyos szempontból „látszatvita” volt: egyrészt nevezéktani és nem filozófiai csatákba torkollott, miközben némi hangsúlyeltolódással lényegében ugyanazok a definíciók fogalmazódtak meg, másrészt a reflektálatlan empirizmus vagy a „posztpozitivistá pluralizmus” ernyője alatt az *episztemológiai különbségek és társadalmi pozíciók* nem hangsúlyozódtak ki (kötetünk épp ezt kívánja orvosolni), végül a *pozitivizmus* kulcsfontosságú fogalmának tárgyalási kultúrája sem ment túl a stratégiai jellegű retorikai szúrkálások gyakorlatán (Probáld 1999; 2007). A transzdiszciplináris párbeszéd helyett ugyanazon területi tervezési *establishment* képviselői folytatták a vitát, és a tervezésen túlmenő, másfajta társadalmi szerepvállalás fel sem merült (Timár 2003). A „regionalista geográfus” szocializációra való utalás (Czirfusz 2012) pedig jól mutatja, hogy az egyetemi képzéseken sokáig meghatározó maradt a kvantitatív térelemzői és területfejlesztői képzés. A vitákban posztszocialista folytonosságként egy racionalista, rendszerelméleti és modernista taxonómiai szemlélet jelent meg a „tértudományok rendszerének” és az „általános térbeli kategóriáknak” a diszciplináris vágyában (erre utal

Timár 2001). Faragó például a heideggeri világban-való-lét (*Dasein*), a posztmodern dekonstrukció és az idealista-konstruktivista megközelítésű kibernetika bemutatása után bevallja, hogy maga is „a tervező-fejlesztő iskola képviselője” (Faragó 2012a, 88.; 2012b), tehát afféle „belső ellenzékként” a posztmodernizmus lelkületével oldja „a jövőalkotás technikájának” továbbra is modernista szellemű tervezésideáját (Faragó 2005; vö. Varró 2005). Faragónál, a szcientista és „abszolút” térfelfogású tervezésemélettel szembeni kritikája ellenére, ez a modernista szemlélet fejeződik ki abban is, hogy „a teret mint a különböző [...] kapcsolatok és relációk által létrehozott konstrukciókat, azok szerkezetét, rendszerét, struktúráját, architektúráját”, „téri (formai) megjelenését” vizsgálja, amely nem tűnik távolinak a „kvantitatív forradalom” nyelvezetétől sem. Az összefoglalóan „posztmodernnek” kikiáltott kritikai irányzatokat formálisan támogató Nemes Nagy (2012), a „módszertani konzervatívok” táborát erősítve, az episztemológiai különbségek tárgyalása nélkül vetítette rá a kvantitatív/kvalitatív különbségtételt a nyugati társadalomföldrajz homogén módon (hibásan) „posztmodernnek” titulált, kvalitatív „új irányzataira” (lásd még Nemes Nagy 2009, 32.; hasonlóan leegyszerűsít Probáld 2001a; 2007). Talán ebből a „kvantitatív túlfűtöttségéből” fakadnak az olyan hibás bemutatások is (amelyekkel például a marxisták is vitatkoznának, lásd Czirfusz et al. 2018), hogy a tér társadalmi termelésének felfogása „határozottan kötődik a mikro- és lokális terekhez”, és „módszertani kötődéseit tekintve a kvalitatív társadalomtudományi közelítésekhez vonzódik.” (Nemes Nagy 2009, 83.)

Konklúziók: a pozitívizmus hazai újragondolása felé

A „kvantitatív forradalom” máig erő árnyékának felismerése elengedhetetlen a hazai társadalomföldrajz, „tértudomány(ok)” és térelméleti irányzatok jelenlegi törekvéseinek és jövőbeli lehetőségeinek megértéséhez. Míg a nemzetközi szakirodalomban a „kvantitatív forradalom” megkerülhetetlen kanonizált tankönyvi fejezetének nyugati története egyre inkább feldolgozottá válik, addig annak kelet-európai párhuzamai és összekapcsolódásai megíratlanok maradtak. Márpedig Magyarországon a szocialista időszakból fakadó folytonosságok mellett érvényesülő nyugati hegemonia „kettős függősége” határozta meg a kvantitatív térelemzés rendszerváltás utáni „reneszánszát” és a kortárs térelméletek hazai diskurzusát is.

A szocialista gazdaságföldrajz és regionális gazdaságtan pozitívizmussal való azonosítása, vagy a posztszocialista „látens” pozitívizmus erre való visszavezetése több szempontból is problémás. Az 1950-es évektől a marxista-leninista kritika ugyanis politikai revansként hirdette a „burzsoá”, idealista és morfológizáló pozitívizmussal való leszámolást, annak

ellenére, hogy a nyugati pozitivista irányzatok által felkarolt elméleteket – ha nem is először a gazdaságföldrajzban – a szocialista viszonyok között alkalmazták a központi tervezésben. Az ellentmondásokat tovább fokozza, hogy habár a marxista-leninista ideológia érvényesítette a szcientizmus, a fizikalizmus és a technokratizmus tudományoszméit, a földrajzban mégsem alakult ki önálló marxista vagy pozitivista térelmélet és episztemológiai megközelítés sem, hanem inkább a leíró empirizálás, a gazdaságcentrikus megközelítések, illetve a társadalmi viszonyokat (pl. osztályviszonyok) „statisztikai távolságtartással” kezelő, technokrata beállítódás érvényesült. Ennek ellenére a regionális gazdaságtanban és egyes gazdaságföldrajzosoknál is megjelentek a nyugati „kvantitatív forradalommal” kapcsolatba hozható analitikus térelemzési módszerek és térelméleti érvelések, így például az abszolút térfelfogás kritikája, a relatív térfelfogás kiemelése, a relacionális térfelfogás egyes gondolatai, vagy a „leíró” földrajz és az „elemző” tértudomány közötti ellentét és munkamegosztás gondolata, míg a nyugati idealista és behaviorista megközelítésekkel szemben fennmaradt egyfajta materialista térfelfogás. A politikai hatalom, a központi pártirányítás és a különböző politikai lobbikkal szembeni ellenállásként, és egyben a politikai hatalom és a szakértők között az 1960-as években kialakuló „technokrata konszenzus” révén rögzült egy „értéksemleges” kutatói mentalitás, amely hozzájárult a térelméletek posztoszocialista depolitizáltságához is.

A kelet-európai, magyar kontextusban mai napig meghatározó kvantitatív térelemző irányzat nagyon hasonló problémákat hívott elő, mint amelyek a nyugati „kvantitatív forradalom” esetében megjelentek. A regionális tudomány égisze alatt megfogalmazódó „tértudomány” legitimációs diskurzusában a „közös módszernek”, a „tér általános fogalmainak”, a „térbeli törvényszerűségeknek” és „földrajzi determinációknak”, valamint a tervezés privilegizálásának gondolatai implicit pozitivista vonásokat tartalmaztak. Emellett a kvantitatív-kvalitatív különbségben való polemizálás, az abszolút/relatív/relacionális térfelfogások absztrakcióinak túlhangsúlyozása, a „külső” és „belső” tér fogalompárja inkább elfedték a különböző térelméleti irányzatok *episztemológiai* megközelítéseit és sajátos *nyelvezetét*, így a „rendszerre törekvő” vagy éppen lajstromszerű magyar áttekintésekben nem hangsúlyozódtak ki eléggé a térről vallott szemléletbeli különbségek valós intellektuális, társadalmi és politikai tétjei.

A rendszerváltás után a „kvantitatív forradalomra” való hivatkozás a nyugati tudományos genealógiába való visszakapcsolódást fejezte ki, amely azonban elfedte a regionális tudomány *helyi* megfogalmazódásának sajátosságait és posztoszocialista folytonosságait, míg a hazai pozicionálási stratégiák és sablonos történeti visszautalások elfedték a nyugati „kvantitatív

forradalom” *eredeti* kontextusát is, ami összességében diszpozíciót és anakronizmust okozott a hazai „tértudományi” vitákban. A hazai értelmezésekben szelektív módon módszertani újításnak vagy éppen fenyegető pozitivismusnak bemutatott „kvantitatív forradalom” képe meghatározta az elmúlt két évtized térelméleti vitáit, de inkább polémiát gerjesztve gátolta az érdemi vitához szükséges elméleti szempontok kikristályosodását. A posztszocialista útfüggőségéből fakadó tudományozóviszonyok, strukturális adottságok és episztemológiai hagyatékok miatt a regionális tudomány vagy „tértudomány” a „kvantitatív forradalom” furcsa, kelet-európai, posztszocialista szellemi örököséként mutatkozott. A szocialista időszakbeli térelméleti hagyatékok mellett a nyugati hegemonia is meghatározta a közelmúltbeli „posztparadigmatikus” és „posztpozitivisták pluralizmus” megfogalmazódását, ami a sajátos magyar kontextusra reagálva nemcsak félrevezető módon mosta össze a hazai és nemzetközi fejleményeket, hanem újra is termelte a nyugati tankönyvi sablonokat.

A nyugati „kvantitatív forradalomról” szóló tanulmányom (Ginelli 2018c) végén bemutatott nyugati posztpozitivismus narratívájának kritikátlan hazai átvétele több okból is problémás. Elfedi ugyanis a nyugati pozitivismus megfogalmazódásának konkrét történelmi feltételeit, hogy a hazai szocialista és posztszocialista környezethez képest milyen *eltérő* kontextusban, milyen problémákra és hogyan reagált, ez pedig végső soron ellentmondásokhoz, anakronizmushoz és a pozitivismus irányzatának elfedéséhez, félreértéséhez vagy karikaturizálásához is vezetett. Ez az 1970-es évek nyugati kritikáiból kiinduló narratíva ellentétként esszencializálta a kvantitatív/kvalitatív és kritikai/kvantitatív különbségeket, valamint a „nagy filozófusok” arcképcsarnokának tekintélyével (Kant, Newton, Leibniz, Einstein stb.) egyfajta lineáris fejlődésként és kizáró ellentétként mutatta be az „abszolút” térfelfogással szembeállított „relacionális” tér fogalmát. Márpedig, ez a hazai szerzők által festett kép elfedi a „kvantitatív forradalom” alatt megfogalmazódó különféle térfelfogásokat, valamint az „abszolút/relatív/relacionális” térfelfogások kontextusonként változó, szituációba ágyazott jelentését és jelentőségét is – ahogyan ezt az előző tanulmányomban (Ginelli 2018c) részletesen bemutattam. A „pozitivismusellenes kollektív emlékezet” (Wyly 2009, 314.) tehát elhomályosítja a múlt pluralizmusát és egy egységes antipozitivisták frontként mutatja be a „kvantitatív forradalom” idején egymástól merőben különböző intellektuális és politikai pozíciókat, mindezt pedig Magyarországon tovább fokozza a pozitivismus fogalmának zavarossága és kifejtetlensége.

Éppen emiatt Magyarországon talán túlságosan elhamarkodott és célszerűtlen lenne a pozitivismus konkrét aspektusainak körülhatárolása és a *térelméleti hagyatékunk újraértékelése nélkül*, a nyugati szakirodalom legitimációs bázisára felkapaszkodva

újjáélesztenünk az „abszolút tér pozitívizmusa” és a „relacionális tér posztpozitivistá pluralizmusa” közti leegyszerűsítő ellentéteket. A szocialista időszakból származó implicit vagy látens pozitívizmus elleni, sematikus „leleplező” kritika ugyanis könnyen karikaturizálhatja a pozitívizmus *irányzatát*, amely a hazai közegben explicite nem is fogalmazódott meg (de a nyugati diskurzusban is csak az 1970-es évekre jelent meg), miközben így nemcsak a térbeliséggel kapcsolatos térfelfogások (az egykori „térbeli forradalom”) jelentősége, hanem a pozitívizmus társadalomkritikai vonásai is háttérbe szorulnak. A pozitívizmusnak ugyanis fontos szerepe volt többek közt a tudományos verifikáció és a hipotetikus elméletalkotás módszerének, a tudományos objektivitás kritériumainak, valamint a *pozitív* mint új és társadalmilag hasznos (!) tudás politikai programjának kidolgozásában is. Innen nézve, bár egyfelől jogos Timár (2003; 2009a; 2009b) kritikája, hogy az államszocialista politikai elnyomás miatt nem fogalmazódhatott meg a pozitívizmus, miközben a marxista-leninista ideológiai „máz” alatt egyfajta látens pozitívizmus is gátolta a kritikai irányzatok kibontakozását (habár ennek okát a szocialista társadalmi rendszerre vezeti vissza, ami felveti a rendszerváltás utáni tudományos folytonosságok problémáját), másfelől viszont ezzel kizárólag a hazai viszonyokra reagál, homogenizálja a pozitívizmust és elfedi olyan vonásait is, amelyek nem feltétlenül állnak ellentétben az általa kiemelt kritikai földrajzzal.

A fentiek miatt Magyarországon egyre inkább sürgetőnek tűnik a pozitivistá, analitikus és kvantitatív térelméleti felfogások újragondolása. Először is az előző fejezet (Ginelli 2018c) alapján érdemes rögzítenünk, hogy a pozitívizmus *episztemológiája* és a kvantitatív *módszertan* két gyakran, de nem szükségszerűen összekapcsolódó, különböző dolgokat jelentenek. Célszerűbb lenne a pozitívizmusra nem egy egységes „paradigmaként” vagy „irányzatként” gondolnunk, hanem inkább a „pozitívizmus kultúrájáról” beszélnünk (Ryan 2015), amely az episztemológiai álláspontokat nem megkerülve, de bizonyos érvelések és nézetek szelektív és olykor ellentmondásos érvényesülésének elismerésével, hitelesebben írja le a pozitívizmus különböző változatait és a valós kutatói és szakpolitikai gyakorlatokat is. A skolasztikus nevezéktani és térelméleti eszmeviták helyett tehát érdemes lenne a nemzetközi viták tanulságainak levonása mellett a hazai térfelfogásokat és térelméleteket *szituációba ágyazottságukban* megközelítenünk (Gyimesi 2011b; 2012). Az előző fejezet (Ginelli 2018c) következtetéseit tovább gondolva a magyar esettanulmánnyal kapcsolatban is felmerül, hogy egyrészt a „kvantitatív forradalom” hagyatékával szembeszálló „posztpozitívizmus” hazai adaptálásával nem termeljük-e újra a kritikai/kvantitatív és kvantitatív/kvalitatív ellentéteket, másrészt milyen *hazai* lehetőségeink lennének egy *kvantitatív, pozitivistá és egyben kritikai*

„tértudomány” számára? Talán a „kvantitatív forradalom”, a pozitívizmus és a kvantitatív eszköztár kritikai újraértelmezésével nemcsak a magyar szerzők által pedzegetett transzdiszciplinaritás feltételeinek megteremtéséhez, hanem új analitikus módszerek kidolgozásához és az új politikai gazdasági viszonyokba ágyazódó társadalmi egyenlőtlenségek felszámolásához is közelebb kerülhetünk.

Irodalom

- BARNES, T. J. (2003): What’s wrong with American regional science? A view from Science Studies. *Canadian Journal of Regional Science*, 26. évf. 1. sz. 3–26.
- BARNES, T. J. (2004): The rise (and decline) of American regional science: lessons for the new economic geography? *Journal of Economic Geography*, 4. évf. 2. sz. 107–129.
- BELUSZKY P. (1989): Magánjelentés a (társadalom-)földrajzról. *Tér és Társadalom*, 3. évf. 1. sz. 49–64.
- BENEDEK J. (2002): A földrajz térszemléletének hullámai. *Tér és Társadalom*, 16. évf. 4. sz. 221–228.
- BERNÁT T. (1989): Szükség van-e paradigmaváltásra a gazdaságföldrajzban? *Földrajzi Közlemények*, 37. évf. 1. sz. 31–40.
- BÖRÖCZ J. (1992): Kettős függőség és tulajdonvákuum: Társadalmi átalakulás az államszocialista félperiférián. *Szociológiai Szemle*, 2. évf. 3. sz. 3–20.
- CSÉFALVAY Z. (1988): A szociálgeográfia tegnap és ma. *Földrajzi Értesítő*, 37. évf. 1–4. sz. 237–255.
- CSÉFALVAY Z. (1989): „Behaviorista forradalom” a geográfiában. *Földrajzi Értesítő*, 38. évf. 1–2. sz. 147–165.
- CSÉFALVAY Z. (1990): *Térképek a fejünkben*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- CZIRFUSZ M. (2012): A térszemlélet szerepe a regionális tudomány, a gazdaságföldrajz és a közgazdaságtan viszonyában. In RECHNITZER J. – RÁCZ Sz. szerk.: *Dialógus a regionális tudományról*. Győr, Széchenyi István Egyetem Regionális- és gazdaságtudományi Doktori Iskola, Magyar Regionális Tudományi Társaság. 52–59.
- CZIRFUSZ M. – JELINEK Cs. – BERKI M. (2018): Marxista nézetek a térről és a térbeliségről. In FARAGÓ L. szerk.: *Kortárs térelméletek közép-kelet-európai kontextusban*. Budapest, Dialóg Campus. **oldalak**.
- DUSEK T. (2007): A társadalomföldrajz és a regionális tudomány különbségeiről. *Tér és Társadalom*, 21. évf. 2. sz. 137–140.
- DUSEK T. (2011): A regionális tudomány frontvonalairól. Gondolatok Lengyel Imre vitaindító tanulmányához. *Tér és Társadalom*, 25. évf. 2. sz. 197–209.
- ENYEDI Gy. (1961): Vita a gazdasági rayonkutatás elméleti és módszertani kérdéseiről. *Földrajzi Értesítő*, 10. évf. 1. sz. 117–121.
- ENYEDI Gy. (2001): A társadalomtudományok százada. (Az Akadémia alelnökeinek beszédei.) *Magyar Tudomány*, 46. évf. 2. sz. 170–174.
- ENYEDI Gy. (2007): A társadalomföldrajz és a regionális tudomány. Hozzászólás Probáld Ferenc cikkéhez. *Tér és Társadalom*, 21. évf. 2. sz. 133–135.

- ERDŐSI F. (2014): A térértelmezés néhány problémája, szempontjainak sokfélesége. *Tér és Társadalom*, 28. évf. 1. sz. 5–24.
- FABÓK M. – BERKI M. (2018): Új materialista relacionális térelméletek: A reprezentáción túl, szövevények hálójában. In FARAGÓ L.: *Kortárs térelméletek közép-kelet-európai kontextusban*. Budapest, Dialóg Campus. **oldalak.**
- FARAGÓ L. (1991): A térszemlélet változó tartalma. *Tér és Társadalom*, 5. évf. 1. sz. 103–109.
- FARAGÓ L. (2003): A tér kép egy olvasata és a „területi” tervezés. *Tér és Társadalom*, 17. évf. 1. sz. 19–40.
- FARAGÓ L. (2005): *A jövőalkotás társadalomtechnikája*. Budapest – Pécs, Dialóg Campus.
- FARAGÓ L. (2012a): Térértelmezések. *Tér és Társadalom*, 26. évf. 1. sz. 5–25.
- FARAGÓ L. (2012b): A tértudomány(ok) kihívásai. In RECHNITZER J. – RÁCZ Sz. szerk.: *Dialógus a regionális tudományról*. Győr, Széchenyi István Egyetem Regionális- és gazdaságtudományi Doktori Iskola, Magyar Regionális Tudományi Társaság. 87–98.
- FARAGÓ L. (2013): Térelméleti alapvetések konstruktivista ismeretelméleti megközelítésben. *Tér és Társadalom*, 27. évf. 4. sz. 3–29.
- GÁL Z. (2012): A pénzügyi tér és a regionális tudomány frontvonalai. Lengyel Imre vitaindító tanulmányának apropóján. *Tér és Társadalom*, 26. évf. 1. sz. 87–112.
- GINELLI Z. (2016a): Az amerikai regionális földrajz kanonizálásának tudományföldrajzi körülményei a két világháború között. *Földrajzi Közlemények*, 140. évf. 4. sz. 346–361.
- GINELLI Z. (2016b): Hungarian Human Geography since 1945. Kézirat, 62 p. Elérhető: https://www.academia.edu/35001378/Hungarian_Human_Geography_since_1945_draft_d_o_c_x
- GINELLI Z. (2018a): *The historical geographies of the „quantitative revolution”: Towards a transnational history of central place theory*. Ph.D. Dissertation, Eötvös Loránd University, Faculty of Sciences, Doctoral School of Earth Sciences. Beadás előtti kézirat.
- GINELLI Z. (2018b): Critical Remarks on the “Sovietization” of Hungarian Human Geography. In HÍNCU, Adela – KARÁDY Viktor szerk.: *The Social Sciences in the Other Europe since 1945*. Budapest, Pasts, Inc., Central European University.
- GINELLI Z. (2018c): Térbeli forradalmak: A „kvantitatív forradalom és a pozitivista térelméletek. In FARAGÓ L. szerk.: *Kortárs térelméletek közép-kelet-európai kontextusban*. Budapest, Dialóg Campus. **oldalak.**
- GYIMESI Z. (2011a): David Livingstone: Putting Science in its Place: Geographies of Scientific Knowledge (University of Chicago Press, Chicago, London, 2003). *Tér és Társadalom*, 25. évf. 3. sz. 165–171.
- GYIMESI Z. (2011b): Thomas S. Kuhn gondolatainak szerepe a földrajztudomány történetének kontextualista elbeszélésében. *Tér és Társadalom*, 25. évf. 1. sz. 81–99.
- GYIMESI Z. (2012): A tér és a hely apóriája. In NEMES NAGY József szerk.: *Térfolyamatok, térkategóriák, térelemzés*. Budapest, ELTE Regionális Tudományi Tanszék. 149–174.
- GYIMESI Z. (2014): The Contested Post-Socialist Rehabilitation of the Past: Dual Narratives in the Republishing of Tibor Mendöl’s Introduction to Geography. *Hungarian Cultural Studies. e-Journal of the American Hungarian Educators Association*, 7. sz. 242–273. <https://doi.org/10.5195/ahea.2014.172>

- GYÖRI R. (2005): Mendöl Tibor és a magyar történeti földrajz. *Földrajzi Közlemények*, 129. évf. 1–2. sz. 103–116.
- ILLÉS I. (1975): *Regionális gazdaságtan*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- JENSEN, R. t. G. – KARASKA, G. J. (1969): The Mathematical Thrust in Soviet Economic Geography – Its Nature and Significance. *Journal of Regional Science*, 9. évf. 1. sz. 141–152.
- KOVÁCS Cs. (1954): A gazdasági földrajz néhány elméleti kérdéséről. *Földrajzi Értesítő*, 3. évf. 2. sz. 414–432.
- KOVÁCS Cs. (1966): Térszemlélet és földrajz. *Földrajzi Közlemények*, 14. évf. 1. sz. 31–47.
- KOVÁCS Cs. (1971): Társadalmi-területi munkamegosztás. Tér és gazdaság. In SÁRFALVI Béla szerk.: *Válogatott tanulmányok a gazdasági földrajzból*. Budapest, Tankönyvkiadó. 205–242.
- KÓSZEGI L. (1964): *A területi tervezés főbb elvi és módszertani kérdései*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó.
- LACKÓ L. (1973): Gondolatok a gazdaságföldrajz és a területi tervezés kapcsolatáról. *Földrajzi Értesítő*, 22. évf. 2–3. sz. 297–309.
- LAMPLAND, M. (2011): The Technopolitical Lineage of State Planning in Hungary, 1930–1956. In HECHT, Gabrielle szerk.: *Entangled Geographies: Empire and Technopolitics in the Global Cold War*. Cambridge–London, The MIT Press. 155–184.
- LENGYEL I. (2010): A regionális tudomány „térnyerése”: Reális esélyek avagy csalfa délibábok? *Tér és Társadalom*, 24. évf. 3. sz. 11–40.
- LENGYEL I. – RECHNITZER J. (2004): *Regionális gazdaságtan*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus.
- MAZURKIEWICZ, L. (1992): *Human Geography in Eastern Europe and the former Soviet Union*. London, Belhaven Press.
- MÉSZÁROS R. (2000): *A társadalomföldrajz gondolatvilága*. Szeged, SzTE Gazdaság- és Társadalomföldrajzi Tanszék.
- MÉSZÁROS R. (2011): A regionális tudomány a változó világban. Megjegyzések Lengyel Imre tanulmányához. *Tér és Társadalom*, 25. évf. 2. sz. 210–214.
- NEMES NAGY J. (1988): A hazai területi kutatások mennyiségi elemzési kultúrája. *Tér és Társadalom*, 2. évf. 4. sz. 68–81.
- NEMES NAGY J. (1998): *A tér a társadalomtudományban*. Budapest, Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület.
- NEMES NAGY J. (2003): A regionális tudomány dualitása és paradigmái hazai tükröben. *Tér és Társadalom*, 17. évf. 1. sz. 1–17.
- NEMES NAGY J. (2007): Kvantitatív társadalmi térelemzési eszközök a mai regionális tudományban. *Tér és Társadalom*, 21. évf. 1. sz. 1–19.
- NEMES NAGY J. (2009): *Terek, helyek, régiók: A regionális tudomány alapjai*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- NEMES NAGY J. (2012): Tereid, tereim, tereink. (Reflexiók Faragó László Térértelmezések c. tanulmányához). *Tér és Társadalom*, 26. évf. 2. sz. 89–95.

- NEMES NAGY J. (2014): Térelmélet, tudománytörténet, tértudományok. *Tér és Társadalom*, 28. évf. 1. sz. 173–178.
- PERCZEL K. (1989): A magyar regionális tervezés történetéhez. *Tér és Társadalom*, 3. évf. 3. sz. 80–105.
- PROBÁLD F. (1973a): Berry, B. J. L., Horton, F. E.: *Geographic Perspectives on Urban Systems – with Integrated Readings*. (Városrendszerek a földrajz nézőpontjából – integrált olvasmányokkal.) Prentice-Hall, Englewood Cliffs, 1970. 564 p. *Földrajzi Értesítő*, 22. évf. 1. sz. 115.
- PROBÁLD F. (1973b): Haggett, P.: *Geography: a Modern Synthesis*. Harper and Row Publishers, 1972. 483 p. *Földrajzi Értesítő*, 22. évf. 1. sz. 115–116.
- PROBÁLD F. (1974): Beszámoló az Amerikai Egyesült Államokban, illetve a Szovjetunióban tett tanulmányok néhány tapasztalatáról. *Földrajzi Közlemények*, 22. évf. 2. sz. 173–175.
- PROBÁLD F. (1995): A regionális földrajz helye a geográfiában. In NEMES NAGY József szerk.: *Regionális Tudományi Füzetek*, 2. Budapest, ELTE Regionális Földrajzi Tanszék.
- PROBÁLD F. (1999): *A földrajz fejlődése a XX. század második felében*. In MENDÖL Tibor: *A földrajztudomány az ókortól napjainkig*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó. 224–257.
- PROBÁLD F. (2001a): *Tájföldrajz, regionális földrajz: a hidépítés szükségessége*. Magyar Földrajzi Konferencia.
- PROBÁLD F. (2001b): A regionális földrajz helye a geográfiában. (Háttérvázlat.) In NEMES NAGY J. szerk.: *Regionális Tudományi Füzetek*, 6. Budapest, ELTE Regionális Földrajzi Tanszék. Elérhető:
http://geogr.elte.hu/ref/REF_Kiadvanyok/REF_RTT_06/RTT-6hu.html
- PROBÁLD F. (2007): Társadalomföldrajz és regionális tudomány. *Tér és Társadalom*, 21. évf. 1. sz. 21–33.
- RECHNITZER J. (2005): Tükör által nem elhomályosítva (A posztmodern, a paradigmák, a mainstream és a csábítás ördöge a regionális tudományban). *Tér és Társadalom*, 19. évf. 3–4. sz. 1–12.
- RECHNITZER J. (2007): A társadalomtudomány új ága: A regionális tudomány. *Magyar Tudomány*, 12. sz. 1580–1589.
- RYAN, P. (2015): Positivism: paradigm or culture? *Policy Studies*, 36. évf. 4. sz. 417–433.
- SAUSHKIN, J. G. (1962): Economic Geography in the U.S.S.R. *Economic Geography*, 38. évf. 1. sz. 28–37.
- SAUSHKIN, J. G. (1971): Results and prospects of the use of mathematical methods in economic geography. *Soviet Geography*, 12. évf. 4. sz. 416–427.
- STEINMETZ, G. szerk. (2005): *The Politics of Method in the Human Sciences*. Cambridge, MA, Harvard University Press.
- TIMÁR J. (2001): A modern társadalomföldrajz szemlélete és módszerei. In NEMES NAGY J. szerk.: *Regionális Tudományi Füzetek*, 6. Budapest, ELTE Regionális Földrajzi Tanszék.
http://geogr.elte.hu/ref/REF_Kiadvanyok/REF_RTT_06/RTT-6hu.html
- TIMÁR J. (2003): Problémák és perspektívák: „Mi a teendő” a kialakulóban lévő kritikai geográfia számára Magyarországon? *Tér és Társadalom*, 17. évf. 2. sz. 53–65.

- TIMÁR J. (2004): What Convergence between What Geographies in Europe? A Hungarian Perspective. *European Urban and Regional Studies*, 11. évf. 4. sz. 371–375.
- TIMÁR J. (2006): The transformation of social and cultural geography during the transition period (1989 to present time) in Hungary. *Social and Cultural Geography*, 7. évf. 4. sz. 649–667.
- TIMÁR J. (2009a): Communist and Post-Communist Geographies. In KITCHIN Rob – THRIFT Nigel szerk.: *International Encyclopedia of Human Geography. Vol. 1.* 214–220.
- TIMÁR J. (2009b): Kritika és társadalomelmélet – néhány érv a kritikai földrajz “védelmében”. *Tér és Társadalom*, 23. évf. 4. sz. 225–231.
- VARRÓ K. (2005): Faragó László: A jövőalkotás társadalomtechnikája. (Dialóg–Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2005. 240 o.) *Tér és Társadalom*, 19. évf. 1. sz. 171–174.
- WYLY E. (2009): Strategic positivism. *The Professional Geographer*, 61. évf. 3. sz. 310–322.

4. A tudományos magyarázat problémája a területi kutatásokban

DUSEK TAMÁS

Bevezetés

A tudományos magyarázat, az okság és a megértés egymással szorosan összefüggő fogalmak: tudományos magyarázatot adni valamire annyi, mint feltárni az okait, aminek révén megértjük azt a valamit (eseményt, jelenséget, sajátosságot, rendszert). Igazából nem egy konkrét valami az érdekes, hanem sok-sok valami, egyedi események és általánosabb kategóriák, törvények, szabályok együttesen, és a közöttük lévő kapcsolatok megértése. Sajnos, sem a magyarázat, sem az okság nem egyszerű koncepciók, mivel a tudomány tárgya sokféle és sokféleképpen megközelíthető. Ezért jelen tanulmány a területi kutatások során felvetődő kérdéseknek csak egy szűk, de fontos szeletére tud kitérni, vagyis leginkább a tudományos magyarázatnak a területi kutatásokban fellépő sajátosságaira, más tudományokkal való hasonlóságaira és különbözőségeire.

A tanulmány az angol nyelvű szakirodalomra korlátozódik, amely az 1940-es évektől vált dominánssá a földrajzban is, olyan aszimmetrikus kapcsolattal, hogy az angol nyelvű irodalom valamennyire hat a többi nyelvű irodalomra, míg az ellentétes irányú hatás elhanyagolható (Garcia–Ramon 2003). Azt megelőzően a nemzeti geográfiák közül a németnek volt a legjelentősebb befolyása, például az angolszász földrajzra is.⁶⁴

A 20. század közepéig a földrajz művelői nem gyötörték magukat olyan kérdésekkel, hogy vajon kutatásaik megfelelnek-e a más tudományokban a tudományosság kritériumaként megfogalmazott elvárásoknak. Míg a biológia, közgazdaságtan, szociológia és a nyelvészet egyes 19. századi képviselőit a fizika látványos sikerei arra sarkalltak, hogy a saját területükön adekvát módszerek helyett az élettelen természet (vélt) kutatási módszereinek átvételével biztosítsanak tudományterületüknek a fizikával megegyező státuszt és presztízst, addig a földrajz képviselőire ez a monista⁶⁵ mentalitás a 20. század közepéig nem volt

---

⁶⁴ A mennyiségi elemzések magyar szakirodalomban való megjelenésével foglalkozik, röviden érintve az alkalmazási feltételek kérdéseit is Nemes Nagy József több tanulmánya: Nemes Nagy (1988), Nemes Nagy (2001), Nemes Nagy (2007). A földrajz történetével, ismeretelméletével foglalkozik Benedek (2000), Mendöl (1999), Probáld (1995). Jelen írás témájához közelebb áll Czirfusz (2010) tanulmánya a faktoranalízis területi alkalmazásának elvi kérdéseiről.

⁶⁵ A fizika módszereinek alkalmazását olykor a pozitívizmus egyik sajátosságaként határozzák meg. Például Wright: „A pozitívizmus egyik fontos tétele a módszertani monizmus, vagyis – a tudományos vizsgálódások tematikus sokfélesége mellett – a tudományos módszer egységének eszméje. A pozitívizmus második tézise szerint az egzakt természettudomány, közelebről: a matematikai fizika olyan módszertani eszményt vagy mintát jelent, amely – a humán diszciplínákat szintén ide sorolva – mércéje az összes többi tudomány fejlettségének és tökéletességének is.” (Wright, 1987, 45.) Én azért kerülöm a jelző nélküli pozitívizmus kifejezést, mert a

jellemző. Ezt követően több olyan irányzat is jelentkezett, amely az elméleti területi kutatások számára is a törvénykeresést jelölte ki célnak, a területi törvények keresését, az alkalmazott kutatások számára pedig ezek alkalmazását írta elő.

A tanulmány nagy része általános elvi, fogalmi, módszertani áttekintést ad a fentiekről, az utolsó rész megközelítése történeti (legalábbis hangsúlyaiban, az addigi részekben is vannak történeti elemek, és az utolsó részben is általánosak). Az 1950-es és 60-as évek kitüntetett kezelését az indokolja, hogy a tárgyalt kérdések leginkább ebben az időszakban voltak előtérben, összefüggésben az akkor befolyásos pozíciókat elfoglaló (de sohasem egyeduralkodó vagy domináns) tértudományi és kvantitatív irányzatok előretörésével. Ami a történeti részt illeti, az a terjedelmi korlátoknak megfelelően inkább csak illusztratív szereppel bír, de a mondanivalót érdemben nem befolyásolja az, hogy a nüansznyi részletek hogyan alakultak.⁶⁶

Azóta a helyzet két fontos szempontból is lényegesen megváltozott. Egyrészt, a tértudományi és kvantitatív megközelítés, bár változatlanul jelentős képviselőkkel bír, relatív helyzete alapján háttérbe szorult, de nem az általa bírált regionális földrajz újbóli megerősödése miatt, hanem az olyan felfogásokkal szemben, amelyek az 1950-es években még nem is léteztek, és amelyek számára a törvénykeresés és az oksági magyarázatok problémája legfeljebb a kvantitatív és tértudományi irányzatok kritikája során jelenik meg: kritikai földrajz, új kultúrföldrajz, újbaloldali földrajz, egzisztencialisták, fenomenológusok, dekonstrukcionista, értelmezés-relativisták, cselekvőhálózatosok, elképzelt földrajzok, marxisták, újmarxisták, globalizációellenesek, piacellenesek, aktivisták, antirasszisták, anarchisták, humanisták, feministák, genderteoretikusok, gyerekgeográfusok, pszichogeográfusok, radikálisok, jogvédők, állatvédők, háborúellenesek, antiimperialisták, ökológusok-környezetvédők, queerek és a különböző „poszt”-ok, mint a posztmarxisták, posztmodernek, posztkolonialisták, posztstrukturalisták.⁶⁷ Ezen irányzatok némelyikéről a jelen kötetben

---

pozitívizmus egy másik értelme vagy jelentésrétege szerint a tapasztalati megfigyelésből való kiindulást jelenti, ez pedig gyökeres ellentétben áll a társadalmi és emberi jelenségek matematizált leírásával. Ezért nem az egymásnak ellentmondó jelentésrétegeket tartalmazó pozitívizmus, hanem a (módszertani) monizmus kifejezést használom. A logikai pozitívizmus kifejezés már egyértelműbb, de az eredeti pozitívizmustól az is nagyon eltérő sajátosságokkal rendelkezik.

⁶⁶ Ezeknek a részleteknek az antikvárius irányultságú kutatása óriásira duzzadt irodalommal rendelkezik. A részletek iránt érdeklődőknek ajánlható például Trevor Barnes több tucat tanulmánya, a visszaemlékezések, memoárok, interjúk tömege. Az inkább a történeti kérdések racionális rekonstrukciója iránt érdeklődőknek jobban megfelel az angolszász geográfia ismeretelméleti, ontológiai evolúciójának nagyszerű áttekintését adó Ronald Johnston hét kiadást megért kötete, amelynek ismerete ugyanakkor nem pótolja az eredeti művek ismeretét.

⁶⁷ Bár a törvénykeresés idegen ezen irányzatoktól, a magyarázat sokféle formája lehet jellemző rájuk, amiknek részletezése, tipizálása, értékelése nem tárgya a tanulmánynak.

szereplő tanulmányokban is esik szó. Másrészt az ötvenes-hatvanas években az ismeretelméleti alapok tárgyalásának, így a törvénykereséssel kapcsolatos álláspontoknak is rendszeresen helyet adtak a folyóiratok. A téma így szem előtt volt, az érdeklődők aktuális, frissen megjelent tanulmányokból is tájékozódhattak, azokra oda-vissza reagálhattak. Ez napjainkban nem jellemző, ami az ismeretelméleti kérdésekkel kapcsolatos műveltség visszaszorulásának a veszélyével jár.

A tudományos precizitás mértéke a vizsgálat tárgyától függ

A tudományok a megismerés tárgya alapján lehetnek tapasztalatiak (empirikusak, szintetikusak) és formálisak (analitikusak). Utóbbiak közé tartozik a matematika (és egyes ágai, mint például a geometria,⁶⁸ a topológia, a számelmélet, az algebra, a függvénytan, a játékelmélet, a kombinatorika, a valószínűségszámítás) és a logika, amelyek a világ leírására alkalmas eszközöket fejlesztik, de nem magával a tapasztalati valósággal foglalkoznak. A matematika tehát nem a tapasztalati valósággal foglalkozik. Mindaddig, amíg matematikai szimbólumokkal megadott és elméleteknek nevezett rendszerek elemeit nem kötik össze a valósággal (nem határozzák meg például a változók tapasztalati úton történő megfigyelésének, mérésének módját), addig az illető elmélet, neve és a leírása során használt sokszor megtévesztő terminológia (megtévesztő, mert valójában nincs tapasztalati tartalma) ellenére valójában nem az empirikus tudománynak lesz a része, hanem jó esetben az agyat megmozgató érdekesség marad.

A tapasztalati tudományok precizitása előtt álló objektív korlátokra utal Einstein sokszor idézett megállapítása a Geometria és tapasztalat című tanulmányának elejéről, miszerint amennyiben a matematika törvényei a valóságra vonatkoznak, nem bizonyosak (=biztosak); amennyiben viszont bizonyosak (=biztosak), nem a valóságra vonatkoznak (Einstein 2005). A populációbiológiai elméletek kapcsán Levins az általánosság, a valósághűség és a pontosság közötti szükségszerű ellentmondásról ír, vagyis nem lehet egyszerre növelni az elmélet általánosságát, valósághűségét és pontosságát. A populációbiológiába áramló fizikusokra szerinte a valósághűség feláldozása jellemző a pontosság és általánosság érdekében, vagyis általános egyenletek pontos eredményekkel, amelyek ugyanakkor távol állnak a tapasztalati valóságtól. Az általános elméletekre háromféle pontatlanság jellemző szerinte: eltekintenek a kis hatást gyakorló tényezőktől és a nagy hatást gyakorló, de ritkán előforduló tényezőktől,

---

⁶⁸ A matematika ágai közül a térbeli viszonyokkal formálisan foglalkozó geometriának kitüntetett a szerepe a területi kutatásokban. Egyes megközelítések (a tértudomány szószólói) egyenesen geometriává akarták átalakítani a területi kutatásokat.

nem adják meg a matematikai függvények pontos formáját, és a makroszintre koncentrálva nem adnak információt a mezoszintű eseményekről (Levins, 1966).

A tapasztalati tudományok precizitása nem a kutatók „ügyességén”, hanem a vizsgált rendszerek összetettségén múlik. Egy kétváltozós fizikai probléma, például a gáz mennyisége és a gáznyomás közötti kapcsolat (miközben a hőmérséklet változatlan) vagy a fényforrástól való távolság és a megvilágítás közötti determinisztikus kapcsolat leírása sokkal egyszerűbb, mint mondjuk a Naprendszer gravitációs mezőjének a meghatározása. Mindkét példa az élettelen természetre vonatkozik, ahol a rendszereket alkotó elemek célorientált vagy meghatározhatatlanul bizonytalan viselkedésével nem kell számolni.

Az élő természet vizsgálatakor megfigyelt rendszerek komplexitása összehasonlíthatatlanul nagyobb a klasszikus fizika kétváltozós és néhányváltozós egyirányú kapcsolatú problémáinál. Konrad Lorenz alapvető módszertani hibának nevezi az organikus rendszerek olyan vizsgálatát, amelynél egyetlen oksági kapcsolatot kísérletileg vagy gondolatban elkülönítenek az oksági kapcsolatok komplex rendszerétől, és azt csak egy irányban vizsgálják, miközben megfeledkeznek a többi tényezőről és a kapcsolatok kölcsönös jellegéről, a visszacsatolásokról⁶⁹ (Lorenz, 1985, 52.). Később úgy ír, hogy „az organikus rendszerek szerkezeti leírása annál kevésbé mellőzhető, minél sokrétűbb maga a rendszer, s ezzel együtt a benne működő kölcsönhatások. A magasabb rendű élőlények központi idegrendszere s az abban lejátszódó kölcsönhatások, melyekre a társulás rendszere épül, jelentik a létező legbonyolultabb rendszereket. Ennek ellenére a magatartást vizsgáló tudományokban, a pszichológiában és – megfoghatatlan módon – még ennél is inkább a szociológiában a fizikusok módszereinek (tegyük még hozzá: félreértett módon való) utánzása a divat.” (Lorenz, 1985, 84.)

A Lorenz által jelzett interakciók már a legegyszerűbb esetben, két ember együttműködésekor is megakadályoznák a kétváltozós determinisztikus kapcsolatok alkalmazását és az egyik ember tevékenysége elkülönült hatásának a mérését. Ezt egy egyszerű példával lehet érzékeltetni. Ha egy ember épít egy téglafalat, akkor termelékenysége mérhető az egységnyi idő alatt beépített téglák számával. Ha két ember építi a falat, mondjuk két végétől elkezdve külön-külön, akkor a falhoz történő hozzájárulásuk mérhető a beépített téglák arányával. De ha egyikük a téglákat fekteti, a másikuk a habarcsot keveri és a téglákat adogatja, akkor

---

⁶⁹ Külön tanulmány tárgyát képezné a kölcsönös oksági kapcsolatok figyelmen kívül hagyásából fakadó tipikus magyarázati hibák a területi elemzések során.

külön-külön hozzájárulásuk már nem mérhető egzakt módszerekkel ebben az egyébként még mindig elég egyszerű, de mégis valamilyen kölcsönhatást már tartalmazó rendszerben.

Bár Lorenz a központi idegrendszert tekinti a legbonyolultabb rendszereknek, az emberek közötti kapcsolatokból álló vagy azokon alapuló rendszerek (mint a társadalom, gazdaság, nyelv) a komplexitás szempontjából az idegrendszerhez hasonlóak, és nem a kétváltozós klasszikus fizikai problémákhoz. Hogyan próbálná meg bárki is például a kereslet törvényét az ár állandó és egzakt formában megadott függvényeként kezelni, vagy az ingatlanárakat, népsűrűséget egy település központjától való távolság függvényében, egzakt függvényformával leírni,⁷⁰ vagy egy biológiai példával élve, a szén-monoxid belélegzésének hatását az emberi szervezetre függvényekkel magyarázni? Annak ellenére, hogy az ilyen függvények általános valóságérvénye elemi tapasztalatoknak mond ellent, mégis tartósan és makacsul vannak támogatói annak a nézetnek, hogy az egyszerű kétváltozós fizikai problémáknál látható determinisztikus kapcsolatok kutatása jelenti minden tudományos vizsgálat számára az elérendő eszményképet, és amely tudomány erre nem képes, az alacsonyabb rendű.⁷¹ Így jön létre az élettelen természettudomány, élő természettudomány, viselkedési tudományok és társadalomtudomány, humán tudományok hierarchia, pedig valójában az eltérő kutatási területek eltérő komplexitása befolyásolja azt, hogy a fenti sorrendben a magyarázatok egyre távolabb kerülnek az egyszerű kétváltozós determinizmustól. Ennek az ismeretelméleti monistának nevezhető felfogásnak a káros volta a tudományos kutatás finanszírozásában, támogatási kritériumaiban is jelentkezhet.⁷²

A monista álláspont az elméleti irányultságú területi kutatások feladatát a természettörvények felfedezésében határozza meg. Ennek a nézetnek egyik korai⁷³ propagálója, az asztrofizikus

---

⁷⁰ Adott település adott időpontbeli ingatlanárai, népességeloszlása leírhatók a tapasztalati adatok fényében azokat közelítő függvényekkel, és ezek érdekesek történetileg is, elméletileg is (Dusek, 2004, 44.). Ezek azonban mégis az itt és mostra vonatkozó ad hoc leírások, amik kategorikusan különböznek a természettörvényektől.

⁷¹ Legfeljebb még a valószínűségi törvények jelenthetnek kivételt, amivel, pártolói szerint legalábbis, meg lehet haladni a tévesen elavultnak minősített newtoni fizikát és a sokkal fejlettebbnek tartott kvantumfizika szintjére lehet lépni. A valószínűségszámítás sikeresen alkalmazható a termodinamikában, kvantummechanikában, genetikában és még néhány más területen, ahol alkalmazási feltételei (véletlen tömegjelenségről van szó) adottak. Használatának problémáit nem részletezem, korábban részben megtettem már (Dusek, 2004, 202-204.; Dusek 2006; Dusek 2008; Dusek 2013).

⁷² A természettudomány módszertanát másoló földrajz sikeréhez, amerikai terjedéséhez jelentősen hozzájárult, hogy képviselői bőkezű támogatásokat kaptak olyan szervezetektől, mint a National Science Foundation, Resources for the Future, Office of Naval Research, National Institute of Health, Rockefeller Foundation és egyéb tudománytámogató forrásoktól (Scott 2000; Barnes–Wilson 2014).

⁷³ Stewart csak a földrajzi kutatás számára korai propagálója a monizmusnak. A fizikai és társadalmi jelenségek izomorfizmusát hirdető monista materialista társadalomfizikának az ókori görög gondolkodók között is voltak hívei, Sorokin szerint Empedoklész, Leukipposz, Démokritosz, Anaxagorasz és Lukréciusz a hívek reprezentatív mintáját jelenti; Stewart közvetlenebb előzménye a gravitációs modell kapcsán sokszor emlegetett Henry Carey (Sorokin, 1928, 3-13.).

végzettségű Stewart úgy írt 1947-ben, hogy a továbbiakban nem lehet figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy az emberek, átlagosan és legalábbis bizonyos körülmények között, matematikai szabályoknak engedelmeskednek, amelyek a fizika egyszerű törvényeihez hasonlítanak (Stewart, 1947, 485.). Stewart ezt a települések népességszámát leíró sorrend-nagyság szabállyal (amit a magyar szakirodalomban gyakran sorrend-nagyság „törvény”-nek fordítanak) és a népességpotenciállal látta alátámaszthatónak. Stewart példái azonban messzemenően eltérnek a természettörvényektől, velük éppen az azoktól való lényeges eltéréseket lehetne illusztrálni (Dusek 2003).

Az oksági magyarázatokban szereplő okok formái

Az okság a jelenségek, események, dolgok közötti kapcsolatra vonatkozó olyan ismeretelméleti kategória, amelynek elfogadása mindenféle magyarázat előfeltételét jelenti. Az oksági elv nélkül az egyedi jelenségek feljegyzésére lenne csak lehetőség, azok közötti kapcsolatok vizsgálatára nem. Gondban lennének a leírással is, mivel az általános fogalmak használatának sem lenne alapja amiatt, hogy minden egyes esemény a többitől elszigetelten kezelendő egyedi jelenség lenne. Az oksági elv tagadása a tudomány és a racionalitás tagadásával egyenértékű. Ennek ellenére vannak hívei annak a nézetnek, hogy a tudománynak nem feladata a magyarázat, csak a megfigyelés, leírás és a magyarázat nélküli előrejelzés.⁷⁴

A magyarázat mellett gyakran hivatkoznak az előrejelzésre is, ez azonban több okból félreértésekhez vezet. Az egyik az előrejelzés szó többértelműsége: az előrejelzés jelentheti egyrészt annak bemutatását, hogy egy ok milyen következményhez vezetne (például: ha 20 tonnát meghaladó jármű hajt a hídra, akkor az összeomlik) és másrészt jelentheti valami alakulásának az időbeli előrejelzését. Az első értelme a magyarázattal rokon jelentésű és az okság kérdésköréhez kapcsolódik, bár nem szükségszerűen. A második jelentés tartalma attól függ, mire vonatkozik az időbeli előrejelzés. Az előrejelzéssel kapcsolatos további problémák sokkal bonyolultabbak, részletezésükre nincs lehetőség. Összefüggnek a szükséges ok, elégséges ok, valószínű ok megkülönböztetéseivel és azzal, hogy az előrejelzéshez fel lehet használni olyan információkat is, amelyek valójában nem okozzák az előrejelzett eseményt, hanem együtt mozognak vele vagy egyéb kapcsolat van köztük.

---

⁷⁴ Az analitikus filozófus, matematikus Russell Az ok fogalmáról írt (1912-ben megjelent) tanulmányában az okság törvényét egy elmúlt kor törvényének tekintette, az okot tudományelőtti fogalomnak, amelyet a függvény tudományos fogalma váltott fel. A fizika szerinte azért nem kutat az okok után, mert azok nincsenek (Russell, 1976). Az egyirányú ok fogalmának felcserélése a fizikában a függvényszerű kapcsolattal még támogatandó is, mert egyértelműsíti a szóhasználatot.

Egy természeti esemény, körülmény, jellegzetesség oksági magyarázatában szereplő állítások az egyetemes természettörvény típusú alapállítások és az egyedi, speciális, konkrét állítások közötti kontinuumban helyezkednek el. Ezt legtöbbször egyszerűen két részre osztják – legyen az Popper A tudományos kutatás logikájában 1934-ben, vagy Hempel és Oppenheim 1948-as befolyásos tanulmányukban, ami alapján a magyarázat deduktív-nomologikus⁷⁵ modelljeként említik –, általános természettörvény típusú állításokra, másrészt, speciális kiinduló körülményeket leíró állításokra. Ez nem szerencsés, mert gyakorlati okok miatt a specialitásnak és az általánosságnak különböző fokozatai léteznek, az állítások általánossági foka eltérő, ami olyan megfogalmazásokban is érzékeltetődik, mint az alaptörvény, törvény, szabály. Mindez a területi kutatások során (például a geológiában, hidrológiában, légkörfizikában – a példák azért ezek, mert még a természettudományokról van szó) különösen nyilvánvalóan látszik. Az árapály jelenségét például lehet magyarázni nagyon általánosan a gravitációval, vagy konkrétan a Hold szerepével (bár az árapály visszahat a Holdra, csak utóbbi hatás gyakorlatilag elhanyagolható). Az árapály ugyanakkor más jelenségeket magyaráz a biológiában, közettanban, amik viszont szintén magyarázatul szolgálhatnak más területek számára. A determinisztikus törvényeken kívül statisztikai (valószínűségi) törvények is szerepet játszhatnak a magyarázatban (például a termodinamikában, genetikában). Ha a magyarázatban explicit módon nem sorolnak fel minden természettörvényt, amely befolyásolja az esemény alakulását, esetleg egyet sem említenek meg, attól még ugyanúgy érvényes marad a fenti modell, mert a nyilvánvaló, triviális tényezők kihagyhatók az okok felsorolásából.

Eddig az élettelen természetről volt szó. A biológiai, emberi és társadalmi eseményeknél a fentiek kiegészülnek egy teleologikus elemmel, a cél, szándék, motívum, indíték vizsgálatával. Vagyis, míg annak a kérdésnek nincs létjogosultsága, hogy mi a célja a bolygók ellipszis alakú pályájának, a mi a célja (vagy inkább funkciója) a zsiráfok hosszú nyakának, mi a funkciója az esőtáncnak, van értelme. Tolsztoj következő példája jól érzékelteti a különféle típusú magyarázatok lehetőségét. „Mikor az alma megérett és lehull, - vajjon miért hull le? Azért-e, mert a föld vonzza, azért-e, mert a kocsánya elszáradt, azért-e, mert a nap kiszáritotta, mert nehezebbé lett, mert a szél megrázta, vagy tán azért, mert a fa alatt ácsorgó gyerkőcz szeretné megenni?

---

⁷⁵ A nomosz, görögül törvény jelentésű szóból.

Magában véve egyik ok sem elegendő. Minden azoknak a körülményeknek az összejátszásából ered, a melyek mellett az életnek minden szerves és elementáris eseménye végbe szokott menni. És annak a botanikusnak, a ki arra lyukad ki, hogy az alma azért hullt le, mert a sejtiszöveve bomlásnak indul, éppen annyira igaza van, mint annak a gyerkőcnek, a ki a fa alatt állván úgy találja, hogy az alma azért hullott le, mert ő meg akarta enni, s mert imádkozott érte. Épp úgy igaza lesz, vagy nem lesz igaza annak, a ki azt állítja, hogy Napoleon azért ment Moszkvába, mert akart, s azért pusztult el, mert a pusztulását Alexander kívánta, mint a hogy' igaza lesz vagy nem lesz igaza annak, a ki azt állítja, hogy egy sok millió pudnyi súlyú, aláaknázott hegy azért omlott össze, mert az utolsó munkás egy utolsót vágott bele a csákányával.” (Tolsztoj, 1963, 8.)

Az oksági magyarázatokban tehát nagyon sokféle, eltérő általánosságú fokú állítás vehet részt. A tudományos kutatás nagy része alkalmazott jellegű, ekkor a törvényeket külső adottságként fogadják el és használják fel az egyedi események magyarázatában, de a magyarázat fő hangsúlyaként inkább más egyedi eseményekkel való kapcsolatok feltárására törekszik. A kutatás kis része irányul új törvények kidolgozására. Ekkor az egyedi események a törvények illusztrációiként szolgálnak.

Amikor egy természeti, és különösen egy társadalmi jelenség magyarázata során az oksági szálakat szeretnék felderíteni, akkor a területi szempont a különböző attribútum változókhoz képest egy sajátos kategóriát fog alkotni, aminek az az oka, hogy a területi jellemzők az összes többi potenciális attribútum jellemző mellett, azokra ráarakódva, egyszerre jellemzik a természeti-társadalmi környezet összetevőit. Néhány alapesetet azonban meg lehet különböztetni egymástól. A társadalmi elemzések során, amelyek bonyolultabbak a természeti elemzéseknél, négy alapeset adódik. Először is, a területi tényező gyakorolhat direkt, közvetlen hatást egy attribútum változóra. Ennek egyik legnyilvánvalóbb esete a klimatikus viszonyok és az időjárás hatása. Másodsor, a területi tényezőnek indirekt, közvetett a hatása, mivel elsődlegesen direkt hatást az attribútum változók területi eloszlására gyakorol, például az emberek mobilitása, vagy egy adott területen belüli folyamatra gyakorolt hatás révén. Harmadsor, az attribútum tényezők hatással vannak az emberek lakóhelyválasztásra, és ekkor az attribútum tényezők egyszerre gyakorolnak direkt hatást a területi jellemzőkre és a viselkedési jellemzőkre is. A magyarázat negyedik típusa, hogy az attribútum változók a lakóhelyválasztáson keresztül befolyásolnák a viselkedést. Ez egy területi kutató által

elfogadható lehetőség, de a főáramú társadalomkutatói elemzésekben ritkán találkozhatunk vele.

Vannak-e területi (földrajzi) törvények?

Az alcímben lévő kérdésre vonatkozóan természetesen nem elégedhetünk meg egy igen-nem válasszal, mondjuk azzal, hogy igen, hiszen:

1. ismert a földrajz első törvénye: a közelebbi dolgok szorosabb kapcsolatban vannak egymással, mint a távolabbiak (és ezzel egyenértékű más megfogalmazásai Tobler 1970-es tanulmányában írtak alapján);
2. ismertek Ravenstein migrációs törvényei;
3. ismert a kiskereskedelem gravitációs törvénye (Reilly-törvény);
4. ismert a „sorrend-nagyság törvény”, amely egy ország településeinek a nagyság szerinti sorrendje és nagysága közötti kapcsolatra vonatkozik;
5. ismert Jefferson törvénye a legnagyobb városról;
6. ismert Horton három törvénye, amelyek a vízgyűjtő területek folyóhálózataira vonatkoznak;
7. ismert Hack törvénye, amely a medencék területe és a folyók hossza közötti kapcsolatra vonatkozik.

Ezen példák egyike sem törvény a szó eredeti értelmében, ami szerint egy törvény egyetemes érvényű, szükségszerű kapcsolatot ír le két különböző jelenség között események osztályaira vonatkozóan. A törvény sajátosságainak valamelyik része mindegyikből hiányzik: vagy a szükségszerűség, vagy a két különböző koncepció, vagy az általánosság, vagy mindhárom.

A Tobler által megfogalmazott első törvény vagy egy nagyon széleskörű és intuitíve is könnyen elfogadható általánosítás (mindenki tapasztalja, hogy közeli helyekre könnyebb, olcsóbb, kevésbé időigényes eljutni, mint távolabbi helyekre), vagy apodiktikusan igaz megállapítás, mert cáfolása ellentmondásokhoz vezet (a közelség fontossága nélkül milyen erő állna például a települések létrejöttének háttérében?), vagy tautológia, mert mind a „távolság”, mint a „kapcsolat” fogalmát lehet úgy operacionalizálni, megmérni a távolságot és a kapcsolat erősségét, hogy igaz maradjon a megállapítás. Túlzott általánossága (mire

vonatkozik? mik közötti kapcsolatra?) és az operacionalizálás hiánya miatt azonban nem alkalmas olyan tesztelésre, amelyet egy törvénytől elvárnánk.⁷⁶

Ravenstein 1876 és 1889 között három tanulmányt is publikált, aminek a címében megjelent a migráció törvényei kifejezés. Ravenstein 11 törvényt fogalmazott meg (Grigg 1976). Ezek valójában nem törvények voltak, hanem az angliai migrációra vonatkozó feltevések, amelyek vagy igazak, vagy nem az angliai migrációra, egyetemes igazságuk pedig fel sem merül. Például az egyik „törvény” úgy szólt, hogy a városok lakói kevésbé hajlamosak a migrációra, mint a falvaké; egy másik szerint minden egyes áramlás megteremti az ellensúlyozó ellenirányú áramlást. A leginkább egyetemes, nemcsak a 19. századi Angliára vonatkoztatható „törvénye” szerint a migránsok többsége csak kis távolságra költözik (bár a „kis távolság” nem elég pontos megfogalmazás egy teszteléshez).

Reilly kiskereskedelmi gravitációs törvénye arra jó, hogy amennyiben tapasztalati adatokkal rendelkeznek egyes kiskereskedelmi egységek vásárlóinak lakhelyéről, akkor ki lehet fejezni azt, hogy a távolság függvényében hogyan oszlanak el a vevők. Vagy lesz valamilyen (de nem determinisztikus) kapcsolat a távolság és az elhelyezkedés között, vagy nem, mert véletlenszerű lesz az eloszlás. Törvénynek nyoma sincs ebben az esetben.

A negyedik példa nem törvény, bár az elméleti fizikus Auerbach „A népességkoncentráció törvénye” című tanulmányában törvényként fogalmazta meg 1913-ban. Később vegyesen törvényként (law) és szabályként (rule) fordul elő az angol szakirodalomban. Ez nem más, mint egyszerű statisztikai kapcsolat két változó (a települések nagyság szerinti sorrendje és nagysága) között, ami se nem determinisztikus, se nem valószínűségi, hanem országokként és időszakokként különböző konkrét formát öltő, a határváltoztatásokkal együtt megváltozó. Formailag megegyezik azzal, mintha valaki azt mondaná, hogy egy repülőgép utasainak a tömege (kilogramm) és a tömeg szerinti sorrendje egy törvénnyel leírható, a sorrend-nagyság vagy sorrend-testsúly törvénnyel. A konkrét eredmény repülőgépről repülőgépre különböző lenne, törvénynek vagy valószínűségi kapcsolatnak nyoma sincs.

Az ötödik példa (angolul „The law of primate city” című 1939-es tanulmányban fogalmazta meg Jefferson) nem törvény, hanem egy matematikai azonosság: egy ország lakosságszám

---

⁷⁶ Tobler első földrajzi törvényével az *Annals of the Association of American Geographers* folyóirat 94. évfolyama 2. száma több tanulmánya foglalkozik. Egyetértek Smith (2004) megállapításával, miszerint ha Tobler nem a törvény kifejezést használja, hanem mondjuk a szabályt, vagy csak leírja azt, hogy a közeli dolgok közötti kapcsolat erősebb, mint a távoliak között, aligha hivatkoznák ennyien a detroit-i régióról szóló tanulmányát.

alapján legnagyobb városa a legnagyobb lesz a lakosságszám aránya alapján is. A tanulmány egyes országok fővárosának a népességét mutatja be. A „törvény” alól Jefferson szerint is vannak kivételek: Oroszország, Olaszország, Spanyolország. Ez a végtelenül egyszerű leírás a jól megválasztott címnek köszönhetően a Google Scholar szerint 560 hivatkozást eredményezett 2018 elejéig.

A hatodik és hetedik példa szintén nem törvény, hanem jó esetben a különböző medencék, vízgyűjtőterületek folyóhálózatának összehasonlítását segítő mérőszámok nyerhetők segítségükkel.

A fenti példák lehettek volna megtévesztőek, szándékosan úgy mazsoláztatva a földrajzi törvények között, hogy azok pont ne legyenek a szó eredeti értelmében törvények, csak a rossz (szándékosan megtévesztő vagy hanyag) szóhasználat és a földrajzi törvények hiányának bizonyítékai. Mivel a céloom nem a mazsoláztatás és megtévesztés volt, ezért négy eset lehetséges:

1. nincsenek földrajzi törvények,
2. földrajzi törvények alatt nem egyetemesen érvényes állításokat kell érteni, hanem valami mást (ez a szavak jelentésével való játszadozás, tartalmi értelemben megegyezik az előző lehetőséggel),
3. a földrajzi törvények nem olyanok, mint a természettörvények, nem determinisztikus függvények vagy statisztikai törvények, hanem csak tendenciák, csak előjelük ismerhető meg (ha valóban így lenne, akkor ez is a törvény szó újradefiniálásával egyenértékű),
4. mindeddig elkerülte figyelmemet a földrajzi törvények létezése.

Utóbbi azért kevésbé valószínű, mert számos olyan befolyásos szerzőről, tanulmányról van ismeretem, amely az elméleti földrajz számára a területi törvények keresését írja elő, például:

- David Harvey a marxista-antikapitalista korszaka előtt (Explanation in geography, 1969),
- Fred Schaefer (Exceptionalism in geography, 1953),
- William Bunge (Theoretical geography, 1962),

- Reginald Golledge és Douglas Amedeo (On laws in geography, 1968; valamint An introduction to scientific reasoning in geography, 1975).

Ezek a publikációk széles körben elérhetők, hivatkoztak, később még foglalkozom velük. Közös jellemzőjük, hogy nem a földrajzi problémák természetéből, a földrajz vizsgálatából indulnak ki, hanem egy külső, a priori módon a földrajzi kutatásokra kényszerített igényt fogalmazznak meg. Ha ezen az igényen túlmenően adtak volna egyetlen példát is tényleges földrajzi törvényre, természetesen hivatkoznék ezen törvényekre. De a törvénykeresésre vonatkozó igény bejelentésén kívül legfeljebb csak a fenti hat példához hasonló áltörvényekig jutottak el, valamint addig, hogy különböző típusú törvények lehetségesek. Amedeo és Golledge (1968) például átveszi Bergmann osztályozását, és az alapján hatféle földrajzi törvényt mutat be:

- 1 Keresztmetszeti (egy időpontra vonatkozó, több változó közötti viszonyt leíró) törvények: ahol A, ott B; például Christaller munkája alapján egy keresztmetszeti törvény: ahol egy A méretű városi központ található, ott $F(A)$ városi funkció kapcsolódik össze vele. A település mérete és a funkciók száma közötti egzakt kapcsolat megállapítása a városföldrajz feladata. Egy másik példa, amelyben a szerzők Ginsburgra hivatkoznak: a magas feldolgozóipari foglalkoztatottság aránya (A), a magas egy lakosra jutó jövedelem (B), az alacsony írástudatlansági ráta (C), magas egy lakosra jutó energiafogyasztás (D), magas egy lakosra jutó külkereskedelemből származó jövedelem (E) esetén, ha A, B, C egyszerre érvényes, akkor D és E is igaz lesz. Ami, Amedeo és Golledge szerint, keresztmetszeti törvény (Golledge–Amedeo, 1968, 766-767.).
- 2 Egyensúlyi törvények: ezek azt állítják, hogy valamilyen változás lesz, ha az egyensúly feltételei nem érvényesülnek. Például, két piackörzet határa ott lesz, ahol a termék ára és szállítási költsége összegei megegyeznek egymással. Ha az ár vagy a szállítási költség megváltozik, a piackörzet határ is megváltozik (Golledge– Amedeo, 1968, 767-768.). Ez az egy ár törvénye területi megfelelője, egy matematikai azonosság.
- 3 Történeti törvények: ha B most és A korábban, akkor C. Vagy: ha B most akkor ha A korábban, akkor C. Ilyen típusú törvényekre rendkívül sok példa van, a népességnövekedés, tájformálás, földhasználat, a népesség kulturális, demográfiai sajátosságai, a népesség és a gazdaság változó területi eloszlása tömegesen

bizonyítják ezen típusú törvények létét a szerzők szerint. Számomra nem világos, hogy ezek a történeti leírások miért lennének törvények, és hogyan lennének használhatók időbeli előrejelzésre, amire a szerzők szerint alkalmasak?

- 4 Fejlődési törvények: ha B most és A korábban és rákövetkezően C, akkor D; a problémákkal kapcsolatban lásd az előző pontot.
- 5 Statisztikai törvények: Ha A, akkor bizonyos arányban B. A szerzők több tanulmányra hivatkoznak, ahol statisztikai törvényt szerettek volna találni. Ezeknek valójában két problémája van: vagy egy olyan modellről van szó, ahol véletlen (sztochasztikus) folyamatként hivatkoznak a valóságban egyértelműen nem véletlen folyamatokra (például a településhálózat, úthálózat alakulása), vagy empirikus elemzések, amelyek összetévesztik a véges elemszámú sokaságokra vonatkozó relatív gyakoriságokat a véletlen tömegjelenségek eloszlására vonatkozó valószínűségekkel.
- 6 Folyamat törvények: ha A, akkor és csak akkor B. Ilyen típusú törvények Amedeo és Golledge szerint nincsenek a földrajzban, de a jövőben, a területi folyamatokról felhalmozott több tudás birtokában még lehetségesek lesznek.

Összefoglalva, se területi, földrajzi törvények nincsenek, se a teljes összevisszaság és véletlenség nem jellemző a különböző jelenségek térbeli eloszlására és időbeli alakulására. Mindezen álláspont mellett érvelhetünk háromféleképpen is:

1. Mivel többszáz év alatt sem sikerült egyetlen földrajzi törvényt sem találni, ezért azok nincsenek. Vagyis a tapasztalati tudomány szellemében járunk el, és akár azt is megengedhetjük, hogy a jövőben legyenek törvények.
2. Ennél erősebb érv az, hogyha a területi kutatások tárgyából indulunk ki, és a realitások, a tapasztalat miatt zárjuk ki a törvények lehetőségét.
3. Szintén erősebb érv, ha felismerve a tér heterogenitását és folyamatos időbeli változását, ebből következően a józan észre, a gondolkodásra hivatkozva utasítjuk el a területi törvények lehetőségét.

Mindemellett vannak olyan, a tapasztalatok szerint egymáshoz hasonló területi jelenségek, amelyek adott időszakban és adott területi keretek között megfigyelhetők. Ezekben vagy egy területi változó (például a távolság, szomszédság) és egy jelenség területi eloszlása között van kapcsolat, vagy egynél több jelenség területi eloszlása között van kapcsolat. Ezeket lehet hívni akár szabályszerűségeknek is, de teljesen illuzórikus gondolat lenne egzakt, egyetemes

törvények formájában kifejezni az ilyen kapcsolatokat. Néhány példa: a városközponttól távolodva tendenciaszerűen csökkennek az ingatlanárak; a városközponttól távolodva tendenciaszerűen csökken a népsűrűség; ahol több az autó, ott több az autószerelő. Ezek tehát nem törvények, hanem legfeljebb szabályszerűségek, amelyek hozzásegítenek a területi jelenségek tipizálásához is, megkönnyítve a leírást: lehet tipizálni a településeket, a településhálózatokat, úthálózatokat, városrégiók foglalkoztatási szerkezetét, tájakat, éghajlatot, talajt és minden olyan jelenséget, amely elég sokfelé fordul elő és be is sorolható az események egy nagyobb osztályába.

A területi kutatásoknak a térbeli viszonyokra vonatkozóan vannak axiomatikus alapigazságai, amelyek hasonlatosak az euklidészi geometria axiómáihoz. Ezeket többszörösen is hiba lenne törvényeknek nevezni: egyrészt könnyen belátható alapigazságok, másrészt nem két előtérő koncepció közötti kapcsolat jellegére vonatkoznak. Hiba lenne eltekinteni is tőlük, mint például azt az olyan egyszerű modellek teszik, amelyek az egész világot két régióra osztják fel, eltekintve a belső tagolódásoktól, vagy eltekintenek a szállítási költségektől.⁷⁷

A területi kutatások egyes jelenségek területi eloszlásának magyarázatokor más tudományágaktól vesznek át törvényeket, azoktól, amelyek az illető jelenséget vizsgálják. A biogeográfia a biológiához fordul, a gazdaságföldrajz a közgazdaságtanhoz, a nyelvöldrajz a nyelvészethez. A természetföldrajz helyzete annyiban egyszerűbb a társadalomföldrajznál, hogy a természettörvényeknél nem vetődik fel az a lehetőség, hogy tér nélkül fogalmazzák meg azokat, míg a társadalmi-gazdasági élet törvényeinél ez előfordul. Utóbbi esetben ezért a tér nélkül megfogalmazott törvények területi alkalmazásra adaptálása is feladat lehet, míg előbbinél csupán az általános törvényeknek a területi jelenségek magyarázatában betöltött szerepével kell foglalkozni.⁷⁸

A természetföldrajzi tér kutatása annyiban tér el az általános természettörvények kutatásától, hogy konkrétan a Földre és annak konkrét földfelszínének, pontosabban földrajzi burkának természeti jelenségeire (felszínalaktanára, talajára, éghajlatára, élővilágára) vonatkozik. Így nem az általános törvények kutatása lesz a feladata, hanem az elméleti fizikától és kémiától átvett általános törvényeknek a segítségével a földfelszín fizikai, kémiai, biológiai jelenségeinek a leírása és magyarázata.⁷⁹

---

⁷⁷ Ezekről részletesebben lásd: Dusek, 2004, 158-187.; Dusek, 2013, 145-164..

⁷⁸ Az alfejezet további részei forrása: Dusek, 2004, 48-50.

⁷⁹ Ennek kapcsán Harvey így fogalmaz: „Ha nagyon szigorú kritériumokat állítunk fel a tudományos törvényekre vonatkozóan, akkor aligha várhatjuk, hogy földrajzi állítások elérjenek egy ilyen státuszt” (Harvey, 1969, 107-

A természetföldrajzi elemzések az általános törvényekre segédtudományként, alkalmazott háttérismeretként támaszkodnak. Ezért az elméletek helyett az egyedi földfelszíni jelenségek megfigyelése segítségével modellek felállítása képezi általános részének a feladatát, a konkrét kutatásoknál pedig ezeknek a modelleknek az alkalmazhatósága. Ebből a módszertani szempontból nem tér el egymástól a természetföldrajz és a többi földtudomány. Eltérést az fog okozni köztük, hogy a természetföldrajz az antropogén hatásokat is többnyire figyelembe veszi mind a modelleknél, mind a konkrét leírásoknál. Az antropogén hatásokra azonban külső adottságként tekint, és nem foglalkozik az emberi célokkal és okokkal, csak a tevékenységek természetföldrajzi következményeivel.

A társadalmi tér kutatásában szintén a modelleknek lesz szerepük, amelyek ismeretelméleti státusza különbözik az elméletektől, illetve a térben és időben korlátlanul érvényesnek tekintett természettörvényektől. A társadalmi térnek az időbeli meghatározottsága és esetlegessége miatt nem lehetnek törvényei. Mivel a tér esetleges történeti események felhalmozódásaiból áll elő, ezért törvényeit vissza kellene tudnunk vezetni a történeti események törvényeire, vagy legalábbis össze kellene hangolnunk velük. A történeti eseményeknek viszont szintén nincsenek törvényei. Egyetlen, megismételhetetlen folyamatnak nem lehetnek törvényei, legfeljebb tipizálni lehet az eseményeket különböző szempontok szerint.⁸⁰ A társadalmi térre és a történelmi változásra vonatkozó törvények létét ugyanolyan elvi okok miatt zárhatjuk ki. A földrajzi tér heterogenitásának elfogadása is nehéz helyzetbe hozza a térbeli törvényeket keresőket, mivel minden helynek sajátos, egyedi helyzete lesz. Nem véletlen, hogy a geometriai szabályosság szerint felépülő modellek homogén és végtelen kiterjedésű térre vonatkoznak.

Ettől független viszont az a kérdés, hogy a társadalmi-gazdasági törvényeknek létezik térbeli megfelelőjük, és ezeknek a leírása nemcsak a térbeli kérdések, hanem általában a társadalmi-gazdasági kérdések vizsgálata kapcsán is elsőrendű fontosságú. A társadalmi tér leírását szolgáló modellek megalkotásakor ezekre a törvényekre támaszkodhatunk. Így például a komparatív előnyök elmélete a személyek közötti csere és szakosodás magyarázatán túl használatos a területek közötti szakosodás és csere magyarázatára is, sőt, ebben a megfogalmazásban elsősorban a kérdés területi vonatkozásaira szoktak gondolni, és gyakran a

---

108. o.). Még a „fizikai földrajz” is fogyasztani, felhasználni fogja a törvényeket, de sajátos földrajzi törvényeket nem tud kifejleszteni (Harvey, 1969, 108.). Majd magával is vitázva Harvey mégis kijelenti, hogy földrajzi törvények lehetségesek: „Minden okunk megvan arra, hogy a földrajzi kutatás minden részében tudományos törvények megfogalmazását várjuk, és abszolút nincs létjogosultsága annak a nézetnek, hogy törvények kifejlesztése a tárgy komplexitása és kiszámíthatatlansága miatt nem lehetséges az emberföldrajzban.” (Harvey, 1969, 113. o.)

⁸⁰ Részletesen lásd Mises (1957), Popper (1989).

csere területi vonatkozásai felől magyarázzák a csere egyének közötti vonatkozásait is. Az elmélet megfogalmazása a korábbi protekcionista, kereskedelemkorlátozó intézkedésekkel szemben hozzájárult a szabadkereskedelem 19. századi kialakulásához és ezzel a tőkés gazdasági virágzáshoz. A gyakorlati, történeti elemzések azonban feltárhatnak geometriai eszközökkel leírható szabályosságokat, amiket gyakran „törvényszerűségnek” is neveznek. A társadalomra jellemző állandók hiányában ezek mindig szituációfüggők, közelítő jellegűek és az időben változók lesznek, mint a korábban már említett példa a városi népsűrűségről, amit Clark egy képlettel fejezett ki (Clark 1951). Alkalmazásuk feltételeinek tárgyalása az ilyen modellek szerves alkotórészét képezik.

Történeti kiegészítések

A klasszikus földrajz (geográfia) a közvetlenül megtapasztalt földfelszín megismerésére, leírására irányuló, elemi szükségletekből fakadó hétköznapi emberi tevékenységből nőtt ki. Ez a tevékenység egyidős magának az emberiségnek a történetével, természetesen jóval megelőzve például a számos nyelvnek a geográfia szót kölcsönző ógörögöket, az i. e. 3. században élt Eratoszthenészt vagy az 1. századi Sztrabont. A homályosan, a szóbeliséggel és a térbeli viszonyokat kezdetlegesen bemutató rajzokkal kezdődő földrajzi megismerés mára két szinten él tovább. A hétköznapi szint az útikönyvek és a National Geographic hiperpozitívista leírásai, a tudományos szint pedig lassan, fokozatosan érett meg a 19. századra arra, hogy a természetfilozófiából kiválva az egyik tudományos diszciplínává váljon, amit már nem gazdag műkedvelők űznek, hanem egyetemek és kutatóintézetek által foglalkoztatott főállású, professzionális kutatók közössége, a maguk tudományos társaságaikkal, szakfolyóirataikkal, kutatási ethoszukkal.

Bár ma visszatekintve az ezt megelőző időszakokra, a tudománytörténészek felfedezhetnek geográfusokat, fizikusokat, kémikusokat, csillagászokat a 19. század előtt is, az adott korszakban mégsem különültek még el egymástól a ma már különállónak tekintett tudományok. A földrajzi gondolat fejlődésében pedig olyan 18. századi polihisztorok is részt tudtak még venni, mint Benjamin Franklin, Mihail Lomonoszov és Montesquieu, akiről a többségnek elsősorban nem a földrajzhoz való hozzájárulásuk jut eszébe (Martin 2005).

Martin a klasszikus és az új földrajz közötti határvonalat 1874-ben húzza meg, amikor a német egyetemeken létrejöttek az első földrajz tanszékek. Ezt megelőzően is léteztek földrajzi tárgyú kurzusok, de nem létezett olyan egyetemi képzés, amely földrajz tudományágban adott volna diplomát. A földrajz intézményesülésével olyan kérdések is felvetődtek a földrajz

tárgyával és ismeretelméletével kapcsolatban, amelyek addig maguktól értetődő voltak miatt nem voltak tárgyaltak. Ezek a kérdésfelvetések azonban a 20. század közepéig a földrajz tárgyából indultak ki, és nem valamilyen külsőleg a földrajzra erőltetni kívánt tudományoszményből.

A földrajz történetét és módszertanát áttekintő Alfred Hettner számára teljesen magától értetődő volt, hogy 1927-es munkájában a földrajz ismeretelméletének tárgyalásakor a földrajz tárgyából induljon ki. Az általános ismeretelmélet abban az értelemben gyakorolt befolyást rá, amennyiben a földrajz alapvetően (de nem kizárólag) idiografikus volta melletti érveléshez felhasználta a történeti tudományok módszertani különállásának szükségességét bizonyító Dilthey, Windelband és Rickert eredményeit. Ugyanakkor Windelband és Rickert nézeteit nem mechanisztikusan veszi át, hanem részben bírálva őket amiatt, hogy nem vették figyelembe a leíró természettudományok és a szisztematikus szellemtudományok létezésének lehetőségét. Éles határvonal sincs szerinte a törvénykereső és történeti tudományok között (Hettner, 1927, 112-113., 221-223.). Bár a földrajz elsősorban idiografikus tudomány, amennyiben első lépésben egyedileg veszi számba a földfelszín állapotait és folyamatait, ezután azonban ezeket osztályozni tudja, majd az egyedi sajátosságok leírásánál felhasználja a megalkotott típusjegyeket. Például a norvég eredetű fjord fogalma a glaciális eredetű tengerszint alatti völgyekre használható nemcsak a norvég, hanem a skóciai, nyugat-patagóniai és egyéb fjordokra is, hogy így lényegi sajátosságukat egyetlen szóval lehessen kifejezni. Az egyedi sajátosságaik azonban már természetesen csupán csak típusjegyek segítségével nem írhatók le. Így bizonyos értelemben, korlátozottan nomotetikus jellemzői is vannak a földrajznak, amennyiben a földrajzi elemzések is használnak olyan általános fogalmakat, mint a hegy, völgy, folyó, állam, város. A földrajz tehát egyszerre idiografikus (egyedi helyek egyediségét leíró) és nomotetikus (általános fogalmakat, típusokat alkotó értelemben) is (Hettner, 1927, 223-224.).

A hettneri gondolatokat az angolszász földrajztudománnyal megismertető, németül jól tudó és Hettnerrel személyesen is találkozó Hartshorne szerint az, „hogya a földrajz lehetne „egy olyan értelemben vett tudomány, mint a geológia vagy a botanika”, éppen annyira lehetetlen, ahogyan a botanika sem lehet ugyanolyan értelemben tudomány, mint a geológia, és fordítva, vagy mindkettő ugyanolyan értelemben tudomány, amilyenben a fizika vagy a kémia” (Hartshorne, 1939, 205. [29]). „Ellentétben a szokásos menetrenddel, ezért nem a tudomány természetére vonatkozó bármilyen partikuláris koncepcióból indulunk ki, hanem inkább a földrajz tárgyából” (Hartshorne, 1939, 207. [31]).

Hartshorne világosan látta, hogy a földrajzi kutatás tárgya térben és időben korlátolt, minden hely definíció szerint egyedi, ezért nem lehetséges az időben és térben korlátlanul érvényes fizikai törvényekhez hasonló földrajzi törvények iránti kutatás. „Amíg mindenki érzékeli az egyetemes törvények fontosságát a tudományban, addig elterjedt tévedés szemet hunyni afölött, hogy tudományos ismereteink egy részét nem lehetséges, mostanáig legalábbis, törvények formájában kifejezni. Sokan feltételezték, hogy a tudomány kizárólag a törvények és alapelvek fejlesztésében érdekelt. Ez az álláspont Hettner szerint a csillagászat, fizika és kémia törvényeinek múlt századi gyors fejlődésének az eredménye” (Hartshorne, 1939, 554. [378]). Az észak-amerikai Nagy Tavak rendszerének nincs párja a Földön, a földi tavak sokasága ellenére. New York és Chicago, vagy a Ruhr-vidék is egyedi jellemzőkkel bír. Ezeket az egyedi jellemzőket a tipizálás segítségével nem lehet megfelelően leírni, ezért folyamodnak gyakran az olyan analógiákhoz, mint a Pittsburgh-Cleveland térség Amerika Ruhr-vidéke. Hartshorne ugyanakkor emellett Hettnerhez hasonlóan elismerte, hogy az egyedi helyek általános jegyeinek megragadása lehetővé teszi, hogy „bizonyos mértékig a földrajzot nevezhetjük általánosító vagy nomotetikus tudománynak” (Hartshorne, 1939, 560. [384]).

Az egyediség és törvénykeresés kérdésével kapcsolatos álláspontok élesen kristályosodtak ki az 1950-es években Hartshorne és követői, valamint Schaefer és követői közötti, a földrajz ismeretelméletére vonatkozó vitában.⁸¹ A Hartshorne-nal szemben álló módszertani monista Schaefer és Bunge szerint „a tudomány az egyediség halálos ellensége” (Bunge, 1966, 376.), a helyek nem egyediek, az általános törvények iránti kutatás a földrajz feladata. A helyek nem egyediségének alátámasztására Bunge olyan példákat említ, mint hogy a Downing Street 10. teljes mértékben birtokolja a „Downing Street 10-ességet”. A Downing Street 10-izmus a Downing Street 10. közvetlen környékére nagymértékben jellemző, Wisconsinra nagyon csekély mértékben, de még mindig nagyobbban, mint Iowa Cityre (Bunge, 1966, 375.). Harvey szintén úgy véli, hogy az egyediség mindenfajta magyarázat elutasításához vezet végsősoron (Harvey, 1969, 112.). Ez vagy tévedés, vagy helytelen szóhasználat, vagy a történeti magyarázat lehetőségének elutasítása, hiszen egy egyedi esemény történeti magyarázata eleve más egyedi eseményeket használ fel kiindulópontként.

Schaefer további érveket hoz fel az ellen, hogy a helyek egyediségét a földrajzot a fizikától megkülönböztető tényezőként tartsuk számon. Szerinte a természetben sincs két egyforma kódarab, a szabadesés törvényei mégis minden testre egyformán érvényesek. „Két „egyedi”

---

⁸¹ Erről és az előzményekről lásd még Ginelli Zoltán tanulmányait (Gyimesi, 2011; Gyimesi, 2013; Ginelli, 2016).

régió közötti különbség egyrészt, és az ugyanolyan mértékű különbségek két kódarab között másrészt, ismét csak fokozati különbséget jelentenek” (Schaefer, 1953, 238.). Ha Schaefernek igaza lenne a kövek egyedisége és a szabadesés törvénye kapcsán, akkor minden egyes kódarabra külön szabályt kellene megállapítani, fizikai törvényekről egyáltalán nem beszélhetnénk. Schaefer hasonlata a kövek egyediségéről és a régiók egyediségéről minden alapot nélkülöz. Egyrészt, mint Hartshorne megállapítja, a régiók nem egy nagyobb halmaznak az egyedi tárgyakhoz hasonló módon osztályozható egymástól elkülönülő elemei, és nem „jelenségek”, hanem egymással összefüggő jelenségek hálózatának egyedi kombinációi (Hartshorne, 1939, 570-572. [394-396]).

Összességében az egyediséget kétségbe vonó schaeferi és bungei álláspont számos nyilvánvaló gyengeséggel rendelkezik, amiknek további részletes bemutatása a korábban is írottak fényében nem szükséges. Még hogyha el is fogadnánk azt a furcsa nézetet, hogy a helyek nem egyediek, a Föld véges kiterjedése a felfedezett szabályszerűségeknek akkor is más ismeretelméleti státuszt biztosítana, mint amilyen a korlátlanul reprodukálható jelenségekből álló fizikai világra vonatkozó törvényeké.

Teleki Pál és Mendöl Tibor szintén a földrajz tárgyából indultak ki a megismerési kérdések tárgyalásakor. Mint Mendöl Tibor írja a földrajz munkamódszere kapcsán, „az eljárás módokat az elvi kereteken belül az egyes tudományok tárgya szabja meg. Mások tehát azok nemcsak a földrajzban és egyéb tudományokban, hanem a földrajz egyes ágazataiban is. Az eljárás módok tekintetében külön módszertana van minden egyes természeti és társadalmi földrajzi ágazatnak, tehát pl. a geomorfológiának vagy a településföldrajzban, de más eljárás módokat kell alkalmazni akkor is, ha általános vagy regionális földrajzról van szó” (Mendöl, 1999, 33.).

Schaefer és Bunge annak a huszadik század közepére a földrajzot is elérő szellemi irányzatnak a jellegzetes képviselője, amely korábban már befolyásolta a biológiát, közgazdaságtant, szociológiát, pszichológiát, nyelvészetet, és amely szerint a matematikai fizika olyan eszményt vagy mintát jelent, amely az összes többi tudomány fejlettségének és tökéletességének is a mércéjéül szolgál. Így a saját területüknek megfelelő kutatási problémákat figyelembe vevő ismeretelmélet helyett az élettelen természet ismeretelméletének átvételével kívántak a fizikával megegyező tudományos státuszt biztosítani. Ezen nézet propagálásában jellemzően a fiatalabb korosztályba tartozó kutatók voltak az aktívabbak; legbefolyásosabb képviselőik közül néhánynak az alapképzettsége sem

a földrajz volt,⁸² ami megkönnyítette számukra a matematizált kutatás alkalmazását. A mozgalom kiindulópontjának Amerika tekinthető, négy jelentős központtal (1. táblázat), amelyek közül egy (társadalomfizika és makrogeográfia a Princetonon) természettudományi indíttatású, az iowainak pedig közgazdász végzettségű volt a vezetője (McCarty), aki August Lösch is vendégül látta az 1930-as évek végén (Barnes–Abrahamsson, 2017). A korai időszakban az Isard alapította regionális tudomány jelentős szövetségesnek számított, de a kvantitatív szociológiával is voltak kapcsolódások (például Duncanék 1961-es könyve, a „Statistical Geography”). Európában a svédországi Lund volt fontos kezdeti bázis (Torsten Hägerstrand, Sven Godlund, Reino Ajo), Angliában kis fáziskéséssel Bristol csatlakozott először.

1. táblázat

Az elméleti földrajz és a kvantitatív forradalom fontosabb központjai az USA-ban

helyszín	fontosabb kutatók
University of Washington, Seattle	Garrison, W. L., Ullman, E. L., Berry, B. J. L., Bunge, W., Dacey, M. F., Getis, A., Marble, D. F., Morrill, R. L., Nystuen, J. D., Tobler, W. R.
Princeton University, Princeton	Stewart, J. Q., Warntz, W.
University of Iowa, Iowa City	Schaefer, F. K., McCarty, H., Hook, J. C., Knos, D. S., Stafford, H. A., Lindberg, J. B., Thomas, E. N., King, L. J., Golledge, R.
University of Wisconsin, Madison	Weaver, J. C., Robinson, A. H., Alexander, J. W.

Forrás: Johnston (1997) alapján saját szerkesztés

Napjainkban a fizikusok által művelt hálózattudománynak, a számítástechnikai szociológiának és új társadalomfizikának nevezett irányzatok Stewart és Warntz makrogeográfiájához hasonló illúziókba ringatják magukat, azt állítva, hogy önmagában a digitális eredetű adatok tömege és azok számítógéppel támogatott feldolgozása révén a jövő

⁸² A makrogeográfia alapítója, John Q. Stewart asztrofizikát oktatott a Princeton Egyetemen. Fialalabb munkatársa, William Warntz meteorológus volt. Fred Schaefer egyetemi tanulmányai során közgazdaságtanból, matematikából, népességstatisztikából szerzett végzettséget. Edward Taaffe meteorológiát és újságírást tanult, Brian Berry, Harold McCarty közgazdaságtant.

előrejelezhető lesz. Ez az irányzat eltekint az adatgeneráló folyamatok háttérétől, csak az adatokat nézi, mintha az élettelen természet mechanisztikus, öntudatlan részecskéiről lenne szó, és nem tervek, szándékok, érzelmek által vezérelt, innovációra képes, cselekvő emberekről. Vagyis eltekint a vizsgálati tárgy lényegi elemeitől, az emberi sajátosságoktól. Amit megtudhatunk az ilyen vizsgálatokból, az az, hogy például mikor, hol, mennyi bekapcsolt mobiltelefon volt jelen – de ennek megértése, hogy mindez miért történt, milyen szociodemográfiai (életkor, nem, családi állapot, lakóhely, végzettség, jövedelem, nemzetiség stb.) összetételű csoportokról van szó, arról semmit nem árulnak el az adatok. A jövőről pedig végképp semmit, az olyan trivialitásokat pedig adatok nélkül is tudjuk, hogy holnap is lesznek ingázók, iskolába, munkába igyekvők és egyéb okokból közlekedők.

A területi tudomány egyik csúcspontját David Harvey 1969-es *Magyarázat a földrajzban* című művével érte el. Jelképesnek is mondható, hogy Harvey ezt követően nagyon hamar teljesen szakított a területi tudománnyal, végrehajtva a maga személyes radikális fordulatát.⁸³ 1972-ben már a radikális földrajz 1969-ben alapított lapjában, az *Antipode*-ban publikált a marxista ideológiával erőteljesen átítatott esszé *Forradalmi és ellenforradalmi elmélet a földrajzban és a gettóképződés problémája* címmel (illetve ez az esszé máshol is megjelent). Itt a társadalmi manipuláció és ellenőrzés eszközeiként ír a kvantitatív és általánosító megközelítésről, a kvantitatív mozgalmat pedig részben mint új eszmék megválaszolásaként, részben mint a diszciplínán belüli hatalom és státusz iránti aljas küzdelemként, részben pedig mint a „tervezési mező” részéről a manipuláció és ellenőrzés⁸⁴ eszközeiként egy külső nyomásra érkező válaszként értelmezi (Harvey, 1972, 3.).

Utószó

Az 1950-es 60-as évekre jellemző elméleti földrajzi, tértudományi, törvénykereső, filozófiai eredetét tekintve logikai pozitivistá irányzat csak a retorikája alapján volt tudományos. A térbeli elrendeződés formális geometriai modelljeinek logikai tulajdonságai, egzisztencia bizonyításai mellett kiiktatódtak a szubsztantív alkalmazások, megszűnt a tapasztalati valóság magyarázata iránti érdeklődés. Antiempirista volta miatt ezt valójában áltudományosnak vagy tudományellenesnek lehet tekinteni, olyan értelemben spekulatívnak, mint az arisztotelészi természetfilozófiát vagy a középkori skolasztikát. Ez nem a földrajzra egyedül jellemző irányzat volt, hanem több tudományágban megfigyelhető általános jelenség. A filozófiában

---

⁸³ Hasonló metamorfózison mások is, például Gunnar Olsson vagy Doreen Massey is átestek.

⁸⁴ A „manipuláció és ellenőrzés” és „ellenőrzés és manipuláció” kifejezéseket Harvey összesen nyolcszor használja a tanulmányban egy bekezdésen belül kétszer is használja, összesen hatszor jelenik meg a tanulmányban, van, hogy egy bekezdésen belül háromszor is.

ebből lett a hagyományos filozófiával szakító nyelvi fordulat eredményeként az analitikus filozófia, a formális logika precizitásának és az állítások logikai formájának az abszolút előtérbe helyezése, szemben az állítások tapasztalati tartalmával és valóságérvényével. A közgazdaságtanban és a regionális tudományban a neoklasszikus matematikai formalizmus legszélsőségesebb alkalmazói képviselik ezt az irányzatot (Dusek 2012).

A tértudománnyal és elméleti földrajzzal sokszor együtt kezelt kvantitatív módszertani megújulás másik része ezzel szemben empirikus indíttatású volt, a megfigyelések, adatok elemzésének, megértésének a szándéka által vezérelt, a területi folyamatok pontosabb, jobb leírását lehetővé tévő mozgalomként. Ennek túlhajtásaiként lehet tekinteni Stewart és Warntz makrogeográfiájára és a társadalomfizikára, amelynek ma is vannak képviselői a jellemzően fizikusok által művelt és az emberek tömegét a behaviorizmus hagyományai szerint csak a látható akcióik alapján vizsgáló új társadalomfizika és a hálózattudomány név alatt. Az ötvenes években lezajlott kvantitatív módszertani megújulás másik részét jelenti a tapasztalati adatoktól és megfigyelésektől teljesen független, valóságidegen formalizált matematikai modellek alkotása, mely az elméleti földrajzra kevésbé, a regionális tudományra jobban jellemző, és amely teljesen antipozitivisták karakterű. A kvantitatív módszertani megújulás ezen két gyökeresen eltérő oldala sokszor tévesen mosódik egybe, pedig a matematika teljesen különböző alkalmazását jelentik.

Az 1970-es évektől megváltozott a földrajzi kutatások légköre. Fokozatosan erősödtek meg azok a nem hagyományos, nem regionális földrajzi irányzatok, amelyeket a bevezetőben hosszan soroltam (kritikai földrajz, marxizmus, konstruktivizmus stb.). A marxista irányzat az osztályok közötti konfliktusok területi leképeződéseivel foglalkozik, a különféle antipozitivisták irányzatok a vélemények, érzések, érzelmek megosztását, a szövegek értelmezését, és az értelmezés értelmezését tették vizsgálódásaik középpontjába. A formalizált matematikai modellekhez hasonlóan, bár azoktól teljesen eltérő világnézeti háttér mellett, ezek a megközelítések valóban távol állnak attól a tudományethosztól, amely eredetileg a miszticizmustól és a pszichologizmustól való eltávolodás értelmében a tapasztalati valóság megismerését és a valóság összetevői közötti kapcsolatok megértését, magyarázatát tűzte ki célul.

Irodalom

AMEDEO, D. – GOLLEDGE, R. G. (1975): *An introduction to scientific reasoning in geography*. John Wiley and Sons, New York.

- AUERBACH, F. (1913): Das Gesetz der Bevölkerungskonzentration. *Petermann's Geographische Mitteilungen*, 59, 73-76.
- BARNES, T. J. – ABRAHAMSSON, C. C. (2017): The imprecise wanderings of a precise idea: The travels of spatial analysis. In JÖNS, H. – MEUSBURGER, P. – HEFFERNAN, M. (eds.) *Mobilities of Knowledge*. Springer, Dordrecht, 105–121.
- BARNES, T. J. – WILSON, M. W. (2014): Big Data, social physics, and spatial analysis: The early years. *Big Data and Society*, April-June, 1-14.
- BENEDEK J. (2000): *A társadalom térbelisége és térszervezése*. RISOPRINT, Kolozsvár.
- BUNGE, W. (1962): *Theoretical geography*. Lund Studies in Geography, Lund
- BUNGE, W. (1966): Locations are not unique. *Annals of the Association of American Geographers*, 56, 2, 375-376.
- CLARK, C. (1951): Urban population densities. *Journal of the Royal Statistical Society*, 114, 3, 490-496.
- CZIRFUSZ M. (2010): Faktoranalízis, a látszattmegoldás. *Tér és Társadalom*, 24, 1, 37-49.
- DUSEK T. (2003): A gravitációs modell és a gravitációs törvény összehasonlítása. *Tér és Társadalom*, 17, 1, 41-57.
- DUSEK T. (2004): A területi elemzések alapjai. *Regionális Tudományi Tanulmányok 10.* ELTE Regionális Földrajzi Tanszék–MTA-ELTE Regionális Tudományi Tanszékcsoport, Budapest.
- DUSEK T. (2006): Területi statisztika, valószínűségszámítás és statisztikai következtetésemélet. *Területi Statisztika*, 46, 3, 223-239.
- DUSEK T. (2008): Stephen T. Ziliak-Deirdre N. McCloskey: The Cult of Statistical Significance. How the Standard Error Costs Us Jobs, Justice, and Lives. University of Michigan Press, Ann Arbor, 2008, 254 (321) oldal. *Közgazdasági Szemle*, 55, 10, 927-932.
- DUSEK T. (2012): A Debreu-féle neowalrasi általános egyensúlyelmélet antiempirista axiomatizmusa. *Közgazdasági Szemle*, 59, 988-1004
- DUSEK T. (2013): On the misuse of probability theory in economics. *Tér Gazdaság Ember*, 1, 3, 9-25.
- EINSTEIN, A. (2005): Geometria és tapasztalat. In *Albert Einstein válogatott írásai*. Typotex, Budapest, 282-293.
- GARCIA-RAMON, M.-D. (2003): Globalization and international geography: the question of languages and scholarly traditions. *Progress in Human Geography*, 27, 1, 1-5.
- GINELLI Z. (2016): Az amerikai regionális földrajz kanonizálásának tudományföldrajzi körülményei a két világháború között. *Földrajzi Közlemények*, 140, 4, 346-361
- GOLLEDGE, R. – AMEDEO, D. (1968): On laws in geography. *Annals of the Association of American Geographers*, 58, 4, 760-774.
- GRIGG, D. B. (1977): E. G. Ravenstein and the „laws of migration”. *Journal of Historical Geography*, 3, 1, 41-54.
- GYIMESI Z. (2011): *A tudományos tudás történeti földrajza: Kant, Hettner, Hartshorne, a chorologikus tradíció és a „kvantitatív forradalom” előzményei*. Diplomamunka, ELTE, Budapest.

- GYIMESI Z. (2013): *A „kvantitatív forradalom” tudományföldrajzi vizsgálata.* Diplomamunka, ELTE, Budapest
- HARTSHORNE, R. (1939): The nature of geography. *Annals of the Association of American Geographers*, 29, 3-4, 171-658.
- HARVEY, D. (1969): *Explanation in geography.* E. Arnold, London.
- HARVEY, D. (1972): Revolution and counter revolutionary theory in geography and the problem of ghetto formation. *Antipode*, 4, 2, 1-13
- HETTNER, A. (1927): *Die Geographie. Ihre Geschichte, ihr Wesen und ihre Methoden.* Ferdinand Hirt, Breslau.
- JEFFERSON, M. (1939): The law of the primate city. *Geographical Review*, 29, 2, 226-232.
- JOHNSTON, R. J. (1997): *Geography and geographers. Anglo-American human geography since 1945.* Fifth Edition. Arnold, London.
- LEVINS, R. (1966): The strategy of model building in population biology. *American Scientist*, 54, 4, 421-431.
- LORENZ, K. (1985): *Összehasonlító magatartás-kutatás.* Gondolat, Budapest.
- MARTIN, G. J. (2005): *All Possible Worlds. A History of Geographical Ideas.* Fourth edition. Oxford University Press, New York, Oxford.
- Mendöl T. (1999): *A földrajztudomány az ókortól napjainkig.* ELTE Eötvös Kiadó, Budapest
- MISES, L. VON (1957): *Theory and history.* Yale University Press.
- NEMES NAGY J. (1988): A hazai területi kutatások mennyiségi elemzési kultúrája. *Tér és Társadalom*, 2, 4, 68-81.
- NEMES NAGY J. (2001): Másfél évtized után ismét a hazai területi kutatások mennyiségi elemzési kultúrájáról. In *Geográfia az ezredfordulón.* Regionális Tudományi Tanulmányok 6. Szerk.: Nemes N. J., ELTE Regionális Földrajzi Tanszék, pp. 37-48.
- NEMES NAGY J. (2007): Kvantitatív társadalmi térelemzési eszközök a mai regionális tudományban. *Tér és Társadalom*, 21, 1, 1-19.
- POPPER, K. R. (1989): *A historicizmus nyomorúsága.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- POPPER, K. (1997): *A tudományos kutatás logikája.* Gondolat, Budapest.
- PROBÁLD F. (1995): A regionális földrajz helye a geográfiában (Háttérvázlat). In Nemes Nagy J. szerk.: *Földrajz, regionális tudomány (Tudományelméleti tanulmányok).* *Regionális Tudományi Tanulmányok*, 2, ELTE Regionális Földrajzi Tanszék, Budapest, 35-65.
- RUSSELL, B. (1976): Az ok fogalmáról. In *Miszticizmus és logika és egyéb tanulmányok.* Magyar Helikon, Budapest.
- SCHAEFER, F. (1953): Exceptionalism in geography: A methodological examination. *Annals of the Association of American Geographers*, 43, 3, 226-249.
- SCOTT, A. J. (2000): Economic geography: the great half-century. *Cambridge Journal of Economics*. 24, 483-504.
- SMITH, J. M. (2004): Unlawful relations and verbal inflation. *Annals of the Association of American Geographers*, 94, 2, 294-299.
- SOROKIN, P. A. (1928): *Contemporary sociological theories.* Harper and Row, New York

- TOBLER, W. R. (1970): A computer movie simulating urban growth in the Detroit region. *Economic Geography*, 46, 234-240.
- TOLSZTOJ, L. (1963) *Háború és béke. 3. kötet*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- WRIGHT, G. H. VON (1987): Magyarázat és megértés. In Bertalan L. szerk.: *Magyarázat, megértés és előrejelzés*, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest, 43-210

5. Földrajzi, makro és regionális gazdasági hatáselemzés

VARGA ATTILA

Bevezetés

A közgazdaságtan fővonalát sokáig a tér-nélküliség jellemezte (Krugman 1991b). A modellek egy úgynevezett „egy-pont gazdaságot” elemeztek, tehát egy olyan rendszert, melyből a tér hiányzott, vagyis minden folyamat egy pontban zajlott. Ez azáltal világítható meg a legkönnyebben, ha felfigyelünk arra, hogy a közgazdasági gondolkodást megalapozó mikroökonómia, vagy makroökonómia modelljei nem tartalmazznak olyan, a mindennapokban észlelt fontos, térrel kapcsolatos jelenségeket, mint a szállítás költségei vagy a városméret különbözőségeivel illusztrálható agglomerációs előnyök (mint például a nagyobb városokat jellemző olcsóbb munkaerőhöz, információhoz, tudáshoz való hozzájutás) és hátrányok (zsúfoltság, környezeti ártalmak a nagyvárosokban). Ezek a jelenségek pedig igen fontosak a mindennapi gazdasági döntésekben. A vállalatok költségei ugyanis nem függetlenek attól, hogy hol választanak telephelyet, hiszen a szállítási költségek, vagy a gazdasági tevékenységek koncentrációjából adódó térbeli külső méretgazdaságosságok jelentős különbségeket eredményezhetnek az egyébként azonos technológiával működő, de eltérő lokációjú vállalatok profitkilátásaiban.

A közgazdaságtan dominánsan tér-nélküli szemlélete az utóbbi negyedszázad folyamán fokozatos változáson megy keresztül, döntően az új gazdaságföldrajz megjelenésének és térhódításának következményeként. A statikus új gazdaságföldrajzi modellek egy hagyományos, tér-nélküli gazdaságmodellt tesznek több régióssá, miáltal integrálják a szállítási költségeket, a régiómérettel összefüggő agglomerációs hatásokat és a termelési tényezők régiók közötti migrációját (Krugman 1991a, Fujita, Krugman, Venables 1999). A dinamikus új gazdaságföldrajzi modellek pedig az agglomerációs hatásokat építik be az eredetileg tér-nélküli növekedési modellekbe (Baldwin, Martin 2004). Az így felépített statikus és dinamikus modellek rávilágítanak arra, hogy egy ország, vagy egy még nagyobb területű gazdasági integráció gazdaságföldrajza (vagyis a gazdasági tevékenységek térbeli elhelyezkedése) meghatározó szerepet játszik a makroszintű eredményekben (GDP, foglalkoztatás, növekedés) (Varga 2009).

A gazdasági tevékenységek térbeli elhelyezkedésének a nemzetek fejlődésében játszott szerepére az utóbbi évtized szakpolitikai vitái is rámutatnak (World Bank 2009, OECD 2009, Barca 2009). Mind a terület-alapú, mind a tér-semleges beavatkozásokat pártoló irányzat,

eltérő hangsúlyokkal ugyan, de egyetért abban, hogy olyan gazdaságföldrajzi jellemzők mint a térbeli külső méretgazdaságosság (agglomerációs előnyök vagy hátrányok), az országokon belüli régiók gazdasági lehetőségei, vagy a gazdasági szereplők régiókon belüli és régiók közötti interakciói meghatározóak a gazdaságfejlesztést célzó szakpolitikai beavatkozások sikerében. Különböző makroszintű (nemzeti szintű) eredményekhez vezethet ugyanis egy ország gazdaságfejlesztését célzó költségvetése attól függően például, hogy azt a nagy agglomerációk fejlesztésére, vagy a lemaradó területek támogatására fordítják. A beavatkozások földrajza tehát meghatározó eleme a fejlesztéspolitika sikerének.

A makro-regionális (a nemzeti és a nemzeti szint alatti) területi egységek közötti interakciók további fontos elemére mutatnak rá az utóbbi évek kutatásai (D’Costa és szerzőtársai 2013). A makroszinten meghatározott gazdaságpolitikák (például a monetáris és fiskális politikák) szignifikánsan befolyásolhatják ugyanis a regionális fejlesztéspolitikai beavatkozások sikerét: támogathatják, de akár vissza is foghatják azok eredményességét.

A legújabb közgazdaság-elméleti eredmények és a fejlesztéspolitikai diskurzusok tehát rámutatnak arra, hogy a makro és a regionális szintek kölcsönösen összefüggenek a fejlődésben: a beavatkozások térbeli eloszlása befolyásolja a makro szintű eredményeket, de a regionálisan implementált beavatkozások hatásai sem függetlenek a makro szintű gazdaságpolitikai intézkedésektől.

Annak ellenére, hogy az elméletben és a szakpolitikai vitákban már felismerték a makro és regionális dimenziók jelentőségét és interakcióit, a gazdaságfejlesztés hatásainak vizsgálatában gyakran használt gazdasági modellek továbbra is külön kezelik e két szintet. A modellek vagy a nemzeti szintű (GDP, foglalkoztatás, növekedés stb.) hatásokat elemzik, vagy pedig a régiókra gyakorolt gazdasági hatásokra fókuszálnak⁸⁵.

Az utóbbi évtized egyik figyelemreméltó gazdaságmodellezési fejleménye az “új generációs”, térszemléletű, vagyis a földrajzi hatásokat figyelembe vevő modellek megjelenése. Ezek a modellek szerkezetükben a makro- és a regionális szinteket integrálják, ezáltal ígéretes eszközeivé válhatnak a fejlesztéspolitika támogatásának. A MASST (MAcroeconomic, Sectoral, Social, Territorial) modell (Capello 2007), a GMR-típusú (Geographic, Macro and Regional – „földrajzi, makro és regionális”) modellek (a), vagy a RHOMOLO (Regional

---

⁸⁵ A HERMIN modell (ESRI 2002), az ECOMOD modell (Bayar 2007) vagy a QUEST III modell (Ratto et. al 2009) jó példák a makroökonómiai modellekre, míg REMI modell (Treyz et al. 1992) jól ismert reprezentánsa a regionális modelleknek.

HOListic MOdeL) modellek (Brandsma, Kancs 2015) említhetők ezen új irányzat képviselőiként.

Az új generációs modellek megtették tehát az első lépéseket abba az irányba, hogy a térbeliség beépüljön a hagyományos hatáselemzés keretrendszerébe. A könyvfejezet célja a térszemléletű gazdaságmodellezés egyik első képviselőjeként megjelenő földrajzi, makro és regionális (GMR)-típusú modellek irányzatának bemutatása. A GMR modellfejlesztési irányzat újdonsága a gyakran használt hagyományos (és a hatáselemzésekben tipikusnak tekinthető) modellekhez viszonyítva az, hogy integrálja a földrajzi hatásokat a modell szerkezetébe, ami által a térbeli tudásáramlások, az agglomerációs hatások, vagy az interregionális kereskedelem és a migráció következményei közvetlenül megfigyelhetőekké válnak. A térbeli közelítésből eredő további újdonsága a modelleknek az, hogy általuk nemcsak a makroökonómiai, de a regionális hatások is követhetőkké válnak.

A fejezet megírása során sok tekintetben támaszkodtam a Varga (2017b) tanulmányban kifejtett gondolatokra. A második alfejezet rámutat arra, hogy az utóbbi évtized szakpolitikai irányzatai kiemelik a földrajzi tényezők szerepét a makrogazdasági szintű (nemzeti) növekedésben. A harmadik alfejezet a térbeli gazdaságmodellezés legfontosabb kihívásait mutatja be, a negyedik és ötödik alfejezetek pedig a GMR modellfejlesztési irányzatba vezet be az olvasót. A modellezési irányzat az egyik legújabb fejlesztés, a GMR-Európa modellen keresztül kerül bemutatásra. Összegzés zárja a fejezetet.

A térbeliség megjelenése a fejlesztéspolitika modern irányzataiban

A második világháború utáni periódusban az Európában és az Amerikai Egyesült Államokban kialakuló regionális politika fővonalát felülről lefele szabályozott redisztribúciós rendszer jellemezte. A szakirodalom a regionális különbségek csökkentésében e fejlesztéspolitika korlátozott sikerességére mutat rá. Példaként hozható az, hogy az EU kohéziós politikájának hatása a regionális konvergenciára pusztán enyhén pozitívnak minősíthető (Hagen, Mohl 2009), annak ellenére, hogy egyes tanulmányok pozitív nemzeti szintű GDP növekedési hatást jelentettek (például Bradley 2006, Schalk, Varga 2004, Varga, in't Veld 2010).

A hagyományosan követett megoldásokkal kapcsolatos csalódottság a szakpolitikai gondolkodást az alkalmazott eszközrendszer felülvizsgálatára és új, a gazdasági fejlődést várhatóan jobban szolgáló instrumentumok kidolgozására ösztökélte. A modern fejlesztéspolitikai gondolkodás két, egymással vitában álló irányzata fejlődött ki a közelmúltban. Az első irányzat képviselői az esetek döntő hányadában nem bíznak a

regionálisan célzott intervenciók sikerében, ehelyett tér-semleges beavatkozások mellett érvelnek, olyan beavatkozások mellett, melyek univerzálisan érvényesülnek minden területi egységben. A második irányzat követői viszont a régió-specifikus beavatkozások folytatása mellett foglalnak állást, amellel érvelve, hogy a megfelelő módon kidolgozott terület-alapú politikák a gazdasági fejlesztés célravezető eszközei. Mind a két irányzat esetében a fókusz az aggregált (nemzeti vagy szupranacionális) gazdasági növekedést ösztönző szakpolitikák felé mozdult el.

A Világbank nagy visszhangot kiváltó jelentése (World Bank 2009) erőteljesen hangsúlyozza a gazdaságföldrajznak (vagyis a gazdaság térszerkezetének, tehát a gazdasági tevékenységek térbeli eloszlásának) a makroszintű (nemzeti, szupranacionális) növekedésben betöltött kulcsszerepét. A jelentés határozottan épít az új gazdaságföldrajz negyedszázados szakirodalmának azon eredményeire, melyek az agglomerációknak a gazdasági növekedésben játszott szerepét hangsúlyozzák. A vállalatok térbeli koncentrációja ugyanis a pozitív agglomerációs externhatások révén a gazdasági növekedést erősíti. A növekedést ösztönző pozitív agglomerációs hatások pedig további, régió kívüli gazdasági szereplők (vállalatok, munkaerő) bevonása révén még inkább felerősödnek, mindaddig, amíg a pozitív agglomerációs hatások dominálnak.

A térsemleges (vagy „területileg vak”) irányzat szerint tehát a fejlesztéspolitikának az agglomeráció és növekedés önmagát gerjesztő folyamatát kell erősítenie. Ennek legígéretesebb módja pedig a lemaradó térségek gazdasági integrálása a magrégiókkal térsemleges (tehát minden régióra egyformán alkalmazott) beavatkozásokkal. A gazdasági integráció akkor következik be, amikor az egyes régiók között nem tapasztalhatóak jelentős különbségek az intézményi fejlettség tekintetében (ami például az oktatásra, egészségügyre, vagy a közbiztonságra értendő), valamint, amikor a lemaradó régiók kellőképpen összekapcsolódnak az agglomerált magrégiókkal a közlekedési infrastruktúra által. A beavatkozásoknak tehát az agglomerációs hatások erősítését kell célozniuk a magrégiókban, mégpedig lehetőség szerint tér-semleges módon.

A területalapú fejlesztéspolitikai irányzat képviselői szerint minden régióban rejlik potenciál, nem csak a nagy agglomerációkban (pl. Barca 2009, OECD 2009). Bár a terület-alapú fejlesztéspolitikát támogatók nem zárják ki a tér-semleges beavatkozások elfogadhatóságát bizonyos esetekben, vagy az agglomerációs hatások jelentőségét a gazdasági növekedésben, az irányzat fő hangsúlya a régió-specifikus politikákra helyeződik. Ez különösen érvényes

azokra az esetekre, amikor a cél a növekedés elősegítése a fejlett országok lemaradó régióiban.

A területalapú fejlesztéspolitika támogatói régió-specifikus innováció-ösztönző beavatkozásokat javasolnak a növekedés támogatására (McCann, Ortega-Argilés 2015, Tomaney 2010, Wolfe 2011). Az érvelés szerint az innováció-politikának döntően terület-alapúnak kell lennie, hiszen az innováció regionális feltételei (melyeket összefoglalóan regionális innováció rendszereknek neveznek) központi szerepet játszanak a technológiai-fejlesztés és az ipari alkalmazások tekintetében. Kiterjedt empirikus irodalom támasztja ugyanis alá, hogy a technológia fejlődésére az innovációban résztvevők (pl. vállalatok, egyetemek, üzleti szolgáltatók) térbeli közelsége, amely az együttműködések, a tudásáramlást, a tanulást könnyebben megvalósíthatóvá teszi, ösztönzőleg hat (Varga, Horváth 2015). Mindezekhez köthetően az innovációhoz szükséges erőforrások jelentős mértékben térben koncentrálnak, ami alátámasztja az innováció-ösztönzés terület-alapú felfogását.

A területileg vak politikák tehát a gazdaság területi integrációját célozzák döntően tér-semleges eszközökkel, abból a célból, hogy felerősítsék az agglomerációs hatásokat, míg a terület-alapú irányzat a hangsúlyt a régió-specifikus innováció politikákra helyezi azért, hogy a lemaradó régiók növekedését stimulálják. Mindazonáltal az is kiderül a vitákból, hogy a tér-semleges fókusz nem zárja ki a terület-alapú politikák alkalmazását és a terület-alapú beavatkozások támogatói is elfogadják, hogy vannak esetek, amikor az agglomerációkra koncentráló fejlesztés az elfogadható (World Bank 2009, OECD 2009, Farole, Rodríguez-Pose, Storper 2011). A két irányzat közötti viták tehát nem annyira a preferált instrumentumokról, hanem sokkal inkább a különböző instrumentumok súlyáról szólnak egy elfogadható szakpolitikai rendszerben (Garcilazo, Oliveira Martins, Tompson 2014). A valós szituációkban a különböző terület-alapú és tér-semleges fejlesztéspolitikai mixek közötti választást az ország sajátos térszerkezete határozza meg. Az egyik országban az agglomerációk erősítése tér-semleges, vagy akár terület-alapú politikákkal jóval hatékonyabbnak bizonyulhat, mint a lemaradó területek támogatása innováció-ösztönzéssel, míg egy másik országban éppen az ellenkezője lehet a célszerű.

A modern fejlesztéspolitikai irányzatok tehát erőteljesen hangsúlyozzák a gazdaságföldrajz kulcsszerepét a növekedésben: az agglomerációs hatások a gazdasági tevékenységek térbeli eloszlásának fontos aspektusai (amint arra a tér-semleges irányzat is épít), de további helyi jellemzők is, például a regionális ipari szerkezet, a helyi kutatás-fejlesztés erőssége, a humán

tőke nagysága, vagy az interregionális kapcsolatok szintén jelentőséggel bírnak a fejlődésben (ez utóbbiakra pedig a terület-alapú vonulat helyezi a hangsúlyt).

A fejlesztéspolitika modern irányzatainak tanulsága az, hogy egy nagyobb területi egység (egy ország, vagy az országok integrációja) fejlesztésénél nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a konkrét beavatkozások mindig a tér valamely pontján történnek, és ezen beavatkozások hatékonyságát a térbeli hatások (mint például az agglomerációs hatások, az innováció régióként változó adottságai, vagy a régiók közötti kapcsolatrendszerek) jelentősen befolyásolják. Ezért ugyanaz az országos szintű fejlesztéspolitikai költségvetés a nemzeti és regionális növekedést eltérően befolyásolja, attól függően, hogy miként kerülnek az erőforrások elosztásra a régiók között.

Térbeli gazdaságmodellezés: a legfontosabb kihívások

Amennyiben a gazdaságmodellezés jelenlegi uralkodó vonulatát követjük, és egy nagyobb területi egység (egy ország, vagy annál magasabb integráció) gazdaságfejlesztését célzó beavatkozások hatáselemzéseit makrogazdasági (nemzeti, vagy nemzetek feletti szinten aggregált) modellekkel vizsgáljuk, az összefüggések egy igen lényeges aspektusa, a térbeli hatások rendszere marad ki a képből. A beavatkozás (szub-nacionális) régiójában alkalmazott eszközök hatását ugyanis megnövelhetik, vagy éppen lecsökkenthetik a régióspecifikus pozitív, vagy negatív agglomerációs hatások, az oda- és elvándorlás, a regionálisan változó interregionális tudásáramlás-erősség, vagy az adott régió ágazati szerkezete. Ezekre a hatásokra a nagyobb területi egységeket egy pontként kezelő makrogazdasági modellek viszont érzéketlenek.

Tehát minden beavatkozás tér-specifikus és a modell alkotójának arra kell törekednie, hogy ezt a tér-specifikusságot minél pontosabban be tudja építeni a modell struktúrájába. A gazdaságfejlesztési beavatkozások hatásait vizsgáló modelleknek így a térbeli hatások beépítésére kell törekedniük, hiszen csak ekképpen lesznek képesek a különböző terület-alapú, vagy tér-semleges szakpolitikai beavatkozások eredményeit nyomon követni és így a politikák előzetes és utólagos hatásvizsgálatában információval szolgálni.

A tér gazdaságmodellezési integrálása viszont nem kihívások nélküli feladat. A következőkben a térszemléletű gazdaságmodellezés előtt álló legfontosabb kihívásokat ismertetem. Ide tartozik a technológiai fejlődést ösztönző politikák hatásainak modellbe foglalása, az innovációs hatásoknak a gazdasági változóknak (GDP, foglalkoztatás, árak stb.) való megjelenítése, az idő- és térbeli dinamika szimultán modellezése és a makroökonómiai

szint integrálása a regionális modell-környezetbe. A kihívásokat a modellépítés négy lépéseként tárgyalom.

1. lépés: Az innováció-politikai hatások modellezése

A modernkori növekedés elismerten legfontosabb inputja a technológiai fejlődés. Ezzel összhangban az innováció regionális ösztönzésének szükségességét hangsúlyozzák a legújabb fejlesztéspolitikai irányzatok is. Az első lépés tehát a modellezésben arra vonatkozik, hogy a szakpolitikai instrumentumok innovációra való hatását miként építsük be a modell kereteibe. Igen gazdag empirikus irodalom dolgozza fel az innováció földrajzi vonatkozásait (Varga, Horváth 2015), és ezáltal lényeges információk állnak rendelkezésre a modellek építői számára.

A szakirodalom rámutat arra, hogy az akadémiai intézmények (egyetemek, közfinanszírozású kutatóintézetek) és innovatív vállalatok, illetve vállalati K+F laboratóriumok közötti helyi tudásáramlások pozitív kapcsolatban állnak a regionális innováció szintjével (Feldman, Florida 1994). Mindezekon túl, a tudástranszfer gyakran átlépi a régióhatárokat. Az empirikus kutatások szerint a tudásáramlások erőssége a távolsággal folyamatosan csökken (Anselin, Varga, Acs 1977). A szakirodalmi eredmények azt is alátámasztják, hogy az innováció és a kutatás-fejlesztés közötti kapcsolatra hat a régió vállalkozási szintje is (Acs, Varga 2005). További, a gazdaságmodellezés szempontjából fontos információ az, hogy az innovációban résztvevő szereplők agglomerálódása (versenyző és beszállító vállalatok, üzleti szolgáltatók, akadémiai és magán kutató laboratóriumok) is pozitív összefüggést mutat a regionális innováció nagyságával (Varga 2000). Az intézmények szerepe a helyi tudástermelési folyamatban szintén nem elhanyagolandó faktor, ahogyan erre a szakirodalom szintén hangsúlyosan rámutat (Boschma 2005).

Az empirikus tanulmányok hangsúlyozzák azt is, hogy az iparági dimenzió is igen fontos innovációs tényező. Ugyanis, ha a vállalatok térbeli koncentrálódása és az innováció kapcsolatrendszerét vizsgáljuk, nem pusztán az azonos iparágba tartozók, de a különböző, ám egymáshoz kapcsolódó iparágak agglomerációja is jelentőséggel bír a technológiai fejlődés során (Glaeser, Kallal, Scheinkman, Shleifer 1992, Frenken, van Oort, Verburg 2007). Mindezekon túl az is bizonyítást nyert, hogy a diplomások egyetemek és vállalatok közti (Faggian, McCann, Sheppard 2009) és a képzett szakemberek vállalatok közötti (Breschi, Lissoni 2001) migrációja a helyi tudásáramlások legfontosabb csatornáinak bizonyulnak. A humán tőke mobilitás mellett az intra- és interregionális tudáshálózatok szerepe is kulcsfontosságú az innovációban (Miguélez, Moreno 2013, Sebestyén, Varga 2013a).

Az innovációnak a regionális kutatás-fejlesztéssel és humán tőkével, a fizikai közelséggel, az agglomerációval, a vállalkozással és a tudáshálózatokkal megfigyelt pozitív kapcsolata megalapozza a modern szakpolitikai irányzatokban megjelent elgondolásokat. Ezen megközelítések olyan integrált politikákat céloznak, melyek a K+F ösztönzést, az oktatásfejlesztést, a vállalkozási környezet javítását, a megközelíthetőséget célzó infrastrukturális beruházásokat és a kutatási együttműködések elősegítését tartalmazzák, realiztikusan feltételezve, hogy mindezek az innovációs aktivitás élénkülését fogják eredményezni.

Visszatérve a gazdaságmodellezési kihívásokhoz és tudomásul véve a fenti szakpolitikai mix relevanciáját, továbbra is kérdéses, hogy a helyi innovációt meghatározó komplex környezeti feltételrendszer miként ültethető át a hatáselemző modellek nyelvére? A már most kidolgozott lehetőségek közül felmerülhet a térbeli tudás-termelési függvény alkalmazása (Varga, Pontitakis, Chorafakis 2014), a regionális számítható egyensúlyi modellek építése (Hermansson et al. 2010), vagy a dinamikus evolúciós modell-közelítés alkalmazása (Fagiolo, Dosi 2003).

2. lépés: A technológiai hatás gazdasági változókkal való kapcsolatának modellezése

A válasz arra a kérdésre, hogy miként kapcsoljuk a szakpolitikák innovációs hatását a gazdasági változóhoz (output, foglalkoztatás vagy infláció), nem magától értetődő. Az innováció aggregált növekedési hatása két (nem feltétlenül egymást kizáró) úton történik. A technológiai fejlődés vagy a már létrehozott termékek számát növeli az előállítási költségek csökkentése révén (termelékenységi hatás), vagy új termékek bevezetését eredményezi (változatossági hatás) (Saviotti, Pyka 2003). Mind a termelékenységi, mind a változatossági hatások modellezése kihívásokkal teli feladat.

A gazdasági növekedés elméletei különböző megoldásokat javasolnak. Habár a Romer által megalapozott endogén modell (Romer 1990) szerint az innováció új változatokat produkál, az új termékek közti változatosságot elfedi a végső javak aggregált jellege a modellben, így igazából az output-növekedés termelékenység-növekedésként jelenik meg. Az Aghion-Howitt (1998) által felírt többszektoros növekedési modell ugyan lehetővé teszi a szektorok közötti áramlásokat, de a szektorok száma a modellben konstans, így a változatosság-hatás itt is korlátozott. A neoklasszikus irányzattal összevetve a schumpeteri evolúciós növekedési elméletekben, melyekhez Fagiolo és Dosi (2003), vagy Saviotti és Pyka (2003) munkái kötődnek, a változatosság-hatás megoldása sikeresebbnek tűnik.

Mindazonáltal itt is érvényes az, amit bármely teoretikus rendszerrel kapcsolatban megállapít az empirikus gazdaságmodellező: az elméleti tételek gyakorlati modellekbe való átültetésének nehézségét számos technikai gond fokozza, melyek közül az adatok előfordulása, különösen a szub-nacionális régiók szintjén, az egyik igen súlyos probléma.

3. lépés: A növekedés tér-idő dinamikájának modellezése

Az innovációt ösztönző beavatkozások regionális gazdasági növekedést eredményeznek, ha az új termékek/termékváltozatok iránti kereslet növekszik (változatosság-hatás), vagy, ha a kereslet növekedése túlkompenzálja az egység-költség növekedést (termelékenységi hatás). Egy adott nemzeti fejlesztéspolitikai költségvetés a növekedésre hathat részben közvetlenül, a regionális erőforrások (technológia, munka, tőke) bővítésének ösztönzésével, és részben közvetetten, azáltal, hogy a regionális beavatkozás tényezómigrációt indukálhat a többi régióból.

A növekedésösztönzés tér-idő dinamikája tehát azt jelenti, hogy a termelés tényezői szimultán módon növekednek a helyi források bevonásával és a más régiókból való bevándorlással. A fejlesztéspolitikai hatások modellezése magában kell tehát, hogy foglalja a növekedés tér-idő dinamizmusának integrálását. A kihívás itt a belső források növekedésének és a termelési tényezők térszerkezet-változásának szimultán modellezése.

Különböző területi/instrumentális támogatási kombinációk különböző tér-idő növekedési dinamikát eredményezhetnek. E komplex folyamat követésére a regionális modellek rendszere lehet alkalmas, ahol a régiókat a kereskedelmi, migrációs és technológia-áramlási folyamatok kapcsolják össze. Ennek a folyamatnak a modellezése több technikai kérdést felvető feladat.

Az egyik kihívás a regionális modellek típusának megválasztása. A leggyakrabban használt alternatívák a parciális regionális egyensúlyi modellek (Capello 2007), illetve a regionális számítható egyensúlyi (CGE) modellek (Donaghy 2009, Partridge, Rickman 2010). Fontos további különbségek a modellek között a piaci szerkezetben (tökéletes vagy tökéletlen verseny), a munka-migráció motivációinak (interregionális bérkülönbségek vagy régióközi hasznosság-beli különbségek), vagy a különböző agglomerációs hatások (pénzben kifejezhető vagy technológiai externáliák) meghatározásában állnak.

A tér-idő dinamika modellezése során a szakpolitika által indukált belső erőforrás-növekedést és a következményként adódó régiók közötti erőforrás mozgást együttesen kell tudni követni. A neoklasszikus növekedési kerettel való konzisztencia azt követelné, hogy a háztartások és a

vállalatok megtakarítási és beruházási döntéseinek optimalizálása egy komplex tér-idő rendszerben legyen megfogalmazva, ahol az optimalizálás a jövőbeli térbeli pozíciók változását is magában foglalja. Mindez az egy-pont gazdaság jellegű makroökonómiai modellek önmagukban sem egyszerű megoldásait a szimultán tér-idő mozgásokkal bonyolítja. A modellek ezirányú fejlődése igen lassú, amely az analitikai és számítási nehézségek együttes jelenlétéből következik (Bröcker, Korzhenevych 2011).

Alternatív megoldásként adódik valamely többé-kevésbé ad-hoc beruházási és megtakarítási magatartás beépítése a regionális modellekbe (Ivanova et al. 2007), vagy a neoklasszikus rendszerrel konzisztens beruházási és megtakarítási viselkedés modellezése egy makromodellben és a migráció és a dinamikus agglomerációs hatások beépítése a regionális modellekbe egy integrált modell-rendszer keretében, ahogyan ezt a GMR-modellek teszik (Varga 2017a).

4. lépés: A makrogazdasági hatások beépítése

A makrogazdasági feltételek, mint a nemzeti valuta árfolyama, a kormányzati deficit, a monetáris politika, vagy a kamatlábak lényeges tényezők lehetnek a fejlesztéspolitika hatásosságának alakulásában. Egy ideálisan megtervezett szakpolitika kidolgozásánál a gazdasági fejlesztés összehangolásra kerül a makrogazdasági keretfeltételekkel. Mivel a makrogazdasági keretfeltételek regionális szintről való levezetésének elmélete nem áll rendelkezésre (és, ami a legvalószínűbb, ezen feltételek területi aggregálása feltehetően nem is lehetséges), ezért az önállóan modellezett makroszint integrálása a regionális modell-rendszerbe tűnik elfogadható megoldásnak. Ez a kérdéskör a kutatás nyitott területe, így a megoldások még mindig ritkák a szakirodalomban (Varga, Járosi, Sebestyén, Szerb 2015).

A GMR modellezési irányzat és a térszemléletű gazdaságmodellezés kihívásai

Az alábbiakban bemutatásra kerülő GMR (Geographic Macro and Regional – „földrajzi makro és regionális”) gazdaságmodellezési irányzat újdonsága a szakpolitikai hatáselemzésekben tipikusnak tekinthető makroökonómiai modellekhez viszonyítva az, hogy integrálja a teret a modell szerkezetébe, ami által a térbeli tudásáramlások, az agglomerációs hatások, vagy az interregionális kereskedelem és a migráció következményei közvetlenül megfigyelhetőekké válnak. A térbeli közelítésből eredő további újdonsága a modellnek az, hogy általa nemcsak a makroökonómiai, de a regionális hatások is követhetőek.

Miért lényeges a földrajzi dimenzió szerepeltetése a fejlesztéspolitikai hatáselemzésben? Miért nevezzük a modellt egyszerre „makro” és „regionális” modellnek? A térbeli

elhelyezkedés legalább négy szempontból játszik meghatározó szerepet a fejlesztéspolitikai beavatkozások eredményességében (Varga 2006). Először is, minden beavatkozás a tér egy adott pontjában történik, és annak hatásai onnan terjedhetnek tovább távolabbi pontokba. Másodsor, az induló effektus a pozitív, vagy negatív külső méretgazdaságossági (agglomerációs) hatások eredményeképpen megsokszorozódhat, vagy akár kissebbé is válhat, már viszonylag rövidtávon. Harmadsor, a beavatkozás következtében esetlegesen kiváltott munka és tőke migráció tovább növelheti, vagy csökkentheti a kiinduló hatásokat, melyek révén a gazdaság térszerkezete is átrendeződhet (dinamikus agglomerációs hatások). Negyedsor, az előbbi földrajzi hatások következtében ugyanolyan értékű és szerkezetű fejlesztéspolitikai beavatkozások, azok eltérő térbeli eloszlásai révén, eltérő makroökonómiai eredményeket vonnak maguk után. Ezen különböző eredmények kimutatására a térnélküli, hagyományos modellek nem képesek, következésképpen az általuk adott hatások torzítottak lesznek.

A „régio” földrajzi referencia pont a GMR modellben. Olyan térbeli egység, mely a nemzeti szintnél alacsonyabb aggregációt jelent, és alkalmas az innovációt mozgó közelségi kapcsolatok megjelölésére. Az intraregionális interakciók mellett a modell az interregionális interakciókat is számításba veszi, ide tartoznak a régióhatárokat átlépő tudásáramlások, a régiók közötti kereskedelem, vagy a munka- és tőkemigráció.

A „makro” szint ugyancsak fontos a fejlesztéspolitikai hatások modellezése szempontjából: a költségvetési vagy a monetáris politika intézkedései, a nemzeti szintű szabályozások vagy a nemzetközi hatások szintén potenciálisan releváns tényezők ebből a szempontból. A modell a beavatkozásoknak mind makro mind regionális szintű eredményeit becsli és lehetővé teszi különböző scenáriók makro és regionális gazdasági hatásainak összehasonlítását.

A GMR modellezési irányzat a közgazdaságtan különböző tradícióiban gyökerezik (Varga 2016). Míg a térbeli tudásáramlások és azokban az agglomerációs hatások szerepének modellezése során az innováció földrajza irodalmában kifejlesztett módszerekre (Anselin, Varga és Acs 1997, Varga 2000) épít a GMR irányzat, addig az interregionális kereskedelem és migráció, valamint a dinamikus agglomerációs hatások modellezésénél egy olyan empirikus általános egyensúlyi modell kerül felépítésre, mely az új gazdaságföldrajz (Krugman 1991, Fujita, Krugman, Venables 1999) talaján áll. A makroökonómiai összefüggések megragadása pedig a megfelelő makroökonómiai elméletek felhasználása révén történik.

A GMR modellezési irányzatot és annak közgazdaságtani gyökereit Varga (2016) mutatja be részletesen. A GMR modellek számos kollégával való együttműködéseim során kerültek kidolgozásra. A modellezési irányzat első megvalósulása a Nemzeti Fejlesztési Hivatal számára megalkotott, és az 1. Nemzeti Fejlesztési Terv (2004-2006) hatáselemzésére alkalmazott EcoRET modell (Schalk, Varga 2004). Az EcoRET modell továbbfejlesztéseképpen született meg a GMR-Magyarország modell egy kiterjedt nemzetközi konzorcium keretében (Varga, Járosi, Sebestyén 2013). Ezt a modellt a magyar kormányzat rendszeresen használja kohéziós politikai hatáselemző vizsgálatainak során. Az EU 7. Keretprogramja által finanszírozott GMR-Európa (Varga, Járosi, Sebestyén 2014, Varga, Járosi, Sebestyén, Szerb 2015) és GMR-Törökország (Varga, Baypinar 2016) modellek felhasználásával szintén számos szakpolitikai elemzés született.

A GMR-modellek három részmodellt integrálnak, három blokkba szervezve: a regionális termelékenységi (TFP), a regionális térbeli számszerűsített egyensúlyi (SCGE) és a makroökonómiai (MACRO) blokkokba. A GMR modellek az 1-es számú modellezési kihívásra (*az innováció-politikai hatások modellezése*) a TFP blokk megépítése révén adják meg a választ. A regionális K+F-et és emberi tőkét, nemzetközi tudáshálózatokat és a vállalkozási szintet célzó beavatkozások (munkára és tőkére vetített) termelékenységi hatására a TFP modell-blokkban számítható ki a becsült értékek.

A 2-es számú modellezési kihívásra (*a technológiai hatás gazdasági változókkal való kapcsolatának modellezése*) a TFP blokkal összekapcsolt SCGE blokk ad megoldást a GMR-rendszerben. A TFP blokkban a K+F, az emberi tőke, a nemzetközi tudáshálózati beágyazottság és a vállalkozás szintjének befolyásolását célzó szakpolitikai beavatkozások révén a regionális TFP értékek nagysága megváltozik. Ennek a TFP-változásnak a regionális input és output keresletekre és kínálatokra, valamint ezek árait gyakorolt hatásait az SCGE modell-blokk becsli meg.

A harmadik és negyedik modellezési kihívásra (*a növekedés tér-idő dinamikájának modellezése és a makrogazdasági hatások beépítése*) az egymással összekapcsolt SCGE és MACRO blokkok adnak feleletet. Az SCGE blokkban számítható ki a beavatkozások eredményeképpen várható régiók közötti migráció nagysága is. A migráció ugyanakkor változást eredményezhet a beavatkozások eredeti TFP hatásaiban is, hiszen például egy régió megnövekedett munkaerő állománya megnöveli az esélyét annak, hogy a K+F beavatkozás révén kidolgozott műszaki ötlet többekhez is eljusson és ezáltal több vállalatnál is megnövelje a termelékenységet.

Amit viszont a statikus SCGE modell nem tud kiszámítani, az a foglalkoztatottságban (L) és a tőkeállományban (K) beállt változás. A modell bármely aggregált L és K nagysághoz meghatározza azok régiók közötti eloszlását, de az aggregált értékeknek a TFP változások eredményeképpen kialakult új nagyságait már nem tudja megbecsülni. Ezt a feladatot a modellbe integrált MACRO blokk látja el. A GMR-Európa modell a QUEST III makromodell eredményeit használja fel a regionális dinamikus hatások kiszámítása céljából.

A három modell-blokk kölcsönös kapcsolatban áll egymással és addig fut a számítógépen, amíg a főbb változókra (GDP, foglalkoztatás, tőkeállomány) kiszámított regionális hatások összege (melyek a TFP és az SCGE modellekben számíthatók ki) meg nem egyezik a MACRO blokk által kiszámított európai szintű értékekkel.

A GMR-Európa modell

A modell az EU 181 NUTS 2-es régióját foglalja magában. A GMR-Európa modell megalkotása során többféle forrásból származó adatot használtunk. Egyes adatok könnyen hozzáférhetőek például az Eurostat honlapjáról (ilyenek a New Cronos adatbázis regionális szabadalmi, K+F vagy foglalkoztatottsági adatai), mások az Európai Bizottság célzott adatgyűjtésének az eredményei (az 5., 6. és 7. EU Kutatási keretprogramok adatai). A TFP modell-blokk egyenleteinek becslését az Eviews programcsomag, a TFP modellben a régiók individuális paramétereinek kalibrálását, valamint az SCGE és a MACRO modell-blokkok becsléseit és futtatásait a MATLAB szoftver felhasználásával végeztük el.

1. A regionális termelékenységi (TFP) blokk

A regionális TFP blokk a regionális innováció irodalma eredményeire épül. A blokk két egyenletet tartalmaz: a regionális szabadalmi és a regionális TFP egyenleteket. A szabadalmak számát a K+F kiadások, a régiónak a nemzetközi tudáshálózatokban elfoglalt pozíciója (melyet az ENQ indexszel⁸⁶ mérünk), a régió csúcstechnológiai iparokban mért foglalkoztatottsága és az országos szinten előzetesen felhalmozott tudást mérő szabadalmi állomány határozza meg. A TFP-t pedig a régió emberi tőke állománya, vállalkozási szintje (melyet a REDI indexszel⁸⁷ mérünk), a regionális szabadalmi állomány és a régió mérete szabja meg. A paraméterek ökonometriai becslése képezi az alapját annak a kalibrálási folyamatnak, melynek során minden egyes, a mintában szereplő régióra ráillesztődik a TFP

---

⁸⁶ Sebestyén, Varga (2013b)

⁸⁷ Szerb et. al (2013)

blokkot alkotó egyenletrendszer, mégpedig azokkal a paraméterekkel, melyek a legprecízebb módon adják vissza a régiók adatait.

2. A regionális térbeli számszerűsített egyensúlyi (SCGE) blokk

A térbeli számítható általános egyensúlyi (SCGE) modellek – Anthony Venables kifejezésével élve - az új gazdaságföldrajz (ÚGF) „empirikus megfelelői”. Szemléleti-módszertani gyökereiket tehát az új gazdaságföldrajzi (Krugman 1991, Fujita, Krugman, Venables 1999) és a számítható általános egyensúlyi (CGE) modellekben találjuk meg.

A számítható általános egyensúlyi (CGE) modellek a walrasi általános egyensúlyelmélet (ÁE) empirikus alkalmazásai gazdaságpolitikai hatáselemzésekre. A modelleket gyakran használják különféle kormányzati beavatkozások (adók, vámok, támogatások) várható makrogazdasági hatásainak vizsgálatára. A CGE modellek vonzó tulajdonsága, hogy a hatásoknak az egyes piacokon végigfutó (puszta logikai következtetésekkel nehezen végiggondolható) láncolatait figyelembe véve vezetnek le a beavatkozások várható eredményeit. A modellek szimultán számolják ki az outputok és a termelési inputok piacain az egyensúlyi input és output mennyiségeket és azok árait. A beavatkozás hatásai a beavatkozás nélküli egyensúlyi állapotnak és a beavatkozás után kialakuló egyensúlyi állapotnak az összevetése révén számíthatódnak ki.

A térbeli számítható egyensúlyi (SCGE) modellek a tér dimenzióját adják hozzá (az általában egy területi egységre – jellemzően országokra – felépített) CGE modellekhez. Ez részben azt jelenti, hogy a területi egységek száma megsokszorozódik. A területi egységek alatt az SCGE modellekben általában szubnacionális régiók értendők. Az egy területi egységre felépített CGE modellek további kiterjesztését az jelenti, hogy beépítésre kerül az interregionális kereskedelem, a szállítási költségek, valamint a modellekben megjelennek a (pozitív és negatív) agglomerációs hatások is, melyek az elsődleges inputok (munka, tőke) migrációját is befolyásolják.

A GMR-Európa modell jellemzőit nagyrészt a rendelkezésre álló adatok határozzák meg. Regionális szinten az információk nem olyan részletezettek, mint országosan, ehhez a helyzethez alkalmazkodni kell a modellezés során. A modell megkülönböztet rövid- és hosszú távú egyensúlyt. A rövidtávú egyensúly állapotában minden régió külön-külön (mind az input, mind az output piacok vonatkozásában) egyensúlyban van, viszont a régiók között különbségek vannak a fogyasztók (egyben munkavállalók) hasznossági szintjeiben. A munka- (és az azt követő tőke-) migráció ezekre a különbségekre reagál két rövid távú állapot között.

A munka és a tőke migrációja hosszú távon olyan egyensúlyhoz vezet, melyben eltűnnek a hasznossági különbségek és így a migráció is leáll.

3. A makroökonómiai (MACRO) blokk

Az SCGE modell-blokk a fejlesztéspolitikai beavatkozások térbeli dinamikáját írja le. E térbeli dinamikát a (szállítási költségen és a lakáspiaci telítettség szintjén keresztül érvényesülő) centrifugális és a (regionális TFP növekedésén keresztül ható) centripetális erők egymáshoz viszonyított nagyságai alakítják a termelési tényezők migrációján keresztül addig, amíg a térbeli egyensúly ki nem alakul. Az idődimenziót tekintve az SCGE modell viszont statikus. A K+F-et és az emberi tőkét célzó beavatkozások TFP-re gyakorolt hatásainak időbeli dinamikája a TFP blokkban kiszámításra kerül ugyan, de a beavatkozások munkára és tőkére gyakorolt időbeli hatásai sem az SCGE sem a TFP blokkban nem határozódnak meg. Az időbeli dinamika makroökonómiai blokkban való kiszámításának technikai oka éppen az, hogy ezt a bizonyos időbeli hatást a tőkére és a munkára követni tudjuk. Ideális esetben mind az idő- mind a térbeli dinamika meghatározódhatna egy SCGE modell keretein belül, ám a megoldás technikai nehézségei okozta bonyolultság-növekedés nem szükségszerűen kerül egyensúlyba egy ilyen típusú modell használhatóságával (Ivanova et al 2007, Bröcker and Korzhenevych 2008).

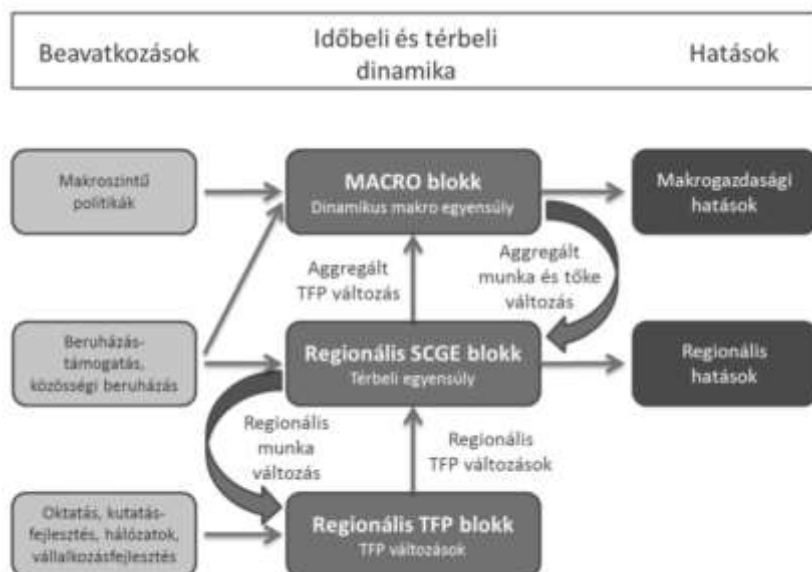
A GMR-Európa modellben alkalmazott makroökonómiai blokkba az Európai Bizottság által kifejlesztett dinamikus és sztochasztikus általános egyensúlyi („Dynamic Stochastic General Equilibrium” - DSGE) modellt, a QUEST III-at (Ratto et al. 2009) építettük be. A DSGE modellek a modern makroökonómiai elemzés leggyakrabban használt eszközeivé váltak az utóbbi másfél évtizedben. Jellegükből fakadóan e modellek gazdaságpolitikai beavatkozások vagy más exogén sokkhatások makrogazdasági hatásainak dinamikus vizsgálatára alkalmasak.

4. Modell integrálás

A három modell-blokk komplex kölcsönös kapcsolatrendszerét a 1. ábra illusztrálja. Beavatkozások nélkül a TFP mind a regionális mind a MACRO blokkokban azonos ütemben növekszik egy, a QUEST III által megbecsült rátát követve.

1. ábra:

A GMR-Európa modell felépítése

Forrás: Saját szerkesztés

A modell-blokkok kapcsolatrendszerét a TFP növekedését célzó szakpolitikai beavatkozások hatásainak bemutatása révén érzékeltetem, hat lépésben.

Első lépés: A K+F, az emberi tőke, az interregionális tudáshálózatok és a vállalkozás szintjére ható beavatkozások eredményeképpen megváltozik a regionális TFP értéke a TFP blokkban.

Második lépés: Az így megváltozott regionális TFP értékek átadódnak az SCGE modellnek, ahol a regionális termelékenység új nagyságai mellett kiszámolódnak a tőke, a munka, az output és a kereslet mennyiségei, valamint a bérek, a tőkekamatok és a végső javak árai minden régióra és minden egyes időperiódusra. A hasznossági különbségek interregionális munka- és tőke-migrációt eredményeznek, aminek következtében, a regionális foglalkoztatottság változásai (a technológia-diffúzió megváltozott intenzitása eredményeként) további változásokat indukálnak a regionális TFP értékekben is.

Harmadik lépés: Az új regionális TFP értékek aggregálásra kerülnek minden egyes évre. Ezek a makro (Európa) szintű TFP értékek lépnek aztán be a MACRO modellbe, mint időperiódus-specifikus sokkok. Ezen sokkok mellett a makroökonómiai modell-blokkban kiszámításra kerülnek minden egyes időperiódusra a makroszintű változók aktuális értékei.

Negyedik lépés: A beavatkozások eredményeként a MACRO modellben kiszámított tőke és munka változások évenként szétosztásra kerülnek a régiók között a beavatkozások által indukált regionális TFP változások évenkénti térbeli mintáit követve.

Ötödik lépés: Az SCGE modell-blokk újra fut az új tőke és munka értékekkel, hogy a mennyiségi és ár egyensúlyokat újra kiszámítsa minden egyes régióra és minden egyes időperiódusra.

Hatodik lépés: Az esetek többségében az SCGE modell-blokk regionális output, tőke, munka és lakossági fogyasztásainak aggregált értékei igen közel kerülnek a MACRO blokkban kiszámított értékekhez. Amennyiben ez mégsem lenne így, akkor a másodiktól az ötödik lépésig tartó folyamatok addig futnak, amíg az aggregált regionális értékek meg nem egyeznek a makroökonómiai blokkban kiszámított értékekkel.

Összegzés

A fejlesztéspolitika legfrissebb irányzataiban megerősítést nyert az a gondolat, hogy a nemzeti szintű gazdaságfejlesztés sikere sok tekintetben függ a beavatkozások térbeli eloszlásától. A földrajzi hatások (mint a térbeli koncentrációból adódó gazdasági előnyök, vagy a régiók tényezőellátottsága) befolyásolják a nemzetek gazdasági fejlesztését célzó politikák hatékonyságát. Ugyanaz az országos szintű költségvetés a gazdaság különböző szintű növekedésére vezethet attól függően, hogy a beavatkozások milyen térbeli szerkezetet követnek. A közelmúlt fejlesztéspolitikai vitáiban a tér-semleges („space neutral”) beavatkozások képviselői a fejlett térségek további növekedését erősítő agglomerációs hatások támogatását tartják a fejlesztéspolitika követendő eszközének (World Bank 2009), míg az úgynevezett terület-alapú („place-based”) beavatkozások pártolói szerint az országok szinte minden régiójában létezik potenciál és ezek kibontása vezethet a nagyobb növekedéshez (Barca 2009, OECD 2009). A közelmúlt szakpolitikai vitáiban a fejlesztésről való gondolkodásban tehát összekapcsolódnak a makro- és a regionális szintek. A regionális gazdaságfejlesztési szempontok így a makroszintű növekedés fontos dimenziójává váltak (Varga 2009).

A regionális fejlesztéspolitika hagyományos és új eszközeinek alkalmazásával viszonylag ritkán járnak együtt olyan modellszámítások, melyek révén a bevezetés, a monitoring, vagy a végső értékelés során hasznosítható információkhoz juthatnak a szakpolitikák felelősei (Capello 2016, Lengyel, Rechnitzer 2004). Az EU kohéziós politikájának értékelése során ugyan gyakran használnak gazdaságmodelleket, de ezek a modellek jórészt makroökonómiai

(nemzeti) szintűek és ezért kevésbé alkalmasak a nemzeti szint alatti regionális folyamatok érzékelésére. A legújabb fejlesztéspolitikai viták viszont hangsúlyozzák, hogy a makroszintű változókban (a GDP, a foglalkoztatás stb.) értelmezett eredmények a beavatkozások regionális mintázatától jelentős mértékben függenek. A fejlesztéseket támogató modelleknek tehát ideális esetben mind a regionális, mind a makroszinteket magukban kellene foglalniuk.

A GMR modellfejlesztési irányzat újdonsága a gyakran használt hagyományos (és a hatáselemzésekben tipikusnak tekinthető) modellekhez viszonyítva az, hogy integrálja a földrajzi hatásokat a modell szerkezetébe, ami által a térbeli tudásáramlások, az agglomerációs hatások, vagy az interregionális kereskedelem és a migráció következményei közvetlenül megfigyelhetőekké válnak. A térbeli közelítésből eredő további újdonsága a modelleknek az, hogy általuk nemcsak a makroökonómiai, de a regionális hatások is követhetőekké válnak. A fejezetben a GMR (földrajzi, makro és regionális) gazdaság modellezési irányzat és az irányzat keretei között kidolgozott GMR-Európa modell rövid bemutatására vállalkoztam.

A GMR modellezési irányzat folyamatos fejlődés alatt áll. Az utóbbi évek fejlesztései az EU intelligens szakosodást célzó innováció-politikájának hatáselemzésére alkalmas módszerek kidolgozását és alkalmazását célozzák. Ezek a fejlesztések mind a GMR-Európa, mind a GMR-Magyarország modellekben megjelennek.

Irodalom

- ACS, Z. – VARGA A. (2005): Entrepreneurship, agglomeration and technological change. *Small Business Economics* 24, 323–334.
- AGHION, P. – HOWITT, P. (1998): *Endogenous growth theory*. MIT Press, Cambridge.
- ANSELIN, L. – VARGA A. – ACS, Z. J. (1997): Local geographic spillovers between university research and high technology innovations. *Journal of Urban Economics* 42, 422–448.
- BALDWIN, R. – MARTIN, P. (2004): Agglomeration and regional growth. In Henderson, V. J. – Thisse, J-F. (eds.) *Handbook of Regional and Urban Economics* Vol. 4: Cities and Geography. Elsevier, North-Holland, 2671–2711.
- BARCA, F. (2009): *An Agenda for A Reformed Cohesion Policy: A Place-Based Approach to Meeting European Union Challenges and Expectations*. Independent Report Prepared at the Request of the European Commissioner for Regional Policy, Danuta Hübner, European Commission, Brussels.
- BAYAR, A. (2007): *Simulation of R&D Investment Scenarios and Calibration of the Impact on a Set of Multi-Country Models*. European Commission, DG JRC Institute for Prospective Technological Studies (IPTS).

- BOSCHMA, R. (2005): Proximity and innovation: A critical assessment. *Regional Studies* 39, 61–74.
- BRADLEY, J. (2006): Evaluating the impact of European Union Cohesion policy in less-developed countries and regions. *Regional Studies* 40, 189–199.
- BRANDSMA, A. – KANCS, A. (2015): RHOMOLO: A dynamic general equilibrium modelling approach to the evaluation of the European Union’s R&D policies. *Regional Studies* 49, 1340–1359.
- BRESCHI, S. – LISSONI, F. (2001): Knowledge spillovers and local innovation systems: A critical survey. *Industrial and Corporate Change* 10, 975–1005.
- BRÖCKER, J. – KORZHENEVYCH, A. (2011): *Forward Looking Dynamics in Spatial CGE Modelling*. Kiel, Institute for the World Economy, Working Paper No. 1731, 1–24.
- D’COSTA, S. – GARCILAZO, E. – OLIVEIRA MARTINS, J. (2013): *The Impact of Structural and Macroeconomic Factors on Regional Growth*. OECD Regional Development Working Papers 2013/11.
- DONAGHY, K. (2009): CGE Modeling in space. In CAPELLO, R. – NIJKAMP, P. (eds) *Handbook of Regional Growth and Development Theories*. Edward Elgar, Cheltenham, 389–422.
- CAPELLO, R. (2007): A Forecasting Territorial Model of Regional Growth: the MASST Model. *The Annals of Regional Science* 41, 753–787.
- CAPELLO, R. (2016): *Regional Economics*. Routledge, Abingdon, New York.
- ESRI (2002): An Examination of the ex-post macroeconomic impacts of CSF 1994-1999 on Objective 1 countries and regions.
- FAGGIAN, A. – MCCANN, P. – SHEPPARD, S. (2009): Higher Education, Graduate Migration and Regional Dynamism in Great Britain. In VARGA A. (ed) *Universities, Knowledge Transfer and Regional Development: Geography, Entrepreneurship and Policy*. Edward Elgar, Cheltenham–Northampton, 267–292.
- FAGIOLO, G. – DOSI, G. (2003): Exploitation, exploration and innovation in a model of endogenous growth with locally interacting agents. *Structural Change and Economic Dynamics* 14, 237–273.
- FAROLE, T. – RODRÍGUEZ-POSE, A. – STORPER, M. (2011): Cohesion Policy in the European Union: Growth, Geography, Institutions. *Journal of Common Market Studies* 49, 1089–1111.
- FRENKEN, K. – VAN OORT F. – VERBURG, T. (2007): Related variety, unrelated variety and regional economic growth. *Regional Studies* 41, 685–697.
- FUJITA, M. – KRUGMAN, P. – VENABLES, A. (1999): *The Spatial Economy*. MIT Press, Cambridge.

- GARCILAZO, E. – OLIVEIRA MARTINS, J. – TOMPSON, W. (2015): The modern regional policy paradigm: Rationale and evidence from OECD countries. OECD DOI10.17127/got/2015.7.001.
- GLAESER, E. L. – KALLAL, H. D. – SCHEINKMAN, J. A. – SHLEIFER, A. (1992): Growth in cities. *Journal of Political Economy* 100(6), 1126–1152.
- HAGEN, T. – MOHL, P. (2009): *Econometric Evaluation of EU Cohesion Policy – A Survey..* Discussion Paper No. 09–052, Center for European Economic Research, Mannheim.
- HERMANNSSON, K. – LISENKOVA, K. – LECCA, P. – MCGREGOR, P. AND SWALES, K. (2010): *The Importance of Graduates for the Scottish Economy: A “Micro-to-Macro” Approach.* Scottish Institute for Research in Economics, Discussion Paper SIRE-DP-2010–80.
- IVANOVA, O. – HEYNDRIKX, C. – SPITAELS, K. ET.AL. (2007): *RAEM: version 3.0. Final Report.* Transport & Mobility Leuven.
- KRUGMAN, P. (1991a): Increasing returns and economic geography. *Journal of Political ECONOMY* 99(3), 483–499.
- KRUGMAN, P. (1991b): *Geography and Trade.* MIT Press, Cambridge, MA.
- MCCANN, P. – ORTEGA–ARGILÉS, R. (2015): Smart specialisation, regional growth and applications to European Union Cohesion Policy. *Regional Studies* 49, 1291–1302.
- MIGUÉLEZ, E. – MORENO, R. (2013): Skilled Labour Mobility, Networks and Knowledge Creation in Regions: A Panel Data Approach. *Annals of Regional Science* 51, 191–212.
- LENGYEL I. – RECHINTZER J. (2004): *Regionális gazdaságtan.* Dialóg Campus Kiadó, Budapest.
- OECD (2009): *How Regions Grow.* OECD Publishing, Paris.
- PARTRIDGE, M. – RICKMAN, D. (2010): Computable General Equilibrium (CGE) Modelling for Regional Economic Development Analysis. *Regional Studies* 44, 1311–1328.
- RATTO, M. – ROEGER, W. – IN'T VELD, J. (2009): QUEST III: An estimated open-economy DSGE model of the euro area with fiscal and monetary policy. *Economic Modelling* 26, 222–233.
- ROMER, P. (1990): Endogenous technological change. *Journal of Political Economy* 98, 71–102.
- SAVIOTTI, P. – PYKA, A. (2003): *Economic development, variety and employment.* Working Paper No. 35. Working Papers Series: Growth and Employment in Europe: Sustainability and Competitiveness. Vienna University of Economics and Business Administration, Vienna.

- SCHALK, H. – VARGA A. (2004): *The economic effects of EU Community Support Framework interventions. An ex-ante impact analysis with EcoRET, a macroeconomic model for Hungary*. Center of Applied Economic Research Münster (CAWM), University of Münster, Münster.
- SEBESTYÉN T. – VARGA A. (2013a): Research productivity and the quality of interregional knowledge networks. *Annals of Regional Science* 51(1), 155–189.
- SEBESTYÉN T.– VARGA A. (2013b): A novel comprehensive index of network position and node characteristics in knowledge networks: Ego Network Quality, In SCHERNGELL, T. ed.: *The geography of networks and R&D collaborations*. Advances in Spatial Science. Springer, Switzerland, 71–97.
- SZERB L. – ACS, Z. – AUTIO, E. et.al. (2013): *REDI: The Regional Entrepreneurship and Development Index – Measuring regional entrepreneurship*. Final Report 14/11/2013 financed by the European Union represented by the European Commission Directorate-General Regional and Urban Policy under contract number NO 2012.CE.16.BAT.057DSGE lit.
- TOMANEY, J. (2010): *Place-based approaches to regional development: Global trends and Australian implications*. A report for the Australian Business Foundation, November.
- TREYZ, G., RICKMAN, D. SHAO, G. (1992): The REMI Economic-Demographic Forecasting and Simulation Model. *International Regional Science Review* 14, 221–253.
- VARGA, A. (2000): Local academic knowledge spillovers and the concentration of economic activity. *Journal of Regional Science* 40, 289–309.
- VARGA, A. (2006): The spatial dimension of innovation and growth: Empirical research methodology and policy analysis. *European Planning Studies* 9, 1171–1186.
- VARGA A. (2009): *Térszerkezet és gazdasági növekedés*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- VARGA A. (2016): *Regionális fejlesztéspolitikai hatáselemzés. Innováció, vállalkozás és gazdasági növekedés a GMR-Európa modellben*. Akadémiai kiadó, Budapest.
- VARGA A. (2017a): Place-based, Spatially Blind, or Both? Challenges in Estimating the Impacts of Modern Development Policies: The Case of the GMR Policy Impact Modeling Approach. *International Regional Science Review* 40.
- VARGA A. (2017b): Geographical Macro and Regional Impact Modeling. In R. JACKSON, P. SCHAEFFER (eds.), *Regional Research Frontiers, Vol. 2, Advances in Spatial Science*, 49–58.
- VARGA A. – BAYPINAR, M. (2016): Economic impact assessment of alternative European Neighborhood Policy (ENP) options with the application of the GMR-Turkey model. *Annals of Regional Science* 56, 153–176.
- VARGA A. – HORVÁTH M. (2015): Regional knowledge production function analysis. In ANDERSON, M. – KARLSSON, C. (eds) *Handbook of Research Methods and*

Applications in Economic Geography. Edward Elgar Publishers, Cheltenham-Northampton, 513–537.

- VARGA A. – JÁROSI P. – SEBESTYÉN T. (2013): A 2014–20 közötti időszak ex-ante értékeléséhez a támogatások várható makrogazdasági hatásainak modellezése. A Nemzeti Fejlesztési Ügynökség NFÜ 30/2013. számú projektje keretében készült tanulmány.
- VARGA A. – JÁROSI P. – SEBESTYÉN T. (2014): A GMR-Európa modell és alkalmazása EU kohéziós politikai reformok előzetes hatásvizsgálata során. *Sigma* 1–2, 117–143.
- VARGA, A. – JÁROSI P. – SEBESTYÉN T. – SZERB L. (2015): *Extension and application of the GMR-Eurozone model towards the CEE regions for impact assessment of smart specialisation policies*. GRINCOH FP6 Project report.
- VARGA A. – PONTIKAKIS, D. – CHORAFAKIS, G. (2014): Metropolitan Edison and cosmopolitan Pasteur? Agglomeration and interregional research network effects on European R&D productivity. *Journal of Economic Geography* 14, 229–263.
- Varga J. – in't Veld, J. (2010): *The Potential Impact of EU Cohesion Policy Spending in the 2007–13 Programming Period: A Model-Based Analysis*. DG Economic and Financial Affairs, European Commission.
- WOLFE, D. (2011): *Place-based development policy: Implications for North-America*. Paper presented 6th Regional Innovation Policy Seminar, CIRCLE, University of Lund, Lund, 13–14 October.
- WORLD BANK (2009): *World Development Report 2009: Reshaping Economic Geography*. World Bank, Washington, DC.

II. MARXISTA ÉS FEMINISTA FÖLDRAJZI IRÁNYZATOK

6. Marxista nézetek a térről és térbeliségről

CZIRFUSZ MÁRTON – JELINEK CSABA – BERKI MÁRTON⁸⁸

Bevezetés

E blokk a marxista elméletekben mutatja be a tér és a térbeliség megjelenését és szerepét. Bár marxista térelméletről önmagában nem beszélhetünk (hiszen a marxizmusnak nem célja a tér mint önmagában létező dolog megismerése), mégis azonosíthatunk olyan megállapításokat a térről, amelyeket a marxizmusra általánosságban jellemzőnek mondhatunk. Terjedelmi okokból nem lehetett célunk a maguk teljességében bemutatni a marxizmusváltozatokat és azok térről vallott nézeteit, így természetesen az általunk itt bemutatott súlypontok máshová is helyezhetők.

Először a marxista térszemlélet két alapjellegzetességét mutatjuk be, a terek viszonyának dialektikus felfogását és a tér termelésének fogalmát. Ez a két ismerv alapvetően levezethető a marxizmus „általános” társadalomfelfogásából, valamint a nem marxista térfelfogások és a térrel foglalkozó társadalomtudományok elméleti és gyakorlati kritikájából. A marxizmus térrel való foglalatosságát viszont nem önmagáért való, azaz konkrét társadalmi viszonyok (leginkább: a kapitalizmus) megértését szolgálja. Így a következő részben kifejezetten a kapitalista termelési mód marxista elméletének térbeli vonatkozásait foglaljuk össze, többek között a tőkefelhalmozás mint térbeli terjeszkedés és az egyenlőtlen fejlődés földrajzi koncepcióján keresztül. Végül, az utolsó részben az a célunk, hogy bemutassunk olyan kelet-közép-európai esettanulmányokat, amelyek az előbbieken bemutatott elméletek segítségével kívánják e térség társadalmi-térbeli folyamatait megérteni (és ezeket a folyamatokat megváltoztatni).

A marxista megközelítések természetesen különböző helyeken és időszakokban különbözőképpen jelentek meg. A 19. században és a 20. század első felében a marxista társadalomelmélet a földrajzra és a tértudományokra csekélyebb hatást gyakorolt, kivéve a szovjet földrajzot, ahol a marxista földrajzra jelentős politikai szerep is hárult.⁸⁹ Az 1945 utáni magyar és kelet-közép-európai földrajzban és társadalomtudományokban a marxizmus (vagy marxizmus-leninizmus) a gazdasági térfolyamatok magyarázatában, azok tervezésében és általában a tudományos mezőn belüli ideológiai küzdelmekben megkerülhetetlen eszközzé

---

⁸⁸ Berki Márton esetében a kutatást az ELTE Felsőoktatási Intézményi Kiválósági Program (1783-3/2018/FEKUTSRAT) keretében az Emberi Erőforrások Minisztériuma is támogatta.

⁸⁹ Az anarchista földrajzzal ebben az írásban nem foglalkozunk, mivel az már a 19. századi kezdetektől erőteljesen elkülönült a marxizmustól, főleg az állam szerepéről vallott nézeteiben (vö. Springer 2013).

vált (Győri–Gyuris 2012; Timár 2009). Az 1970-es évektől a centrumországokban (Amerikai Egyesült Államok, Egyesült Királyság, Franciaország, Németország, Japán stb.) és a félperiférián (pl. Latin-Amerika) a térrel foglalkozó társadalomtudományokban megerősödött a marxista megközelítés, mint a kapitalizmus globálisan megfigyelhető ellentmondásainak megfelelő értelmezési kerete, különösen az ekkor csúcsosodó gazdasági és politikai válság időszakában. A kilencvenes években a marxista megközelítés valamelyest háttérbe szorult, Kelet-Közép-Európában például a rendszerváltás után a fősodor társadalomföldrajza és regionális tudománya jellemzően egyáltalán nem foglalkozott a marxista megközelítéssel. A marxista értelmezések viszont világszerte láthatóbbá váltak a 2008-as gazdasági válság után, ahogyan egyes nem marxista elemzések érvényessége és használhatósága megkérdőjeleződött a társadalmi-térbeli egyenlőtlenségek növekedése közepette (vö. Timár 2016).

Előbbiekkel összefüggésben ebben a tanulmányban egy térben és időben nagyon különböző, illetve ismeretelméleti részleteiben is sokszínű hagyomány jelölésére használjuk a marxista jelzót. A hagyomány belső differenciáltságát részben ebben a bevezetőben próbáljuk érzékeltetni, részben pedig a bevezetőt követő fejezetek villantanak fel különböző elméleti és empirikus irányokat. Mivel a jelenlegi magyar és kelet-közép-európai kontextusban tudománytörténeti okokból a brit-amerikai megközelítésű marxizmus és ezek francia és német – pl. frankfurti iskola – „előzményei” hatottak leginkább a társadalmi-térbeli viszonyok értelmezésére – szemben pl. Latin-Amerikával, ahol erősebbnek látszik a „belülről építkező” elmélet –, ezért elemzésünk leginkább ezen alapul. Ez nem jelenti azt, hogy a brit-amerikai hegemoniát a tudományban elfogadnánk vagy hogy a brit-amerikai marxista hagyományt egy az egyben átültethetőnek gondolnánk a kelet-közép-európai empiriákra. A bevezető utolsó részében éppen az az állításunk, hogy a „nyugati” marxizmus kisebb részben kezelte csak jól a kelet-közép-európai térséget és annak társadalmi-térbeli folyamatait, viszont az elmúlt évtizedekben számos pozitív példa és jó empirikus elemzés származott ebből a térségből, amely marxista gondolatokon alapul.

Térbeli szempontok a marxista elméletben

Ebben az alfejezetben a marxizmus térfelfogásának néhány általános jellemzőjét tekintjük át. Bár a marxista hagyományban – sokszínűségének és elméleti alapálláspontjának köszönhetően – nem azonosítható olyan térfelfogás, amely az adott társadalmi kontextustól függetlenül létezne, közös jellemvonásokat mégis találhatunk. Ezeket két csomópont köré rendeztük: egyrészt a marxizmus a térre mint dialektikus viszonyra tekint, másrészt pedig a tér materialista, „termelt” jellegzetességét hangsúlyozza. E két megközelítés erős

megszorításokkal ugyan, de megfeleltethető a marxizmuson belül található két hangsúlyosabb irányzatnak, nevesül a Marx korai írásaiból és különösen az elidegenedés koncepciójából kiinduló „filozófiaibb” irányzatnak, illetve a Marx későbbi írásaiból (főleg A tőkéből) inspirálódó, a politikai gazdaságtanra jobban fókuszáló irányzatnak (vö. Fülöp et al. 2016).

A tér mint dialektikus viszony

A marxizmus a térre mint viszonyra tekint, és ezt a viszonyt dialektikus módon határozza meg. Természetesen a térbeliség viszonyként való felfogása, ahogyan azt a pozitivistikus tértudományról szóló fejezetek bemutatták (lásd továbbá Benedek 2002), nem csak a marxizmus sajátossága, és régebbi filozófiai hagyományban gyökerezik. A marxista felfogásban a viszonylagosságot kétféle értelemben is megragadhatjuk: egyrészt a térbeliséget mint a tér és a társadalom (a fizikai és a társadalmi valóság) egymáshoz való viszonyát, másrészt (ezzel összefüggésben) különböző terek egymáshoz képesti viszonylagosságát emeljük ki a marxista elméletben.

A pozitivistikus tértudományról szóló fejezetek is érzékeltették, hogy „a térbeli” és „a társadalmi” közötti kapcsolatot a korábbi, nem marxista elméletek sok esetben olyan, egyirányú viszonyként határozzák meg, mely szerint a dolgok térbeli elhelyezkedése önmagában hatást gyakorol a társadalmi viszonyokra, azok magyarázó változója.

A marxista megközelítés sok szempontból a kvantitatív tértudományok e pozitívizmusának és absztrakt, matematikai-geometriai térfelfogásának kritikájából nőtt ki. Ahogy a marxista Henri Lefebvre (1947; 1973) hangsúlyozza, a szélességi és hosszúsági körök, a „természet matematizálása”, a tér mérhetővé, kiszámíthatóvá tétele olyan absztrakció, mint a végtelen idő „feldarabolása” a történelemszemléletben. A marxizmus (pontosabban az ennél valamivel tágabb történelmi-földrajzi materializmus) szerint ez a felfogás elvonatkoztat a társadalomtól, azaz nem veszi figyelembe, hogy *a térbeli elhelyezkedés különböző történelmi-földrajzi kontextusokban különböző módokon lehet fontos a társadalmi viszonyok és a társadalmi cselekvések magyarázatában* (Belina 2017). A társadalomtól való ilyen elvonatkoztatást a *térfetisizmus* fogalma írja le (Marx árufétis-fogalmának analógiájára): a tér társadalmi viszonyok tárgyiasult formája, a tér „sajátságos társadalmi jellegéből eredő” (Marx 1967, 85.) tárgyiasulása miatt hajlamosak vagyunk elfeledkezni arról, hogy a tér nem „természetesen létező” dolog, és nem tulajdoníthatunk neki önálló oksági magyarázó erőt. Például a belvárostól való távolság önmagában még nem magyarázza azt, hogy melyik városrészekben történik ingatlanba történő tőkebefektetés, de különböző városokban különböző módokon a térbeliség is szerepet játszik abban, hogy hova vándorol a tőke.

Előbbiekkel összefüggésben a marxizmus azt is állítja, hogy *a dolgok egymáshoz képesti térbeli elhelyezkedése mint magyarázó erő önmagában hamis absztrakció*. A különböző terek, a „földrajzi viszonyok” csak egymáshoz képest érthetők meg; egymástól elkülönülten, tartályszerűen felfogott módon, önállóan való vizsgálatuknak nincsen értelme. Például a világgazdaságban a centrumtérsegek gazdasági viszonyai nem érthetők meg a periféria elemzése nélkül és vice versa. Ennek oka, hogy a társadalmi viszonyok (vagy jelenleg maga a kapitalista termelési mód) hozzák létre azokat a térbeli megosztottságokat, amelyek a világgazdaság centrum- és perifériatérsegei között léteznek (Wallerstein 2010). De ugyanígy egy városon belül a szegények térbeli koncentrációja a gazdagok más terekben való koncentrációjával együttesen érthető csak meg: Budapesten például a józsefvárosi Magdolna-negyed szociális városrehabilitációja és a Corvin-negyed dózeres dzsentrifikációja ugyanannak a társadalmi-térbeli folyamatnak a két pólusa (Czirfusz et al. 2015).

A társadalmi-térbeli viszonyok marxista felfogására a *dialektikus megközelítés* jellemző. A dialektika a marxizmusban két dolog közötti kapcsolatot, ellentmondást jelent; a társadalmon belüli (pl. társadalmi osztályok közötti), terek közötti (pl. város és vidék közötti) vagy a materiális tér és a társadalmi viszonyok közötti konfliktus hozza működésbe a tőkeáramlást és a társadalmi viszonyok változását.

A dialektika többféle megközelítése közül Sheppard (2008) szerint a radikális földrajzba az 1960-as évek végétől elsősorban a hegeli dialektikafogalom került át, annak is az egységes és teleologikus, a tézis és antitézis ellentétpárja által mozgatott társadalomfejlődési felfogása.⁹⁰ A társadalmi-térbeli dialektika fogalma elsősorban Marxra alapozva „érkezett” a földrajzba. Például David Harvey Marxra építő relacionista dialektikus felfogása azt hangsúlyozza, hogy a dolgoknak nem léteznek természettől adott tulajdonságai, hanem azok más dolgokkal való ellentmondásokkal teli, hatalmi küzdelmek során rögzülő és folyamatosan változó viszonyrendszerek révén jönnek létre. Például a város nem értelmezhető a vidék nélkül, e két tér közötti viszony eredménye, hogy mit tartunk vidék(i)nek és város(i)nak.

A viszonyokban való gondolkodás az elmúlt évtizedek relációs fordulatával (a gazdaságföldrajzban lásd pl. Bathelt–Glückler 2011; Yeung 2005) ismeretelméletileg sok

---

⁹⁰ A térrel foglalkozó marxista irodalomban és annak recepciójában többen elemezték, hogy kinek a tér- és társadalomfelfogásában mi származtatható Hegeltől, mi Marxtól (és ezen belül mi Marx Hegel-olvasatától). Így a Sheppard által elemzett hegeli dialektikafogalom mellett írásként többek között a hegeli térfelfogásról (Bond 2014), a térbeli kiigazítás fogalmával összefüggésben Hegel, Marx és von Thünen gondolatairól (Harvey 1981), illetve Lefebvre tértermelés-fogalmában Hegel és Marx hatásáról (Merrifield 2002; Stanek 2008).

szempontból eltávolodott a marxizmustól, ezen irányzatok közül többel a materialista relacionális térelméletekről szóló fejezet (Fabók–Berki 2018) foglalkozik.

A tér termelése

Az előbbi, általánosságban a marxizmus által (is) képviselt térfelfogás-jellemzőkhöz különböző térfogalmak is kapcsolódnak. Ezek közül részletesebben bemutatjuk az Henri Lefebvre nevéhez köthető tértermelés-konceptiót.⁹¹ A *tértermelés* fogalmát Lefebvre a franciául 1974-ben megjelent *La production de l'espace* (angol fordításban *The production of space* – Lefebvre 1991a) című könyvében alkotta meg: Lefebvre szerint „a (társadalmi) tér (társadalmi) termék” (Lefebvre 1991a, 26.). Munkájában a termelés kifejezést a politikai gazdaságtani megközelítésnél tágabban értelmezi, azaz a dolgok fizikai (materiális) előállításán túl a társadalom, a tudás, az intézmények stb. termelését, valamint a koncepciók, ideológiák létrehozását is érti alatta. Lényegesnek tartja ezekkel összefüggésben a tér politikai termelését is: szerinte egyetlen fennálló hatalom, intézmény sem létezhet a saját maga által megteremtett (és legitimált) tér nélkül. A történelem folyamán – az uralkodó termelési módok és a kultúra ezzel együtt járó változásával – a tér termelési módja folyamatosan átalakult; ennek megfelelően a történelem adott terekben, helyeken egymásra rakódott rétegek, „üledékek” összességként értelmezhető.

A tértermelés elemzéséhez Lefebvre a térbeliség három szemléleti módját különbözteti meg: a tér, ahogy azt érzékeljük („l'espace perçu”), a tér, ahogy arról gondolkodunk („l'espace conçu”), illetve a tér, ahogy azt megéljük, használjuk („l'espace vécu”). (Ezeket egyúttal úgy is nevezi, mint „térgyakorlatok”, „a tér reprezentációi”, illetve „a reprezentáció terei”). Lefebvre szerint a társadalom tereit egyrészt az épületek, közterek, infrastruktúra megépítése és fenntartása, valamint az ezeken végbemenő, szabályozott áramlások által termelik, másrészt – részben ezt megelőzően, részben ezzel párhuzamosan – a tér jelentésekkel való felruházása is zajlik (a különböző tervek, koncepciók, szimbólumok, nyelvi és szemiotikai gyakorlatok révén, továbbá az egyes területek imázsának formálása által). Értelmezésében a tér „megélése” e két tértermelési mód metszetében jelenik meg, hiszen az épített környezetet az ennek alapjául szolgáló és ennek jelentést adó koncepciók mentén (egyénenként és társadalmi csoportonként, valamint időről időre és helyről helyre) eltérő módon használjuk.

A három térszemléleti mód kapcsán lényeges kiemelni, hogy Lefebvre nem statikus kategóriákban gondolkodott, azaz nem „érezkelt”, „elgondolt” és „megélt térről” beszélt (vö.

---

⁹¹ A blokkon belül Egyed (2018) tanulmánya foglalkozik részletesen Lefebvre-rel és hatásával.

Soja 1996). Éppen ellenkezőleg; munkájában dinamikus, cselekvésközpontú módokról írt, tehát arról, hogy miként tudjuk „érezkelni”, „elgondolni” és „megélni” a teret. (Ehhez hasonló módon elemzésében mindvégig a tér termelési folyamatára koncentrált, nem pedig a tér mint termék kerül előtérbe.) Ugyancsak fontos kiemelni, hogy a három térszemléleti mód dialektikus viszonyban áll egymással: mindhárom hat egymásra, azaz egy adott tér(rész) mindig érzékelt, elgondolt és megélt egyszerre, ily módon különböző egyének és társadalmi csoportok számára eltérő tartalmakat hordoz(hat).

Lefebvre hangsúlyozza, hogy azok a vizsgálatok, amelyek a három térszemléleti mód közül csak az egyiket veszik figyelembe, szükségszerűen leegyszerűsítők és homogenizálók (Lefebvre 1991a, 369.). Így bár a kapitalizmusban „a tér reprezentációi”, vagyis az elgondolt tér („l’espace conçu”) a domináns térszemléleti mód, amelynek segítségével a politikai és gazdasági elitiek megtervez(tet)ik az épített környezetet, majd jelentéseket adnak e tereknek, ezek egyoldalú vizsgálata idealista megközelítés. Hasonlóképp bár az érzékelt és az elgondolt tér egyaránt vizsgálható – például ilyen az építészek, várostervezők „tervezőasztalere”, ez teljesen elszakított a tér megélt, megtapasztalt vonatkozásaitól. Lefebvre következőképp munkásságában a megélt tapasztalatokra, a tér használati módjaira helyezi a hangsúlyt (Lefebvre 1991b; 2004).

Lefebvre „utóéletét”, vagyis munkásságának interpretációját tekintve két domináns irányzat körvonalazódott (lásd Goonewardena et al. 2008, 3–10.): egyrészt a David Harvey-féle marxista (politikai gazdaságtani), másrészt az Edward Soja-féle posztmodern Lefebvre-olvasat.⁹² Térelméleti munkássága előbb e két fő értelmezési keretben elhelyezve, majd ezeken túltekintve széles körben hivatkozott elméletté vált a társadalomtudományok számos területén (a teljesség igénye nélkül lásd például Elden 2004; Goonewardena et al. 2008; Gottdiener 1994; Merrifield 2006; Shields 1999a; Stanek 2011 átfogó munkáit). A továbbiakban a két olvasat közül a politikai gazdaságtani megközelítéssel foglalkozunk.

A kapitalizmus térbelisége és a marxista politikai gazdaságtan

A marxista térfelfogás általánosnak tekinthető vonásai után ebben az alfejezetben azokból a konkrét elméletekből mutatunk be néhányat, amelyek a kapitalizmus társadalmi térfolyamatait elemezték marxista ismeretelméleti háttérrel; ezen belül elsősorban a tőkeviszonyokkal

---

⁹² Utóbbiról lásd részletesebben Berger (2018). Soja (1996) Lefebvre-interpretációját számos bíráló is érte, a három „fajta” térbeliség analitikus szétválasztása és statikus kategóriákként való kezelése ugyanis ellentmond Lefebvre koncepciójának (lásd Merrifield 1999, 347.; Shields 1999b, 341.). Belina (2017, 47.) szerint például a három térszemléletet Lefebvre tudatosan nem definiálta, mert a pontos meghatározás absztrakciója szemben állt politikai és elméleti felfogásával.

foglalkozó irodalmakkal foglalkozunk (és csak érintjük az osztályviszonyokra fókuszáló írásokat).

A „kapitalizmus marxista térélmélete” fogalmat tudatosan nem használjuk, ugyanis bármiféle önmagában való (an sich) térélmélet ellentmondásban állna a marxizmus társadalomfelfogásával. Ahogyan az előzőekben bemutattuk, a tér önmagában üres feltételezés, nem elválasztható a társadalmi folyamatoktól, viszont a tér fogalmát integrálni szükséges a társadalmi jelenségek és viszonyok történelmi materialista elméleteibe (Belina 2017, 157.) – azaz azt kell megvizsgálni, hogy a térbeli-társadalmi jelenségek pontosan hogyan jönnek létre adott kontextusokban. Mivel a körülöttünk levő tényleges társadalmi viszonyok alakításában meghatározó szerepe van a kapitalizmusnak mint termelési módnak, a továbbiakban arra összpontosítunk, hogy a marxizmus hogyan értelmezte a kapitalizmus politikai-gazdasági térfolyamatait.

A kapitalizmus marxista politikai gazdaságtani magyarázata Marxból elsősorban a „késői” (1857 utáni) Marxot használja és kevésbé a „korai” Marxot,⁹³ az elemzések legtöbbször *A tőke I.* kötetéből indulnak ki, amely a kapitalista termelés értelmezésével foglalkozik. Ebben Marx az eredeti tőkefelhalmozás, valamint az abszolút és relatív értéktöbblet elsajátításának konkrét történelmi és földrajzi példáiból bontja ki elemzését, de a tér szerepére kevesebb figyelmet fordít. Bár *A tőke I.* résztémáinak továbbgondolása folyamatos volt, de az 1970-es évek válsága – és ekkor a térbeliség újra/átértékelődése – a marxi elmélet „általános” térbeliesítését hozta magával a brit-amerikai térrel foglalkozó társadalomtudományokban, amelynek egyik irányadó munkája David Harvey-től a *Limits to capital* (Harvey 1982).

A 19. század legvégén és a 20. században megfogalmazódott marxista gondolatokat a következőkben négy fő témakör köré rendezzük: a területi munkamegosztás, a kapitalizmus térbeli bővülése és a tér-idő sűrűsödés, a térbeli kiigazítás, valamint az egyenlőtlen fejlődés fogalmainak földrajzi viszonyokra is érzékeny használati módjai.

*A térbeli munkamegosztás*⁹⁴

A terek és helyek közötti különbségek és viszonyok a térbeli munkamegosztás koncepciójával is megragadhatók, amelynek itt kizárólag a marxi hagyományban levő értelmezésével foglalkozunk. *A tőke I.* kötetében a munkamegosztás leírásában megjelennek a földrajzi

---

⁹³ A korai, humanista és hegelianus Marx-írások viszont a térértelmezésekben fontosak, mint például Lefebvre-nél (Merrifield 2002, 15.).

⁹⁴ A magyar és a külföldi szakirodalomban a térbeli és a területi munkamegosztás (spatial/territorial division of labour, räumliche/territoriale Arbeitsteilung) közötti fogalmi megkülönböztetés sokszor hiányzik vagy nem egyértelmű. A magyar szakirodalom esetében néhány szemponttal Czirfusz (2012) tanulmánya foglalkozik.

viszonyok, mégpedig a város és a vidék közötti munkamegosztást tárgyaló részben: „A csere nem megteremti a termelési területek különbségét, hanem vonatkozásba hozza a megkülönböztetett területeket és ily módon egy társadalmi össztermelés többé vagy kevésbé egymástól függő ágaivá alakítja őket. (...) Minden fejlett és árucserre által közvetített munkamegosztás alapzata a város és falu elválása. Elmondhatjuk, hogy a társadalom egész gazdaságtörténete ennek az ellentétnek a mozgásában összegeződik” (Marx 1967, 388.). Bár ez a leírás földrajzi térfelfogásában sematikus, ám a gondolatot a későbbi empirikus elemzések jelentősen továbbgondolták.

Az országokon belüli munkamegosztás 20. század eleji elemzései közül kiemelkedik Lenin (1964) könyve a kapitalizmus oroszországi fejlődéséről, ahol az egyik fő vizsgálati téma az, hogy a társadalmi munkamegosztás (ezen belül pedig a munkás elválasztása a termelési eszközeitől) hogyan alakítja ki szükségszerűen a belső piacot, a kapitalizmus hogyan „bővíti állandóan uralmának szféráját” (Lenin 1964, 553.), növeli az ipar jelentőségét, illetve fokozza az urbanizációt. Így tehát a munkamegosztás térbeli elemzése sok esetben elválaszthatatlan a kapitalizmus térbeli bővülésének és osztályviszonyainak értelmezésétől. A kötet a későbbi marxista elemzéseknek fontos hivatkozási pontjává vált a 20. század második felétől.

Az országon belüli térbeli munkamegosztás elemzése az 1970-es években a világgazdaság centrumországaiban vált ismét jelentőssé. Az ekkori térbeli elemzések sokat merítettek az althusseri marxista megközelítésből, amely figyelembe vette a politika (az állam) és az ideológiák szerepét abban, hogy a kapitalizmus a ciklikusan visszatérő válságok ellenére rendkívül válságálló társadalmi rendszernek bizonyult (Swyngedouw 2000). Ezek az elemzések egyrészt a regulációs iskola felé vezettek el, amely azzal érvelt, hogy a tőkefelhalmozás feltételeit a társadalmi intézmények adott időszakokra és helyekre specifikus rendszere szabja meg. A megközelítés a nemzetállam alatti szint fontosságára is rámutatott a kapitalizmus „közvetítésében” (lásd pl. Peck–Tickell 1992; Berki 2016). Másrészt fontossá váltak azok a vizsgálatok, amelyek a termelési mód átalakulásából (a rugalmas felhalmozásba való átmenetből) magyarázták a munkahelyek megszűnését, a válságtérsegek kialakulását, az osztályviszonyok átalakulását, elsősorban nagy-britanniai példákon. Utóbbiból kiemelkedik Doreen Massey munkássága, aki a klasszikus telephelyelméletek absztrakt térfelfogásának kritikájából vezette le a társadalmi-térbeli munkamegosztás marxista értelmezését (Massey 1973). Massey dialektikus térfelfogása alapján rámutatott arra, hogy a gazdasági tevékenységek (ágazatok között, ágazatokon belül, vállalatok között) különböző módokon használják ki a meglévő térbeli egyenlőtlenségeket a profitmaximalizálás érdekében, és ezek a

különböző használatok különböző módokon termelik újra az egyenlőtlenségeket (Massey 1979). Massey *Spatial divisions of labour* című kötetének egyik legfontosabb empirikus része a munkamegosztás térbeliségének változásához igazodó osztályviszonyokat, a változó gazdaság- és társadalompolitikákat, nemek közötti munkamegosztásokat, politikai szövetségeket, nemzeti ideológiákat, illetve mindezekkel összefüggésben a regionális politika átalakuló szerepét hozza összefüggésbe a hatvanas évek elejétől a nyolcvanas évek közepéig az Egyesült Királyságban (Massey 1995, 6. fejezet). Ennek továbbgondolásával foglalkozik a kötetben Czirfusz (2018) esettanulmánya.

A kapitalizmus térbeli bővülése és a tér-idő sűrűsödés

A kapitalizmus térbeli viszonyait globális léptéken elemző munkák fontos állítása, hogy a kapitalizmus mint rendszer a folyamatos bővülésben érdekelt, amelynek egyik lehetséges módja a térbeli bővülés. A kapitalizmus ilyenfajta kiterjedésének egyik nagy korszaka volt a 19. század utolsó évtizedeiben kezdődött nagyobb gyarmatosítási hullám, amely a tőkefelhalmozás földrajzainak is új elemzéseit hozta magával.

A tőkefelhalmozás térbeli bővülésének ebben az időszakban az egyik fő teoretikusa Rosa Luxemburg. *A tőkefelhalmozás* című, németül 1913-ban megjelent könyvében (Luxemburg 1979) a tőkefelhalmozás folyamatának három szakaszát különíti el, amelyben a térbeli és a termelési viszonyok kölcsönhatásai adják a rendező elvet. Az első szakaszban többek között a gyarmati országok természeti erőforrásainak elsajátításával a naturálgazdálkodást szorítják ki. A másodikban az árugazdaságot vezetik be olyan térségekben, ahol ez nem volt jellemző, illetve az árugazdaság súlyának növekedését kényszerítik ki (pl. a parasztgazdaságok vagy a kézműipar ellehetetlenítése által). A harmadik szakasz a tőkefelhalmozás imperialista fázisa, amelynek eszközei a nemzetközi kölcsönök, vasútépítések, forradalmak és háborúk. Ezekben az esetekben a „rég országok” tőkéje az újonnan a kapitalista tőkefelhalmozásba integrált országokban új lehetőséget talál az értéktöbblet-termelésre; ezáltal keres megoldást a kapitalizmus erőforrásbeli és térbeli korlátaira. A három szakasz eszközei kombinálhatók is egymással, például a Balkánon az 1878-as berlini kongresszus után a külföldi hitelekből, külföldi vállalkozók által épített és külföldi koncessziók által üzemeltetett vasútvonalak teremtették meg a helyi kisipar kiszorításának lehetőségét, ezáltal új piacokat teremtve a nyugati tőkének (Živković–Medenica 2013). Luxemburg (1979, 345.) egyik fontos belátása, hogy a „felhalmozás nem csupán a tőkés gazdaság ágainak egymás közötti belső viszonya, hanem mindenekelőtt a tőke és a nem-tőkés környezet viszonya”. A kapitalizmus mint

termelési mód a véleménye szerint akkor fog összeomlani, amikor az egész Földre kiterjed, vagyis az újratermelés térbeli bővülési lehetőségei megszűnnek.⁹⁵

Fontos megjegyezni, hogy mind Luxemburg, mind Lenin szintén a kapitalizmus térbeli terjeszkedésével foglalkozó munkája, az 1917-ben megjelent *Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka* (Lenin 1971) abban az időszakban született, amikor a gyarmatosítás során az országok, a tőkés szövetségei, a nagyvállalatok és pénzüzetek felosztották vagy háborúk révén újrafelosztották a világot. Ez a korszak az 1. világháborúval lezárult, így a későbbiekben az elmélet más elemei váltak hangsúlyossá, a térbeliség relevanciája is megváltozott a magyarázatokban. Ezek közül az egyik David Harvey koncepciója a tér-idő sűrűsödésről.

A kapitalizmus térbeli bővülése együtt jár a tér-idő sűrűsödéssel, avagy a tér idő általi megsemmisítésével (*Vernichtung des Raums durch die Zeit, annihilation of space by time*), amely fogalmakat Marx nyomán David Harvey vezette be (lásd pl. Harvey 1990, a magyar nyelven megjelent írások közül pedig Harvey 2006). A tőkés az elmélet szerint abban érdekelt, hogy a tőke minél gyorsabban értékesüljön (mivel Marx levezetése szerint a profitráta folyamatosan csökken a kapitalizmusban). Így a tőkeértékesülés térbeli akadályainak csökkentése, a termelés körforgásának felgyorsítása, azaz a „tér idő általi megsemmisítése” egyik eszköze lehet a kapitalizmusra jellemző túlfelhalmozási válságok elodázásának. Nem utolsósorban a tér idő általi megsemmisítésével új földrajzi területekre tudja a tőkés rendszer kiterjeszteni a hatalmát, olyan eszközökkel, amelyeket a korábbiakban pl. Luxemburnál részleteztünk. Az utóbbi évtizedekben például a tér idő általi megsemmisítésének módjai az egyre olcsóbbá váló közlekedési lehetőségek vagy az új infokommunikációs technológiák (pl. az azonnali elektronikus pénzügyi átutalások lehetősége). A továbbiakban még elemzett feloldhatatlan ellentmondást az jelenti, hogy a tőke mindeközben érdekelt a térbeli társadalmi egyenlőtlenségek fenntartásában is, hiszen a termelés e különbözőségeket kihasználó térbeli áthelyezése a túlfelhalmozási válságok megoldásának egyik általános eszköze. Ezt mutatjuk be röviden a továbbiakban.

A térbeli kiigazítás

A tőke (értsd: Marx műve) „térbeliesítésének” egyik kulcsmomentuma David Harvey-nál a térbeli kiigazítás (*spatial fix*) fogalma. A gondolat szerint a csökkenő profitráta a kapitalizmusban túlfelhalmozási válsághoz vezet, a tőkés pedig különböző eszközökkel

---

⁹⁵ Későbbi szerzők rámutattak arra, hogy a bővülés térbeli korlátai után is van lehetőség a tőkefelhalmozás folytatására, erről lásd többek között Harvey (2009) gondolatát a kismémmizés általi felhalmozásról.

kísérletet tesznek a profitabilitás helyreállítására. Ez egyrészt leértékeléssel – inflációval, az árucikkek árának, a termelési kapacitásoknak vagy a munkaerő életszínvonalának csökkentésével – válik lehetővé (Harvey 1981), amely leértékelések bármelyikében a térbeliség szerepet játszik a folyamat magyarázatában. Például az, hogy a munkabérek csökkentésére vagy egy gyár bezárására melyik telephelyén tesz kísérletet egy vállalat, nagyban függ az adott térség fejlődési pályájától, a korábbi térbeli munkamegosztási mintázattól, vagy attól, hogy ott a szakszervezetek hagyományosan erősek vagy gyengék voltak-e (Lier 2007).

A megoldások másik csoportját a térbeli kiigazítás képezi: ekkor a leértékelés nem helyben történik, hanem a termelésnek vagy egy részének földrajzi áthelyezésével (pl. Németországból az alacsonyabb munkabérű Kelet-Közép-Európába telepítik át az autógyártást), ami gazdasági szerkezetváltással, új térbeli renddel, a tőke újbóli térbeli rögzítésével jár együtt. A térbeli kiigazítás időbeli kiigazítással is vegyülhet: egyrészt a tér idő általi megsemmisítése révén az értékesülés idejének lerövidülésével, másrészt a tőke értékesülésének időben való eltolásával: pénzügyi megoldások (a válságok során növekvő jelentőségű finanszírozás), a másodlagos (pl. épített környezet) vagy a harmadlagos (pl. oktatás) tőkekörforgásba való átirányítás révén (ezek összefoglalását lásd Harvey 2013a, 62.). Egy konkrét példát említve: a jelenlegi kínai tőkefelesleg országon belüli és nemzetközi infrastrukturális beruházásokba (pl. út- és vasútépítések, ingatlanfejlesztés) való átáramoltatása, több esetben kínai hitellel kombinálva ilyen térbeli és időbeli kiigazítás, amely egyben a földrajzi léptékek közötti viszonyokat is újrendezi.

A térbeli kiigazítás tehát egy olyan középszintű elmélet, amely a térbeliség fontosságát mutatja meg változó időbeli és térbeli kontextusokban, egyúttal rámutat a tőke térbelileg egyidejűleg homogenizáló és differenciáló jellegére. Az elmélet rugalmasabbnak bizonyult az elemzésekben akkoriban felbukkanó egyéb fogalmakhoz képest (pl. dezindusztrializáció, új nemzetközi munkamegosztás), egyszerűen és széles körűen alkalmazhatóan írta le a kapitalizmus mozgástörvényeit (Schoenberger 2004) – bár a kapitalizmus alapvető ellentmondásaira nyilvánvalóan nem kínál gyógyírt.

Az egyenlőtlen fejlődés

Ugyan a kapitalizmus kibontakozásának térbeli egyenlőtlenségei a korábbiakban bemutatott módon a marxi elméletre építő elemzésekben folyamatosan jelen voltak, a 20. század második felében az *egyenlőtlen fejlődés* fogalmán keresztül újraértelmeződtek (nem marxista áttekintésükről lásd Gyuris 2014; 2015; lásd továbbá Timár 2016). Ebben a folyamatban a

globális szintű, nemzetállamokat vizsgáló elemzések (függőségelméletek, világrendszer-elmélet) mellett Neil Smithnek a földrajzi léptékeket az egyenlőtlen fejlődéssel kapcsolatba hozó munkásságát emeljük ki.

A második világháború utáni időszakban az egyenlőtlen fejlődés elméletének továbbvitele és átalakulása nagyban táplálkozott a latin-amerikai gazdasági folyamatok megértéséből és az ENSZ égisze alatt végzett fejlesztéspolitikai gyakorlatból. A gyakran a függőségelméletek gyűjtőfogalma alá rendezett elméletek a globális centrum-periféria viszonyok egymást feltételező megközelítését hangsúlyozták történeti elemzéseikkel és az alulfejlettség (*underdevelopment*) fogalmának bevezetésével (Kapoor 2010; Kiss 1984; Zelei 2015). Bár a függőségelméletek hangsúlyosan a globális léptékből (a kapitalizmus globális terjeszkedéséből) indulnak ki, az elemzési egységek legtöbbször az egyes országok (illetve azok tőkefrakciói, osztályviszonyai és maga az állam). Hasonlóan, a világrendszer-elmélet fő képviselői is gyakran a tartályszerűen felfogott országokkal mint elemzési egységekkel dolgoznak. Ahogyan Richard Walker (2004) megfogalmazza, ezek az elméletek ugyan jó elemzéseit adják a tőkefelhalmozás dinamikáinak a kapitalista világrendszerben, de földrajzi-térbeli szempontból viszonylag sematikusak a nemzetgazdasági lépték túlhangsúlyozása miatt.

Természetesen a nemzetállam alatti lépték, az egyes országok belső földrajzi megosztottsága bizonyos szerzőknél fontos eleme a függőségelméleti magyarázatoknak, amelyre André Gunder Frank szatellit-metropolisz modelljét hozzuk példaként. A magyarázat szerint a világrendszerben a latin-amerikai fővárosok és ezek exportorientált gazdaságai a gyarmattartó ibériai államok metropoliszainak szatellitjeiként működtek, és ezek a latin-amerikai városok is az országokon belül mind metropolisznak tekinthetők, amelyek megszervezték a hátszagaikat. Az így kialakuló függőségi láncolatot az értéktöbblet elsajátítása és metropoliszba áramoltatása tartja fenn (Frank 1966). Gondolatilag a megközelítés természetesen átvihető más térbeli és időbeli kontextusokra, így pl. annak megértésére, hogy a magyarországi vagy a kelet-közép-európai sokszor monofunkciós feldolgozóipari városok hogyan integrálódnak a globális termelési hálózatokba és ezek centrumországokbeli irányítóközpont-városaiba (lásd pl. Lux 2017).

A marxista elemzések tehát rámutattak arra is, hogy a gazdasági folyamatok a térben vertikálisan, több léptéken szerveződnek. Az egyenlőtlen fejlődés különböző léptégeit elméletileg együttesen kezelő irodalmak közül Neil Smith munkásságát emeljük ki, aki David Harvey történelmi-földrajzi materialista szemléletének legismertebb továbbgondolója.

Neil Smith munkássága (és legtöbbet idézett könyve, az *Uneven development* – Smith 1984) megkülönbözteti egymástól a nemzetállam alatti (pl. városi), a nemzetállami és a nemzetállam feletti (pl. globális) léptéket mint a kapitalista egyenlőtlen fejlődés kiemelt szintereit. Leegyszerűsítve elmondható, hogy a korábbi vizsgálatok ezek közül leginkább egy léptéken mutatták meg a kapitalizmus térben kiegyenlítő és differenciáló jellegzetességét és e folyamat térbeli-társadalmi dialektikáját.⁹⁶ Smith viszont a léptékek megkülönböztetésével azt hangsúlyozza, hogy ez a kiegyenlítő és differenciálódás a léptékek dialektikájában is értelmezhető. Így például a globális centrumok és perifériák viszonyai, a nemzetállamokon belüli város-vidék viszonyok, illetve a városok gazdagabb és szegényebb városrészei közötti viszonyok mind leírhatók a profitlogikából következő tőkemozgásokkal, illetve az értéktöbblet-elsajátítás térbeli dinamikáival. Ebből a perspektívából nézve a belvárosok dzsentifikációja és a szegényebb társadalmi rétegek kiszorítása intézményi logikáját tekintve összehasonlíthatóvá válik a globálisan zajló értéktöbblet-elsajátítással és a globális periféria kizsákmányolásával (lásd pl. Smith 2011). A térszerkezet vertikálitása így egyszersmind a kapitalista társadalmi-térbeli viszonyok elemzésének egyik fókuszává vált.

Fontos megemlíteni, hogy a lépték (*scale*) koncepcióját ebben a hagyományban expliciten megkülönböztetik a térbeli szintektől (*level*).⁹⁷ Hasonlóan a tér termeléséhez kapcsolódó elméleti felvetésekhez, a marxista gondolkodók a léptéket a kapitalista termelési mód logikájához szorosan kapcsolódó ontológiai kategóriának gondolják el. A léptékek elméleti keretezésében a kapitalista folyamatok elemzési kereteihez hasonló irányzatok különíthetők el. Neil Smith munkáiban a léptékek termelése szorosan kötődik a kapitalista termelés folyamataihoz, néhány későbbi szerző viszont munkájában a tér társadalmi konstrukcióját helyezi előtérbe, ami a társadalmi újratermelés jelentőségét is felértékelte az elemzésekben (lásd pl. Marston 2000; Kaiser–Nikiforova 2008). Ezekben az írásokban például a háztartás léptéke is ugyanolyan fontos, mint a globális vagy nemzetállami lépték folyamatai.⁹⁸ Míg a léptékek termelését, illetve a léptékek társadalmi konstrukcióját előtérbe helyező kutatók között elméleti vita bontakozott ki a léptékstruktúrák elemzésének legjobb módjáról, addig a

---

⁹⁶ A korábban bemutatott nemzetállami vagy globális megközelítések mellett a 20. század végére megerősödött az „új városzociológia” (Bodnár 2013; Pásztor 2006), amely a városi lépték előtérbe állításával bírálta a kapitalizmus igazságtalanságait és strukturális ellentmondásait.

⁹⁷ A lépték fogalmát a hazai irodalomban sokszor a pozitívista ismeretelmélethez kötődően az elemzési egységeknek mint tartályszerű tereknek a szerveződési szintjével azonosítják, önálló magyarázó erőt tulajdonítva e tartályok térbeliségének és léptékének (pl. a területi elemzés „szintje”). Ennek következményeiről lásd Dusek Tamás (2018) írását jelen kötetben. A lépték fogalmának változó értelmezéséről lásd Berki (2017a).

⁹⁸ A háztartás mint a társadalmi reprodukció léptéke fontos elemzési kategóriája a marxizmussal több ponton (pl. Doreen Massey munkásságában) összekapcsolódó feminista irodalomnak; ennek kapcsolódásait a marxista elmélettel Timár (2018) írása mutatja be.

marxista szerzők között egyetértés körvonalazódik abban, hogy a léptékek kialakulása, használata, illetve tágabban a léptékek szerkezetének mindenkori változásai mind politikai folyamatok eredője. Így a léptékek politikája (*politics of scale*) egyik kiemelt fontosságú fogalmává, közös nevezőjévé vált a jelenlegi szakirodalomnak (Brenner 2003; Smith 1996; Swyngedouw 1997).

A kapitalista tér hatalmi viszonyai, a léptékek politikái

A marxista elmélet legnagyobb részében folyamatosan jelen volt a gazdasági és térbeli folyamatok politikáinak elemzése. Marx munkásságából a marxista politikaelméletek, de a marxista földrajz által is sokszor hivatkozott konkrét elemzés a *Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája* (Marx 1962), amely a tőkés érdekcsoportoknak, az osztályok kialakulásának és a politikai történéseknek az együttmozgását tárgyalja. A politikai hatalmi viszonyok Marxnál máshol is jelen vannak, és az egyenlőtlen fejlődés marxista irodalmában elválaszthatatlanok az államtól és az imperializmustól.

Az elmúlt évtizedekben – ezt a hagyományt továbbépítve – a regulációs elmélet jelenítette meg több léptéken a helyi és nemzeti kormányzási rendszerek és a gazdaságpolitikák szerepét (Jessop 1997; Sheppard 2004), ez a kutatási irány többek között az iparági körzetek vizsgálatához (Benko 1992) és a vállalkozói város (Harvey 2013b) gondolatához vezetett. A hetvenes évektől a marxista irodalom egy irányzata explicitebben foglalkozik a terek politikai irányításának szűkebb területével, a területi kormányzással. A közvetlenül a második világháború után alkalmazott „városi önkormányzat” koncepcióját az 1970-es évektől felváltotta a „városi kormányzás” fogalma, jelezve az önkormányzatokon „túli” szereplők várospolitikák alakításában betöltött egyre hangsúlyosabb szerepét, illetve a döntéshozatali folyamatok komplexitásának a növekedését (Jelinek–Pósfai 2013). A „városi kormányzás” azt a folyamatot írja le, amelynek folytán különböző szereplők (állami szereplők, piaci szereplők, civilek stb.) befolyásolják adott terek gazdasági, társadalmi és politikai dinamikáit. Ez a befolyásolás sosem teljes körű, és végeredményben a szereplők egymáshoz, illetve külső erőkhöz való viszonyától függ. Máshogy fogalmazva, a terekkel kapcsolatos formális (pl. hatósági szabályozás) és informális (pl. lobbizás zárt ajtók mögött) döntéshozatali mechanizmusok egyszerre függenek a strukturális tényezőktől és a cselekvők hatóképességétől (vö. Molotch 1976; Logan–Molotch 1987). Bár az ebben a fejezetben tárgyalt szerzők (pl. David Harvey, Neil Smith) e két tényezőnek a dialektikáját hangsúlyozzák, addig a kötetben bemutatott többi irányzathoz képest itt jelenik meg leginkább a tér és a területi folyamatok kormányzásának politikai-gazdasági kontextusa, illetve azok szisztematikus jellege.

A tér kormányzását az utóbbi évtizedekben a *neoliberalizmus* fogalmával összekapcsolva is vizsgálták (Jessop 2002; Leitner–Peck–Sheppard 2007; Peck–Tickell 2002). A marxista irodalmon belül eltérések vannak abban, hogy a neoliberalizmust mint domináns diskurzust és kormányzási technológiát képzelik el a szerzők (Ong 2006), vagy inkább mint különböző intézményekben testet öltő gazdasági-politikai projektet (Harvey 2005). Abban egyetértés mutatkozik, hogy a terek kormányzása a neoliberalizmus 1970-es évek utáni elterjedésében a korábbiakhoz képest egészen más színezetet ölt (Wacquant 2012), például a kiegyenlítést célzó területpolitikai célok felől a versenyképesség-orientáció felé (vö. Faragó–Varró 2016). A neoliberais terek gyűjtőfogalma különböző léptékeken tipikusan más-más társadalmi folyamatokhoz kapcsolódik. A háztartások és az egyén léptékén az egyéni felelősségek domináns szerepe a leggyakrabban tárgyalt kérdéskör, a városi terek esetében a privatizáció, a kommercializáció és a finanszírozás jelenségei, a nemzetállami terekben a marginalitás és általában a „normálisnak tartottól” eltérő társadalmi cselekvések elnyomó kormányzása, továbbá a tőke-állam szövetségben az előbbi mozgásterének bővülése irányába történő újrakonfigurálása, míg a globális léptéken a globális 1% érdekei szerinti erőforrás-elosztás biztosítása. Ezek közül egy példa erejéig (a részleteket lásd Egyed 2018 és Sági 2018 írásában) a városhoz való jog gondolatával foglalkozunk, amely ugyan leginkább a városi léptékhez köthető, de a városi léptéken túl a kapitalizmus térbeli-társadalmi egyenlőtlenségeket termelő jellegét más léptékeken is megfogalmazza.

A *városhoz való jog* fogalma Henri Lefebvre munkásságából eredeztethető, s fél évszázados múltat tekint vissza (Lefebvre 1968). A *Le droit à la ville* (angol fordításban *Right to the city*) című munkája egy olyan időszakban jelent meg, amikor nemcsak a kapitalista világ városait (pl. Párizst, Nyugat-Berlint, Rómát, Madridot, illetve az USA számos települését) jellemezte forrongás, hanem részben a keleti blokk városait (Prágát, Varsót, Belgrádot) is. Könyvében Lefebvre – a marxista politikai gazdaságtan fogalmait használva – arra figyelmeztet, hogy a kapitalizmus térhódításával a város csereértéke fontosabbá válik, mint annak használati értéke, ami a városi tér kommodifikációjához, azaz értékesíthető árucikké tételéhez vezetett. Mivel a város a társadalmi interakciók színtere, így meglátása szerint a „köz” tulajdonát kellene képeznie. A városi társadalom eredendően heterogén (hiszen a történelem során a város mindig a különbözőségek találkozási helye volt), ez a heterogenitás küzdelemhez vezet, melynek során egyes csoportok versengenek a városkép (át)alakításáért, a köztérhez való hozzáférést és a teljes jogú (állam)polgárságért. Lefebvre e nézetei az 1968-as mozgalmak légkörében hamar népszerűvé váltak, majd egy időre feledésbe merültek. Gondolatainak

„újrafelfedezése” jelentős részben angol-amerikai szerzők (főként David Harvey és Edward Soja) munkásságához köthető. Emellett az ezredfordulót követően egyre több olyan aktivista szervezet is létrejött, amelyek a társadalmi cselekvés fontos sarokpontjának tekintették a városhoz való jog eszméjét.⁹⁹

A városhoz való jogot középpontba állító munkák a 2000-es évek közepéig döntően köztérfókuszúak voltak, azaz elsősorban a marginalizált, kirekesztett társadalmi csoportok tagjainak szabad köztérhasználatáért szálltak síkra (lásd például Mitchell 2003 átfogó kötetét, illetve a feminista köztérértelmezésről a kötetben Sági 2018 tanulmányát). A 2007–2008-as válság után viszont főként a városi erőforrások feletti demokratikus (közösségi) felügyelet kérdéskörére helyeződött a hangsúly, legnagyobb részben David Harvey (2008; 2012) munkásságának köszönhetően. Az elmúlt években a városhoz való jog diskurzusa emellett a városi közjavak (*urban commons*) fogalmával is bővült: ezek olyan kisléptékű, bizonyos csoportok által irányított vagy kormányzott városi tereket jelentenek, amelyek hosszabb-rövidebb társadalmi küzdelmek eredményeként válnak közjavakká (vö. Susser–Tonnelat 2013). Ezek gyakori formái a közösségi lakhatási projektek, a foglalt házak (squatok), a közösségi kertek, az alulról jövő módon megszervezett és működtetett egészségügyi központok, színházak, óvodák és napközik, a bolhapiacok, a közösségi időbankok stb. A kezdeményezések ellenpontját képezik a kilakoltatások, a dzsentifikáció, a városbranding, a turisztifikáció, a studentifikáció stb. folyamatainak, azaz a várospolitikák kisajátítására irányuló törekvéseknek.

Kelet-Közép-Európa térbeli-társadalmi folyamatainak marxista elemzései

Az eddigiekben általánosságban mutattuk be a marxista elméletek és a térbeliség kapcsolatát, azonban episztemológiai szempontból fontos kiemelni, hogy a témában – hasonlóan más társadalomtudományos témákhoz – az egyetemes állítást megengedő legtöbb elméleti megközelítés brit, amerikai vagy nyugat-európai empirikus eredményekből indul ki. Mint kelet-közép-európai kutatók, a fejezet utolsó részében bemutatjuk, hogy a kelet-közép-európai, marxista gyökerű és a térbeliséggel explicit vagy implicit módon foglalkozó társadalomtudományos munkák hogyan kapcsolódnak az eddig részletezett koncepciókhoz és tradíciókhoz. Az alábbi ismertetés nem adhat teljes képet az összes hasonló szellemiségű, a

---

⁹⁹ Ezek példái a New York-i *Right to the City Alliance*-től és a hamburgi *Recht auf Stadt!*-től a Dél-afrikai Köztársaságban működő, bádóvároslakókat tömörítő *Abahlali baseMjondolo* mozgalmon keresztül számos latin-amerikai, ázsiai és kelet-közép-európai szervezetig ívelnek. Magyarországon a 2009-ben alapított *A Város Mindenkié*, illetve a 2014-ben létrehozott *Miskolcnak Hangja Van!* csoport tekinthető ilyen szervezetnek.

térségről szóló munkáról, azonban törekedtünk arra, hogy rávilágítsunk a leggyakoribb kapcsolódási pontokra.

A teret mint dialektikus viszonyt – a kelet-közép-európai városkutatás kontextusában – legátfogóbban talán Sasha Tsenkova és Zorica Nedović-Budić szerkesztett kötete (2006) elemezte. A kötet elméleti keretében a teret a politikai, gazdasági és intézményi kontextusok és a várostervezési gyakorlatok viszonylatában értelmezik a lefebvre-i és a sojai megközelítést alapul véve. Értelmezésük egyértelműen utal arra, hogy „a városi terek és funkciók egyszerre a társadalmi cselekvők és a kontextuális és környezeti szerkezetváltás termékei” (Nedović-Budić–Tsenkova–Marcuse 2006, 9.), ennyiben nemcsak dialektikus szemlélete, hanem a tértermelés folyamatára irányított figyelem miatt is említésre érdemes a kötet. A könyvben szereplő esettanulmányok változatos terepeken szemléltetik, hogy a tágabb strukturális átalakulások – különösképpen a rendszerváltás – hogyan viszonyul a várostervezés gyakorlatának változásaihoz, a változó lakáspolitikákhoz és általánosabban a városok társadalmi átalakulásához. Emellett az átfogó és sokat idézett kötet mellett számos elméleti és empirikus tanulmány is kapcsolódik a Lefebvre és Soja nevével fémjelzett marxista tradícióhoz (a magyar irodalomban lásd pl. Berki 2015; 2017b; Szabó 2015; valamint értelmezésükről Berger 2018).

Az utóbbi években, és főleg a 2008-as válság után számos olyan kutatás is született, melyek inkább a „késői Marx” írásaira támaszkodnak. A szerzők a politikai gazdaságtani, materialista felfogást jól ötvözik az elmúlt évtizedek relationalista, dialektikus folyamatokat középpontba helyező koncepcióival. Ezekben az elemzésekben fontos szerepet játszanak a térbeli folyamatok vagy a térbeli viszonyok (pl. centrum-periféria) a társadalmi jelenségek magyarázatakor. A globális léptéken történő elméletalkotásban fontos kiindulópont a világrendszer-elmélet tradíciója, amely az egyenlőtlen fejlődés és az egyenlőtlen csere koncepcióira építve kapcsolódik a térbeliséghez. A centrum, periféria és félperiféria térbeli kategóriáit alkalmazó szerzők közül kelet-közép-európai szemszögből mérföldkőnek számít André Gunder Frank tanulmánya (Frank 1977). Ebben az írásban a szerző a félperiférián „elhelyezkedő” „szocialista” országok gazdasági és társadalmi jellemzőit elemzi, és amellet érvel, hogy a globális kapitalista rendszerben az ekkor még a keleti blokkhoz tartozó országok fontos közvetítő szerepet töltenek be a centrumországok és a periféria között, és ennyiben maguk is a globális kapitalizmus integráns részei. Az államszocialista félperiféria gazdasági funkciójáról kiterjedt vita bontakozott ki, melyben a marxista hagyományokból érvelő szerzők közül egyesek államkapitalistának, mások államszocialistának definiálták a szóban forgó

országokat (l. Konok 2004; Krausz 2004; Szigeti 2003; Szalai 2003). Bár mára ez a vita alább hagyott, számos elemzés kezeli a kelet-közép-európai térség országait a globális kapitalista tértermelés kontextusában, kiemelve az egyenlőtlen fejlődés mellett a függőség jelenségét (Böröcz 1992; Éber et al. 2014; Pósfai–Gál–Nagy 2018), vagyis hogy adott terekben zajló társadalmi-térbeli folyamatokat nem lehet önmagukban, más terek társadalmi-térbeli folyamatai nélkül értelmezni. E globális léptékű megközelítésben a centrumországok társadalmi és térbeli folyamatai elválaszthatatlanok lesznek a félperiféria és a periféria folyamataitól, a „belsőnek” látszó folyamatok mögött ugyanis mindig jelen van a globális kapitalista rendszer logikája (Gagyi 2016).

Ehhez a szemlélethez leginkább Neil Smith egyenlőtlenfejlődés-fogalma és a léptékek politikájának elmélete kapcsolódik. Ebben a keretben értelmezte például a nemzetállamokon belüli és regionális egyenlőtlenségek kelet-közép-európai termelését Adrian Smith és Timár Judit (2010). Konklúziójukban kiemelik, hogy míg az EU régebbi tagországaiban 1995 és 2006 között is általában növekedtek az országon belüli egyenlőtlenségek, addig a kelet-közép-európai „új” tagállamokban ez sokkal gyorsabb ütemben történt. Értelmezésük szerint ez az országok közötti különbség az európai kapitalista termelés logikájából következik, amelyben a függő helyzetben lévő keleti tagállamokban a szegénység koncentrálódása és mélyülése különösen problematikus.

A városi léptékre koncentráló, hasonló elméleti keretben született írások száma magasabb a globális és a nemzeti léptéket előtérbe állító elemzésekénél. Maga Timár is több olyan publikációnak a szerzője, amely magyar vagy kelet-közép-európai esettanulmányokban mutat rá a dzsentifikáció és a városi léptékű egyenlőtlen fejlődés regionális sajátosságaira (Nagy–Timár 2012; Timár–Nagy 2007; Timár–Váradi 2001; további példákat lásd: Badyina–Golubchikov 2005; Czirfusz et al. 2015; Holm–Marciniczak–Ogrodowczyk 2015). Emellett Magyarországon szerkesztett kötet foglalkozott a főleg David Harvey és Neil Smith munkáin alapuló kritikai politikai gazdaságtani városkutatás megismertetésével és kelet-közép-európai alkalmazhatóságával (Jelinek et al. 2013). A kötet az irányzaton belül klasszikusnak számító, zömében angol nyelvű szövegek fordítása mellett olyan széles körben elterjedt fogalmak kritikai elemzését tűzte ki célul, mint a biztonságos, a fenntartható vagy a kreatív város.

Talán az utóbbi évek a térségről szóló legizgalmasabb kutatási eredményei azok, amelyek a különböző léptékű térbeli folyamatok dialektikájára koncentráltak, azaz a tér termelésének elemzését egy olyan, léptékekre érzékeny keretben végezték el, ahol a dialektikus módszertan nemcsak a tér és a társadalom, hanem az eltérő léptékek viszonylatában is megjelent. Ilyen

munka Bodnár Judit monográfiája Budapest átalakulásáról (Bodnár 2001), vagy Kacper Pobłocki doktori disszertációja (és a hasonló szellemiségben íródott, nemrég megjelent lengyel nyelvű könyve – Pobłocki 2017). Míg előbbi az etnográfia, a városszociológia és a kritikai politikai gazdaságtan megközelítéseit vegyíti (magyarul lásd még Bodnár 1996), addig utóbbi Giovanni Arrighi és Neil Smith munkáira támaszkodva az elmúlt évszázadok városfejlődési folyamatait elemzi nagyrészt Łódź példáján (Pobłocki 2010). Az innovatív módszertani megközelítések alkalmazásával Bodnár változatos példákon keresztül (mint például a Moszkva tér köré csoportosuló térbeli-társadalmi folyamatok vagy a lakásprivatizáció) rámutatott arra, hogy a „szocialista” és „posztoszocialista” folyamatok merev szétválasztása tévút, ehelyett sokkal előremutatóbb a városi tér társadalmi átalakulásában a különböző történelmi időszakok lenyomatait és hatásait egyszerre, és egymással való viszonyukban elemezni. Pobłocki (2010) hasonló szemléletű doktori disszertációjában pedig arra világított rá, hogy a kelet-közép-európai térbeli és társadalmi folyamatok integráns részei a globális kapitalista felhalmozás ciklusainak, ennyiben a „posztoszocializmus” mint specifikus kategória használata félrevezető.

Az utolsó nagyobb, általunk itt bemutatott témakör szintén a léptékek elemzéséhez kötődik, a kutatásokat a háztartás léptékére kiterjesztve, amellyel a kapitalista termelés mellett a társadalmi újratermelés is az elemzés középpontjába helyezhető. Alison Stenning és munkatársainak (2010) kötete és tanulmányai ebből a perspektívából meggyőzően bemutatják, ahogy Krakkóban és Pozsonyban a rendszerváltás után a neoliberalizmust a különböző alacsonyabb jövedelmű háztartások „háziasítják”, azaz társadalmi cselekvéseiken keresztül alkalmazkodnak hozzá. Ezt a gondolatot párhuzamba állíthatjuk azzal, ahogyan Böröcz József (2000) globális perspektívából elemzi a magyarországi második gazdaság, az informalitás és a háztartási lépték szerepét.

Összegzés

Összességében azt gondoljuk, hogy a marxizmus térszemlélete a hazai és kelet-közép-európai társadalmi-térbeli folyamatok értelmezéséhez is hasznos elméleti keretet nyújthat – többek között azért, mert ugyanannak a globális kapitalizmusnak vagyunk részei, mint amelynek az értelmezését ezzel a térszemlélettel történetileg a különböző, térbeliséggel is foglalkozó kutatók megkísérelték. A bevezetőben bemutattuk azt az elméleti hagyományt, amelyre a brit és amerikai marxista, térbeliséggel is foglalkozó elemzések támaszkodtak, valamint azokat a főbb empirikus csomópontokat, amelyek ebben a nemzetközi irodalomban a legmeghatározóbbak voltak az adott időszak és térség jelenségeinek értelmezésében.

Az előbbieken bemutatott elméletek a rendszerváltás után főleg a centrumországok közvetítésével érkeznek hozzánk, Kelet-Közép-Európába, vagyis a tudástermelés is az egyenlőtlen fejlődés jellegzetességeit mutatja (vö. Timár 2003; 2004). Ezeknek az elméleteknek az alkalmazása viszont térségünk társadalmi-térbeli folyamatainak leírására közel sem magától értetődő, egyértelmű megoldásukra mi sem tettünk kísérletet. Éppen ezért fontosnak tartjuk, hogy a tértermelés, az egyenlőtlen fejlődés, a térbeli kiigazítás és más, a térbeli-társadalmi egyenlőtlenséget marxista (politikai gazdaságtani) megközelítésben tárgyaló fogalmak a kelet-közép-európai térbeli-társadalmi valóságokra és egyenlőtlenségekre érzékeny, egyúttal a kelet-közép-európai empiriából táplálkozó újraértelmezései is „teret nyerjenek”. Ennek a blokknak a további írásai részben erre is kísérletet tesznek.

Irodalom

- BADYINA, A. – GOLUBCHIKOV, O. (2005): Gentrification in Central Moscow: A market process or a deliberate policy? Money, power and people in housing regeneration in Ostozhenka. *Geografiska Annaler. Series B, Human Geography*, Vol. 87. No. 2. 113–129.
- BATHELT, H. – GLÜCKLER, J. (2011): *The relational economy*. Oxford, Oxford University Press, Oxford.
- BELINA, B. (2016): Marxist geography. In *International encyclopedia of geography: People, the earth, environment and technology*. John Wiley & Sons <https://doi.org/10.1002/9781118786352.wbieg0917> (A letöltés dátuma: 2018. 02. 20.)
- BELINA, B. (2017): *Raum. Zu den Grundlagen eines historisch-geographischen Materialismus*. 2. kiadás. Münster, Westfälisches Dampfboot.
- BENEDEK J. (2002): A földrajz térszemléletének hullámai. *Tér és Társadalom*, 16. évf. 2. sz. 21–39.
- BENKO, G. (1992): Új ipari terek: A térbeli elhelyezkedés logikája. *Tér és Társadalom*, 6. évf. 1–2. sz. 101–117.
- BERGER V. (2018): *Térré szőtt társadalmiság. A tér kategóriája a szociológiaelméletekben*. Budapest, L'Harmattan.
- BERKI M. (2015): A térbeliség trialektikája. *Tér és Társadalom*, 29. évf. 2. sz. 3–18.
- BERKI M. (2016): A posztfordista átmenet sajátosságai Kelet-Közép-Európában: Tőkefelhalmozási rezsimváltások a francia Regulációs Iskola politikai gazdaságtani megközelítésében. In BERGHAUER S. szerk.: *Társadalomföldrajzi kihívások és adekvát válaszlehetőségek a XXI. század Kelet-Közép-Európájában*. Beregszász, II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola. 259–267.
- BERKI M. (2017a): A földrajzi lépték változó értelmezése és a cselekvőhálózat-elmélet. *Földrajzi Közlemények*, 141. évf. 3. sz. 203–215.
- BERKI M. (2017b): Érzékelt tér, elgondolt tér, megélt tér: A térbeliség trialektikája egy budapesti barnamező-rehabilitációs beruházás példáján. *Tér és Társadalom*, 31. évf. 2. sz. 23–43.

- BODNÁR J. (1996): A szakadozó városszövet. *Budapesti Negyed*, 4. évf. 4. sz. 167–183.
- BODNÁR, J. (2001): *Fin de millénaire Budapest: Metamorphoses of urban life*. Minneapolis–London, University of Minnesota Press.
- BODNÁR J. (2013): Bevezetés: A kritikai városkutatás kritikája. In JELINEK CS. – BODNÁR J. – CZIRFUSZ M. – GYIMESI Z. szerk.: *Kritikai városkutatás*. Budapest, L’Harmattan. 10–21.
- BOND, D. W. (2014): Hegel’s geographical thought. *Environment and Planning D: Society and Space*, 32. évf. 1. sz. 179–198.
- BÖRÖCZ J. (1992): Kettős függőség és tulajdonvákuum: társadalmi átalakulás az államszocialista félperiférián. *Szociológiai Szemle*, 2. évf. 3. sz. 3–20.
- BÖRÖCZ J. (2000): Kistársadalom – kiskapuk. 2000, 12. évf. július–augusztus. 3–15.
- BRENNER, N. (2003): ‘Glocalization’ as a state spatial strategy. Urban entrepreneurialism and the new politics of uneven development in Western Europe. In PECK, J. – YEUNG, H. W.-C. eds. *Remaking the global economy: Economic geographical perspectives*. London, Sage. 197–215.
- CZIRFUSZ M. (2012): Ágazati gazdaságföldrajzok a magyar geográfiai hagyományban: jelenetek Marxtól Hettnerig. In BOTTLIK ZS. – CZIRFUSZ M. – GYAPAY B. – KÖSZEGI M. – PFENING V. szerk.: *Társadalomföldrajz–Területfejlesztés–Regionális tudomány*. Budapest, ELTE TTK Földtudományi Doktori Iskola. 65–81.
- CZIRFUSZ M. (2018): Az egyenlőtlen fejlődés a magyarországi közmunka példáján. In FARAGÓ L. szerk.: *Kortárs térelméletek kelet-közép-európai kontextusban*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus. [Oldalak](#)
- CZIRFUSZ, M. – HORVÁTH, V. – JELINEK, CS. – PÓSFAL, ZS. – SZABÓ, L. (2015): Gentrification and rescaling urban governance in Budapest–Józsefváros. *Intersections – East European Journal of Society and Politics*, Vol. No. 4. 55–77.
- DUSEK T. (2018): A tudományos magyarázat problémája a területi kutatásokban. In FARAGÓ L. szerk.: *Kortárs térelméletek kelet-közép-európai kontextusban*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus. [Oldalak](#)
- ÉBER M. Á. – GAGYI Á. – GERŐCS T. – JELINEK CS. – PINKASZ A. (2014): 1989. Szempontok a rendszerváltás globális politikai gazdaságtanához. *Fordulat*, 21. sz. 11–63.
- EGYED I. (2018): A tértermelés neomarxista kritikája: a technokrata térreprezentációktól a Lefebvre-i városhoz való jog instrumentalizációjáig. In FARAGÓ L. szerk.: *Kortárs térelméletek közép-kelet-európai kontextusban*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus. [Oldalak](#)
- ELDEN, S. (2004): *Understanding Henri Lefebvre. Theory and the possible*. London, Continuum.
- FABÓK M. – BERKI M. (2018): *Relacionális-materialista térelméletek: A reprezentáción túl, szövevények hálójában*. In FARAGÓ L. szerk.: *Kortárs térelméletek kelet-közép-európai kontextusban*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus. [Oldalak](#)
- FARAGÓ, L. – VARRÓ, K. (2016): Shifts in EU cohesion policy and processes of peripheralization: A view from Central Eastern Europe. *European Spatial Research and Policy*, Vol. 23. No. 1. 5–19.

- FRANK, A. G. (1966): The development of underdevelopment. *Monthly Review*, Vol. 18. No. 4. 17–31.
- FRANK, A. G. (1977): Long live transideological enterprise! The Socialist economies in the capitalist international division of labor. *Review (Fernand Braudel Center)*, Vol. 1. No. 1. 91–140.
- FÜLÖP N. – CSURGÓ D. – NEMES D. – LAFFERTON S. – NAGY K. – JEMELJANOV, K. S. – DOMSCHITZ M. szerk.: (2016): *Elidegenedés és emancipáció. Karl Marx és a Gazdasági-filozófiai kéziratok*. Budapest, L'Harmattan.
- GAGYI, Á. (2016): “Coloniality of power” in East Central Europe: External penetration as internal force in post-socialist Hungarian politics. *Journal of World-Systems Research*, Vol. 22. No. 2. 349–372.
- GOONEWARDENA, K. – KIPFER, S. – MILGROM, R. – SCHMID, C. eds. (2008): *Space, difference, everyday life. Reading Henri Lefebvre*. New York, Routledge
- GOTTDIENER, M. (1994): *The social production of urban space*. 2. kiadás. Austin, University of Texas Press.
- GYÖRI, R. – GYURIS, F. (2012): The Sovietisation of Hungarian geography, 1945–1960. *Mitteilungen der Österreichischen Geographischen Gesellschaft*, Band 154. 107–128.
- GYURIS F. (2014): Az egyenlőtlen földrajzi fejlődés koncepciója. *Földrajzi Közlemények*, 138. évf. 4. sz. 293–305.
- GYURIS F. (2015): Harvey és az egyenlőtlen földrajzi fejlődés: Kritika és néhány gyakorlati megfontolás. *Földrajzi Közlemények*, 139. évf. 2. sz. 108–117.
- HARVEY, D. (1981): The spatial fix – Hegel, von Thunen, and Marx. *Antipode*, Vol. 13. No. 3. 1–12.
- HARVEY, D. (1982): *The Limits to Capital*. Oxford, Basil Blackwell.
- HARVEY, D. (1990): Between space and time: Reflections on the geographical imagination. *Annals of the Association of American Geographers*, Vol. 80. No. 3. 418–434.
- HARVEY, D. (2005). *A brief history of neoliberalism*. London–New York, Oxford University Press.
- HARVEY, D. (2006): A tér-idő sűrűsödés és a posztmodern állapot. *Café Babel*, 52. sz. 91–106.
- HARVEY, D. (2009): Az „új” imperializmus: felhalmozás kisémmizés által. *Fordulat*, 7. sz. 78–106.
- HARVEY, D. (2008): The right to the city. *New Left Review*, No. 53. 23–40.
- HARVEY, D. (2012): *Rebel cities. From the right to the city to the urban revolution*. London, Verso.
- HARVEY, D. (2013a): Az urbanizációs folyamat a kapitalizmusban: Egy elemzési keret. JELINEK CS. – BODNÁR J. – CZIRFUSZ M. – GYIMESI Z. szerk.: *Kritikai városkutatás*. Budapest, L'Harmattan. 55–88.
- HARVEY, D. (2013b): Az üzemeltetői szemlélettől a vállalkozói szemléletig: A városi kormányzás változása a késő kapitalizmusban. In JELINEK CS. – BODNÁR J. – CZIRFUSZ M. – GYIMESI Z. szerk.: *Kritikai városkutatás*. Budapest, L'Harmattan. 155–181.

- HOLM, A. – MARCIŃCZAK, S. – OGRODOWCZYK, A. (2015): New-build gentrification in the post-socialist city: Łódź and Leipzig two decades after Socialism. *Geografie*, Vol. 120. No. 2. 164–187.
- JELINEK CS. – BODNÁR J. – CZIRFUSZ M. – GYIMESI Z. szerk.: (2013): *Kritikai városkutatás*. Budapest, L'Harmattan.
- JELINEK CS. – PÓSFAI ZS. (2013): Bevezetés: A városi önkormányzattól a városi kormányzásig. JELINEK CS. – BODNÁR J. – CZIRFUSZ M. – GYIMESI Z. szerk.: *Kritikai városkutatás*. Budapest, L'Harmattan. 145–154.
- JESSOP, B. (1997): Twenty years of the (Parisian) regulation approach: The paradox of success and failure at home and abroad. *New Political Economy*, Vol. 2. No. 3. 503–526.
- JESSOP, B. (2002): Liberalism, neoliberalism, and urban governance: A state-theoretical perspective. *Antipode*, Vol. 34. No. 3. 452–472.
- KAISER, R. – NIKIFOROVA, E. (2008): The performativity of scale: the social construction of scale effects in Narva, Estonia. *Environment and Planning D: Society and Space*, Vol. 26. No. 3. 537–562.
- KAPOOR, I. (2010): Függőségi elmélet kontra posztkolonializmus. *Fordulat*, 12. sz. 102–125.
- KISS J. (1984): Elmaradottság és belső piac a fejlődő országokban. *Társadalomtudományi Közlemények*, 14. évf. 1. sz. 106–121.
- KONOK P. (2004): Egy lezárhatatlan vita margójára. *Eszmélet*, 64. sz. 107–134.
- KRAUSZ T. (2004): Megjegyzések a szocializmusvita jelenlegi állásáról. *Eszmélet*, 64. sz. 135–155.
- LEFEBVRE, H. (1947): *Descartes*. Paris, Editions Hier et Aujourd'hui.
- LEFEBVRE, H. (1968): *Le droit à la ville*. Paris, Anthropos.
- LEFEBVRE, H. (1973): *La survie du capitalisme: La re-production des rapports de production*. Paris, Anthropos.
- LEFEBVRE, H. (1991a): *The production of space*. Oxford, Blackwell.
- LEFEBVRE, H. (1991b): *Critique of everyday life (Volume I)*. London, Verso.
- LEFEBVRE, H. (1996) [1968]: Right to the city. In Lefebvre, H. *Writings on cities*. Oxford, Blackwell. 61–181.
- LEFEBVRE, H. (2004): *Rhythmanalysis. Space, time and everyday life*. London, Continuum.
- LEITNER, H. – PECK, J. – SHEPPARD, E. S. eds. (2007): *Contesting neoliberalism: Urban frontiers*. London, Guilford Press.
- LENIN, V. I. (1964): *A kapitalizmus fejlődése Oroszországban*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó. (V. I. Lenin összes művei; 3. kötet.)
- LENIN, V. I. (1971): Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka. In *V. I. Lenin összes művei*; 27. kötet. Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 289–403.
- LIER, D. C. (2007): Places of work, scales of organising: A review of labour geography. *Geography Compass*, Vol. 1. No. 4. 814–833.
- LOGAN, J. – MOLOTCH, H. (1987): *Urban fortunes: The political economy of place*. Berkeley, University of California Press.

- LUX G. (2017): A külföldi működő tőke által vezérelt iparfejlődési modell és határai Közép-Európában. *Tér és Társadalom*, 31. évf. 1. sz. 30–52.
- LUXEMBURG, R. (1979): *A tőkefelhalmozás. Adalékok az imperializmus gazdasági magyarázatához*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
- MARSTON, S. A. (2000): The social construction of scale. *Progress in Human Geography*, Vol. 24. No. 2. 219–242.
- MARX, K. (1962): Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája. In *Karl Marx és Friedrich Engels művei*. 8. kötet. Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 101–196.
- MARX, K. (1967): *A tőke I*. Budapest, Magyar Helikon.
- MASSEY, D. (1973): Towards a critique of industrial location theory. *Antipode*, Vol. 5. No. 3. 33–39.
- MASSEY, D. (1979): In what sense a regional problem? *Regional Studies*, Vol. 13. No. 2. 233–243.
- MASSEY, D. (1995): *Spatial divisions of labour: social structures and the geography of production*. 2. kiadás. London, Macmillan.
- MERRIFIELD, A. (1999): The extraordinary voyages of Ed Soja. Inside the “trialectics of spatiality”. *Annals of the Association of American Geographers*, Vol. 89. No. 2. 345–348.
- MERRIFIELD, A. (2002): *Metromarxism*. New York–London, Routledge.
- MERRIFIELD, A. (2006): *Henri Lefebvre. A critical introduction*. New York, Routledge.
- MITCHELL, D. (2003): *The right to the city. Social justice and the fight for public space*. New York, Guilford.
- MOLOTCH, H. (1976): The city as a growth machine: Toward a political economy of place. *American Journal of Sociology*, Vol. 82. No. 2. 309–332.
- NAGY, E. – TIMÁR, J. (2012): Urban restructuring in the grip of capital and politics: Gentrification in East-Central Europe. In CSAPÓ, T. – BALOGH A. eds. *Development of the settlement network in the Central European countries*. Berlin–Heidelberg, Springer. 121–135.
- NEDOVIĆ-BUDIĆ, Z. – TSENKOVA, S. – MARCUSE, P. (2006): The urban mosaic of post-socialist Europe. In Tsenkova, S. – Nedović-Budić, Z. eds. *The urban mosaic of post-socialist Europe*. Heidelberg, Physica-Verlag. 3–20.
- ONG, A. (2006): *Neoliberalism as exception: Mutations in citizenship and sovereignty*. Durham–London, Duke University Press.
- PÁSZTOR GY. (2006): *Városshociológia. Elméletek és problémák*. Kolozsvár, Kolozsvári Egyetemi Kiadó.
- PECK, J. A. – TICKELL, A. (1992): Local modes of social regulation? Regulation theory, thatcherism and uneven development. *Geoforum*, Vol. 23. No. 3. 347–363.
- PECK, J. – TICKELL, A. (2002): Neoliberalizing space. *Antipode*, Vol. 34. No. 3. 280–404.
- POBŁOCKI, K. (2010): *The cunning of class: Urbanization of inequality in post-war Poland*. PhD-értekezés. Central European University, Budapest. <http://www.etd.ceu.hu/2010/sphpok01.pdf> (A letöltés dátuma: 2018. 02. 20.)

- POBŁOCKI, K. (2017): *Kapitalizm. Historia krótkiego trwania*. Warszawa, Fundacja Nowej Kultury Bęc Zmiana.
- PÓSFAL, ZS. – GÁL, Z. – NAGY, E. (2018): Financialization and inequalities. The uneven development of the housing market on the Eastern periphery of Europe. In FADDA, S. – TRIDICO, P. eds. *Inequality and uneven development in the post-crisis world*. London–New York, Routledge. 167–190.
- SÁGI M. (2018): Test és tér: patriarchális viszonyok újratermelése városi köztereken. In FARAGÓ L. szerk.: *Kortárs térelméletek kelet-közép-európai kontextusban*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus. **Oldalak**
- SCHOENBERGER, E. (2004): The spatial fix revisited. *Antipode*, Vol. 36. No. 3. 427–433.
- SHEPPARD, E. (2004): The spatiality of The limits to Capital. *Antipode*, Vol. 36. No. 3. 470–479.
- SHEPPARD, E. (2008): Geographic dialectics? *Environment and Planning A*, Vol. 40. No. 11. 2603–2612.
- SHIELDS, R. (1999a): *Lefebvre, love and struggle. Spatial dialectics*. London, Routledge.
- SHIELDS, R. (1999b): Harmony in thirds. Chora for Lefebvre. *Annals of the Association of American Geographers*, Vol. 89. No. 2. 340–342.
- SMITH, A. – TIMÁR J. (2010): Uneven transformations: Space, economy and society 20 years after the collapse of state socialism. *European Urban and Regional Studies*, Vol. 17. No. 2. 115–125.
- SMITH, N. (1984): *Uneven development. Nature, culture and the production of space*. Oxford, Blackwell.
- SMITH, N. (1996): Spaces of vulnerability: The space of flows and the politics of scale. *Critique of Anthropology*, Vol. 16. No. 1. 63–77.
- SMITH, N. (2011): Új globalizmus, új urbanizmus: a dzsentrifikáció mint globális városi stratégia. *Fordulat*, 13. sz. 14–27.
- SOJA, E. (1996): *Thirdspace. Journeys to Los Angeles and other real-and-imagined places*. Oxford, Blackwell.
- SPRINGER, S. (2013): Anarchism and geography: A brief genealogy of anarchist geographies. *Geography Compass*, Vol. 7. No. 1. 46–60.
- STANEK, Ł. (2008): Space as concrete abstraction: Hegel, Marx, and modern urbanism in Henri Lefebvre. In GOONEWARDENA, K. – KIPFER, S. – MILGROM, R. – SCHMID, C. eds. *Space, difference, everyday life. Reading Henri Lefebvre*. New York, Routledge. 62–79.
- STANEK, Ł. (2011): *Henri Lefebvre on space. Architecture, urban research, and the production of theory*. Minneapolis, University of Minnesota Press.
- STENNING, A. – SMITH, A. – ROCHOVSKÁ, A. – ŚWIĄTEK, D. (2010): *Domesticating neo-liberalism: Spaces of economic practice and social reproduction in post-socialist cities*. Oxford, Wiley-Blackwell.
- SUSSER, I. – TONNELAT, S. (2013): Transformative cities: The three urban commons. *Focaal – Journal of Global and Historical Anthropology*, No. 66. 105–132.

- SWYNGEDOUW, E. (1997): Neither global nor local: “Glocalization” and the politics of scale. In Cox, K. R. ed.: *Spaces of globalization: Reasserting the power of the local*. New York–London, Guilford–Longman. 137–166.
- SWYNGEDOUW, E. (2000): The Marxian alternative: historical-geographical materialism and the political economy of capitalism. In SHEPPARD, E. – BARNES, T. J. eds. *A companion to economic geography*. Malden–Oxford–Carlton, Blackwell Publishing. 41–59.
- SZABÓ T. (2015): Tértermelés a budapesti várostérség peremén – amit a gazdaság morfológiája elárul. *Tér és Társadalom*, 29. évf. 4. sz. 60–78.
- SZALAI E. (2003): A létezett szocializmus és tanulságai. *Eszmélet*, 59. sz. 151–171.
- SZIGETI P. (2003): Államszocialista kísérletek – Történelmi tanulságok. *Eszmélet*, 58. sz. 37–73.
- TIMÁR J. (2003): Problémák és perspektívák: „Mi a teendő” a kialakulóban lévő kritikai geográfia számára Magyarországon? *Tér és Társadalom*, 17. évf. 2. sz. 53–65.
- TIMÁR, J. (2004): More than “Anglo-American”, it is “Western”: hegemony in geography from a Hungarian perspective. *Geoforum*, Vol. 35. No. 5. 533–538.
- TIMÁR, J. (2009): Communist and post-communist geographies. In KITCHIN, R. – THRIFT, N. eds. *International encyclopedia of human geography*. Oxford, Elsevier. 214–220.
- TIMÁR J. (2016): Az egyenlőtlen térbeli fejlődés – a konceptualizálás hiánya és lehetőségei. *Tér és Társadalom*, 31. évf. 3. sz. 106–112.
- TIMÁR J. (2018): A feminista és a marxista földrajz kapcsolata: összekötő és elválasztó diskurzusok a térről. In FARAGÓ L. szerk.: *Kortárs térelméletek kelet-közép-európai kontextusban*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus. **Oldalak**
- TIMÁR J. – NAGY E. (2007): A középvárosi dzsentifikáció és társadalmi hatásai a posztoszocialista Magyarországon. In ENYEDI GY. szerk.: *A történelmi városközpontok átalakulásának társadalmi hatásai*. Budapest, MTA Társadalomkutató Központ. 293–317.
- TIMÁR, J. – VÁRADI, M. M. (2001): The uneven development of suburbanization during transition in Hungary. *European Urban and Regional Studies*, Vol. 8. No. 4. 349–360.
- TSENKOVA, S. – NEDOVIĆ-BUDIĆ, Z. eds. (2006): *The urban mosaic of post-socialist Europe*. Heidelberg, Physica-Verlag.
- WACQUANT, L. (2012): Három lépés a létező neoliberalizmus történelmi antropológiája felé. *Fordulat*, 18. sz. 10–31.
- WALKER, R. (2004): The spectre of marxism: The return of The limits to Capital. *Antipode*, Vol. 36. No. 3. 434–443.
- WALLERSTEIN, I. (2010): *Bevezetés a vilárendszer-elméletbe*. Budapest, L’Harmattan–Eszmélet Alapítvány.
- YEUNG, H. W-C. (2005): Rethinking relational economic geography. *Transactions of the Institute of British Geographers*, Vol. 30. No. 1. 37–51.
- ZELEI D. (2015): A függetlenség mámorától a függőség-elméletéig. Önpercepciók, jövőképek, fejlődési utak a 19–20. századi Latin-Amerikában. *Eszmélet*, 105. sz. 115–140.

ŽIVKOVIĆ, A. – MEDENICA, M. (2013): *Balkans for the peoples of the Balkans*.
<http://www.criticatac.ro/lefteast/balkans-for-the-peoples-of-the-balkans/> (A letöltés
dátuma: 2017. 12. 23.)

7. A tértermelés neomarxista kritikája: A technokrata térrepresentációktól a lefebvre-i városhoz való jog instrumentalizációjáig

EGYED ILDIKÓ

Bevezető

A francia humanista marxista filozófus, Lefebvre leginkább a marxista társadalomelméletet „teresítő”, a tér és az ideológiák kapcsolatát elemző munkáiról vált ismertté a hazai és a külföldi társadalomtudományos szférában. A strukturalista és a posztstrukturalista szellemiségtől egyaránt elhatárolódó, a hétköznapi élettel, a városi világgal és térrel foglalkozó munkái az ötvenes-hetvenes években, a gazdasági prosperitással jellemezhető *Trentes Glorieuses* időszakában keletkeztek. A fordista iparosodás és az állam beavatkozásai ekkoriban mélyreható változásokat eszközöltek a francia lakosság hétköznapijában és még nem volt politikai napirenden az állami szerepvállalás radikális átértelmezésének kérdése¹⁰⁰. Lefebvre kritikáinak fő célpontja a fordista államkapitalizmus és saját megfogalmazásában, a „szervezett fogyasztás bürokratikus fogyasztói társadalma” (Lefebvre 1967). A kiegyenlősítő ideológiák korszakát az alábbiakban jellemzi:

„A 20. század második felében az állam globális méretekben konszolidálódik. Az állam teljes súlyával ránehezedik a társadalomra (társadalmakra): a tudás és a technológia segítségével „racionálisan” megszervezi, megtervezi a társadalmat, hasonló vagy homogén intézkedéseket léptet életbe, függetlenül a hatalom birtokosainak politikai ideológiájától, történelmi múltjától, vagy társadalmi gyökereitől. A különbségek repetíciókra, körkörös folyamatokra (egyensúly, visszacsatolás, szabályozás) történő redukciója során az állam megsemmisíti az időt, amelynek uralmát a hegeli logika szerint elsodorja a tér. A modern állam végérvényesen konszolidálódik, mint a társadalom és a (nemzeti) tér stabil centruma. A történelem egyetlen célja és értelme, hogy az állam maga alá gyűrje a társadalmat és a kultúrát. Az általa érvényesített logika minden konfliktust és ellentmondást megszüntet. Az ellenálló elemeket semlegesíti, kasztrálja vagy eltápossa...” (Lefebvre 1974, 31).

---

¹⁰⁰ A II. világháborút követően a gaulista rezsim gazdasági modernizációs programja a nemzeti nagyság restaurációját tűzte ki célul. Az 1962–1965 közt zajló *IV. Fejlesztési Terv* a nemzeti GDP éves 5,5%-os növekedését irányozta elő, a fejlesztési forrásokból nagyszabású közpolitikai és területfejlesztési, kiegyenlősítő célú beruházások valósultak meg. Az állam jelentős forrásokat mozgósított az országos közúthálózat felújítására, iskolák, kórházak létesítésére, a közterek rehabilitációjára, ipari decentralizációs műveletek, funkcionalista városfejlesztési beruházások végrehajtására, a háború utáni szociális-lakhatási gondok megoldását szolgáló homogenizált lakótelepek építésére.

A spacialista szemléletű voluntarisztikus területfejlesztési politika tanulmányozása során Lefebvre rámutat az egységesülő európai térségbe való jobb integrációt és a nemzeti tér produktív erőinek kiaknázását szem előtt tartó technokrata racionalitás kiemelkedő szerepére az ország térszerkezetének formálásában, különös tekintettel a centrumtérségek körüli kiszípolozott, kizsákmányolt neokoloniális terek kialakulásához vezető centralizációs folyamatok felerősítésére (Kofman–Lebas 1996, Busquet 2012). Érdeklődésének középpontjába a társadalom szélesedő tömegeit kirekesztő kapitalista urbanizáció és a központi hatalom játékszerének, a neokapitalista társadalom szuperstruktúrájának tekinthető várostervezés kerül (Lefebvre 2003, Costes 2010). A városi jelenséget vizsgáló műveiben (*Droit a la ville, Révolution urbaine*) a városi világ a társadalomfejlődés végcéljaként és alapvető színtereként jelenik meg. A hiperindusztrializáció és a kapitalista urbanizáció együttes hatásának tulajdonítja a város-vidék dichotómia és a hagyományos (spontán, prekapitalista) városok megszűnését. A városi és a vidéki terek egyaránt feloldódnak az absztrakt árumozgások terében, a város mint diszkrét entitás megszűnik létezni és – a radikális városi forradalom elmaradása esetén – mindent elnyel az absztrakt tér uralma (Lefebvre 1968).¹⁰¹ A totális urbanizáció hatására megindul a történelmi városok dezintegrációja, létrejön a technológiailag teljeskörűen beprogramozható hétköznapi élet és városi környezet. A hagyományos városok hanyatlásával párhuzamosan néhány befolyásos világváros (*villes mondiales*) kerül a gazdasági fejlődés élvonalába. A totális urbanizáció Lefebvre által elővételezett és a tér szerepét felértékelő városi forradalom során bekövetkező korszaka a tőke és a munka köré szerveződő ipari korszak mintegy lezárása és meghaladása is egyben (Lefebvre 2003). Ekkor a tértermelés válik a társadalmi viszonyok újratermelődésének legfontosabb tényezőjévé (Goonewardena et al. 2008). A planetáris urbanizáció korszakában az uralkodó centrum-periféria ellentétek feloldódnak (ld. Párizs kontra francia sivatag), a policentrikus, egybefüggő városi térben újfajta egyenlőtlenségek keletkeznek, a politikai harcok és konfliktusok az ipari üzem falain kívülre, a városi térbe transzponálódnak.

A városhoz való jog és a hétköznapi gyakorlatok tere

Lefebvre forradalmi, utópisztikus színezetű írásaiban egymással szoros kapcsolatban és egymást kiegészítve szerepelnek olyan fogalmak, mint „városi reneszánsz” „hétköznapi élet”, „városhoz való jog”, „városi forradalom”, „különbözéshez való jog”, vagy az „önrendelkezés joga”. Az élet és a társadalom csak a térbeli viszonyokat radikálisan átalakító, az egyenlőtlen

---

¹⁰¹ Lefebvre-hez hasonlóan Debord is foglalkozik az urbanizáció közösségromboló hatásaival, „amely pszeudovidéket alakít ki, amelyben a régi falu természeti viszonyai ugyanúgy elvesznek, mint a történelmi város közvetlen – és közvetlenül megkérdőjelezett – társadalmi viszonyai” (Debord 1971, 43).

területi fejlődést megszüntető városi forradalom révén újulhat meg. A városi forradalom végső célja – planetáris méretekben – az emberi faj kollektív művének (*oeuvre*) tekinthető terek létrehozása, azokon keresztül pedig a hétköznapi élet teljes metamorfózisa. A városi élet reneszánsza, a város romjaiból való újjáépítése csak úgy képzelhető el, ha megszűnik a hétköznapi élet ritmusosságát elidegenítő absztrakt terek uralma, a tervezők figyelembe veszik a városlakók egyéni ritmusait, eltérő időbeliségét:

“A tér nem egyéb, mint a világba belevéselt idő, a terek a (dolgok koegzisztenciáját biztosító) külvilágban kibontakozó eltérő idők, városi ritmusok, a városlakók ritmusai [...] A város csak úgy tud újjáépülni, ha úgy tekintünk rá, mint az idő kibontakozásának terére. Az idő pedig a városlakók ideje, az ő érdekükben kell törekednünk az emberközpontúbb városi élet megszervezésére...” (Lefebvre 1970).

A frankfurti iskola neomarxista filozófusaihoz hasonlóan Lefebvre is hitt egy történelemutáni, utópikus, igazságos és egalitárius társadalom eljövételében, ahol megszűnik a térbeli szegregáció, homogenizáció és fragmentáció, és megjelenhetnek az egyéni élet kibontakozása, a pluralista viszonyok és a gazdag szociális interakciók szempontjából kedvező, maximálisan differenciált városi terek. A városi társadalom önszerveződő alapokon történő megújulását a városi tér kollektív menedzsmentjére (*co-gestion*) és kisajátítására kell építeni (Lefebvre 1974), lehetőséget nyújtva az érdekelt szereplők eltérő és ellentétes érdekeinek folyamatos szembesítésére, ütköztetésére.

Lefebvre úgy látja, hogy a városi tér tulajdonságait a városi szereplők interakciói, stratégiái, sikerei és kudarcai formálják, a területi különbségek forrása nem maga a tér, hanem az ott megtelepedő, a városi valóság által egybegyűjtött, a benne és vele konfrontálódó elemek sokasága (Lefebvre 2003). A városi tér dialektikus természetű, konfliktusos tér, egymásnak feszülő érdekek (és ideológiák) harcának materializációja, az általa közvetített szimbólumok, jelrendszerek a városi szereplőkben eltérő érzelmeket, indulatokat kelthetnek, a városi térben kifejezésre juthatnak a szereplők által kivetített és folyamatosan újratermelő politikai jelentéstartalmak, konfliktusok, nem úgy, mint a szeparáció elvét tükröző lokalitásokban, ahol a kifejezés elnémul és a csend uralkodik. A városi tér ugyanakkor nem a kapitalista társadalmi viszonyok tükörképe, a társadalmi viszonyok újratermelője, hanem azok *elfedője* is, az egymással versengő csoportok térkiszajátításért folyó küzdelmeinek színtere és tétje is egyúttal, a társadalmi folyamatok közvetlen alakítója, forradalmi eszköz, amely mozgósíthatja a hátrányos helyzetű vagy szegregált csoportok emancipatórikus törekvéseit (Costes 2010).

Az ipari társadalmakban a városi tér termelésében egyre meghatározóbb szerepet kap a földjáradék rendszerén keresztül érvényre jutó csereérték, a piaci árucseré és a kapitalista elhalmozás logikája. Ennek következménye a tér fokozódó absztrakciója, „halála”, a hétköznapi élet (egzisztenciális) szférájától való növekvő disszociációja. A tőke uralma alatt a város megszűnik az emberek tulajdona lenni, erre utal a termelési folyamatba köztes jószágként bevont, produktív hasznosítású városi földterületek növekvő aránya, a város *kollektív jellegének* a privát érdekek dominanciája miatti fokozatos háttérbe szorulása.

A városi tér, mint a társadalom – pl. a hétköznapi életet átszövő lineáris és ciklikus időbeliségek ütközéséből fakadó – ellentmondásait hordozó mikrokozmosz jelentőségét a szülőfaluja melletti modernista újváros, Mourenx tárja fel Lefebvre számára. Mourenx az eredetileg legelők és mezők által borított vidék hétköznapi életét alapjaiban felforgató gázkitermelési beruházás kapcsán épült, elsősorban lakófunkciójú kompakt újváros¹⁰², amely jól mintázza a fordista korszak represszív városi tereinek élhetetlenségét, zártságát, kulturális sivatag-jellegét, a hétköznapi élet teljes beprogramozottságát (Lefebvre 1960). Lefebvre műveinek hangsúlyos eleme a modernitás által kitermelt, a kizsákmányolás és a gondosan ellenőrzött passzivitás társadalmi tereként konstituált *hétköznapi élet* vagy hétköznapiság kritikája, az iparosodott országok szociológiájának tanulmányozása. A *hétköznapi élet* fogalmát a városlakók mindennapos praxisaival azonosítja, a városi világot a munka, a magánélet és a szabadidő tereit összekötő útvonalak és hálózatok összességékként definiálja. A hétköznapi élet (mint a specializálódott tevékenységeken túli reziduum) nem a városi élet jellemző sajátossága, hanem az egyre általánosabbá váló szegregáció, az idő és az emberi tevékenységek aprólékos felosztásának következménye (Lefebvre 2003). A struktúrák és elidegenítő viszonyok konzerválásáért felelős triviális, rutinszerű térbeli gyakorlatok terét az államkapitalizmus és az absztrakt árutermelési logika egyre inkább igyekszik maga alá gyűrni. Éppen ezért a változás lehetősége, a városhoz való jog érvényesülésén keresztül a szubjektív cselekvési szabadság kibontakozása is a hétköznapi gyakorlatok „redemptív teréhez” kötődik (Lefebvre 1967, 1968). A legmagasabb rendű jogként interpretált, a társadalmi interakciók területén a szabadságot, az individualizációt, ugyanakkor a városi környezet minőségét, a városi élet előnyeiben való részesedés jogát és egy sajátos városi életmódot is inkorporáló *városhoz való jog* révén a város újfent képessé válik eredeti funkciójának betöltésére, azaz a jó élet lehetőségét és a kollektív élethez szükséges

---

¹⁰² A béarn-i gázkitermelést az *SNPA* (későbbi nevén *Elf Aquitaine*) végezte el. Az 1957-től kezdődő kitermelési munkálatoknak köszönhetően Franciaország a 70-es évekre gázszükségleteinek 30%-át hazai termelésből tudta fedezni. Az Elf 2500 új munkahelyet és egy óriási, 8,000 főt foglalkoztató ipari komplexumot hozott létre a régióban.

találkozások színtereit biztosíthatja minden lakója számára. A városhoz való jog révén kiteljesedik a civil élet, az ember válik a városi folyamatok főszereplőjévé, a város konstruktőreként, társadalmi és politikai szubjektum minőségében közvetlenül is részt vehet a városi környezet és a helyi közpolitikák alakításában.

A *hétköznapi restaurációja* magában hordozza a kapitalizmus tér-és időbeli rendje alóli emancipáció lehetőségét, a represszív és banális várostervezés, a tőke, a közlekedés és a társadalmi reprodukció igényeire szabott, racionalizált és szegmentált városi környezet és a funkcionista lakóhely elidegenítő viszonyainak megszűnését (Lefebvre 1971, 1974). Lefebvre a hatalom által kontrollált és a hatékonyság szempontjait tükröző absztrakt terekkel szemben a gondolatvilágával szoros affinitást mutató szituacionista gondolkodókkal összhangban a kreatív térhasználat, a költői tértapasztalatok lehetőségét hangsúlyozza. Az avantgárd művészek, filozófusok (pl. François de Beaulieu, Michele Bernstein, Patrick Cheval, Alain Chevalier, Guy Debord) által alapított szituacionista mozgalom tagjai sem a forradalmi cselekvésben, hanem a hétköznapi terek emancipatórikus erejében fedezték fel a kapitalista hétköznapi degradálódásának ellenszerét.

Debord úgy vélte, hogy a spektakulum uralma alatt álló kapitalista tömegetársadalom elidegenítő viszonyai a hétköznapi és a művészet elkülönülő szféráinak újraegyesítésével szüntethetők meg. A szituacionisták a *dérive* (céltalan sodródás) és a játékosság szerepét előtérbe helyező pszichogeográfiai kutatásai a földrajzi miliónek, jellegzetesen a városi tereknek az egyén affektív viselkedésére gyakorolt hatásait térképezték fel. A *dérive* fogalmát Baudelaire-től, Benjamin-től és a szürrealistáktól kölcsönzik, akik az imaginárius tereket a megélt terek funkcionális valóságával nagyjából egy szintre helyezték.¹⁰³ A hétköznapi élet restaurációja felhívást jelent a hétköznapi művészi alkotásként (*oeuvre*) való kivitelezésére, teret adva a költői alkotás és a politikai cselekvés határmezsgyéjén mozgó alternatív gyakorlatok, az érzéki tapasztalás és a percepció újfajta dimenzióit megnyitó *dérive* számára (Lefebvre 1968). A fogyasztói társadalomban a passzív szemlélő szerepére redukált, atomizálódó szubjektum e kreatív gyakorlatok révén visszakapja „aktív” testiségét, közreműködhet egy demokratikusabb városi milió létrehozásában.

---

¹⁰³ Benjamin a 19. századi Európa fővárosa, Párizs utcáin kóborló *flâneur* magányos alakját használta fel a korabeli tömegetársadalom viszonyait leképező nagyvárosi élet kritikájában, amely egyeseket a társadalom peremére sodor, míg másokat csavargóvá vagy saját életétől is elidegenített élőhalottakká tesz. Közéjük sorolhatók azok a második generációs bevándorlók, akik elvárásai jóval meghaladják a megelőző generációkét, azonban nincsenek gyökereik, és a nagyvárosi milió sem jelent otthon számukra. Mivel sem múlttal, sem egy jobb életre vonatkozó jövőképpel nem rendelkeznek, ők az örök jelen foglyai. A steril nagyvárosi tér, a sietség és a felszínes szórakozás terei csak a halál történeti és átmeneti formáját, a személytelen kimúlást tartogathatják számukra.

A városi tér a szituacionalisták szemében színpad, a művészi alkotás tere, a szituációk feladata, hogy megzavarják a hétköznapiak folyását és aktivizálják a bábáskodókat. A hétköznapiak monotonitását megtörő szituációk, *események* a hegemónikus csoportok térreprezentációin kívül eső, a reziduális elemek (strukturálisan kirekesztett csoportok) számára releváns, politikai emancipatórikus funkciójú *közbülső terekhez* köthetők. A *közbülső terek*, mint a marginalitás és a kirekesztés, másfelől a kollektív kreativitás színterei, alternatív szubjektum pozíciók létrehozásával képessé válhatnak a kapitalista viszonyok felülírására. Mint a domináns térbeli-társadalmi renden kívüli *heterotópiák*, lehetőséget kínálnak a rejtett hatalmi viszonyok és a kapitalista tértermelés „leleplezésére” és kritikus megközelítésére (Hetherington 1997). Nagyfokú instabilitásuk miatt könnyen válhatnak a városi élet megújulásáért küzdő ellen-identitások mentén szerveződő városi mozgalmak bázisaivá. Ez utóbbiakat Castells olyan városi árnyaknak nevezi, amelyek alig várják, hogy lerombolhassák az őket fogságban tartó városok falait (Castells 2006, 98).

A hatalmi viszonyokat felfüggesztő *szituacionista esemény* és a *városhoz való jog* találkozásának ritka történelmi pillanatai – pl. a városi teret forradalmian átalakító 1871-es párizsi kommün vagy az 1968-as májusi diáklázadás – olyan „események”, amelyek alkalmával, ha időlegesen is, de láthatóvá váltak a domináns társadalmi rend utópikus alternatívái (radikális demokrácia). Az 1968-as események kapcsán a Párizst meghódító posztmarxista és posztstrukturalista hullám az akkori generációknak a humanizmus és a felvilágosodás örökségével szemben érzett dühét (Bernstein 1985), az absztrakt értelem és az instrumentális ész korszakából való kiábrándulását jelezte (Harvey 1990). A szituacionista gondolatmenet továbbélése figyelhető meg a poszt-68 írók, pl. De Certeau (1980) a hétköznapi élet szociológiáját feltáró elemzéseiben, aki a strukturalista totalizáló elméletek és perspektívák vonzerejének ellenállva, Lefebvre-el összhangban úgy látja, hogy a város a hétköznapi lakóké, azoké az „anonim művészeké” akik gesztusaik, taktikaik, praxisaik révén nap mint nap megújítják a várost. A francia lakosság hétköznapi gyakorlataira vonatkozó felméréseinek (1974–80) tükrében, nem kisebbítve ugyan a társadalmi reprodukció szférájának jelentőségét, újszerű perspektívába helyezte a kulturális termelés szféráján kívül rekedő térhasználók kreativitásának lehetőségeit, a legföldhözragadtabb gyakorlatok szintjén, a városi séták retorikájának költői nyelvén keresztül tárva fel a város „nyugtalanító ismerőségét”.

A tér társadalmosítása

Lefebvre az episztemológiai-filozófiai gondolkodás fő hiányosságát abban látja, hogy alkalmatlan volt egy eljövendő tértudomány, a térről való tudományos diskurzus megalapozására. E hiányosságot felismerve, *Production de l'Espace* (1974) c. művében a mentális és a fizikai teret is integráló, a társadalmi létezés „materializációjaként” értelmezhető *társadalmi tér* triadikus struktúrájának bemutatásán keresztül igyekszik demonstrálni a tér magától értetődőségének, „ártatlanságának”, transzparenciájának, naiv-realista megközelíthetőségének illuzórikus voltát. Lefebvre „társadalmi) térelméletében a teret nem a priori, fix, inerciával jellemezhető, objektív, vagy szubjektív entitásként, hanem relációk és formák halmazaként, befejezetlen, folyamatos létesülésként interpretálja. A tér ontológiai valóságát relativizáló megközelítésében a (kontingens, történelmi) tértermelési stratégiákra, azon belül is a materiális, szellemi (tudástermelés) és szimbolikus (jelentéstermelés) dimenziókra fekteti a hangsúlyt. A tértermelési logika a hétköznapi élet szféráját is áthatja, az embereket pusztá reprezentációvá degradálva (Lefebvre 1968).

Lefebvre úgy látja, hogy a kapitalizmus annak a mindent átfogó és társadalmilag misztifikált térbeliségnek köszönheti fennmaradását, amelyet elrejt az illúzió és az ideológia fátyla. A modern korszak az időt számúzta a társadalmi térből, a gazdasági tér jellemzően mindent maga alá gyűr, a gazdasági és a politikai szféra növekvő hegemóniájával a tér veszi át az uralmat az idő felett (Lefebvre 1991, 95). Minden termelési mód kitermeli azt a teret és időt – és a hozzá kapcsolódó társadalmi viszonyokat – amely révén ki tud teljesedni. A kapitalista termelési módban a tér problematikája a termelőerők bővülésével, illetve az ember azon képességével hozható összefüggésbe, hogy a teret egyre inkább alárendelje a kapitalista felhalmozás logikájának. A tér a kapitalista termelési mód produktuma és egyúttal az uralkodó osztály (polgárság) gazdasági-politikai hatalmi eszköze is (i.m., 129). Minden absztrakt tér már magában hordozza az új térbeli rendszer lehetőségét. Egy adott termelési módból való átmenet során új tér keletkezik, az újonnan keletkező tér csak differenciális lehet: „... mivel az absztrakt tér célja a homogenizáció, a különbségek és sajátosságok eliminálása, az új tér kialakulását a különbségek kiéleződésének kell megelőznie” (Lefebvre 1991, 52). Noha a tér levezethető az adott termelési módból, nem a többihez hasonló társadalmi instancia, sajátos természetét azoktól megkülönböztető tulajdonságai magyarázzák: „A (társadalmi) tér nem egy dolog vagy tárgy a sok közül, hanem a termelt dolgokat szubszumálja, megjelenítve azok koegzisztens és szimultán interrelációit, (relatív) rendjét és/vagy (relatív) rendezetlenségét. Műveletek láncolata és együttese révén keletkezik, nem

lehet pusztá tárggyá redukálni...Korábbi beavatkozások eredménye, amely új cselekvéseket előmozdít, másokat sugall, vagy pedig akadályoz” (i.m. 73).

A (társadalmi) tértermelés egy élő és dinamikus kollektív termelési folyamat, amely magába foglalja az észlelt (*perçu*), az elgondolt (*conçu*), és a fenomenológiai érzékenységet tükröző megélt terek (*vécu*) szintjét. E harmadolási logika révén, ahogy Berki (2015; 2017) a térbeliség lefebvre-i, majd a Soja által továbbgondolt trialektikájának bemutatásában rámutat, meghaladható a statikus térszemlélet és a térérzékelés különböző módjai kerülnek előtérbe. Az észlelt tér az empirikus-anyagi valóság leírható, ábrázolható tartományát jeleníti meg és a térbeli gyakorlatok (*pratiques spatiales*) során keletkezik. Az elgondolt tér a pozitivistá tértudományok, specialisták, technokraták, társadalmi mérnökök *térrepresentációit* megjelenítő, geometrikus-vizualizálható, logikai-matematikai konstrukciókban kifejezhető, történelmietlen és absztrakt tér, amely a megélt tereket kompromittálja. Az absztrakt-elgondolt tér ideologikus/mentális/objektív síkját, valamint a passzív módon észlelt tér materiális/fizikai dimenzióját integráló *megélt tér* beiktatásával Lefebvre a karteziánus tér kettősségének feloldására törekszik (vö. Berki 2015), központi jelentőséget tulajdonítva a városlakók, hétköznapi térhasználók, művészek, stb. térképzeteit, ideáit, történelmi tapasztalatait reflektáló, komplex, kódolt vagy kódolatlan szimbolizmusokat tartalmazó, az „itt és most” valóságát kifejező *representált terek*.

A városi tér és társadalom közti dinamikus kölcsönhatást biztosító (más szavakkal a hétköznapiok privát szférája és a *városi világ* között hidat képező), a termelés és az újratermelés szféráját is magába integráló *térbeli gyakorlatokban* jelenhetnek meg a városlakók fizikai és érzéki tértapasztalatai. A kapitalista rendszerben aszimmetrikus viszonyban állnak az absztrakt (a hatalmi rendszert kiszolgáló) tértermelők (tervezők, építészek, ideológiatermelők, politikai döntéshozók stb.) ideologikus térkonceptiói és a hétköznapi tértapasztalatok észlelt terei. Minden térrepresentáció sajátos érdekek és tudás megjelenítője, ezért sem lehet az objektív valóság torzítatlan tükörképe. A társadalmi szereplők nem egyenlő módon járulnak hozzá a tértermelés folyamatához, a társadalmi egyenlőtlenségek a térismeretek és a kulturális pozíció tekintetében is megmutatkoznak (a hétköznapi térhasználók lehetőségei nyilvánvalóan korlátozottabbak a telephelyválasztási tényezőket mérlegelő multinacionális vállalat tulajdonosáénál). Párizsban a munkásosztály pl. sohasem vehetett részt a tértermelés folyamatában (csak kivételes történelmi szituációkban), a proletárok sohasem rendelkezhetek mással, mint saját kizsákmányolásuk, szegregációjuk

terével, a kereskedő polgárság, az értelmiségiek és a politikusok formálták a várost, az iparosok pedig lerombolták azt (Lefebvre 2003).

A technokrata térrepresentációk a koncepciók, stratégiák és a racionális logika tárgyaként megjelenő (szinte) geometrikus, üres tér és a tervezői stratégiák, logikák eredményeként benépesített tér képzelet között oszcillálnak. A technokrata várostervezőket nem foglalkoztatja a nem-konceptuális szféra, nincsenek kellőképpen tisztában azzal, hogy a tér egy domináns csoport által irányított termelési viszonyok produktuma, és hogy ők maguk is, – mint szervezői és adminisztrátorai – részesei az adott termelési viszonyoknak, azaz nem kontrollálják, hanem maguk is termelik a teret. Valójában egy olyan társadalmi parancsnak engedelmeskednek, amely nem egy adott jószágra vagy objektumra, hanem magára a térre, mint a csere kitüntetett tárgyára vonatkozik. Már nem a föld, a fizikai talaj, hanem az erre a célra termelt társadalmi tér jelenti az adásvétel tárgyát. A tér már nem semleges médium, az érték többlet előállításában és elosztásában közreműködő lokalitások összessége, hanem a társadalmi munka eredménye, a termelés és így az értékteremtés valódi tárgya. Ezt a folyamatot hívják a neokapitalizmus viszonyai mellett a *termelés társadalmisításának*. Minekután a tér egyes darabjai az adásvétel és csere tárgyát képezik, a tér maga is, *mint* termék, belép a termelési folyamatba. A várostervezés által elkendőzött, a tér feletti kontroll megszerzésére, a csökkenő profitráta elkerülésére vonatkozó kapitalista stratégia teljes súlyával ránehezedik a hétköznapi térhasználóra, aki nem csupán a lakófunkcióra redukálódik, hanem a tér vásárlójaként érték többletet is realizál. A tér a kapitalista termelési módban számos funkció betöltésére alkalmas *hely* alakul, amelyek közül is a legrejtettebb az ösztársadalmi szinten értelmezett érték többlet képzésének, realizálásának és elosztásának funkciója (Lefebvre 1991, 154-157.).

A megélt tér a fizikai teret mintegy átfogja, a benne található objektumokat szimbolikusan felhasználja, ezt a területet igyekszik a képzelet kisajátítani és átalakítani (Lefebvre 1991, 39). A 20. századi urbanizáció „rettenetes valóságán” (i.m. 121) végighúzódik mintegy történelmi-poétikus képződményként, kvázi szakrális-vallásos abszolút térként a lakóhely mint megélt tér iránti nosztalgia. Lefebvre (1966; 1974) Bachelard *Térpoétikáját* idézi a képzelet, az álmok és az emlékek terét megjelenítő ház, e „folklórban gyökerező történelmi-költői képződmény” kapcsán, amely még az urbánus korszak képzeletvilágát is áthatja. Bachelard analógiát von az emberi lélek működése és a ház képe között. A megélt ház nem élettelen doboz, a lakott tér átlényegíti a geometriai értelemben vett teret (Bachelard 2011, 58). A ház megőrzi az emlékeket, hasonlóan az elvesztett tárgyakhoz, ahogyan az emberi lakóhely feltételezi a tájba

való begyökerezettséget, a lélek is megőrzi az egykori lakhelyek tapasztalatát. Az elhagyott ház magán viseli lakóinak pszichikai vonásait, ahogyan a zenemű végeztével annak emlékezete tovább visszhangzik az emberben (utószó). A ház “test és lélek”, az ember primér világa, a ház a folytonosságra, a körülményekkel való szembe-szállásra szólítja fel az embert, a ház “az egyik legerősebb összetartó erő az ember gondolatai, emlékei és álmái között”, „nélküle az ember szétszórt lény volna” (i.m., 24–26.). A ház, mint megélt, érzékelhető tér, ahogy Rilke írja, egyfajta körülöleltséget jelent, a ház képzeletbeli tere a romboló időtől való megszabadulást jelképezi, a dolgok kiszakítását abból az állapotukból, amelybe a világbeli elhasználódásuk során kerülnek. A ház, azontúl, hogy passzív konténer szerepet tölt be (a ház anyasága) otthont ad az álmódosításnak – a bensőségesség övezetét jeleníti meg a romboló elemekkel szemben.

Konfliktusmentes városok, megvalósult utópiák

A lefebvre-i térelméletben kiemelt hangsúlyt kap a városi tér *politikai dimenziója*, amelyben a társadalmi konfliktusok, az egyenlőtlen hatalmi viszonyok, az ellentétes, antagonisztikus, osztályspecifikus érdekeket tükröző stratégiák, reprezentációk, gyakorlatok, kisajátítási módok is közrejátszanak. A homogén és semleges, tartályszerű tér képzetével operáló, a szimbólumokat, játékosságot, információkat elimináló, rigorózus tervezésen alapuló térpolitika és urbanizáció kritikáját is a kapitalista várostervezés során keletkező térpolitikai jellegére kell fókuszálni (Lefebvre 1970; 2003). A privát és politikai érdekek közt balanszírozó technokrata várostervezők nincsenek tudatában a tér által közvetített ideologikus tartalomnak, annak, hogy az állami hatáskörbe tartozó, objektívnek és tudományosnak feltüntetett várostervezés valójában egy osztályspecifikus gyakorlatot és stratégiát jelenít meg (Lefebvre 2003, 158.). Az absztrakt tértermelők politikai-ideologikus stratégiáinak leleplezésével nyílnak csak mód a térpolitikaként értelmezett (és kizárólag e formában elképzelhető) *ellenállás* politikájára. A hatalmi-politikai elit tértermelési stratégiáiban szereplő városi tér a közpolitikák hatásait, a technokrata tervezők társadalomról alkotott jövőképét tükrözi vissza. Az ideologikus térreprezentációk sohasem vonatkoztathatók el a politikai, társadalmi céloktól: „Mert mi az ideológia anélkül a tér nélkül, amelyre hivatkozik, amelyet ábrázol, amelynek nyelvezetét és kapcsolatait felhasználja és amelynek kódját birtokolja?” (Lefebvre 1974, 55.). Az ideologikus színezetű tervezői térkonceptiókat tükröző építészeti projektek irreverzibilis változásokat eszközölnek a város testében, mindig egy kívánatos városimázst közvetítve. A tervezői térreprezentációk politikai jellege arra enged következtetni, hogy az építészet sohasem pusztán esztétikai célokat szolgál, hanem a hatalmi struktúrák konzerválását és reprezen-

tációját (Böck 2015). (A. Rossi szerint pl. az épített környezet története mindig az aktuálisan uralkodó osztály építészeti stílusának története.) Közel két évszázada a modernista mérnökök, építészek, gazdasági szakemberek, filozófusok, utópista gondolkodók, ideológiagyártók elképzelései formálták a városok arculatát. A városok egyre jobban kezdtek hasonlítani önmaguk utópiáira, megjelenítve az uralkodó értékeket, értékválasztásokat, egyéni aspirációkat és preferenciáikat. Ugyanakkor a történelmi hagyományokkal, a felhasználói igényekkel, a városlakók hétköznapi gyakorlataival szemben közömbös, a teret tárgyiasító absztrakt téropolitikák elidegenítő hatásai is egyre nyilvánvalóbbá váltak.

Lefebvre strukturalizmus kritikájában (1975) a strukturalizmust nevezi a technokrata társadalom-irányítás domináns ideológiájának. A technológizált hétköznapi élet, a nyelv által manipulálható, kibernetikus rendszerek által irányítható *társadalmi ember* megjelenése a strukturalista tudományok fejlődésének köszönhető. A hatékonyságra, az idő feletti uralom megszerzésére törekvő technokrata társadalom-irányításban a múlt, a jövő és a hagyományos értelemben vett időbeliség is redundáns elemekké válnak, a történelem likvidálható, a technológiai újítások az egyetlen jelentős események. A technokrata várostervezés a kapitalista termelési mód kiszolgálója, célja a fennálló térbeli-társadalmi hierarchiák konzerválása, objektív, racionális, és semleges represszív terek létrehozása, a világ szimulákurumszerű, mimetikus reprodukciója. Kiemelt szempontja a harmonizáció, a zavaró feszültségek megszüntetése, feloldása, ilyen lehet pl. a történetiség, amelynek kiiktatásával a drámai, a tragikus, végül az értelem is leköszönnek a színről, teret adva a mindenfajta mélységet nélkülöző szinkronicitásnak. De ilyenek a harmonikus területi fejlődést veszélyeztető regionális különbségek is, amelyek mérséklésére irányuló állami területfejlesztési politika voluntarista akciói csak akkor lehetnek hatékonyak, ha az egyedi beavatkozásokat integrálja, koordinálja, harmonizálja a nemzeti szintű tervezési rendszer (Lajugie 1964 in Desjardins et al. 2016).

A technokrata tervezési koncepciókban megjelenő *konfliktusmentesített* város megteremtését célzó progresszív szemléletű, modernista-funkcionalista urbanizmus a 20. század meghatározó urbanisztikai irányzataként nagymértékben hozzájárult a történelmi városközpontok metamorfózisához, a „spontán” városok és a hétköznapi élet hanyatlásához. A konfliktus-mentesítés, a harmóniára törekvés elsőrangú szempont a technokrata *planisme* ideológiáját képviselő Le Corbusier városépítészeti terveiben. Ahogy azt a *Manière de penser l'urbanisme* c. írásában kifejti, a társadalom fennmaradásának lényeges eleme a harmónia, ezért a társadalomirányítási funkciókat is a technokrata „harmonizálók”, a művészdemiurgosz építészek hatáskörébe kell utalni. A funkcionalista tervekben a

konfliktusmentesítés célja a nagyvárosokban eluralkodó kaotikus viszonyok felszámolása, a hétköznapi élet részletekig menő beszabályozása, a váratlan események kiszűrése. A 20. századi fordista futószalag termelés megkövetelte az idő lehető leghatékonyabb, legintenzívebb és legteljesebb felhasználását, a munkaidő és a szabadidő elkülönítését, a városi személyi- és áruforgalom megtervezését, a közlekedési hálózat központosítását, a közlekedés technikai gépesítését, amely le Corbusier város-gép metaforájában éri el apoteózisát (Hubbard 2006).

A funkcionalista városépítészet fő elemei a köztér funkciótól megfosztott nagy kiterjedésű üres terek, szabadon álló épületek és önálló szomszédsági egységek. A modernista városépítészeti tervekben a városi övezetek négy alapvető funkció (lakás, munka, szabadidő, közlekedés) mentén kerültek lehatárolásra, a lakófunkció primátusával. A Le Corbusier-féle *lakógépek*, a korlátlan mennyiségben és bárhol reprodukálható iparilag gyártott *kollektív házak* tervezésében a szabványosított emberi szükségleteket vették figyelembe, amelyet Le Corbusier azzal indokolt, hogy az ember a világon mindenütt egy sablon alapján készült. A modernista várostervekben szereplő aperspektivikus építészeti megoldások, a zárt városi struktúrák felnyitása, az egészséges véráramlás analógiájára akadálymentesített közlekedési rendszerek a tér mozgásszabadságként való koncepcióját tükrözték. Le Corbusier (1924) a nagyvárost funkciói alapján a keringési rendszerben a szívhez, az idegrendszerben az agyhoz hasonlította. A modern nagyváros természetellenes képződmény, az embernek a természet ellen elkövetett merénylete, a tervezőnek mint a tér „orvosának”, mindenekelőtt a város egészségének helyreállítását kell szem előtt tartania. A modern nagyvárosokban a szabadság feltétele a racionális rend megvalósulása (Harvey 1990). Ennek jegyében épült volna meg Párizsban a *tabula rasa* elvét tükröző, a város történelmi arculatát alapvetően átalakító *Plan Voisin* tervben szereplő mintegy 700 ezer embernek otthont adó 18 hatvan-emeletes felhőkarcoló. Le Corbusier szemében az ideális Párizs a történelmi sallangoktól megtisztított, egészséges város, amely a kontrollálhatatlan terek, a zavargásokat szító utcák kiiktatásával gigantikus parkká alakul (*város a parkban*). Az építész *qua* sebész szemében a főváros amorf képződmény, elemek rendezetlen halmaza, egészségtelen organizmus, ahol a forma és a rend egységét megbontó városi szétterülés (*étalement urbain*) az erkölcsi romlás szimbóluma. Le Corbusier a ráció uralmát tükröző „sugárzó városaiban” nincsenek többé rejtett zugok, sötét sikátorok, kiszámíthatatlan elemek, a város transzparens, olvasható szöveggé alakul, megszabadul a sötét tartalékoktól, amelyekből a rend hiánya táplálkozik.

A Le Corbusier nevéhez fűződő funkcionalista és racionalista urbanisztikai alapelvek (homogenizáció, standardizáció, zónásítás) a kiegyenlősítő technokrata tervezési korszak örökségeiként számontartott újjavárosok és peremvárosi „nagy lakóegyüttesek” (*grands ensembles*) tervezési koncepcióit is áthatották. A történelmi városok anti-téziseként koncepcionált nagy lakóegyüttesek az „örök jelenbe való átmenet” megvalósult utópiái, a lakhatás és a társadalmi jólét egyetemes jogként való kiterjesztésének szimbólumai, amellet mindmáig komplex építészeti, társadalmi és szociális problémák hordozói (Fortin 2005). A homogenizált, racionalizált, hierarchizálatlan és polarizálatlan térben szabadon álló lakóépületek, az absztrakt vonalvezetésű gyalogos utak és egybefüggő zöld felületek, mint megannyi autark szigetet alkotó heterotópiák, nem integrálódtak szervesen a város izotóp terébe. Lefebvre a technokrata tervezés kritikájában a debord-i szimulákurum fogalmával ábrázolja őket. A *tömbök és tornyok*, mint a neokapitalizmus hierarchikus társadalmi viszonyait megjelenítő absztrakt és elidegenítő tereinek domináns formái, nagymértékben hozzájárultak a kapitalista hétköznapiok degradációjához, a „különbözéshez való jog” eliminációjához. A lakókörnyezet sivárságában, a hétköznapiok monotonításában, a munkások térbeli szegregációjában Lefebvre a társadalmi elnyomás új formáira hívta fel a figyelmet, utalva a teljeskörően beprogramozható hétköznapi élet bürokratikus fogyasztói társadalmakban megjelenő ideáljára.

Általánosságban elmondható, hogy a városi tér az ember spontán képződő, személyes tapasztalatait tükröző mentális képei révén alakul át lakályos és ismerős térré. Annak, hogy az ember valahol lakozzék, alapvető feltétele, hogy el tudjon igazodni a környezetében, azonosulni tudjon vele, hogy környezetét értelmesnek nyilvánítsa (Moravánszky 2002). A hétköznapi térhasználók számára a tervezői szándékok dekódolása, értelmezése során a szubjektív tértapasztalatok, nem pedig az objektív térviszonyokat leképező absztrakt tudás jelent orientációs pontot. A környezetükhöz fűződő szubjektív viszonyukat kifejező, terveik, szándékaik mentén strukturálódó *megélt teret* nem kvantitatív, hanem kvalitatív módon térképezik fel, annak elemeihez fűződő „megélt távolságuk” viszonylatában. Merleau-Ponty (2012) megfogalmazásában az ember mentális egészségét alapvetően meghatározza az otthonosság érzetét nyújtó megélt tér konstituálásának képessége.

A felhasználók szubjektív tértapasztalainak mélységét és intenzitását az általános sémába, koherens mintázatba illeszkedő, jól beazonosítható városnegyedek, műemlékek, közlekedési útvonalak is befolyásolják. A *nagy lakóegyüttesek*, mint absztrakt neokapitalista térbeli formák dominanciájában jól megmutatkozik, hogy a funkcionalista korszak milyen mértékben értékelte le az észlelt és megélt, kvalitatív terekhez kötődő szubjektív tértapasztalatok világát,

az interpretáció (pl. a tér olvashatóságában megjelenő) szerepét. A modern építészet önkényes mérnöki nyelve éles kontrasztot képez a szépséget és harmóniát sugárzó régi épületek élő nyelvével. Az absztrakt térvizonyokkal jellemezhető újvárosokból hiányoztak a kacsaringós utcák, a különböző korok építészeti stílusai által kiérlelt, sajátos nyelvet feltételező városi architektúra dekódolását és strukturálhatóságát garantáló referenciapontok, a költői lakozás lehetőségére alkalmas terek. Látszólagos egyszerűségük ellenére a *tornyokból és tömbökből* álló homogén városrészek nehezen strukturálható szöveget képeznek az olvasó számára. Tervezőik nem vették figyelembe, hogy a funkcionális széttagoltság, a széttöredezett városi szerkezet, az utcák kiiktatása az ember pszichikumában milyen disszociációs és dezintegrációs folyamatokat indíthatnak el. A sivár lakókörnyezet az autentikus létezés biológiai szükségleteket meghaladó, a megélt tér fogalmával ábrázolható dimenziójának jelentős beszűkülését eredményezte.

A technokrata tervezési korszak strukturalista-funkcionalista ideológiájának produktumai közé sorolhatók a hagyományos centrum-periféria séma (sűrűn beépített központi agglomeráció és gyéribben lakott periférikus körgyűrű) alapján kialakított, az ipari fejlődés igényeit kiszolgáló, Párizs peremvidékén elhelyezkedő újvárosok is (*Cergy-Pontoise, Saint Quentin, Yvelines, Évry, Melun-Sénart*). Szerteágazó szociális problémáik és a tervezésüket uraló spacialista szemlélet (az építészeti formák társadalomjavító képességébe vetett naiv hit) miatt egy lapon említhetők az ötvenes évektől épült nagy lakóegyüttesekkel. A beruházások a *RER* vasúthálózathoz hasonlóan, centralizált módon, előzetes társadalmi konzultáció nélkül valósultak meg. A fogyasztói társadalom ideológiájára épülő voluntarisztikus tervezői koncepciók (ld. *SDAU* 1965) nagyjából a 90-es évekig jellemezték a fővárosi térség fejlődésére vonatkozó víziókat. Az újvárosok létesítését körülölelő optimista várakozások a látványos gazdasági növekedés, a tömegfogyasztás és a jóléti társadalom fennmaradását prognosztizálták. A főváros és az újvárosok viszonyának alakításában egy olyan konkrét tervezői szándék volt kiolvasható, amely szerint a megbetegedett fővárost meg kell szabadítani az egészségtelen emberáradattól és a szennyező, nem létfontosságú gazdasági tevékenységektől. A főváros tehermentesítésének gondolatától vezérelve nagy iramban haladt a környezetre ártalmas vagy nem stratégiai fontosságú tevékenységek (raktárak, szétszórt ipari tevékenységek, ipari műhelyek, kórházlétesítmények) vidéki kitelepítése, az egészségtelen és a négyemeletesnél alacsonyabb lakóépületek lebontása, az új gazdasági centrumok, infrastrukturális csomópontok létesítése. A fővárosi térség 1958-ban készült fejlesztési terve (*PUD*) a természetes szelekció fogalmával ábrázolja a stratégiai felsőfokú funkciók fővárosi

koncentrációját. Az újjáépítés-fejlesztésekben a fogyasztói társadalom ideológiája mellett a városfejlődésre vonatkozó újfajta reflexiók is megjelentek. Az amerikai városokra jellemző gettósodási folyamatok megakadályozása érdekében a tervezők a társadalmi keveredés elvét szorgalmazták a kísérleti jellegű városközpontokban, amiért később az újjáépítések nagy árat fizettek.

A funkcionista rendtől a káosz felé

A technokrata várostervezést az ideológiák bukását követő évtizedekben számos kritika érte. Ezek többségében a hetvenes évekre válsághelyzetbe kerülő újjáépítések felhalmozódó problémáira, a társadalmi-térbeli egyenlőtlenségek kiéleződésére, az uralkodó (polgári) és a populáris rétegek közti növekvő szakadékokra reflektáltak. Az eredetileg a helyi demokrácia és a társadalmi keveredés kísérleti terepeként koncepcionált *cité*-kben az angolszász irodalomból ismert *white flight*, a fehér középosztálybeli népesség tömeges elvándorlása miatt megindultak a gettósodási folyamatok. Míg az elvándorló középrétegek számára a *cité*-k homogén, önmagukba záródó lakóegyüttese a társadalmi és térbeli immobilitást jelképezték, a városkörnyéki, periurbánus övezetekbe való kiköltözés a mobilitás, a dinamizmus és a társadalmi ranglétrán való feljebbjutás üzenetét hordozta. Le Corbusier-hez hasonlóan Lefebvre is felhívta a figyelmet a II. világháborút követő szuburbanizációs folyamatok felgyorsulásában megjelenő, a városi élet ártalmaitól való megszabadulás és a jó élet középosztálybeli felfogását tükröző antiurbánus *pavillonnaire*-ideológia (szuburbán lakóövezetek, második otthonok) árnyoldalaira. Úgy látta, hogy az ipari civilizációkban a lakóhely a munka világának kiterjesztésévé, a társadalmi viszonyok térbeli kivetülésévé vált (Lefebvre 1968 in Kofman-Lebas 1996). A posztindusztriális kor individualizmusát kifejező szuburbanizációval megindult az európai városok látványos „amerikanizálódása”, a városi társadalmak dezintegrációja, a városi népesség tömeges exodusa miatt kiürülő városközpontok rekonverziója (irodanegyedek, muzeifikáció), a központi városmagtól erőteljes függőségi viszonyban álló, a természetközelség illúzióját keltő dezurbanizálódó városkörnyéki lakóövezetek elszaporodása. A lét, mint költői lakozás utópikus lehetőségét megjelenítő *pavillonnaire*-ideológia elterjedésével kiéleződött a lét antropológiai és funkcionista-egalitárius megközelítése, a birtoklás és a lét, a használati érték és a cseréérték közti ellentét (Serres 2013).

A közepes jövedelműek kivonulása miatt hanyatlásra ítélt modernista újjáépítések jelentős pénzügyi terhet róttak a helyi önkormányzatokra (a lebontandó vagy felújításra szoruló lakóépületek és elavult létesítmények tetemes karbantartási költségei miatt). Az emlékhelyek,

az idők felhalmozására szolgáló heterotópikus terek sokaságával jellemezhető hagyományos városokkal szemben a lakófunkció primátusát tükröző és/vagy a technológiai, gazdasági imperatívuszok alapján koncepcionált „varázstalanított” újvárosok elnéptelenedésében azok kulturális sivársága is szerepet játszott. Koolhaas szerint e *tulajdonságok nélküli*, mesterséges városok sivárságát csak a régiek izgalmassága tudja kompenzálni. Mivel lakóik hétköznapjait a „jelenbe vetettség” uralja, számukra különösen is hangsúlyossá válhat a centrum kulturális kínálata, tovább erősítve annak töretlen fölényét. (Ha a helyi hatóságok mégis úgy döntenek, hogy több milliárd eurós beruházásokkal megpróbálják fellendíteni egyes újvárosok kulturális színvonalát, azok évtizedek óta tartó leértékelődése, kedvezőtlen demográfiai összetétele miatt nem volna biztosított az új létesítmények rentabilitása).

A 80-as évektől a városfejlődési folyamatok kaotikusságával és uralhatatlanságával „kiegyező” posztmodern tervezői szemlélet térhódítása a strukturalista ideológiájú technokrata tervezés kritikájaként, a vele való radikális szakításként értelmezhető. *A posztmodern korban a városok legfőbb kihívása már nem a racionális rend megvalósítása, hanem a radikális különbségek térbeli koegzisztenciájából fakadó problémák kezelése.* A különbségek, a heterogén multiplicitás szerepét előtérbe helyező posztmodern városépítész az amorf nagyvárosi térben szigetszerűen elhelyezkedő minőségi, differenciális tereket értékeli fel. A modern tervezési gyakorlattal szemben a hangsúly nem a partikuláris identitással rendelkező beépített terekre, a tér felnyitására, hanem olyan nyitott szituációkat létrehozó közbülső terek kialakítására kerül, ahol megjelenhet a káosz és az anarchia (Harvey 1990). Rem Koolhaas, a poszt-kritikai pragmatizmus, poszthumanizmus és posztnacionalizmus iránt elkötelezett holland nemzetiségű neomodernista építész szerint a posztmodern korban már nem lehet szó egységes várostervezésről, csak épületek pusztán egymásmelletti-ségéről. Mindaz, amit a modernista korszak kitermelt, nem modern építészeti, hanem *Junkspace*, írja egy 2002-ben megjelent esszéjében. A poszt-építészeti korszak tulajdonságok nélküli, generikus városainak negatív utópiája (vagy elrettentő jövőképe) tartalmazza mindazt, ami a történelmi városok halálát követően megmaradt: maradékterületek, felhőkarcolók, a szervesség teljes hiánya (Meggyesi 2005). Koolhaas (1995) vezérkonceptiója a „várostervezés-építészeti” dichotómiaként prezentált, bárhol létrehozható, kontextus-független, a térbeli objektumok maximális differenciálódásának teret adó nagyság (*bigness*). A nagyság szerinte ma már nem tart igényt a városra, hanem annak reprezentációjára szolgál illetve annak vetélytársa, mi több, a nagyság jelenti magát a várost.

A Párizs peremövezetében fekvő *Melun-Sénart* újváros feljlesztésére vonatkozó terv jól példázza Koolhaas funkionalista tervezői szemlélettel való szakítását. A posztmodern által felértékelt spontán *bricolage* lehetőségét megteremtő, a rugalmas rendezetlenség elvére épülő terv a felhasználói kreativitásnak teret adó ürök, a tervezetlen közbülső terek szerepét hangsúlyozza (Böck 2015). A funkcionális, korlátozottan hozzáférhető épületekkel szemben az instabil, tervezhetetlen, kontrollálhatatlan maradványterületek diverz funkciók betöltésére alkalmas, jelentős potenciált hordozó, a lefebvre-i térelméletben szereplő transzformatív terekké válhatnak. Koolhaas a tulajdonságok és jelentés nélküli tér képzetét a kapitalista térbeli rend uralma alól kivont, beépítetlen városrészek és a burjánzó, korlátlanul szétterülő „nagyvárosi szigetvilág” relációjában egyaránt látja.

A lefebvre-i városhoz való jog politikai instrumentalizációja

Lefebvre városi kérdéskörre vonatkozó meglátásait (a térnek a társadalmi harcok színtereként való elgondolása, a társadalmi tér instrumentalizációja, a városhoz való jog demokratizációja stb.) a francia akadémiai szférában való periférikus pozíciója ellenére a tudományos és politikai szféra is adaptálta. A hetvenes években a szociológiai tudomány Lefebvre-hez hasonlóan a városi teret az osztályharcok médiumaként ábrázolta. A 80-as években a hanyatló városrészek feltérképezésével Franciaország jelentős lépéseket tett a *városhoz való jog* politikai-hatalmi instrumentalizációja felé, amely a társadalmi problémák politikai napirendre kerülésével már nem csupán a társadalmi diskurzusok szintjén, hanem konkrét feladatokban is megjelent (a hátrányos helyzetű lakosság konkrét életkörülményeinek feltárása, a városhoz való jog univerzális joggá emelése). A Mitterrand-kormány alatt alakult meg a *nemzeti várospolitika* (1988) és a 2017-ig működő *Várospolitikáért Felelős Minisztérium*. A várospolitika kifejezetten a hátrányos helyzetű városrészek és azok lakóinak érdekeit szolgáló, a városi kohézióért és szolidaritásért felelős nemzeti és helyi szintű politika, amely alapítása óta (céljait és prioritásait tekintve is) sorozatos reformokon ment keresztül.

A 80-as években a pozitivisták tervezői térrepresentációkba nem illeszkedő érzékeny városrészek (*zones urbaines sensibles, ZUS*) kerültek a politika homlokterébe (jelenleg a 751 ZUS területén él a francia lakosság közel 7%-a). A francia várospolitika e kiemelten kezelt zárványaiban az alulról szerveződő, kommunális/etnikai bázisú közösségek a többségi nemzettel szembehelyezkedő partikuláris vagy ellen-identitások bástyáiként viselkedhetnek. Társadalmi stigmatizációjukban közrejátszik az a tény, hogy a hivatalos közpolitikai dokumentumok szerint a társadalom legkevésbé mobilizálható és legkevésbé mobil tagjait koncentrálnak (Duarte 2000). Területükön a társadalmi problémák (homogenizálódó népesség,

párhuzamos gazdaság, fiatalok bűnözés, civilizálatlanság, kábítószerkereskedelem virágzása) halmozottan jelentkeznek, a média a kriminalitás, az utcai lázongások, a marginalizált népesség radikalizálódásának színtereként ábrázolja őket. A társadalmi sérülékenység mérőszámai (munkanélküliség, létbizonytalanság, szegénység) az érzékeny városrészekben mutatják tartósan a legmagasabb értékeket.

A 2000-es évek eleje óta a várospolitikai legfőbb prioritását a kiemelt városrészekben (*quartiers prioritaires*) mért fejlettségbeli különbségek mérséklése képezi, amely célra az állam 42 milliárd eurónyi támogatást folyósított városnegyed renovációs programok címén. A 2008-ban indított *Espoir Banlieues* kormányprogram keretében az érzékeny kerületek (*quartiers sensibles*) kerültek a várospolitikai fókuszába. A 2003-ban létesített Érzékeny Városrészek Nemzeti Obszervatóriuma (*ONZUS*) sokat tett az érintett lakosság konkrét életkörülményeinek feltárásáért. Az *ONZUS* évenkénti jelentései alapján belátható, hogy a várospolitika mindmáig nem tudott látványos eredményeket felmutatni a hanyatló városrészek felzárkóztatása terén, akármelyik indikátor (iskolázottság, foglalkoztatás) alapján vizsgálták is az ott élők helyzetét, azok értékei messze elmaradtak a többi városnegyed mutatóitól. A várospolitika reformjának legutóbbi etapjaként a 2014-től hatályos *“Programozási törvény a városért és a városi kohézióért”* a Várospolitika Nemzeti Obszervatóriumát (*ONPI*) léptette az *ONZUS* helyébe.

A várospolitika a lefebvre-i városhoz való jog operacionalizálása, valamint a fokozódó társadalmi homogenizáció visszafordítása érdekében az érzékeny városrészekben kiemelten szorgalmazza a társadalmi keveredés elvének érvényesítését, amely egyúttal a fenntartható városfejlesztési beruházások előírásai között is szerepel. Annak ellenére, hogy az állam a települési önkormányzatok számára a 2000-es évek elején törvényileg előírta a szociális lakáskínálat bővítését, a szociális célú lakásépítések ütemének fokozását, az egyénileg igényelhető szociális lakhatási segélyek nyújtásával inkább felgyorsította, mintsem gátolta a tiltott zónák, a szegénység területi koncentrációinak kialakulását. A 2000 óta hatályos *Szolidaritási és Városmegújulási Törvény* (SRU) 55. cikkelye 20%-ban rögzítette a 3500 fő (Île-de-France régió esetében 1500 fő) feletti települések esetében a szociális lakások 2020-ig realizálandó arányát. Az 20%-os ráta időközben módosult: a köztulajdonban lévő ingatlanok lakhatási célú mobilizálásáról és a szociális lakóhelyek létesítésére vonatkozó kötelezettségek érvényesítéséről szóló 2013. évi törvény (*Duflot-törvény*) 25%-ban rögzítette a 2025-ig megcélzott rátát. Azokat a településeket, amelyek nem teljesítették az éves szintre lebontott szociális lakásépítési kötelezettségeiket, az állam egy ún. *társadalmi keveredés előmoz-*

dítására vonatkozó szerződés aláírására kötelezte, amelyben szerepeltetniük kell a lakásépítésekre vonatkozó konkrét terveiket, a kapcsolódó finanszírozási forrásokat is megjelölve.

A szociális lakások aránya terén a francia városok nagyfokú polarizációt mutatnak, egyes településeken az e kategóriába sorolható lakások erőteljesen felülreprezentáltak. A Párizs külvárosi övezetében található, munkásváros identitású *Gennevilliers*-ben pl. a tízből minden nyolcadik lakás szociális célú ingatlan. A településen 1955-75 között 6000 állami lakás épült. A szociális lakások felülreprezentáltsága a helyi társadalom etnikai összetételét is átalakítja: a 21. század elején *Gennevilliers* koncentráta a fővárosi nagytérségen belül a legnagyobb számú külföldi, főként arab bevándorlót. *Gennevilliers* hanyatlásnak indult városrészeinek kedvezőtlen imázsát a funkcióvesztett ipari létesítmények helyén új, szociális jellegű (50%-a ban szociális lakásokból álló) ökonegyed beruházással (*Chandon-République*) próbálják javítani. A rehabilitációs műveletek középpontjába a korábbi tervezési időszak során elhanyagolt helyi kontextus került, az urbanizáltság jegyeit szimulákrumszerű közterek kialakítása pótolná. A városvezetés az ökonegyed-beruházással egy sűrű beépítettségű, urbanizált városi tájkép kialakítását célozza. A *Chandon-République* ökonegyed identitásának meghatározó eleme egy 57 emeletes toronyház, amely eligazodást segítő, tájékozási pontként javítja majd a városnegyed „olvashatóságát”. A 80-100 lakásból és közös kertekből álló toronyház innovatív és ökológiai szempontból is fenntartható építészeti megoldás, a francia építészek által vizionált *vertikális falu* utópiájának első gyakorlatba ültetése.

A városhoz való jog kiterjesztése a fővárosi policentrikus nagytérség relációjában

Noha Lefebvre városi forradalomra vonatkozó radikális elképzelései a hazai társadalomtudományos miliőben sokáig nem leltek kedvező fogadtatásra, nagy népszerűségnek örvendtek az angolszász radikális földrajz képviselői körében (Harvey, Soja, Merrifield, Gregory), akik Lefebvre-hez hasonlóan a társadalom (és a hétköznapi élet) megújítását a térbeli viszonyok radikális átalakításától tették függővé. Lefebvre az akadémiai körökben való marginalizációja és gondolatainak relatív leértékelődése egyrészt az ideológiák és utópiák csökkenő vonzerejével, másrészt a későkapitalizmus megváltozott kontextusával magyarázható. Hazai mellőzöttségéhez társadalmi térelméletének a marxisták szempontjából túlzottan absztraháló és romanticizáló jellege, valamint az angolszász világgal szemben a francia földrajztudomány hagyományos empiricizmusa, a radikális földrajz alacsony reprezentáltsága is hozzájárult. A hetvenes években a minden térbeli formát (így a városi

teret is) a társadalmi struktúrákra visszavezető strukturalista materialista szemlélet által uralt városszociológia sem volt fogadóképes a Lefebvre-éhez hasonló önálló tételmeletre.¹⁰⁴

A mai városi társadalmakat jellemző folyamatok sem a Lefebvre által vizionált, a városi lakosság aktív szerepére épülő városi élet reneszánszára utaló jelek. A kapitalista rendszert megdőntő és az ipari korszakot lezáró *városi forradalom* az 1968-as eseményeket követően, a marxista és neomarxista kritikai irányzatok hanyatlásával végleg az utópiák szférájába sorolódott, a neoliberális korszakban a hagyományos osztályok ereje is meggyengült, a munkásosztály dezaggregálódott. A munkásság privilégiumaként koncepcionált *városhoz való jog* kérdése Párizs neo-hausmannizációjával, a 70-es évektől felerősödő dzsentrifikációs folyamatokkal háttérbe szorult. A fővárosi térségre jellemző dzsentrifikációs folyamatokat Lefebvre a központi városrészek felértékelődése (*embourgeoisement*), a városfelújítási programok által indukált lakosságcsere és a munkásosztályok kiszorulása relációjában elemezte.

A kritikai irányzat későbbi képviselői Lefebvre városi forradalomról szóló koncepcióit felülvizsgálva igyekeztek reflektálni a megváltozott realitásokra, a városfejlődési folyamatok növekvő komplexitására, azok kontingens gazdasági folyamatoknak, társadalmi-politikai viszonyoknak való kitettségére. A kritikai városkutatók (ld. Clark 2005, Lees 2016) a városi centrumokat átstrukturáló dzsentrifikációt Lefebvre-el ellentétben nem kizárólag a központi városmag relációjában, hanem tökevezérelt, ténfűggetlen folyamatként, globális urbanizációs stratégiaként értelmezik (ld. neoliberális városközpont rehabilitációs stratégiák). Lees (2016) oksági kapcsolatot feltételez a dzsentrifikációhoz kötődő lakosságcsere és a társadalomban uralkodó egyenlőtlen hatalmi viszonyok között, amelyekre, mint a társadalmi polarizáció legfőbb tényezőire tekint. A dzsentrifikáció és a szuburbanizáció nem minden esetben jelentenek zéró összegű játékot: a középosztályok kiszélesedésével a központi városmag és a vonzáskörzetek népessége egyaránt gyarapodhat, csakúgy, mint a perifériákon zajló ipari beruházások (technológiai parkok) és a velük párhuzamosan zajló városmag diverzifikációs fejlesztések (szolgáltató iparágak, pl. pénzügyi szolgáltatások telepítése) hatására. Lees meglátása szerint a jelenlegi dzsentrifikációs programok a magánbefektetők és az állami szféra irányító szerepével zajlanak, amelyeknek a középosztályok inkább fogyasztói, mintsem katalizátorai.

---

¹⁰⁴ Castells strukturalista alkotói korszakában Lefebvre-t elsősorban a városi teret fetiszáló, ontologizáló, a kapitalista struktúráktól elvonatkoztató szemlélete miatt bírálta. Strukturalista marxista társadalmi tételmeletében (1969) kifejti, hogy városi tér, mint a társadalmi reprodukció tere, amelynek elsődleges funkciója a kapitalista termelés munkaerőigényének kiszolgálása, nem lehet önmagában tudományosan vizsgálható objektum, hanem legjobb esetben is csak ideologikus felépítmény, szuperstruktúra.

A területileg kiágyazódó posztmodern nagyvárosok dzsentifikációs folyamatai és a policentrikus nagyvárosi térségekben kialakított, terciarizálódó szekunder pólusok a városhoz való jog anti-egalitárius természetének újabb dimenzióit tárják fel. Guilly (2014) pl. úgy látja, hogy a mai francia metropoliszok az alacsony szakképzettségűek számára bevehetetlen citadellákká váltak. A posztindusztriális korszakban felértékelődő szekunder gazdasági pólusokban anticipálható lakosságcsere (*social cleansing*) a centrum-periféria viszonyok újratermelődését eredményezheti a multipoláris várostérségeken belül, ahol a társadalom alsóbb rétegei – bár formálisan nem válnak jogfosztottá – a szociális lakások hiánya, az ingatlanárak égbbe szökkenése és a dezindusztrializációs folyamatok révén beszűkülő munkalehetőségek miatt kerülnek ki a városi élet, a centralitáshoz való jog kedvezményezettjeinek köréből. E jelenség prognosztizálható a hálózatosodó *Grand Paris* nagytérség jelenlegi fejlődési folyamatai alapján, amelynek vesztesei éppen a lefebvre-i városi forradalomban instrumentális szerepet játszó peremvidéki munkásnegyedek és azok lakossága.

A nagyvárosi társadalmak kedvezőtlen dezintegrációs folyamatai láttán a vezető szinteken is megfogalmazódott az emberközpontúbb város utópiája. A francia köztársasági elnök 2009-ben tartott, a fővárosi térség kívánatos jövőképeről szóló beszédéből vett szemelvények a Lefebvre által vizionált városi élet reneszánszáról szóló gondolatokat idézik:

„...Ideje szakítani a végletes és jéghideg racionalitással, amely az élet ellentéte. Ideje szakítani a funkcionalizmussal, amely oly sok kárt okozott városainkban, elszeparált és specializálódott zónákat hozott létre, ahelyett, hogy az integrációt és a keveredést szolgálta volna. Ideje szakítani mindazzal, ami az évtizedek során városaink dehumanizálásához vezetett.

Az Ember nézőpontja az egyetlen olyan nézőpont, amelyből a város elgondolható. A város van az Emberért, nem pedig az Ember a városért. A város létének oka, hogy biztosítsa a minőségi életet, nem pedig az, hogy elfojtsa, korlátozza azt. A város létének oka, hogy az emberek életét egyszerűbbé tegye, ne pedig nehezebbé. A történelemben nem tudunk olyan városokról, amelyeket ne az emberért és az ember kezdeményezéséből épültek volna. Ennek az elvnek az elfelejtése vezetett oda, hogy nagyvárosaink olyannyira túlméretezetté váltak, hogy sokak életét elviselhetetlenül megnehezítették. Ők hétköznapjaik során a szolgátság és az elidegenedettség új formáival szembesülnek, a haladás és a legnagyobb emberi vívmányok recens kísérőjelenségeivel. Gigantikus méretű agglomerációkat hoztunk létre, amelyek nem méretük miatt nem nevezhetők városoknak, hanem azért, mert nincs lelkük, mert túl nagy számban élnek bennük olyanok, akik nem érzik magukat biztonságban és nem is hisznek többé álmaik megvalósulásában.

A város nem kirekeszt, hanem egyesít. A városnak a leggyengébbeket, a legszegényebbeket kell védelmeznie. Figyelemmel kell lennie a betegekre és a fogyatékosokra. Befogadónak kell mutatkoznia a gyerekek irányába. És akiket az élet elhasznált, akiket a magas kor elgyengített, azoknak is érezniük kell, hogy nincsenek kiteszítva. A városnak biztosítania kell számukra az emberhez méltó életet, ugyanúgy, mint a teljes értékű polgárai számára. A város a minden. A város a valahova tartozás érzése. A város egyenlő méltóságot jelent minden lakója számára. A város az esélyegyenlőség...

A *Grand Paris* akkor szűnik meg agglomerációként létezni, ha olyan város lesz, ahol nincsenek többé külvárosok, érzékeny városnegyedek, ha lakóinak sorsát nem az pecsételi meg, hogy melyik városnegyedben laknak, ha a lakcím megszűnik a társadalmi diszkrimináció tényezője lenni...

A *Grand Paris* nem egy merev terv, amely a jövőt bezárja, ahelyett hogy kinyitná. A *Grand Paris* egy átalakulási folyamat, a lehetőségek, az összes potenciál kiaknázása, egy olyan történet folytatása, amely jóval előttünk kezdődött és amelynek új irányt akarunk szabni... Párizs történetének eme új fejezetét senki sem írhatja meg egyedül...".¹⁰⁵

A Párizs nagytérségre vonatkozó, az 50-es évek után készült fejlesztési tervekben a fővárosi agglomeráció megnevezései – „kiterjedt Párizs”, „városi galaxis”, „roppant nagy Párizs”, „szigetvilág” – arra engednek következtetni, hogy a 90-es évek végére már 11 millió lakost számláló várostérség számít csak versenyképes méretűnek a világvárosok nemzetközi versenyében. A főváros mellett a tercier pólusok, a hat kiválósági pólus közt oszlanak meg a regionális gazdasági tevékenységek. A deterritorializálódó és hálózatosodó nagyvárosi térség jövőjében hangsúlyos elem a fizikai tér meghaladásának gondolata (Portzamparc 2008). A nemzetközi nagyvárosi funkciói (EMS) alapján kiemelkedő metropolisz gazdasági tevékenységei hálózatos formában, a globális áramlások terébe ágyazottan működnek, territorializációs logikájuk messze túlmutat a nagy-városi térség mint fizikai entitás szükségletein. Ahogy Portzamparc Le Corbusier város-gép metaforájára utalva írja: „A nagy metropolisz gépezet olyan áramkör, amely jól működik az immateriális, és rosszul a fizikai szférában. Ha úgy tetszik, túllépett a fizikai téren. A lakosság egy részét kirekeszti: a térbeli pozíció és a hálózatokhoz való hozzáférés válnak a társadalmi státusz indikátorává.” (u.o., 28.). Portzamparc víziójában megjelenik a nagyváros folyamat-jellegének castells-i interpretációja¹⁰⁶: „A metropolisz egy *másik* térben, a kibertérben konstituálódik. Noha a csökkenő hatékonyságú fizikai tér szükségszerűen még jelen van az újonnan keletkező városi terekben, de csak mint a sebesség által legyőzendő örökös akadály.” (u.o., 25.). Portzamparc a fővárosi térség fejlesztését a centrum-periféria és a kompakt város paradigmáját felváltó rizómatikus (horizontális, lapos) térszerkezetre, a nagyobb népsűrűségű és a ritkán lakott övezetek váltakozására építi, amely nagyobb teret ad a tervezésben rejlő bizonytalanságok és a flexibilis, változatos területhasználati módok iránti preferenciák érvényesülésének. A diverzifikált funkciókkal és társadalmi szerkezettel leírható rizómák a metropolisz “élő szövetén”

¹⁰⁵ Id. discours.vie-publique.fr/notices/097001304.html

¹⁰⁶ Castells az ipari társadalom kitüntetett tere, a nagyvárosi térség példáján szemlélteti, hogy a tér nem a tömegtársadalom tükörképe, hanem a fogyasztási és a termelési szektorra jellemző centralizált menedzsment és decentralizált végrehajtás térbeli leképeződése. A globális várost nem földrajzi helyként, hanem folyamatként interpretálja, amelynek során a felsőfokú nagyvárosi szolgáltatások termelői, fogyasztói és a hozzájuk kapcsolódó helyi közösségek az információáramlások mentén globális hálózatokba tömörülnek, közvetlen hátszágukkal való kapcsolataikat minimálisra csökkentve (Castells 2005). Az információs korszak duális városainak társadalma egy viszonylag szűk körű tudáselit és az alacsonyan képzett munkások (főként szegényebb bevándorlók) szélesebb rétegei mentén polarizálódik.

belül átlagon felüli vitalitást mutató képződmények, amelyek több dimenzióban, a hétköznapi megélt terek, a nagyvárosi térség szintjén, valamint a külvilágra való nyitottságként értelmezhetőek. A rizómatikus struktúra a hagyományos centrum-periféria sémával ellentétben a globális és lokális szintek közötti hiperkapcsolatok kialakulásának kedvez.

A rizómatikus szerkezet kiemelt prioritást képez a Párizs *hálózatos várossá* alakítását célzó, a fővárosi agglomeráció szekunder pólusait összekötő szupermetróhálózat tengelye köré szerveződő 2009-ben kezdeményezett *Grand Paris* megaprojekt esetében. A hosszútávú projekt nem csupán a fővárosi térség gazdasági vitalitása szempontjából kulcsfontosságú (+1 millió új munkahely), hanem állami stratégiai érdek is, amelynek tétje a főváros helyzet-behozása a globális városok versenyében. A főváros stratégiai jelentőségét alátámasztja a regionális centrumokét messze meghaladó gazdasági súlya, amelyet az elmúlt években látványosan romló foglalkoztatottsági mutatói és csökkenő vonzereje némileg ellensúlyoztak.

A várostérség határainak kitágítására, a szekunder pólusok fejlesztésére, jobb összeköttetésére és térségi integrációjára vonatkozó tervek az agglomeráció tartós gazdasági erőfölényét a mérete nagyság és a sebesség kombinált szerepére építik. A szekunder pólusok horizontális összeköttetését biztosító tömegközlekedési hálózat teljes átszervezésére vonatkozó *Grand Paris* mega-projekt iránti igényt a tervezők az ingázási útvonalak elemzése alapján azzal indokolták, hogy a 70-es években kialakított csillagszerű vasúthálózat már nem felel meg a fővárosi agglomeráció ingázási szükségleteinek, az agglomeráció városainak összeköttetését biztosító tömegközlekedési hálózat fejletlen, az agglomeráció egyik pontjából a másikba csak a főváros érintésével lehet eljutni. Különösen is indokolja a beruházás iránti igényt, hogy az ingázások ma már nem a fővárost a perifériával összekötő útvonalakra korlátozódnak, hanem túlnyomó részben (70%) a szekunder csomópontok közti (főleg) személygépkocsi forgalom értendő alattuk. A munkahelyek, szolgáltatások, turisztikai célpontok jelentős része is a szekunder pólusokban, a fővárosi agglomerációtól viszonylag távol lokalizálható. A korábbi diszkriminatív tarifa rendszerben a munka- és lakóhely növekvő fizikai távolságának paradox következményeként a vasút- és a metróvonalakon a legtávolabbi, periférikus helyzetű településekről ingázó, hátrányos helyzetű népességet terhelték a legmagasabb tarifadíjak. A közlekedési infrastruktúra használatából való kirekesztettség esetén a *városhoz való jog* is csorbul, mivel a mobilitási képesség alapvetően meghatározza a munkahelyekhez való hozzáférés és a társadalmi ranglétrán való feljebbjutás lehetőségeit. A *Grand Paris* fejlesztési tervben fontos prioritást jelentett a városhoz való jog lényeges elemének tekinthető *mobilitáshoz való jog* demokratizációja. A hálózatos város koncepciója emiatt nemcsak a

gazdasági-politikai elit, hanem a társadalmi igazságosságért, a mobilitáshoz való jog terén való egyenlőségért küzdő és a városhoz való jogot az *elérhető városhoz való jogként* értelmező szociális mozgalmak diskurzusainak is meghatározó elemévé vált (Belkind et al. 2012).

A 70-es évek technokrata tervezési gyakorlatához képest újdonságot jelentett a nagytérségi megaprojektre jellemző konzultatív és sokszereplős döntéshozatali folyamat, a kivitelezési fázis során a széleskörű participáció, a privátszféra hangsúlyos részvétele. A nagyvárosi térség kormányzásában – az elmúlt évtizedek decentralizációs folyamatainak ellenére – mindmáig a központi akarat érvényesülése a meghatározó, amelynek egyértelmű jele a nagyprojekt iránti hosszútávú állami elkötelezettség. A közlekedési hálózat tervezési fázisa során problémát jelentett annak eldöntése, hogy a mobilitáshoz való jog terén mely térségek élvezzenek prioritást. Végül nem a régió által képviselt álláspont érvényesült, amely a főváros legelmaradottabb, társadalmilag stigmatizált északkeleti részeinek integrációját mozdította volna elő, hanem a privátszféra érdekei. A kritikai városkutatók (Garnier 2010; Enright 2016) a végleges fejlesztési terv vonatkozásában leginkább az egyes érdekcsoportok szempontjainak a helyi, regionális érdekeken való felülkerekedését, a döntések hatalmi viszonyokba ágyazottságát, illetve a gazdasági imperatívuszok kizárólagosságát kifogásolták. A kritikák szerint a hálózatosodás irányába tett lépések a városhoz való jog demokratizációjának perspektívájából ellentmondásos kimenetelűek lehetnek egy olyan amorf, konkrét határok nélküli, deterritorializálódó struktúra esetében, mint a *Grand Paris* térség. Fennáll a veszély, hogy a szuper-metró hálózat, azontúl, hogy nem a mobilitási jog demokratizálódását szolgálja, a társadalmi egyenlőtlenségeket is súlyosbítani fogja. Mélyítheti a főváros és a vidék közti szakadékot, hogy az egy millió új munkahelynek tulajdonítható jelentős gazdasági és demográfiai növekedés egyértelműen a fővárosi térségben fog koncentrálni.

Irodalom

- BACHELARD, G. (2011): *A tér poétikája*. (ford. Bereczki, P.) Budapest, Kijárat.
- BAUMAN, Z. (1998): *Globalization: The Human Consequences*. New York, Columbia University Press.
- BELKIND, L., DASTUR, L. (2013): *Remaking Paris as city of flows. Design politics, mobility and urban conflict in the networked metropolis*. ACSA Annual Meeting.
- BERKI M. (2015): A térbeliség trialektikája. *Tér és Társadalom*, 29 (2). 3–18.
- BERKI M. (2017): Érzékelt tér, elgondolt tér, megélt tér: A térbeliség trialektikája egy budapesti barnamező-rehabilitációs beruházás példáján. *Tér és Társadalom*. 31(2). 23–43.

- BERNSTEIN, R. szerk.: (1985): *Habermas and modernity*. Cambridge, Polity Press.
- BOURDIEU, P. (1984): *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. Harvard University Press, Cambridge, MA.
- BÖCK, I. (2015): *Six Canonical Projects by Rem Koolhaas. Essays on the History of Ideas*. Berlin, Jovis Verlag.
- BUSQUET, G. (2012): L'espace politique chez Henri Lefebvre : l'idéologie et l'utopie. *Justice spatiale/Spatial justice*, No. 5. www.jssj.org.
- CASTELLS, M. (1969): Théorie et idéologie en sociologie urbaine. *Sociologie et Sociétés*, 1-2. 171–192.
- CASTELLS, M. (2005): *A hálózati társadalom kialakulása*. (ford. Rohonyi A.). Budapest, Gondolat-Infonia.
- CASTELLS, M. (2006): *Az identitás hatalma*. Budapest, Gondolat.
- CERTEAU, M. (1980): *L'Invention du quotidien t.I, Arts de faire*. Paris, Gallimard.
- CHALAS, Y. (1998): L'urbanisme comme pratique. Pensée faible et débat public. *Les Annales de la Recherche Urbaine*, 80–81. 205–214.
- CLARK, E. (2005): The order and simplicity of gentrification: a political challenge, In ATKINSON R., BRIDGE G. szerk.: *Gentrification in a Global Context: The New Urban Colonialism*. 256–264. London, Routledge.
- COSTES, L. (2010): Le Droit à la ville de Henri Lefebvre: quel héritage politique et scientifique? *Espaces et sociétés*, 2010/1, 140–141. 177–191.
- Crozier, M. (1970): *La société bloquée*. Paris, éd. Seuil.
- Debord, G. (1971): *La Société du spectacle*. Paris, Éditions Champ Libre.
- DESJARDINS, X., LAMARLIÈRE I. G. (2016): *L'aménagement du territoire en France*. Paris, La Documentation française.
- DONADIEU, P. (2012): *Sciences du paysage: Entre théories et pratiques*. Paris, Lavoisier.
- DUARTE, P. (2000): Les représentations de la dévalorisation urbaine. Chez les professionnels de la politique de la ville. *Les annales de la recherche urbaine*, 88. 30–38.
- DYER-WITHEFORD, N. (2002): E-Capital and the many-headed hydra. In Elmer G. szerk.: *Critical Perspectives on the Internet*. Lanham, MD, Rowman & Littlefield. 129–164.
- ENRIGHT, T. (2016): *The Making of Grand Paris: Metropolitan Urbanism in the Twenty-First Century*. Cambridge, MIT Press.
- FORTIN, J. (2005): Des tours et des barres: Une histoire du grand ensemble relue par un architecte. *Informations sociales*, 123 (3). 116–125.
- FUCHS, C. (2014): *Digital Labour and Karl Marx*. New York, Routledge.
- GARNIER, J.-P. (2010): *Une Violence éminemment contemporaine*. Paris, Agone.
- GOONEWARDENA, K., KIPFER, S., MILGROM, R., SCHMID, C. (2008): *Space, Difference, Everyday Life: Reading Henri Lefebvre*. New York, Routledge.
- GUILLY, C. (2014): *La France périphérique*. Paris, Flammarion.
- HARDT, M., NEGRI, A. (2000): *Empire*. Cambridge, MA, Harvard University Press.

- HARVEY, D. (1990): *The condition of postmodernity: an enquiry into the origins of cultural change*. Oxford, Blackwell.
- HETHERINGTON, K. (1997): *The Badlands of Modernity: Heterotopia and Social Ordering*. International library of sociology. Oxford, Psychology Press.
- HUBBARD, P. (2006): *The City*. London and New York, Routledge.
- JAMESON, F. (1991): *Postmodernism, or, The Cultural Logic of Late Capitalism*. Verso, London.
- KOFMAN E., LEBAS E. (1996): *Lost in Transposition. Writings on cities. Henri Lefebvre*. Oxford, Blackwell. 3–63.
- Koolhaas, R. (1995): *Bigness and the Problem of Large*. In KOOLHAAS R., MAN B. szerk.: *S, M, L, XL*. New York, Monacelli Press.
- KOOLHAAS, R. (2002): *Junkspace*. *October*, Vol. 100, Obsolescence. 175–190.
- KÜCKLICH, J. (2005): *Precarious playbour: Modders and the digital games industry*. *Fibreculture*, 5.
- LAJUGIE, J. (1964): *Introduction. Revue d'économie politique*, 74(1). I–XII.
- LE CORBUSIER (1924): *Urbanisme*. Éditions Paris, Crès, Collection de L'Esprit Nouveau.
- LE CORBUSIER (1946): *Manière de penser l'urbanisme*. Editions de l'architecture d'aujourd'hui, Paris.
- LEES, L. (2016): *Planetary gentrification*. Cambridge, Polity.
- LEFEBVRE, H. (1960): *Les nouveaux ensembles urbains (un cas concret: Lacq-Mourenx)*. *Revue française de sociologie*, 1(2). 186–201.
- LEFEBVRE, H. (1966): *Préface*. In Raymond H., Haumont N., Dèzès M.-G., Haumont A. (2001) [1966]: *L'Habitat pavillonnaire*. L'Harmattan, Paris.
- LEFEBVRE H. (1967): *L'urbanisme aujourd'hui. Mythes et réalités. Les Cahiers du Centre d'Études Socialistes*, 72–73.
- LEFEBVRE H. (1968): *Right to the city*. In Kofman E., Lebas E. szerk.: (1996): *Writings on cities. Henri Lefebvre*. 63–177.
- LEFEBVRE, H. (1970): *Réflexions sur la politique de l'espace. Espaces et sociétés*, 1, 57–61.
- LEFEBVRE, H. (1971): *Everyday life in the modern world*. New York, Harper & Row.
- LEFEBVRE, H. (1991) [1974]: *La Production de l'espace*. Paris, Anthropos.
- LEFEBVRE, H. (2003) [1970]: *The urban revolution*. London, University of Minneapolis.
- Lefebvre, H. (1975): *Au-delà du structuralisme*. Paris, Anthropos.
- LEFEBVRE, H. (2002) [1973]: *La Survie du capitalisme. La reproduction des rapports de production*. Paris, Anthropos.
- LUSSAULT, M. (2009): *De la lutte des classes à la lutte des places*. Paris, B. Grasset.
- Marcuse, H. (1990) [1964]: *Az egydimenziós ember*. Budapest, Kossuth.
- Meggyesi, T. (2005): *A 20. század urbanisztikájának útvesztői*. Budapest, Terc.
- MERLEAU-PONTY, M. (2012): *Az észlelés fenomenológiája* (ford. Sajó S.). Budapest, L'Harmattan.

- MORAVÁNSZKY, Á. (2002): Az építészet helye. In KERÉKGYÁRTÓ B. szerk.: *Hely és Jelentés*. Budapest, Terc Kft.
- PORTZAMPARC, C. (2008): Consultation internationale pour l'avenir du Paris métropolitain. Laboratoire C.R.E.T.E.I.L.

8. A feminista és a marxista földrajz kapcsolata: Összekötő és elválasztó diskurzusok a térről

TIMÁR JUDIT

Bevezetés

A feminista földrajz egy olyan tértudományi irányzat, amihez nem vagy csak alig kötődnek átfogó (explicit) térelméletek. Nem meglepő, hisz képviselői általában kritikusan tekintenek az általánosító, „maszkulin” tudásra, sokkal inkább az egyes helyek sajátosságait hangsúlyozzák (Pratt 2009). Mégis, a térrel kapcsolatos kutatásokba, s kifejezetten a térről való gondolkodásba több szempontból is új szemléletet hoztak, új kérdéseket vetettek fel, vitákat kezdeményeztek s teszik azt ma is. A feminista geográfia megjelenését – elsősorban az USA-ban és Nagy-Britanniában – az 1970-es évekre datálják, jelentős részben a feminista mozgalmakhoz kötik, s kezdeti formájában inkább a nők láthatóvá tételét szorgalmazó nőföldrajzként írják le a tudománykutatási visszatekintések (Bowlby et al. 1989; Pratt 2009). Bár az *Antipode* folyóiratban szinte annak megalapításától jelen voltak szocialista feminista szemléletű írások is, a kezdeti időszakot a liberális feminizmusból és a jóléti geográfia eredményeiből merítő, a nők szerepére összpontosító empirikus kutatások uralták, melyekben a tér egy szűk értelmezését adva, azt alapvetően a távolságban ragadták meg (Pratt 2009).¹⁰⁷ Részben ennek a (nőket passzív szerepben láttató, egyénekre figyelő, a genderviszonyokat figyelmen kívül hagyó) fókuszának a kritikájából építkezve, részben a szocialista feminizmusból és a marxizmusból táplálkozva bontakozott ki az 1980-as évek elején a feminista geográfia egy új áramlata. Ennek a *szocialista feminista földrajz* névvel is illetett megközelítési módnak a képviselői főleg az egyenlőtlenségek magyarázatára, a patriarchátus és a kapitalizmus viszonyára koncentráltak. Bowlby és Tivers (2009) szerint az Egyesült Királyságban a feminista földrajz kifejezetten a marxista földrajzból nőtt ki. Az angol-amerikai geográfiáról általában is elmondható, hogy abban e két irányzat az 1980-as években meglehetősen szorosan kapcsolódott egymáshoz, bár a kezdetektől vitákkal volt terhelt, illetve azokban érlelődött. Később a kulturális fordulat, a posztstrukturalista, posztkoloniális, posztmarxista, pszichoanalitikus, queer stb. elméletek terjedésével jelentősen eltávolodtak egymástól.

---

¹⁰⁷ Ezekben a kutatásokban a térstruktúrák, megközelíthetőség/elérhetőség mint gátló tényezők jelentek meg a sajátos, a férfiakétól eltérő tapasztalatokkal bíró, az áldozat szerepében láttatott nők fizetett munkához, szolgáltatásokhoz való hozzáféréseben (Pratt 2009).

Ez a tanulmány a feminista földrajzban jellemző térfelfogások közül olyanokat villant föl, melyeket a marxista földrajzhoz kötődő viszony hívott életre vagy legalábbis inspirált. Első részében az 1970-es, 80-as évekre jellemző, térrel kapcsolatos, az arról való gondolkodást gazdagító vitákat, illetve azok egy részének későbbi átalakulását, „utóéletét” vázolja fel. Ezután kissé részletesebben is bemutatja azt a két, Doreen Massey, valamint Gillian Rose nevéhez fűződő térkonceptiót, melyek – a marxista geográfiai térfelfogásokból is táplálkozva, illetve azokat kritizálva, azokkal szembeni alternatívát kínálva – a feminista földrajzi megközelítés eredményeként születtek. Végül, az itt tárgyalt nyugati diskurzusok tanulságait a Kelet-Közép-Európában nagy késéssel kibontakozó feminista földrajz szempontjából vonja meg, arra is kísérletet téve, hogy két magyarországi kutatás példáján keresztül bemutassa, hogyan kapcsolódhatna be a feminista földrajz a kortárs (marxista-feminista) nemzetközi térelméleti vitákba.

A térrel kapcsolatos korai diskurzusok – a szocialista feminista földrajz vitatémái és azok utóélete

A tér *relacionális*, az abszolút tér koncepciójával szembeállított értelmezései (Fabók–Berki 2018; Tagai 2018) az 1970-es évektől fogalmazódtak meg a társadalomföldrajzban, először a radikális, így a marxista és a feminista geográfiában (Kitchin 2009). Lévén, hogy e felfogás szerint a teret társadalmi viszonyok hozzák létre, a feminista–marxista párbeszédet leginkább e viszonyok mibenlétéről, egyenlőtlenségei okairól való gondolkodás tematizálta. A marxista gyökerekből táplálkozva, illetve a marxista kategóriákat újrafogalmazva a szocialista feminista geográfusok ezeket a relációkat alapvetően a munka társadalmi nemek szerinti megosztásában, annak a kapitalista gazdasághoz, a térhez fűződő kölcsönkapcsolatában ragadták meg (általánosabban lásd Czirfusz 2018). Ebben a témában az egyik első vita a szándékai szerint a marxista elméletet genderkérdésekkel kiterjeszteni igyekvő Pat Burnett (1973) és az őt kritizáló Irene Bruegel (1973) között zajlott az *Antipode* radikális földrajzi folyóiratban. Bruegel szerint a város marxista alapú magyarázata kizárólag olyan osztálydefiníción nyugodhat, melynek alapja a termelési eszközökhöz való viszony, nem pedig a társadalmi nem, mint ahogy azt Burnett gondolta. Bruegel egyetértett abban, hogy a városstruktúrát alapvetően a férfiak döntése alakítja, de ezeket a döntéseket szerinte nem az összes férfi érdekében hozzák, a férfiak nem alkotnak definiálható saját érdekekre építő osztályt (mint ahogy a nők sem). Szerinte a városstruktúrát a tőkefelhalmozás és a profitmaximalizálás igénye határozza meg. Egyetértett Burnettel abban is, hogy a nyugaton funkcionáló városszerkezet elnyomja a nőket, de ő azt emelte ki, hogy ez az elnyomás

egyenlőtlen: a közlekedés példáját véve, „a gépkocsit használó középosztályi háziasszonyok sokkal kevésbé izoláltak a városban, mint a munkásosztálybeli nők” (Bruegel 1973, 63).

Ez a vita csak az előhírnöke volt azoknak az 1970-es, 80-as éveken átívelő (s máig felbukkanó /lásd pl. McDowell 2008) diskurzusoknak, melyekben a földrajz marxista és feminista megközelítéseinek találkozása/összecsapása az *osztály-gender-viszonyról* való gondolkodásban érhető tetten.¹⁰⁸ Az idők folyamán elég széles körben egyetértettek abban, hogy a társadalmi nemi munkamegosztás a tőke érdekeit, a profitábilisabb termelést szolgálta. Azzal azonban alig foglalkoztak, hogy megmagyarázzák: hogyan és miért jön létre maga az egyenlőtlen nemi munkamegosztás (Bowlby et al. 1989).

Az osztály- és a társadalmi nemi viszonyok körüli kérdések egyfajta kiterjesztése a *kapitalizmus-patriarchátus-reláció* koncepcionalizálása volt. Ennek egyik első és legtöbbet hivatkozott kifejtése Foord és Gregson (1986) tollából származik, akik – realista elméleti keretbe ágyazottan – arra a következtetésre jutottak, hogy bár a patriarchátus és a kapitalizmus a társadalmi gyakorlatokban összekapcsolódnak, koncepciókban eltérőek, külön szisztémát alkotnak (ők ezért is tartották nehezen integrálhatónak a marxista és a feminista elméleteket). Ezzel szemben McDowell (1986) szerint ezek oly mértékben fonódtak össze, hogy nem kezelhetők elkülönítetten. Walby (1986) szavaival élve, egyetlen rendszert alkotnak: a kapitalista patriarchátust. Az eltérő vélemények megfogalmazói azonban abban egyetértettek, hogy a feminista földrajz előtt álló egyik legfontosabb feladat a patriarchális viszonyok térben és időben specifikus formáinak tanulmányozása. Bowlby és társai (1989) úgy látták, hogy azokban a kortárs diskurzusokban, melyekben rámutattak a társadalmi nemi munkamegosztás tőke érdekében történő felhasználására, implicite feltételezték, hogy ez a gendermegosztottság „másutt”, a termelés birodalmán kívül, a családokban és az otthonokban konstruálódik. A szocialista feminista írásokban gyakran felismerhető volt a történelmi materializmusból átvett szemlélet: történelmi kontextusban elemezték, hogyan különült el az otthon a fizetett munka helyeitől a gyáripari rendszer következtében (lásd pl. az egyik első feminista földrajzi írásban: Hayford 1974).

Az *otthon* (tér)kategóriája alkalmas eszköznek bizonyult a *társadalmi termelés és újratermelés viszonyának* a feminista kutatások fókuszába került megismeréséhez, amiben pedig a földrajzi szemlélet legáltalánosabban a *nyilvános és a magántér* (-szféra)

---

¹⁰⁸ Ez később a gender-osztály-faj meglehetősen széles körben elfogadott hármásában teljesebben ki, ami aztán a többek között az épség-, heteronormatív viszonyokra is figyelő geográfusok – pl. mint a marxista feminista szemléletből kiinduló Chouinard /és Grant/ (1996) – kritikája hatására tovább bővült.

tanulmányozásában teljesedett ki. Ennek egyik legismertebb példáját az észak-amerikai „maszkulin nagyváros” és a „feminin szuburbia” elkülönülését a termelés, kenyérkereső munka és a nyilvánosság maszkulin terének, valamint a biológiai reprodukció, háztartási munka, magánszféra feminin terének szétválásaként láttató kutatások adják (lásd pl. Mackenzie, Rose 1983; McDowell 1983; Saegart 1981). Később ezt a fajta szembeállítás a feminista földrajzon belül érte a legerősebb kritika, annak „fehér középosztályi” és USA-fókuszú, illetve dichotóm szemlélete miatt (lásd pl. Rose 1993; Vaiou 1992). Másrészt viszont a lokális felé forduló kutatások prezentálták, hogy az egyes helyeken más és más formát öltő nemek közti társadalmi viszonyok nemcsak eredményei, de meghatározói is a gazdasági-térbeli szerkezetváltásnak.¹⁰⁹ Arra is rámutattak, hogy a genderviszonyok térbeli sokszínűségének teoretizálásához a munkahely és az otthon kategóriáján kívül a (települési)közösségé (community) is elengedhetetlen (pl. Bowly et al. 1986).

E kategóriák feminista földrajzi kutatásának közel két évtizede után az otthon/háztartás, majd a test (body) koncepcionalizálásának igénye a *földrajzi lépték* (Czirfusz et al. 2018) kérdései felé forduló társadalomföldrajzi diskurzusokban éledt újra (többek között marxista és feminista geográfusok részvételével). Abban eltértek a vélemények, hogy a lépték és a tér koncepciója mennyire „mosható össze”. Vagy abban, hogy a „lépték termelésének” elképzelése mennyire építhető a tértermelés (marxista) elméletére¹¹⁰ (Czirfusz et al. 2018; Egyed 2018; Berger 2018), melyet Lefebvre (1991 [1974]) dolgozott ki, akinek viszont Marston és Smith (2001, 616) összegzését idézve, jószerevével „nagyon kevés mondandója volt a léptékről”. Szerintük önmagában is izgalmas kérdés, hogy a „különbséghez való jog” iránt egyértelműen elkötelezett Lefebvre miért fordított oly kevés figyelmet a térbeli különbségek teoretizálására (Marston, Smith 2001, 616–17). Smith számára ez a kérdés azért is lehetett ilyen lényeges, mert – marxista elkötelezettsége okán – ezek a különbségek (és egyenlőtlenségek) az ő megközelítésében is kiemelt helyet kaptak. Egy korábbi munkájában (1992) a tér egyre divatosabbá vált metaforikus, valamint a materiális koncepciója közti kapcsolatot vizsgálva épp azt hangsúlyozta, hogy a lépték, illetve a lépték termelésének megértése kellőképpen kifinomult, jól használható beszédmódot biztosíthat a térbeli különbségek tanulmányozásához. Márpedig szerinte a háztartás (otthon, települési közösség

---

¹⁰⁹ Az USA-ban pl. az 1980-as évek közepére egyre több foglalkoztató telepítette ki tevékenységét az elővárosokba, ahol nagy tömegben álltak rendelkezésre viszonylag olcsón, részmunkaidőben alkalmazható középosztálybeli „elővárosi háziasszonyok” (Nelson 1986). Vagyis a szuburbiaiba visszaszorított „privát szférát”, a nők világát fedezte fel magának a gazdaság, igazodva a nemek közti viszony e sajátos térbeli megnyilvánulásához. Ezzel az alkalmazkodással azonban részben maga is változásra készítette az adott helyen addig megszokott családon belüli viszonyokat.

¹¹⁰ Brenner (2001) ilyen módon fejti ki lépték-koncepcióját.

és a test is) olyan lépték, melynek egyáltalán nem elhanyagolható szerepe van az ilyen célú vizsgálatokban. A később, a léptékviták kiteljesedésekor Sallie Marstonnal írt, Neil Brennerrel polemizáló, fent említett vitacikke jó példája annak, hogy a „frontvonalak” korántsem feltétlen marxisták és feministák között húzódtak. Marstonnak (2000) a Brenner (2001) által részben vitatott cikkében vázolt egyik fő állítása szerint az állam, a tőke és a politika termeléshez kötődő fókuszja miatt a társadalmi reprodukció és a fogyasztás nem kapott kellő figyelmet a léptékről szóló diskurzusokban. Smith-szel együtt úgy vélték, hogy a lépték termelését olyan folyamatnak kell tekinteni, amelyben társadalmi nemi, faji, osztály-, földrajzi viszonyok és eltérő történelmi kontextusok által formált társadalmi ágensek működnek közre (Marston, Smith 2001). Úgy vélték továbbá, hogy Brenner (2001) elutasította a háztartás mint lépték fontosságát alátámasztó „feminista érvelést”. Ők azon az állásponton voltak, hogy a lépték termelése szerves része a tér termelésének; „a különböző léptékű társadalmi folyamatok sajátos tértermelést valósítanak meg, miközben a tértermelés a földrajzi lépték különböző struktúráit hozza létre”. Márpedig e fluid és dinamikus folyamatnak a háztartás (az otthon) integráns része (Marston, Smith 2001, 616).¹¹¹ Hozzátették: ugyanezt gondolják a testről is.

A *testről* – a háztartáshoz hasonlóan – szintén elmondható, hogy nemcsak léptékként, de akár mint „testtér” (BodySpace¹¹²) is tárgya a geográfiai kutatásoknak. A feminizmusnak kiemelt szerepe volt abban, hogy jelentősen megnőtt a társadalomtudományok érdeklődése a test kutatása iránt. Azonban ezt a fókuszot már a szocialista feminista korszak után, az angol-amerikai közegben az 1980-as évek végétől kibontakozó kutatási trend, „a különbözőségek feminista földrajza” hozta magával, melyben Merleau-Ponty és Foucault, majd Butler testről szóló nézeteit fordították át a földrajzba, s a kulturális, posztstrukturalista, posztkoloniális, pszichoanalitikus, queer és más elméletek befolyása vált uralkodóvá (Pratt 2009). A test–tér-viszony tanulmányozásában is találhatóak azonban a marxizmushoz visszavezető szálak. A társadalomföldrajzban ugyanis az 1970-es, 80-as években a humanisztikus földrajz mellett épp a marxista geográfiában lehetett a testről gondolkodás nyomára lelni: ha implicit módon is, de a munkaerő (materiális) újratermelésének tanulmányozásában (Simonsen 2009). Lefebvre munkásságában viszont direkt módon is jelen van a test–tér-viszony

---

¹¹¹ Marston (2000, 234) szerint a rendkívül komplex társadalmi mikrofolyamatokkal leírható háztartás nemcsak a társadalmi újratermelést, de a biológiai reprodukciót és a fogyasztást is magában foglalja, sőt időnként és helyenként a gazdasági termelést is, így elsősorban a feminista teoretikusoknak köszönhetően a maga összetettségében feltárt otthon „a fizetett és a nem fizetett munka tere, valamint élettér is”.

¹¹² Meg kell jegyezni, hogy a Nancy Duncan (1996) által ilyen címen szerkesztett kötet inkább „csak” a tér és a hely gender és szexualitás „működésében” játszott szerepét gondolja végig, azaz a szerzők egy részénél a test és a tér kevésbé szerves egységességet jelent, mint azt a BodySpace kifejezés sugallja.

konceptualizálása. Bár ő nem alkotott koherens elméletet a testről, annak „térbelisége és időbelisége” (spatiality and temporality of the body) elválaszthatatlanul fontos volt számára. Simonsen (2005, 4, 11.) interpretációjában Lefebvre szerint „minden élő test *maga is tér és van is tere*”, a test a megélt tapasztalatok, illetve a – munkánál sokkal tágabban értelmezett – társadalmi gyakorlatok szerves részét képezi. Lefebvre a tértermelés elméletét használva értelmezi a test, a tér és az idő összekapcsoltságát; „olyan teret gondolt el, ami létrehozza az emberi testet s egyben annak a terméke”.

Azon túl, hogy Simonsen a 2005-ös fejtegetésében a feministák részvételével zajló kortárs akadémiai diskurzusokba (pl. testpolitikáról, performativitásról) jól integrálhatónak tartja Lefebvre testről alkotott koncepcióját, korábbi írásokban is megtalálja a kapcsolódási pontokat. Mivel Lefebvre nem foglalkozott kifejezetten a szexualizált test termelésének és gyakorlatainak, valamint azok társadalmi térhez való viszonyának tanulmányozásával, ezért Simonsen szerint addig kiaknázatlan lehetőséget ragadhatnak meg azok a feminista kutatók, akik Lefebvrehez hasonlóan szintén érdeklődnek a konkrét, fizikai „testi terek” (bodily spaces) iránt, s így kapcsolatot találnának az ő elgondolásaival. Az 1990-es évekből három ilyen szerző munkáit emeli ki. Elisabeth Grosz (1994, 1992 hivatkozva Simonsen 2005) testi/materiális feminizmusát, illetve egy tanulmányát arról, hogy a modern metropolisz asszimilálja a szubjektumot a város terébe, olyan megközelítésűnek tartja, aminek szerinte javára válna Lefebvre térbeli dialektikája. Iris Marion Young (1990 hivatkozva Simonsen 2005) a másik, aki a fenomenológiára támaszkodva fedezi fel a „feminista” test magatartását, annak térhez való viszonyában (ebben a kötetben Sági 2018). Végül ide sorolja Toril Moi (1990 hivatkozva Simonsen 2005) „a test mint szituáció” nézetből kiinduló kutatását. Ezek az elgondolások többféle módon gazdagíthatnák Lefebvre „tér-időbeli test” koncepcióját az abból addig hiányzó gender/szexualitás perspektívájával.

Bár nem feltétlen Lefebvre térelmélete, de a marxista szemléletű munkák, illetve azok kritikái kiindulópontját adták a következő fejezetben felvázolt két feminista szemléletű térkonceptiónak is.

Feminista földrajzi térkonceptiók

Doreen Massey nézete a térről

Doreen Massey, korunk egyik legnagyobb hatású geográfusa alternatív megközelítést kínált a tér (és a hely) értelmezéséhez, melynek részeként – talán legletisztultabban „*For space*” (2005, 9.) című művében – három javaslatot tesz:

- A tér „kölcsonhatásokon keresztül jön létre” valamennyi léptékben;
- a tér a multiplicitás lehetőségének, az együttlétező heterogenitásnak a szférája; tér nélkül nincs multiplicitás, multiplicitás nélkül nincs tér; „ha a tér valóban interrelációk terméke, ennek pluralitás létezésén kell alapulnia”;
- „épp mert relációk terméke, olyan relációké, melyek szükségszerűen elvégzendő materiális gyakorlatokba ágyazottak, ezért ez (a tér) mindig a létrejövés folyamatában van”, „sosem befejezett, sosem zárt”.

E definitív jellemzők legfontosabb elemei azonban már a több mint egy évtizeddel előbb kifejtett gondolataiban is megjelentek. „*Space, Place and Gender*” (1994) című kötetében – nagyrészt korábbi esszéinek eredményeit használva – marxista koncepciókra is reflektálva bontja ki feminista szemléletű relacionális térfelfogását. A teret alkotó társadalmi relációkból először az osztályviszonyokat emeli ki, majd ennél is nagyobb hangsúlyt adva foglalja össze a társadalmi nemi viszonyok fontosságát. Massey meggyőződése szerint a tér csak az idővel integráltan, mint „tér-idő” koncepcionalizálható. A társadalmi relációk nem mozdulatlanok, hanem dinamikusak, így a térbeli „dinamikus szimultanitásnak” tekinthető. Ez a térfelfogás pedig nem fér össze a hely 1980-as években uralkodó koncepciójával, melyben a helyet úgy definiálták, mint ami körülhatárolt, lefixált, változatlan, rögzített identitással felruházott. Massey felfogásában ezzel szemben a hely egy sajátos artikulációja, pillanata a teret alkotó társadalmi interrelációknak, társadalmi viszonyok hálózatának, azaz nyitott, porózus. Szerinte ezért újra kell gondolni a tér és a hely egységét a csoportidentitások, a társadalmi nemek szempontjából is. Nemcsak emiatt tekinthető azonban térfelfogása feminista szemléletűnek, hanem sokkal inkább azért, ahogyan a teljes tér-idő koncepcióról gondolkodott.

Ezt a koncepciót a posztmarxista *Laclau elméletének a kritikájából* kiindulva építette fel (ebben a kötetben Varró 2018¹¹³). Alapvetően Laclaunak az az állítása inspirálta, miszerint „politika és tér egymásnak ellentmondó kifejezések” (Laclau 1990 hivatkozva Massey 1994, 250.). Ezt a kijelentést pedig szerinte vele együtt azok a geográfusok, akik már évek óta a tér dinamikus és politikailag progresszív értelmezése mellett érveltek, provokatívnak minősíthetik. Nyilván nem véletlen, hogy írásának a „*Politika és tér/idő*” címet adva (Massey 1992, 1994), mielőtt megfogalmazta saját alternatív térértelmezését, három, egymástól eltérő látásmód segítségével világított rá a teret az idővel szembeállító, a teret mozdulatlanak tételező felfogás problémáira. Az elsőt a radikális (alapvetően marxista) geográfia vitáiból, a másodikat a genderrel kapcsolatos (feminizmusból táplálkozó) megfontolásokból, a harmadikat a fizika nézőpontjának¹¹⁴ néhány eleméből vezeti le. Mivel jelen tanulmány szempontjából az első két megközelítés az igazán lényeges, itt ezekből emelek ki olyan fontos állításokat, melyek segítenek megérteni Massey térfelfogásának marxista vonatkozásait, de főleg feminista szemléletét.

Ami a *marxista geográfiát* illeti, Massey kiemeli az irányzat követőinek az 1970-es években a pozitivistá tér tudománnyal (spatial science) szembeni fellépését, melynek egyik alapkérdése a tér és a társadalom kapcsolatának teoretizálása volt. Mindazok az ún. „térbeli relációk és folyamatok”, melyek a tér tudomány művelői által tételezett autonóm szférában térbeli eloszlásokat hoznak létre, a marxista felfogás szerint valójában sajátos geográfiai formát öltő társadalmi relációk. Egy helyütt többes szám első személyt használva a tér tudományi és a marxista geográfiai felfogásbeli különbséget úgy szemlélteti, hogy míg az ipar földrajzát az előbbi nézet képviselői a földrajzi helyzet tényezőjeként interpretálnák – mint írja –, „mi” amellet érvelünk, hogy azt „nem lehetne megmagyarázni a gazdaság, a szélesebb társadalmi és politikai folyamatok előzetes megértése nélkül” (Massey 1994, 254.). Az 1970-es évek aforizmája „a tér társadalmi konstrukció”, amit Massey (1994, 254.) szerint úgy kellett volna pontosítani, hogy „a tér társadalmi viszonyok és materiális társadalmi gyakorlatok által létrehozott”. Az 1980-as évek nagyszabású társadalmi-gazdasági változásainak integráns részét képező, több léptékben zajló térbeli átstrukturálódások azonban rávilágítottak a

---

¹¹³ Bár Varró (2018) nem ugyanazt a kritikát helyezi középpontba, amit Massey (1992) a tér-idő koncepciója megfogalmazása kapcsán Laclau (1990) nézeteire reflektálva fejt ki (amit állítása szerint többször átbeszélt vele), a koncepció megértéséhez további segítséget ad.

¹¹⁴ Laclau álláspontját a klasszikus newtoni fizikával hozza összefüggésbe Massey. Ettől különbözik a modern fizika szemlélete, mely szerint a tér és az idő nem elválasztott entitások, a fizikai valóság egy négydimenziós tér-időből áll, ahol a megfigyelő is része a megfigyelt világnak. A relacionális (és nem abszolút) tér fontosságát is kiemelve Massey végül mégis arra a következtetésre jut, hogy a tér és az idő modern fizikáéknak megfelelő módon való koncepcionalizálása valószínűleg konzisztens lenne Laclau általános érvelésével.

marxista geográfusok fent idézett korábbi fő állításának másik oldalára: a társadalmi térbelileg konstruált. Márpedig, ha a térbeli szerveződés a társadalom működésében és változásaiban különbségeket hoz létre, akkor – Laclau elgondolásával szemben – a tér/térbeli nem lehet a statikus birodalma, történelmen és politikán kívüli. Ezt az érvelését pedig Massey (1992, 1994) Lefebvre (1991 [1974]) tértermelésről alkotott felfogása által is megerősítettnek vélte.

Massey fenntartásainak másik része a *társadalmi nemek* kérdése kapcsán fogalmazódik meg. Kiemeli, hogy az a fajta klasszikus dualizmus („A/nem-A”), ami Laclaunál a tér és az idő viszonya kapcsán merül fel, széleskörű kritika tárgya. Ezeknek a kritikáknak a jelentős része pedig a feministáktól ered. Az ilyen és ehhez hasonló dualizmusokhoz köthető dichotóm gondolkodás ugyanis a társadalmi nemeknek a nyugati értelmezésére oly jellemző radikális megkülönböztetésével hozható összefüggésbe. A társadalom dichotómiák szerinti rendjét hirdető ideológia akadályozza a változást, az „A/nem-A” viszonyban egy harmadik lehetőség megtalálhatóságát. Ennek a nézetnek a jelenlétére és veszélyére, különösen a dichotómia egyik alkotójának priorizálására, a feminista elméleteknek rá kell világítaniuk (Jay 1981 és Lloyd 1984 hivatkozva Massey 1994). A dichotóm gondolkodás ugyanis csak az egyik fogalmat (A) definiálja pozitív módon, a másikat ehhez viszonyítva értelmezi, úgy, mint az „A” hiánya. Márpedig Massey szerint a kortárs szakirodalomban jellemzően az időt helyezik az „A” és a teret a „nem-A” pozíciójába, abba, amiből hiányzik az időre jellemző változás, mozgás, történelem, dinamizmus. Így ebben a viszonyban az idő válik a csomóponttá, a privilegizált jelölővé, ami Massey (1992, 1994) szerint Laclau definíciójáról – még ha az sokkal komplexebb is és látszólag az ellenkezőjéről szól is – szintén elmondható. Massey számos vitára, kritikára utalva, melyekben a hasonló dichotómiákban a nőt definiálják a hiány értelmében, arra is rámutat, hogy e szemléletből következően a teret gyakran kódolják nőneműként (az időt maszkulinként). Az esszencialista értékeléstől elhatárolódva fontosnak tartja leszögezni, hogy nem a „tér–idő–gender” viszony ilyen értelmezéseinek maszkulinitását emelik kritikája középpontjába. Azt állítja, hogy a tér/idő dichotóm felfogása sok egyéb dualizmussal és ezek másodlagos jelentésekben tetten érhető összekapcsolásaival együtt maga is egyfajta visszatükröződése és egyben létrehozója is lehet a „nyugaton” jellemző szexista társadalom maszkulinitásának és feminitásának (Massey 1994). Távrolról sem azért emel szót, hogy a feltárt dualizmuson belül magasabb státuszt kapjon a tér. Amit szerinte meg kell haladni, az maga a tér/idő dichotómiakénti felfogása. Ezt az elvárást pedig teljes összhangban lévőnek találja a feministák dualizmusokhoz való viszonyával. Arra a következtetésre jut:

nem az a cél, hogy a „maszkulin” látásmódot egy „feminin” helyettesítsük, hanem az, hogy mutassunk rá az egész gondolkodási mód problémáira.

Úgy vélem, a mindezek eredményeként kínált, az alfejezet elején összegzett alternatív térértelmezési javaslatokhoz (illetve azok egy részéhez) felsorakoztatott érvek, a kortárs tér- és helykoncepciók megalkotási módja és a gender uralkodó nyugati koncepcionalizálása közti összefüggések feltárása jól megvilágítják Massey térről alkotott elképzeléseinek társadalomelméleti hátterét.

Gillian Rose gondolatai a térről

Gillian Rose Masseyhoz hasonlóan maga is episztemológiai kihívásként gondolkodik a térről. „*Feminizmus és geográfia – a földrajzi tudás korlátai*” című, nagy hatású művében térfelfogását olyan feminista földrajzi munkákra építve mutatja be, melyek a „társadalmi-tudományos kirekesztések maszkulinista terétől” eltérő, másfajta tér lehetőségét keresik (Rose 1993, 13). A feminista geográfiát ugyanis olyan kritikai megközelítési módnak tartja, amely diskurzusaiban a földrajzi diszciplínán belül küzd a rajta kívüli maszkulinista hatalom ellen. Magának a könyvének ezért karakterisztikus vonása, hogy a feminista földrajzot mint ambivalens diskurzust ábrázolja, melyben a nők reprezentálásának, és különbségeik bemutatásának az igénye egyaránt benne van.

Úgy értékelve, hogy a feminista geográfia a marxistával épített ki legszorosabb kapcsolatot, előbbi belső kettősségét, feszültségeit alapvetően ezen a kapcsolaton keresztül mutatja be. Mindezt azonban oly módon, hogy egy folyamatos oszcillálást is felismer a marxista geográfia befogadása és kirekesztése által nyújtott alternatívák között. A termelés és az újratermelés társadalmi viszonyainak szempontjából elemezve számos (főleg a nyugati városokra irányuló) feminista vizsgálat tanulságait, a két irányzat egyik metszéspontját abban a felfogásban találja meg, mely szerint a materiális terek az egyenlőtlen fejlődés által meghatározott kapitalista folyamatok lényegi részei. A feminista geográfusok marxista gondolkodás felé fordulásának egyik okát épp abban látja, hogy az – ellentétben az egyediséget hangsúlyozó időföldrajzzal – a terek megkülönböztetésére koncentrálnak. Ugyanakkor a bemutatott feminista szövegekben például a munkát és az otthon szétválasztó gazdaság- és társadalomföldrajzi írások mellett a marxista földrajzot is kritizálják, amiért nem kapcsolja össze a munkahelyeken folyó termelés földrajzát a háztartásokban és szomszédságokban folyó újratermelésével és fogyasztásával. Azt állítják, hogy a geográfusok feminista szemléletből adódó oszcillálásának legjellemzőbb tengelyét „a nők reprodukív

munkában szerzett közös tapasztalatának köszönhető hasonlósága és a termelési viszonyok [pl. az osztálykülönbségek által létrejött] egyenlőtlenségei miatti különbözősége” közötti feszültségek rajzolják ki (Rose 1993, 121-122.). Politikai tartalmú megfogalmazásban: a diverzitásra összpontosítás és a testvériség szolidaritása közti oszcillálásról van szó, ami a feminista munkák igazi ellentmondása. Rose szerint azonban ez épp arra ad lehetőséget, hogy egy olyan geográfia jöjjön létre, ami átlépi a hegemonikus diskurzusok határait.

Bemutat olyan kutatásokat, melyek egyértelművé teszik a szemléletbeli eltéréseket. Így például a társadalmi-térbeli dialektikát a maga teljességében, „mindentudó” szemlélettel, egy átfogó elméleti keretben megragadni akaró uralkodó (maszkulinista) geográfia – ami viszont szerinte a marxistákra is jellemző – a kortárs nyugati várost fragmentálnak látja. Ezzel szemben a feminista megközelítés számos társadalmi tengely/dimenzió sajátos térbeliségeinek heterogenitásával írja le azt.

Mackenzie (1989, hivatkozva Rose 1993) például kanadai nők gazdasági átstrukturálódásra adott változó válaszait, különösen a szuburbán otthonok fenntarthatósága érdekében kétkeresővé váló családok életét, csak egy nem-dichotom (város/szuburbia) közegbe helyezve tudta interpretálni. A termelés/újratermelés hagyományos kategóriái már nem tűntek számára igazán hasznosoknak ennek a városi komplexitásnak a megértéséhez. A nők létrehozzák munkájukkal saját hálózataikat (közösségi gyermekfelügyelet, egészségügyi, oktatási hálózatok stb.), ami szerinte nem más, mint egy újfajta, támogató és interperszonális tér konstruálása. Olyan informális gazdaságot alakítanak ki, „melyben a nők nem a tőkékért, hanem egymásért dolgoznak” (Mackenzie 1989, hivatkozva Rose 1993, 135.). A nők ilyen tereit ez és az ehhez hasonló kutatások nem tartják beszoríthatónak sem a maszkulin nyilvános, sem a feminin privát tér koncepciójába. Az ilyen terek nem köthetők esszencialista értelmezéshez: a nők sem nem ugyanazok, mint a férfiak, sem nem az ő ellentéteik, s nem azonosak egymással sem. A férfi–nő dichotómiában gondolkodó uralkodó földrajzi diskurzus pedig nem tudja kezelni a nők (mint a földrajz tárgyai) közötti különbségeket. Ami kimarad, az a nők közötti „radikális heterogenitás” tere: a küzdelem és az ellenállás tere.

Rose (1993) meggyőződése szerint a feminista gondolkodásban központi helyet kell kapnia egy sajátos térbeliségképzetnek. Úgy véli, hogy a „fehér, burzsoá, heteroszexuális maszkulinitás” különböző variációi határozzák meg azt, hogy a geográfia mint diszciplína mit állít saját térlátásáról. A domináns szubjektum pozíciójából azonban a különbség csak önmagához képest értelmezett. Rose olyan tér lehetőségét tárta fel, ami nem ismétli meg a

„same–other” relációban rejlő kirekesztést. Olyan, feministák által elgondolt térbeliséget vizsgál, ami elismeri „mások” különbözőségét. Az általa elgondolt tér „sokdimenziós, változékony, előre nem látott és paradox”. Ezen a *paradoxitáson* azt érti, hogy „a terek, amelyek egy kétdimenziós térképen ábrázolva kölesönösen kizárnák egymást – centrum és perem, belül és kívül – egyidejűleg el vannak foglalva” (Rose 1993, 140.).

Rose (1993) a megélés, megtapasztalás és érzés fontosságát egyaránt hangsúlyozza a térrel kapcsolatban. Saját és más feminista gondolkodók személyes tapasztalatain keresztül mutatja be például a „térben lét” nehézségeit, a transzparens térrel kapcsolatos érzéseket. Például azt, amikor a félelmei miatt „az üres utca ártatlan átláthatósága” egy őt figyelő „műanyag lencsévé” változik számára, azaz a tér maga válik ellenséggé (Rose 1993, 143.). Vagy Young (1990, hivatkozva Rose 1993; ebben a kötetben Sági 2018) megfogalmazásában: ezer átható szemmé, idegen területté alakul. Érthető, hogy a hasonló tértapasztalást megfogalmazók el szeretnék „távolítani magukat a térből”, láthatatlanok kívánnak lenni, beletörődnek, hogy „nem foglalnak el teret”, így részesei lesznek saját „eltörlésüknek” (Frye 1983, hivatkozva Rose 1993). A transzparens terek problémájára ily módon rávilágító írások kihívást jelentenek a maszkulinista földrajzi elképzelésekkel szemben. A tér ilyen feminista értelmezése nem fogadja el a metaforikus és a valódi tér megkülönböztetését, e szerint „a terek a tapasztalat és az interpretálás révén kapnak értelmet ... a patriarchális hatalom részeként érzékeltek” (Rose 1993, 146.).

A maszkulinista kirekesztő diskurzusokkal szembeni ellenállás eszközeként Rose által javasolt, a másság pozitivitását feltételező, a radikális különbözőséget megengedő térfelfogás tehát politizált, komplex és paradox. A társadalmi tér szerinte többé nem írható le csupán a gender (kétdimenziós) területeként, az számos dimenzió (osztály, faj, vallás stb.) által strukturált. „Minden pozíció sokszorosán összetett társadalmi terekben elhelyezkedve képzelhető el, ráadásul minden egyes dimenzió mindkét pólusán” (Rose 1993, 151.). Jó példa erre a „fekete nők” mint „fehér otthonokban” dolgozó háztartásbeli alkalmazottak pozíciója. Bár bensőséges kapcsolatban álltak például a munkaadó család gyermekeivel, mégsem tartoztak oda; egyszerre voltak és nem voltak ott (Hill Collins 1990, hivatkozva Rose 1993). A paradox tér egy másik példája a szeparatizmusról szóló diskurzusokban tűnik fel. Ezek szerint a csak nők számára fenntartott terek a koalícióról és ellenállásról való gondolkodás eszközei lehetnek (ebben a kötetben Sági 2018). A feminista gondolkodás tehát ebben a felfogásban egy „paradox geográfia” segítségével tudja nyugtázni a hatalmi viszonyokat, a hegemon diskurzusokat és ugyanakkor képes kitartani az ezzel szembeni ellenállás lehetősége

mellett. Olyan teret képzelt el, amely által a „különbözőség inkább tolerált, mint eltörölt” (Rose 1993, 155.).

Tanulságok a kelet-közép-európai (feminista) földrajz számára

Jelen tanulmány a térről való gondolkodás feminista földrajzhoz kötődő jellemzőiből emelt ki néhányat. Alapvetően olyanokat, melyeket a marxista földrajzhoz fűződő viszony inspirált. E kötet céljai között azonban a térelméletek kelet-közép-európai kontextusa kiemelt szerepet kap (lásd Faragó 2018a). Így, bár e régióban még nem születtek feminista szemléletű térelméleti munkák, érdemes a felvázolt nyugati tapasztalatok tanulságait az „itteni” helyi viszonyokba ágyazottan, azaz az alkalmazási lehetőségeket számba véve végiggondolni.

Kelet-Közép-Európában a feminista geográfia érzékelhető megjelenésével csak az 1990-es évektől számolhatunk¹¹⁵. Azok közül a másutt már részletezett (Timár–G. Fekete 2010) társadalmi, illetve diszciplínán belüli okok közül, amelyek az *irányzat államszocializmushoz köthető hiányát* magyarázhatják, itt most csak e tanulmány szempontjából leginkább releváns kettőt emelem ki. Egyrészt a régióban nem kaphatott teret az a fajta, *neomarxizmusból* építkező, majd azt továbbfejlesztő földrajzi áramlat, ami számos nyugati országban támogatta, sőt akár megalapozta a feminista földrajz kialakulását. Az állami ideológiaként működő – kizárólag a kapitalizmus kritikáját megengedő –, nagyon is erős ortodox marxizmus aligha szolgálhatott kritikai eszközként a feminizmus vagy más ellenzéki gondolkodás számára. A másik hátráltató tényező a régióban művelt geográfiára jellemző *térfelfogás*, az abszolút tér koncepciójának preferálása volt. Az az értelmezés, mely a teret a társadalomtól függetlenül létező entitásként definiálja, nemcsak a genderviszonyok tanulmányozását gátolta, de sokkal általánosabban azt is, hogy erősödjön a „társadalmi” a társadalomföldrajzban, azaz megvalósuljon egyfajta „társadalmi fordulat” is a más diszciplínákban végbement térbeli mellett (Faragó 2018b; Timár 2006).

Amikor a rendszerváltások után néhány kelet-közép-európai országban – általában más diszciplínákhoz viszonyítva is megkésetten és elszigetelten – kezdtek megindulni a nő-, gender-, illetve feminista földrajzi kutatások, azok még jellemzően a genderpozíciók, -különbségek és -egyenlőtlenségek „*feltérképezését*” célozták meg. Erre persze igény is volt, hiszen addig nem vizsgált viszonyokat próbáltak megismerni egy merőben új társadalmi kontextusban. Mindez megmaradhatott volna néhány társadalmi „mutató” háromdimenziós „üres térbe” helyezésénél (illetve annak kétdimenziós vetületén egy „kétdimenziós

---

¹¹⁵ Egyes országokban még a közelmúltban sem volt regisztrálható ilyen publikáció (Timár–G. Fekete 2010)

társadalom” megjelenítésénél). Feltehetően inkább az addigra több vitán túljutott nemzetközi feminista földrajzi, mint a térelméleti diskurzusok befolyásának köszönhetően azonban e térképek (számítások) egy része mögött szinte a kezdetektől kirajzolódott egy sokdimenziós, társadalmi nemek szerint is differenciált tér (pl. etnikai, iskolai végzettség, kor szerinti különbségek és ezek változó összefüggései). A cél elsősorban a nők és a férfiak egymáshoz viszonyított, a nyilvános térben, főleg a gazdaságban és a politikai életben mérhető helyzetének/részvételének a megismerése volt. Azonban az a sajátos igény, hogy a poszt szocialista átmenetről szerezzenek információkat, legalább ugyanannyira fontossá tette, hogy a földrajzi kutatásoknak része legyen az „idő”, ezzel a nők-nők (illetve férfiak-férfiak) közti különbségek megértése a saját múltjukkal való folyamatos összehasonlítás révén. Igaz, az ilyen indíttatású elemzésekben gyakran feltűnt analitikai keretként az átmenetben „nyertes–vesztes”, feminista szempontból kritizálható dichotómia. Így térelméleti szempontból utólag értékelve, meglehetősen vegyes szemlélet, „tér-kép” rajzolódik ki (lásd pl. Ciechocińska 1993; Gerasymenko 2002; Timár 1993; Tudora et al. 2015; Zubarevich n.d).

Nem férhet azonban kétség ahhoz, hogy a térkutatások feminista megközelítésű művelői sokat segítettek abban, hogy a tér társadalmiasításának gondolata terjedni kezdhessen. A vizsgálatok növekvő része nem csupán „hozzáadta” a társadalmi nem dimenzióját a *települési kutatásokhoz*. A földrajzban hosszú időn át tértípusként, térformaként definiált falu, város társadalmilag definiálható jelentését¹¹⁶ hangsúlyozták, rávilágítva abban a genderviszonyok fontosságára, miközben a társadalmi nemi különbségeket is mutató helyi gazdasági, közösség- vagy területfejlesztési jellemzők országon, régióon belüli sajátosságait (különbségeit) is feltárták. Ezen a ponton pedig már összefonódnak a földrajzi és a más társadalomtudományi genderkutatások¹¹⁷. Felfogásuk, eredményeik elsősorban a „lokalitás”, a „hely” átértelmezését segíthetik, de – ha nem is feltétlenül a szerzők által kimondottan – adalékul szolgálhatnak Massey (1994, 254) fentebb kiemelt konklúziójához: a tér társadalmilag („társadalmi viszonyok és materiális társadalmi gyakorlatok által”) létrehozott s a társadalom térbelileg konstruált.

Legalább ilyen fontos megújításhoz járult hozzá a mindennapi élet tereinek, a *háztartásoknak* (otthonoknak) a tanulmányozása. A fókuszban ebben a régióban nem a nyilvános és a privát

---

¹¹⁶ Meg kell jegyezni, hogy a rendszerváltás előtt Magyarországon kibontakozó szociálgeográfia is hozzájárult ehhez a „társadalmiasításhoz”.

¹¹⁷ Geográfusok ilyen témájú vizsgálataira jó példa: Bucher, Jelenszky Fábán 2007; G.Fekete 2010; Jelenszky Fábán 2009; Jucu 2009; Momsen et al. 2005; Szörényiné Kukorelli 1999; Timár 2004. Más diszciplínák (magyarországi) képviselőinek idevágó munkájára példa: Csurgó 2008; Dögei 2002; Durst 2001; Kovács, Váradi 1997; Órszigethy 1993; Schwarcz 2004).

tér viszonya állt, részben mert nem is működtek olyan „fehér középosztályi” tapasztalatokon alapuló dichotómiák, mint a feminin város/maszkulin szuburbia amerikai koncepciója (Hirt 2008; Timár 1993). Részben pedig azért, mert a háztartásoknak mint a rendszerváltozás utáni új területfejlesztési szereplőknek (Enyedi 1996), továbbá mint egy addig alig vizsgált léptéknek a megismerésére irányuló igény jelentett valódi relevanciát.¹¹⁸ Hogy mennyire nem szorítható le az otthon jelentése a privát térre, azt egyértelművé tették azok a kutatások is, melyek a nők – gyakran otthoni munkaként végzett – vállalkozói tevékenységében feltárták a háztartáson belüli, de országos léptékű patriarchális viszonyokat is leképező férfi–nő-viszonyok fontos szerepét (Momsen et al. 2005).

Ami végül a *marxista földrajzzal* való kapcsolatot illeti, annak egyelőre alig találni meg a nyomait. Magyarországon legalábbis a marxista megközelítés tértudományi alkalmazása még a feminista földrajznál is sokkal jobban megkésett. Önmagában természetesen a jelenlét sem feltétlen eredményez „egymásra találást”. Olyan kiváló gyűjteményes kötetbe, mint a „Kritikai városkutatás” (Jelinek et al. 2013), többek között számos neves nyugati marxista írás mellé például nem került be egyetlen feminista szemléletű szöveg sem. Az a három térelméleti tanulságokat hordozó magyarországi publikáció azonban, melyeket alább kiemelek, magán viseli e kettős megközelítés jegyeit. Közülük Finger (2013) prostitúciós tereket tanulmányozó, a tértermelés és Butler (1988) performativitásról szóló feminista elméletét használó írását Sági Mirjam (2018) elemzi a következő fejezetben. A másik két írás részben saját korábbi kutatásaim eredményeit foglalja össze, jó lehetőséget kínálva a jelen tanulmányban felvázolt feminista térkonceptiók tanulságait felhasználó továbbgondolásukra.

Az egyikben (Timár 2007) az *egyenlőtlen térbeli fejlődés marxista elméletét* (Smith 1990) felhasználva azt az álláspontomat igyekeztem alátámasztani, mely szerint a rendszerváltás után több mint egy évtizeddel akár a regionális, akár a városi léptékű egyenlőtlenségek alakításában ugyanaz a fő mozgatórugó munkált: a tőke logikája. Másként fogalmazva: ezek az aktívan termelt földrajzi különbségek már a kapitalista egyenlőtlen fejlődés termékeiként értelmezhetők. Nézetem szerint e lényegi összefüggést inkább csak finomítják, hogy a tőke–munka-viszonyokba még mindig „behatolnak” az államszocializmusból fennmaradt, vagy annak hatására kialakult társadalmi gyakorlatok. Ezek befolyásolhatják például, hogy meddig és mire terjed ki gazdag és szegény családok, férfiak és nők, romák és nem romák stb. téralakító döntései; hogy milyen módon élik meg a részvételüket a társadalmi-térbeli

---

¹¹⁸ A test (mint lépték) ehhez képest megkéssve és mind a mai napig rendkívül ritkán került a feminista geográfia látókörébe (Finger 2013; Pitoňák 2014; Voiculescu 2004).

egyenlőtlenségek változásaiban; hogy társadalmi csoportként létrehozzák-e az „ellenállás tereit”; hogy az új nemzeti vagy lokális neoliberális politika megtámogatja-e a kapitalizmus újratermelését szolgáló céljait egy anti-szocialista ideológiával. Utólag továbbgondolva ezeket a következtetéseket, úgy vélem, hogy az a feminista látásmód, ami a munka–tőke mellett a társadalmi nemi, etnikai viszonyok tértermelő szerepének vizsgálatát eredményezte, továbbá az a megközelítés, ami a posztszocialista kontextus miatt figyelemmel volt az idő tértől való elválaszthatatlanságára (Massey 1994) az egyúttal Lefebvre (1991 [1974]) marxista tértermelési koncepciójához is szolgáltat (empirikus) érveket. Lefebvre szerint ugyanis az észlelhető, az elgondolt és a megélt tér hármasa időben változó, termelési módok által befolyásolt eltérő kombinációkban játszik közre a tér termelésében. Az absztrakt tér azonban mindig ellentmondásokat, feszültségeket hordoz magában, melyek egy része módosult formában a múltból marad fenn, más része új. A társadalmi viszonyok újratermelésében benne van a „rég” feloldása és az „új” létrehozása, ami az absztrakt tér homogenizálása irányába hat, de magában hordja már egy újfajta „megkülönböztető” tér („differential space”) csírait is (Lefebvre 1991 [1974]). A „rég–új” e változó relációja pedig segít megérteni a szocialista/posztszocialista/kapitalista földrajzi viszonyokat.

Végül, a másik tanulmány az Észak-Alföldön (mint hátrányos helyzetű, legjellegzetesebben rurális régióban) a fiatal munkaképes korosztályban kialakult *nőhiány* megértésére irányuló kutatás néhány eredményét összegezte (Timár–Velkey 2016). A relacionális térfelfogás és a tértermelés elméletének – ha nem is explicit módon történő – alkalmazása segített feltárni a regionális egyenlőtlenségek társadalmi nemek szerinti dimenziójának néhány okát. Az interjúkban megkérdezett fiatal nők helyről, falusi, városi térről, migrációs elképzelésekről/döntésekről velünk megosztott tapasztalatainak értelmezésében megjelennek Massey (1992, 1994) feminista szemléletű térfelfogásának csírai, tetten érhetők annak előnyei. Az interjúk egyértelművé tették, hogy a térképen kirajzolódó, statisztikailag mérhető különbségek mögött nem egy férfi–nő dualitás által strukturált gondolkodás húzódik meg; a falu- és régióelhagyásról szóló döntés különbségei nem valamiféle női identitáshoz s nem is csak a munkapiaci pozícióhoz köthetők. Az osztály-, patriarchális, épségnormatív, etnikai viszonyok akár egy-egy személy életén belül időben változó kombinációban határozták meg a nők faluról kialakult képét, ami azonban csak a (pl. munkaerőpiaci lehetőségeik által meghatározott) materiális tereikkel, sőt elsősorban azokkal együtt, illetve azok ismeretében tette érthetővé a migrációs elképzeléseiket.

Más aspektusból is újragondolva a vizsgálat eredményeit, úgy vélem, abban példát találhatunk a paradox tér (Rose 1993) jellemzőire is. A Rose által hangsúlyozott emóciók kutatási terepeinken egyértelműen fontos szerephez jutnak. Falujuk iránti szeretetüket többnyire az onnan elköltözni készülő nők is hangsúlyozzák. Terveik szerint mégis elhagyni készülnek azt a gazdasági problémák, s – mondhatni – a materiális tér szabta korlátok miatt: „szeretek itt élni, de nem lehet megélni”. Az ő választási szabadságuk azonban egyértelműen kisebb, mint a globális léptékű egyenlőtlen fejlődés miatt kedvezőbb helyzetben lévő nyugat-európai fiatal nőké, akiknek az elvándorlásában sokkal jellemzőbb az életmódváltás igénye, annak kulturális meghatározottsága (Wiest et al. 2013). Ezek a tények viszont újabb szempontokat vihetnének azoknak a marxista gyökerű (globális) elméleteknek a vitáiba, melyek a város–falu-különbségek feloldódását prognosztizálják. Az itt bemutatott térelméleti elképzelések tudatos alkalmazása minden bizonnyal jobban bekapcsolhatná a hazai eredményeket a nemzetközi akadémiai diskurzusokba.

Irodalom

- BERGER V. (2018): Térré szőtt társadalmiság. A tér kategóriája a szociológiaelméletekben. L'Harmattan, Budapest.
- BOWLBY, S., FOORD, J., MCDOWELL, L. (1986): The place of gender in locality studies. *Area*, 18., 327–31.
- BOWLBY, S., LEWIS, J., MCDOWELL, L., FOORD, J. (1989): The geography of gender. In R. PEET, N. THRIFT (eds.): *New models in geography*. Unwin and Hyman, London, 157–75.
- BOWLBY, S., TIVERS, J. (2009): Feminist Geography, Prehistory of. In KITCHIN, R., THRIFT, N. (eds.): *International Encyclopedia of Human Geography*. Vol 4., Elsevier, Amsterdam, 59–63.
- BRENNER, N. (2001): The limits to scale? Methodological reflections on scalar structuration. *Progress in Human Geography*, 25., 591–614.
- BRUEGEL, I. (1973): Cities, women and social class: a comment. *Antipode*, 5., 62–63.
- BUCHER, E., JELENSZKYNÉ FÁBIÁN I. (2007): A Pécsi kistérség nonprofit szervezeteinek gender alapú elemzése. *Földrajzi Értesítő*, 56., 205–220.
- BURNETT, P. (1973): Social change, the status of women and models of city form and development. *Antipode*, 5., 57–62.
- BUTLER, J. (1988): Performance acts and gender constitution. An essay in phenomenology and feminist theory. *Theatre Journal*, 4., 519–531.
- CIECHOCIŃSKA, M. (1993): Gender aspects of dismantling the command economy in Eastern Europe: The Polish case. *Geoforum*, 24., 31–44.
- CHOUINARD, V., GRANT, A. (1996): On being not even anywhere near ‘the project’. Ways of putting ourselves in the picture. In DUNCAN, N. ed.: *BodySpace. Destabilizing geographies of gender and sexuality*. Routledge, London and New York. 169–194.

- CSURGÓ B. (2008): Városi nők vidéken. Családi élet a budapesti agglomeráció falvaiban. In BAKÓ B., ZS. TÓTH E. szerk.: *Határtalan nők. Kizártak és befogadottak a női társadalomban*. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 226–244.
- CZIRFUSZ M. (2018): A magyarországi közmunka és az egyenlőtlen fejlődés. In FARAGÓ L. szerk.: *Kortárs térelméletek kelet-közép-európai kontextusban*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, **OLDALAK**
- CZIRFUSZ M., JELINEK CS., BERKI M. (2018): Marxista nézetek a térről és a térbeliségről. In FARAGÓ L. szerk.: *Kortárs térelméletek kelet-közép-európai kontextusban*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, **OLDALAK**
- DÖGEI I. (2002): Kistelepüléseken és városokban élő hátrányos helyzetű nők. In Simonyi Á. szerk.: *Család változóban 2001. Tematikus elemzések*. ELTE Szociális munka és Szociálpolitikai Tanszék, Budapest, 102–14.
- DUNCAN, N. ed. (1996): *BodySpace. Destabilizing geographies of gender and sexuality*. Routledge, London and New York.
- DURST J. (2001): ‘Nekem az élet a gyerek’. Gyermekvállalási szokások változása egy kisfalusi cigány közösségben. *Századvég*, 22., 71–93.
- EGYED I. (2018): A tértermelés neomarxista kritikája: a technokrata térreprezentációktól a Lefebvre-i városhoz való jog instrumentalizációjáig. In FARAGÓ L. szerk.: *Kortárs térelméletek kelet-közép-európai kontextusban*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, **OLDALAK**
- ENYEDI GY. (1996): *Regionális folyamatok Magyarországon az átmenet időszakában*. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest.
- FABÓK M., BERKI M. (2018): Relacionális-materialista térelméletek: A reprezentáción túl, szövevények hálójában. In FARAGÓ L. szerk.: *Kortárs térelméletek kelet-közép-európai kontextusban*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, **OLDALAK**
- FARAGÓ L. (2018a): Bevezetés. In FARAGÓ L. (szerk.: *Kortárs térelméletek kelet-közép-európai kontextusban*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, **OLDALAK**
- FARAGÓ L. (2018b): *Téri lét: Társadalomtér-elméleti alapvetések* (Benyújtás: 2016. Megjelenés: 2018) Disszertáció (MTA Doktora).
- FOORD, J., GREGSON, N. (1986): Patriarchy: towards a reconceptualisation. *Antipode*, 18., 186–211.
- GERASYMENKO, G. (2002): Gender geography of political life in Ukraine. Paper presented at the 3rd International Conference of Critical Geography, June 25–30, in Békéscsaba, Hungary.
- G. FEKETE É. (2010): The role of women in the development of rural areas in a post-socialist Hungary. *Analele Universitatii de Vest din Timisoara Seria Geografie*, 19., 27–38.
- FINGER, S. (2013): Prostitúciós terek performativitása – szexmunkások és a nyilvános tér Magyarországon. *Tér és Társadalom*, 27., 115–134.
- HAYFORD, A. M. (1974): The geography of women: a historical introduction. *Antipode*, 6., 1–19
- HIRT, S. A. (2008): Stuck in the suburbs? Gendered perspectives on living at the edge of the post-communist city. *Cities*, 25., 340–354.
- JELENSZKINÉ FÁBIÁN I. (2009): Rural development and equal opportunities of the two genders in small villages in Ormánság. *Modern Geográfia*, 2., http://www.moderngeografia.hu/tanulmanyok/tarsadalomfoldrajz_altalaban/jelenszkyne_fabian_ildiko_2009_2.pdf Letöltés: 2010. júni. 1.

- JELINEK CS., BODNÁR J., CZIRFUSZ M., GYIMESI Z. szerk. (2013): *Kritikai városkutatás*. L'Harmattan, Budapest.
- JUCU, I. S. (2009): Lugo, the municipality of 'seven women for a man' – From myth to post-socialist reality. *Analele Universităţii de Vest din Timisoara, Geografie*, 19., 133–146.
- KITCHIN, R. (2009): Space II. In Kitchin, R., Thrift, N. (eds.): *The International Encyclopedia of Human Geography*. Vo. 10. Elsevier, Oxford, 268–275.
- KOVÁCS, K., VÁRADI M.M. (1997): Small town women. *The Hungarian Quarterly*, 38., 78–90.
- LACLAU, E. (1990): *New Reflections on the Revolution of our Time*. Verso, London.
- LEFEBVRE, H. (1991 [1974]): *The production of space*. Blackwell, Oxford, Cambridge.
- MACKENZIE, S., ROSE, D. (1983): Industrial Change, the Domestic Economy, and Home Life. In Anderson, J., Duncan, S., Hudson, R. (eds.): *Redundant Spaces? Social Change and Industrial Decline in Cities and Regions*. Academic Press, London.
- MARSTON, S. (2000): The social construction of scale. *Progress in Human Geography*, 24., 219–42.
- MARSTON, S., SMITH, N. (2000): States, scales and households: limits to scale thinking? A response to Brenner. *Progress in Human Geography*, 25., 615–619.
- MASSEY, D. (1992): Politics and space/time. *New Left Review*, 196., 65–84.
- MASSEY, D. (1994): *Space, Place and Gender*. Polity Press, Cambridge.
- MASSEY, D. (2005): *For space*. Sage, London.
- MCDOWELL, L. (1983): Towards an understanding of the gender division of urban space. *Environment and Planning D, Society and Space*, 1., 59–73.
- MCDOWELL, L. (1986): Beyond patriarchy: a class based explanation of women's subordination. *Antipode*, 18., 311–21.
- MCDOWELL, L. (2008): Thinking through class and gender in the context of working class studies. *Antipode*, 20–24.
- MOMSEN, J.H., KUKORELLI SZÖRÉNYI, I., TIMÁR, J. (2005): *Gender at the border: Entrepreneurship in rural post-socialist Hungary*. Ashgate, Burlington.
- NELSON, K. (1986): Female labor supply characteristics and the suburbanization of low wage office work. In SCOTT, A., STOPPER, M. (eds.): *Production, work, territory: the geographical anatomy of industrial capitalism*. Allen and Unwin, London.
- ŐRSZIGETHY E. (1993): Női munka a falusi szabadság határai közt. – Huszadik századi pályaképek Besenyőtelekről. *Tér és Társadalom*, 1–2., 89–102.
- PITOŇÁK, M. 2014. Prostorovost města v kontextu (homo/hetero)sexuality: Úvod do teoretické diskuse geografie sexuality. *Geografie*, 119 (2) 179–198.
- PRATT, G. 2009. Feminist geographies. In GREGORY, D., JOHNSTON, R., PRATT, G., WATTS, M. J., WHATMORE, S. (eds.): *The dictionary of human geography*. 5th ed., Chichester: Wiley-Blackwell, Malden, MA, Oxford, Chichester, 244–9.
- SCHWARCZ GY. (2004): Leosztott szerepek, kitérési kísérletek Életpályák és mozgásterek. *Nők a helyiközéletben*. In Sáfrány R. szerk.: MONA, Budapest, 49–65.
- SÁGI M. (2018): Test és tér: Patriarchális viszonyok újratermelése városi köztereken. In FARAGÓ L. szerk.: *Kortárs térelméletek kelet-közép-európai kontextusban*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, **OLDALAK**

- SAEGART, S. (1981): Masculine Cities and Feminine Suburbs: Polarised Ideas, Contradictory Realities. In STIMPSON, C.R., DIXLER, E., NELSON, M.J., YATRAKIS, K. B. (eds.): *Women in the American City*. University of Chicago, Chicago.
- SIMONSEN, K. (2005): Bodies, sensations, space and time – the contribution from Henri Lefebvre. *Geografiska Annaler*, 87., 1–14.
- SIMONSEN, K. (2009): Body. In Gregory, D., Johnston, R., Pratt, G., Watts, M., Whatmore, S. (eds.): *The Dictionary of Human Geography, 5th Edition*. Wiley-Blackwell, Malden, Oxford, 50–52.
- SMITH, N. (1990): *Uneven Development. Nature, Capital and the Production of Space*. Basil Blackwell, Cambridge.
- SMITH, N. (1992): Contours of a Spatialized Politics: Homeless Vehicles and the Production of Geographical Scale. *Social Text*, 33., 54–81.
- SZÖRÉNYINÉ KUKORELLI, I. (1999): A női egyéni vállalkozások néhány jellemzője a határ mentén. In NÁRAI M., RECHNITZER J. szerk.: *Elválaszt és összeköt a határ. Társadalmi-gazdasági változások az osztrák–magyar határ menti térségekben*. MTA RKK, Pécs-Győr, 235–68.
- TAGAI G. 2018: Az abszolút tér ideájának filozófiai gyökerei és hatása a kortárs tértudományokra. In FARAGÓ L. szerk.: *Kortárs térelméletek kelet-közép-európai kontextusban*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, **OLDALAK**
- TIMÁR, J. (1993): A nők tanulmányozása a földrajzban, avagy: van-e létjogosultsága a feminista geográfiának Magyarországon? *Tér és Társadalom*, 1–2., 1–18.
- TIMÁR J. (2001): A háztartási „túlélési stratégiák” területi szempontú kutatásának néhány elméleti kérdése és empirikus eredménye az átmenet időszakában Magyarországon. In EKÉNYÉ ZAMÁRDI I. szerk.: *10 éves a Debreceni Egyetem Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszéke: jubileumi tanulmányok*. DE Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék, Debrecen, 209–218.
- TIMÁR J. (2004): Gendered urban policy-making: The role of geographical scale in women’s participation in Hungarian local governments. In G. CORTESI, F. CRISTALDI, F. DROOGLEEVER (eds.): *Gendered cities. Identities, activities, networks: A life-course approach*. Societa Geografica Italiana, Rome, 227–43.
- TIMÁR J. (2006): The transformation of social and cultural geography during the transition period (1989 to present time) in Hungary. *Social & Cultural Geography*, 7., 649–667.
- TIMÁR J. (2007): Different scales of uneven development in a (no longer) post-socialist Hungary. *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, 64., 104–126.
- TIMÁR J., G.FEKETE É. (2010): Fighting for recognition: feminist geography in East-Central Europe. *Gender Place and Culture*, 17., 775–790.
- TIMÁR J., VELKEY G. (2016): The relevance of the political economic approach: The interpretations of the rural in the migration decision of young women and men in an economically backward region. *Journal of Rural Studies*, 43., 311–322.
- TUDORA, D., BANICA, B., ISTRATE, M. (2015): Evaluation of gender disparities from the Balkan countries. *Procedia Economics and Finance*, 20., 654–664.
- VAIOU, D. (1992): Gender divisions in urban space. Beyond the rigidity of dualist classifications. *Antipode*, 24. 247–262.
- VARRÓ, K. (2018): Fókuszban a terek „politikai eredete”: a diskurzuselméleti megközelítés hozadéka a térrel kapcsolatos kutatások számára. In FARAGÓ L. szerk.: *Kortárs térelméletek kelet-közép-európai kontextusban*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, **OLDALAK**

- VOICULESCU, S. (2004): Rethinking women's bodies: From uniforms to sexual freedom. In G. Cortesi, F. Cristaldi, J. Droogleever, (eds.): *Gendered cities. Identities, activities, networks: A life-course approach*. Societa Geografica Italiana, Rome, 57–68.
- WALBY, S. (1986): *Patriarchy at work*. Polity Press, Cambridge.
- WIEST, K., LEIBERT, T., JOHANSSON, M., RAUHUT, D., PONNIKAS, J., TIMÁR, J., VELKEY, G., GYÖRFFY, I. (2013): SEMIGRA, Selective Migration and Unbalanced Sex Ratio in Rural Regions. Targeted Analysis 2013/2/15. Final Report,|Version 30/06/2012. <https://www.espon.eu/programme/projects/espon-2013/targeted-analyses/semigra-selective-migration-and-unbalanced-sex-ratio>
- ZUBAREVICH, N. V. (n.d.): Gender issues in the development of the Vologda oblast. <http://infoarchives.ru/data/gender/data/vologda-wb-zubarevich.pdf> Letöltés: 2010. júni. 25.

9. Test és tér: patriarchális viszonyok újratermelése városi köztereken

SÁGI MIRJAM

Bevezetés

A marxista és a feminista térelméletek fontos találkozási pontjai azok a közterekhez kötődő elméletek, amelyek elsősorban a térhez való hozzáféréssel és (a lefebvri értelemben vett) tértermeléssel foglalkoznak, és a („feminin”) magán és a („maszkulin”) köztér (bináris) viszonyából, indulnak ki (Timár 2018). Ahogy az előző fejezetből is kiderül a feminista földrajz egyik fő kutatási kérdése a nők privátszférába (az otthonba) való szorulása, ezzel felerősítve a nemek közti és a privát, valamint nyilvános terek közti dichotómiát (Timár 2018). Ebből a kettősségből kifolyólag egyfajta konfliktusforrást jelent a női test „maszkulin” köztéren való megjelenése, amire a „nyugati” kutatások szerint a mindennapos politikai, városvezetési diskurzusokban (és gyakorlatokban) a válaszok nem a patriarchális viszonyok kritikájában, hanem bizonyos közterek „feminizálásában”, tágabb értelemben vett privatizálásában találhatók. Fontos szerepet kap a vonatkozó diskurzusokban többek között a biztonság és a félelem kérdése, melyekre a neoliberais városvezetés túlnyomóan térfigyelő kamerák, biztonsági örök, kerítéssel körbevett terek és különböző (sokszor más, szegényebb társadalmi csoportokat kirekesztő, kriminalizáló) szabályozások formájában reagál, aminek az eredménye a városi tér militarizációja (Davis1992).

A jelen fejezetben a teret, mint társadalmi konstrukciót fogom vizsgálni, feminista és marxista szemüvegen keresztül és ennek megfelelően azon elképzelések kritikus vizsgálatát tűztem ki célul, melyek szerint a városi terek megreformálásával, átalakításával a patriarchális társadalmi viszonyok „kitervezhetőek” (Koskela és Pain 2000) lennének a közterekből. Ez a fejezet amellet érvel, hogy a nemi egyenlőtlenségek elsődleges oka alapvetően a patriarchális társadalmi berendezkedés (pl. munkaerőpiacon és a publikus szférában való részvétel, viselkedési formák, hatalmi viszonyok stb.), amit a városi tér átalakítása önmagában nem képes megváltoztatni, főleg nem olyan „maszkulin”, militarizáló intézkedésekkel, mint térfigyelő kamerák vagy a biztonsági örök, amik végeredményül inkább további egyenlőtlenségeket szülnék.

Ennek megfelelően a fejezet három részre tagolódik, az első rész a köztér és a demokrácia kapcsolatát vizsgálja a neoliberais városi kormányzás viszonylatában. Abból a megközelítésből indul ki, hogy köztér (mint a marxisták és a feministák szerint a tér általában)

társadalmilag termelt, tehát kérdéses, hogy miként alkalmazhatóak többek között az angolszász irodalmak a magyarországi városok esetében most és történelmi perspektívába helyezve. A második fejezetben, a közterek marxista tanulmányozásának feminista kritikái lesznek a fókuszban, hangsúlyozva azokat a diskurzusokat, amikor genderérzékeny elméleteket, koncepciókat instrumentalizálnak revansista várospolitikához. A harmadik fejezetben pedig konkrét példákon keresztül igyekszem bemutatni, miként nyújtanak segítséget marxista és/vagy feminista elméletek a közterek tanulmányozásához, kiemelve néhány társadalmi csoportot, melyeknek a társadalmi, politikai és tudományos reprezentációja gyakran elkerüli a figyelmet, vagy nem találtnak érdemesnek politikai beavatkozásra.

Köztér és a neoliberális város

A közterek elemzése, tanulmányozása hasznos alapot nyújt az adott társadalom berendezkedésének és hatalmi viszonyainak feltérképezéséhez. Az, hogy kiknek (mely társadalmi csoportnak) milyen hozzáférése van mely terekhez, hogyan alakulnak a tulajdonviszonyok, hogy mi határozza meg egyes terek értékét vagy, hogy kinek az ízlésére, kényelmére vannak alakítva, illetve milyen társadalmi emlékekkel, szimbolikákkal van megtöltve, sokat árul el a tágabb kontextusról. Ahogy a fejezet bevezetőjében olvasható (*Tér a marxista elméletekben*, Czirfusz et al. 2018), a közterek fontos vizsgálódási alapot nyújtanak tehát a marxista városkutatók számára is, akik elsősorban Lefebvre *A városi léthez való jog* (1967) című írását tovább gondolva a neoliberális városi kormányzás (Brenner 1999; városi kormányzásról bővebben: Jelinek és Pósfai 2013) kirekesztő hatásaira helyezik a hangsúlyt.

Visszaulva egészen az antik görög kultúrára és az agora szerepére, a vonatkozó írásokat meghatározza az az elképzelés, miszerint a köztér a demokrácia alapvető feltétele, vagy akár megtestesítője, reprezentációja. Ez az elképzelés Habermas (1991), nyilvános szféráról (nyilvánosságról) írt tanulmányához köthető. Habermas a XVIII – XIX. században kialakuló (kiújuló) nyilvános diskurzusok, viták, a hagyományos autoritásokkal szembeni felszólalások nyilvános tereit vizsgálta, hangsúlyozva azok irányadó, de korántsem tökéletes formáját, hiszen hangadói - jellemzően - továbbra is privilegizáltabb társadalmi csoportok férfi tagjai voltak. Habermas szerint azonban az egyre táguló politikai terek (mind a közszférát mint absztrakt teret, mind a fizikai köztereket, pl. kávéházak, felvonulások tereit tekintve) egyből a korai kapitalizmus „áldozatául” estek abban az értelemben, hogy a fogyasztás és a tőke középpontba helyezésével depolitizálódtak, privatizálódtak. Lefebvre *a Városi léthez való jog*

és a *Mindennapi élet kritikája* című írásaiban a nyilvánosság (közsféra), köztér és demokrácia (politikai részvétel) kapcsolatait továbbgondolva, a városhoz való jog egy tágabb értelmezését szorgalmazza, ami nem feltétlenül jelent olyan direkt politikai tevékenységet, mint amiket a kávéházak forradalmárai folytattak, de több, mint a város látogatásához való egyszerű jog. A városhoz vagy városi léthez való jog a mindennapi tevékenységek szabad gyakorlásához, véleménynyilvánításhoz és a városi tér és élet alakításához és „kisajátításához” (appropriation) való jogot jelent. Michael Sorkin (1992, xv.) ennek megfelelően azt írja, hogy csak azokat a tereket kellene köztérnek nevezni, amik mindenki számára ugyanúgy hozzáférhetőek, ahol mindenki látható lehet és mindenki valós társalgásokat folytathat. Azonban a marxista irodalom szerint ez az alapvető jog a neoliberais városban a tőke által meghatározott érdekek hatására háttérbe szorul, ami többek között a városi terek privatizációjában, kommodifikációjában és kommercializációjában nyilvánul meg, bizonyos tereket teljesen vagy feltételesen elzárva lakóitól. A kommodifikáció tehát a tér esetében is azt a folyamatot írja le, melyek során a (köz)tér abszolút értéke megszűnik azáltal, hogy a használati értékét leváltja a csereértéke (Harvey 1985).

Szemléletes példa erre a Sharon Zukin (1995) és David Madden (2010) által is vizsgált New York-i Bryant Park. Bár Madden szerint a hagyományos megfogalmazással szemben nem a köztér „halála”, hanyatlása történik, hanem átalakul annak jelentéstartalma, és többé nem a demokrácia és a polgári részvétel, hanem a fogyasztás köré épül, de Zukin és Madden is ugyanazt a történetet írja le: egy városi park privatizálásának és kommercializálásának történetét, amit különböző fémtáblával jelzett és biztonságtechnikákkal, biztonsági őrökkel biztosított szabályok tesznek még kirekesztőbbé és korlátozóbbá. A budapesti Erzsébet tér felújítása is egy nagyon hasonló logika mentén történt, látványosan prezentálva azt a kommodifikációs folyamatot, amikor felismerésre kerül, hogy egy belváros közepén található terület nincs anyagi értékének megfelelően kihasználva, illetve további, magasabb státuszú fogyasztó, nagyobb vásárlóerővel lenne bevonható. Az Erzsébet téren a vendéglátóipari egységek megnövekedett száma, a relatíve magasabb áron értékesített termékek és a biztonsági őrök nagyszámú jelenléte mind egyértelművé teszik a célközönség társadalmi státuszát, ami a korábbi, viszonylag vegyes, főleg tinédzserek által látogatott tér megszűnéséhez vezetett (Sági 2016).¹¹⁹ Amellett, hogy a felújítás üzenete egyértelműen arra utal, hogy (főleg) kiemelt területeken a térhasználat, a térhez való hozzáférés státusz és

---

¹¹⁹ A 2014-ben folyt kutatás lezárását követő években egyre inkább visszatértek a felújítást megelőző társadalmi rétegek, illetve részben átszorultak a tér túloldalára, de a teret alapvetően még minidig meghatározzák azok a fogyasztókat célzó létesítmények, amik a 2014-ben átadott tér új elemei.

fogyasztás függvénye, az Erzsébet tér esetében ez különösen problematikus volt, hiszen nem csak köztérről beszélünk, de a felújítás költségét is közpénz fedezte (Sági 2016).

A szegedi Szent István tér felújítása is, ahogy Vedrédi Katalin (2014) tanulmányából kiderül, egy látványos példája az olyan típusú fejlesztésnek, ami adott esetben igazoltnak is mondható annak leromlott állapota miatt, de a felújítás során már nem vették figyelembe annak funkcionális fontosságát (piactér) a használóinak mindennapjaiban, hanem a hangsúly a látványelemekre (Víztorony) helyeződött, elsősorban turisztikai céllal. Hasonlóképp a VIII. kerület kapcsán Boros et al. (2016) többek között a józsefvárosi közterek biztonsági intézkedéseiről írnak, amiket bár a megkérdezett lakók jellemzően támogatnak, a vonatkozó retorika mégis a roma és a szegényebb társadalmi csoportok kiszorításához vezetett.

David Harvey (2012, xv-xvi., saját fordítás) megfogalmazásában tehát „a hagyományos értelemben vett várost megölték a vad kapitalista fejlesztések és a korlátlan tőkefelhalmozás, melyek városok végeláthatatlan növekedéséhez vezetnek, figyelmen kívül hagyva a társadalmi, környezeti vagy politikai következményeket”. Mike Davis a városi tér militarizációjának nevezi ezeket a folyamatokat, melynek során a városi tér eladhatósága (pl. turizmus, fogyasztás) és biztonságossá tétele céljából, „különös hangsúlyt kapnak azok az építészeti és városrendezési megoldások, amelyek a városi népesség nemkívánatos tagjait hivatottak távol tartani”. (Ivanics 2013, 338.; Davis 1999; 2000). Ennek megfelelően leginkább a hajléktalan embereket érintik az ilyen típusú köztéri szabályozások, biztonsági intézkedések a közterekre való ráutaltságuk, a kriminalizáló retorika felerősödése¹²⁰ és a szociális háló gyengülése miatt. Neil Smith (1992), Krzysztof Wodiczko New York-i művész által készített „hajléktalan jármű” által inspirált írásában többek között ezt a kiszolgáltatottságot írja le, illetve a hajléktalan jármű segítségével mutatja be a különböző léptékek termelését, kapcsolódását, a testtől, az otthonon és a városi léptéken keresztül a világgazdaság léptékéig.

Budapesten a vonatkozó politikai diskurzus akkor érte el a tetőpontját, amikor 2011-ben a parlament elfogadott egy törvényt, miszerint a helyi önkormányzatok szabadon rendelkezhetnek afelett, hogy megbüntetik-e a köztéren való „életvitel-szerű tartózkodást”, Európában elsőként törvényileg bűncselekménynek bélyegezve a hajléktalanságot (később az

---

¹²⁰ Többek között Zygmunt Bauman „The new poor” című írásában olvashatunk arról, hogy miként értékelődött át a szegénység, a társadalmi struktúra áldozatából az egyén hibáztatásán át a szegénység kriminalizálásába.

alkotmánybíróság a törvényt alkotmányellenesnek találta és eltörölte) (bővebben: Missetics 2010, 2013. Udvarhelyi 2013, 2014).

A köztér jelentésének tartalma és a köztereken végbemenő folyamatok tehát hasonlóan írhatóak le Budapesten, mint a legtöbb nyugati nagyvárosban, azonban a köztér nem egy univerzális tartalommal bír, statikus fogalom, hanem térben és időben is folyamatosan változik a definíciója, jelentősége (Mitchell 2003). Míg azonban a közterekkel foglalkozó marxista kutatók a közterek hanyatlásáról írnak (elsősorban nyugati kontextusban), felmerül a kérdés, hogy beszélhetünk-e közterek hanyatlásáról olyan posztszocialista nagyvárosokban, mint például Budapest, ahol kérdéses, hogy létezett-e egyáltalán jelentős mértékben demokratikus(abb) köztér, amihez képest hanyatlás mehet végbe. Illetve, mik azok a szocialista, posztszocialista hagyatékok, amiknek még most is tartalomformáló hatásuk van?

Feminizmus és (köz-)tér

A fentieket összegezve tehát, a *városhoz való jog* magában foglalja a városi tér alakításához, kisajátításához (appropriation) való jogot, amit a neoliberais városvezetés tőkeközpontú rendszere nem tesz lehetővé, illetve nem egyenlően tesz lehetővé a város lakói számára (Harvey 2012). A feminista kritikák arra hívják fel a figyelmet, hogy a „hagyományos” *városhoz való jog* narratívák nem érzékenyek a különböző társadalmi csoportok, különbözőképpen megélt városi térből való kizorítására. Beebejaun (2009; 2016) és Fenster (2005) szerint a témával foglalkozó szerzők többek között a nemi kategóriákat is beleolvasztják a „városi polgárok” csoportjába, figyelmen kívül hagyva annak identitásformáló karakterét, ami alapjaiban meghatározza, hogy miképpen esik csorba a városhoz való jogban (Beebejaun 2016).¹²¹ Továbbá, egyes feminista földrajzi megközelítések nők különböző csoportjai közti egyenlőtlenségekre hívják fel a figyelmet nem csak városi, hanem falusi (Fabula–Timár 2018) környezetben is a városhoz való jogot illetően.

Követve az előző részben írtakat, miszerint, a köztér jelentésének tartalma térben és időben változó társadalmi konstrukció, ez hasonlóan elmondható a társadalmi nemekről és nemi viszonyokról is. A jelen kötet szempontjából ez különösen fontos, mert felhívja a figyelmet

---

¹²¹ Ez a kritika valójában az újraelosztás és az identitáspolitika kettősségéhez vezet vissza (redistribution / recognition). Bizonyos szempontból kritizálható a kritika, hiszen többek között Neil Smith, David Harvey és Neil Brenner is gyakran utal azokra a különbségekre, amiket egyes társadalmi csoportok másképp élnek meg a városi térből való kirekesztésük során és nem mondható el, hogy kifejezetten csak osztályalapú hátrányokra hívnak fel a figyelmet.

arra, hogy kellő kritikával tekintsünk azokra a nyugati irodalmakra, amik hasznos alapot nyújtanak a magyarországi, vagy a kelet-közép-európai kontextus elemzéséhez, de korántsem biztos, hogy azonos magyarázó erővel bírnak helyi kérdések esetében. Massey (1994) hangsúlyozza, hogy a társadalmi nem konstruálásában fontos szerepet játszanak a földrajzi különbségek, illetve a nemi konstrukciók is meghatározzák a földrajzi különbségeket és a terek (és helyek) milyenségét, miközben ezek a különbségek időben is folyton változó (nem statikus) jelentéstartalommal megtöltött társadalmi konstrukciók.¹²² Tehát az adott kérdésben nem lehet figyelmen kívül hagyni sem a nemi viszonyok helyi alakulását, sem a nemi viszonyok térbeliségének helyi formáit, sem a köztér helyi jelentéstartalmát.

Az előző részben már említésre került a demokrácia és a köztér viszonyának problematikája a (poszt)szocialista városokban, de hasonló kérdések merülhetnek fel a nemi viszonyok és a városi tér kapcsán is a nyilvános- (köztér) és magán-szféra/tér (otthon) nemek közti felosztásának átalakulásában is. Itt elsősorban a nők köztérhez (vagy akár tágabb értemben a közsférához) való hozzáférését emelem ki, illetve azt a „feszültséget”, amit a nők a hagyományosan maskulin térben való megjelenése okoz(hat). Míg a szakirodalmat domináló, elsősorban amerikai kutatások az 1960-as években az erősen megnövekedett szuburbanizáció és az egykeresős háztartási modell elterjedése következtében a nők köztérből való kiszorulását írták le, addig a szocialista nagyvárosokban a nők teljes munkaerőpiaci integrálása miatt ezek a problémák kevésbé tűntek relevánsnak (Timár 1993). Illetve, sokkal inkább az 1980-1990-2000-es évek társadalmi és városi átalakulásai hozzák el (többek között) ezeket a problémákat, kérdéseket, majd a folyamatosan konvergáló, globalizációs, (kapitalista?) trendek következtében, sok esetben meglehetősen hasonló folyamatokat lehet megfigyelni, amiket erőteljesen meghatároz a városok közti versengés (Bővebben a marxista és feminista bevezetőben: Czirfusz et al. 2018). A nagyvárosok városmarketingjének központi stratégiája az olyan tér létrehozása, ami feltételezhetően vonzó a befektetők számára, olyan várostervezési stratégiákat alkotva, intézkedéseket hozva, amik a már eleve jobb módú polgároknak (illetve különös tekintettel Budapestre külföldi tőkéseknek, befektetőknek) kedvez (van den Berg 2017, 21.).

Marguerite van den Berg Marseilleről, Antwerpenről és Rotterdamból készített tanulmánya kapcsán arról ír, hogy (ezek) a nagyvárosok egyre inkább vállalkozóként működnek, melyek kulturális termékként árulják magukat (van den Berg 2017), utalva többek között Richard

---

¹²² Bővebben Massey feminista szemléletű térkonceptiójáról lásd ebben a kötetben Timár Judit, illetve Massey diskurzuselméleti vonatkozású tanulmányairól Varró Krisztina fejezetét.

Florida (2002) kreatív osztályokról szóló írására. Van den Berg az ilyen típusú város brand-ek közül a társadalmi nemet és a szexualitást emeli ki, mint instrumentálizálható városmarketing stratégiát. Véleménye szerint az ilyen jellegű mítoszok, identitáspolitikai stratégiák azonban egyszerre képesek segíteni egyes csoportok emancipálását és vezetnek azok kirekesztődéséhez, akik nem tudnak azonosulni a hangsúlyozott identitás-kategóriákkal, nem tudják azokat magukévá tenni, kisajátítani (van den Berg 2015, 2017.). Van den Berg a rotterdami városvezetés munkaspárti tagjának a közterek átalakítása kapcsán tett kijelentését idézi, miszerint Rotterdamnak mellekre van szüksége, mivel már épp elég „tökös”. A helyi várospolitikában felbukkanó „feminizáló” stratégiák a fenti kijelentéshez hasonlóan azonban éppen újratermelik, térbeliesítik azokat a nemek közti egyenlőtlenségeket, stigmákat, többek között olyan retorikai fordulatokkal, mint a városi tér „lággyítása”, „puhítása”, „tisztítása”. Jól illeszkedve abba a „kreatív osztály”, „kreatív város” narratívába, mely szerint a kreatív osztály által generált dzsentrifikációs folyamatok lehetővé teszik a nők számára a városi térbe való re-integrálódást, biztosítva a biztonságos, tiszta „női igényeknek” megfelelő környezetet (bővebben magyarul a kreatív városról és kritikájáról: Czirfusz 2013).

Egyik fő kapcsolódási pontja a nők városi létének és a dzsentrifikációnak a biztonság és a félelem kérdése, ami a második részben már említésre került a városi tér militarizációja kapcsán is. Igaz, Magyarországon nem jellemzőek az olyan kifejezett nők számára elkerített terek, mint, amikről például Arjmand (2017) ír Irán esetében, de Hubbard (2001) szerint alapvetően szükségzerű, hogy a társadalom egy részét szabályozni kell egy másik részének az érdekében és erre példának a „queer illetve a nők tereit” hozza fel. Ezeknek a tereknek, ahogy írja, „kritikusan kizárólagosnak” kell lenniük és nem „radikálisan befogadónak” annak érdekében, hogy ellensúlyozzák azt a különbséget, megkülönböztetettséget, amit a hagyományos, átlagos köztereken ezek a csoportok elszenvednek. Azonban kérdéses, hogy a valóban marginalizált csoportok segítésére születnek-e ilyen intézkedések, kerülnek-e kialakításra ilyen, „kritikusan kizárólagos” terek. Továbbá kérdéses, hogy mennyire hatékony a terek ilyen típusú átalakítása, szabályozása, azaz, hogy milyen hatással tud lenni a tér átalakítása a társadalmi struktúrára.

Például az épített környezet által kiváltott félelem vagy a nők utcai zaklatástól, erőszaktól való félelmének tanulmányozása az 1980-as évek végére nyúlik vissza a nyugati szakirodalomban, de ahogy Koskela és Pain (2000) is hangsúlyozza, nem feltétlenül célravezető az elképzelés, miszerint a félelmet „ki lehet tervezni” a közterekből. Követve Koskela és Pain felvetését, a jelen fejezet szerint azonban ennek elsődleges oka az alapvető

patriarchális társadalmi berendezkedés, amit a városi tér átalakítása önmagában nem képes megváltoztatni, főleg nem olyan „maszkulin”, militarizáló intézkedésekkel, mint térfigyelő kamerák vagy a biztonsági őrök. Koskela (2009) egy másik írásában arról olvashatunk, hogy az erőszaktól való félelem nem általánosságban határozza meg a közteret, hanem bizonyos terek és a hozzájuk csatolt „szimbolikus jelentés” váltják ki: „vagyis nem a tér fizikai valósága a rémisztő, hanem az, amit jelképez” (Koskela 2009; Molnár 2012, 34.). „Tehát a bűncselekményektől való félelmet úgy érthetjük meg, ha az érzelmekhez és társadalmi hatalmi viszonyokhoz kötődő tértermelés tükrében vizsgáljuk” (Koskela 2009; Molnár 2012, 34).

Young 1980-ban megjelent cikke az „Úgy dob, mint egy lány: A nőies testi magatartás, a mozgásképeség és a térbeliség fenomenológiája” (*Throwing like a girl: Phenomenology of feminine body comportment, motility, and spatiality*) a női test és a környezete viszonyát tárgyalja, Simone de Beauvoir „a nők helyzetének elmélete” és Merleau-Ponty „a megélt test elmélete” alapján. Young írása különösen releváns a nők és a köztér viszonyának tanulmányozása kapcsán, mivel azt a szocializációs folyamatot mutatja be, ami során a nők megtanulják a testük féltését és kialakul bennük a környezetükben való mozgással kapcsolatban egy fajta bizonytalanság.

Alkalmazhatóság: nemi viszonyok a neoliberais városban és a „kitervezhetőség” gyakorlati kérdései

Ebben a fejezetben néhány konkrét példán keresztül igyekszem bemutatni, hogy miként segítik egyes feminista, marxista, illetve marxista feminista elméletek különböző köztereket érintő problémakörök megértését. A fejezetben, Young elméletét követve, a nemi szempontból meghatározott térérzékelésből fogok kiindulni, a nők félelemérzetével kezdve, azokkal a strukturális, társadalmi berendezkedésekkel folytatva, amik újratermelik a nemi alapú egyenlőtlenségeket, kitérve azokra a konfliktusokra, amiket az egyes társadalmi csoportok érdekeinek ütközése generál. Az első alfejezetben tehát általánosságban írok a köztéri biztonságról és félelemről, mint a feminista földrajz egyik központi kérdése, míg a következő alfejezetekben különböző társadalmi csoportok élményeiről írok egy-egy nyugati és magyarországi példán keresztül.

Félelem/biztonság

A közterek feminista, társadalmi nemekkel foglalkozó tanulmányai között talán a legkutatottabb téma a félelem és a biztonság (amit a félelem földrajzának is szoktak nevezni). Nehéz az idetartozó kutatásokat témakörökre bontani, hiszen a patriarchális várostervezés, a biztonság(érzet), a „köztéri bizonytalanság”, illetve ez utóbbinak a patologizált formája az agorafóbia mind szorosán összefonódik, összekötve különböző léptékeket (globális, városi, test). Az agorafóbia a patologizált, látványosabb formája a köztértől, illetve a magánszféra elhagyásától való félelemnek, éppen ezért nem meglepő, hogy több kutató is az agorafóbiával élők tapasztalatain keresztül próbálja bemutatni azt a szorongást, amit a közterek válhatnak ki (Davidson 2000). Davidson, Younghoz hasonlóan azt az érzékelési törést vizsgálta, ami a „test” és az „én”, illetve az „egyén” és a környezete között történik. 2000-ben megjelent tanulmányában agorafóbiában szenvedő nőkkel készített interjúk alapján azt vizsgálta, hogy miként mutatkozik meg az a szorongás, ami a test és az én közötti határ zavarosságából, illetve az ebből fakadó térérzékelési diszfunkcióból fakad. Ezt egészen pontosan az agorafóbiában szenvedők által egymással szembe állított két tér (ill. térérzékelés), az otthon relatív biztonságának és a bevásárlóközpontok nyomasztó környezetének bemutatásán keresztül tette. Davidson szerint az agorafóbiában szenvedő nők számára többek között az otthon a feminin térbe való visszavonulás biztonságát adja, de sokszor pont emiatt a túlzott biztonságérzet miatt lesz a külvilág annyira elrettentő. Ettől az otthon egyszerre lesz börtön és menedék (Davidson 2000, 35.). Davidson számára az derült ki az interjú alanyainak elbeszéléseiből, hogy a bevásárlóközpontok környezete nyomasztó térként jelenik meg, de szerinte nem más emberek vagy a tömeg jelenléte miatt, hanem a fogyasztásra, vásárlásra „kényszerítő” környezet miatt. Ezt a gondolatát Zygmunt Bauman elméletéhez köti, miszerint a fogyasztás egyszerre okoz örömet és szorongást. A szorongást egészen pontosan a döntéshozatal okozza, amit a vásárló nemcsak egy árucikk megvásárlásaként él meg, hanem „identitásvásárlásként”. A bevásárlóközpont pedig ezt a társadalmi nyomást testesíti meg az építészeti is fogyasztásra sarkalló tereivel (Davidson 2000).

Bár talán kérdéses, hogy mennyiben meghatározó az agorafóbia esetében a nemi különbség, ez a megközelítés mégis komplexebb képet adhat a félelem és a szorongás forrásáról és kritikát fogalmaz meg arról a normatív elképzelésről, hogy a bevásárlóközpontok és a különböző technikákkal és személyzettel őrzött terek biztonságérzetet nyújtanának azzal, hogy kint tartják a deviánsnak bélyegzett viselkedést, embercsoportokat. Illetve, más perspektívába helyezi azt a neoliberális revansista várospolitikát, ami sok esetben azzal

igazolja a privatizációs és témilitarizáló gyakorlatait, hogy egy biztonságosabb időtöltést, életet ígér a fizetőképes városlakóknak. Szemléletes példa erre a Kern (2010) által vizsgált torontói lakópark. A szerző arra hívja fel a figyelmet, hogy egyrészt ezek a felső-középosztályt célzó, különböző felszerelésekkel (uszoda, konditerem, kozmetika, parkolóház stb.) ellátott, sokszor elkerített belvárosi lakóparkok lehetőséget biztosítanak (pl. egyedülálló és/vagy dolgozó) nők számára, hogy szerves részei legyenek a belváros, „maszkulinnak” tartott tereinek. Másrészt viszont valójában ezek a lakóparkok csak újraértelmezik a magán és a nyilvános szféra viszonyát, újratermelik a nők és nők (ill. nem csak nők) közti gazdasági alapú különbséget és hozzájárulnak a belvárosi tér kommodifikációs és privatizációs folyamataihoz (Kern 2007, 2010.).

Áldozat és elkövető: etnikai alapú kettős mérce

A média és a politika fontos szerepet töltenek be a félelem nemi és etnikai alapú, térhez kötődő termelésében. Szemléletes példa erre a kölni 2015/2016 szilveszter éjjeli események és az azt követő politikai és média-retorika. A hírekből megtudhattuk, hogy a kölni vasútállomáson mintegy 1000 nő esett különböző mértékű támadások, zaklatások áldozatául, amit először a menekültekhez, majd afrikai származású német állampolgárokhoz kötött a sajtó. A média mellett a legtöbb európai politikai vezető is arra használta fel a történeteket, hogy félelem és gyűlölet generálásával igazolják menekültellenes politikájukat. Day (2001) és Pain (2001) is ír ennek a jelenségnek a „mindennapibb” változatáról, miszerint az utcai abúzusoktól való félelem többnyire rasszhoz kötött. Pain (2001) erre, a félelemhez való bináris hozzáállásra, kettős mércére így hívja fel a figyelmet:

A társadalmi identitás és a bűnözéstől való félelem gyakran dichotom kapcsolatokat jelenít meg. (...) Például fiatalok egyes csoportjait a félelem, bűnözés forrásának tartják, másokat pedig elszenvedőinek, ugyanígy bizonyos diskurzusok áldozatként, mások elkövetőként határoznak meg etnikai kisebbséghez tartozókat (Pain 2001, 899)

Feltűnő a hasonlóság a családon belüli erőszak, utcai abúzus dichotómiájával. Azaz, bár statisztikák mutatják, hogy a legtöbb erőszakot nők olyan elkövetőktől szenvedik el, akit ismernek (még gyakrabban, akikkel egy háztartásban élnek), mégis sokkal nagyobb figyelmet kapnak az utcai elkövetések.¹²³ Hasonlóképpen, fehér, nem bevándorlók által elkövetett

---

¹²³ „A magyarországi nők 9%-át érte 15 éves kora után szexuális erőszak, 7%-ukat a partnerük, 2%-ukat nem a partnerük részéről” (FRA 2014-es eredménye a NANE – *Szexuális erőszak* c. kiadványában)

zaklatások sokkal kisebb visszhangot kapnak, még ha ezeket a számok nem is feltétlenül igazolják.

Hajléktalan nők

Ennek a másik oldala az utcai zaklatás áldozatához kapcsolt kép, amit nemcsak az határoz meg, hogy „az áldozat” nő, hanem az is, hogy középosztálybeli és fehér. Tehát hasonlóan a nem fehér nőkhöz, többek között a hajléktalanságban élő nőkre sem tekint a társadalom úgy, mint akik köztéri szexuális erőszak vagy nemi alapú bántalmazás potenciális elszenvetői lennének annak ellenére, hogy az ő kiszolgáltatottságuk a köztéri viszonyok és attól való függésük miatt még jelentősebb. Ez abból fakad, hogy a társadalom eleve nem úgy tekint a hajléktalanságra, mint a strukturális, társadalmi, lakhatási problémák következményére, hanem ahogy Kawash (1998 [2010]) is írja a „hajléktalan teste” mintegy antitézise a kapitalista társadalom normáinak és rendjének (Ámon 2013). A hajléktalan nők esetében ez a stigma felerősödik a női test magántérhez való kötése miatt, ami megsérti ezt a normarendszert a köztéren való konstans jelenlétével (Golden 1990, Ámon 2013). A hajléktalan nők így tehát egyes értelmezések szerint feminin esszenciájukat elveszítve „gender-semlegessé” válnak, mások szerint pedig a tisztátalan és az ártatlan nő kettősség előbbi kategóriáját erősítik (Golden 1990). Ámon Kata (2013) magyar kontextusban ír a hajléktalan nők állampolgárságáról¹²⁴. A hajléktalan nőkre a társadalom, Ámon (2013, 53) megközelítésében nemcsak „helytelen”, „rossz” polgárokként tekint, hanem „bukott” nőként, mivel nincs „privát szférájuk”, háztartásuk („domestic sphere”), amit a társadalmi normák a nők esetében még elfogadhatatlanabbnak ítélnék, mint a férfiak esetében.

„Prostitúció terei”¹²⁵

Ugyanez a normatív disszonancia a prostitúció és a piros lámpás negyedek kapcsán is előkerül, Hubbard (1998: 56), Birminghamben készült tanulmányában. Hubbard (1998) a belvárosban kialakult piros lámpás negyed felszámolásáért indított összefogás és demonstrációk kapcsán írt arról a jelenségről, ami szerinte nem egyszerűen azokról a dzsentrifikációs folyamatokról szól, melynek során hegemón csoportok kiszorítják a kiszolgáltatott vagy deviánsnak megbélyegzett csoportokat a város értékesebbnek ítélt tereiből, hanem arról az ambivalens hozzáállásról is, ahogy a nyugati társadalmakban a prostitúciót csak bizonyos kontextusban találja elfogadhatatlannak, immorálisnak. Így tehát

---

¹²⁴ Citizenship: nem közigazgatási szempontból.

¹²⁵ Sascha Finger 2013 alapján.

nem csak a szexmunkás maga lesz a „más” (Other) megtestesítője, de a prostitúcióra kijelölt hely is egy „másik” hely lesz, ami fontos elkülönítő szerepet játszik abban, hogy a „rendes polgárok” mindennapjaiban fennmaradjanak a normatív nemi viszonyok (Hubbard 1998).

Sascha Finger (2013) a „szexmunkások és a nyilvános tér” viszonyát, illetve a magyarországi „prostitúciós tereket” vizsgálta, amit a Magyarországról Zürichbe utazó roma szexmunkások tömeges megjelenése motivált. Annak érdekében, hogy választ találjon erre a jelenségre, három magyarországi város (Budapest: Korányi utca, Gubacsi út, Nyugati Pályaudvar, Pécs, Nyíregyháza) szexmunkásainak helyzetét térképezte fel a köztér politikai-jogi korlátozásainak és a performatív tértermelésének fényében. Finger abból az alapvető különbségből indul ki, miszerint míg a nyugat-európai gyakorlatban a „vöröslámpás negyedek legtöbbször vizuálisan jól felismerhetők, és a várostervezés feladatkörébe tartoznak”, addig Magyarországon „a prostitúció terei meghatározhatók ugyan a törvények alapján, de e terek a gyakorlatban elsősorban annak függvényében alakulnak, hogy maguk a szexmunkások miként értelmezik a tiltást bizonyos helyeken” (Finger 2013, 118). Bár mindegyik vizsgált prostitúciós terület meghatározza, hogy elsősorban roma nők dolgoznak ott, a Finger által kutatott prostitúciós terek meglehetősen különböznek egymástól az adott negyedben lakók szociális és gazdasági helyzetének és az ezek által meghatározott túlélési stratégiák függvényében (Finger 2013, 131).

A tanulmány más stratégiákat mutat be például a VIII. kerületi Korányi utca esetében és egészen más képet a Nyíregyházi Huszár lakótelepen („Guszevben”). A Korányi utcában prostitúciós térré alakult nyilvános parkot szinte teljesen átalakította az egész napos prostitúció, amit Finger (2013, 122), Butler (1988) performativitás és Lefebvre (1974) tértermelés elméletére alapozva úgy magyaráz, hogy a tér „a test bizonyos (térmeghatározó) aktusainak permanens ismétlődése folytán teljesen megváltozott”. Ez azonban a térfigyelő kamerák felszerelésével és a rendőri jelenlét megerősítésével megváltozott és folyamatos helyváltoztatásra kényszerítette az itt dolgozó nőket, illetve kiszorította őket ezekről a területekről, további marginalizációhoz vezetve (Finger 2013).

Queer terek, nemi identitás, identitás politika

Doan és Higgins (2011) a queer terek fontosságát hangsúlyozták, illetve azt, hogy ezek gyakran marginalizáltak és többnyire láthatatlanok a szélesebb társadalom számára annak ellenére, hogy ezeknek a tereknek fontos szerepük van, vagy legalábbis fontos szerepük

kellene, hogy legyen az LMBTQ+¹²⁶ közösség jelenlétére való figyelemfelkeltésre és a csoport jogaiért vívott harcban. Doan és Higgins (2011) arra is felhívja a figyelmet, hogy gyakran ezek a marginalizált terek a dzsentifikációs folyamatok áldozatául esnek, fontos találkozási pontokat megszüntetve. Érdemes persze emellett megemlíteni más, dzsentifikációval foglalkozó irodalmakat, amik viszont pont arról értekeznek, hogy a queer terek gyakran előfutárjai bizonyos városrészek dzsentifikációjának (lásd van den Berg az előző részben). Ezek persze kronologikusan ugyanazt jelentik, csak más perspektívából megközelítve.

Hadley Renkin (2009) a Budapest Pride által szervezett éves meleg felvonulás kapcsán a „queer idetartozás” (queer belonging) köztérben való megmutatkozásáról ír. Renkin érvelése szerint fontos szerepe van a Budapest Pride által kiválasztott nemzeti önérzet szempontjából meghatározó, szimbolikus útvonalaknak (pl. Hősök tere, Andrassy út), amivel a magyarországi meleg közösség nemcsak általában az LMBTQ+ identitásokra kívánja felhívni a társadalom és a politika figyelmét, de hangsúlyozni akarja, hogy a nemzetközi LMBTQ+ közösség mellett a magyar társadalom részesei is és identitásukat, hovatartozásukat, magyarságuk is meghatározza.

Záró gondolatok: Kitervezhető-e a térből a patriarchális társadalmi berendezkedés?

Az állami intézmények tereket hoznak létre azáltal, hogy meghatározott területekre vonatkozóan szabályokat vagy normákat írnak elő. Az ott élő, tevékenykedő emberek használják e tereket, stratégiákat alkotnak, alkalmazkodnak a törvényekhez és piaci viszonyokhoz, kikapukat keresnek, hogy megélhetésüket, túlélésüket biztosítsák. Eközben ők maguk is olyan tereket hoznak létre, amelyeket a társadalom szimbolikusan értékel vagy stigmatizál (Finger 2013, 118.)

Jelen fejezet központi kérdése tehát az volt, hogy kitervezhetők-e a terekből a nemi egyenlőtlenségek vagy a félelemérzet, illetve, hogy miként segíthetnek a feminista és/vagy marxista elméletek ennek a megválaszolásában. A kérdést úgy is fel lehetne tenni, hogy milyen társadalomformáló ereje van bizonyos tereknek, vagy még inkább tértervezési stratégiáknak. Illetve, hogy miként oszlik meg a hatalom a tér alakítói között, legyenek azok a tervezői vagy használói. Hubbard (2001) felvetése, miszerint bizonyos esetekben kritikusan kirekesztő helyekre van szükség, radikálisan befogadó terek helyett érdekes felvetés. Kérdéses azonban, hogy különböző „kritikusan kirekesztő” terek (pl. nők parkja), létrehozása

---

¹²⁶ Leszbikus, meleg, biszexuális, transznemű, queer és további nemi identitásokra utaló betűszó.

mennyire inkább reprodukálja a rendszert, ami ezeknek a csoportoknak a kényelmetlenségét, félelemérzetét, kirekesztését okozza. Illetve, hogy mennyiben képesek a mindennap megélt atrocitásokra valamilyen szintű választ adni. Pontosabban, hogy lehet-e úgy küzdeni a társadalmi egyenlőtlenségek ellen és azon belül is a „városhoz való jogért”, hogy az egy másik társadalmi csoport kirekesztéséhez vezet (pl. privatizációs, gentifikációs folyamatok útján). Utalva a fenti idézetre is, érdemes tehát szétválasztani azt, amikor különböző marginalizált csoportok vagy e csoportokhoz tartozó, e csoportokkal azonosuló egyének mindennapi túlélési stratégiákat alkalmaznak annak érdekében, hogy a teret, amelyben élnek jobban magukénak érezzék, és azt, amikor felülről jövő intézkedésekkel (implicit vagy explicit módon) kijelölnek bizonyos teret bizonyos csoportok részére.

Továbbá, az ilyen típusú intézkedések egy olyan bináris rendszeren alapulnak, ami „ártatlan” és „erkölcstelen” kategóriákra osztják fel a nőket, ahol a fehér, középosztálybeli nő testesíti meg az előbbi kategóriát és csak bennük lát potenciális áldozatot vagy érdemes polgárt. Ezáltal nem tűzik ki célul például a közterekre különösen ráutalt nők biztonságának kezelését (pl. hajléktalan nők), illetve elkülöníti azokat a tereket, amiknek az „ártatlanságuktól” diszkurzívan megfosztott nők a használói (prostitúció terei).

A közterek „rendbetétele” míg esztétikailag és biztonságérzet szempontjából is fontos és indokolt, nem ad választ sem a nemi egyenlőtlenségekre, sem pedig más társadalmi problémára, legfeljebb elmaszkírozza, áthelyezi másik terekbe, kerületekbe.

Irodalomjegyzék

- ÁMON K. (2013): *Failed women and illegitimate citizens: The transformations of the private sphere and the gendered citizenship of homeless women in Budapest*. Budapest, MA Thesis at the Central European University.
- ARJMAND, R. (2017): *Public Urban Space, Gender and Segregation: Women-only urban parks in Iran*. Oxford, Routledge.
- BEEBEEJAUN, Y. (2016): Gender, urban space, and the right to everyday life. *Journal of Urban Affairs*, 1-12.
- BEEBEEJAUN, Y. (2009): Making safer places: Gender and the right to the city. *Security Journal*, 22. évf. 3. sz. 219–229.
- BOROS L. – FABULA SZ. – HORVÁTH D. – KOVÁCS Z. (2016): Urban diversity and the production of public space in Budapest.” *Hungarian Geographical Bulletin*, 65. évf. 3. sz. 209–224.
- BRENNER, N. (2013 [1999]): A globalizáció mint területi visszaágyazódás: A városi kormányzás léptékváltása az Európai Unióban. In JELINEK CS. – BODNÁR J. –

- CZIRFUSZ M. – JELINEK CS. – BODNÁR J. – CZIRFUSZ M. – GYMESI Z. szerk.: *Kritikai Városkutatás*. ford. PÓSFÁI ZS. Budapest, L'Harmattan. 183-213.
- BUTLER, J. (1988): „Performative Acts and Gender Constitution: An Essay in Phenomenology and Feminist Theoriz.” *Theatre Journal* 40. évf. 4. sz. 519-531.
- CZIRFUSZ M. (2013): Bevezetés: A kreatív város. In JELINEK CS. – BODNÁR J. – CZIRFUSZ M. – GYMESI Z. szerk.: *Kritikai Városkutatás*. ford. PÓSFÁI ZS. Budapest, L'Harmattan. 263–272.
- CZIRFUSZ M. – JELINEK CS. – BERKI M. (2018): Tér a marxista elméletekben. In FARAGÓ L. szerk.: *Kortárs térelméletek kelet-közép-európai kontextusban*. Budapest, Dialóg Campus. **oldalak**.
- DAVIDSON, J. (2000): '...the world was getting smaller': women, agoraphobia and bodily boundaries. *Area*, 32 évf. 1. sz. 31–40.
- DAVIS, M. (2006 [1998]): Fortress L.A. In DAVIS, M. szerk.: *City of Quartz: Excavating the Future in Los Angeles*, London, Verso, 221–264.
- DAVIS, M. (1992): Fortress Los Angeles: The Militarization of Urban Space. In SORKIN, M. szerk.: *Variations on a theme park : the new American city and the end of public space*, New York, Hill and Wang.
- DAY, K. (2001): Constructing Masculinity and Women's Fear in Public Space in Irvine, California. *Gender, Place and Culture*, 8. évf. 109–127.
- FABULA SZ. – TIMÁR J. (2018): Violations of the right to the city for women with disabilities in peripheral rural communities in Hungary. *Cities*, 76. évf. 52–57
- FENSTER, T. (2005): The Right to the Gendered City: Different. *Journal of Gender Studies*, 14. évf. 3sz. 217–231.
- FINGER, S. (2013): Prostitúciós terek performativitása – szexmunkások és a nyilvános tér Magyarországon. *Tér és Társadalom*, 27. évf. 4. sz. 115–134.
- FLORIDA, R. (2002): *The Rise of the Creative Class: And How it's Transforming Work, Leisure, Community and Everyday Life*. New York, Basic Books.
- GOLDEN, S. (1990): Lady versus Low Creature: Old Roots of Current Attitudes toward Homeless Women. *Frontiers, A Journal of Women Studies*, 11. évf. 2/3. sz. 1–7.
- HABERMAS, J. (1991 [1962]): *The Structural Transformation of the Public Sphere*. Cambridge, MA, MIT Press.
- HARVEY, D. (1985): *Consciousness and the Urban Experience*. Oxford, Blackwell.
- HARVEY, D. (2012): *From the Right to the City to the Urban Revolution*. London, Verso.
- HUBBARD, P. (1998): Sexuality , Immorality and the City : red- light districts and the marginalisation of female street prostitutes. *Gender, Place and Culture*, 5. évf. 1. sz. 55–72.
- HUBBARD, P. (2001): Sex Zones: Intimacy, Citizenship and Public Space. *Sexualities*, 4. évf. 51–71.

- IVANICS ZS. (2013): Bevezetés: Város és biztonság. In JELINEK CS. – BODNÁR J. – CZIRFUSZ M. – GYMESI Z. szerk.: *Kritikai Városkutatás*. Budapest, L'Harmattan. 335-344.
- JELINEK CS. – PÓSFAI ZS. (2013): Bevezetés: A városi önkormányzattól a városi kormányzásig. In JELINEK CS. – BODNÁR J. – CZIRFUSZ M. – GYMESI Z. szerk.: *Kritikai Városkutatás*. Budapest, L'Harmattan. 145-154.
- KAWASH, S. (1998): The Homeless Body. *Public Culture*, 10. évf. 2. sz. 319–339.
- KERN, L. (2007): Reshaping the boundaries of public and private life: Gender, condominium development, and the neoliberalization of urban living. *Urban Geography*, 28. évf. 7. sz. 657–681.
- KERN, L. (2010): Selling the 'scary city': gendering freedom, fear and condominium development in the neoliberal city. *Social & Cultural Geography*, 11. évf. 3. sz. 209–230.
- KOSKELA, H. (2009): Fear of Crime. In KITCHIN, R. – THRIFT, N. szerk.: *International Encyclopaedia of Human Geography*, Amsterdam & Oxford, Elsevier. 334–339.
- KOSKELA, H. (1997): Bold Walk and Breakings. Women's Spatial Confidence versus Fear of Violence. *Gender, Place and Culture*, 4. évf. 3. sz. 301–321.
- KOSKELA, H. – PAIN R. (2000): Revisiting fear and place: women's fear of attack and the built environment. *Geoforum*, 31. évf. 269–280.
- LEFEBVRE, H. (2007 [1974]): *The Production of Space*. Oxford, Blackwell.
- LEFEBVRE, H. (1996 [1967]): *Writings on Cities*. London, Wiley.
- MADDEN, D. J. (2010): Revisiting the End of Public Space: Assembling the Public in an Urban Park. *City & Community*, 9. évf. 2. sz. 187–205.
- MASSEY, D. (2001 [1994]): *Space, Place, and Gender*. Minneapolis, University of Minnesota Press.
- MISETICS B. (2010): Otthontalan, csupa-csösz világ. *Replika* 2. évf. 29–44.
- MISETICS B. (2013): Criminalisation of homelessness in Hungary, In EVANGELISTA, F. G. – JONES E. SZER.: *Mean Streets: A report on the criminalisation of homelessness in Europe*, Belgium, l'Imprimerie Chauveheid 101–112.
- MITCHELL, D. (2003): *The Right to The City: Social Justice and the Fight for the City*. Guilford, Guilford Press.
- MOLNÁR A. (2012): A maszkulin és heteroszexuális köztér termelése: Elméleti háttér a társadalmi tértermelésnek a bűncselekményektől való félelem kontextusában történő kutatásához. *Tér és Társadalom*, 26. évf. 1. sz. 26–40.
- NANE (2014): Szexuális Erőszak: Információk áldozatoknak, túlélőknek és segítőknek. Forrás: <http://nane.hu/wp-content/uploads> (A letöltés dátuma: 2018. 03 25.)
- PAIN, R. (2001): Gender, Race, Age and Fear in the City. *Urban Studies*, 38. évf. 5/6. sz. 899–913.

- RENKIN, H. Z. (2009): Homophobia and Queer Belonging in Hungary. *Focaal—European Journal of Anthropology*, 53. évf. 20–37.
- SÁGI M. (2016): Public space ‘development’ in the city centre of Budapest. *Hungarian economy and society in the globalizing world of the 21st century*. Békéscsaba, Szent István University. 80–86.
- SMITH, N. (1992): Contours of a Spatialized Politics: Homeless Vehicles and the Production of Geographical Scale. *Social Text*, 33. évf. 54–81.
- SORKIN, M. (1992): Introduction: Variations on a Theme Park. In SORKIN, M. szerk.: *Variations on a Theme Park: The New American City and the End of Public Space*, New York, Hill and Wang.
- TIMÁR J. (2018): A feminista és a marxista földrajz kapcsolata: összekötő és elválasztó diskurzusok a térről. In FARAGÓ L. szerk.: *Kortárs térelméletek kelet-közép-európai kontextusban*. Budapest, Dialóg Campus. **oldalak**.
- TIMÁR J. (1993): A nők tanulmányozása a földrajzban, avagy: van-e létjogosultsága a feminista geográfiának Magyarországon? *Tér és Társadalom*, 7. évf. 1-2. sz. 1–18.
- UDVARHELYI É. T. – TÖRÖK Á. (2005): Egy tiszta város piszkos lakói: avagy „aluljárótakarítási szertartások” Budapesten. *Kulturális antropológia*, 57–79.
- UDVARHELYI É. T. (2014): „If we don’t push homeless people out, we will end up being pushed out by them”: The Criminalization of Homelessness as State Strategy in Hungary. *Antipode*, 46. évf. 3. sz. 816–834.
- VAN DEN BERG, M. (2017): *Gender in the Post-Fordist Urban*. Palrave Macmillan.
- VARRÓ K. (2018): Fókuszban a téropolitika: a diskurzuselméleti megközelítés hozadéka a térrel kapcsolatos kutatásokban. In FARAGÓ L. szerk.: *Kortárs térelméletek kelet-közép-európai kontextusban*. Budapest, Dialóg Campus. **oldalak**.
- VEDRÉDI K. (2014): Social perception of public space developments – The case of Saint Stephen square, Szeged, Hungary. *European Journal of Geography*, 5. évf. 3. sz. 60–72.
- YOUNG, I. M. (1990): Throwing like a girl: a phenomenology of feminine body comportment, motility, and spatiality. In YOUNG, I. M. szerk.: *Throwing Like a Girl and Other Essays in Feminist Philosophy and Social Theory*. Bloomington, University of Indiana Press. 141-159.
- ZUKIN, S. (1995): *The Cultures of Cities*. Malden, MA, Blackwell.

10. Az egyenlőtlen fejlődés a magyarországi közmunka példáján¹²⁷

CZIRFUSZ MÁRTON

Bevezetés

A blokk bevezető fejezetében (Czirfusz–Jelinek–Berki 2018) bemutattuk, hogy az egyenlőtlen fejlődés elmélete olyan magyarázata a kapitalizmus térbeli-társadalmi működésének, amelyben a marxista szemléletű kutatók térfelfogásának közös elemei is kifejeződnek. Az egyenlőtlen fejlődés a „klasszikus” irodalomban a kapitalizmus működésének megértését szolgálja, és hangsúlyosan a tőke területi egyenlőtlenségeket termelő gyakorlatát teszi kritikai vizsgálat tárgyává.

E tanulmányban az egyenlőtlen fejlődés elméletét a jelenlegi hazai közfoglalkoztatási rendszer területi egyenlőtlenségeket újratermelő jellegének megértésére használom. Így a „klasszikus” irodalomhoz képest több szempontból is továbbgondolom a koncepciót:

- Fókusz a munkán. A munka földrajzi, „térbeli szemüveggel” történő kutatása a nyugati marxista fordulat döntően nyolcvanas-kilencvenes évekbeli változatához köthető, amelyet a kelet-közép-európai térség elemzésére viszonylag keveset használtak.
- Kelet-közép-európai fókusz. Bár a marxista hagyományban az egyenlőtlen fejlődésnek erős volt a nem centrumországokra (és ezen belül Kelet-Közép-Európára) vonatkozó analitikus és elméletépítő lába (pl. a kapitalizmus kibontakozása Oroszországban – Lenin; a tőkefelhalmozás mint gyarmatosítással párosuló térbeli bővülési folyamat – Luxemburg), az 1970-es évek nyugati marxista fordulata az egyenlőtlen fejlődés földrajzos irodalmában zömmel a centrumországok tapasztalataira épült.
- Az állam mint az egyenlőtlen fejlődés újratermelője a munka révén. Bár a marxista hagyományban jelen vannak azok az elemzések, amelyek a tőkét támogató állami politikákkal és ezek hatásával foglalkoznak a területi egyenlőtlenségekre, az egyenlőtlen fejlődés elméletét itt egy olyan állami politika elemzésére használom, amely a tőke által létrehozott egyenlőtlenségeket is mérsékelni hivatott.

Először az egyenlőtlen fejlődés irodalmát a munka felől értelmező irányzat főbb jellegzetességeit járom körül, majd az ezt követő részben a kelet-közép-európai folyamatokra és kutatási témákra fókuszálok. Az egyenlőtlen fejlődés és a jóléti államot felváltó workfare

---

¹²⁷ A kutatás munkabérrésze a 120798 számú projekt keretében, a Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból biztosított támogatással, a PD_16 pályázati program finanszírozásában valósult meg.

(a szociális juttatások munkavégzéshez való kötése, amelynek a része a közfoglalkoztatás is) kapcsolatának elemzése után a hazai közmunkaprogramok egyenlőtlen fejlődéssel való összefüggéseit vizsgálom.

Egyenlőtlen fejlődés és munka

A kapitalizmus olyan termelési mód, amelyben a felhalmozáson keresztül folyamatosan újratermelődnek a tőkések és a munkások közötti osztálykülönbségek; az osztályok közötti és osztályokon belüli társadalmi viszonyok. Ennek a folyamatnak térbeli következménye és egyben mozgatórugója az egyenlőtlen fejlődés (Czirfusz–Jelinek–Berki 2018). A tőke és a munka közötti viszonyok, illetve a munkások közötti viszonyok több léptéken termelnek területi egyenlőtlenségeket, és ezen egyenlőtlenségek termelésének mikéntje mindig függ az adott területi, társadalmi és történelmi kontextustól.

E kontextusfüggés miatt folyamatosan változott az, hogy a marxista ismeretelmélettel dolgozó „térudományokban” (területi kutatásokban) milyen kutatási témák, hol és mikor kerültek előtérbe. E korszakok közül kiemelendő az 1970-es évek marxista fordulata az angol-amerikai társadalomföldrajzban, amely a tőke-munka viszonyt több fogalmon keresztül újraértelmezte annak érdekében, hogy az akkori válság által termelt új társadalmi-térbeli egyenlőtlenségeket meg tudja magyarázni, valamint válaszokat adjon arra, hogy a kialakuló egyenlőtlenségeket hogyan mérsékelhetjük.

Ezeknek a megújított közelítéseknek a képviselői közül kiemelendő Doreen Massey, aki a marxista földrajzi politikai gazdaságtanban a területi munkamegosztás fogalmát használta a hatvanas-hetvenes évek brit gazdasági szerkezetváltása területi okainak és hatásainak elemzésére. Bár a területi munkamegosztás fogalma látszólag a tőke-munka viszonyból a munkát helyezi az elemzés középpontjába, valójában az elemzés során „a kiindulópontot a termelés történetileg domináns folyamatai képezik, és e folyamatok viszonyát elemezzük a felhalmozás feltételeinek egyenlőtlen földrajzi megoszlásával” (Massey 1978, 114.). Így tehát nem pontosan a munka mint tevékenység földrajzilag történő allokálása vagy allokáltsága a lényeges ebben a megközelítésben, hanem az a mód, ahogyan a gazdasági tevékenységek (tehát leginkább a tőke) reagálnak a felhalmozás feltételeinek területi különbségeire (Massey 1978). E területi különbségek a kapitalizmusban (de a globális kapitalizmusba beágyazódó kelet-európai szocialista rendszerben is) történetileg és földrajzilag konkrét formája a termelés számára különbözőképpen lehet fontos, attól függően, hogy a termelést – például tulajdonviszonyokban, vállalatméretben, gazdasági ágazatban – mi jellemzi (Massey 1979). Massey írásai egyaránt foglalkoztak a hetvenes évek válságának térbeliségre érzékeny

marxista értelmezésével és az egyenlőtlen fejlődés folyamatának „általánosabb” marxista konceptualizálásával.

A hetvenes évek válságának jellegzetességei (pl. a posztfordi, rugalmas felhalmozásba való átmenet) az akkori elemzések középpontjába a foglalkoztatottság és a munkanélküliség kettősségét állították (vö. Lier 2007). Doreen Massey és Richard Meegan (1982) könyve például az 1968 és 1973 közötti brit foglalkoztatáscsökkenésről a termelésben történő változásokra (ezen belül a racionalizálásra, intenzifikálásra és a technológiai váltásra) vezet vissza azt, hogy a brit ipar egyes ágazataiban hogyan, miért és hol csökkent a foglalkoztatás. Ebből a perspektívából a munkanélküliség mint munkaerőtöbblet (tartalékhadserég) jelenik meg, amelynek fenntartása a tőkés érdeke a kapitalizmusban. És mivel ez a munkaerőtöbblet egyenlőtlenül oszlik el területileg, valamint a munkaerőtöbblet „termelése” a tőkés érdekeiben és az állami politikáknak köszönhetően mindig bizonyos helyeken és bizonyos terekben zajlik, ezért a tér és a munka dialektikus viszonyának elemzése hasznos elméleti keretet ad a jelenségek kritikai értelmezésére.

Az utóbbi évtizedekben a (nyugati) bérmunka válságával a munkaerőpiac szegmentálódásának elmélete (Berndt 2016; Peck 1989) finomította a kutatások analitikus felbontását a foglalkoztatást és az annak peremén levőket illetően, többek között az „atipikusnak” mondott foglalkoztatási formák, a munkaerő-kölcsönzők stb. „térbeli vizsgálatával” (lásd pl. Czirfusz 2012; Theodore 2003; Theodore–Peck 2002). Az elemzések elsősorban azzal foglalkoztak, hogy a tőke hogyan mobilizálja vagy köti meg különböző helyeken és korszakokban a munkaerő bizonyos részcsoportjait és ez hogyan függ össze korábbi társadalmi-területi struktúrákkal (Hadjimichalis–Vaiou 1990). Emellett kutatások foglalkoztak a munka fogalmának kibővítésével, amelyben elsősorban a feminista földrajz és társadalomkritika volt meghatározó jelentőségű (vö. Timár 2018; lásd továbbá Gibson-Graham 2008). Az elemzések rámutattak a kapitalista vállalatban bérért végzett munkán kívüli munkaformák (például a reprodukív munka) szerepére a társadalmi-területi egyenlőtlenségek újatermelésében, illetve újabb fogalmakat – pl. prekariátus – vezettek be a munka világa és a társadalmi élet más szférái közötti összefüggések pontosabb megragadására (Strauss 2017), így új tereket (pl. otthon) és más terekkel való viszonyokat emeltek be a főáramú marxista kutatások térszemléletébe.

A globalizáció „mélyülésével”, amely a munkamegosztás globális újrastrukturálásában is megnyilvánult, az elmúlt évtizedek marxista kutatásai a léptékek termelésére is ráirányították a figyelmet a munka világában. Például a munkanélküliséget ugyan regionális problémaként

érzékkelhetjük, de a marxista megközelítés szerint ez nem az adott régió belső folyamatainak eredménye, hanem erősen függ a nemzeti és a nemzetközi gazdasági folyamatoktól (Massey 1979), osztályharcaitól, valamint ugyanazon a léptéken más területegységek (az ország más részeinek) hasonló problémáitól és küzdelmeitől. A marxista szemléletű kutatásoknak pedig éppen az a célja, hogy ezekre az összekapcsoltságokra rámutassanak. Massey (1978) például korábbi kutatásokat bemutatva a függőségelmélet alapján hangsúlyozza, hogy Nagy-Britannia bizonyos térségeiben a profitabilitás helyreállítása és fenntartása a tőke részéről többek között a nagyszámú munkanélküli tartalékhadseregen keresztül volt megvalósítható.

A kilencvenes évektől a neoliberalizmus kibontakozásával tovább formálódtak a munka világát az egyenlőtlen fejlődéssel és ennek léptékeivel összekapcsoló kutatások. Ezek többek között a munkásság különböző helyeken, terekben és léptékeken érvényesülő ágenciáját tették vizsgálat tárgyává (vö. Coe–Jordhus-Lier 2011; Hastings 2016), amelynek leírására *a munka térbeli kiigazítása* vált fontos fogalomná, a Neil Smith-tanítvány Andrew Herod nevéhez kötődően. A munka földrajzairól szóló tanulmányában Herod (1997) amellezt érvel, hogy a munkások is ugyanúgy térbeli kiigazításokra törekszenek a saját újratermelésük és életkörülményeik biztosítása szempontjából, mint a tőke; a munkások ezen keresztül a tőkéhez hasonlóan léptékeket is termelnek. A kapitalizmus földrajzainak dinamikáját a tőke és a munka térbeli kiigazításokra való törekvéseinek az ellentmondásai adják, amely térben és időben folyamatosan változó, térben egyenlőtlen viszonyrendszer.

Ahogy a társadalmi valóságok változása, a kapitalizmus folytonos megújulása (mozgástörvényeinek állandósága mellett) átalakította a marxista megközelítésű területi kutatásokat és a jelen megértésére használt térfogalmakat, a kutatások a kapitalizmus történelmi-földrajzi politikai gazdaságtani elemzéseit is átformálták. Ennek az irányvonalnak egyik fontos képviselője a szintén Neil Smith-tanítvány Don Mitchell, aki a táj fogalmának politikai gazdaságtani megközelítését vezette be. Smith a marxi értéktöbblet-elmélet alapján egyrészt úgy érvel, hogy a táj – ahhoz hasonlóan, ahogy az áruk viselkednek a kapitalizmusban – holt munka: a tájat korábbi emberi munka történetileg és földrajzilag meghatározott formája és módja alakította át azzá, ahogyan egy adott időpillanatban kinéz. Másrészt az árukhoz hasonlóan a táj materialitása elfedi azokat a társadalmi viszonyokat, amelyek létrehozták azt; a táj ezáltal „természetesnek” látszik számunkra (Mitchell 2003). A táj politikai gazdaságtana dialektikus viszonyban értelmezendő: azaz bizonyos társadalmi viszonyok kialakulását teszi lehetővé, de egyúttal ezek a társadalmi viszonyok hatást gyakorolnak a táj újratermelésére. Mitchell empiriái (lásd pl. Mitchell 1996; 2012) elsősorban

a kaliforniai agrártájról szólnak, és többek között bemutatják, hogy a 20. század során miként volt fontos a munkaerőtöbblet fenntartása, bizonyos terekben való rögzítése, a térbeli mobilitás támogatása vagy korlátozása a hatékonyan megszervezett kapitalista mezőgazdasági termelés szempontjából, és mindez a táj milyen megjelenési formáit hozta létre (pl. ültetvények, monokultúra, a munkakínálattól függő terményválasztás, víztározók és egyéb infrastruktúra).

Összességében tehát az egyenlőtlen fejlődés és a munka kapcsolatának újrakonceptualizálása a hetvenes évek marxista fordulata óta a kapitalizmus térbeliségének pontosabb megértését tette lehetővé. Ennek a következményeit a következőkben Kelet-Közép-Európára vizsgálom meg.

Egyenlőtlen fejlődés a kelet-közép-európai munka világában

Az egyenlőtlen fejlődés elmélete olyan elemzéseket implikál, amelyek érzékenyek a földrajzi és történeti kontextusokra. Így éppen az egyenlőtlen fejlődés miatt a centrumországokban más kérdések és máshogyan lehetnek fontosak a munka marxista vizsgálatában, mint a világgazdaság nem centrumtérsegeiben. A területi egyenlőtlenségek munka általi újratermelése Kelet-Közép-Európában sajátos módon megy végbe, annak ellenére, hogy a kapitalizmus mozgástörvényei azonosak. Így a munka földrajzainak előzőekben bemutatott, elmúlt évtizedekbeni átalakulását időben és diszciplinárisan tágítani szükséges: időben amiatt, mert a kapitalizmus kelet-közép-európai térségben való kibontakozása óta a marxista hagyományban folyamatosan jelen van e folyamatok elemzése, másrészt diszciplinárisan az elmúlt évtizedekben többek között a globális munkástörténet-írás (Linden 2013) jelentősen átformálta azt, ahogyan az egyenlőtlen fejlődés és a munka világának kapcsolatára ránézünk.

Történetileg Kelet-Közép-Európában a munka nyugat-európaiktól eltérő formái alakultak ki, ahogyan a kapitalizmus hosszú 16. századi kibontakozása Nyugat- és Kelet-Közép-Európa viszonyát a kontinentális munkamegosztásban megváltoztatta. Ezen belül az egyenlőtlen fejlődés keretében vizsgálták a második jobbagyságot mint kelet-közép-európai társadalmi jelenséget: a refeudalizáció és a második jobbagység Kelet-Közép-Európában funkcionális része annak, ahogyan a kapitalista világpiac ebben az időszakban létrejött (Éber et al. 2014). Ehhez hasonlóan a 19. század második és a 20. század első felében a mezőgazdasági bér munka különböző (és a nyugat-európai ideáltípustól eltérő) formáit, a parasztságon belüli törésvonalakat mind összefüggésbe lehetett hozni a térség nemzetközi munkamegosztásban való szerepével (Lampland 2016; Vigvári–Geröcs 2017).

Az országon belüli egyenlőtlen fejlődés jelenségét Kelet-Európában a marxista megközelítés a 19. század legvégétől vizsgálta. Lenin (1964 [1899]) A kapitalizmus fejlődése Oroszországban c. művében a munka társadalmi munkamegosztása alapján kialakuló árugazdaságot és belső piacot mutatja be, amely földrajzilag specializálódó mezőgazdasági és iparvidékeket, termelési rendszereket hoz létre (lefebvre-i fogalommal tereket termel). Lenin a kapitalizmus kibontakozásának elemzésekor a munka formáinak átalakulására is nagy hangsúlyt fektet, így bizonyos formák visszaszorulására (pl. a mezőgazdaságban a robot) vagy átmeneti formák létrejöttére (amelyek pl. a falusi burzsoázia és a falusi proletár között kialakulnak a mezőgazdaságban, továbbá az iparban a háziipar, a kisárutermelés és a tőkés manufaktúra különböző munkaformái, pl. otthonmunka). Az elemzés történetileg és földrajzilag konkrét, és a marxi elméleti alapfogalmakat is kritika tárgyává teszi, így bemutatva, hogy a kapitalizmus kibontakozása országonként és agrárrendszerenként, valamint országon belül a különböző mezőgazdasági és iparvidékek és a különböző termékek esetében specifikus formákban valósul meg.

A szocializmus Kelet-Közép-Európában új perspektívába helyezte a munkát a globális egyenlőtlen fejlődés felől néző empirikus és elméleti kutatásokat. Az állam termelési viszonyokat átalakító politikáival a „munka társadalmisítása” történt meg ebben az időszakban (mind az erőltetett iparosítással, mind a mezőgazdaság kollektivizálásával), egyúttal a második gazdaságnak nevezett formákban való munkavégzés is kiterjedt azzal párhuzamosan, ahogyan a gazdasági és politikai globális függőségi rendszerek átalakultak (Böröcz 1993; 2017). A marxista megközelítés (itt természetesen nem az államszocializmus évtizedeiben domináló vulgármarxista, a munkát fogalmilag termelőerővé redukáló megközelítésre gondolok) a kelet-közép-európai államszocializmus térfolyamatainak kritikai elemzésével többek között arra mutatott rá, hogy a munka bizonyos formái lényegi magyarázó okai és következményei az egyenlőtlen fejlődésnek, mind a globális, mind az országon belüli léptéken.

A kelet-közép-európai rendszerváltás a munka és az egyenlőtlen fejlődés kapcsolatának újragondolását eredményezte a változó térbeli-társadalmi folyamatoknak köszönhetően. A klasszikus bérmunkaviszony és a munkásság átalakult, különböző (korábban nem látott) csoportokra tagolódott. Ennek részeként a kilencvenes éveket és a kétezres évek elejét a régió egészében és az egyes országokban a munkásosztály eltűnéséről szóló viták (Stenning 2005), illetve a munkásság átalakulásának empirikus elemzése is fémjelezték (Bartha 2013; Szalai 2004). A 2008-as gazdasági válság társadalmi-térbeli hatásainak részeként a munkaerőpiac

szegmentálódásának új formái jelentek meg vagy erősödtek meg (Czirfusz 2014), többek között Kelet-Közép-Európa munkaerőpiacának (részben az európai uniós integrációval együtt járó) rugalmasításával.

A munka tértermelő szerepe is új formákban jelent meg Kelet-Közép-Európában. A nagyvárosok szolgáltató munkahelyei a tőkefelhalmozás alárendelt pozícióiban integrálódnak a globális kapitalizmusba (Gál–Sass 2009). A külföldi működő tőke által megtámogatott újraparosítás szintén függő helyzetbe hozta a kelet-közép-európai (elsősorban városi) gazdaságokat és munkásságot (Lux 2017). A mezőgazdaság és a föld privatizálásával munkaerőtöbblet jött létre a vidéki területeken, ez a munkaerőtöbblet egyrészt proletarizálódott és a nagyvárosok ipari munkahelyeire áramlott (Petrovici 2013), másrészt az EU-tagga váló kelet-közép-európai országokból az egyenlőtlen fejlődés következtében Nyugat-Európába tartó munkaerő-migráció egyik forrásává vált (Perrons–Plomien–Kilkey 2010). A korábbi, történelmileg megörökölt térbeli struktúrák jelentősen befolyásolták a munka tértermelésének különböző formáit, de a tértermelés formái vissza is hatottak a területi egyenlőtlenségekre, valamint arra, ahogyan a munka ezekben a különböző terekben megszerveződik – így szemünk előtt bontakozik ki az egyenlőtlen fejlődés dialektikája.

Egyenlőtlen fejlődés és workfare

A tőke és a munka közötti viszony alakulásában, az egyenlőtlen fejlődés történetileg és földrajzilag konkrét megvalósulásában a kapitalizmus történetében az államnak mint intézménynek fontos szerepe van. A munka világának területi egyenlőtlenségeit az állam különböző módokon, több léptéken tudja befolyásolni gazdaságpolitikáján keresztül, amelyek különböző állam típusokban (pl. jóléti állam, neoliberális állam) tükröződnek. Az állam e közvetítő szerepéből ebben a tanulmányban arra összpontosítok, hogy a szociális juttatásokat munkavégzéshez kötő (workfare) állam kibontakozása – Magyarországon például a jelenlegi közmunkaprogramon keresztül – miként termeli újra a területi egyenlőtlenségeket olyan válságidőszakokban, amikor a kapitalizmus mozgástörvényei csökkentik a „formális”, elsődleges piaci munkalehetőségeket. Nyilvánvalóan az egyenlőtlen fejlődés tőke-munka viszony általi alakításában a közfoglalkoztatás kisebb jelentőségű a (tőkés vállalatban való) bér-munkaviszonyon keresztül megvalósuló egyenlőtlenségtermeléshez képest, ám azt is be kívánom mutatni, hogy e két egyenlőtlenségtermelés egymással szorosan összefügg (vö. Artner 2016). Így nem célolok a marxista államelméleteket általánosságban és a maga összetettségében összekapcsolni az egyenlőtlen fejlődés koncepciójával, pusztán az utóbbi évtizedekben az állami politikákban a jóléti államból a szociális juttatásokat munkavégzéshez

kötő (workfare) átmenet „térbeli elméleteinek és következményeinek” bemutatására vállalkozom.

Az elmúlt évtizedek meghatározó folyamata a centrumországokban a keynesiánus jóléti állam „leépítése”, a jóléti állam helyett a nem foglalkoztatottakat aktiváló vagy a társadalom tagjainak aktiválásába befektető állam megjelenése (Csoba 2017; MacLeavy 2010). Mindkét állammodellben közös, hogy a jóléti állam és a jóléti juttatásokat munkavégzéshez kötő (workfare) állam politikái „térrelméletileg” hiányos alapokon nyugszanak: az állam a (területi) munkamegosztásról valamilyen implicit feltételezéssel él, amelyet az adott időben az adott (tartályként felfogott) térben jelen levő vagy onnan hiányzó állampolgárok valamilyen (általában készségeikre vagy tudásukra vonatkozó) tulajdonságaival azonosít, és ezen kíván változtatni (vö. Raco 2006). A marxista, a térbeli és a társadalmi folyamatokat dialektikájukban vizsgáló értelmezés arra hívhatja fel a figyelmet, hogy e politikák térszemléletük miatt sem kínálnak strukturális megoldásokat, hiszen nem az egyenlőtlen fejlődést kialakító viszonyokat kívánják átalakítani, hanem azok térben megnyilvánuló jelenségeit (pl. munkanélküliség) próbálják meg térben rögzített (pl. területfejlesztési) vagy a területi szempontokat nélkülöző megoldásokkal orvosolni.

Nincs ez másképp Kelet-Közép-Európában sem. Sőt, a közpolitikák alakításában, valamint a kutatói elemzésekben a centrumországok (a nyugat-európai jóléti állam) történetileg és földrajzilag konkrét eseteinek modellként való kezelése és ezek itteni térségre való átültethetősége visszatérő narratíva (vö. Lendvai 2008), amely megközelítés tarthatatlanságára éppen az egyenlőtlen fejlődés elmélete mutathat rá. Az állam európai periférián kialakult formái ugyanis (Kelet-Közép-Európában csakúgy mint Dél-Európában) az egyenlőtlen fejlődésből származnak, és nem valamiféle alulfejlettségből (Gialis–Leontidou 2016), így szükségképpen kapcsolódnak a tőkefelhalmozás adott helyen és adott időben kialakult formáihoz. Például az államszocializmus kísérlete a munkanélküliség formális megszüntetésével (vagyis valójában a munkavégzésen keresztül alapvető megélhetési szint biztosításával, a munka által termelt egyenlőtlenségek csökkentésével) abból a történelmi és földrajzi valóságból származik, amely a globális munkamegosztásban Európa e részét az európai periférián helyezi el. Empirikus kérdésként merül fel, és nem egységes a kutatók álláspontja abban, hogy a kelet-közép-európai állam például a foglalkoztatáspolitikája, a workfare szempontjából „erős” államnak mondható-e az európai perifériás helyzet miatt (vö. Szikra 2014), avagy globális összehasonlításban „gyenge” a kelet-közép-európai állam, mivel

a politikai és a gazdasági uralkodó osztályok közötti kapcsolatok gyengébbek (Gialis–Leontidou 2016).

A workfare-be való átmenet az állam működés módját is megváltoztatta. Az egyenlőtlen fejlődés elmélete alapján e változás együtt járt azzal, hogy az állam különböző léptékei közötti viszonyrendszer megváltozott. Ezt a hetvenes évek gazdasági válsága és a kilencvenes évek centrumországokbeli neoliberais fordulata nyomán a térrel foglalkozó társadalomtudományok marxista politikai gazdaságtani kutatásaiban az állam léptékváltása fogalmával ragadták meg (vö. Brenner 2013). A léptékváltás a nemzetállam alatti és feletti léptékeket egyaránt érinti, a workfare esetében is újrendezi az állam különböző léptékeinek szerepét és jelentőségét. Viszont nem mondhatjuk, hogy valamely léptéknek a szerepe *per se* teljesen megszűnt volna (Peck 2002), a marxista megközelítés így cáfolja a „nemzetállam halálának” megközelítését vagy a globalizáció mindenhatóságának normatív feltételezését.

Magyarországon a nemzetállam feletti léptékekről érkező intézményi nyomások között az EU-integráció, az EUropanizációnak nevezett (európai uniós keretekhez való) igazodás (Varró–Faragó 2016), az EU-szinten szabályozott szociál- és foglalkoztatáspolitikák a workfare-rezsim kiépülésének irányába hatottak, ahogyan az a térségben máshol is, pl. Csehországban (Drahokoupil 2007) megfigyelhető. De a léptékváltás a nemzetállamnál alacsonyabb területi szinteket is érinti: a települési önkormányzati szintnek például a rendszerváltás után Magyarországon is viszonylag széles jogosultságokat adtak a foglalkoztatás- és a szociálpolitikai területeken – több más térségbeli országhoz hasonlóan (Drahokoupil 2007) –, bár ez nem járt együtt a pénzügyi források biztosításával, így a központi állam ellenőrző szerepe megmaradt (Vigvári 2008). Az, hogy a közmunkaprogramokat az 1990-es évek óta melyik lépték állami szereplője szervezi, ki biztosítja a forrásokat, a működtetésben milyen hatalmi viszonyok tükröződnek, természetesen folyamatosan változott, többek között az uralkodó államfelfogások és a gazdasági környezet átalakulásával összhangban. A magyarországi, 2011-ben átalakított közmunkaprogram ebben a keretben való értelmezésének néhány szempontját a következő részben mutatom be.

Egyenlőtlen fejlődés, tértermelés és a magyarországi közmunka

A magyarországi jelenlegi közmunkaprogram az egyenlőtlen fejlődés folyamatával jelentős mértékben összefügg és azzal magyarázható. Az egyenlőtlen fejlődés elmélete a munka felől nézve azért is kínál alkalmas elemzési keretet a közfoglalkoztatás térbeli-társadalmi

egyenlőtlenségeinek vizsgálatára, mert a jelenséget a tőke-munka-állam viszonyrendszerben, több léptéken, a térbeliségre érzékenyen képes vizsgálni.

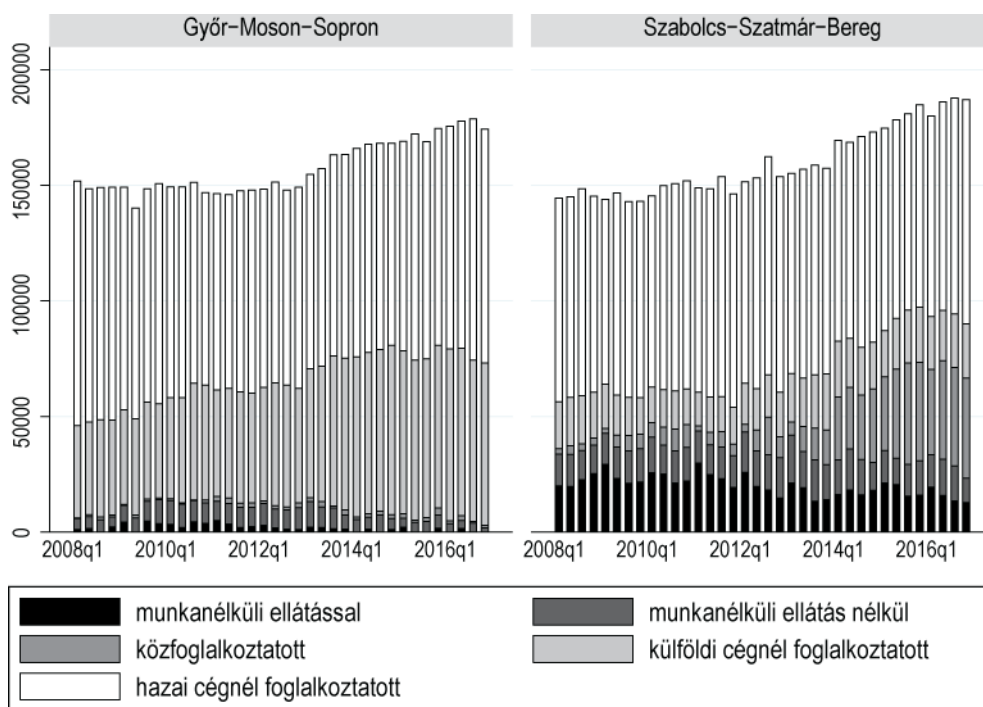
A 2011-ben átalakított közfoglalkoztatási rendszer területi egyenlőtlenségeiről az elmúlt években több elemzés született, amelyek rámutattak arra, hogy a közfoglalkoztatásba bevontak száma a regisztrált munkanélküliekkel összevetve megyék között, egy-egy megyén belül a járások között, járáson belül települések között, valamint a településméret mentén is roppantul egyenlőtlen (Czirfusz 2015; Molnár–Bazsalya–Bódis 2017). E jelenség okai között szerepel az elosztási logika (a közfoglalkoztatás mint több léptéken szerveződő intézményi tér és belső hatalmi viszonyai), de magának a munkapiacnak a helyzete és az arról való közpolitikai felfogás is.

Ez utóbbi a szakértői beszélgetésekben is sokszor előkerül. Leegyszerűsítve: minek adjunk közfoglalkoztatási keretszámot (és költségvetési forrásokat) Győr-Moson-Sopron megye települési önkormányzatainak, amikor ott a munkanélkülieket úgyis felszívja „a piac”. Ami persze igaz: a gazdaságilag aktívak közül egészen biztosan kevesebben szorulnak rá a közfoglalkoztatásra Nyugat-Dunántúlon, mint Észak-Magyarországon. Az egyenlőtlenség viszont abban érhető tetten, hogy arányaiban sem ugyanannyi munkanélküli jut adott számú közfoglalkoztatotti keretszám, ami a workfare-be való átmenet miatt nem teszi egyenlővé a szociális juttatásokhoz való hozzáférést. A közmunka maga is térben differenciálja a társadalmi reprodukciós esélyeket: nem mindegy, hogy valaki hol válik munkanélkülivé vagy éppen közfoglalkoztatottá.

Ugyanakkor a fenti diskurzus arról, hogy miért nem kell közfoglalkoztatás Győr-Moson-Sopron megyébe, a közfoglalkoztatás globális egyenlőtlen fejlődéssel és más munkaformákkal való összefüggéseiről ad szemléletes láttelelet. Ennek a 2008-as válság utáni elemzéséhez Győr-Moson-Sopron és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében hasonlítom össze, a KSH Munkaerő-felmérése negyedéves adatait (1. ábra). A foglalkoztatottakat külföldi és hazai tulajdonú cégeknél foglalkoztatottakra és közfoglalkoztatottakra, a munkanélkülieket ellátással rendelkezőkre és ellátás nélküliekre bontottam (az ellátásba mindazon transfereket beleértettem, amelyek a formális munkanélküliséghez valahogyan kötődnek; ezek elnevezése és a jogosultak köre is folyamatosan változott; pl. ide tartozik az álláskeresői járadék, a foglalkoztatást helyettesítő támogatás vagy a szociális segély).

1. ábra

Az aktív népesség csoportjainak negyedéves változása Győr-Moson-Sopron és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében (2008–2016, fő)

Adatok forrása: KSH Munkaerő-felmérés.

A két megye idősorai jól mutatják a két megye globális kapitalizmusba való beágyazottságának különböző módjait, a közfoglalkoztatás és az „elsődleges munkapiacra” való részvétel összekapcsoltságát, a térbeliség és a munka egymást kölcsönösen meghatározó viszonyát. Győr-Moson-Sopron megyében a foglalkoztatás bővülése (az egyenlőtlen fejlődés korábbi ciklusainak térbeli adottságain alapulóan) elsősorban a külföldi tőkének köszönhető a válságot követően. Bár a 2008-as válságot követően e megyében is növekedett a tényleges munkanélküliség (a közfoglalkoztatottak és a munkanélküliek száma együttesen), ám közfoglalkoztatási programok alig indultak a megyében, valamint viszonylag kevesen kaptak munkanélküliként ellátást. Ellátás nélküli munkanélküliek is relatíve kis számban voltak jelen a megyében.

Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében a hazai tulajdonú vállalatok adják a foglalkoztatás gerincét, a külföldi tulajdonú vállalatoknál foglalkoztatottak száma Győr-Moson-Sopronnal szemben a válságból való kilábalással sem emelkedett. Mára viszont közel kétszer annyian dolgoznak közfoglalkoztatottként a megye lakosai közül, mint ahányan külföldi tulajdonú vállalatoknál. A „munkalapú társadalom” gondolatának megvalósulását az ellátást kapó munkanélküliek és a közfoglalkoztatottak összehasonlításából láthatjuk: egyre többen kerültek be a közmunkaprogramokba, miközben az „ellentételező munka nélkül” ellátást kapók száma csökkent. Az ellátás nélküli munkanélküliek száma nagyjából stagnált a kilencéves időszakban. Az egyenlőtlen fejlődés elmélete alapján tekinthetjük úgy, hogy a

külföldi tőkén keresztül a világgazdaságba közvetlenül integrálódott térségekkel szemben a kapitalizmusba való integrálódást Kelet-Magyarországon többek között a közfoglalkoztatás teremti meg. (Illetve mindkét megyében vizsgálendő lehet, hogy a hazai tulajdonú cégek tevékenysége hogyan ágyazódik be a globális viszonyokba.)

Az egyenlőtlen fejlődésre – az elméleti részben bemutatottakkal összhangban – csak akkor következtethetünk, ha a térbeli mintázatok mögé nézünk, azaz ha azokat a társadalmi viszonyokat is feltárjuk, amelyek a foglalkoztatáspolitikai programok térben is egyenlőtlen megvalósulásához vezettek. Ilyen, a társadalmi viszonyokat átíró, az egyenlőtlen fejlődést tükröző jellegzetességei a közfoglalkoztatásnak többek között az „elsődleges piac” esetleges kizorítása (pl. a közmunkában megtermelt mezőgazdasági termények kizoríthatják a mezőgazdasági vállalkozók termékeit); a közfoglalkoztatottak nagy többségének az ország bizonyos részein való beragadása a közfoglalkoztatási programokba; a munkaerőhiány és a közfoglalkoztatás egymáshoz való viszonyának területileg differenciált mivolta.

A közmunka nemcsak a megyei léptéken és a települések szintjén tükrözi az egyenlőtlen fejlődést és termel tereket, hanem a településeken belül is. Ebből a szempontból a közfoglalkoztatás bér munka, amely hasonlóan termeli a munka tájait, mint ahogy korábban Don Mitchell írásai alapján bemutattam. A hátrányos helyzetű járásokban és településeken megpályázható Start-mintaprogramok mezőgazdasági programelemeiben 2016-ban átlagosan 33 ezer közmunkás dolgozott (Ignits et al. 2017). Ők bér munkában, leginkább az önkormányzatok által tulajdonolt földterületen zömmel nem piaci forgalomba kerülő termékeket állítottak elő, kis léptékben (az esetek többségében a „piaci mezőgazdasággal” összevetve kicsi földterületen) átalakítva a települési tájat. A települési környezet közfoglalkoztatási programelemekben történő materiális átalakítása (térkövezés, ároktisztítás, házépítés stb.) szintén példa a közmunka tértermelő jellegére, helyben, a közfoglalkoztatás keretében készült alapanyagokat (drótfonat, betonelem, vályogtégla stb.) is felhasználva. Ezek azok az inkább felszíni jelenségek, amelyeket az államtitkárság a jó gyakorlatok beszámolóí között listáz (<http://kozfoglalkoztatas.kormany.hu/jo-gyakorlatok>). A belső társadalmi viszonyokra (a településen belüli egyenlőtlen fejlődés tényleges és részletes folyamataira) itt is további kutatásoknak érdemes összpontosulnia (a közfoglalkoztatás helye a helyi társadalomban, a közfoglalkoztatásra érdemes és érdemtelen személyek közötti differenciálás, a közfoglalkoztatás helye a helyi gazdaságban stb.); ezek az elemzések például esettanulmányokban kapcsolhatják össze a településen belüli társadalmi folyamatokat a „magasabb” léptékű strukturális folyamatokkal (lásd pl. Szőke 2012, 4. fejezet).

„Térelméleti szempontból” tehát egyrészt fontos belátni, hogy a közfoglalkoztatás is többleptékű térbeli jelenség, amelynek van területi eloszlása és elosztása. Másrészt a marxista megközelítés értelmében a közfoglalkoztatást (mint ahogyan a területfejlesztési politikákat általában) nem lehet pusztán térbeli mintázatként, térbeli elosztási kérdésként tárgyalni (vö. Massey 1979). Bár a közfoglalkoztatás elosztásának területi egyenlőtlenségeit szükséges és lehet is elemezni és mérsékelni, de pusztán az egyenlő területi elosztással nem változtathatók meg komplex módon azok a strukturális okok, amely a foglalkoztatás társadalmi és területi egyenlőtlenségeit létrehozták és fenntartják. A marxista elemzés és térszemlélet hozadéka éppen abban rejlik, hogy a térbeli-társadalmi folyamatok kívánatos és nem kívánatos hatásainak elkülönítésére, strukturális jegyeinek megragadására helyezi a hangsúlyt.

E strukturális elemzések egyik lehetősége rámutatni arra, hogy a közfoglalkoztatás több léptéken intézményi tereket termel. Jellegzetes például az országos szinten a minisztériumi logikák közötti különbségek és erőviszonyok hatása az egyenlőtlen fejlődésre: a közfoglalkoztatásban a Belügyminisztérium a szakmai irányító, a Nemzetgazdasági Minisztérium (2018. májustól a Pénzügyminisztérium) kezeli a közfoglalkoztatási forrásokat is tartalmazó Nemzeti Foglalkoztatási Alapot, de bizonyos programoknál az Emberi Erőforrások Minisztériuma és a Földművelésügyi Minisztérium (2018. májustól az Agrárminisztérium) is illetékes (94/2018. (V. 22.) Korm. rendelet). A foglalkoztathatóságnövelő, a szociális, a településüzemeltetési vagy a forrásfelhasználó logikák ütközése az országos szinten is egészen különböző hangsúlyokat helyezhet el a programban, az éves tervek kidolgozásában vagy a forráselosztásban. Bizonyos programok (pl. a Start-mintaprogramok) például csak a kormányrendeletben megállapított, az egyenlőtlen fejlődés következtében „hátrányos helyzetű” településeken és járásokban pályázhatók meg a települési önkormányzatok által. A kormányhivatali programvégrehajtó apparátus a közfoglalkoztatási program bővülésével szintén bejáratódott az elmúlt években a megyei és a járási szinteken, sajátos belső hierarchiákkal. A települési szinten a megvalósítással új intézmények épültek ki: a közfoglalkoztatást szervező polgármester, hivatali dolgozók és közfoglalkoztatottak korábban nem végzett feladatokat látnak el. Ezek az új intézményi terek szintén hozzájárulnak a közfoglalkoztatás területi egyenlőtlenségeinek újratermelődéséhez vagy esetleges mérséklődéséhez (részletesen lásd pl. Molnár–Bazsalya–Bódis 2017).

Összefoglalás

A marxista földrajzi politikai gazdaságtan a tőke-munka viszony elemzésével segítette a kapitalizmus társadalmi-térbeli egyenlőtlenségeket újratermelő jellegének pontosabb

megértését, valamint konceptualizálta az állam fogalmát. Mivel az egyenlőtlen fejlődés miatt a kapitalizmus megjelenési formái térben és időben nagyon különbözőek, ezért az elemzések folyamatos megújítására van szükség az elméletileg pontos elemzések és a lehetséges változások megfogalmazása érdekében.

A tanulmányban a jelenlegi magyarországi közmunka néhány jellegzetességét mutattam be azon irodalmak elméleti állításait felhasználva, amelyek a tőke-munka viszonyban a munkára helyezik a hangsúlyt, amelyek a kelet-közép-európai folyamatokat az egyenlőtlen fejlődésre érzékenyen helyezik el a globális kapitalizmusban, valamint amelyek az államot mint a területi egyenlőtlenségekre is ható cselekvőt konceptualizálják.

A hazai közmunkaprogram vizsgálatában az elmúlt években megjelentek azok a kutatások, amelyek a térbeli különbségekre, azok létrejöttére is érzékenyek. Ezek rámutattak a közfoglalkoztatási keretszámok és költségvetési források térben egyenlőtlen elosztására, az elosztás belső (az állam által különböző léptékeken termelt) hatalmi viszonyaira, a programok és a térben differenciált társadalmi valóságok közötti megfelelések hiányára. A marxista térszemlélet a kapitalizmus e magyarországi szegmensének további értelmezésére mindazonáltal további lehetőségeket is kínál, ha a munka-tőke-állam viszonyt a maga összetettségében, dialektikus viszonyrendszerében, a közfoglalkoztatást más munkavégzési formáktól nem elválasztva, a területi egyenlőtlenségeket pedig az egyenlőtlen fejlődés elméletében elhelyezve elemezzük.

Irodalom

- 1952/2017. (XII. 13.) Korm. határozat a közfoglalkoztatás 2018. évi céljairól és a közfoglalkoztatás szempontjából kiemelt települések meghatározásáról. Forrás: http://njt.hu/cgi_bin/njt_doc.cgi?docid=205868.347867 (A letöltés dátuma: 2018. 01. 24.)
- 94/2018. (V. 22.) Korm. rendelet a Kormány tagjainak feladat- és hatásköréről. http://njt.hu/cgi_bin/njt_doc.cgi?docid=208417.354620 (A letöltés dátuma: 2018. 05. 28.)
- ARTNER, A. (2016): Inside Hungary's 'work-based society'. *Social Europe*, április 22. Forrás: <https://www.socialeurope.eu/inside-hungarys-work-based-society> (A letöltés dátuma: 2018. 03. 03.)
- BARTHA E. (2013): „Ez a piagazdaság minket padlóra küldött.” Munkásság és munkástudat a mai Magyarországon. *Replika*, 83. sz. 61–76.
- BERNDT, C. (2016): Labor market segmentation. In RICHARDSON, D. ed.: *International Encyclopedia of Geography: People, the Earth, Environment and Technology*. John Wiley & Sons, Ltd. <https://doi.org/10.1002/9781118786352.wbieg0556> (A letöltés dátuma: 2018. 03. 03.)

- BÖRÖCZ J. (1993): Kettős függőség és a külső kötődések informálissá válása: a magyar eset. *Eszmélet*, 18–19. sz. 74–88.
- BÖRÖCZ J. (2017): Színlelt nagy átalakulás? Informális kiút az államszocializmusból. In *Hasított fa. A világrendszer-elmélettől a globális struktúraváltásokig*. Budapest, L'Harmattan. 195–217.
- BRENNER, N. (2013): A globalizáció mint területi visszaágyazódás: a városi kormányzás léptékváltása az Európai Unióban. In JELINEK CS. – BODNÁR J. – CZIRFUSZ M. – GYIMESI Z. szerk.: *Kritikai városkutatás*. Budapest, L'Harmattan. 182–213.
- COE, N. M. – JORDHUS-LIER, D. C. (2011): Constrained agency? Re-evaluating the geographies of labour. *Progress in Human Geography*, vol. 35. no. 2. 211–233.
- CZIRFUSZ M. (2012): A munkaerő-kölcsönzés Magyarországon és a lépték fogalma. In NYÁRI D. szerk.: *Kockázat–Konfliktus–Kihívás: A VI. Magyar Földrajzi Konferencia, a MERIEXWA nyitókonferencia és a Geográfus Doktoranduszok Országos Konferenciájának Tanulmánykötete*. Szeged, SZTE TTK Természeti Földrajzi és Geoinformatikai Tanszék. 121–129.
- CZIRFUSZ M. (2014): A munka sokszínű formái és a változatos területi fejlődés. In JENEY L. – HIDEG É. – TÓZSA I. szerk.: *Jövőföldrajz. A hazai gazdasági fejlődés területi és települési aspektusai a jelenben és a jövőben*. Budapest, Budapesti Corvinus Egyetem, Gazdaságföldrajz és Jövőkutatás Tanszék. 43–54.
- CZIRFUSZ M. (2015): A közfoglalkoztatás térbeli egyenlőtlenségei. In FAZEKAS K. – VARGA J. szerk.: *Munkaerőpiaci tükrök, 2014*. Budapest, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaság-tudományi Intézet. 126–138.
- CZIRFUSZ M. – JELINEK CS. – BERKI M. (2018): Marxista nézetek a térről és térbeliségről. In FARAGÓ L. szerk.: *Kortárs térelméletek kelet-közép-európai kontextusban*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus.
- CSOBA J. (2017): Gondoskodó állam, aktiváló állam, befektető állam. A foglalkoztatáspolitikai és a jóléti modellváltás néhány összefüggése. *socio.hu*, 1. sz. 1–26.
- DRAHOKOUPIL, J. (2007): Analysing the capitalist state in post-socialism: Towards the Porterian workfare postnational regime. *International Journal of Urban and Regional Research*, vol. 31. no. 2. 401–424.
- ÉBER M. Á. – GAGYI Á. – GERŐCS T. – JELINEK CS. – PINKASZ A. (2014): 1989: Szempontok a rendszerváltás globális perspektívájú politikai gazdaságtanához. *Fordulat*, 21. sz. 10–63.
- GÁL, Z. – SASS M. (2009): Emerging new locations of business services: offshoring in central and eastern europe. *Regions Magazine*, no. 274. 18–22.
- GIALIS, S. – LEONTIDOU, L. (2016): Antinomies of flexibilization and atypical employment in Mediterranean Europe: Greek, Italian and Spanish regions during the crisis. *European Urban and Regional Studies*, vol. 23. no. 4. 716–733.
- GIBSON-GRAHAM, J. K. (2008): Diverse economies: performative practices for 'other worlds'. *Progress in Human Geography*, vol. 32. no. 5. 613–632.
- HADJIMICHALIS, C. – VAIIOU, D. (1990): Flexible labour markets and regional development in northern Greece. *International Journal of Urban and Regional Research*, vol. 14. no. 1. 1–24.

- HASTINGS, T. (2016): Moral matters: De-romanticising worker agency and charting future directions for labour geography. *Geography Compass*, vol. 10. no. 7. 293–304.
- HEROD, A. (1997): From a geography of labor to a labor geography: Labor’s spatial fix and the geography of capitalism. *Antipode*, vol. 29. no. 1. 1–31.
- IGNITS GY. – MÓD P. – NAGY Á. – VARGA L. (2017): *Beszámoló a 2016. évi közfoglalkoztatásról*. Budapest, Belügyminisztérium Közfoglalkoztatási Statisztikai, Elemzési és Monitoring Főosztály. http://kozfoglalkoztataskormany.hu/download/4/8e/e1000/Besz%C3%A1m%C3%B3_2016_170713.pdf (A letöltés dátuma: 2018. 03. 03.)
- LAMPLAND, M. (2016): *The value of labor. The science of commodification in Hungary, 1920–1956*. Chicago–London, The University of Chicago Press.
- LENDVAI, N. (2008): EU integration and the transformation of post-communist welfare: Traversing a ‘quantum leap’? *Social Policy & Administration*, vol. 42. no. 5. 504–523.
- LENIN, V. I. (1964 [1899]): *A kapitalizmus fejlődése Oroszországban*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó. (V. I. Lenin összes művei; 3.)
- LIER, D. C. (2007): Places of work, scales of organising: A review of labour geography. *Geography Compass*, vol. 1. no. 4. 814–833.
- LINDEN, M. VAN DER (2013): Munkástörténet – határok nélkül. *Eszmélet*, 97. sz. 100–131.
- LUX G. (2017): *Újraiparosodás Közép-Európában*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.
- MACLEAVY, J. (2010): Remaking the welfare state: From safety net to trampoline. In MYKHENKO, V. – BIRCH, K. eds.: *The rise and fall of neoliberalism: The collapse of an economic order?* London, Zed Books. 133–150.
- MASSEY, D. (1978): Regionalism: Some current issues. *Capital & Class*, vol. 2. no. 3. 106–125.
- MASSEY, D. (1979): In what sense a regional problem? *Regional Studies*, vol. 13. no. 2. 233–243.
- MASSEY, D. – MEEGAN, R. (1982): *The anatomy of job loss. The how, why, and where of employment decline*. London–New York, Methuen.
- MITCHELL, D. (1996): *The lie of the land: Migrant workers and the California landscape*. Minneapolis, University of Minnesota Press.
- MITCHELL, D. (2003): Dead labor and the political economy of landscape – California living, California dying. In ANDERSON, K. – DOMOSH, M. – PILE, S. – THRIFT, N. eds.: *Handbook of cultural geography*. London–Thousand Oaks–New Delhi, Sage. 233–248.
- MITCHELL, D. (2012): *They saved the crops: Labor, landscape, and the struggle over industrial farming in bracero-era California*. Athens, University of Georgia Press.
- MOLNÁR GY. – BAZSALYA B. – BÓDIS L. (2017): *A helyi közfoglalkoztatási kezdeményezések központi támogatásának elosztási mechanizmusai*. Budapest, MTA KRTK. Forrás: <http://www.kjmalapitvany.hu/sites/default/files/kutatoit/tanulmany-vegleges-MTA-KRTK.pdf> (A letöltés dátuma: 2018. 01. 24.)
- PECK, J. (1989): Reconceptualizing the local labour market: space, segmentation and the state. *Progress in Human Geography*, vol. 13. no. 1. 42–61.

- PECK, J. (2002): Political economies of scale: Fast policy, interscalar relations, and neoliberal workfare. *Economic Geography*, vol. 78. no. 3. 331–360.
- PERRONS, D. – PLOMIEN, A. – KILKEY, M. (2010): Migration and uneven development within an enlarged European Union: Fathering, gender divisions and male migrant domestic services. *European Urban and Regional Studies*, vol. 17. no. 2. 197–215.
- PETROVICI, N. (2013): Neoliberal proletarianization along the urban-rural divide in postsocialist Romania. *Studia Universitatis Babeș-Bolyai Sociologia*, vol. 58. no. 2., 23–54.
- RACO, M. (2006): Moving workers with the work: State selection, key workers and spatial development policy in post-war Britain. *Geoforum*, vol. 37. no. 4. 581–595.
- STENNING, A. (2005): Where is the post-socialist working class? Working-class lives in the spaces of (post-)socialism. *Sociology*, vol. 39. no. 5. 983–999.
- STRAUSS, K. (2017): Labour geography 1: Towards a geography of precarity? *Progress in Human Geography*, <https://doi.org/10.1177/0309132517717786>
- SZALAI E. (2004): Tulajdonviszonyok, társadalomszerkezet és munkásság. *Kritika*, 33. évf. 9. sz. 2–6.
- SZIKRA, D. (2014): Democracy and welfare in hard times: The social policy of the Orban government in Hungary between 2010 and 2014. *Journal of European Social Policy*, vol. 24. no. 5. 486–500.
- SZŐKE, A. (2012): *Rescaling states – Rescaling insecurities: Rural citizenship at the edge of the Hungarian state*. PhD dissertation. Budapest, Central European University (CEU) Sociology Department PhD Theses; 2012/7.) Forrás: <http://www.etd.ceu.hu/2012/sphsza01.pdf> (A letöltés dátuma: 2018. 01. 24.)
- THEODORE, N. (2003): Political economies of day labour: Regulation and restructuring of Chicago's contingent labour markets. *Urban Studies*, vol. 40. no. 9. 1811–1828.
- THEODORE, N. – PECK, J. (2002): The temporary staffing industry: Growth imperatives and limits to contingency. *Economic Geography*, vol. 78. no. 4. 463–494.
- TIMÁR J. (2018): *A feminista és a marxista földrajz kapcsolata: összekötő és elválasztó diskurzusok a térről*. In FARAGÓ L. szerk.: *Kortárs térelméletek kelet-közép-európai kontextusban*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus.
- VARRÓ, K. – FARAGÓ, L. (2016): The politics of spatial policy and governance in post-1990 Hungary: The interplay between European and national discourses of space. *European Planning Studies*, vol. 24. no. 1. 39–60.
- VIGVÁRI A. (2008): Szubszidiaritás nélküli decentralizáció. Néhány adalék az önkormányzati rendszer magyar modelljének korszerűsítéséhez. *Tér és Társadalom*, 22. évf. 1. sz. 141–167.
- VIGVÁRI, A. – GERŐCS, T. (2017): The concept of 'peasant embourgeoisement' in the perspective of different historical conjunctures. *Studia Universitatis Babeș-Bolyai Sociologia*, vol. 62. no. 1. 85–104.
- <http://kozfooglalkoztataskormany.hu/jo-gyakorlatok> (A letöltés dátuma: 2018. február 2.)

III. A POSZTMODERN KOR TÉRFELFOGÁSAI

11. „Posztista” terek

FARAGÓ LÁSZLÓ

Bevezetés

A modernizmus a felvilágosodás óta az *univerzális törvényszerűségek* meghatározhatóságában, a tudomány mindenhatóságában hisz. Egymást váltó „nagy elbeszélésekkel” legitimálják a modern diskurzusokat, a tudományos igazságokat, amelyek a cselekvések indokául is szolgálnak. Ezzel szemben „a posztmodernizmus nem a modernizmus vége, hanem egy állandóan születő állapot és ez az állapot állandó” (Lyotard 1984, 79). Lyotard (1984: xxiv) a *posztmodern mozgalmat* a metanarratívák elutasításaként definiálja, amely azon a felismerésen alapul, hogy a valóságot a nyelvi diskurzusok segítségével közelíthetjük meg, s amely nagyfokú érzékenységet mutat a nemreprezentálható iránt. A tudományos állítások nemcsak természet megismerési folyamatának az állomásai, hanem a tudományos viták eredményei is. A mindenkori tudás csak egy pillanatnyi állomás a megismerés hosszú útján. Az állítások folyamatos megkérdőjelezése, a plurális igazságok keresése nem aláássa a tudományt, hanem lehetőséget kínál új megoldásokra, segítheti a változásokat.

A *posztmodern* mozgalom az 1980-as évektől kezdve megkérdőjelezte, hogy a modern tudományos racionalitás lenne a tudományos elmélkedés egyedüli kánonja. Nem a modernizmus értékeit, vagy a természettudományos (szcientista) gondolkodást vitatta vagy negligálta – mint sokan vélik –, hanem annak totalitárius törekvését, ezért *relativizálta, kontextualizálta a modern racionalitást*, és megfosztotta az egyetemes érvényességétől. Nem is lehet másként, mert a mindenkori tudás tele van ellentmondásokkal és a nyelv bizonytalanságokkal. A posztmodern több elemből (elmélettörredékből) álló *eszmeáramlat*, koncepciók és módszerek eklektikus egyvelege, amely nem képez egységes, koherens rendszert, és a kritikák keresztüzében *folyamatosan formálja önmagát*. A posztmodern önmagában is pluralista és nem hierarchikusan rétegződött. A posztmodern teoretikusok állításai között is jelentős különbségek vannak. A francia posztmodern filozófusokat posztstrukturalistáknak is szokták nevezni, mert a strukturalista (marxi, freudi) alapkoncepciók mentén haladtak tovább. Náluk *erős a területi vonal* az egyidejűleg létezők közötti különbözőségek jelentőségét hangsúlyozzák. Az olaszoknál inkább a történetiség, a folyamatosságon belüli különbözőségek kapnak nagyobb figyelmet, dehistorizálják és esztétizálják a tapasztalatokat. Vattimo (1988) arra hívja fel a figyelmet, hogy nincs

univerzális történelem, egyforma történeti gondolkodás, *csak lokális történetek vannak*. A posztmodernhez sorolt eszmeáramlatokat, mozgalmakat legtöbbször a poszt előtaggal jelölik, bár ez gyakran nem megfelelően mutatja a valóságos koncepcionális különbséget.¹²⁸

„A posztmodern mindenhol ott van ... Úgy tűnik, hogy a posztmodern diskurzus képes azonnal alkalmazkodni a kontextushoz és a tárgyalópartnerek választásaihoz” (Dear 1994, 3.).

„Egyszerűen megfogalmazva, a posztmodern tudat korában élünk; ebben a kérdésben nincs más választás, ... Úgy gondolom, hogy ez a forradalom a földrajzi gondolkodásban is megjelenik” (Dear 1994, 9.).

A *posztmodernizmust* célszerű megkülönböztetni a posztmodern jelzővel ellátott kortól és körülményektől. A belső ellentmondásokat is hordozó posztmodernizmus nem modern gondolkodásmóddal és módszerekkel rendelkező *mozgalom, eszmeáramlat-nyaláb, kulturális logika, életérzés*. Tulajdonképpen különféle lelkiállapotok, eltérő gondolkodási módok, amelyek jól tükrözik jelen világunk kaotikus működését, így reflektálnak a gyorsan változó jelenségekre. A *posztmodern jellemzőket mutató kort* – tudományterületektől függően – az 1970-es, 1980-as, 1990-es évektől kialakult *új körülmények* („post-normal” condition) és *törekvések összefoglaló jelölésére* szokták használni. A különböző posztizmusok nem azonosak a posztmodernizmussal, de azok is ugyanannak a kornak a részei. A *posztmodern* az egyes posztizmusoknál tágabb *kulturális jelenség*, a relativizálódott, összezavarodott világunk működési módja. Mára több tudományterületen lecsengett a posztmodern „divatja” és az újabb nézeteket vele szemben fogalmazták meg, tovább működtetik a modernizmus perpetuum mobiléjét,¹²⁹ ezzel visszaállítva az egymást váltó nézetek megszokott rendjét.

A haladás modern paradigmája lehetővé tenné a posztmodern paradigma létrejöttét, új általánosan érvényes posztista játékszabályok kialakítását, de a „posztmodern sztori” nem egy a metanarratívák sorában, nem egy a korszakok sorában, hanem áttekinthetetlenül bonyolult világunk bizalmatlansággal teli életérzése. A posztmodern logika alapján nem is lehet megkülönböztetni, elkülöníteni a posztmodernizmust, ilyen metanarratíva – a többihez hasonlóan – nem is lehet. A posztmodern szükségszerűen folyamatosan megkérdőjelezi önmagát és az ide sorolt állításokat is. A „...»posztmodern« kifejezés magába foglalja a modern ellentmondását annak transzcendenciája [felsőbbrendűsége] nélkül” (Kuspit 1990,

---

¹²⁸ Tschumi (1994, 225.) szerint nem is helyénvaló a poszt-, vagy a neo- előtag a kortárs mozgalmak jelölésére. Sokkal inkább jellemző rájuk a de-, a dis- az ex- (excentric, dis-integrated, dis-located, dis-juncted, deconstructed, dismantled, disassociated, discontinuous, deregulated).

¹²⁹ A modernizmus lényege a régi, a meglévő meghaladása, így minden új állomás csak újabb lépcsője a modern kornak.

60.). Nem lehet a posztmodern eszméáramlatot egységes korszakként meghatározni, éppen ebben rejlik egyik újszerűsége. Nem egyszerűen arról van szó, hogy a modernséget felváltja a posztmodern, a befejezetlen modern kor újabb szakaszába (Jürgen Habermas),¹³⁰ vagy „új modernizmusba” lépünk.¹³¹ Az egymást váltó modern eszméáramlatok után a 20. század végére sajátos, egymást is megtermékenyítő nézetek *eklektikus keveréke* jött létre. Világunk olyanná vált, mint egy posztmodern műalkotás vagy épület, amelybe újraértelmezve beépülnek a korábbi korok elemei, megtaláljuk benne a korábbi stílusjegyeket, módszereket, és megújulva vagy mutálódva (pl. anti-strukturalista marxizmus) a korábbi metanarratívák is tovább élnek és hatnak. *Megszűnik a lineáris kronológia* (Lyotard 1992, 90), és *új gondolkodási és működési mód* jut érvényre. Nem lehet periodizálási szándékkal meghatározni a posztmodernt (Doel 1999). Sőt, Latour (1993) még jobban összezavar bennünket: hogyan lehetnénk posztmoderneket, amikor moderneket sem voltunk soha. Ahogy már szlogenszerűen mondani szokás, az állandó változás az egyetlen stabil pont. A folyamatos kételkedés, elbizonytalanodás a modernizmus hibáival való szembenézést a „folyékony modernitás” (Ulrich Beck) állapotát hozza létre. „A posztmodern nem a modern kor újabb állomása, mert nem az előző tagadására, meghaladására, túllícitálására helyezi a hangsúlyt, hanem egy teljesen más történelmi tudatra épül. Elfogadja a modernséget, de csak mint egyet a lehetőségek közül. Nem veti el a modernizáció eredményeit, nem rombolja le annak objektivációit, hanem besorolja értékei, tapasztalatai közé, vagy újraértelmezve hasznosítja azokat. ... nem antimodern ... nem mindenáron akar mást” (Faragó 1991, 6.).

A posztmodern megközelítés különösen vonzó lehet a geográfusok, általában a tértudományi megközelítések számára, mert „a heterogenitást, a sajátosságokat és az egyediséget hangsúlyozza (Gregory, 1989, 70.), ugyanakkor ellenségességet tápláltak iránta azok a geográfusok, akik úgy érezték, hogy intellektuális tekintélyük veszélybe kerülhet általa.

A posztmodern térképzet genealógiája

A társadalomföldrajz nemzetközi irodalmában már az 1960-as évektől megjelent a társadalmi megközelítés és a helyek egyediségének feltárása, de akkor még elsősorban a társadalmi

---

¹³⁰ Habermas szerint a posztmodernizmus nem több mint a tudás és nyilvános diskurzusok nem megengedhető esztétizálása. Ezért korunkat ő inkább a modern kor újabb szakaszának tartja és a posztmodern filozófusokkal (pl. Lyotarddal) szemben hisz a konszenzusra való törekvés erejében. Ulrich Beck szociológus posztmodern modernitásról, vagy második modernitásról ír, amelyben a posztmodernekekhez hasonlóan a pluralitásnak nagy szerepe szán.

¹³¹ Nem gondolom, hogy e könyvben arról kellene állást foglalnunk, hogy posztmodern korban (Jean-François Lyotard), a modern újabb korszakában (Jürgen Habermas) vagy késő-modern korban (David Harvey) élünk-e, hanem arra kell reflektálnunk, hogy a térről folyó diskurzus miként hat kelet-közép-európai térségünkben a térértelmezésekre, a térfelfogásokra, a térkonstruálásra.

jelenségek (etnikumok, szegénység, jövedelmek stb.) *földrajzi megoszlását térképezték le* (pl. városi szegregáció), megmutatták, hogy a társadalmi különbségek milyen területi különbözőségeken jelennek meg. A társadalmi jellemzőket rávetítették a földrajzi tájra, az igazgatási területekre. (Magyarországon sokak számára még ma is ez jelenti a területi vizsgálatokat.) A területi megoszlásokat (különbözőségeket) objektíven mérhető mutatókkal írták le és térképeken ábrázolták. Megkülönböztették a „nyers és társadalmi tényeket”. Az 1970-as évektől erősödő (radikális, kritikai) marxista (marxizáló) földrajz a *társadalmi tereket társadalmi produktumként* értelmezte (pl. Henri Lefebvre, Edward Soja), bemutatta a területi és a társadalmi különbségek dialektikus kölcsönhatását, és azokat a megélt terekben egyesítette. A *humanisztikus földrajz* megkérdőjelezte a pozitivista törekvéseket, valamint a tér és a társadalom dualisztikus felfogását és előtérbe hozta a *megismerésben a szubjektivitást, az intencionalitást*. Elsősorban francia filozófusok hatására a térértelmezések egyre inkább új ontológiákra épültek, pontosabban eltűntek az ontológia és az ismeretelmélet közötti éles határok. Már nem csupán arról volt szó, hogy a területi folyamatok és struktúrák elé odakerültek a társadalmi, gazdasági, kulturális és egyéb jelzők, hanem *a tereket, a struktúrákat általában társadalmi produktumnak tartották*.

A térfelfogásokra egyre nagyobb hatással voltak a társadalomtudományok, különösen az új (tudomány)filozófiai és szociológiai koncepciók. A társadalmi megközelítés lehetővé tette a földrajz számára, hogy kitörjön a leíró jellegéből, és a radikális földrajzi megközelítések cselekvési koncepciókat is megfogalmaztak. A társadalomföldrajz és a városi és regionális tanulmányok (urban and regional studies) már teljes egészében társadalomtudományok.

A klasszikus társadalomföldrajz és a posztmodern térelméletek között mintegy *átmenetnek, közvetítőnek tekintem a humanisztikus földrajzot*, amely nagymértékben támaszkodott az idealizmusra, különösen az egzisztencializmusra és a fenomenológiára, felismerhető benne Heidegger, Husserl és Merleau-Ponty hatása. Megfelelően kezelte a (társadalmi) individuumokat és az egyediségeket és emberközpontú (explicit szubjektivitás, kutatóközpontú vizsgálatok, szövegek önreflexív interpretációja) módszertanokat alkalmazott.¹³² Kutatásaikban az otthon, mint a helyek és az emberek reflexív kapcsolata, a világban való lét konkrét megvalósulása jelent meg (pl. Yi-Fu Tuan munkáiban). Az egyedi terek feltárásánál a humanisztikus földrajz kutatási módszereinek a kulcsszavai: részvétel, megfigyelés, naplózás, empátia, bizalom, hitelesítés, érvényesség stb. A humanisztikusok a térről való tudás

---

¹³² A megismerés interpretáció, mindig konkrét személyekhez köthető, így minden kutatás nemcsak a kutatás tárgyáról szól, hanem magukról a kutatókról is.

folyamatjellegét hangsúlyozzák, és felismerték, hogy a tudás alakulásában az elkötelezettségnek jelentős szerepe van.

A társadalomtudományok evolúciójában a természeti determinizmus helyébe egy sajátosan értelmezett *területi-kulturális meghatározottság* lépett és felértékelődött a tér, a társadalmi-területi különbözőségek (difference) jelentősége. A jövő nyitott, azaz különböző jövőök hozhatók létre. A tér is nyitott abban az értelemben, hogy különféle cselekvések juthatnak érvényre, és ezáltal különféle terek jöhetnek létre. A mindenkori lehetőségek felismerésének keretein belül *a világot, annak tereit mi alkotjuk folyamatosan újjá*. A társadalomföldrajz, vagy a kortárs tértudományok egyre inkább a társadalmi-téri (socio-spatial) jelenségeket vizsgálják, amelyeket a társadalmi cselekvések, intézmények alakítanak, hoznak létre. A posztmodern világkép – miszerint nem fogalmazhatóak meg mindig és mindenhol érvényes „nagy igazságok” – a konkrét tér, a helyi meghatározottság jelentőségét húzza alá. Csak ott és akkor érvényes igazságok, egymással versenyző nyelvi játékok, diskurzusok vannak. A posztmodern eredendően földrajzi, sokkal érzékenyebb a különbségek, a különbségtétel, a tér, a térbeliség iránt, mint a földrajz valaha is volt (Doel 1999).

A nyugati térelméleti diskurzusok „magától értetődő módon” csak a saját szemszögükből tekintenek a világra (nem is tehetnek másként). Sajátos belső ellentmondás, hogy a sokszínűséget, a kulturális különbözőségeket, a szituáltság jelentőségét hangsúlyozzák, ugyanakkor „dekonstruálják” a kelet-európai sajátosságokból, élethelyzetekből eredő „más” véleményeket. Többek között a nemzetközi publikációk lektorálási folyamatában is alig fogadnak el az angolszász mainstreamtől eltérő véleményeket (Tímár 2004).

A földrajztudomány első – a címük alapján – posztmodern könyvei (Harvey 1989; Soja 1989) a marxista metanarratívára építenek és inkább a posztmodern kritikáját adják, mint mellette szólnának, illetve a posztmodern bizonyos elemeit besorolják a neomarxizmus alá. Természetesen ezek a szövegek is a plurális posztmodern világunk részei, de nem posztmodernnek, csak posztmodern jelenségek között születtek és neomarxista nézőpontból reflektáltak ezekre a körülményekre.

Harvey¹³³ (1987, 1989) szerint továbbra is a (neo)marxista metanarratíva használható jól a kapitalizmus leírására és annak kritikájához. A posztmodern nem hozott valódi törést a modernizációban, csak variációja a korábbi folyamatoknak, szó sincs posztkapitalizmusról, csak flexibilisebb akkumulációról. Véleménye szerint a posztmodern „... nem több, mint a

---

¹³³ Harvey marxista, akinek a munkásságát *történelmi-földrajzi materializmusként* szokták aposztrofálni.

későkapitalizmus kulturális köntöse” (Harvey 1987, 279.),¹³⁴ csak olyan esztétikai máz, amely ugyancsak a kapitalizmus mélyebb működéséből ered. Harvey (1989) bemutatja, hogy a posztmodern városi formák mögött a kapitalizmus mélyebb átalakulása húzódik meg, a fordizmus a tér-idő sűrűsödésére¹³⁵ átalakul posztfordizmussá, késő kapitalista globális világunkban megváltoznak a tér és az idő adottságok és tapasztalatok. „A történelmi-földrajzi materializmus a megismerésnek inkább vég nélküli és dialektikus módja, mint egy zárt és rögzített értelmezése. A metaelmélet nem egy kinyilatkozás a teljes igazságról, hanem egy kísérlet arra, hogy megfeleljen a történelmi és földrajzi igazságoknak, amely a kapitalizmust általában, valamint a jelenlegi fázisban is jellemzi” (Harvey 1989, 335.). Michael Dear (1991) szerint Harvey nem képes a különbözőségeket, az alternatív elméleteket tolerálni, csak a történelmi materializmuson keresztül szemléli a világot. Inkább a marxizmusán kellene változtatnia, mint a világot ahhoz igazítania.

Soja (1989) könyvét, a *Posztmodern geográfiát*, is elsősorban a történelmi materializmus tériesítési, teresítési (spatialization) kísérletének tekinthetjük, bár kétségtelenül vannak benne a posztmodernbe illeszthető elemek is. Soja (2001) a posztmodern városról, a posztmetropoliszról írott könyvében is azt hangsúlyozza, hogy az egy marxista kritikai földrajzi mű. Nancy Duncan (1996, 443.) szerint ahogyan Soja megpróbálja posztmodern alapokon újragondolni a földrajzot az megcáfolja, hogy ő valóban posztmodern lenne. A Claudio Minca által szerkesztett kötet (2001), amely a címe alapján is a posztmodern geográfia elméletét és gyakorlatát tekinti át legalább annyi kritikát tartalmaz, mint amennyi érvet hoz fel a posztmodern geográfia művelése mellett. Ebben több tanulmány (pl. Don Mitchell, Cindi Katz) is a neoliberais kapitalizmus marxi alapokon nyugvó kritikáját adja, ami azt az állítást igazolhatja, hogy nincs is posztmodern gyakorlat.

Michael Dear (1988, 1991, 2000) már posztmodern és Marcus Doel munkái (pl. 1999) is jól tükrözik a dekonstrukció alkalmazását. Dear kifejezetten pozitívan ítéli meg a posztmodern társadalomföldrajzra gyakorolt hatását: lehetővé tette a tér és a társadalom együttkezelését, felismerte a tér jelentőségét a társadalmi folyamatokban, újraintegrálta a földrajzot és a társadalomtudományokat és tegyük hozzá, hozzájárult a „téri fordulathoz”.

Ma már kevésbé népszerű a posztmodern megközelítés. Vannak olyan (neoliberais, EU-technokrata és globalista) törekvések, amelyek a *kulturális* (pl. nemzeti), a *politikai* (pl.

---

¹³⁴ Vesd össze: Jameson (1984) szerint a posztmodernizmus „a későkapitalizmus kulturális logikája”.

¹³⁵ „Time-space compression” (Harvey 1989, 240–307.). Ahogyan Marx is utalt rá, a felgyorsult társadalmi élet leértékeli a távolságokat. Harvey (1989) bemutatta, hogy a kapitalista újratermelés miként strukturálja át a városokat és a termelés területi szerkezetét.

értékek, stratégiák) és *intézményi különbségek* (unió belüli) megszüntetésére törekcszenek. Azt szeretnék, ha a helyi, a területi társadalmak (közösségek, démosz) szerepét a történelem nélküli kozmopolita (posztnemzeti) posztársadalmak és a szakértői (technokrata, bürokratikus, jó esetben tudományos) autoritás venné át. Ebben a vizionált új rendben a posztmodern kulturális-nyelvi relativizmusnak, a plurális igazságoknak (a pragmatikus neoliberalizmustól eltérő ideológiáknak pl. nacionalizmusnak, populizmusnak, patriotizmus, lokalizmusnak) nincs helyük. Ez leértékelheti a kulturális kontextus, a történetileg kialakult területi különbségek, az értékekről folyó diskurzusok jelentőségét is. Kítehetjük a táblát: a posztmodern kor elmarad. A „...»késő modernitás« a nehezen megragadható »ontológiai szorongás« helyett sokkal inkább konkrét, a piac által kikényszerített közpolitikai változásokkal függ össze, melyek hozzájárultak az osztályegyenlőtlenségek mélyüléséhez, a nagyvárosi kirekesztettség fokozódásához és az etnikai ellentétek feltűzéséhez, valamint a közpolitika-alkotók legitimációjának erodálásához” (Wacquant 2012, 25.).

Az utóbbi évtizedekben a társadalmi térkonceptiókba újraintegrálták a nememberi (fizikai környezeti) elemeket. Olyan hibrid entitásokkal dolgoznak, amelyek egyszerre természetiek és társadalmiak (Latour 1993). A sík-ontológia megfosztja az embereket a privilegizált helyzetüktől (Latour: nincs is olyan, hogy társadalom) és a tárgyi világot is felruházzák a cselekvőképességgel (lásd cselekvőhálózat-elmélet). Ezeket a fejleményeket részletesebben a következő blokkban tárgyalják. Kétségtelen, hogy földi fizikai világ fejlődése vezetett az emberiség kialakulásához, de ebben a földtörténeti pillanatban mi emberek (szubjektumok) éppen úgy részei vagyunk a kaotikus világnak, mint a természet. A társadalmi fejlődés vezetett a természettudományok fejlődéséhez, a természetről alkotott jelenlegi koncepcióhoz és folyamatosan változtatja a térről alkotott tudásunkat is.

Rokon megközelítések

A posztmodern kor különféle elméleteiben, koncepcióiban, ha különböző hangsúlyokkal is, de fellelhetők közös vonások:

- „Radikális pluralitás” (Jean-François Lyotard), „totalitarizmusellenesség” (Wolfgang Iser). A nagy narratívák tagadása, kizárólagosságuk elvetése. Nincs mindent magyarázó, uraló teória (isten, társadalmi struktúra, szabad piac, liberális demokrácia stb.), egyik elmélet sem képes kizárólagosan komplex módon magyarázni a valóságot.
- A „nyelvi fordulat” különösen erős hatása („szavak háborúja”; Deleuze 2001). „A nyelv mint szociális intézmény és politikai gyakorlat teremti meg az aktív kapcsolatot a

tudat és a dolgok között; egyaránt teremti az interakciókat és a struktúrákat” (Brown 1987, 118.). A hazai térfelfogások is a (magyar) cselekvők által írt szövegeken vagy elmondottakon nyugszanak. Egyiknek sincs igazságmonopóliuma a másik felett. A megértett vagy kritikailag feldolgozott szöveg, a térről így alkotott koncepció inkább az olvasó, a megismerő konstrukciója, mint a magánvaló világé.

- Az *objektív-szubjektív dualitás tagadása*, negatív megközelítésben ezek összemosása. A posztempirista tudományelmélet (Thomas S. Kuhn, Paul K. Feyerabend stb.) megfosztotta a tudományt az értékmentes kutatás lehetőségeitől.
- Az önmagában vett valóság vizsgálatáról a hangsúly átkerült *az érzékelt és a megélt világra*. Ezzel előtérbe kerültek az ismeretelméleti kérdések, illetve új ontológia vált szükségessé. Törekvés az ontológiai és ismeretelméleti egység megteremtésére.
- Újfajta kritikai attitűd, amely minden állítást folyamatosan megkérdőjelez és az igazságukat relativizálja. „Semmi sem alapvető” (Michel Foucault). *Minden állítás igazságtartalma téridő feltételekhez kötött* (szituáltság, pozícionáltság, kontextualitás, ideiglenesség), és vizsgálat, vita tárgyává tehető.
- Kulturális meghatározottság. Sokan azonosítják a posztmodern „kulturális fordulattal”. A mindenkori tudományos kánon (kulcsfogalmak, definíciók, törvények stb.) is kulturálisan meghatározott és téridőhöz kötött. Az emberek, a társadalmi csoportok viselkedése (pl. döntéseik, cselekvéseik) helyhez kötött és kulturálisan meghatározott.
- Minden, így a tér ideája is a társadalom felől, a nyelv segítségével tárható fel (értelmes tér, társadalomtér). A területi tagozódások, a különböző szintek/léptékek is értelemadások, mert az emberi megkülönböztetés, az intenció hozzátesz valamit a dolgokhoz, a történésekhez. Megtörtént „A társadalomföldrajz reintegrációja a mainstream társadalomtudománnyal és a filozófiával” (Dear 2001, 24.).
- Mindezekhez új módszerek, metodológiák társulnak: dekonstrukció¹³⁶ (aktuális folyamat, Derrida 1994), diskurzuselemzés (Michel Foucault, Derek Gregory; a kommunikáció, a mindennapi gyakorlat feltárása, amely létrehozza a nemeket, a hatalmat, beskatulyázza a különbözőket), kritikai olvasás/írás/megjelenítés stb.

---

¹³⁶ A dekonstrukció, ami éppen most történik a földrajzban vagy a tértudományokban Magyarországon (is).

A posztmodern család legmeghatározóbb elméleteihez sorolhatjuk többek között a posztstrukturalizmust, a posztkolonializmust, a társadalmi konstruktivizmust és a diszkurzív megközelítést is.¹³⁷

A *posztstrukturalizmus* sem kevésbé szerencsétlen elnevezés, mint a posztmodern. Inkább a pozitívizmus meghaladása, mint a strukturalizmusé. Nem a strukturalizmus utáni izmust jelöli, hanem elsősorban a *kortárs* (elmúlt 50 év) *kontinentális filozófusok munkáira* (szövegeire) utal. Átértelmezi a történetiség szerepét, anti-esszencialista és a különbözőségeket, a másságot etikai oldalról értelmezi. Posztmodern karaktere, hogy mindig csak az ott és akkor létező igazságokat ismeri el (nincs kizárólagos igazság), így nagy hangsúlyt fektet az adott kontextus feltárására. A posztstrukturalizmus kezdte meg a reprezentáció elleni küzdelmet. Nyelvi, kulturális és hatalmi (politikai) kérdések határozzák meg a valóságról való tudásunkat, az arról alkotott szövegeket. A reprezentációk középpontjában az interpretált szövegek, a bizonytalan kimenetű diskurzusok és a metaforák állnak (Barnes–Duncan 1992). Doel könyve (1999) a „Poststructuralist Geographies: The diabolical art of spatial science” posztstrukturalista pályára helyezte a társadalomföldrajzot. Murdoch (2006) is a francia posztstrukturalista filozófiát adaptálta a földrajzba.

A földrajz évszázadokon keresztül szolgálta a kolonializmust. A *posztkolonialista megközelítések* a kulturális és az interpretatív fordulat segítségével dekolonializálták a geográfiát. Bár Kelet-Közép-Európában (KKE) nem tűnik úgy, hogy ennek az értelmezési keretnek létjogosultsága lenne, de több munka (pl. Böröcz, 2001) igazolta, hogy e megközelítések megállapításai helytállóak. „köztes térségünkre” is, amely hol Nyugat, hol Kelet uralma alatt állt, és folyamatosan a kettő közötti egyensúlyozásra van ítélve. A posztkolonializmus kritikai megközelítésében jól látható, hogy Európa centruma (a korábbi gyarmattartó országok) a saját érdekeinek megfelelően – napjaink kolonializációs eszközeivel (pl. FDI, politikai kritériumokhoz kötött támogatások) – alakítja a periférikus országok (a korábbi Szovjetunió által elfoglalt országok) politikáját, gazdaságát, kormányzati rendszerét és egyoldalú gazdasági-politikai függőségeket hoznak létre („függő piacgazdaságok”, Nölke – Vliegenhart 2009; többszörös függőség, Faragó 2016a). A posztkolonialista gondolkodók (pl. Homi K. Bhabha, Gayatri C. Spivak, Böröcz József) rávilágítanak arra is, hogy a nyugati gondolkodás csak saját keretein belül képes megérteni és a saját érdekeiknek megfelelően

---

¹³⁷ Itt nem tárgyalt más posztizmusoknak is vannak területi vonatkozásaik. Például a posztnevezeti ideológiák (pl. Jürgen Habermas, Ulrich Beck) a nemzetállamok lába alól kihúzzák a kulturális, a nemzeti identitást és helyükbe európai vagy kozmopolita identitást próbálnak felépíteni (Füredi 2017). Ezzel leértékelik a területi, a helyi, az államterülethez való kötődéseket, a specifikus társadalmi-kulturális kontextust.

képes viszonyulni az általuk „keleti”, „átalakuló”, „kevésbé fejlett”, „kohéziós” stb. jelzőkkel megkülönböztetett országokhoz, társadalmakhoz, gazdaságokhoz, a „birodalom periferiájához”. A fejlett nyugat-európai országok szemléletét, hozzáállását meghatározza a kultúrspecifikus és kontextusfüggő tudásuk, perspektívájuk (kulturális relativizmus). A történetileg alakuló tudásukat – és az ebből eredő intencióikat, politikájukat – meghatározza saját történelmük (pl. korábbi gyarmattartó, ma a harmadik világot és az unión belül a kevésbé fejlett régiókat „megsegítő” gyakorlatuk), önreflexiójuk és csak részben ered a keleti országok/társadalmak megismeréséből. Saját vélekedéseik nem reprezentálják jól a KKE térség társadalmait, nem érthetik történelmileg megélt helyzetüket. Kizárólag saját tudásukra alapozott megállapításaik máshol nem feltétlen helytállóak és gyakorlataik („best practice”) más kontextusba nem ültethetőek át. Kelet-Közép-Európában is tapasztaljuk, hogy a „brüsszeli tudás” önmagában nem elégséges a térségünkben folyó jelenségek megértéséhez, problémáink megoldásához.

A nemzetközi tértudományokban a *konstruktivista megközelítés* egyre szélesebb körben elfogadott, és a hazai szakirodalomban is utalások találhatóak a konstruktivista irányzatra, a térkonstruálásra, de koherens konstruktivista térkonceptió kialakítására csak kísérletek történtek (Faragó 2012; 2016b). A konstruktivizmus azt állítja, hogy a terekről való tudásunk a tapasztalatok reflexióiból ered (a tapasztalatainkhoz jelentéseket társítunk). Azaz a térről való tudás nem független a megismerőtől, így nem egyszerűen a valóság reprezentációja. A különböző emberek, tudományok különféle tér ideákat, koncepciókat hoznak létre és alkalmaznak a napi gyakorlatukban. A konstruktivista téralkotás hasonlít a marxista „tértermeléshez” (Lefebvre 1991), mindkettő szerint a tér „komplex társadalmi termék”, társadalmilag konstruálódó történelmi viszonyrendszer. De konstruktivista megközelítésben más a valóságos terek (meglévő elrendeződések) megismerhetőségéről vallott nézet. Minden térérzékelés, minden térrel kapcsolatos információbefogadás egyben interpretáció is. Minden (területi) közösség a saját nézőpontjából (létéből, perspektívájából) rendezi el az információkat, alkotja meg a térről alkotott képeit, írja le helyzetét és állítja fel jövőképét.

A diszkurzív megközelítések jelentős mértékben kapcsolódnak a nyelvi és a posztista (különösen a posztstrukturalista) fordulathoz és illeszkednek a konstruktivista törekvésekhez is. Rámutatnak arra, hogy mint minden más, így a térről való tudás is a diskurzusok során konstruálódik és a társadalmi-politikai gyakorlatban jut érvényre (a magyar nyelvű szakirodalomban a regionalizmus diszkurzív elemzéséről lásd. pl. Varró 2004, Faragó 2010, Varró–Faragó 2016). Sőt, a magában való világ tárgyai is diszkurzív módon válnak számunka

létezővé, „beleszójuk” azokat a társadalmi világunkba. A diszkurzív megközelítések közül e kötet részletesebben Laclau és Mouffe (2001) diskurzuselméletével, annak térszemléletével foglalkozik (ld. Varró Krisztina írását a 12. fejezetben). E választást indokolja, hogy a diskurzuselmélet a fenti posztmodern feltevésekkel egybehangzóan elutasítja az univerzálisan érvényes igazságok létét, s rámutat, hogy a társadalmi (s egyben téri) jelentéseknek nincsen transzcendentális „horgonyuk”, hanem alapvetően politikai aktusokban gyökereznek. Ugyanakkor Laclau és Mouffe (2001) kritikát is megfogalmaznak a Lyotard-i gondolattal szemben, miszerint csupán partikuláris igazságok vannak; ez ugyanis azt implikálja, hogy az esszencializmus egyik formáját felcseréljük egy másikra. Ehelyett a diskurzuselmélet a középutat keresi az egy alapvető igazság és a szintiszta pluralizmus között (Marchart, 2007).

Posztmodern terek

Léteznek-e posztmodern terek? E kérdésre azt az egyértelmű választ adhatjuk, hogy igen, vannak, például építészeti, művészeti terek, amelyek a maguk konkrétságában is léteznek és ezek konkrét alapokat adnak a különféle értelmezéseknek. De van-e posztmodern térfelfogás, posztmodern térelmélet? Létezik-e posztmodern geográfia? Ezekre a kérdésekre kevésbé egyértelmű választ adhatunk, és nagyon kevés példát hozhatunk fel a posztmodern gyakorlatra. De mégis vannak olyan elvek, módszerek, vizsgálati területek, amelyek eltérnek a hagyományos modern földrajzi gondolkodástól és gyakorlattól, amelyeket a posztmodern filozófia inspirált. *A tér denaturalizációja, derealizációja,¹³⁸ relativizálása, diskurzusok során alakuló társadalmi értelmezése az, ami alapvetően megkülönbözteti a posztmodern térértelmezést a többitől.* A modern tér sokkal inkább naturális (természeti, geometriai), mint társadalmilag (a nyelv segítségével) konstruált. A posztmodern ezzel ellentétben még a rajtuk kívülálló valóságot is a megismerésen keresztül interpretálja, a térideákat diskurzusok során tölti meg tartalommal. A tér mibenlétét is a térről való tudás konstruálásának a folyamatában keresi. Az előrelátás, a tervezés is sokkal inkább tér-, hely-, kontextusfüggő, a különbözőségek felismerésére és a helyi diskurzusokra épül, mint a történeti (időbeli) meghatározottságra.

Lyotard (1994) nagy hatású posztmodern nézeteit adaptálva azt mondhatjuk, hogy a tértudományok is a saját nyelvi játékaikat játsszák és nincs olyan külső metaelmélet, nincs

---

¹³⁸ Az önmagában vett valóságos (naturális, reális) terek elvesztik jelentőségüket és nekünk az a fontos, ahogyan azok az adott kontextusban megjelennek számunkra (fenomén), ahogyan megéljük téri világunkat. A fizikai, földrajzi tereket is a szándékainknak megfelelően interpretáljuk és relativizáljuk. Ez ugyanakkor nem jelent teljes elszakadást a valóságtól, mert a mindennapi gyakorlatban (megfelelőség, korlát, hasznosság stb.) beépül a cselekvésekbe.

olyan mindent meghatározó narratíva, amely alapján szelektálni lehetne azokat. A korábbi koncepciók széttöredeztek és állításaik összeütköznek a heterogén nyelvi játékok („kifejezésrezsimek”) instabil sokaságában. Az egyes állítások, térfelfogások, sokkal inkább reflektáltak, mint determináltak. *Nincs egy univerzálisan érvényes térelmélet, hanem a tudományágakhoz, a megismerés tárgyaihoz, az adott kontextushoz illeszkedő térkonceptiók sokasága létezik* (Faragó 2016b). Nem is lehetséges és nincs is szükség a továbbiakban konszenzusra (Lyotard 1984), sőt a nyelvi játékokban való összeütközések új igazságokhoz, új felismerésekhez is vezethetnek.

A *posztmodern karaktereket hordozó szövegek* többek között arra a kritikára épülnek, hogy a modernitás szükségtelenül elválasztja és egymástól függetlenül kezeli a világ különböző szféráit. (Pl. a klasszikus marxista kritikai földrajzban a tér és a társadalom két külön létező, egymásra ható entitás.) A posztmodernnek a világ sokféle jelenségét egységes (egyidejűleg létrejövő) „*társadalmi-téri*” („*socio-spatial*”) *folyamatként* értelmezték (Cloke–Philo–Sadler 1991, 171.). A társadalmi jelenségeket nem választják el a téri megjelenéstől, *a tér és a társadalom kölcsönösen konstituálják egymást és az ezekről szerzett ismereteink is társadalmilag konstruáltak*. A társadalmi és a téri mindenben egyszerre van jelen (Massey 1995). Ezért a tér mibenlétének újragondolása is folyamatosan szükségessé válik (lásd erre Faragó kísérletét ebben a blokkban, 14. fejezet). A Kelet-Nyugat, a város-falu megosztottság, a fejlettség és elmaradottság ideája mind emberi relációkat, viszonylatokat jelenít meg, mindegyik társadalmi konstrukció és nem természeti, fizikai vagy biológiai különbözőségből erednek, nem azokkal magyarázhatók. A területi versenyképesség fogalma is éppen arra világít rá, hogy a versenyképességnek mint minden más társadalmi jelenségnek van per se téri/területi megjelenési formája.

A társadalom a mindenkor létező tereket, a meglévő struktúrákat a használatuk során állandóan megújítva újratermeli. A tér és a társadalom nem két egymástól függetlenül létező entitás, egymáshoz viszonyítva nem külsőlegesek, nem „kölcsönösen hatnak egymásra”, ahogyan legtöbbször megfogalmazzák, hanem *egyidejűleg konstituálják egymást*. Doel (1999) szerint a tér nem dologszerű, hanem sokkal inkább esemény, történés. A dolgok nem a térben foglalnak el már meglévő helyeket, hanem konstitutív módon eleve „eloszlásban” (spaced out) léteznek, amelyet térként foguk fel. Ebből következően a tér nem egy állandó létező, hanem állandó mozgásban, átalakulásban lévő, folyékony karakterű jelenség.

A posztmodern eszmeáramlatok közös eleme, hogy nem stabil, változatlan kategóriákkal, univerzális törvényszerűségekkel dolgoznak. A térre sem úgy tekinthetünk, mint egy állandó

kategóriára, hanem mint állandóan alakuló *társadalmi konstrukcióra*. A tér állandóan alakuló cseppfolyós sokrétű („multiple”) konstrukció, amely folyamatosan értelmezések és viták tárgya. A társadalmi gyakorlat relációiból *folyamatosan létrejövő, állandóan alakuló* entitás (Doreen Massey: „becoming”). Ennek gyakorlati következménye, hogy a fókusz a tér *kialakulásának és működésének* a vizsgálatára került. A cselekvéseink által konkrét elrendeződések is létrejönnek és megismerés során – a megközelítés (nézőpont, kontextus) függvényében – a különböző elemeket viszonylatokba helyezzük és relációkat ismerünk fel. (lásd pl. M. Löw kapcsán Berger 2018a, 13. fejezet).

A térkategóriák társadalmi természete ma már kellőképpen alátámasztott a szakirodalomban (Pred 1985; Soja 1989; 1996; Fitzsimmons 1989; Lefebvre 1991; Massey 1992; 1995; Crang–Thrift 2000; Faragó 2016b). *A tér* nem az emberektől függetlenül létező és megváltoztathatatlan, hanem értelmezett kategória. Állandóan alakuló (cseppfolyós) konstrukció, amely különböző szempontok alapján, a személyes megélésnek és a sajátos kontextusoknak megfelelően másként értelmezhető. Nem az abszolút tér, hanem az általunk konstruált tér(idea) tölthető meg különféleképpen. A területi léptékek, szintek, a táji tagozódások már nem földrajzi adottságok, hanem az emberi cselekvések eredményei (Swyngedouw 2003), a társadalmi interakciók és diskurzusok (Varró 2004) termékei. Az állandóan ismétlődő cselekvések intézményesülnek, materializálódnak. A társadalmi-területi szintek, léptékek társadalmi jelentősége és gyakorlati alkalmazása nem a földrajzi valóságból, hanem a társadalom működéséből, a politikai hatalomból ered. A posztmodern korban a hagyományos téregységek (tájak, adminisztratív egységek stb.) vizsgálata mellé, helyébe újak kerültek (a társadalmi jelentést hordozó otthon; a test, a szexuális orientáció által meghatározott megélése a különféle helyeknek; a különféle egyedi közösségek életvilága stb.).

A hagyományos materialista földrajzi állásponttól eltérően a fenomenológiai, a posztmodern értelmezések a tér és a helyek között nem mennyiségi, hanem minőségi különbséget tesznek. A teret (space) általános absztrakt fogalomnak tartják, amely nem a helyeket befogadó nagyobb fizikai téregység, hanem sokkal inkább a helyek által alkotott, társadalmilag strukturált (értelmezett) rendszer.¹³⁹ Tehát a két fogalom nem nagyságrendi különbséget takar, kapcsolatuk nem is az abszolút térfelfogás bennfoglaltságát jelenti, hanem sokkal inkább más koncepciót képvisel. Az absztrakt tér, mint az elfoglalt pozíciók sokaságának

---

¹³⁹ Berger V. (2018a): A tér kategóriája a szociológiaelméletekben. Budapest, L’Harmattan. Berger V. (2018b): Online terek fenomenológiája. Adalékok a (késő) modern tértapasztalatok értelmezéséhez. Jelen kötetben.

viszonyrendszere (struktúra) hat a helyekre, a hely a tér specifikus megélését (szubjektív megtapasztalását) jelenti.

A posztmodern, a konstruktivista térkonceptió erős eleme, hogy a különböző embereknek mások a téri tapasztalataik (relatív szemlélet), másként élik meg a különféle tereket, elrendeződéseket és eltérően gondolkodnak azokról. A nemzeti, a területi identitás, az emberek helyekhez való viszonya is változik a térben és az időben. Barátom, aki Romániában vegyes házasságban született, ott magyarnak érezte magát és ez meghatározta látásmódját, cselekedeteit. Magyarországra települve gyakran románnak érzi magát és felvetette magát a román kisebbség névjegyzékébe. A fizikai és kulturális térben való mozgás, az új nyelvi közeg az identitás változását is eredményezte.

Posztmodern megközelítésben a magyarországi regionalizmus is csak egy narratíva, egy a lehetséges elbeszélések közül. A régiók „szubsztanciája”, cselekvőképessége az intézményesülés és működés során elkezdett kibontakozni, elkezdett beintegrálódni a téri képzetekbe és a valós struktúrákba (NUTS-rendszer, pénzosztó hatalom), majd 2010-től fokozatosan elkezdett elhalványulni a köztudatban és kikerült a valóságból is. Az 1990-es évektől a NUTS típusú régiók a legitimációját az uniós narratíva adta, majd annak elgyengülésével – társadalmi beágyazódás és politikai elfogadottsága hiányában – elhalt. Még mielőtt társadalmilag stabilizálódott volna a régió jelentése, kialakult volna valamilyen regionális identitás elvesztette a jelentőségét. Uniós és kormányzati szinten is más narratívák kerültek a fókuszba (versenyképesség, migráció stb.) és a tudományos és az egyetemi bázisa is meggyengült. A regionális nézőpontok széttöredeztek, a regionális narratíváról folyó társadalmi és politikai diskurzus visszaszorult a tudomány szférájába. Mivel Magyarországon más identitások messze megelőzik a regionális identitást, nem érinti a magánszférát, nincs róla civil diskurzus, így az egyedülként megmaradt tudományos regionális narratíva akkor válhat csak újra programadóvá, ha a gazdaság vagy a politika érdekében újra találkozni fog.

Irodalom

- ARTNER A. (2016): Egyenlőtlen fejlődés és felzárkózás. *Tér és Társadalom*, 30:3. 113–117.
- BARNES, T. J. – DUNCAN, J. S. (1992):. Introduction: Writing worlds. In T. J. BARNES – J. S. DUNCAN (ed): *Writing Worlds: Discourse, text and metaphor in the representation of landscape*. London, Routledge, 1–17.
- BERGER V. (2018a): A tér kategóriája a szociológiaelméletekben. Budapest, L'Harmattan.
- BERGER V. (2018b): Online terek fenomenológiája. Adalékok a (késő) modern tértapasztalatok értelmezéséhez. In FARAGÓ L. (szerk): *Kortárs térelméletek kelet-közép-európai kontextusban*. **oldalak**

- BHABHA, H. (1994) *The Location of Culture*. London, Routledge
- BÖRÖCZ J. (2001): Bevezető. Birodalom, kolonialitás és az EU „keleti bővítése”. *Replika*, 45–46, 23–44.
- BÖRÖCZ J. – KOVÁCS M. eds (2001): *Empire’s New Clothes. Unveiling EU Enlargement. Central Europe Review*, Telford, UK, Central Europe Review Ltd, <http://aei.pitt.edu/144/1/Empire.pdf>
- BROWN, R. H. (1987): *Society as a Text. Essays on Rhetoric, Reason and Reality*. Chicago-London, The University of Chicago Press.
- CLOKE, P. – PHILO, C. – SADLER, D. eds. (1991): *Approaching Human Geography*. London, Chapman.
- CRANG, M. – TRIFT, N. J. (2000): *Thinking Space*. London and New York, Routledge.
- DEAR, M. (1988): The postmodern challenge: reconstructing human geography. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 13. 262–274.
- DEAR, M. (1991): Review of Harvey, The condition of postmodernity. *Annals of the Association of American Geographers* 81, 533–539.
- DEAR, M. (1994): Postmodern human geography: An assessment. *Erdkunde*, 48. 2–13.
- DEAR, M. (2000): *The Postmodern Urban Condition*. Oxford, Blackwell Publishers.
- DEAR, M. (2001): The postmodern turn. In Minca, C. ed.: *Postmodern Geography. Theory and Praxis*. Oxford, Blackwell Publishers. 1–34.
- DEAR, M. – FLUSTY, S. eds (2002): *The space of postmodernity: readings in human geography*. Oxford, Blackwell Publishers.
- DERRIDA, J. (1994): *Spectres of Marx*. London, Routledge.
- DOEL, M. A. (1999): *Poststructuralist Geographies: The Diabolical Art of Spatial Science*. Edinburgh, Edinburgh University Press.
- DOEL, M. A. – CLARKE, D. B. (1997) ‘From Ramble City to the Screening of the Eye: Blade Runner, death and symbolic exchange’, In D. B. Clarke ed.: *The Cinematic City*. London, Routledge. 140–67.
- FARAGÓ L. (2010): Minden régió „politikai”! In BENKŐ P. szerk.: *Politikai régió - régiópolitika*. 321 p. Budapest, Deák és Társa Kiadó. 46-54.
- FARAGÓ L. (2015): A reális tér elvesztése és a gyakorlati konstrukciókra való ráatalálás. In TÉSITS R. – ALPEK B. L. szerk.: *A mi geográfiánk: Tóth József emlékezete*. Pécs, Publikon Kiadó. 191-197.
- FARAGÓ L. (2016a): Az EU területi politikájának a változásai kelet-közép-európai nézőpontból. *Tér és Társadalom*, 30: 2. 3–22.
- FARAGÓ L. (2016b): *Téri lét: Társadalomtér-elméleti alapvetések*. 288 p., MTA Doktori értekezés. Elérhető: http://real-d.mtak.hu/982/7/dc_1341_16_doktori_mu.pdf.
- FITZSIMMONS, M. (1989): The matter of nature. *Antipode*, 21. 106–120.
- FOUCAULT, M. (1986) ‘Of other spaces’. *Diacritics*, 16. 22–7.
- GREGORY, D. (1989): Areal differentiation and post-modern human geography. In D. GREGORY – R. WALFORD eds. *Horizons in Human Geography*. London, Macmillan. 67–96.

- GREGORY, D. et al. (2009): *The Dictionary of Human Geography*. 5th edition. Chichester, Wiley –Blackwell.
- HARVEY, D. (1987): Flexible accumulation through urbanization: reflections on postmodernism in the American city. *Antipode*, 19. 260–86.
- HARVEY, D. (1989): *The Condition of Postmodernity: an Enquiry into the Origins of Cultural Change*. Oxford, Blackwell.
- HETHERINGTON, K. – LAW, J. (2000): After networks, *Environment and Planning D: Society and Space*, 18. 127–132.
- JAMESON, F. (1984): Postmodernism, or the cultural logic of late capitalism. *New Left Review*, 146. 53–92.
- KUSPIT, D. (1990): The contradictory character of postmodernism. In H. J. SILVERMAN ed.: *Postmodernism: Philosophy and the Arts*. London, Routledge. 53–68.
- LATOUR, B. (1993): *We have never been modern*. New York/London, Harvester Wheatsheaf.
- LEFEBVRE, H. 1991: *Production of Space*. London, Oxford, Blackwell.
- LYOTARD, J. F. (1984): *The Postmodern Condition: a report on knowledge*. Minneapolis, University of Minnesota.
- LYOTARD, J. F. (1992): *The Postmodern Explained to Children: Correspondence 1982–1985*. London, Turnaround.
- MARCHART, O. (2007): *Post-foundational political thought: Political difference in Nancy, Lefort, Badiou and Laclau*. Edinburgh, Edinburgh University Press.
- MASSEY, D. (1992): The politics and space/time. *New Left Review*, 196,. 65–84.
- MASSEY, D. (1994): *Space, Place, and Gender*. Minneapolis, University of Minnesota Press.
- MASSEY, D. (1995): *Spatial Division of Labour: Social Structures and the Geography of Production*. London, Macmillan.
- MINCA, C. ed. (2001): *Postmodern Geography. Theory and Praxis*. Oxford, Blackwell Publishers.
- MURDOCH, J. (2006): *Post-Structuralist Geography*. Sage, London, Thousand Oaks, CA and New Delhi.
- NÖLKE, A. – VLIEGENTHART, A. (2009): Enlarging the Variety of Capitalism: The Emergence of Dependent Market Economies in East Central Europe. *World Politics*, 61: 4. 670-202.
- POCOCK, D. (1988): Aspects of humanistic perspectives in geography. In D. POCOCK ed.: *Humanistic Approaches to Geography*. Occasional Paper (New Series) 22, 1–11. Durham, Department of Geography, University of Durham.
- PRED, A. R. (1985): Presidential address interpenetrating processes: Human agency and the becoming of regional spatial and social structures. *Papers of the Regional Science Association*, 57: 1. 7–17.
- ROSE, G. (1993): *Feminism and Geography. The Limits of Geographical Knowledge*. Minneapolis, University of Minnesota Press.
- SMITH, N. (1988): For a history of geography: a response to comments, *Annals of the Association of American Geographers*, 78. 159–63.

- SMITH, N. (2000): What happened to class. *Environment and Planning A*, 32. 1011–1032.
- SOJA, E. W. (1989): *Postmodern Geographies*. Verso, London.
- SOJA, E. W. (1996): *Thirdspace*. Cambridge and Oxford, Blackwell.
- SOJA, E. W. (2001): *Postmetropolis: Critical Studies of Cities and Regions*. Cambridge and Oxford, Blackwell.
- SWYNGEDOUW, E. (2003): Scaled geographies, Nature, place, and politics of scale. In SHEPPARD, E., MCMASTER, R. B. (eds.) *Scale and geographic inquiry: Nature, society and method*. Oxford, Willey-Blackwell.
- TIMÁR J. (2004): More than ‘Anglo-American’, it is ‘Western’: Hegemony in geography from a Hungarian Perspective. *Geoforum*. 35. 533–538.
- TSCHUMI, B. (1994): *Architecture and Disjunction*. London, MIT Press.
- Varró K. (2004): A régió, mint diszkurzív termék. *Tér és Társadalom*, 18: 1. 73–91.
- VATTIMO, G. (1988): *The end of Modernity: Nihilism and Hermeneutics in Postmodern Culture (Parallax: Re-visions of Culture and Society)*. Baltimore, Johns Hopkins University Press.
- WACQUANT, L. (2012): Három lépés a létező neoliberalizmus történeti antropológiája felé. *Fordulat*, 18. 11–30.
- WHATMORE, S. (2002): *Hybrid Geographies: Natures Cultures Spaces*. London, Sage.

12. Fókuszban a terek „politikai eredete”: A diskurzuselméleti megközelítés hozadéka a térrel kapcsolatos kutatások számára¹⁴⁰

VARRÓ KRISZTINA

Bevezetés

A diskurzus elméleti-elemzési koncepcióként, illetve a diskurzuselemzés módszerként való megjelenése a térrel foglalkozó tudományokban (társadalomföldrajzban, területi tervezésben, regionális és városi tanulmányokban) – hasonlóan a más társadalomtudományi diszciplínákhoz – az 1980-as évektől posztstrukturalista elméleti alapokon kibontakozó ún. kulturális-nyelvi, illetve téri¹⁴¹ fordulathoz köthető, mely rámutatott a nyelv(használat) szerepére a társadalmi-téri valóság konstruálásában (Mattisek–Reuber 2004; Glasze–Mattisek 2009). E közös, társadalmi konstrukcionista alapokon különösen a 2000-es évek elejétől jelent meg egyre több, diszkurzív megközelítést, diskurzuselemzést alkalmazó, illetve tárgyaló írás (ld. pl. Jacobs 2006; Lees 2004; Richardson–Jensen 2003; Rydin 2005; Sharp–Richardson 2001).

Jelen tanulmányomban egy konkrét diszkurzív megközelítés, az Ernesto Laclau és Chantal Mouffe (2001[1985]¹⁴²) nevével fémjelzett és tanítványaik által továbbgondolt diskurzuselmélet (*discourse theory*) jelentőségét vizsgálom a térrel való kutatások számára. A diskurzuselmélet eddig túlnyomórészt a politikatudomány és -elemzés (*policy analysis*) területén jelent meg explicit módon mind a nemzetközi (ld. pl. Howarth 2010; Howarth et al. 2000; Howarth–Torfing 2005; Torfing 2005), mind a magyar (illetve magyar nyelven hozzáférhető) szakirodalomban (pl. Kiss 2014; Szűcs 2008; Torfing 2004). A térrel foglalkozó tudományokban végbemenő diszkurzív fordulat során ugyanakkor sokáig szinte észrevétlen maradt. Jacob (2006) a várospolitikai-elemzésben előforduló diszkurzív megközelítéseket áttekintő tanulmányában ezt annak tudja be, hogy a diskurzuselmélet képviselőinek írásai nagyon elméletiek és igen magas absztrakciós szinten fogalmazottak. Az elmúlt tíz évben a laclau és mouffe-i gondolkört a térrel-terekkel kapcsolatos (empirikus) vizsgálódás számára (is) hozzáférhetőbbé tevő szerzőkkel (ld. különösen Glynos–Howarth 2007; Müller 2008, 2010) egyetértve úgy vélem azonban, hogy a diskurzuselmélet több figyelmet érdemel a konstrukcionista meggyőződésű, térrel foglalkozó kutatók körében.

---

¹⁴⁰ Köszönettel tartozom Timár Juditnak, Czirfusz Mártonnak és Faragó Lászlónak hasznos észrevételeikért.

¹⁴¹ Faragó (2013) nyomán e fejezet a magyar szakirodalomban meghonosodott „térbeli” helyett a “téri” kifejezést használja, hangsúlyozandó, hogy a tér nem kontérxént gondolandó el, hanem a létezés egy dimenziójaként.

¹⁴² A továbbiakban az egyszerűség kedvéért (Laclau–Mouffe 2001)-ként hivatkozom.

Ennek belátásához először is fontos észrevenni, hogy – a közkeletű vélekedéssel ellentétben (erről ld. később) – a diskurzuselmélet, akárcsak a többi diszkurzív megközelítés (ld. pl. Jørgensen–Phillips 2002 áttekintését) nem csupán bizonyos adatgyűjtési és elemzési módszerek gyűjtőneve. Ehelyett helyesebb olyan módszertan-nak tekinteni, melynél az alkalmazott módszerek a nyelvhasználat és a társadalmi-téri gyakorlatok jelentéskonstituáló szerepére vonatkozó filozófiai előfeltevésekben gyökereznek (Müller 2010). A diskurzuselmélet jelentősége ezentúl mindenekelőtt abban rejlik – s talán ez különbözteti meg legjobban a többi diszkurzív megközelítéstől –, hogy prominens posztstrukturalista(ként aposztrofált) gondolkodók (Foucault, Derrida, Lacan) meglátásait ötvözi a (téri) létezés lehetőségfeltételeit vizsgáló ontológiává.¹⁴³ Más szóval a diskurzuselmélet arra segít reflektálni, hogy a téri létezés konkrét, sokszor természetesnek vett keretei, megjelenési formái – pl. hogy a nemzetállami terek az elsőrendű identifikációs referenciapontok, vagy hogy a gazdaságfejlesztési politika városrégiós, illetve regionális terekbe(n) szervezendő – milyen (implicit, intézményekbe „kövült”) jelentésadások mentén határozódnak meg. Ezen túl a diskurzuselmélet a fenti kérdésfelvetésekhez konzisztens középszintű elméleti-koncepcionális keretet is kínál. Mint ilyen keret bemutatásával ezért egyúttal jól láttathatók a posztstrukturalizmus konkrétabb feltevései, ezeknek a térről-társadalomról való gondolkodással kapcsolatos implikációi és – remélhetőleg – eloszthatóak egyes, magukat makacsul tartó félreértelmezések. Ami a térrel foglalkozó tudományok számára való jelentőségét illeti, a diskurzuselmélet továbbá a hazai tudományos eszmecserében is egyre inkább teret nyerő, a teret alapvetően politikai konstrukcióként (ld. pl. Faragó 2010) felfogó nézőpont számára kínál (egy lehetséges) koherens ontológiai-koncepcionális alapot. Ehelyütt kiemelendő – s ez a térrel foglalkozó tudományokban bekövetkezett diszkurzív fordulatból való „kimaradása” ellenére indokolja behatóbb tanulmányozását –, hogy Laclau és Mouffe munkái Doreen Massey (1992; 1999; 2005), a kortárs társadalomföldrajz egyik legnagyobb hatású gondolkodójának fontos inspirációs forrásul szolgáltak, különösen relacionális térszemléletének kidolgozásához.

Mielőtt tárgyalom a diskurzuselmélet térrel foglalkozó kutatásokban való hasznosságát, szükség van annak ismertetésére, hogy az elmélet milyen motivációk és filozófiai premisszák nyomán megfogalmazódott meg. A tanulmány első fejezete ezért a diskurzuselmélet genealógiájának és főbb feltevéseinek, koncepcióinak összefoglalását nyújtja. Ezután

---

¹⁴³ Egyes szerzők ezért a diskurzuselméletre mint posztstrukturalista diskurzuselméletre hivatkoznak (Howarth 2010). Kiemelendő itt, hogy nem minden diskurzuselemzés nyugszik posztstrukturalista alapokon, illetve hogy valójában „posztstrukturalista diskurzus-fogalom” mint olyan nem létezik, mert a különböző posztstrukturalista ihletésű perspektívák különböző diskurzusfogalmakkal operálnak (ld. Jørgensen–Phillips 2002; Torfing 2005).

ismertetem a diskurzuselmélettel szemben az idők során megjelent kritikákat, s hogy ezek mennyiben helytállóak. A tanulmány második felében ezt követően felvázolom, hogy a térrel foglalkozó tudományokban miért (volt) félreértésekkel terhelt a diskurzuselmélet fogadtatása, illetve hogy részben miért maradt is el, majd empirikus példákkal illusztrálom az elmélet térrel kapcsolatos kutatásokban használható meglátásait. Utóbbiak mentén végül körvonalazom, hogy a diskurzuselemzés mint *nemesszencialista térszemléletet implikáló megközelítés* potenciálisan milyen hozadékkal bír(hat) a térrel (terekkel) foglalkozó vizsgálódások számára.

Laclau és Mouffe posztmarxista hegémóniaelmélete: diskurzus mint ontológia

A diskurzuselmélet alapművének hagyományosan az Ernesto Laclau és Chantal Mouffe szerzőpáros *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics* (Laclau–Mouffe 2001) című munkáját tekintik. E mű egyszerre kívánt – egymással szorosan összefonódó – politikai és elméleti programot megfogalmazni: míg előbbi célja az volt, hogy az 1970-es években zsákutcába jutott, eredetileg a munkásosztályra fókuszáló baloldali politika társadalmi bázisát kiszélesítse, utóbbi az esszencialista, gazdasági determinista premisszákra építő marxista elméletalkotás ugyanakkortájt elhatalmasodó válságára fogalmazott meg választ (Chouliaraki–Fairclough 1999; Torfing 1999; Townsend 2004; Willmott 2005).

E válasz lényege a marxista kategóriák, illetve különösen Antonio Gramsci hegémóniakoncepciójának radikális, posztstrukturalista gondolkodók – Jacques Derrida, Jacques Lacan és Michel Foucault – mentén történő újraértelmezése volt. Gramsci szerint az uralkodó osztályok helyzetét az biztosítja, hogy világnézetük osztársadalmi, tehát a munkásosztály és az alsóbb osztályok által is osztott világnézetűvé fejlődik; létrejön tehát egy, az ellentétes osztályérdekeket elfedő társadalmi konszenzus, mely megakadályozza a forradalmakat. Ezen osztársadalmi hitekben, eszmékben és illúziókban megtestesülő konszenzus létrehozásának fő eszköze az értelmiségi réteg által (újra)termelt, (tágra)értelmezett) kultúra és intézményes tudás¹⁴⁴ (ld. Kiss 2014b). Utalva a huszadik század második felének társadalmi változásaira és trendjeire (például a szocialista blokk reformmozgalmaira, az új feminizmusra vagy az antinukleáris mozgalmak kibontakozására) Laclau és Mouffe (2001) úgy érvelnek, hogy a – Gramsci által is képviselt – tradicionális

---

¹⁴⁴ Megjegyzendő, hogy Gramsci ezt az intézményes tudást nemzetállami keretek között vizsgálta, s annak e keretek fennállásában, rögzítésében játszott szerepére mutatott rá.

marxizmus(nak például az osztálytudatra vonatkozó) esszencialista feltevései már nem állják meg a helyüket; a kortárs társadalmi küzdelmek plurális volta új elméleti alapokat igényel.

Ez a felismerés mindenekelőtt az 1968-as franciaországi diáklázadások tapasztalatában gyökerezett (Torfing 1999): a felsőoktatás domináns formája ellen lázadó diákok megpróbálták stratégiai szövetségre lépni a magasabb bérekért és jobb munkakörülményekért sztrájkoló munkásokkal – végül sikertelenül, mert nem sikerült közös referenciaponto(ka)t találni (Gilbert 2008). Laclau és Mouffe maguk által posztmarxistaként aposztrofált megközelítésében ezért a hegemonia nem az osztályérdek kifejeződése, hanem az egymástól eltérő identitású és érdekrendszerrel rendelkező társadalmi szereplők közös politikai identitásának megteremtésére, a széles(ebb) társadalmi elfogadottságot élvező politikai projektekre utal. A hegemonia tehát nem egy adott gondolatrendszer másokra való rákényszerítése, hanem különböző csoportok politikai interakciójából adódik (ld. Worsham–Olson 1999), mely interakció során a fenti csoportok identitása is átalakul. Ez persze nem történik súrlódásmentesen: a széles körben elfogadott és természetesnek vett (vagyis hegemonikus) jelentés konstrukciója szükségképpen maga után vonja, hogy marginalizálnak (vagy éppen teljességgel figyelmen kívül hagynak) egyes alternatív értelmezési és cselekvési módokat (Martin 2002). A hegemonia, illetve maga a hegemoniáért vívott küzdelem (*hegemonic struggle*) tehát mindig implikálja a hatalom és kizárás aspektusait.

A fentiek fényében jobban érthető, hogy hogyan jelenik meg a hegemonia a diskurzuselmélet absztrakt fogalmi rendszerében mint a társadalmi identitások megszilárdulásának általános elve (Martin 2002): eszerint minden identitás a társadalmi gyakorlatok és objektumok ideiglenesen rögzült viszonyrendszeréből, azok kifejeződéseként adódik. Ez a felfogás épít egyrészt Saussure strukturalista jelentéselméletére, mely egy szó jelentését nem annak pozitív tulajdonságához, hanem a többi nyelvi jelölőhöz való viszonyához, azoktól való különbözőségéhez köti; illetve Wittgenstein nyelvi játékokra vonatkozó elgondolására, mely szerint a dolgok mindig egy adott – bizonyos aktorok, szavak, tevékenységek és objektumok egymáshoz való viszonyai által alkotott – kontextusban nyernek jelentést.

A társadalmi gyakorlatok, tárgyak, normák, alanyiságok (*subjectivities*) fenti, ideiglenesen rögzült (hegemonikus) viszonyrendszerét nevezi Laclau és Mouffe diskurzusnak (illetve diszkurzív formációnak). Számukra tehát minden társadalmi identitás diskurzusban jön létre; „a társadalmi” (*the social*) diszkurzív térként tekintendő (Laclau–Mouffe 2001, x). Fontos itt hangsúlyozni, hogy Laclau és Mouffe a közbeszéd, illetve nyelvészet kontextusából kiragadva, komplex társadalmi jelenségek leírására használják a diskurzus fogalmát és azt

Wittgensteinnek a nyelv és cselekvés feloldhatatlan teljességére vonatkozó feltevésére építve értelmezik (Laclau–Mouffe 2001, 108.). Ezzel egyúttal explicit kritikát fogalmaznak meg a foucault-i diskurzusfogalommal¹⁴⁵ szemben (107.), mely szerintük nem kezeli konzisztensen a diszkurzív-nemdiszkurzív címkéket, illetve fenntartja a kettő közötti megkülönböztetést (ld. Müller 2008; Torfing 1999). Laclau és Mouffe tehát nem tagadják a materiális¹⁴⁶ valóságot, hanem azt feltételezik, hogy ez a valóság, illetve annak egyes elemei mint többé-kevésbé leülepedett és rögzült diskurzusok viszonyrendszerében értelmezhetőek. Vagy ahogy Torfing fogalmaz, a diskurzuselmélet szerint a diskurzus értelemadó horizont bármely jelentéssel bíró tárgy számára (Torfing 2005). E szemszögből bár korántsem kérdőjeleződik meg például a lakosság és a vállalatok adott agglomerációjának (emberi gondolattól független) jelensége, de a hangsúly arra kerül, hogy ennek jelentése, jelentősége (például mint piaci erők által kiváltott vagy intézményi-politikai eszközökkel befolyásolható-befolyásolandó folyamat) mindig egy adott diszkurzív mezőben formálódik. E ponton tetten érhető a heideggeri gondolat, miszerint az emberek mindig egy jelentésekkel teli világban „találják magukat” és az őket körülvevő világról csupán e számukra adott jelentéseken keresztül szerezhetnek ismereteket.

Laclau és Mouffe figyelme tehát alapvetően „a társadalmi” jelentésére fókuszál; érvelésük lényege, hogy az a nyelvi jelentésképződéssel analóg módon, a társadalmi praxisban formálódik, mégpedig az egyenértékűség, illetve a különbözőség logikája (*logics of equivalence* és *logics of difference*) mentén. Az egyenértékűség és különbözőség fogalmát Derrida azon meglátása ihlette, hogy a szavak jelentése nem rögzíthető egyszer s mindenkorra, hisz az mindig az adott szó többi szóhoz való, szükségszerűen dinamikus viszonyából adódik (ld. Krauss 2001). A nyelvi, illetve társadalmi gyakorlatok jelentésképződésének párhuzamba állítása érhető tetten abban is, ahogy a diskurzuselmélet Derrida nyomán feltételezi a diskurzusok alapvetően kontingens és strukturálisan eldönthetetlen (*structurally undecidable*) voltát (ld. Howarth 2010). Laclau és Mouffe (2001) szerint ahogyan sosem rögzíthető (transzcendentálisan) egy adott szó jelentése, hasonlóképpen a társadalom, illetve egy adott társadalmi gyakorlat sem tekinthető stabil, állandó jelentéssel bíró objektumnak. Mindez korántsem jelenti azonban, hogy Laclau és

---

¹⁴⁵ E diskurzusfogalom átalakult Foucault munkássága során: míg az ún. archeológiai korszakot kvázi-strukturalista diskurzusfelfogás jellemezte, a genealógiai korszakban Foucault figyelme egyre inkább arra irányult, hogy a hatalom és a diskurzus hogyan hozza létre egymást és hogy e diszkurzív hatalom hogyan szabályozza az emberi cselekvést. Mindazonáltal a diszkurzív-nemdiszkurzív megkülönböztetés pontos meghatározása a genealógiai korszakban sem foglalkoztatta (ld. Torfing 2005).

¹⁴⁶ Nash (2002) Laclau és Mouffe, illetve más posztmarxista szerzők kapcsán megjegyzi, hogy bár azok írásaiban a „materiális” jelző változatos és sokszor nem pontosan definiált jelentéstartalmakkal fordul elő, sokszor (implicite) mint az intézményesült performativitás, a rögzített diskurzus szinonimájaként jelenik meg. E tanulmány (egyéb megjegyzés hiányában) ezt az értelmezést követi.

Mouffe tagadják a jelentések időleges rögzülését, a társadalmi identitások, intézmények, struktúrák megszilárdulását; ellenkezőleg, elismerik ennek szükségességét. A (tágra értelmezett) struktúrák alapvetően instabil és hiányos voltának hangsúlyozása azonban kulcsfontosságú a „politikai” (*the political*) konceptualizálásához, mely nézetük szerint „a társadalmi ontológiája” (Laclau–Mouffe 2001, xiv). Ezzel arra utalnak, hogy a hegemónikus diskurzusok mindig bizonyos jelentéskapcsolatokat preferáló és azokat rögzítő – s ugyanakkor más lehetséges jelentéseket kizáró, ezért alapvetően *politikai* – döntések szövevényes hálóinak az eredményei. Ugyanakkor adott helyzetekben a hegemónikus diskurzusok nem tudnak magukban bizonyos eseményeket, folyamatokat tovább „elhelyezni” (Torfing 2005), más szóval új társadalmi folyamatok, trendek nyomán megkérdőjeleződnek a fix(nek hitt) diskurzusok. Ez utat nyit a társadalmi változásnak, vagyis a diskurzusok „kizökkenésének” (*dislocation*), a társadalmi jelentések feletti politikai küzdelemnek. A társadalmi változás e koncepciója a „meghasadt szubjektum” (*split subject*) ideájában gyökerezik: Laclau és Mouffe aktív szerepet tulajdonít a cselekvő egyéneknek. A szubjektum „meghasadt” volta a struktúrák hiányos, töredezett voltára vezethető vissza, de a szubjektum igyekszik ezen új alanyiség (*subjectivity*) kialakításával felülkerekedni és az újonnan formálódó társadalmi rendben a teljes identitást megteremteni¹⁴⁷ (Torfing 2004).

A diskurzuselmélet kritikája

A *Hegemony and Socialist Strategy* kiadását követő bő másfél évtizedben a talán legtöbbször visszatérő kritika a diskurzuselmélet materiális valóságfelfogására irányult, gyakran marxista irányultságú szerzők részéről. E szerzőket mindenekelőtt a társadalmi-téri egyenlőtlenségeket (újra)termelő folyamatok magyarázata, illetve megváltoztatása foglalkoztatta (foglalkoztatja)¹⁴⁸ és a posztmodern megközelítések szövegiségre való orientációja sokuk szerint eltéríti a figyelmet azon gyakorlatoktól, melyek révén hathatósan megkérdőjelezhetőek a fenti folyamatokat alakító hatalmi viszonyok (ld. pl. Martin 2001). Ami a konkrétan a diskurzuselmélettel szemben megfogalmazódott kritikát illeti, az egy „erősebb”, illetve egy „enyhébb” változatban jelent meg. Előbbinek ad hangot például Jessop (1990), aki szerint helytelen a diskurzus fogalmának Laclau és Mouffe általi kiterjesztése „a társadalmi” (*the social*) egészére. Elveti Jessop (1990) továbbá Laclau (1990) azon meglátását is, miszerint a társadalom nem létezik, illetve lehetetlen, és úgy véli, hogy Laclau és Mouffe „üres realisták”,

---

¹⁴⁷ Laclau és Mouffe a szubjektum e radikális koncepcióját később, a lacani pszichoanalitikából merítve dolgozzák ki, válaszul azon kritikákra, hogy a *Hegemony and Socialist Strategy* nem megfelelően konceptualizálta a szubjektumot (Torfing 1999).

¹⁴⁸ Ld. ehhez Czirfusz–Jelinek–Berki (2018).

mert azt állítják, hogy a való világ részei „nem teljesen meghatározottak addig, amíg nem konstituálódnak diszkurzívan valamilyen létezővé” (Jessop 1990, 298.). Hasonló kritikát fogalmaz meg a kritikai realista Roy Bhaskar is, amikor hangsúlyozza a diszkurzív-nemdiszkurzív különbségtétel fontosságát, mondván a globális felmelegedés hatása például nem függ az arról való emberi fogalomalkotástól (ld. Laclau–Bhaskar 1998).

E kritikai megjegyzések azonban a diskurzuselmélet félreértésén alapulnak, pontosabban abból adódtak, hogy a kritikusok saját – a fenti esetben kritikai realista – filozófiai feltevéseikből kiindulva bírálták a diskurzus fogalmának a sajátjuktól alapvetően eltérő ontológiában gyökerező értelmezését (ld. Varró 2015; Varró 2018). Amint arról szó volt, Laclau és Mouffe explicite kiemelik, hogy diskurzus(oka)t úgy tekintik mint a tágabban értelmezendő, nyelvi és nem nyelvi elemeket egyesítő társadalmi gyakorlatok rendszerét (Laclau 2004; Laclau–Mouffe 2001). A diskurzust tehát – többek között a kritikai realistáktól eltérően – nem nyelvhasználatként, hanem értelemadó ontológiai mezőként fogják fel. Arról, hogy mégsem a gyakorlat (*practice*) szó az elmélet kulcseleme, Laclau maga a következőt mondja: „a gyakorlat szó nagyon semleges [...] és amelyik fogalom nem segíti az emberek elköteleződését, az unalmas” (Laclau–Bhaskar 1998, 9). Diskurzuselméleti szemszögből tehát az a kijelentés hogy valami egy adott diskurzusban, illetve általa jön létre nem úgy értendő, hogy pusztán az arról való beszéddel bárki által létrehozható, hanem úgy, hogy azt mint társadalmi-téri jelenséget hatalmi viszonyokkal átszőtt és azok által intézményesen alakított beszéd- és cselekvésmódok hozzák létre. Laclau (1990) azon meglátása továbbá, hogy a társadalom nem létezik, valójában arra vonatkozik, hogy az nem létezik mint „végső”, rögzült, pozitív tartalommal rendelkező, koherens egész: ahogy a nyelvi jelentés a jelölők egymáshoz való, dinamikusan változó viszonyából adódik, úgy a társadalom is változó kapcsolatok, hatalmi harcok eredményeként alakul. Diskurzuselméleti fogalomhasználattal élve a társadalom „üres” vagy „lebegő jelölő” (*empty/floating signifier*), vagyis olyan tartalom nélküli vagy nagyon bizonytalan tartalmú jelölő, amely éppen e tulajdonsága révén a jelentés (rögzítése) körüli hegemóniáért vívott harc középpontjába kerül és e harc résztvevői azt különböző jelentésekkel igyekeznek „megtölteni”. Visszatérve a társadalom nemlétezésének kérdéskörére, Kiss találóan fogalmaz úgy, hogy „a jelentések bizonytalansága és többértelműsége mindig újra előáll és szétfeszíti a nyelvi rendszert, folyamatos újrakonstruálási szükségletet támasztva” és hasonlóképp a társadalom is „állandóan szétesik, újra kell alkotni” (Kiss 2014, 88.). Mint arról fentebb szó volt, a diskurzuselmélet fontos meglátása, hogy e premissza nélkül nem lenne elképzelhető a társadalmi változás.

Mindazonáltal a fenti félreértés annyiban nem meglepő, hogy az ontológia/episztemológia gyökeresen eltérő felfogása miatt a különböző filozófiai alapfeltevések – jelen esetben a kritikai realizmus, illetve a diskurzuselmélet – elkötelezettjei nem is tudják a másik megközelítését és a hozzátartozó fogalomrendszert elismerni anélkül, hogy azt alárendelnék saját filozófiai előfeltevéseiknek. Hozzájárul a félreértéshez továbbá a már említett tény, hogy a diskurzuselmélet a diskurzus fogalmát mintegy metaforikusan, azt mind a közbeszédben, mind a nyelvészeti terminológiától eltérően használja.

A diskurzuselmélet materiális valóságfelfogásával szemben enyhébb kritikát megfogalmazók legfőbb kivetnivalója, hogy a diskurzuselmélet koncepcionális eszköztára kevésbé alkalmas a társadalmi valóság intézményi strukturáltságának megragadására (Chouliaraki 2002). Vagy ahogy – a laclau és mouffe-i diskurzusfogalommal egyébként szimpatizáló – Mouzelis fogalmaz: el kell ismernünk, hogy „adott, konkrét tér-időben elhelyezkedő szubjektumok szemszögéből mindig vannak társadalmi megállapodások, melyekre könnyen hatást gyakorolhatnak cselekvéseikkel, és vannak olyanok, melyekre nem” (Mouzelis 1988, 113, illetve hasonló érvelésért ld. Chouliaraki–Fairclough 1999; Nash 2002). Valójában azonban a diskurzuselmélet a diskurzus, illetve a több diskurzus összekapcsolódására (*articulation*) utaló diszkurzív formáció (Torfing 1999, 301.) fogalmaival éppen a társadalmi jelentés strukturáltságát kívánja megragadni és Laclau (2001, 7) explicite is hangsúlyozza, hogy a társadalmi erőviszonyok egyenlőtlensége konstituálja a hegemonikus relációt.

Mindazonáltal igaz, hogy a *Hegemony and Socialist Strategy*, illetve főleg Laclau későbbi írásai kevés fogódzót nyújtanak a tekintetben, hogy a diskurzuselmélet hogyan alkalmazható a társadalomtudományos vizsgálódások során. Ez a magát „politikai ontológus”-ként jellemző Laclau-tól nem is elvárható, de – amint arról a következő fejezetben szó lesz – egyúttal magyarázza a diskurzuselmélet félreértését, illetve szélesebb körben valójában elmaradt fogad(tat)ását a térrel foglalkozó kutatók körében.

A diskurzuselmélet fogadtatása a térrel foglalkozó tudományokban

A diskurzuselméletnek a térrel foglalkozó tudományokban való fogadtatása kapcsán először is felmerül a kérdés, hogy beszélhetünk-e a diskurzuselemzés térfelfogásáról. Ennek kapcsán hasznos először röviden áttekinteni, hogy hogyan épültek be a diskurzuselmélet premisszái Doreen Massey, a kortárs társadalomföldrajz meghatározó alakjának munkájába. Massey-t Laclau és Mouffe nemesszencialista megközelítése, s főképp azon meglátása inspirálta, miszerint igazi politikáról – mint a különböző alternatívák közötti választás tényleges lehetőségéről – akkor beszélhetünk, ha a jövőt alapvetően nyitottnak, nem előre

determinálnak tételezzük (Massey 1999, 2005.). Ez egyenesen következik a diskurzuselmélet azon feltevéséből, hogy a jelentések bár hosszú távon rögzülhetnek és tartósan intézményekké merevedhetnek, alapvetően nem fixálódhatnak „örökre”. Massey ezt a nemesszencialista, a jelentést relacionálisan értelmező látásmódot teszi saját relacionális térfelfogása alapjává, melyet az alábbi három javaslatban foglal össze: 1) a tér relációk terméke; 2) a tér a plurális lehetőségek szférája; 3) mivel a relációk, melyek a teret termelik dinamikusan alakuló („még elvégzendő”) materiális gyakorlatokba ágyazottak, ezért mindig a „létrejövés” folyamatában vannak (*in the process of becoming*), tehát sosem befejezettek (Massey 1999, 2., illetve Massey, 2005). Összességében Massey Laclau és Mouffe munkáját továbbgondolva úgy érvel, hogy a politika lehetősége csak a nyitott, befejezetlen tér koncepciója mentén értelmezhető (Massey 1999, 4.).

Ugyanakkor Massey (1992) éles kritikát is megfogalmaz Laclau-val szemben, mivel Laclau nézőpontját úgy értelmezi, hogy Laclau számára „a tér a statikus birodalma. Itt, a tériség birodalmában nincs igazi időbeliség, és így lehetőség sem a politikára” (67). Massey számára ez a téri fordulat (*spatial turn*) üzenetének („a társadalmi is térileg konstruált”, 70) negligálása, Laclau azon állítása pedig, hogy a „politika és a tér egymásnak ellentmondó kifejezések” (Laclau-t idézi Massey, 1992, 66.) elfogadhatatlan módon passzív, politikamentes tényezővé fokozza le a teret.

Ahogy azonban többen rámutattak, Massey valójában félreértette Laclau-t (Marchart 1999; Glasze 2009). Laclau számára ugyanis a tér a (végső fixációt soha el nem érő) társadalmi, illetve társadalom szinonimája, a teresítés (*spatialization*) a jelentés (valójában elérhetetlen) végső rögzítésére irányuló hegemonikus törekvésekre utal, az idő pedig a kizökkenés kategóriájának, vagyis a jelentésrögzülések megszakításának felel meg (ld. Marchart, 1999). Ahogy Marchart (1999) megjegyzi, el kell tehát különíteni a politikát mint teresítést – mely éppen azért lehetséges, mert a fix struktúra értelmében vett tér lehetetlen –, és a politikait, mely a kizökkenés időbeli momentumára utal. Összességében a fentiek rámutatnak annak nehézségeire, hogy egy politikaelméleti, politikai ontológiai térfogalmat átültessünk a társadalomtudományokba – vagy ahogy Marchart (1999) fogalmaz, lehet, hogy a kritikai vagy posztmodern urbanizmus nyelvi játéka nem fordítható szó szerint a politikaelmélet nyelvi játékába és vissza.

Ez utóbbi felvetésre többféle válasz(kezdemény) született. Elsőként megemlítendő Mouffe pragmatikus nézőpontja, mely úgy tűnik nem is vesz tudomást e nehézségekről: ahogy Massey-t méltató tanulmányában kifejti, Massey felfogása lehetővé teszi, hogy a tériséget

mint a politikai elhivatottság mezőjeként tekintünk és az általa alkotott „hatalom-geometria” (*power-geometry*) fogalma rávilágít a hegemonikus diskurzusok téri jellegére (Mouffe 2013, 26.). Howarth (2006) ezzel szemben Laclau fenti térfogalmát továbbgondolva és Massey (illetve mások, többek között David Harvey) térkonceptiójának kritikáját megfogalmazva kísérel meg átfogóbb térelméleti kereteket felvázolni diskurzuselméleti alapokon. Howarth (2006) szerint a (társadalmi) tér „objektumok közötti strukturális szabályosságot eredményező törvényszerűség vagy rend, függetlenül attól, hogy ez az egymásutániség vagy egymásmellettség formáját ölti”, a teresítés pedig „egy esemény reprezentálásának vagy szimbolizálásának logikája azáltal, hogy annak alapvető kontingenciája egy ismétlődő struktúrára redukálódik” (Howarth 2006, 112.). Nézőpontja szerint a (fizikai) tér mindig mint adott társadalmi és politikai gyakorlatok részeként „számít” (*space matters*): „ha a társadalmi gyakorlatokat mint egymástól különböző elemek összekapcsolódásának (*articulation*) tekintjük, s ezen elemek egyike a fizikai tér, akkor [azt mondhatjuk, hogy] a társadalmi gyakorlatok a fizikai teret konkrét diskurzusokba és társadalmi világokba szövik” (Howarth 2006, 116.). A(z objektív) fizikai tér tehát a társadalmi tér része, és mint az utóbbi lehet vizsgálódás tárgya. Példaként itt Howarth azt említi, hogy az az állítás, hogy a nagy távolságok nehezítik a demokráciát és a társadalmi hálózatok kiépítését verifikálható, de csak a demokrácia korlátai és lehetőségei viszonylatában.

Összességében Howarth (2006) fent vázolt kísérlete, hogy a laclau-i térkonceptiót továbbfejlesztve, illetve Laclau massey-i interpretációjának kritikájaként explicit térfelfogást fogalmazzon meg egyértelműen a politikaelméleti síkon marad és nem kellőképpen „hozzáférhető” a térrel foglalkozó tudományok művelői számára. Zavarónak tűnhet továbbá, hogy a „különféle” terekre való utalásai nem eléggé átgondoltak és következetesek; a fenti összegzésben zárójelbe tett „fizikai”, illetve „objektív” például csupán többszöri olvasásra válik egyértelművé és nem világos, hogy a „tér számít” kijelentést miért csupán a fizikai térre vonatkoztatja.

Glasze (2009) („földrajzos” szemszögből megfogalmazott) álláspontja már némileg érthetőbb. E szerint a diskurzuselmélet fő hozadéka a térrel foglalkozó tudományok számára abban rejlik, hogy aláhúzza: „ahogy az identitások és jelentések rögzítésére való törekvés csak azért lehetséges és egyben elkerülhetetlen, mert az identitások és jelentések végső fixációja nem lehetséges, ezért teresítések (*Verräumlichungen*) is azért léteznek, mert a végső és abszolút fixáció lehetetlen. Mivel a terek sosem adóttak, hanem mindig konstituáltak, ezért *a terek mindig politikaiak*” (Glasze 2009, 216–217.). Ez tulajdonképpen egybecseng Massey

térszemléletével, de Glasze anélkül reflektál Laclau térfelfogására, hogy azt félreértene. Vélekedése szerint nem célszerű a laclau-i térfogalmat eredeti formájában a társadalomtudományokban használni, mert ha a társadalomföldrajz és a társadalomtudományok minden strukturálódást térnek neveznének, akkor „a tériség specifikus, az itt-ott megkülönböztetésében játszott társadalmi funkciója nem lehetne vizsgálható” (217). Glasze javaslata ezért az, hogy a diskurzuselméleti alapokra építő földrajzi, illetve társadalomtudományi kutatás a teret mindig kontingens, politikai jelenségként fogja fel, de „csak azon összekapcsolódásokat (*Artikulationen*) tekintse térkonstrukcióknak, melyek szimbolikus vagy anyagi módon megkülönböztetik az itt-et az ott-tól, például területi határmegvonás és régiók differenciálása, különböző léptékek képzése vagy a topologikus értelemben vett helykonstrukciók által” (ld. uo.). A következő fejezet Glasze (2009) ezen – a laclau-i térkonceptióval szembeni (tényleges és vélhető) idegenkedésre jól ráérző – álláspontjával összhangban rövid példákon keresztül szemlélteti, hogy milyen meglátásokhoz segíthet a diskurzuselmélet a térrel foglalkozó tudományos kutatásokban. Ehhez támaszkodik Laclau és Mouffe-nak az Essex-i Egyetemen alapított Ideológia és Diskurzus Program-ban¹⁴⁹ „kinevelt” tanítványai – többek között Jacob Torfing, David Howarth, Aletta Norval, Jason Glynos – munkájára is, akik az 1990-es évek végétől továbbgondolták és a társadalomtudományi kutatási gyakorlat számára hozzáférhetőbbé, illetve könnyebben alkalmazhatóvá tették a diskurzuselméletet (ld. pl. Howarth et al. 2000; Howarth–Torfing 2005; Glynos–Howarth 2007; Torfing 1999).

A diskurzuselmélet alkalmazási lehetőségei a térrel foglalkozó tudományokban

A diskurzuselmélet mindenekelőtt azon társadalmi konstrukcionista vizsgálódások számára nyújt koherens fogalmi apparátust, melyek arra a feltételezésre építenek, hogy egyes terek, téri gyakorlatok jelentése, jelentősége egy állandóan változó nyelvi-intézményi mezőben határozódik meg (újra). Például a „régió” vagy a „fejlődés” kifejezések mindig adott történelmi-földrajzi, s egyben nyelvi kontextusban (vagyis egy sor más, relevánsnak tartott kifejezés – például állam, kultúra, identitás, gazdaság, stb. – alkotta viszonyrendszerben) nyernek jelentést. Pontosabban, a jelentés mindig egyenértékűségi és különbözőségi viszonyok kifejeződéseként formálódik: a magyarországi regionalizálási vitákat (ld. pl. Faragó 2003; Varró 2004) eszerint interpretálhatjuk úgy, hogy a régió „fixxé” váló (hegemonikus) értelmezése (többek között) az „EU”–„fejlesztés”–„NUTS2”–„Strukturális Alapok” kifejezések mentén létrejövő egyenértékűségi lánc (*chain of equivalence*), illetve

---

¹⁴⁹ <https://www.essex.ac.uk/courses/pg00621/1/ma-ideology-and-discourse-analysis>

különösen a „megyé”-vel szembeni különbség alapján formálódott. Ugyanakkor a régió jelentése strukturálisan eldönthetetlen, hisz nem mondható meg, hogy a régió és a megye azonossági vagy különbségi relációban vannak; hasonlóképpen a társadalom, illetve egy adott társadalmi gyakorlat sem tekinthető egy stabil, állandó jelentéssel bíró objektumnak.

A fentiekén túl különösen a diskurzuselmélet azon meglátása kiemelendő, miszerint az egyenértékűségi és különbözőségi relációk, s egyúttal a diskurzusok „politikai eredete” (Torfing 1999, 90.) többnyire rejtett marad, de a „kizökkenés” momentumában felszínre kerül. A kelet-közép-európai kontextusban kézenfekvő példa erre az ún. rendszerváltás, illetve az annak nyomán a társadalomszervezés különböző alrendszerében – többek között a területpolitikában – végbemenő intézményi reformok. Az 1990-es évek parlamenti vitáit elemezve például nyomon követhető, hogy milyen konkrét politikai értékválasztások mentén intézményesült a nemzetállami területszervezés (ld. Fowler 2002). Fontos ehelyütt azonban hangsúlyozni, hogy a diskurzuselmélet nem csupán a hagyományosan politikainak tekintett szereplők – úgymint parlamenti vagy helyi önkormányzati képviselők – cselekedeteihez, döntéseihez köti az intézmények, gyakorlatok és terek politikai eredetét. Ehelyett arra mutat rá, hogy minden elgondolás politikai annyiban, amennyiben – még ha implicite is, de – adott értelmezések lehatárolását, adott gyakorlatok legitimálását vonja maga után más értelmezésekkel és gyakorlatokkal szemben (Daly 2008; Martin 2002). Politikai ebből a szempontból tehát például az a (nagy)városi térségekre irányuló szakpolitika kialakítására vonatkozó, *szakmai*(ként megfogalmazott) javaslat is, mely – többek között – a fenntartható, hatékony és egyenlő esélyeket nyújtó területhasználat elvének címszava alatt kimondja, hogy a barnamezős fejlesztések előnyben részesítendőek (a zöldmezős fejlesztésekkel szemben), illetve amely funkciómegosztást javasol az agglomerációkat alkotó települések között (vagyis azt, hogy a közszolgáltatások telepítése csak bizonyos településekre korlátozódjon) (ld. VÁTI 2009). Politikainak minősül továbbá a zöldmezős fejlesztéseket ellenző civil szervezetek érvelése vagy a „saját” településükön történő uszoda-beruházás mellett kiálló felszólása egy lakossági fórumon. A politikai (*the political*) tehát nem köthető adott helyekhez, hanem olyan folyamatként tekintendő, mely a társadalomban akárhol, különböző formában megmutatkozhat¹⁵⁰ (Dyrberg 1998).

Ami a „meghasadt szubjektum” gondolatát illeti, azt – visszatérve a rendszerváltás példájához – jól illusztrálja a különböző aktorok – politikusok úgymint „közemberek” helykeresése,

---

¹⁵⁰ Aláhúzendő itt, hogy ez nem azt jelenti, hogy minden politikai, hanem hogy társadalmi világunknak nincs olyan része, mely *elvileg* nem politizálható, illetve depolitizálható (ld. Daly 2008, 59–60.).

„helyezkedése” és konkrétan például regionális fejlesztési igazgatóként, pályázati projektmenedzserként vagy vállalkozóként való újradefiniálása. A diskurzuselmélet szubjektum-koncepciója egyúttal alkalmas láttatni például, hogy a különböző téri léptékekkel való identifikációk nem zéró-összegű játékot alkotnak: a diskurzuselmélet szerint ugyanis a szubjektum számára számtalan identifikációs pont létezik és a szubjektum a maga módján kezeli a sokszor potenciálisan ellentmondó, például nacionalista és europaizációs diskurzusok által „felkínált” identifikációs lehetőségek egymásmellettségét. Ahogy Torfing fogalmaz: „mindenki skizofrén egy kicsit” (Torfing 1999, 151). E skizofrenitással való megbirkózás egyben új tereket is létrehoz(hat). A határmenti együttműködés résztvevői például a kooperáció mindennapi gyakorlatában megpróbálják (többek között) helyi, nemzeti és szakmai identitásaikat, illetve a nemzeti és európai uniós politikák nyújtotta korlátokat és lehetőségeket összeegyeztetni a határmenti térség észlelt és megélt szükségleteivel. Eközben új módon értelmeznek nemzeti politikákat, egyszerre lazítva és megerősítve a nemzetállami határokat, egyúttal az együttműködés új, transznacionális terét (tereit) is alakítva (Varró 2016).

Glynos és Howarth (2007) munkája, mely a diskurzuselméletet mint ontológiát és mint olyan probléma-orientált megközelítést definiálja, mely a hegemonikus rendszerek és gyakorlatok újratermelését és átalakulását vizsgálja hasznos meglátásokkal szolgál konkrét térrel kapcsolatos kutatások számára (is). Glynos és Howarth hangsúlyozza, hogy „az ontológia nem tehető zárójelbe azon a címen, hogy pragmatikus koncepciókat dolgozzunk ki, melyekkel a politikát és a társadalmat vizsgáljuk és megváltoztatjuk” (Glynos–Howarth 2007, 108.), mert az ontológiai vizsgálódás irányítja a figyelmet bármely politikai elemzés előfeltevéseire. E ponton felelevenítik a heideggeri ontológiai-ontikus különbségtételt. Heidegger korai munkájában úgy érvel, hogy az ontikus vizsgálódás (*ontical inquiry*) fókuszában adott tárgyak állnak, míg az ontológiai vizsgálódás (*ontological inquiry*) e tárgyak és vizsgálatuk koncepcionális, illetve egzisztenciális lehetőségfeltételeire kérdez rá (ld. uo.). A kelet-közép-európai városok versenyképességét vizsgáló, a városokat versenyképességük alapján rangsorolni kívánó kutatás eszerint például az ontikus szinten marad. Ha a kutatás kérdésfelvetése azonban azokra az (implicit) előfeltevésekre irányul, mely alapján „Kelet-Közép-Európa”, „a város”, „a versenyképesség” mint vizsgálati objektumok és ezek („adekvát”) vizsgálati módja, illetve maga a létezésük meghatározódik, akkor ontológiai vizsgálódásról beszélünk. Egy ilyen ontológiai vizsgálódás mutat rá például azokra a hatalmi viszonyokkal átszőtt gyakorlatokra, melyek során a területi versenyképesség fokozása mint

„természetes” fejlesztési cél újratermelődik¹⁵¹ Ehelyütt érdemes visszautalni a már említett kritikára, miszerint a diskurzuselmélet kevésbé alkalmas a társadalmi valóság intézményi strukturáltságának megragadására (Chouliaraki 2002): a fentiek ugyanis rámutatnak, hogy a diskurzuselmélet – más posztstrukturalista gyökerű megközelítésekhez hasonlóan – a „létrejövés” (*becoming*), más szóval a (fixnek tűnő identitások, intézmények, struktúrák, *terek*) létezés(ének) lehetőségfeltételeire fókuszál.

Glynos és Howarth (2007) munkájának fő érdeme továbbá – a fenti, diskurzuselméletet „magyarázó” megjegyzéseken túl – hogy kísérletet tesznek egy olyan középszintű (*middle-range*) elméleti keret kidolgozására, mely a diskurzuselmélet ontológiai premisszáit ontikus vizsgálati kategóriákra fordítja. Ezen elméleti keret középpontjában a társadalmi gyakorlatok (illetve a gyakorlatok rendszerei, *regimes of practices*, ld. 135.) (nemesszencialista értelemben vett) működési logikájának (*logic*) három dimenziója áll. A gyakorlatok társadalmi logikája (*social logic*) a gyakorlatokat szabályozó rögzített jelentésekre, intézményesült megállapodásokra és szerepkörökre utal. Jó példa erre a magyar területfejlesztés NUTS2 régiós keretek közötti (egykori) rögzültsége, mely adott jelentéseken (például régió = NUTS2 régió) és szerteágazó jogszabályi-szervezeti alapokon (területfejlesztési törvények, regionális fejlesztési tanácsok és ügynökségek, stb.) nyugodott. Míg a társadalmi logika fogalma a gyakorlatok adott időben való jellemzését ragadja meg, a politikai logika (*political logic*) koncepciója a gyakorlatok dinamikus voltára, azok intézményesülési folyamatára, megkérdőjelezésére és átalakulására világít rá. A magyar regionalizáció példájánál maradva arra, hogy a régiók kialakítása hogyan vált lehetővé különböző (a közigazgatási modernizációra, uniós forrásszerzésre, gazdasági versenyképességre stb. vonatkozó) pragmatikus-politikai érvek „egymásra találásával” (ld. pl. Faragó 2003; Pálné Kovács 2013), illetve hogy felszámolásukat hogyan formálta többek között az újonnan fellépő „erős állam”-ot és a megye tradicionális mezo-szerepét hangsúlyozó diskurzus (Buzogány–Korkut 2013; Varró–Faragó 2016). Más szóval a politikai logika fogalma a diskurzusok kizökkenésének momentumára s egyben a társadalmi formációk határait mutat rá (Glynos–Howarth 2007). Harmadsorban Glynos és Howarth – továbbvive a diskurzuselméletbe beágyazott lacani pszichoanalitika gondolkörét – a fantazmatikus logikát (*fantasmatic logic*) különböztetik meg, mely a társadalmi gyakorlatoknak a szubjektum számára megjelenő vonzerejét, azoknak természetes-kívánatos voltát tápláló (s

---

¹⁵¹ Az ontikus és az ontológiai közti különbségtétel által ragadható meg a diskurzuselméletnek a hagyományos, illetve köznapi (ontikus) politika-értelmezéstől eltérő, fentebb tárgyalt felfogása is, mely a politikait ontológiai kategóriaként kezeli.

egyben azok esetleges és alapvetően politikai természetét elfedő) szimbolikus jelentéseket ragadják meg. Ez utóbbit jól illusztrálja, ahogy a magyar régióépítés a széles körben vágyott „európai felzárkózás” ígérését látszott beteljesíteni (ld. Varró 2008). A fenti három logika összekapcsolódásának vizsgálatával Glynos és Howarth (2007) szerint adott társadalmi gyakorlatok stabilizálódásának, illetve változásának kritikai magyarázatához jutunk.

Mindazonáltal a diskurzuselmélet térrel foglalkozó tudományokban való alkalmazása kapcsán számos kérdés is felmerül; ehelyütt egyet említek. A társadalomtudományokban kibontakozó ún. materiális fordulat fényében, mely nyomán megkérdőjeleződött a társadalmi és anyagi-materiális aktorok közti különbségtétel,¹⁵² kérdés például, hogy mennyire képes a diskurzuselmélet a világ anyagiságát¹⁵³ adekvát módon megragadni. Ennek kapcsán megjegyzendő, hogy Laclau és Mouffe (2001) explicite megerősítik, hogy a diskurzust nem merő mentális, hanem performatív, s egyúttal alapvetően materiális képződménynek tartják. Amint arról szó volt, utalnak a wittgensteini nyelvi játék koncepciójára, mely szerint a szavak jelentése a szó használata a nyelvben. Sőt, szó szerint idézik Wittgenstein *Filozófiai vizsgálódások*-ban hozott példáját arról, hogy az építőmester segédjének egyes építőelemekre vonatkozó utasításai – „kocka”, „oszlop”, „lap”, „gerenda” – hogyan nyernek értelmet az építkezés közös megegyezésen alapuló cselekvési gyakorlatában. Ahogy megjegyzik: „Evidens, hogy a tárgyak materiális tulajdonságai részei annak, amit Wittgenstein nyelvi játéknak nevez, és példája annak, amit mi diskurzusnak neveztünk” (Laclau–Mouffe 2001, 108). Ugyanakkor Bernans (1999) szerint van benne valami mélyen „wittgensteinietlen”, hogy a nyelvi játékokat (diskurzív vagy más) totalitásnak tekintsük, hisz Wittgenstein a játék metaforáját éppen azért használja, mert szerinte „lehetetlen *általánosságban* meghatározni, hogy az *összes* játék különböző elemei hogyan töltik be funkcióikat” (21–22.). Megjegyzi továbbá, hogy Laclau és Mouffe diskurzuselméletében semmi nem „tevődik meg” az egyenértékűségi és különbözőségi relációk rögzülésén kívül, s úgy tűnik, mintha azt sugallnák, csupán e relációk által megépülhet a fal.

A közelmúltban a diskurzuselméletnek a(z új materialista fordulat szerint értett) materialitás iránti „fogékonyságát” West (2011) vizsgálta kimerítően Glynos és Howarth fentebb tárgyalt, hármas logikára építő konceptuális keretére fókuszálva. West (2011) szerint bár a Glynos és Howarth által továbbgondolt diskurzuselmélet deklaráltan társadalmi gyakorlatokra, az

---

¹⁵² Ld. erről Fabók–Berki (2018).

¹⁵³ Ehelyütt érdemes visszautalni Nash (2002) Laclau és Mouffe diskurzuselméletének materializmusát elemző tanulmányára. Az itt tárgyalt materialista fordulat képviselőinél a „materiális” jelző bár sokszor szintén implicit módon, de másképp, mint a „tárgy”, „technológia” vagy „dolog” megfelelője szerepel (ld. Sørensen 2007).

azokban bekövetkezett változásokra összpontosít, végeredményben elsiklik afelett, hogy „mi történik e gyakorlatokban”. Ennek oka véleménye szerint az, hogy Glynos és Howarth – a politikai ontológiai primátusának feltételezéséből adódóan – „átnéznek” a mikroszintű identitások és gyakorlatok felett, mivel őket elsősorban az ilyen identitások és gyakorlatok kifejeződéseinek szabályszerűségei érdeklik. Más szóval, Glynos és Howarth perspektívájában előtérbe helyeződik a politikai magyarázat (*political explanation*), de ez rövidre zárja a gyakorlatok behatóbb vizsgálatát. West szerint azonban ez a hiányosság kiküszöbölhető, ha a diskurzuselmélet inspirálta vizsgálódások nem csupán arra korlátozódnak, hogy rámutassanak a struktúrák, jelentések nyílt megkérdőjeleződésére – mint ahogy az megtörtént a fentebb példaként hozott rendszerváltás esetében –, hanem ha jobban figyelembe veszik a társadalmi gyakorlatok „finomabb, helyhez kötött mikro-politikáját (és nempolitikáját)” (421.) mely során hegemónikus jelentések megerősítést nyernek, illetve ellenállásba ütköznek és meglazulnak. West Law és Mol materiális szemiotikájára támaszkodva hangsúlyozza, hogy a politikai nem csak nyelvi konstrukciókban rejlik, hanem a gyakorlatok anyagi-testi (*embodied*) dimenziójában, a valóság nem reflektált, „csendes”, mindennapi létrehozásában is. Összességében úgy véli, hogy ahhoz, hogy a diskurzuselmélet megvalósíthassa kritikai ambícióit a hegemónikus jelentések megkérdőjelezése terén, „sokkal tovább kell időznünk a társadalmi gyakorlatok empirikus világában” (429.). Hasonló következtetést fogalmaz meg Varró (2016) már említett, határmenti együttműködésről szóló tanulmánya, mely a diskurzuselmélet és a praxiselmélet (*practice theory*) ötvözését javasolja: míg a diskurzuselmélet rávilágít az együttműködés résztvevőinek nem reflektált döntéseinek (transznacionális) tereket alakító szerepére, a praxiselmélet segít felismerni azt is, hogy e terek formálódásában legalább annyi szerepe van az aktorok szituált interakciókban szerzett gyakorlottságának, például ahogy idővel „érik”, hogy a határon túli kolléga nem tudja kifejezni magát vagy nem ért egyet egy adott javaslattal. Végül megemlítendő, hogy mások éppen a gyakorlatok materialitását (jobban) fókuszba helyező megközelítésekkel kiindulva javasolják e megközelítések és a diskurzuselmélet összekapcsolását. Bittner et al. (2013) a „Palesztina krízistérkép” (*Palestine Crisis Map*) példáját feldolgozó tanulmányukban a web-alapú térképeket a cselekvőhálózat-elmélet (ANT) szemszögéből tekintve mint szubjektumok, gyakorlatok és anyagok (*materialities*) összerendeződéseit (*assemblage*) fogják fel és úgy érvelnek, hogy a diskurzuselmélet hasznos fogódzót adhat ahhoz, hogy figyelembe vegyünk a kizárás és küzdelem momentumait, melyek eredményeként egyes térképek létrejönnek.

A diskurzuselmélet mint módszertan

West fent idézett, a társadalmi gyakorlatok empirikus világában való elidőzésre vonatkozó javaslata végül elvezet a diskurzuselmélet inspirálta kutatások módszertanának kérdésköréhez. A diskurzuselmélet filozófiai premisszáival konzisztens kutatási stratégia és módszertan hiánya, illetve kiforratlansága az elmélet képviselői által is (f)elismert kritikus pont (volt) (Torfing 2005); Howarth (2005) egyenesen úgy fogalmaz, hogy „a módszertani kérdések mintha Csipkerózsika szerepét játszanák a diskurzuselméletben” (316). E deficit orvoslása azonban az elmélet képviselői szerint nem azt jelenti, hogy egy „mindenre jó” eszköztárat kell kifejleszteni; Torfing (1999, 292.) szerint a diskurzuselméletet alkalmazók „módszertani ezermesterek” kell, hogy maradjanak. Ahogy Howarth (2005) is kiemeli, a diskurzuselmélet képviselői számára a módszer nem semleges szabályrendszerek és technikák összessége, amelyet mechanikusan alkalmazhatunk bármely empirikus kutatásban, hanem a diskurzuselmélet ontológiájában gyökerező, s az adott vizsgálati közeghez kapcsolódó gyakorlat (*articulatory practice*).

Fontos kiemelni, hogy – egyes diskurzuselemzési módszerekkel szemben – e gyakorlat korántsem merül ki a szövegelemzésben. E félreértelmezést vélhetően táplálja magának a diskurzus koncepciójának félreértése, illetve az is, hogy egyes diskurzuselméletet alkalmazó szerzők nem egyszer maguk is elsősorban szövegelemzésre szorítkoznak (ld. pl. Glasze 2007; Glasze–Mattisek 2009). Derrida-i alapjaival („nincs semmi a szövegen kívül”) összhangban a diskurzuselmélet azonban minden adatot szövegnek tekint és éppen, hogy óva int a nyelvi redukcionizmustól (Howarth 2005). A diskurzuselmélet alkalmazása valójában egy tágabb „gyakorlathalmaz” – ideértve a releváns intézményi struktúrákat, hatalmi viszonyokat, fizikai objektumokat is – mélyinterjúkon, résztvevő megfigyelésen (is) alapuló értelmezése, „sűrű leírása” (*thick description*) (Howarth 2005). Az elemzés célja nem (csak) a nyelvhasználat tartalmára, intencionalitására irányul, hanem arra (is), hogy a társadalmi aktorok ön-, illetve saját praxisuk értelmezésének kutatói (tehát másodrendű) interpretációja (*second-order interpretation*) alapján ezeket az adott társadalmi közegükben magyarázza¹⁵⁴ (Howarth 2005; Müller 2010). Az elemzett gyakorlat(halmaz) „határa” előre nem definiálható objektív kritériumok szerint, hanem a kutató intuitív döntései alapján, azoknak a vizsgált jelenség szempontjából való relevanciája és jelentése megítélésével alakul (Howarth 2005). Ennek

---

¹⁵⁴ E hermeneutikai szemléletet illetően van hasonlóság a diskurzuselmélet és a Foucault-inspirálta diskurzuselemzés között. Míg azonban utóbbi a társadalmat szervező diskurzusok működésének szabályszerűségét kívánja feltárni (ld. ezt például a „nonprofit diskurzus” példáján Glózer 2007 aprófalvas kutatásában), addig utóbbi kimondottan a diskurzív gyakorlatok változására, illetve stabilizálódására, azok alapvetően politikai természetére fókuszál (Glynos et al., 2009).

kapcsán a kutatás érvényességét – akár csak más kvalitatív elemzéseknél – a trianguláció (különösen a személyi trianguláció, illetve az adatok triangulációja, ld. Sántha, 2017) segíthet biztosítani. Azzal együtt, hogy a diskurzus elemzés korántsem zárja ki a kvantitatív módszerek alkalmazását (ezek eredményeit azonban mindig kvalitatív módszerek segítségével tartja szükségesnek mélyíteni, ld. Howarth, 2005), illetve hangsúlyozza a konzisztencia, a folyamatos (ön)reflexió és a módszertani transzparencia fontosságát (uo.), különösen a pozitivistikus meggyőződésű kutatók vélhetően (továbbra is) szkeptikusan viszonyulnak hozzá és szubjektívnek, relativistának tartják. E szkepticizmus azonban megint csak abból adódik, hogy kutatók saját ontológiai feltevéseik alapján értékelnek egy alapvetően eltérő premisszában gyökerező módszertani megközelítést (mely jelen esetben a kutatót nem tudja a vizsgálati közegen kívüli, semleges megfigyelőnek tekinteni, hanem azt egy, magát „eleve” jelentésekkel teli világban „találó” szubjektumnak veszi, ld. Howarth 2005).

A diskurzuselméleti megközelítés hozadéka a tértudományok számára – záró gondolatok

Az ismert geográfus Derek Gregory egy interjúban a következőképp fogalmaz a diskurzuselmélet, illetve annak fő teoretikusa kapcsán: „Nem értem, hogy miért vesszük komolyan olyan embereknek a térről, a tériségről való véleményét, akik sosem próbálták konceptualizálni e fogalmakat; Laclau irreleváns mellékvágány” (ld. Elden et al. 2011, 326.). Gregory sarkos véleménye érthető, hisz amint arról fentebb szó volt, Laclau-t (illetve Mouffett) nem érdekli (érdekelte) a tér teorizálása – legalábbis nem a térelméletben, társadalomföldrajzban megszokott módon. Ehhez kapcsolódva a diskurzuselmélettel szembeni érdektelenség (illetve az elmélet ismeretlensége) a térrel foglalkozó tudományokban jórészt vélhetőleg annak is betudható, hogy a diskurzuselmélet tulajdonképpen (bár implicite) a földrajz és más, „a” térrel foglalkozó tudományok (részleges) önállóságát, többi társadalomtudománytól való különbözőségét vonja kétségbe azáltal, hogy megkérdőjelezi „a” tér és „a” téri mint kutatási tárgy és dimenzió (meg)létét. Hisz a diskurzuselméleti ontológia szigorúan véve azt jelenti, hogy a térrel kapcsolatos kutatások a tudományos kontextuson kívül, a köznapi-társadalmi életben térként, térként aposztrofált – de a diskurzuselmélet számára „legfeljebb” ontikus kategóriaként elkülönülő – jelenségekre, kapcsolatrendszerekre, mindenekelőtt azok lehetőségfeltételeire fókuszálnak. Ez a földrajz és a térrel foglalkozó tudományok megkülönböztető érdeklődési-érdekeltségi körét kétségbe vonó szemlélet – bár az nem új és nemcsak a diskurzuselmélet, hanem valójában minden nemesszencialista, nemrepresentációs (*nonrepresentationalist*) megközelítés sajátja (ld. Zierhofer 2002) – érthető módon nem segíti a diskurzuselmélet népszerűsítését a fenti tudományterületek művelői körében.

A filozófiai-elméleti kérdés, hogy pontosan hogyan verhető híd a tér mint a struktúra ontológiai felfogása és a konkrét terekre vonatkozó ontikus térkategóriák között (ld. Marchart 1999 és Howarth 2006 fentebb hivatkozott írásait) kétségtelenül továbbra is releváns marad. E kérdés (kielégítőbb) megválaszolásáig azonban a diskurzuselmélet hasznos inspirációs forrásként és konceptuális-módszertani eszköztárként szolgálhat a térrel terekkel foglalkozó tudományos kutatásokhoz. Ezt támasztja alá nemcsak Doreen Massey több írása, hanem számos empirikusan is megalapozott elemzés – például arról, hogy Európa és az „európaiság” jelentése, az azzal való azonosulás hogyan konstituálódik szituált gyakorlatokban (Müller 2008b), hogy a városmarketing hogyan legitimálódott a neoliberais városi kormányzás részeként (Mattisek 2008), vagy hogy politikai-ideológiai küzdelmek hogyan

manifesztálódnak a városi térben (Palonen 2008). A közelmúltbeli irodalomban találunk továbbá diskurzuselemzés inspirálta tanulmányt például arról is, hogy a területfejlesztés adott elgondolása, szervezési módjai hogyan válnak dominánssá vagy hogyan változnak (ld. pl. Varró–Faragó 2016), vagy arról, hogy hogyan jön létre a tájépítészeti megoldások különböző érintettek (*stakeholders*) általi interpretációja (Raaphorst 2018).

Összességében a diskurzuselmélet szemszögéből a terek mindig hatalmi viszonyok által befolyásolt, szituált (emberi) gyakorlatokban értelmet nyerő és sosem véglegesen rögzült performatív képződmények. A térrel foglalkozó tudományok (illetve a diskurzuselmélet meglátásai szerint helyesebben: a *terekkel* foglalkozó tudományok) számára a diskurzuselmélet egyik legfőbb hozadéka, hogy tudatosítja: bár a környezetünket alkotó intézményes kereteket, társadalmi jelentéseket – például, hogy a helyi gazdaságfejlesztés célja a versenyképesség fejlesztése, vagy hogy a fejlesztési stratégiák uniós iránymutatásokat kell, hogy kövessenek – adottnak, természetesnek vesszük, nem feledhetjük, hogy ezek alternatív cselekvési és értelmezési módokat – előbbi esetben környezetvédelmi, szociális célokat jobban érvényesítő politikákat, utóbbi esetben a helyi adottságokat jobban figyelembe vevő stratégiaalkotást – kizáró hegemónikus jelentés-összekapcsol(ód)ások eredményei. A diskurzuselmélet ekképp mindenekelőtt az olyan, kritikai szemléletű reflexióhoz szolgáltat jó alapokat, melynek célja, hogy rámutasson a rögzült, térre vonatkozó jelentések és téri gyakorlatok alapvetően *politikai* voltára: azok esetlegességére, arra, hogy azok mely jelentések kizárásán, negligálásán alapulnak, illetve hogy a kizárás momentumai mely erőviszonyokban gyökereznek.

Irodalom

- BERNANS, D. (1999): Historical materialism and ordinary language: Grammatical peculiarities of the class struggle ‘language game’. *Rethinking Marxism*, vol. 11. no. 2. 18–37. Forrás: <https://doi.org/10.1080/08935699908685576> (A letöltés dátuma: 2018. 05. 22.)
- BITTNER, C. – GLASZE, G. – TURK, C. (2013): Tracing contingencies: analyzing the political in assemblages of web 2.0 cartographies. *GeoJournal*, vol. 78. no. 6. 935–948. Forrás: <https://doi.org/10.1007/s10708-013-9488-8> (A letöltés dátuma: 2018. 05. 22.)
- BUZOGÁNY, A. – KORKUT, U. (2013): Administrative reform and regional development discourses in Hungary. Europeanisation going NUTS? *Europe-Asia Studies*, vol. 65. no. 8. 1555–1577. Forrás: <https://doi.org/10.1080/09668136.2013.833015> (A letöltés dátuma: 2018. 05. 22.)
- CHOULIARAKI, L. (2002): The ‘contingency of universality’: some thoughts on discourse and realism. *Social Semiotics*, vol. 12. no. 1. 83–114. Forrás: <https://doi.org/10.1080/10350330220130386> (A letöltés dátuma: 2018. 05. 22.)

- CHOULIARAKI, L. – Fairclough, N. (1999): *Discourse in late modernity. Rethinking Critical Discourse Analysis*. Edinburgh, Edinburgh University Press.
- CZIRFUSZ M. – JELINEK CS. – BERKI M. (2018): Tér a marxista elméletekben. In FARAGÓ L. szerk.: *Kortárs térelméletek kelet-közép-európai kontextusban*. Budapest, Dialóg Campus. [oldalak](#).
- DALY, G. (2008): Ology Schmolgy: A Post-structuralist Approach. *Politics*, vol. 28. no. 1. 57–60. Forrás: <https://doi.org/10.1111/j.1467-9256.2007.00311.x> (A letöltés dátuma: 2018. 05. 22.)
- DYRBERG, T. B. (1998): Diskursanalyse als postmoderne politische Theorie. In MARCHART, O. szerk.: *Das Undarstellbare der Politik. Zur Hegemonietheorie Ernesto Laclaus*. Wien, Turia+Kant, 23–51.
- ELDEN, S. – GREGORY, D. – SEVILLA-BUITRAGO, A. (2011): Spaces of the past, histories of the present: an interview with Stuart Elden and Derek Gregory. *ACME: An International E-Journal for Critical Geographies*, vol. 10. no. 2. 313–339. Forrás: <https://www.acme-journal.org/index.php/acme/article/view/900> (A letöltés dátuma: 2018. 05. 22.)
- FABÓK M. – BERKI M. (2018): Relacionális-materiális térelméletek. A reprezentáción túl, szövevények hálójában. In FARAGÓ L. szerk.: *Kortárs térelméletek kelet-közép-európai kontextusban*. Budapest, Dialóg Campus. [oldalak](#)
- FARAGÓ L. (2003): A regionalizmus hajtóerői Magyarországon. *Tér és Társadalom*, 18. évf. 3. sz. 1–23. Forrás: doi: <https://doi.org/10.17649/TET.18.3.955>. (A letöltés dátuma: 2018. 05. 22.)
- FARAGÓ L. (2010): Minden régió „politikai”! In BENKŐ P. szerk.: *Politikai régió – régiópolitika*. Budapest, Deák Kiadó. 46–54.
- FARAGÓ L. (2013): Térelméleti alapvetések konstruktivista ismeretelméleti megközelítésben. *Tér és Társadalom*, 27. évf. 4. sz. 3–29. Forrás: doi: <https://doi.org/10.17649/TET.27.4.2528>. (A letöltés dátuma: 2018. 05. 22.)
- FOWLER, B. (2002): Hungary: patterns of political conflict over territorial-administrative reform. *Regional and Federal Studies*, vol. 12. no. 2. pp. 15–40. Forrás: <https://doi.org/10.1080/714004739> (A letöltés dátuma: 2018. 05. 22.)
- GILBERT, J. (2008): *Anti-capitalism and culture: Radical theory and popular politics*. Oxford, Berg.
- GLASZE, G. (2007): The discursive constitution of a worldspanning region and the role of empty signifiers: The case of Francophonía. *Geopolitics*, vol. 12. no. 4. 656–679. Forrás: <https://doi.org/10.1080/14650040701546103> (A letöltés dátuma: 2018. 05. 22.)
- GLASZE, G. (2009): Der Raumbegriff bei Laclau – auf dem Weg zu einem politischen Konzept von Räumen. In GLASZE, G. – MATTISSEK, A. szerk.: *Handbuch Diskurs und Raum. Theorien und Methoden für die Humangeographie sowie die sozial- und kulturwissenschaftliche Raumforschung*. Bielefeld, transcript Verlag. 213–218.
- GLASZE, G. – MATTISSEK, A. (2009): Die Hegemonie- und Diskurstheorie von Laclau und Mouffe. In GLASZE, G. – MATTISSEK, A. szerk.: *Handbuch Diskurs und Raum: Theorien und Methoden für die Humangeographie sowie für die sozial- und kulturwissenschaftliche Raumforschung*. Bielefeld, transcript Verlag. 11–59.

- GLÓZER R. (2007): Diskurzuselemzés. In KOVÁCS É. szerk.: *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Pécs, Néprajzi Múzeum – PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék. 360–372.
- GLYNOS, J., HOWARTH, D. (2007): *Logics of critical explanation in social and political theory*. Abingdon, Routledge.
- GLYNOS, J. et al. (2009): *Discourse analysis: Varieties and methods*. ESRC National Centre for Research Methods Review paper. Forrás: http://eprints.ncrm.ac.uk/796/1/discourse_analysis_NCRM_014.pdf (A letöltés dátuma: 2018. 05. 22.)
- HOWARTH, D. (2005): Applying discourse theory: The method of articulation. In HOWARTH, D. – TORFING, J. szerk.: *Discourse theory in European politics: identity, policy and governance*. Basingstoke, Palgrave Macmillan. 316–349.
- HOWARTH, D. (2006): Space, subjectivity, and politics. *Alternatives: Global, local, political*, vol. 31. no 2. 105–134. Forrás: <https://doi.org/10.1177/030437540603100201> (A letöltés dátuma: 2018. 05. 22.)
- HOWARTH, D. (2010): Power, discourse, and policy: articulating a hegemony approach to critical policy studies. *Critical Policy Studies*, vol. 3. no. 3-4. 309–335. Forrás: <https://doi.org/10.1080/19460171003619725> (A letöltés dátuma: 2018. 05. 22.)
- HOWARTH, D. – NORVAL, A. J. – STAVRAKAKIS, Z. (2000) szerk.: *Discourse theory and political analysis*. Manchester, Manchester University Press.
- HOWARTH, D. – TORFING, J. (eds) (2005): *Discourse theory in European politics: identity, policy and governance*. Basingstoke, Palgrave Macmillan.
- JACOBS, K. (2006): Discourse analysis and its utility for urban policy research. *Urban Policy and Research*, vol. 24. no. 1. 39–52. Forrás: <https://eprints.utas.edu.au/2134/2/Keith1.pdf> (A letöltés dátuma: 2018. 05. 22.)
- JESSOP, B. (1990): *State theory: Putting the capitalist state in its place*. Cambridge, Polity Press.
- JØRGENSEN, M. W. – PHILLIPS, L.J. (2002): *Discourse analysis as theory and method*. London, Sage.
- KISS V. (2014): A politika logikái. Ernesto Laclau és az ideológiakritika reorganizációja. *Politikatudományi Szemle*, 23. évf. 1. sz., 77–101. Forrás: http://epa.oszk.hu/02500/02565/00077/pdf/EPA02565_poltud_szemle_2014_01_077-101.pdf (A letöltés dátuma: 2018. 05. 22.)
- KISS V. (2014b): Marx újratöltve: hegemoniaelmélet a Kommunista kiáltványban. *Századvég*, 19. évf. 71. sz., 45–70. Forrás: <http://www.kissviktor.hu/wp-content/uploads/2013/05/Sz%C3%A1zadv%C3%A9g20141-Kiss-Viktor-45-73.pdf> (A letöltés dátuma: 2018. 05. 22.)
- KRAUSS, D. (2001): *Die Politik der Dekonstruktion. Politische und ethische Konzepte im Werk von Jacques Derrida*. Frankfurt a. M., Campus Verlag.
- LACLAU, E. (1990): *New Reflections on the Revolution of Our Time*. London, Verso.
- LACLAU, E. (2001): Democracy and the question of power. *Constellations*, vol. 8. no. 1. 3–14. Forrás: <https://doi.org/10.1111/1467-8675.00212> (A letöltés dátuma: 2018. 05. 22.)

- LACLAU, E. (2004): Glimpsing the future. In CRITCHLEY, S. – MARCHART, O. szerk.: *Laclau: A Critical Reader*. London, Routledge. 279–328.
- LACLAU, E. and BHASKAR, R. 1998: Discourse theory vs critical realism. *Alethia*, vol. 1. no. 2., 9–14. Forrás: <https://doi.org/10.1558/aleth.v1i2.9> (A letöltés dátuma: 2018. 05. 23.)
- LACLAU, E. – MOUFFE, C. (1987): Post-Marxism without apologies. *New Left Review*, 166., 79–106.
- LACLAU, E. – MOUFFE, C. (2001): *Hegemony and socialist strategy: towards a radical democratic politics*. London, Verso.
- LEES, L. (2004): Urban geography: discourse analysis and urban research. *Progress in Human Geography*, vol. 28. no.1. 101–107. Forrás: <https://doi.org/10.1191/0309132504ph473pr> (A letöltés dátuma: 2018. 05. 23.)
- MARCHART, O. (1999) Art, Space and the Public Sphere(s). Some basic observations on the difficult relation of public art, urbanism and political theory. In LECHNER, A. – MAIER, P. szerk.: *stadtmotiv*. Bécs, Selene. <http://eipcp.net/transversal/0102/marchart/en> (A letöltés dátuma: 2018. 05. 23.)
- MARTIN, R. (2001): Geography and public policy: the case of the missing agenda. *Progress in Human Geography*, vol. 25. no. 2., 189–210. Forrás: <https://doi.org/10.1191/030913201678580476> (A letöltés dátuma: 2018. 05. 23.)
- MARTIN, J. (2002): The political logic of discourse: a neo-Gramscian view. *History of European Ideas*, vol. 28. no. 1. 21–31. Forrás: [https://doi.org/10.1016/S0191-6599\(02\)00004-9](https://doi.org/10.1016/S0191-6599(02)00004-9) (A letöltés dátuma: 2018. 05. 30.)
- MASSEY, D. (1992): Politics and space/time. *New Left Review* I/196, November–December, 65–84.
- MASSEY, D. (1999): Philosophy and politics of spatiality: some considerations. The Hettner-Lecture in Human Geography. *Geographische Zeitschrift*, vol. 87. no. 1. 1–12. Forrás: www.jstor.org/stable/2781882 (A letöltés dátuma: 2018. 05. 30.)
- MASSEY, D. (2005): *For space*. London, Sage.
- MATTISSEK, A. (2008): *Die neoliberale Stadt. Diskursive Repräsentationen im Stadtmarketing deutscher Großstädte*. Bielefeld, transcript Verlag.
- MATTISSEK, A. – REUBER, P. (2004): Die Diskursanalyse als Methode in der Geographie – Ansätze und Potentiale. *Geographische Zeitschrift*, vol. 92. no. 4. 227–242. Forrás: <http://www.jstor.org/stable/27819023> (A letöltés dátuma: 2018. 05. 30.)
- MOUFFE, C. (2013): Space, hegemony and radical critique. In FEATHERSTONE, D. – PAINTER, J. szerk.: *Spatial politics: Essays for Doreen Massey*. Oxford, Wiley-Blackwell. 21–31.
- MÜLLER, M. (2008): Reconsidering the concept of discourse in the field of critical geopolitics: towards discourse as language and practice. *Political Geography*, vol. 27. no. 3. 322–338. Forrás: <https://doi.org/10.1016/j.polgeo.2007.12.003> (A letöltés dátuma: 2018. 06. 02.)
- MÜLLER, M. (2008b) Situating identities: Enacting and studying Europe at a Russian elite university. *Millennium: Journal of International Studies*, vol. 37. no.1. 3–25. Forrás: <https://doi.org/10.1177/0305829808093728> (A letöltés dátuma: 2018. 06. 02.)

- MÜLLER, M. (2010): Doing discourse analysis in Critical Geopolitics. *L'Espace Politique – online journal of political geography and geopolitics*. 2010-3 Forrás: <https://journals.openedition.org/espacepolitique/1743> (A letöltés dátuma: 2018. 06. 02.)
- MOUZELIS, N. (1988): Marxism or post-Marxism? *New Left Review* I/167, 107–123.
- NASH, K. (2002): Thinking political sociology: beyond the limits of post-Marxism. *History of the Human Sciences*, vol. 15., no. 4. 97–114. Forrás: <https://doi.org/10.1177/0952695102015004821> (A letöltés dátuma: 2018. 06. 02.)
- PALONEN, E. (2008): The city-text in post-communist Budapest: street names, memorials, and the politics of commemoration. *GeoJournal*, vol. 73. no. 3. 219–230. Forrás: <https://doi.org/10.1007/s10708-008-9204-2> (A letöltés dátuma: 2018. 06. 02.)
- PÁLNÉ KOVÁCS I. (2013): The Transdanubian Research Institute: A centre in the “periphery”. In PÁLNÉ KOVÁCS I. – SCOTT, J. – GÁL Z. szerk.: *Territorial cohesion in Europe. For the 70th anniversary of the Transdanubian Research Institute*. Pécs, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences. 12–25.
- RAAPHORST, K. (2018): Knowing your audience: the contingency of landscape design interpretations. *Journal of Urban Design* (online first). Forrás: <https://doi.org/10.1080/13574809.2018.1426986> (A letöltés dátuma: 2018. 06. 02.)
- RICHARDSON, T. – JENSEN, O. B. (2003): Linking discourse and space: Towards a cultural sociology of space in analysing spatial policy discourses. *Urban Studies*, vol. 40. no. 1., 7–22. Forrás: <https://doi.org/10.1080/00420980220080131> (A letöltés dátuma: 2018. 06. 02.)
- RYDIN, Y. (2005): Geographical knowledge and policy: the positive contribution of discourse studies. *Area*, vol. 37. no. 1., 73–78. Forrás: <https://doi.org/10.1111/j.1475-4762.2005.00604.x> (A letöltés dátuma: 2018. 06. 02.)
- SÁNTHA K. (2017): A trianguláció-tipológiák és a MAXQDA kapcsolata a kvalitatív vizsgálatban. *Vezetéstudomány/ Budapest Management Review*, 49. évsz. 12. sz. 33–40. Forrás: <https://doi.org/10.14267/VEZTUD.2017.12.04> (A letöltés dátuma: 2018. 06. 02.)
- SHARP, L. – RICHARDSON, T. (2001): Reflections on Foucauldian discourse analysis in planning and environmental policy research. *Journal of Environmental Policy & Planning*, vol. 3. no. 3., 193–209. Forrás: <https://doi.org/10.1002/jep.88> (A letöltés dátuma: 2018. 06. 02.)
- SØRENSEN, E. (2007): The time of materiality. *Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research*, vol. 8. no. 1. Forrás: <http://www.qualitative-research.net/index.php/fqs/article/view/207/457> (A letöltés dátuma: 2018. 06. 02.)
- SZÜCS Z. G. (2008): *A diszkurzív politikatudomány mint politikai diskurzustörténet. Tudomány szemléleti és módszertani esszé*. Műhelytanulmányok 2. Digitális archívum. Miskolc, Miskolci Egyetem Politikatudományi Intézet. Forrás: <http://mek.oszk.hu/06200/06225/06225.pdf> (A letöltés dátuma: 2018. 06. 02.)
- TORFING, J. (2004): Diskurzuselemzés és a Laclau–Mouffe-féle posztstrukturalizmus. *Politikatudományi Szemle*, 13. évf. 4. sz. 149–153. Forrás: http://epa.oszk.hu/02500/02565/00042/pdf/EPA02565_poltud_szemle_2004_4_149-153.pdf (A letöltés dátuma: 2018. 06. 02.)

- TORFING, J. (2005): Discourse theory, achievements, arguments and challenges. In HOWARTH, D. – TORFING, J. szerk.: *Discourse theory in European politics: identity, policy and governance*. New York, Palgrave. 1–28.
- TOWNSEND, J. (2004): Laclau and Mouffe's hegemonic project: The story so far. *Political Studies*, vol. 52. no. 2. 269–288. Forrás: <https://doi.org/10.1111/j.1467-9248.2004.00479.x> (A letöltés dátuma: 2018. 06. 02.)
- VARRÓ K. (2004): A régió mint diszkurzív termék. *Tér és Társadalom*, 18. évf. 1. sz., 73–91. Forrás: http://epa.oszk.hu/02200/02251/00015/pdf/EPA02251_Ter_es_tarsadalom1861.pdf.
- VARRÓ K. (2008): Changing narratives on EU multi-level space in a globalizing era: How Hungary as a national space became part of the story. *European Planning Studies*, vol. 16. no. 7., 955–969. Forrás: <https://doi.org/10.1080/09654310802163751> (A letöltés dátuma: 2018. 06. 02.)
- VARRÓ K. (2015): Making (more) sense of political-economic geographies of continuity and change: Dialoguing across ontological divides. *Progress in Human Geography*, vol. 39. no. 1., 26–46. Forrás: <https://doi.org/10.1177/0309132514521480> (A letöltés dátuma: 2018. 06. 02.)
- VARRÓ K. (2016): Recognising the emerging transnational spaces and subjectivities of cross-border cooperation: Towards a research agenda. *Geopolitics*, vol. 21. no.1. 171–194. Forrás: <https://doi.org/10.1080/14650045.2015.1094462> (A letöltés dátuma: 2018. 06. 02.)
- VARRÓ K. (2018): Divergens térfelfogások a tértudományokban – hogyan tovább? *Tér és Társadalom*, 32. évf. 2. sz. 21–40. Forrás: <https://doi.org/10.17649/TET.32.2.3021>. (A letöltés dátuma: 2018. 06. 06.)
- VARRÓ K., FARAGÓ L. (2016): The politics of spatial policy and governance in post-1990 Hungary: the interplay between European and national discourses of space. *European Planning Studies*, vol. 24. no. 1. 39–60. Forrás: <https://doi.org/10.1080/09654313.2015.1066760> (A letöltés dátuma: 2018. 06. 02.)
- VÁTI (2009): *Koordinálatlan városnövekedés az együtt tervezhető térségekben: a települések lehetséges tervezési válaszai*. Kutatási jelentés. Budapest, VÁTI Területi Tervezési és Értékelési Igazgatóság, Nemzetközi Területpolitikai és Urbanisztikai Iroda. Forrás: www.terport.hu/webfm_send/3991/1 (A letöltés dátuma: 2018. 06. 02.)
- WENMAN, M. A. (2003): Laclau or Mouffe? Splitting the difference. *Philosophy and Social Criticism*, vol. 29. no. 5., 581–606. Forrás: <https://doi.org/10.1177/01914537030295005> (A letöltés dátuma: 2018. 06. 02.)
- WEST, K. (2011): Articulating discursive and materialist conceptions of practice in the logics approach to critical policy analysis. *Critical Policy Studies*, vol. 5. no. 4., 414–433. Forrás: <https://doi.org/10.1080/19460171.2011.628033> (A letöltés dátuma: 2018. 06. 02.)
- WILLMOTT, H. (2005): Theorizing contemporary control: Some post-structuralist responses to some critical realist questions. *Organization*, vol. 12. no. 5., 747–780. Forrás: <https://doi.org/10.1177/1350508405055947> (A letöltés dátuma: 2018. 06. 02.)
- WORSHAM, L. – OLSON, G. A. (1999): Hegemony and the future of democracy: Ernesto Laclau's Political Philosophy, *JAC*, vol. 19. no. 1., 1–34. Forrás: <http://www.jstor.org/stable/20866219> (A letöltés dátuma: 2018. 06. 02.)

ZIERHOFER, W. (2002): Speech acts and space(s): language pragmatics and the discursive constitution of the social. *Environment and Planning A*, vol. 34. no. 8., 1355– 1372.
Forrás: <https://doi.org/10.1068/a34198> (A letöltés dátuma: 2018. 06. 02.)

13. A tér és a hatalom anti-esszencialista koncepciója: Foucault és a neomarxista, posztstrukturalista kritikák

EGYED ILDIKÓ

Bevezetés

Az objektivista, szcientista, a makroszintű dominancia-függőség viszonyokra, a társadalmi alrendszerek működésének objektív törvényszerűségeire fókuszáló strukturalista paradigma népszerűsége a francia társadalomtudományos miliőben az 1968-as diáklázadásokat követően lehanyaglott (nem a struktúrák vonulnak le az utcára tüntetni...), megnyitva az utat az antiesszencialista, a mindennapos cselekvést és a praxist előtérbe helyező posztmodern és posztstrukturalista irányzatok számára. Foucault itt bemutatott, a tudás, hatalom és az individuum antiesszencialista szemléletét tükröző kritikái nem holisztikus, elméleti jellegűek, tárgyukat nem az adott tudományterülethez kapcsolódó fogalmak, egyetemes érvényű, formalizálható struktúrák képezik, hanem (Lefebvre kritikai társadalmi térleméletehez hasonlóan), a társadalmi életet uraló, a tudományos diskurzusokat intézményesítő és működtető centralizáló hatalom (Foucault 1984, Szokolczay 1991). A posztstrukturalista és/vagy dekonstrukcionista filozófiai áramlathoz sorolt *Francia Elmélet* szinkretista irányzatának képviselői (Foucault, Lyotard, Derrida, Lacan, Barthes, Kristeva, Bourdieu, Deleuze...) az ember „kivételjellegét” elvető, a fajok interdependenciáját hangsúlyozó, a köztük lévő határokat felnyitó poszthumán paradigma előfutárainak tekinthetők. Foucault dekonstrukcionista olvasatában minden vizsgált jelenség (bolondság, az ember, az orvosi tekintet) történelmi és kontingens, az ember pusztán humanista fikció (Best et al. 2004) eltűnésre ítélt, történelmi, hatalmi, diskurzív konstrukció, a hatalom pedig csak helyi manifesztációiban megragadható, rezisztenciapontok sokaságát szülő, *in situ* keletkező entitás. A tudás sohasem semleges, mint a pozitivisták vagy emancipatórikus, mint a marxista teóriák értelmezésében, hanem hatalmi viszonyokkal átszőtt¹⁵⁵. A társadalom nem spektakulum, ahogy Debord (1967) kritikájában szerepel, hanem a *centrum nélküli felügyelet társadalma*. Foucault és a koncepcióit adaptáló későbbi szerzők a korábbi strukturalista hatalomelméletekkel szemben a hangsúlyt nem az ideologikus hatalmi formációk vizsgálatára, hanem a hegemónikus reprezentációk, narratívák és identifikációs sémák terét átszövő hatalmi viszonyok kettős természetére, a hatalom (*potestas*) restriktív aspektusai

---

¹⁵⁵ A posztmodern filozófiai irányzatok a tudás *tartalma* helyett annak *cseréértékét* hangsúlyozzák, mivel minden tudás kommodifikálható, monopolizálható, szabadalmaztatható, a diffúzió és a fogyasztás is mindig hatalmi viszonyokkal átszőtt.

helyett produktív, képessé tevő (*potentia*) funkcióira helyezik (Braidotti 2006). Ahogy a *Fegyelmező társadalom történetében* (1975) kifejti, nem gondolható el hatalmi viszony a relenváns tudásterület nélkül, ugyanakkor nem létezik olyan tudás, amely ne feltételezne vagy konstituálna maga is hatalmi viszonyokat. A modern fegyelmező társadalomban a *diskurzusok* folytonosan tudás-hatalom pozíciókat generálnak a *diszciplináris* (fegyelmező) intézmények falain belül (ld. börtönök, kórházak, pszichiátriai intézmények, üzemek, iskolák...). A *diskurzusok* Foucault definíciójában a (társadalmi) valóság leírásának – az ellenőrzés, a kirekesztés és az uralmi viszonyok megteremtését célzó – intézményesített módjai, amelyek kifejezésre juttatják a tudás létrejöttét meghatározó társadalmi rendszerek *történelmi kontingenciáját*. Az elmúlt kétszáz év társadalomfejlődése Foucault interpretációjában az alávetettség (*szubjektiváció*) változatos formáit létrehozó hatalmi technológiák puhulásának, tökélyre fejlesztésének folyamata. A heterogén tér és a hatalom képzete kapcsán Foucault azon posztmodern és posztstrukturalista törekvésekhez kapcsolódik, amelyek a represszív felvilágosult értelemmel szemben a lokális inkonzummerális világok, a helyi kritikák, a fragmentált tudások szerepét, a totalizáló, átfogó történelemszemlélettel szemben a telosz nélküli, a vesztesek által írt történelem detotalizáló felfogását képviselik.

A kívüliség terei

Foucault a heterogén térrel és idővel kapcsolatos meglátásait 1967-ben, párizsi építészek egy csoportjának tartott előadásában összegezte, amely számos nyelven és verzióban közölt formája az *Eltérő terekről* címet kapta. Az előadás bevezető részében áttekintést nyújt a középkori és a modern Európában uralkodó eltérő térképzetetről. A középkori gondolkodásban a tér a helymeghatározás zárt terében hierarchikus elrendeződést mutató, poláris ellen-tétpárokat alkotó *helyek rendszereként* jelent meg (pl. szent-profán, város-vidék, oltalmazott-védetlen, zárt-nyitott). E zártságot később feloldotta a kiterjedés fogalma, megszüntetve a középkori helyek egyértelműségét, rögzítettségét. A modern technológiák elterjedésének köszönhetően a jelenlegi korszakban a hangsúly a *kiterjedt tér* koncepciójáról a *szerkezeti helyek* fogalmára helyeződött. Az időbeliség, a válságok, a ciklusok, a hanyatlás-fejlődés kérdéskör által uralt 19. századdal szemben a 20. század vége Foucault szerint a *tér korszakának* nevezhető. A tér relationalitását posztuláló térbeli fordulattal (bővebben ld. Berger 2018) olyan fogalmak kerülnek előtérbe, mint az egyidejűség, a mellérendeltség, a közel és a távol, a jobbra és a balra és a szétszóródás. A tér már nem üres tartályként, a társadalmi folyamatok, dolgok és emberek passzív hordozójaként jelenik meg: „...nem valamiféle ürességben élünk, amelynek belsejében helyet találnánk az emberek és a dolgok

számára. *Nem űrben élünk, melyet csillámló fénypászták színesítenek, hanem viszonyegyüttesek közepette, amelyek egymásra visszavezethetetlen és fedésbe nem hozható szerkezeti helyeket határoznak meg.*” (Foucault 1967, 1999, 147–157.).

A szerkezeti helyek elemek szomszédsági viszonyaiból álló elrendeződések, rácszatok és elágazások, mint pl. a közlekedés, a kikapcsolódás (valós) szerkezeti helyei. A Foucault által javasolt heterotopológia tudományában azonban nem a valós, hanem a domináns térbeli-társadalmi renchez kapcsolódó, annak viszonyait megkérdőjelező, felfüggesztő, semlegesítő vagy purifikáló *ellenszerkezeti helyek* (utópiák vagy heterotópiák) állnak (vö. Berger 2018). A fennálló társadalmi viszonyok, a hétköznapi megélt terek radikális kritikájaként megfogalmazott utópiák nemlétező terek, a rendhagyó tér-és időbeli viszonyokat megjelenítő heterotópiák ellenben térben szituált, utópikus tartalmú heterogén, differenciált *ellen-terek*, amelyek minden létező helyen való kívüliségük révén egyfajta alternatív valóság közvetítői, vagy Hetherington (1997) megfogalmazásában, egy utópikus, alternatív, radikálisan más társadalmi rend „kísérleti laboratóriumai”. A hajó, a „tér e szabadon lebegő darabja” a *par excellence* heterotópia, amely jól szemlélteti a heterotópiák térbeli relacionalitását, szimbolikus és valóságos értelmét, két ellentétes világ közti mediátor jellegét, transzformatív és tranzit szerepét.

A heterotópiafogalom ellenáll a szigorú osztályozásoknak: használható a közterekkel ellentétben csak részlegesen hozzáférhető vagy kényszerű tartózkodási helyek, de általában minden olyan nemhely megjelölésére, ahol a normális világgal való kapcsolatukat elvesztő, a társadalomból kitaszított lények élnek. Léteznek olyan illúziókeltő heterotópiák, önreferenciális rendszert képező zárt mikrokozmoszok – pl. a középkori kolostorok, a puritánok telepei vagy a múltat és a jelent összekötő kollektív emlékezhelyek, antik villák – amelyek a valóság kaotikusságával (*messiness*) szemben egyfajta ideális rend képviselői. A heterotópiák funkciója időben változó: a középkori temetők csonttárai egy olyan letűnt korszak termékei, amely nem tulajdonított különösebb jelentőséget a fizikai test „individualizált” oszladozásának. A 19. században, újkori heterotópiaként megjelenik a város peremére kitelepített temető, a holtakat az élők városától biztonságos távolságba helyező „másik város”, a halálnak már a polgári gondolkodásra jellemző individualizált felfogását tükrözve. A heterotópiák fogalmában megjelenik a megélt terek multidimenzionalitása, az egymással inkompatibilis terek és idők (*heterokronia*) koegzisztenciájának lehetősége: a temető az embert a halállal kezdetét vevő eltérő időbeliséggel szembesíti, míg a múzeumok és könyvtárak az idő befagyasztásának, kondenzálásának, felhalmozásának eszközeivé

válhatnak. Az *időszakos heterotópiák* körébe sorolhatók a vásárok, szabadidő falvak, fesztiválok. A heterotópia viszonya az őt körülvevő térrel a nyitottság és a zártság sajátos kombinációja: a dél-amerikai vendégszobák pl. a külvilágra nyitottak, de a családi otthon terétől el vannak zárva, a korai keresztény vagy a bizánci bazilikákban a templom főhajójától leválasztott *narthex* a liturgikus ceremóniából kizárt keresztlelenek, a bűnbánók vagy a beavatásra várakozó katekumenek átmenő, gyülekező tereként funkcionált. A heterotópiák, mint a *válság terei* a történelem során, különösen a premodern társadalmak korában töltöttek be fontos szerepet (privilegizált, szent/tiltott helyek), a modernitás hajnalára azonban jelentőségüket veszítették. Ugyanakkor minden korábbinál jobban felértékelődtek a domináns társadalom inverz tükörképeként a *deviáció terei*, a kirekesztő, zárt mikrokozmoszt képező, erődítmény jellegű, esetenként az individualitás teljes megsemmisítését eredményező javító, átnevelő fórumokként funkcionáló heterotópiák.

A tér és a fegyelmező hatalom

Foucault elméletének „posztmodernsége”, a tér és a térbeliség hangsúlyozásán túl a felvilágosult értelem kritikájában mutatkozik meg a legszembetűnőbb módon. A szabadságjogokat hirdető, ugyanakkor a fegyelmezést „felfedező” felvilágosodást nem a legitim módon uralkodó racionális ész diadalának, hanem egy sötét és véres folyamat kimenetelének, vad álmok, gonoszság és leleményesség átmeneti és időszakos győzelmének tekinti (Philo 2007). A Felvilágosodás célja, hogy megsokszorozza az ész politikai hatalmát, azt a társadalmi mező egészére kiterjessze, a hétköznapi élet szféráját is kolonizálva (Best et al. 2004). A 70-es évektől korábbi episztemológiai vizsgálatainak (*A szavak és a dolgok, A tudás archeológiája, A klinika születése, A bolondság története*) fogalmi kereteit elhagyva, Foucault a modern fegyelmező társadalomra jellemző szabályozó mechanizmusok, normalizáló apparátusok, a különböző tudományterületeken keletkező (jog, orvostudomány, szexualitás, kriminológia) hatalmi viszonyok és ismeretek elrendeződését szabályozó diszkurzív és nemdiszkurzív gyakorlatok, azok relációinak és a társadalommal való kölcsönhatásának feltárására szolgáló *diszpozitívumok*¹⁵⁶ kutatásával foglalkozott. Brenner (1994) hasonlóságot vél felfedezni a korábbi absztraktabb jellegű archeologikus és a hatalmi viszonyokat bottom-up szemléletben feltáró genealogikus vizsgálatok között, nevezetesen abban, hogy Foucault a humán

---

¹⁵⁶A diszpozitívum bármilyen specifikus probléma megoldására szolgáló gyakorlat vagy mechanizmus, amelynek révén hatalmi viszonyok keletkeznek. Foucault a diskurzusok, intézmények, várostervezés, építészet, rendeletek, törvények, tudományos, erkölcsi alapelvek stb. heterogén együtteseként definiálja (ld. 1978–9-es előadások). A diszpozitívum felől közelítő hatalomfelfogás lehetővé tette Foucault számára a szubjektívációkat létrehozó technikák jogi, normatív tényezőktől független elemzését. Brenner (1994) szerint a foucault-i diszpozitívum megfeleltethető a funkcionális rendszer fogalmának.

tudományok módszertani hipotéziseit mindkét eljárás során a funkcionális analízis technikájára cserélte fel. Fontana-Giusti (2013) Foucault felügyeleti társadalomról szóló elemzései kapcsán a térbeli gondolkodás jelenlétére hívja fel a figyelmet, amely többek közt tetten érhető a térbeli metaforák használatában, a tér és az építészet kapcsolatának hangsúlyozásában, valamint az építészetnek a diskurzusok és a praxisok társadalmi kiterjesztéseként való értelmezésében.

A nemdiszkurzív hatalmi gyakorlatok vizsgálatával Foucault célja nem egy egységes hatalomelmélet kidolgozása volt, hanem a koronként eltérő hatalmi taktikák, tárgyiasító technológiák, a kapcsolódó igazságrezsimek¹⁵⁷ kontextualizációja (ld. Foucault 1982). A *Tudás akarásában* (1976) a tudás-hatalom mechanizmusok 18. századtól megfigyelhető új, participatív formájaként mutatja be az egyház, az orvostudomány, a pszichiátria és az iskola által szorgalmazott önfeltáró, beismerő vallomás technikáját, amellyel új alapokra helyeződik az egyénnek az igazsághoz és önmagához való viszonya. Az elzáró intézmények 17. századi megjelenésének történelmi *a priori*-jét a racionális, tudományos diskurzusokat legitimáló modern *episztemé* (paradigma) megjelenésével azonosítja, rámutatva a modern tudományok objektíváló tekintete, a bolondság kirekesztése, a testek tér- és időbeli elosztására épülő felügyeleti technikák, a panopticismus, a túlzott racionalizáció és a politikai hatalom túlkapásainak nyilvánvaló összefüggésére.

A *nagy elzárások* 17. századi korszaka (ld. a *Bolondság története*) már elővételezte az emberi testet a produktivitás és a hasznosság jegyében átalakító, az emberi mikroközösségeken belül a kölcsönös megfigyelés kultúráját meghonosító, a társadalomtudományok és az egyetemes normativitás korszakát elhozó fegyelmező társadalom 19. századi megjelenését (Lallement 2005). A tudományos (pszichiátriai, orvosi, pszichológiai, kriminológiai...) diskurzusok fő lehetőségfeltételei közé tartozott az individualizált megfigyelésekre alkalmas izolált és szeparált terek kialakítása. A modern kapitalista társadalom a tudás-hatalom diszpozitívumok által megteremtett, az embersokaságok áramlását szegmentáló *heterotópiáknak*, az anonim, rendezetlen tömegek ellenőrzését és individualizációját biztosító diszciplináris intézményeknek köszönhette fejlődését.

---

¹⁵⁷ Az igazságrezsime fogalmát Foucault egy interjú (1994, 112.) alkalmával fejti ki: „Minden társadalom létrehozza a saját igazságrezsimejét, az igazság általános politikáját, diskurzusokat, amelyeket igaznak ismer el, mechanizmusokat és instanciákat, amelyek révén megkülönbözteti egymástól az igaz és a hamis állításokat, eszközöket, amelyek révén az utóbbiakat szankcionálja, technikákat és eljárásokat, amelyeknek értéket tulajdonít az igazság elsajátítása során; azok státuszát, akik megmondják, mi az igazság...”

A fegyelmező társadalomban, noha megszűnt a szuverén hatalom (hagyományos, költséges, rituális erőszakos) közvetlen beavatkozásainak lehetősége, ez nem a szuverén hatalom végét, hanem a szubnacionális szinteken működő intézményekbe történő delegálását, távolabbi centrumokba történő kirajzását, a társadalom felügyeletét biztosító ún. *mikrohatalmak* kialakulását vonta maga után (Foucault 1975). A fegyelmező társadalomban a hatalom nem közvetlenül a jogi-és államapparátusokhoz kapcsolódva, hanem diszperz módon van jelen, a különböző – ellenőrző, átalakító, kiigazító, javító fórumokként működő állami intézmények – gyakorlatain keresztül, azokat integrálva, összekapcsolva, új módon működtetve. Az eredetileg a kolostorokban, majd a 17. századi pestises városokban – a térbeli szeparáció és a felügyelet elvén működő – normalizáló funkciójú fegyelmező technológiák szervesen kapcsolódtak a büntető-archipelagót formáló állami intézmények hálózatához (kórházak, kaszárnyák, üzemek, iskolák, börtönök stb.).

A test *anatómiai politikájával* (Foucault 1976, 183.) azonosítható fegyelmező hatalom eredendően territoriális. A multilokális bázisú (nomádellenes) felügyelet a helyhez kötés, a diákok, bűnözők, betegek, bolondok térbeli elkülönítésén és a népességmozgás szabályozásán keresztül próbálta megoldani a gyarapodó számú embersokaság rendjének biztosítását. A folyamatos megfigyelésen alapuló territoriális hatalmi-fegyelmező technológiák hatékony működését a tér megfelelő organizációja biztosította (elzárt terek kialakítása, a kórházak, iskolák, kaszárnyák belső terének szegmentációja, rácsszerű felosztása, a testek hézagmentes, gazdaságos térbeli pozicionálása). A katolikus egyház által alkalmazott hatalmi technológia, a gyónás vallási gyakorlata kapcsán Foucault rámutat a gyónási fülke középkori megjelenése és speciális diszkurzív igényeknek megfelelő térbeli viszonyok összefüggésére. A pap és a gyónó egymástól és a gyülekezettől való térbeli elkülönítése, az építészeti elemek, a rácsok, függönyök adott konfigurációja bizonyos természetű diskurzusokat előmozdított, míg másokat megakadályozott (Mills 2007). A Klinika születésében (1963) a tér stratégiai szerepét hangsúlyozza a klinikai orvostudomány 18. századi kialakulásában, amely a kórházak térbeli pozicionálásában, a kórtermek belső terének szigorú felosztásában, az orvosilag hasznos tereket létrehozó, minden testet, tárgyat, személyt láthatóvá tevő *rendező tekintet*, mint építészeti vezérelv megjelenésében is tetten érhető.

Az elzárás egyik legradikálisabb formája, a bebörtönzés modernkori kialakulása kapcsán (ld. Foucault 1975) bemutatásra kerülnek a hatalmi-fegyelmezési technológiák történelmi sajátosságai. Foucault radikális diszkontinuitást feltételez a premodern kínzási gyakorlatok és a korrekciós célú elzárás modernkori gyakorlata között, ezúton is demonstrálva a hatalmi

diszpozitívumok történelmi kontingenciáját. A hangsúlyt arra a mozzanatra helyezi, amikor a felvilágosult nyugati társadalom felismeri, hogy az elzárás hatékonyabb a testi fenyítésnél, utat nyitva a büntetés humanizálódásának, a halálbüntetést felváltó *fegyelmező gépezet* létrejöttének. A fegyelmező technológiák olyan centripetális jellegű (a zavarok, diszfunkciók, rendellenességek megszüntetésére irányuló) eljárások, amelyek lehetővé teszik az emberi test működésének legapróbb részletekig menő ellenőrzését, annak érdekében, hogy hasznos egyéneket állítsanak elő, illetve amelyek révén a test ereje a legkisebb költséggel csökkenthető, mint politikai erő, és maximálisra nőhet, mint hasznos erő (Foucault 1990, 300). A börtön olyan „önműködő gépezet”, amelynek célja, hogy a büntetómunka révén az egyént megtörve, gépiesített, tökéletes szabályossággal működő alkatrészeket termeljen az ipari társadalom normáinak megfelelően (i.m., 329).

Az individualizáló-tárgyasító jellegű fegyelmi technológiáknak köszönhetően hozza létre a börtön az alkalmi törvénysértők laza, folyamatosan bővülő csoportjából *a bűnözők patológiázt, központilag ellenőrzött, marginalizált közegét*. A bűnöző, mint társadalmi kategória ontológiai valóságát tagadva, Foucault csak erőjátékok létét hajlandó elismerni, amelyek aszerint, hogy az egyén milyen osztályhoz tartozik, vagy a börtönbe, vagy a hatalomhoz vezérlik őt (i.m., 393.). A börtön, mint a bűnözés megszüntetésére alkalmatlan intézmény társadalmi hasznossága egyetlen funkciójával igazolható, mégpedig azzal, hogy mialatt diszkriminálja az alsóbb osztályok bizonyos szabálysértéseit (lopás, erőszak, gyilkosság), láthatatlanná teszi az uralkodó osztály tagjainak törvényellenes magatartását, legitimálva azok hatalmát (Foucault 1975, 1990.). A fogvatartottak védelmére Foucault 1971-ben többedmagával együtt megalapította a *Gip*-t, a börtönökről szóló információs csoportot (amely nem sokkal később feloszlott).

A fegyelmező társadalmakban a gazdasági és politikai célokkal harmonizáló *teresülő* fegyelmező technológiák, a tudás, a hatalom, a test és a hierarchikus térszervezés integrációját, a társadalom tökéletes ellenőrzését biztosító hatalmi diszpozitívumok működését Foucault az utilitarista liberális gondolkodó, Bentham utópikus politikai-építészeti projektje, a *Panopticon* (1791) paradigmáján keresztül illusztrálja. A panoptikum nem pusztán egy építészeti objektum, hanem egy olyan, a szubjektíváló hatalmi és ellenőrzési módszerek maximális hatékonyságának végtelenségig általánosítható modellezésére szolgáló *gépezet*, ahol a tér jelenti a hatalom fő erőforrását. A panoptikum a hatalom laboratóriuma, kitüntetett hely, amely lehetővé teszi, hogy kísérleteket végezzenek az embereken (Foucault 1990, 278–279.), alkalmazható a foglyok megjavítására, a betegek gyógyítására, az örültek őrzésére, a

munkások felügyeletére, a koldusok és a semmirekellők megdolgoztatására (i.m., 280.), tehát minden egyes diszciplináris intézmény a panoptikus funkció reterritorializációjaként értelmezhető.

A panoptikum, a reprezentatív hatalmi szimbólumokkal ellentétben, nem valamiféle önmagán túlmutató térbeli objektum, a panoptikus ellenőrzés egyetlen célja a *hatalom öncélú növelése*. Térbeli elrendezését tekintve a panoptikum egy udvar közepén álló magas torony, a peremén kör alakban elhelyezkedő többszintes épületekkel. Az épületekben két ablakú cellák vannak, az egyik a fényáteresztésre, a másik a lakók megfigyelésére szolgál. A bentlakók sohasem tudhatják, mikor tartózkodik a felügyelő a toronyban, de a torony sziluettjét folyamatosan látják. A rabokra nem jellemzőek a horizontális jellegű kapcsolatok, nem kommunikáló szubjektumok lévén, létük kimerül a megfigyelendő objektum pozíciójában (Foucault 1975). Az ellenőrzés a hatalmi pozíciót képviselő örökre is kiterjed, az ő megfigyelésüket a folyamatos adminisztratív kontroll biztosítja. A panoptikus hatalom rejtettségét az a sajátos térbeli elrendezés teszi lehetővé, amely „automatizálja a hatalmat és megfosztja egyéniségétől. A hatalom alapelve nem egy személyben testesül meg, hanem a testnek, a felületek, fények, tekintetek összehangolt felosztásában; egy olyan elrendezésben, amelynek belső mechanizmusai teremtik meg azt a viszonyt, amely fogva tartja az egyént.” (Foucault 1990, 275.).

A felügyelet – a felügyelő anonimitását, a személyek felcserélhetőségét, a tér totális transzparenciáját feltételező – komplex ellenőrzési, jutalmazási, büntetési, korrekciós mechanizmusok által működtetett panoptikus rendszere lehetővé teszi, hogy a társadalomban elméletileg bárkiből (bűnöző, elmebeteg, munkás, tanuló) lehessen megfigyelő vagy megfigyelt. Az ellenőrző technológiák egyéni interiorizációja (*self-policing*), a megfigyelés és önmegfigyelés párhuzamosságára épülő *homogenizáló normalizáció* a modernitás fontos lehetőségfeltételei közé számítottak, emellett az üzemek szintjén költséghatékonysági (a munkások minimális költség melletti ellenőrzése), valamint társadalomjobbító célokat is szolgáltak (bűncselekmények, az erőszak teljes felszámolása).

Bentham eredetileg úgy képzelte, hogy a felügyelet interiorizációjával megszűnik a folyamatos megfigyelés, a panoptikus hatalom iránti igény, nem tartotta kívánatosnak egy globális ellenőrző társadalom kialakulását. Az emberi test és az idő partícióját, a társadalmi térben a „láthatóság tereinek” kialakítását célzó, egyetlen tekintet számára mindent feltáró panoptikusság Foucault elméletében azonban nem kivétel, hanem a modern ipari társadalom működésének módja (Gulli 2005). A tőke és a fegyelmezés – mint az emberek halmozódó

sokaságát hasznossá tevő technika – egymást feltételező, komplementer fogalmak, a panoptikus felügyeleti társadalom a kapitalista fejlődés természetes korrelátuma: „*A felügyelet meghatározó gazdasági tényezővé válik, mint a termelés szerkezetének belső eleme egyben a fegyelmező hatalom specifikus fogaskereke*” (Foucault 1990, 240.). Mindamellett a panoptikus felügyeleti hatalom ekkor még nem uniform, a társadalom minden tagjára kiterjedő (deterritorializált, illetve a totális térben működő) jelenség, hanem aránytalan módon, az alsóbb osztályok tagjainak viselkedésének normalizációját veszi célba és intézményeken, valamint embereken át lép működésbe.

A hegelianus-marxista felfogással ellentétben Foucault nem tekintette a munkát az emberi természet integráns elemének. A test – mint munkára fogható, részekre osztható gépezet – teljesítményoptimalizációjára, tréningjére, fegyelmezésére irányuló technológiák (a „*test anatómiai politikája*”) révén alakul át termelési tényezővé, munkaerővé, hatalmi és uralmi viszonyok által átszőtt politikai mezővé (ld. Foucault 1976, 1978–9-es előadások). A termelő-apparátushoz láncolható munkás engedelmes, idomítható teste (*corps docile*) a normalizáló, fegyelmező, az infra hatalom (*sous-pouvoir*) formájában mindenütt jelenlévő mikropolitikai technológiák produktuma, amelyek célja elsősorban a hatalmi status quo fenntartása (a kapitalista rendszer fennmaradásában érdekelt burzsoázia a termelés folyamatosan bővülő munkaerőigényét rajtuk keresztül tudja kielégíteni). „*A fegyelmi hatalom...fő funkciójának nem a lefaragást és a megnyirbálást tekinti, hanem az idomítást, amely egyébként kétségtelenül jobb lefaragást és nagyobb megnyirbálást tesz lehetővé. Amikor gúzsba köti az erőket, nem csökkentésüket célozza, ellenkezőleg: azért igyekszik láncra fűzni őket, hogy megsokszorozódjanak és felhasználhatók legyenek*” (Foucault 1990, 233.).

Az aterritoriális policentrikus hatalom (biohatalom)

Foucault szerint a hatalom, se koncentrált, se diffúz formában, nem egy eleve odakint létező „valami”, az emberi természet alkotóeleme, vagy ahogy a marxi hatalomelméletben szerepel, az állam és az egyén viszonyát leíró absztrakt fogalom, adott intézményhez, struktúrához, térhez, társadalmi csoporthoz köthető jelenség. A társadalomnak nem létezik centruma, a tőke-munka ellentétet a politikai konfliktusok középpontjába állító marxista tanok tévesen állítják, hogy a termelési viszonyok átalakításával a társadalmi viszonyok is megváltoztathatók. A hatalom mindenütt jelen van, minden pillanatban relációkat hoz létre, minden diskurzust, tudást és igazságerezsímet átsző (Foucault 1976). A homogén, metafizikai gyökerű, mindig egy mögöttes valóságra utaló, a jogi, politikai, legitimációs kérdéseket előtérbe helyező szuverén hatalom modellje nem engedte érvényre jutni a hatalom Foucault

által előtérbe helyezett produktív, pozitív, dinamikus természetét. Foucault Nietzsche-vel egyetemben a hatalmi viszonyoknak az elmélet és a praxis szorosabb kapcsolatát feltételező újfajta ökonómiája mellett érvel, amely lehetőséget ad a hatalom működésének bottom-up szemléletű, az antagonisztikus viszonyok perspektívájából – pl. a normalitásnak az örület, a törvényességnek az illegálitás, a hatalmi viszonyok racionalitásának az ellenállások, bomlasztó törekvések perspektívájából – való megközelítésére (ld. Foucault 1982).

A 70-es évek második felében keletkező írások (A hatalom csapdái, A tudás akarása, *Sécurité, territoire, population* c. előadás) a kormányzatiság történetét a szuverenitás, a liberalizmussal egykorú fegyelmezés, illetve a biohatalommal rokonítható heterogén, policentrikus, mobil, kapilláris, horizontális vagy relacionális hatalom térben diffúz modelljén keresztül tekintik át. A policentrikus hatalom a szuverenitással ellentétben nem a represszió, tiltás, erőszak, elkobzás, kényszerítés negatív fogalmai, hanem a dolgok és emberek kívánt irányba való terelése, megfelelő elrendezése, cselekvési mezőjének strukturálása, azaz a kormányzás fogalma mentén értelmezhető. A diszperz policentrikus hatalom modelljében a fókusz nem az immateriális tényezőkre, hanem a materiális komponensekre, a térbeliség szempontjaira, a hatalom háttérinfrastruktúrájára irányul. A hatalom konkrét (kórházakban, műhelyekben, fogházakban, üzemekben megjelenő) térbeli manifesztációi, infraterritoriális működési mechanizmusai révén megmutatkozhatnak a hatalmi viszonyok pozitív, képessé tevő, produktív (tudást, tárgyat létrehozó) funkciói.¹⁵⁸ A hatalom működési mechanizmusainak elemzése megköveteli a konkrét történelmi és földrajzi kontextusok ismeretét, a makrohatalmi viszonyok feltárásának is a hatalom mikrofizikájára, a helyi léptékek, a nem reprezentált, megélt terek konkrét viszonyaira kell épülnie (Foucault 1990, 264.). A függelmi viszonyokat feltételező monolitikus hatalommal szemben a diszperz, policentrikus hatalom jellemzői az alábbiakban összegezhetők (Foucault 1975, 1976, Powers 2007):

- nem felülről, hanem alulról ered, nincsen kitüntetett centruma, nem lokalizálható egyetlen állami apparátusban sem, nem eredményez bináris szembenállást az uralmon levők és az alávetettek között, nem reifikálható, megszervezhető, megtartható, kisajátítható vagy birtokolható, nem ruházható át tulajdon formájában;

---

¹⁵⁸ A jogi-szuverén hatalom hanyatlásával a hatalom produktív, pozitív erőként való megjelenése a *Felügyelet és Büntetés* c. műben már tárgyaltak továbbgondolása: „Az egyén kétségtelenül fiktív atom a társadalom ideológiai felfogásában, de ugyanakkor olyan realitás is, amelyet a hatalom diszciplináinak nevezett specifikus technológiái hoznak létre. Fel kell hagynunk azzal, hogy mindig negatív szavakkal jellemezzük a hatalom megnyilvánulásait: „kizár”, „elnyom”, „elfojt”, „cenzúráz”, „elszigetel”, „leplez”, „elfed”. A hatalom valójában alkot; valóságot alkot; tárgy-területeket és igazság-rituálékat hoz létre”. (Foucault 1990, 264.)

- mindenütt jelen van, de nem azért, mert minden elemet magába integrál, hanem mert minden gazdasági/politikai/nemek közti viszony újratermeli, azoknak nem kiegészítő, hanem immanens eleme, a specifikus uralmi helyzetet tükröző lokális ellenállási pontok sokaságát hozza létre a hatalom hálózatán belül, vagyis a hatalom és az ellenállás a hálózat minden egyes pontján koegzisztens;
- mint egy oldalirányban ható hálózat, a teljes társadalmi szférát átszövi, folyamatosan cirkulál az áramlások aleatórikus terében, hatását helyi gócpontokban fejt ki, permanensen változó erőviszonyokat feltételez, legjobban a mikrogyakorlatok terében, a hálózati csomópontokként értelmezett lokális manifesztációiban vizsgálhatók, a tapasztalatok nem univerzálisan érvényesíthetők;
- a hatalmi viszonyok nem intencionálisak, nem egyes szereplők előre meghatározott stratégiáikhoz köthetők, a mikrogyakorlatok „hatalmi effektusa” sok esetben csak nemszándékolt következmény;
- kettős természetű, mikrofizikai és globális működési logikával is jellemezhető;
- polimorf megjelenési formái a politikai technológiák, az aszimmetrikus viszonyokat létrehozó hely-, tér- és időspecifikus politikai hatalmi rituálék eltérő sajátosságaival magyarázhatók;
- egyetlen célja, hogy kifejezésre juttassa a társadalmat behálózó komplex stratégiai viszonyokat, politikai technológiákat.

A diffúz, produktív, mindenütt jelenlevő (eltörölhetetlen) – következésképpen vitatható, sérülékeny – hatalom agonisztikus (versengést, rivalizálást előtérbe helyező) modelljében felértékelődnek a hétköznapi folyamatokba beágyazódó mikroellenállások, a hátrányos helyzetű csoportok emancipatorikus lehetőségei (Berkovics 2012). Foucault (1982) szerint az ellenállás nem annyira egy adott hatalmi intézmény, osztály, elitcsoport tagjaival szemben értelmezhető, a küzdelem sokkal inkább a különbözőség jogáért, illetve a személyt tárgyiasító hatalmi technikák, az „individuáció kormányzása” ellen folyik. A diszperz, mikrofizikai hatalom működését Foucault a társadalmat immanens módon átjáró biohatalom példáján keresztül szemlélteti. A biohatalom az államrezon fogalmával azonosított kormányzatiság (*gouvernementalité*, vagy eredetileg *sécurité*) 17–18. századbeli kialakulásához kapcsolódik, értve alatta a domináns hatalmi-politikai viszonyokat megjelenítő városi tér és a kollektíva irányításának módját, másrészt az állam belső átalakulását feltételező biohatalom működését szolgáló intézmények, eljárások és taktikák összességét. A felügyeleti társadalom történetében még nem szereplő kormányzatiság fogalma – mint a politikai hatalom új formája és kritikája

is egyúttal – nem a hatalomról szóló vizsgálatok módszertani irányváltására, hanem azok megújuló, az államiságra is kiterjedő fókuszára utal.

A modern állam genealógiáját bemutató, a *Collège de France*-ban tartott 1978-9-es előadássorozatban Foucault végigköveti a kormányzatiság kialakulásának egymást követő fázisait a nyáj és pásztor modelljére épülő pasztorális államhatalomtól¹⁵⁹ az államérdek, a diplomáciai-katonai technológiák és a népesség jóllétére ügyelő polícia tudományának (*police*) megjelenéséig. A hatalmi centrumot feltételező szuverén hatalom keretein túlmutató, a bölcsesség és igazságosság elveit, az ősi szokásokat hatályon kívül helyező, az államapparátusok növekvő racionalizációjában testet öltő, centrifugális, pragmatikus jellegű *gouvernementalité* diffúz taktikák és stratégiák együtteseként való definíciója lehetővé teszi Foucault számára, hogy ne úgy tekintsen az államra, mint autonóm ágensre, önmagából forraszó entitásra, hanem mint komplex jelenségre, folyamatra (*étatisation*), gyakorlatok összességére, a személyek és dolgok kormányzásának sajátos módozatára (ld. Foucault 2004, 79).

A biohatalom kialakulását elemző 1975–76-os előadásokban (*Il faut défendre la société*) előkerül a paradigmaváltás gondolata, amelynek révén a nyugati társadalmak irányításában a klasszikus korban a „*halálba küldeni és életben hagyni*” jogát gyakorló szuverén hatalom keretein túlmutató, az „*élni segíteni és halni hagyni*” szlogennel jellemezhető centralizált biopolitikai szabályozás (bioreguláció) válik uralkodóvá. A territoriális szuverén hatalommal ellentétben a biohatalom feladata nem a halál adminisztrációja, hanem az életről való gondoskodás, az élet újratermelése és megóvása, a társadalmi viselkedés optimalizációja, a társadalmi egyensúly és a biztonság a belső veszélyek kiszűrése révén (Foucault 1999). Az élet politizációját eredményező biohatalmak (*biopouvoirs*) a társadalom szintjén az élet biológiai folyamatainak (születés, halál, öregedés) menedzselését, a „puszta élet” (öncélú) fenntartását célozták, a racionális kalkuláció szférájába sorolva a biológiai élet és a reprodukció a korábbiakban a politika terrénumáról száműzött területeit. A népességi statisztikák megjelenésével a termékenységre, a higiénia, a várható élettartamra, a születési rátára vonatkozó kérdések előtérbe kerülése, a szexuális és a reprodukciós viselkedés szabályainak lefektetése, a közegészségügy, a társadalmon belüli anomáliák, diszfunkciók, defektek kiszűrése a modern (biopolitikai) hatalom céljait, vagyis az élet ellenőrzését és kormányzását,

---

¹⁵⁹ A 15. századi nagy demográfiai növekedés, valamint a dolgok és emberek kormányzását megalapozó nagy mennyiségű tudás felhalmozódása indokolta, hogy a túlvilági üdvösséget szem előtt tartó, a lelkek kormányzásáról gondoskodó pasztorális hatalomról a földi szükségletekről gondoskodó kormányzás politikai gyakorlatára helyeződött a hangsúly.

a társadalom biológiai, reprodukciós folyamatainak szabályozását, ahogy Foucault nevezte, a szaporodás társadalmosítását szolgálta (Braidotti 2006, Deveaux 1994).

A népességszaporulat és a tőkefelhalmozás ütemének összehangolása révén a biohatalom képessé vált az élet teljes átalakítására (Foucault 1976). Foucault hangsúlyozza, hogy a modern ipari társadalmak (*qua* dolgok és emberek) igazgatásában a hatalmi technológiák mindkét típusa, a normalizációs technológiákon és intézményeken alapuló modern fegyelmező-territoriális hatalom és a társadalmak bioszociológiai folyamatait szabályozó, biztonsági apparátusokon nyugvó, aleatórikus terekhez kötődő (posztmodern) biopolitikai hatalom egyaránt jelen volt. A biohatalom nem alakulhatott volna ki azon társadalmi intézmények nélkül, amelyekben megjelentek és gyökeret vertek az emberek és a termelő-apparátusok sokaságának összehangolását biztosító fegyelmező technológiák. A kétfajta hatalmi technológia együttesen hozta létre azt a diszkurzív gyakorlatot, tudást, amely definiálta a normalitást, a devianciát, a társadalmilag elfogadható viselkedés szabályait (Gaventa 2003).

A „gouvernementalité” és a biohatalom utóélete

A kormányzatiság fogalmát bevezető, a hetvenes évek végén keletkező előadások nagy visszhangra találtak az angolszász világban, új tudományterületek születését inspirálva (ld. neoliberais kormányzást kutató *governmentality studies*, *Foucault studies*). Agamben hatalom kritikájában továbbgondolta a szuverén hatalom és a kormányzatiság bifurkációjáról szóló foucault-i elméletet. Foucault-val ellentétben nem lát diszkontinuitást a jogi-negatív-intézményi aspektusokat előtérbe helyező szuverén hatalom (mint regnálás) és a populáció életéről gondoskodó biohatalom (mint gazdasági kormányzás, végrehajtó hatalom és önkormányzás, azaz biopolitika) paradigmája között. Agamben (2000) a szuverén hatalom megjelenésének lehetőségét a *zoé* (puszta/nem autentikus élet) és a *bios* (értékes/authentikus élet), az élővilág egészére jellemző univerzális és a jog és a normák által szabályozott szinguláris emberi élet közti distinkcióra vezeti vissza. *Homo Sacer* c. művében a „puszta élet” totálisan depolitizált fogalmában megragadható „emberalatti” állapot történelmileg változó formáit tekinti át a római kori *homo sacer* archaikus és a *lágérlakó* modern alakján keresztül, rámutatva, hogy a modern fegyelmező társadalmak panoptikus börtön-paradigmáját a biokapitalizmus korában a lágér, mint a domináns térbeli-társadalmi renden kívüli, a hagyományos jogrendet felfüggesztő heterotópia paradigmája váltotta fel (Agamben 1998). A társadalom biztonságára hivatkozva a foucault-i biopolitikai paradigma (kivételes esetekben) nem az élet, hanem a halál politizációjában és adminisztrációjában, az „élni segíteni” helyett a

„túlélni hagyni” elvben is megnyilvánulhat, azaz a thanato-politika felé tolódik (Agamben 1998, Memmi 2009). Agamben a nyugati neoliberális kormányzás bipoláris természetét, a szuverén hatalom apparátusainak kontingenciáját demonstráló művének (*Il regno e la gloria*) alapkérdése, hogy miért válhatott az *oikonomia*, az emberek kormányzása a szekuláris hatalom domináns formájává a nyugati világban. Agamben a nyugati politikai koncepciók delegitimációját a foucault-i archeológiai, a szignatúrák tudományaként definiált módszerre alapozza, amelynek lényege, hogy a szignatúrák (pl. a szekularizáció), mint „jelekbe foglalt jelek” által kijelölt utat követve a mai politikai életben használatos fogalmak értelmét eltérő kontextusába helyezi.¹⁶⁰

Butler (2004), a posztszuverén hatalomról szóló foucault-i téziseket felülvizsgálva a szuverenitás továbbélése mellett érvelt, mégpedig nem annak hagyományos, az államhatalom legitimitációját szolgáló funkciójában, hanem a törvény felfüggesztésének jogában (rendkívüli állapotok, terrorizmus elleni harc). Fassin és Memmi (2004) azt vizsgálták, hogy az ember testi folyamataiba beavatkozó hatalom a biopolitika milyen új formáiban ölthet testet (pl. a fegyelmező társadalomból a delegált biopolitika korszakába történő átmenetet jelképező bioindividuáció folyamatában, amely az egyénre hárítja a szakértelemmel megtámogatott öngondoskodás felelősségét). A benthami börtön-panoptikon paradigmán nyugvó szubjektíváló és immobilizáló, a társadalom és az idő racionális szegmentációján alapuló, a 18–19. századból átörökölt hatékonyságorientált fegyelmező hatalom koncepcióját több szerző is meghaladottnak, illetve elavultnak nyilvánította, mivel az csak speciális funkciókat betöltő intézmények és a szegmentált, zárt tér keretein belül volt értelmezhető. A későkapitalizmus diszperziós fázisára jellemző biztonsági társadalmakban a homogén, nyitott térben cirkuláló elemek (elektronikus, mobil, 24/24 órás) felügyeletét ellátó „puhább” biztonságpolitikai technológiákra már nem alkalmazható. Haraway (1985) szerint a foucault-i felügyeleti társadalom helyébe az *informacionális biohatalom*, Deleuze (1992) szerint a kibernetikus hálózatok révén működtetett, deindividualizáló és dehumanizáló (adattestből álló dividuumokat létrehozó) *digitális ellenőrzés társadalma* lépett, amelyben a hatalom prioritása már nem az élet folyamatainak adminisztrációja, hanem a hálózati hozzáférés feletti kontroll.

---

¹⁶⁰ Agamben (2011) a nyugati kormányzatiság modellezését a hatalom és a dicsőség (*doxa*) archeológiájára építő művében Schmitt (1928) nyomán a doxológia és az akklamáció továbbélését fedezi fel a modern demokráciák politikai apparátusainak működésében (ld. spektakulum társadalma, referendumok, közfelkiáltás, zajos többség, *doxa* mint közvélemény). Foucault biopolitika fogalmát felhasználva megállapítja, hogy az emberi lét esszenciája az inoperativitás, a tevékenység és a telosz hiányával jellemezhető, azaz pusztá potenciatitás, mivel az ember a *par excellence* shabbati állat (2011, 246). Agamben arra keresi a választ, hogy a történelemben miért tulajdonított a hatalom olyan kiemelkedő jelentőséget az inoperativitás és a dicsőség szerepének, hogy mindenáron ezeket helyezi kormányzati apparátusainak üres centrumába. Honnan ered a hatalom? Elgondolható-e az inoperativitás, az arisztotelészi nikomakhoszi etikában szereplő *argōs*, mint az ember eredeti állapota a politika és a vallás által kisajátított dicsőség apparátusán kívüli szférában is? (ld. i.m. 262, Agamben 2000).

Berardi (2011) a későkapitalista társadalom poszthumán szakaszára jellemző autisztikus individualizmus (*techno-szemiokapitalizmus*) korszakáról ír, ahol a posztindividualista szubjektivitást a testiség és az anyagiség dimenzióját feloldó, az emberi viselkedés rekonstrukcióját lehetővé tevő, kereskedelmileg a fizikainál jobban hasznosítható *szervek nélküli test* (BwO) jeleníti meg (Deleuze és Guattari 1980). Braidotti (2016) úgy látja, hogy a poszthumán, posztantro-pocentrikus *zoé-politika* időszakában a territoriális fegyelmezési technikák határfokát messze túlszárnyaló felügyeleti eszközök szolgálják a társadalom tagjainak ellenőrzését; a későkapitalista biogenetikai struktúrák szempontjából az emberi test piaci értéket képviselő információk hordozója, jelentős érték többletet hordozó biogenetikus konténer, a politikai vagy társadalmi identitás a biológiai identitásra redukálódik. A politikai hatalom korábbi céljait – a társadalmi anomáliák megszüntetése, a deviáns személyek (bűnözők, elmebetegek, nők, csavargók) ellenőrzése – felváltja a biogenetikus data farming és a biokalózkodás, magának az életnek a gyarmatosítása, a természeti világ, a szervetlen anyag feletti uralom megszerzése.

Hardt és Negri (2000; 2004) a posztmarxista filozófusok antikapitalista kritikájában a hatalom két dimenzióban, a sokaság (*multitude*) illetve a „Birodalom” viszonylatában a marxi tézist reaktualizáló munka-tőke ellentétként, valamint a *potentia* és a *potestas* közti antimóniaként értelmezhető (Zukauskaite–Wilmer 2016). A Birodalom terminusa alatt a *Szerzők* az információs kapitalizmus új világrendjének folyamatosan terjeszkedő, konkrét határok és centrum nélküli, területileg kiágyazódó struktúráját értik. A posztmodern imperiális hatalom (biohatalom) immanens természetű, egyszerre mindenütt jelen van és sehol sincs jelen, minden létező hatalmi viszonyt magába foglal, a civil társadalom összes területére behatol, a társadalmi viselkedés minden területét szabályozza, átalakítja a világot, a biológiai reprodukció szféráját is kommodifikálja és folyamatosan kordában tartja a sokaságban rejlő anarchikus erőket.

Foucault-val szemben Hardt és Negri nem tulajdonítanak jelentőséget a hatalom eredendő térbeliségének, a hatalomgyakorlás földrajzi modalitásainak, örök érvényűnek tekintve a globális kormányzás apolitikus, kontextusfüggetlen, a határokat és a hatalmi centrumokat megszüntető, a hagyományos lokalitások, az identitás és kívüliség viszonyainak feloldódását eredményező, a poszt/szuprahistorikus időben és az absztrakt nemtérben fixálódó poszt-szuverén rendjét. A *Szerzők* különválasztják a Foucault által még rokon értelemben használt biopolitika és biohatalom fogalmát: a biopolitikai termelést a sokaság által megjelenített újfajta szubjektivitásokkal, a sokaság termelőerejét és a termelőeszközöket kisajátító biohatalmat pedig az államhatalom antitéziseként koncepcionált posztmodern imperiális

szuverenitás (uralkodó nélküli) virtuális hatalmi struktúrájával hozzák összefüggésbe. Míg a tőke politikai rendjének folyamatos újratermelését biztosító biohatalom a szuverén hatalomnak az élet feletti totális rendelkezés jogára utal (Hardt és Negri 2004, 166), a *bios* fogalmával megfeleltethető (immateriális és immanens) biopolitikai termelés az élet (alulról építkező) ellenálló-képességére, a fegyelmező struktúrákkal szembeni küzdelemre utal, a sokaságon belül hálózatos együttműködési kapcsolatokat és alternatív szubjektum pozíciókat generál, teret adva az elnyomott tömegek inerciáját legyőző produktív (vágyképző) szubjektivitásnak (i.m., 66–67).

A biohatalom homogenizáló erőivel szembeni ellenállás (politikai harcok) lehetőségét – mint a fennálló viszonyok tagadásának képességét és egy alternatív, demokratikus, eljövendő rend iránti vágy pozitivitását – a *Szerzők* a Deleuze és Guattari által használt *emancipatorikus vágy* fogalmára vezetik vissza, akik a vágy mikroszituációiban, a kapitalizmus túlkódolt¹⁶¹ *vágytermelő-gépezeteiben* rejlő lehetőségeket hangsúlyozták (Tauschinger–Dempsey 2013). Deleuze és Guattari (1980) nem a marxizmus osztályharcot idéző „ellenállás”, hanem a poszt-strukturalista kísérletezés és a spontán *bricolage* folyamatát (a hatalmi apparátusokon kívüli nomád eredetű *hadi gépezetek* létrehozását) tekintik a változás hordozóinak, a biohatalom parazitikus, hegemonikus, centrum-periféria pozíciókat generáló struktúráival szemben előtérbe helyezve a társadalmi szerveződés és átalakulás horizontális, decentralizált logikáját kifejező rizómatikus (hálózatos) konstrukciókat, a hierarchikus társadalmi irányítási struktúrák maradványait lebontó dekódoló és deterritorializációs folyamatokat, a társadalom zárt konténer jellegét feloldó nyitott mezőként való koncepcionálását.

Zárszó: Foucault recepciója

A hatalom kritikája és a foucault-i diskurzusanalízis fontos inspirációt jelentett a marxizmus esszencialista és redukcionista logikáján (osztályharc) túllépő, a domináns társadalmi rendet megkérdőjelező, nemi, etnikai, faji alapon szerveződő, az elnyomás ellen küzdő csoportok sajátos érdekeinek és követeléseinek hangot adó identitáspolitika, valamint a nemi identitást társadalmi konstrukcióként értelmező, a bináris opozíciókat kiiktató, közbülső vagy szubliminális tereket (Chivallon 1999) felfedező feminista kutatók (Irigay, Cixous, Bennet) számára. A kívüliség relációit megjelenítő heterotópia fogalom termékenyítőleg hatott a társadalom peremére szoruló térbeliségét vizsgáló társadalomtudósok munkáira, illetve a

---

¹⁶¹ A túlkódoltság – a centralizáció, egyesítés, totalizáció, integráció, hierarchizáció, finalizáció jelenségeiben megragadható – fogalma alatt Deleuze és Guattari (1980, 41.) a szegmentáció és a normalizáció mechanizmusait érti.

képzelt földrajz területére. A hatalom és a tudás kölcsönös implikációját demonstráló, a tér és az idő szerepét átértékelő, a posztmodern kort elővételező foucault-i térelmélet a térelmélettel foglalkozó földrajztudósok (Soja, Harvey), míg a centrum nélküli, mobil és diszperz hatalom koncepciója a marxizmus neoliberais kritikusai, valamint a plurális társadalom hívei körében talált visszhangra. Az immanens hatalom elmélete a svájci földrajztudós, Claude Raffestin (1980) *Hatalomföldrajz* című, több nyelvre lefordított, a tér és a hatalom kapcsolatát elemző művére is jelentős hatást gyakorolt. Foucault a hatalom térbeliségével kapcsolatos gondolatait összegző, a *Hérodote* földrajzi folyóirat által 1976-ban leközzölt interjú (*Questions à M. Foucault sur la géographie*) az angolszász földrajztudósok által egyik leggyakrabban hivatkozott közlemény.

Tény azonban, hogy míg az angolszász posztmodern földrajzi irányzatok körében Foucault a hatalom és a tudás kölcsönösen konstitutív kapcsolatát demonstráló munkái szinte azonnal pozitív fogadtatásra leltek, a francia társadalomtudományos miliőben hosszabb ideig nem volt különösebb visszhangjuk. A földrajztudósok, ha ismerték is, többnyire figyelmen kívül hagyták a fegyelmező társadalomról és az eltérő terekről szóló írásokat, míg azok a tengerentúlon nagy népszerűségnek örvendtek (Driver 1985; Gregory 1994; Soja 1989 stb.). A 70-es, 80-as években a vezető angolszász egyetemeken a Francia Elmélet (Derrida, Foucault, Lacan, Barthes, Lyotard, Kristeva, Bourdieu Deleuze & co.) képviselői a „high theory”-től elmozduló „low theory”-val asszociált új tudományos diszciplínák (ld. cultural studies, gender studies, postcolonial/subaltern studies, multicultural studies) megjelenését inspirálták (Angermüller 2015), egy olyan időszakban, amikor a faj, gender és szexualitás posztmodern kategóriái Franciaországban jórészt még ismeretlenek voltak, és eredeti francia feminista földrajzi irányzat sem született (Cusset 2008).

A tértudományok művelői körében Foucault térrel kapcsolatos meglátásainak konkrét adaptációja számos nehézségbe ütközhet. A nyelvi korlátok miatt az angolszász világban a szövegkommentárok kommentárjainak elszaporodása a jellemző (Fall 2005). Foucault és a földrajztudomány kapcsolatát elemző tanulmányok (Harvey 2007; Mills 2007) amellet, hogy elismeréssel adóznak Foucault térbeli szempontokat is integráló munkái előtt, elvetik a tér abszolutista, kantiánus, antidialektikus felfogását. Harvey, aki a történelem és a földrajz közti határvonalat feloldó – a teret egyszerre abszolút, relatív, és relacionális entitásként feltüntető – dialektikus térszemlélet híve, egyetért Foucault térrel kapcsolatos egyes megállapításaival (ld. a közösségi élet, a hatalomgyakorlás minden formájának integráns eleme a térbeliség, a tér történelmének megírása még hátravan), amelyek szerinte igen helyesen ráirányítják a

figyelmet a térbeliség szempontjainak a társadalomtudományok körében sokkal hangsúlyosabb szerepeltetésére, azonban felrója Foucault-nak, hogy nem tett erőfeszítést a tér és az idő természetét kritikai megközelítésben feltáró átfogó elmélet kidolgozására. Harvey szerint a lefebvre-i, a teret „alternatív gyakorlatok” közegeként bemutató heterotópieelméletben sokkal jobban érvényesül a dialektikus térszemlélet. Végül, egyes posztkoloniális kritikai szerzők a foucault-i térelmélet legfőbb hiányosságát abban látják, hogy nem kérdőjelezte meg a dolgok és emberek térbeli eloszlását, a gyarmati rendet, az európai hegemoniát kialakító centrum-periféria viszonyok létjogosultságát (Said 1984, Legg 2007). Dean-nel (2015) egyetérthetünk abban, hogy a Foucault által problematizált hatalom-függőség relációk távol állnak a jelenlegi korszak akut problémáitól, ezért a radikális gondolkodók számára Foucault logikai eszmefuttatásai csak kiindulópontot, nem pedig kikerülhetetlen horizontot jelentenek.

Irodalom

- AGAMBEN, G. (2011): *The Kingdom and the Glory*. CA, Stanford University Press.
- AGAMBEN, G. (1998): *Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life*. (ford. Heller-Roazen D.) Stanford University Press, Stanford.
- AGAMBEN, G. (2000): *Means Without Ends: Notes on Politics*. (ford. Binetti V., Casarino C.). Minneapolis, University of Minnesota Press.
- ANGERMULLER, J. (2015): *Why There Is No Poststructuralism in France: The Making of an Intellectual Generation*. New York, Bloomsbury.
- BERARDI, F. (2011): *After the Future* (ford. Bove A.). Edinburgh, AK Press.
- BERGER V. (2018): *Térré szőtt társadalmiság. A tér kategóriája a szociológiaelméletekben*. Budapest, L'Harmattan.
- BERKOVICS B. (2012): *Kritika és módszer Foucault-nál*. Doktori Disszertáció. Debreceni Egyetem. Debrecen, Humán Tudományok Doktori Iskola.
- BEST, S. – KELLNER, D. (2004): *Postmodern Politics and the Battle for the Future*. Forrás: www.pages.gseis.ucla.edu. (A letöltés dátuma: 2017. 08. 09.)
- BRAIDOTTI, R. (2006): *Transpositions. On nomadic ethics*. Cambridge, Polity.
- BRAIDOTTI, R. (2013): *The posthuman*. Cambridge, Polity.
- BRAIDOTTI, R. (2016): *Posthuman Affirmative Politics*. In WILMER S. E. – ŽUKAUSKAITĖ A. szerk.: *Resisting Biopolitics: Philosophical, Political and Performative Strategies*, Routledge, New York.
- BRENNER, N. (1994): *Foucault's new functionalism*. *Theory and Society*, 23(5). 679–709.
- CHIVALLON, C. (1999): *Fin des territoires ou nécessité d'une conceptualisation autre?* *Géographie et culture*, No. 31. 127–138.
- CUSSET, F. (2008): *French Theory: How Foucault, Derrida, Deleuze, & Co. Transformed the Intellectual Life of the United States*. Minneapolis, University of Minnesota Press.

- DEAN, M. (2015): Foucault Must Not Be Defended. *History and Theory*, 54. 389–403.
- DEBORD, G. (1967): *La société du spectacle*. Paris, Gallimard.
- DELEUZE, G. (1992): Postscript on the societies of control. *October* (59). Cambridge MA, MIT Press. 3–7.
- DELEUZE, G. – GUATTARI, F. (1980): *A thousand plateaus: Capitalism and schizophrenia*. London, The Athlone Press.
- DEVEAUX, M. (1994): Feminism and empowerment: a critical reading of Foucault. *Feminist studies*, 20. 223–247.
- DRIVER, F. (1985): Power, space, and the body: A critical assessment of Foucault's Discipline and Punish. *Environment and Planning D: Society and Space*, 3(4).425–44.
- FALL, J. (2005): Michel Foucault and Francophone geography. *EspacesTemps.net*, Travaux. Forrás:www.espacestemp.net. (A letöltés ideje: 2017. 02. 13.)
- FONTANA-GIUSTI, G. (2013): *Foucault for Architects*. London, Routledge.
- FOUCAULT, M. (1966): *Les Mots et les Choses. Une archéologie des sciences humaines*. Paris, Gallimard.
- FOUCAULT M. (1975): *Surveiller et punir. Naissance de la prison*. Collection Bibliothèque des Histoires, Paris, Gallimard.
- FOUCAULT M. (1976): Questions à M. Foucault sur la géographie. *Hérodote*, janvier-mars 1976, No. 1, 71–85.
- FOUCAULT, M. (1976): *Histoire de la sexualité*. Vol 1. Paris, Gallimard.
- FOUCAULT, M. (1982): The Subject and Power. *Critical Inquiry*, Vol. 8, No. 4. 777–795.
- FOUCAULT, M. (1994): *Dits et écrits, 1976–1979*. Paris, Gallimard.
- FOUCAULT, M. (1990): *Felügyelet és Büntetés*. (ford. Fázsy A., Csűrös K.) Budapest, Gondolat.
- FOUCAULT, M. (1997): *Il faut défendre la société*. Cours au Collège de France, 1975–76, Hautes études, Gallimard/Seuil.
- FOUCAULT, M. (1999): Eltérő terek. In *Nyelv a Végtelenhez. Tanulmányok, előadások, beszélgetések*. Debrecen, Latin betűk.
- FOUCAULT, M. (2001 [1969]): *A tudás archeológiája*. Budapest, Atlantisz Kiadó.
- FOUCAULT, M. (2003): *Society must be defended: Lectures at the College de France 1975–76*. New York, Picador.
- FOUCAULT, M. (2004 [1972]): *A bolondság története*. Budapest, Atlantisz Kkiadó.
- FOUCAULT, M. (2004): *Naissance De La Biopolitique: Cours Au Collège De France 1978–1979*. Paris, Gallimard/Seuil.
- GAVENTA, J. (2003): *Power after Lukes: a review of the literature*. Brighton, Institute of Development Studies.
- GREGORY, D. (1994): *Geographical Imaginations*. Oxford, Blackwell.
- GULLI, B. (2005): *Labor of Fire: The Ontology of Labor between Economy and Culture*. PA, Temple University Press.

- HARAWAY, D. (1985): A Manifesto for Cyborgs: Science, Technology, and Socialist Feminism in the 1980s. *Socialist Review*, 15(2). 65–107.
- HARDT, M. – NEGRI A. (2000): *Empire*. Cambridge MA, Harvard University Press.
- HARDT, M. – NEGRI, A. (2004): *Multitude: War and Democracy in the Age of Empire*. London, Penguin.
- HARVEY, D. (2007): The Kantian Roots of Foucault's Dilemmas. In Crampton J. W., Elden S. szerk.: *Space, Knowledge and Power: Foucault and Geography*. Aldershot, Ashgate.
- LALLEMENT, M. (2005): La quête inachevée de Michel Foucault. *Sciences Humaines*, No. Spécial 3, Mai-Juin.
- LEGG, S. (2007): Beyond the European province: Foucault and postcolonialism. In *Space, knowledge and power: Foucault and geography*. Aldershot, Ashgate. 265–288.
- MILLS, S. (2007): Geography, Gender and Power. In Crampton J. W. – Elden S. szerk.: *Space, Knowledge and Power: Foucault and Geography*. Aldershot, Ashgate.
- Philo, C. (2007): Bellicose History and Local Discursivities. In CRAMPTON J. W. – ELDEN S. szerk.: *Space, Knowledge and Power: Foucault and Geography*. Aldershot, Ashgate.
- Powers, P. (2007): The philosophical foundations of Foucaultian discourse analysis. *Critical Approaches to Discourse Analysis Across Disciplines*, No. 1(2).18–34.
- Raffestin C. (1980): *Pour une Géographie du Pouvoir*. Paris, Litec.
- Said, E. (1984): Michel Foucault, 1927–1984. *Raritan*, 4(2). 1–11.
- Soja, E. W. (1989): *Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social Theory*. London, Verso.
- Szakolczay Á. (1991): *A modernség politika-filozófia dilemmái, a felvilágosodáson innen és túl*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutató Intézete.
- Wilmer, S. E. – Zukauskaitė, A. szerk.: (2016): *Resisting Biopolitics: Philosophical, Political, and Performative Strategies*. New York, Routledge.

14. Online terek fenomenológiája. Adalékok a (késő) modern tér tapasztalatok értelmezéséhez¹⁶²

BERGER VIKTOR

Bevezetés

A társadalom- és kultúratudományos térelméletek mélyrehatóan elemezték a materiális terek emberi létrehozását, valamint az alapjukként szolgáló térreprezentációkat és az észlelésük, megélésük módjait. A klasszikus elgondolások leginkább a társadalmi folyamatok, cselekvések térbeli kivetülését és az így létrejövő képződmények társadalmi életre gyakorolt hatását vizsgálták (vö. Simmel 1903; Durkheim 1982 [1899]; Bourdieu 1991; Giddens 1985). De már igen hamar megjelent, s a mai napig fontos téma a terek észlelésének, koncipiálásának problémája is (Durkheim–Mauss 1978 [1903]; Shields 1991). A szemléletmódot tekintve nagy a változatosság, hiszen – mások mellett – léteznek cselekvéseméleti (Löw 2001), (poszt)strukturalista (Foucault 1984 [1982]; vö. Berger 2018: 6. fejezet; Egyed 2018a), marxista (Harvey 2009 [1992]; Lefebvre 1991 [1974]; vö. Czirfusz–Jelinek–Berki 2018; Berger 2018: 7. fejezet; Egyed 2018b; Timár 2018), cselekvőhálózat-elméleti (Law 2002) megközelítések. Ezen elméletek jelentős részében közös az a meggyőződés, miszerint a terek emberi tevékenységek, társas-társadalmi folyamatok eredményei. Mindazonáltal az is közös bennük, hogy alapvetően a „valós” terek emberi felépítésére, észlelésére, reprezentálására összpontosítanak. A térelméleti diskurzus eddig nem érdeklődött intenzíven az online világ iránt, miközben e szféra a mindennapi tapasztalatok és a „makroszintű” folyamatok szempontjából sem elhanyagolható.

Az alábbi írás kísérletet tesz az online terek néhány jellegzetes formájának térelméleti értelmezésére. Ennek során – nem vitatva a strukturális megközelítések relevanciáját – a cselekvői nézőpont fog előtérben állni: az, hogy a cselekvők miként konstituálják az online tereiket. Ennek érdekében szükség van az írás számára mérvadó elméleti vonatkoztatási pontok, a relacionális térszociológia és a fenomenológiai hely-, illetve térkonceptió bemutatására (Löw, Waldenfels), továbbá annak körüljárására, hogy e perspektívák mennyiben alkalmazhatók az online világra. Álláspontom szerint ezen elméletek ugyan kínálnak támpontokat, azonban lényeges hiányosságokkal, szemléleti vakfoltokkal is rendelkeznek. E teoretikus problémák orvoslása érdekében a fenomenológiai nézőpont erősebb bevonását tartom szükségesnek. Ez a feladat azonban nem hajtható minden további

---

¹⁶² Köszönettel tartozom Havrancsik Dánielnek, Korompai Attilának és Faragó Lászlónak, hogy írásomat véleményezték.

nélkül végre, hiszen az alapul vett Alfred Schütz-i fenomenológia maga is rendelkezik jelentős deficitekkel, ami miatt szükséges a kritikai felülvizsgálata. A kortárs jelenségek figyelembevételével átalakított schütziánus megközelítés alkalmas lehet a relacionális térelmélet kiegészítésére, ami által jobban megérthetővé válhatnak az online terek. Ezen elméleti fogalmi eszköztárral járom körbe – a szakirodalom alapján – a videóbeszélgetések során keletkező térbeliséget és a sokszereplős online szerepjátékok térbeli vonatkozásait.¹⁶³ Zárásként amellet érvelek, hogy az így konstituálódó térbeliség a késő modernitás szélesebb kontextusában is értelmezhető: a késő modern tértapasztalat jellemző formáiról van szó, melyek kiegészítik, háttérbe szorítják a korábbi domináns mindennapi térszemléleti és -megélési módokat.

A relacionális térfogalom

A terek cselekvőközpontú megközelítései a viszonyszerű nézőponthoz állnak közel, hiszen a társadalmi cselekvők folyton tereket alkotnak azáltal, hogy viszonyba helyeznek elemeket egymással.¹⁶⁴ E szempontból kiemelkedő Martina Löw 2001-es *Raumsoziologie* (Térszociológia) című műve (Löw 2001), melynek fogalmisága jelen írás számára is irányadó.¹⁶⁵ Löw szerint a tér:

„Az élőlények és a társadalmi javak relacionális rendje/elrendezése (*[An]Ordnung*). A teret két egymástól analitikusan elválasztandó folyamat konstituálja: a térbeli pozicionálás (*spacing*) és a szintézisalkotás. Utóbbi teszi lehetővé a javak és emberek sokaságának valamely együttesé összekapcsolását” (Löw 2001, 160.).

A terek cselekvők általi felépítése Löw alapján két mozzanatot foglal magában. Egyrészt a cselekvők térszervező tevékenységét (*spacing*), ami nem más, mint a materiális (társadalmi) javak, emberek és nememberi élőlények pozicionálása egymáshoz képest: az építés, rombolás, elhelyezés, berendezés, szállítás, mozgás, távolodás, közeledés vagy a társadalmi proxemika kezelése (vö. Hall 1975 [1966]). A térszervező cselekvések eredményeként élő és élettelen objektumok sajátos rendje jön létre, s a testek különböző konfigurációi eltérő tereket építenek fel, hiszen különféle elemek között más viszonyrendszer áll fenn.¹⁶⁶ Tér és társadalom korábbi dualizmusán lazítva Löw szerint az emberi cselekvők nemcsak létrehozói, hanem alkotóelemei is a tereknek, hiszen a pozicionálás során nemcsak élettelen tárgyakat és

---

¹⁶³ Az online terek e szövegben kifejtett értelmezését nem tartom sem kimerítőnek, sem véglegesnek.

¹⁶⁴ Lásd ehhez: Faragó (2012); Fabók–Berki (2018).

¹⁶⁵ Löwhöz lásd részletesebben: Berger (2018, 13. fejezet).

¹⁶⁶ A különféle objektumok alkotta „ensemble”-ök már akkor is megváltoznak, ha az egyik elemet valamely másikra cserélik, hiszen megváltozik a viszonyrendszer: például „giccses” festményt helyeznek az egyébként „ízlésesen” berendezett lakásba; de a pub tere is más lesz, ha a megszokottól eltérő közönség kezdi „megszállni”.

nememberi élőlényeket helyeznek egymással viszonyba, hanem saját testüket is pozicionálják a másokéhoz képest (Löw 2001, 153–154.).

A terek konstitutív momentuma az is, hogy miként szintetizálja a cselekvő az elrendezett testeket: a gondolatok, emlékek, érzelmek, hangulatok nagyban befolyásolják, hogy milyen teret épít fel maga számára a szubjektum. Ugyanazt a materiális elrendeződést a különböző cselekvők másként szintetizálhatják (vagy ugyanazon szereplő más állapotaiban): hol lehangolóan sterilnek, hol hűvös eleganciát sugárzóként.¹⁶⁷ Az online terek értelmezése szempontjából fontos, hogy a löwi térelmélet elképzelhetővé teszi azt, hogy a cselekvő számára bizonyos esetekben azonos helyen több tér épül fel, míg máskor földrajzilag nem kontinuos teret épít fel, mivel egymástól távoli elemeket szintetizál, kapcsol össze (Löw 2001, 64, 93–108.).¹⁶⁸

Az itt képviselt szemlélet számára szintén meghatározó Bernhard Waldenfels fenomenológiai elmélete a térről, illetve a helyről (Waldenfels 2009), mely erőteljesen reflektál az emberi testiségre. Waldenfels szerint az emberi test egyszerre saját test (*Leib*) és objektum más testek között (*Körper*). Egyszerre érzett, megélt test és objektumtest a többi alkotta elrendeződésben. A cselekvő szubjektum tudatában van és/vagy érzi ezt a kettősséget. Az emberi test kettősségének tudata okozza, hogy a cselekvők sohasem merülnek el teljesen az „itt”-ben, mert sosem csak „itt” vannak, hanem „ott” is. Ott, ahol épp lehetnének, ahová a vágyaik, emlékeik, elvárásaik, félelmeik hajtánák őket – azaz Waldenfels Merleau-Pontyra támaszkodó érvelése szerint a láthatót mindig aláássa valami láthatatlan. Következésképpen a térbeli rend nem(csak) az objektumokban gyökerezik, hanem a tereket felépítő testtel rendelkező szubjektumokban. Mindezek miatt ugrások, eltolódások következnek be a helyek/terek tekintetében (*Ortsverschiebungen*). Bár Waldenfels érezhetően kritikus Löw koncepciójával szemben (vö. Waldenfels 2009, 20, 7. lj., 61, 29. lj.), a két megközelítés nem összeegyeztethetetlen, hiszen amit a fenomenológiai térbeliségkonceptió kortárs kidolgozója a látható aláásásaként ír le, hogy tehát sohasem oldódunk fel az „itt”-ben, és mindig „ott” is vagyunk, olyan momentum, amely a löwi értelemben vett térszintetizálást nagyban formálja.

Kérdés azonban, hogy az online világ esetében lehet-e terekről beszélni. A waldenfelsi koncepcióban az emberek távoli jelenlétének (*Telepräsenz*) fogalma utal arra, hogy a

---

¹⁶⁷ Löwöt elsősorban nem az egyéni, hanem a típusos különbségek érdeklik: hogy különböző társadalmi kategóriák (osztályok, nemek, etnikai csoportok) képviselőinek térkonstitúciói között milyen eltérések figyelhetők meg.

¹⁶⁸ A transznacionális terek, a kommunikációs hálózatuk révén a nemzetállami kereteken túllépő, önálló teret alkotó globális cityk jelenthetnek példát erre.

térbeliség nem csupán a fizikai értelemben vett „itt”, hanem a telekommunikációs eszközök által közvetítve is értelmezhető (Waldenfels 2009, 108–111.). Ugyanakkor Waldenfels nem bontja ki olyan részletesen a távoli jelenlét fogalmát, hogy azt minden további kiegészítés nélkül alkalmazni lehetne. Martina Löw térfogalma is nyitott a virtuálisan felépülő terek lehetőségére, hiszen nem zárható ki, hogy emberek fizikai közelség nélkül hoznak létre viszonyt egymással, és a cselekvéseméleti nézőpontból épp az a fontos, hogy a cselekvők számára miként épülnek fel terek. A pozitív hozzáállás benyomást erősíti, hogy Löw könyvében külön fejezetet szentel a virtuális terek értelmezésének. Azonban összességében a löwi elmélet nem minden lehetőséget használt ki, illetve olyan fogalmi problémákkal rendelkezik, amelyek megnehezítik a jelenségkör mélyreható értelmezését.

Löw saját elméleti kerete alapján a következő eredményekre jutott. Az egyes médiumok (telefon, rádió, tévé) használata és a számítógép kétdimenziós képernyőjén folytatott interakció új élményeket tesz lehetővé: távoli helyek és emberek megtapasztalását, távollevő személlyel folytatott kommunikációt, illetve annak tudatát, hogy a cselekvésnek máshol lesz következménye („távolba cselekvés”) (Löw 2001, 94.). Míg a kétdimenziós felületek esetében Löw szerint a nem fizikai tér világosan elhatárolható a fizikaitól (tehát a szubjektum egyszerre több tér részesének érzi magát), addig ez másként van a virtuális valóság esetében. Amikor ide „belépnek” a cselekvők, elszakadnak a fizikai valóságtól, s csak legfeljebb az illatok hatolnak be a szimulált valóságba (Löw 2001, 97.). Mindkét formában közös azonban, hogy olyan újfajta tereket tapasztalhatnak meg az emberek, amelyek különböznek a mindennapi valóság anyagi tereitől (Löw 2001, 97., 100.). Az online terek elemzése mai szemmel összességében némileg közhelyes eredményeket hozott Löwnél.¹⁶⁹

A kudarc fő oka a löwi elmélet fogalmi bizonytalankodása, ami megakadályozta, hogy mélyebben foglalkozzon a témával. Míg az online világgal foglalkozó fejezet végén egy olyan térelmélet kidolgozásának szükségessége mellett érvelt Löw, amelyik képes számba venni az elsődlegesen materiális vagy az elsődlegesen szimbolikus¹⁷⁰ elemekből építkező tereket (Löw 2001, 103), addig az elméletét a további fejezetekben úgy dolgozta ki, hogy az már csak az elsődlegesen materiális objektumokat veszi tekintetbe. Expliciten ki is nyilvánítja, hogy a terek az elsődlegesen anyagi társadalmi javak (és élőlények) relacionális elrendez(őd)ését jelentik, hiszen – teszi hozzá – „csak ezeket lehet pozicionálni, elhelyezni” (Löw 2001, 224.).

---

¹⁶⁹ Bár nem feltétlenül szükséges egy a kilencvenes évek tapasztalataiból merítő kötetten a jelen szempontjait számonkérni

¹⁷⁰ A körülményes megfogalmazás indokolt, minthogy az elsődlegesen materiális társadalmi javak másodsorban rendelkeznek szimbolikus jelentéssel, és fordítva.

A kudarc másik oka lehet, hogy Löw nem fordít kellő figyelmet a cselekvői jelenlét kérdésének és a másik szerepének az online szférákban. Az alábbiakban az eredeti löwi megérzés alapján azt az álláspontot képviselem, hogy létezhetnek olyan cselekvők által felépített terek, amelyekben túlsúlyban vannak az elsődlegesen szimbolikus – tehát például a csak képernyőn létező, nem materiális – elemek. Ennek érdekében szükséges a fenomenológiai szociológia perspektívájának bevonása.

A fenomenológiai szociológia hiányosságai, lehetőségei és a virtuális jelenlét kérdése

Alfred Schützöt¹⁷¹ sem a térbeliség, sem a mediatizált kommunikáció nem foglalkoztatta különösképpen. Számára az állt a fókuszban, hogy miként építjük fel értelemteli módon a valóságot. A valóságot pedig a róla alkotott konstrukciók (sémák, típusképzetek, cselekvési receptek, ismeretek, kategóriaképzetek, relevanciaszerkezetek) teszik értelmessé. A valóság értelemteli konstitúciójának kitüntetett szempontja az embertársak érzékelése, s e szempontból Schütz alapvető különbséget tesz embertársak és kortársak között. A közös jelenlét által összekötött személyek embertársai egymásnak, mert azonos időben ugyanott vannak („itt és most”), s mert „szemtől szembe” kommunikálnak, azaz figyelnek egymásra – vagyis köztük egyfajta „mi”-kapcsolat alakul ki. Az embertársak között Schütz szerint „közvetlen” a kapcsolat, jóllehet nem a szó szigorú értelmében, hiszen senkinek sincs közvetlen hozzáférése a másik belső folyamához. Ám a közös jelenlét körülményei közt a velünk szembenálló belső világával kapcsolatban a jelek oly sokasága áll a (tudatos vagy tudattalan) értelmezői tevékenység rendelkezésére, hogy az már a közvetlenség érzetét nyújtja: az elmondottak, az arckifejezés, az intonálás, a szóválasztás, a gesztusok, a testtartás és -pozíció, az apró rezdülések, a beszéd megbicsaklása, a hangerő, a szemkontaktus, az öltözet, a fellépés összbenyomása, az illatok stb. (Schütz–Luckmann 2003 [1973], 101–104.). Mindezek miatt a mindennapok („offline”) közös jelenléte során a személyek számára közösen telik az idő, közös élményeken osztoznak.¹⁷² Ezzel szemben a kortársak ugyan egy világidőn osztoznak velünk (ők is a jelenben élnek), ugyanakkor nincsenek személyesen jelen (a „most” közössége). A kortársak kategóriája olyan személyeket jelöl, akikkel nem kommunikálunk, hanem akikről ismereteink lehetnek. Szükségszerűen közvetett módon történik az észlelésük, ezért anonimabb típusokat alkotunk róluk, és jellemző módon inkább funkcionális típusok képviselőiként gondolunk rájuk. A bensőséget legalábbis lehetővé tevő

---

¹⁷¹ Schütz munkásságához lásd Havrancsik Dániel (2016) áttekintését.

¹⁷² Schütz szerint ilyenkor közösen öregednek a felek (*growing old together*). A tiszta „mi”-kapcsolat természetesen ideáltípus, mely a valóságban e formában nincs jelen, minthogy a jelenlévő másik észlelését mindig befolyásolják más tényezők is, például különféle ismeretek vagy a személyről korábban alkotott személyi típusképzetek („ő olyan ember, aki...”) (Schütz–Luckmann 2003 [1973], 107.).

„mi”-kapcsolattal szemben a kortársak a személytelenebb, távolibb „ti” kategóriájába tartoznak.¹⁷³

Az embertársak és kortársak fogalmának leírásából és a megkülönböztetés logikájából kiderül, hogy Schütz nem elemezte a közös jelenlét ama sajátos formáját, amelyet Erving Goffman nem fókuszos interakciónak nevezett (Goffman 1963). A gyakran a nyilvános tereken megjelenő kapcsolat esetén emberek egyidejűleg jelen vannak egymás látó- és hallótávolságában („itt és most”), és futólagos, nem koncentrált interakciók mennek végbe köztük (bólintás, rövid szemkontaktus, gesztusok, mimika, mozdulatok), de nem fókuszálják a figyelmüket egymásra (vö. Goffman 1963, 35). A goffmani gondolatokkal kiegészített schützi elmélet fontos a löwi térelmélet szempontjából, hiszen a mindennapi élet valóságában nemcsak tárgyakat helyeznek el és azokhoz képest pozicionálják magukat a cselekvők, hanem az „itt és most” közös jelenlétében egymáshoz viszonyítva foglalnak el valamilyen pozíciót a „mi”-kapcsolatban lévő és a nem fókuszos interakcióban álló embertársak. Velük szemben vesznek fel távolságot, hozzájuk közelítenek, hozzájuk képest helyezik el testüket.

Az Alfred Schütz-i fenomenológiai elmélet közömbös a mediatizált kommunikáció kérdésével kapcsolatban, hiszen középpontjában a *face-to-face* (szemtől szembeni) interakciók, illetve a távollevőkről alkotott típusképzetek állnak. Schütz csak néhány elejtett megjegyzés erejéig foglalkozott az olyan médiumokkal, mint a levél, a rádió vagy a telefon (Schütz–Luckmann 2003 [1973], 110–111., 114.). Mégis, napjaink fenomenológiai koncepciói nem kerülhetik meg a különféle médiumok életvilágbeli szerepének tisztázását, ami az online terek megragadása szempontjából is elengedhetetlen. Ruth Ayaß – schütziánus nézőpontból, ám azt korrigálva – a média¹⁷⁴ fenomenológiai értelmezését nyújtja. Határozott álláspontja, hogy az emberi civilizációk hajnalától (barlangrajzok, majd az írás feltalálása) fogva az életvilágok kommunikatív struktúrái igényelték a medialitást, hiszen a médium olyan közvetítő instancia, amelynek révén lehetségessé válik túllépni az itt és most térbeli-időbeli korlátain, ami által a társadalmi struktúrák stabilabbá, időben és térben kiterjedtebbé tudnak válni (Ayaß 2014, 94–96.).¹⁷⁵ Ugyanakkor történetileg nagyon is változó, hogy milyen

---

¹⁷³ A kortársakkal kapcsolatos képzetek eltérő mértékben személytelenek: a távollevő ismerőseinkről alkotott képzeteink rendkívül részletgazdagok lehetnek, míg az olyan kategóriák, mint a rendőr, politikus vagy parlament már nagyobb anonimitásfokot mutatnak.

¹⁷⁴ A média fogalmát itt kommunikációelméleti értelemben használom. Eszerint minden olyan eszköz, tárgy, technológia média, amelyik lehetővé teszi információk tárolását és az eljuttatásukat távoli helyekre.

¹⁷⁵ Giddens is azt tartja a társadalmiság egyik alapvető kérdésének, hogy miként jöhetnek létre téren és időn átívelő struktúrák. Bár az ő komplex társadalomelmélete nem a médiumokra koncentrált, ennek lehetőségét ő is azok megjelenésével látta biztosítottnak (Giddens 1981, 91. skk.; Berger 2013, 46–47.). Neves technikafilozófusokra hivatkozva a média Ayaß szemében az ember kiterjesztése (McLuhan 1964), avagy „szervpótlék” (Gehlen 1957), azaz szinte antropológiai szükséglet.

szerepet töltöttek be a különböző médiaformák a társadalmakban.¹⁷⁶ Manapság olyannyira mindenütt jelenvaló a média, hogy Ayaß szerint nem túlzás az „életvilág mediális struktúráiról” beszélni (Ayaß 2014, 95.), hiszen azok az építőkövek, amelyeket a szubjektumok az ismereteik, kategorizációik, cselekvési receptjeik, sémáik, a többi emberre alkalmazott típusos képzeteik megalkotására felhasználnak, nagy részben mediális közvetítéssel jutnak el a szubjektumhoz.

Ayaß (2014, 99–104.) a média két működési módját különbözteti meg. Egyfelől a médiumok által olyan információk birtokába lehet kerülni, amelyekre az érzékszerveinkre hagyatkozva nem tudnánk szert tenni (ez a híradók, hírportálok funkciója), így már-már egyfajta észlelési apparátusként működnek. Másfelől a különböző médiumok zárt értelemtartományokat tudnak létrehozni. E fogalom Schütztől ered,¹⁷⁷ s arra utal, hogy léteznek olyan elkülönült szférák, amelyek saját, a mindennapi valóság természetes beállítódásától eltérő logikának engedelmessé válnak, amelyekben más az élmények és a megismerés stílusa (Schütz–Luckmann 2003 [1973], 54–68.). Schütz a fantáziavilágokat (mindennapi elkalandozó fantáziálások, mesék, viccek, játékok, költészet, színház, vallási élmények) és az álom szféráját elemzi röviden. E passzusokból kiderül, hogy a cselekvők úgy léphetnek be a zárt értelmi tartományokba, ha váltanak: egyszer a mindennapi életvilág pragmatikus beállítódása jellemző rájuk, s konkrét célokat kívánnak megvalósítani, majd váltanak, eltávolodnak ettől az attitűdtől, felveszik a zárt értelemtartomány beállítódását, tehát elkalandoznak, elmerülnek valamely előadásban, belefeledkeznek a játékba, álmodnak – majd ismét „visszatérnek” a mindennapi valóságba. Minden váltás során új valóságba kerül a szubjektum, melyek mindegyikében eltérő a realitás színezete (*Realitätsakzent*) (Schütz–Luckmann 2003 [1973], 54–57.).

Ayaß helyesen állapítja meg, hogy bár lehetséges értelmileg zárt fantáziatartományokba mediális termékek nélkül belépni, ma mégis a média a legnagyobb tárháza és terjesztője ezeknek. Azt is hozzáteszi továbbá, hogy amikor ezen „ugrások” által a cselekvők egy másik „szubuniverzumba” kerülnek, ugyan jelen vannak továbbra is „ebben” a világban, de keveset észlelnek belőle (Ayaß 2014, 103.). A fizikai valóság elhalványulásának mértéke azonban nem állandó, hanem több tényezőtől is függ: mennyire zavartalanul fejtheti ki a zárt

---

¹⁷⁶ Míg az újkorig a média fő feladata az információk megőrzése, átörökítése és esetleg szűk körben történő terjesztése volt, s csupán a társadalmi elit férhetett hozzá e termékekhez, addig a nyomtatás feltalálása óta eltelt évszázadokban, az újabb és újabb technológiák megjelenésével a hozzáférés fokozatosan, ám egyre gyorsuló ütemben demokratizálódott, aminek hatására a média immár nemcsak az ismeretek tárolását, terjesztését szolgálja, hanem új struktúrákat és ismereteket is létrehoz (Ayaß 2014, 97–99.).

¹⁷⁷ *Finite provinces of meaning*; a német kiadásban *geschlossene Sinnbereiche* (Schütz–Luckmann 2003 [1973], 57.).

értelemtartományt hordozó média a hatását,¹⁷⁸ mennyire erős a média által sugallt valóság;¹⁷⁹ mekkora a szubjektum hajlandósága¹⁸⁰ a sugallt valóság hangsúly elfogadására (Ayaß 2014, 103.). Bár a zárt értelmi tartományok logikája nem vezethető vissza a mindennapi valóság életvilágáéra, ez utóbbi szféra tekinthető elsődleges valóságnak, melyhez folyton visszatérnek a cselekvők (i.m. 69.). Mindenesetre, ha lehetséges belemerülni a mindennapi valóságtól eltérő, értelmileg zárt tartományokba, s bizonyos technikai innovációk lehetővé teszik ennek során a nem jelenlévőkkel való kapcsolatot, akkor ez felveti a nem fizikai értelmében vett jelenlét lehetőségét.

A média nemcsak ismeretek, típusképzetek és sémák terjesztőjeként, alakítójaként, illetve zárt értelmtartományok közvetítőjeként fontos az életvilág újratermelése szempontjából, hanem azért is, mert növekvő mértékben közvetítik az emberi kommunikációkat. A schützi elmélet e tekintetben is rendelkezik deficitekkel. Schützcel szemben többen is felhozták (Scriven 2015, 6.; Zhao 2004) azt a kritikát, miszerint az embertársak és kortársak túlzottan egyszerű dichotómiájával ragadja meg a kapcsolatokat, s hogy e megkülönböztetés nem ad fogódzókát a médiumok által közvetített kommunikációk, és így az online kommunikáció értelmezésére. E kritika alapja, hogy Schütz láthatóan keveset foglalkozott a már a saját korában is rendelkezésre álló, személyes jelenlétet nem igénylő kommunikációs formákkal (például a telefontal). Schütz kétségkívül nem volt érzékeny a kérdésre, ám van néhány vonatkozó megjegyzése. A *Strukturen der Lebensweltben* (Az életvilág struktúrái) arról ír, hogy az embertársak és a kortársak között nem húzható éles határ, inkább átmenetek vannak e két szélső pólus között. Az ember, akivel az imént beszéltem, elindult, utánanézek, még hallom a hangját, egy idő után már nem hallom, csak a mozdulatait látom, majd eltűnik a sarkon (Schütz–Luckmann 2003 [1973], 110.).¹⁸¹ Nehéz megállapítani, hogy mikor szűnik meg az embertársakra jellemző „mi”-kapcsolat, a viszonylagos közvetlen hozzáférés a másikhöz. Hasonlóan átmenetként jellemzi Schütz a levelet és a telefonbeszélgetést, hiszen ezen esetekben valamiféle kommunikáció zajlik, ám az embertársak személyes interakciójával szemben a jelek sokasága helyett az értelmezhető jelek szegényessége jellemző. Schütz

---

¹⁷⁸ Ha folyton megszakítják tevékenységében a nyilvános tereken olvasó személyt a járókelők, akkor kisebb lesz az „elmerülés” foka, mint, ha nem teszik (Ayaß 2014, 103.).

¹⁷⁹ Ez technikai (például: hány érzékszervre hat az alkotás) és minőségi (mennyire tartják a cselekvők érdekes világnak) szempontoktól is függ.

¹⁸⁰ Ez pillanatnyi hangulatokon, érzelmeken, preferenciákon múlik.

¹⁸¹ Hasonló apró megjegyzés: Schütz és Luckmann szerint a mindennapi valóság világában minden cselekvő rendelkezik a teste hollétéből, pozíciójából és az érzékei működéséből fakadóan cselekvési és észlelési hatókörrel, s az olyan eszközök, mint a rakéta, a telefon vagy a televízió egyfajta nem személyes jelenlétet alapuló, másodlagos hatókört képeznek (Schütz–Luckmann 2003 [1973], 79–81.). Mindazonáltal az e fogalmi innovációban rejlő lehetőségek kiaknázása itt is elmaradt.

stratégiája, hogy ezen eseteket átmenetként, köztes formákként határozza meg, hogy aztán csak a „tisztá” típusokkal (ember- és kortársak) foglalkozzon (Schütz–Luckmann 2003 [1973], 110–111.).

A modern médiumok közvetítette kommunikációk új utakat nyitnak meg az emberi interakciók létesítése számára. Az újabb, fenomenológiai ihletésű empirikus kutatások Schützékkal szemben nem átmenetként tekintenek e formákra: ahelyett, hogy „már nem ilyen, még nem olyan” típusúként gondolnának a kortársak és embertársak dichotóm fogalmaival nem leírható kapcsolatokra, önálló jogú harmadik kategóriaként fogják fel e viszonyokat (Zhao 2004; 2005; vö. Scriven 2015). E szempontból a normál tévé- és a rádióadás kevésbé fontos, mert a kapcsolat nem kölcsönös (az egyik fél hatékonyan tudja elérni a fogadó felek sokaságát, de a másik fél nem képes erre). Az élő rádió- és tévéadás már megteremt egyfajta időbeli közösséget kortársakkal, hiszen lehetségessé válik „valós időben” észlelni nem jelenlévő személyeket – de még ez a forma sem feszíti szét a kortársak és embertársak ellentétét (a rádiós beszélők vagy a képernyőn látható alakok csupán olyan kortársaim, akikhez viszonylag jobb a hozzáférésem). Az igazán fontos innovációt a telefon megjelenése hozta, mert általa vált először lehetővé időbeli közösség olyan felek között, akik nincsenek fizikailag egymás közelében.

A telefon az első megjelenési formája az azonnali kommunikációt és a másik megtapasztalását viszonylag jól lehetővé tevő médiumoknak. Az e csoportba tartozó kommunikációs formákra (chat, hang- és képátvitteles internetes kommunikáció) az egyidejűség és a kapcsolat reciprok jellege jellemző, ami miatt át kell gondolni a közös jelenlét fogalmát. Erre tett javaslatot Zhao (2005), aki szerint be kell vezetni a közvetített, avagy távoli közös jelenlét (*telecopresence*) fogalmát az ilyen esetekre, mivel a felek számára közösen telik az idő, miközben nincsenek egymás közelében. A távoli közös jelenlét egyfelől a kortársi kapcsolat jegyeit viseli magán, hiszen a felek nincsenek jelen egymás fizikai közelségében. Másfelől az embertársi kapcsolatokhoz is hasonlatos, mivel a cselekvő bizonyos külsőlegesen észlelhető megnyilvánulásból következtet egy másik személy belső világára (szöveg, hang, mozgókép). Mivel a felek között technikai mediálás révén majdhogynem „közvetlen” kapcsolat tud létrejönni, voltaképpen „mi”-kapcsolatról beszélhetünk. Azonban – ahogy Schütz is megjegyezte – míg a mindennapi személyes találkozások interakcióira a jelek bősége jellemző, addig ezen esetekben az értelmezendő jelek viszonylag korlátozottabb halmazával találkoznak a médiumokon keresztül kommunikáló felek: írott szöveggel, emotikonokkal, a mások hangjával, képi

reprezentációjával stb. – ezek a jelek a mindennapi kommunikáció ingergazdagságához képest mindenképpen szegényesebbek,¹⁸² s ezen korlátozottabb jelhalmazból kell a másik belső állapotaira következtetniük a cselekvőknek.

A távoli közös jelenlét esetében olyan kapcsolatról van szó, amelyik mind a kortársak, mind az embertársak bizonyos meghatározó jegyeit magán viseli. Schütz értelmezésével szemben azonban nemcsak fokozatbeli eltérésről, hanem minőségbeli különbségről van szó: más a modalitása az effajta kommunikációknak, mert például más interakciós rítusok, stílusok, ismeretek alakulnak ki, mint az embertársakkal folytatott interakciók során, illetve jóval kevésbé kell tekintetbe venni a test korlátait, s mivel a szubjektum a hétköznapi énjéhez képest „megsokszorozhatja” magát (Zhao 2005, 398–400.). Mivel minőségileg különböző harmadik kategória, Zhao (2004; 2005) ezek miatt új kategória, a mediatizált embertársak (*consociated contemporaries*)¹⁸³ bevezetését javasolja. A mediatizált embertársakra csak a „most” közössége jellemző; közös jelenlét helyett a távoli/közvetített közös jelenlét (*telecopresence*) által állnak kapcsolatban. A fizikai tér helyett a valamiféle médium révén, manapság leginkább internetes közvetítéssel kapcsolódnak egymáshoz: *face-to-face* helyett *face-to-device*¹⁸⁴ kommunikációban vesznek részt, s míg e reláció tulajdonképpen „mi”-kapcsolat, az intimitás és anonimitás olyan keverékét jelenti, amely se nem embertársi, se nem kortársi (Zhao 2004, 101–102.).

Az újabb fenomenológiai megközelítések meggyőzően rámutattak, hogy úgy is létre lehet hozni strukturált kapcsolatot – azaz szimbolikus tereket – emberekkel, hogy azok nincsenek fizikailag jelen. A jelenlét fogalma azonban még több lehetőséget kínál, például a távoli közös jelenlét komplexebb felfogását vagy a technikailag közvetített térbeliségéret értelmezését. Ennek érdekében a virtuális környezeteket tanulmányozó – az információs tudomány és a pszichológia belátásait vegyítő, ám a fenomenológiai megközelítésekkel alkalmanként meglepő hasonlóságokat mutató – irodalom felé érdemes fordulni. E tekintetben különösen informatív Ulrike Schultze (2010) írása, mely áttekinti, hogy miként definiálják a (virtuális)

---

¹⁸² Sőt nemcsak egyszerűen kevesebb az észlelhető adat, hanem típusaik (hang, vizualitás) minőségileg különböznek a személyes jelenlétben alapuló megfelelőiktől.

¹⁸³ A szó szerinti fordítás (embertárs kortársak, embertársá tett kortársak) magyarul furcsán hat, ezért a kifejezőbb megoldás mellett döntöttem.

¹⁸⁴ Magyarul kb. „kb. arccal az eszköz felé”.

jelenléte ebben a diskurzusban, illetve milyen fajtákat és oksági modelleket állapítanak meg.¹⁸⁵

Schultze elmondása alapján ez a diskurzus a virtuális jelenléte¹⁸⁶ olyan pszichológiai állapotként fogja fel, amelynek során az átélt tapasztalatot részben vagy egészében technológia közvetíti, ám az emberek ezt részben vagy egészében nem tudatosítják, azaz olyan állapotként, amikor a tapasztalat virtualitása többé-kevésbé észrevétlen marad (Riva és Lee nyomán: Schultze 2010, 437.). A (virtuális) jelenléte formái gazdagabbak, mint az eddig Waldenfels és Zhao munkái alapján látszott. A jelenléte kutatói távoli jelenlétről (*telepresence*) beszélnek, amikor a cselekvő érzete szerint egy másik, távoli helyen, térben van,¹⁸⁷ illetve társas jelenlétről (*social presence*), ha úgy érzi, más, távoli emberek alkotják társaságát, akikhez szinte közvetlen hozzáférése van (Schultze 2010, 437–438.).¹⁸⁸ A távoli és a társas jelenléte metszéspontjában található a virtuális közös jelenléte (*co-presence*),¹⁸⁹ mely az a benyomás, hogy a cselekvőnek hozzáférése van valamely távoli szubjektumhoz, akivel észlelése szerint ugyanazon (virtuális) helyen, térben tartózkodnak. Az egymást észlelő, egymás számára távoli cselekvők képesek a virtuális térben objektumokat manipulálni és egymáshoz képest pozíciót felvenni, egymást „megérinteni” stb. (Schultze 2010, 438–439.).¹⁹⁰ A szelfjelenléte (*self-presence*) az az érzet, hogy az egyén virtuális reprezentációja összeolvad az énnel, vagyis hogy az én „belakja” azt a virtuális testet.¹⁹¹ A hiperjelenléte (*hyper presence*) arra az illúzióra utal, amikor valaki úgy érzi: hitelesebben tapasztalja meg önmagát, másokat és a távoli helyeket a virtuális közegben.¹⁹² A szüntelen jelenléte (*eternal presence*) pedig az a benyomás, hogy folyton távoli másokkal vagyunk, mivel kapcsolódunk a

---

¹⁸⁵ Az irányzatnak saját folyóirata is van: *Presence. Teleoperators and Virtual Environments*. E tudományos kutatási terület részletesebb áttekintése egy másik írása tárgya lehetne, e helyütt megelégszem Schultze színvonalas, ám bevallottan leegyszerűsítéseket tartalmazó írásával.

¹⁸⁶ A jelenléte az alábbiakban a virtuális jelzője nélkül is virtuális jelenlétként értelmezendő az alábbiakban, így tehát a később megemlített közös jelenléte is közös virtuális jelenlétként kerül említésre.

¹⁸⁷ Például az autózvezetés érzete, miközben egy számítógépén autószimulátort használ.

¹⁸⁸ Példát jelent a telefonálás (analóg és online), a videóközvetítő kliensek, a chatszobák és a fórumok kommunikációja.

¹⁸⁹ A szó szerinti fordítás közös jelenléte volna, ugyanakkor a virtuális közös jelenléte kifejezését használom, hogy ne keveredjék a schützi kontextusban használt közös jelenléte és a távoli közös jelenléte fogalmával.

¹⁹⁰ Ezt illusztrálják a többszereplős online szerepjátékok, amelyekben a játékosok avatárokat – őket vizuálisan reprezentáló, parancsaik alapján mozgó figurákat – használnak.

¹⁹¹ Az egyszemélyes videójátékok, s különösen a *first person shooter* típusú játékok jelentik a példát erre az esetre.

¹⁹² Példa: annak érzete, hogy a „való világ” túlzottan restriktív normáival szemben az online ismerősökkel szabadabban lehet beszélni, s így hitelesebb kapcsolatok és önismeret jön létre.

különböző platformokra (Schultze 2010, 438–439.).¹⁹³ A jelenlét e vegytiszta típusai az egyes technológiák használata során gyakran kombinációkban lépnek fel.¹⁹⁴

Ez a kutatási terület azonban nem pusztán a virtuális jelenlét fajtáit akarja számba venni, hanem a keletkezésének magyarázatát is nyújtani kívánja. Különböző elméletek születtek arra, hogy milyen tényezők hatására keletkezik online/virtuális környezetben valamilyen értelemben vett jelenlét.¹⁹⁵ Az érzékszervi elmerülés technikai fókuszú elmélete szerint akkor jön létre jelenlét az virtuális-online platformokon, ha a szóban forgó, technikailag létrehozott virtuális környezet olyan meggyőző érzékelési adatokat generál, hogy abban az emberek könnyen elmerülnek (Schultze 2010, 440–441.).¹⁹⁶ Ezzel szemben a figyelemallokálás kognitív fókuszú teóriája szerint jelenlét akkor és olyan mértékben jön létre, ha és amennyire a szubjektum a virtuális környezetnek szenteli a figyelmét (Schultze 2010, 440., 441–442.). A harmadik elemzett elméleti nézőpont – jelenlét mint cselekvési lehetőség, performativitás – szerint a technikailag létrehozott világokban annál nagyobb a jelenlét érzése, minél inkább lehetővé teszik a cselekvést a felhasználók számára: minél több dolgot lehet csinálni, minél inkább az az érzése támad a cselekvőnek, hogy valamiféle térben mozog, amelyben objektumokat manipulálhat és másokkal (algoritmus generálta figurákkal vagy valós embereket reprezentáló avatárokkal) interakcióba léphet. Ekkor a felhasználó céljai elérése érdekében olyan eszközöket (például kontroller) használ, amelyek kiterjesztik az érzékeit, s amelyeket emiatt önmaga kiterjesztéseként észleli (Schultze 2010, 440, 442–443.). Végül az éntapasztaló magyarázóelmélet szerint a jelenlét magába foglalja az önmagaság érzését, amit az tesz lehetővé, hogy a – valós vagy virtuális – környezet elemei (melyek lehetnek emberek, objektumok, terek) olyan visszajelzéseket küldenek, amelyek éntapasztalatot generálnak. Az éntapasztalat kapcsán olyan megközelítés is létezik, amelyik különbséget tesz a jelenlét három szintje között (mind a virtuális, mind a „normális” jelenlét esetében). A protojelenlét a proprioceptív szintre vonatkozik, arra a nagyon alapvető, ám nem tudatos síkra, hogy az egyén különbséget tud tenni önmaga és a környezete között, hogy tudattalanul is valamely környezetben testileg jelenlévőként érzékeli önmagát, legyen az akármilyen természetű. Technikailag jó ideig nehéz volt ilyen jelenlétet létrehozni, de ez manapság már

---

¹⁹³ Schultze (2010, 438.) példája: a felhasználó azon érzése, hogy nincs egyedül, mivel folyton „online” van, miközben ideje nagy részében önállóan dolgozik személyes interakciók nélkül.

¹⁹⁴ A többszereplős online szerepjátékok esetében a távoli, a társas, a közös és a szelfjelenlét is megjelenhet.

¹⁹⁵ A bemutatott magyarázóelméletek csak az általános értelemben vett virtuális jelenlét teóriái, nem valamely speciális fajtájának, ami érthető is, hiszen – ahogy a típusok megállapítása esetén is – csupán Schultze különíti el e koncepciókat egymástól, az egyes publikációkban gyakran keverednek a szempontok. Ez ugyan egyfajta önkényességet von maga után, de az áttekintést nagyban megkönnyíti.

¹⁹⁶ Mások mellett: nagyobb felbontás, valóságghűbb reprezentációk, nagymértékű manipulálási képesség.

nem lehetetlen. Az alapvető jelenlét (*core presence*) a szubjektum ama tudatos érzésére utal, hogy jelen van itt és most. Szenzoriális adatok viszonylag tudatos szűréséről, a figyelem allokálásnak aktusairól és ezen adatokra adott reakciókról van szó, melyeken keresztül a szubjektum önmagát is megtapasztalja. Ezzel szemben a kiterjesztett jelenlét szintjén az egyének a külső világban identitással rendelkező történeti és életrajzi alanyokként jelennek meg. Annál erősebb a jelenlét ezen a szinten, minél inkább olyan érzete támad a szubjektumnak, hogy a történések relevánsak az identitása folytonos megalkotási folyamatai számára. A különféle médiumok különféle szinteken lehetnek hatékonyak,¹⁹⁷ azonban akkor jön létre koherens jelenléti élmény, ha mindhárom vagy legalább két szint egy sajátos tevékenységre, szituációra és/vagy külső környezetre összpontosul (Schultze 2010, 440., 443–444.).

A jelenlét fajtái és magyarázóelméletei között van némi tartalmi átfedés, és nem is egyformán relevánsak az online terek értelmezése szempontjából, ám meggyőzően demonstrálják, hogy e típusú környezetek esetén is lehet jelenlétről beszélni. A mindennapi, személyes jelenlétben alapuló térkonstitúciós tevékenység során a cselekvők pozicionáló tevékenységeket végeznek és térszintéziseket alkotnak, aminek eredményeként nemcsak az „itt” iránti érzék jön létre, hanem testüket valamely átfogó tér objektumaként is megtapasztalják. Azonban a virtuális jelenlét fogalma – a különböző formáival, szintjeivel együtt – arra utal, hogy a cselekvők nemcsak a materiális terek kapcsán érezhetik úgy, hogy emberekhez, objektumokhoz képest helyezik el magukat, ami alapján tereket szintetizálnak, hanem megfelelő mértékű jelenlét esetén a virtuális környezetekben is. Ha a cselekvők a térbeliség tapasztalatára tesznek szert a fejlett technikai eszközök használata közben, akkor a relacionális térelméletnek a cselekvőket kell követnie, s rekonstruálnia, miként épülnek fel számukra a tereik.¹⁹⁸

A videóbeszélgetések és az online szerepjátékok világának tere

Az alábbi fejezet két jellegzetes online forma, a videótelefonálás és a sokszereplős online szerepjátékok esetében azt járja körül, hogy miként alkalmazható a korábbiakban vázolt fogalmiság az online terek felépítésének értelmezésére. E kettő választását indokolja egyrészt a népszerűségük, másrészt mivel tudományosan is jól dokumentáltak. Mindkét esetben egy jellegzetes kliens/játék áll a fókuszban, melyek jól reprezentálják a szóban forgó kategóriát.

---

¹⁹⁷ Schultze példái: a textuális média (könyvek, webportálok) a kiterjesztett jelenlétet aktiválhatja, a kétdimenziós virtuális reprezentációk (tévé, számítógépes játékok) az alapvető jelenlét létrejöttét ösztönzik, míg a protojelenlét egyes fejlett virtuálisvalóság-eszközök esetében valósulhat meg.

¹⁹⁸ Ez a latouri követelés (kövesd a cselekvőt – *follow the actors*, vö. Latour 2005, 11–12.) témára szabott átfogalmazása.

A sokszereplős online szerepjátékok,¹⁹⁹ mint a World of Warcraft,²⁰⁰ olyan fantáziavilágokat kínálnak a játékosok számára, amelyekben elmerülhetnek. A World of Warcraft (WoW) mágiával átítatott világa önálló mitológiával, a lények és karakterek sajátos típusaival, saját szociális hierarchiával és a játékosok alkotta normarendszerrel rendelkezik. Vagyis logikája, valósághangsúlya különböző a mindennapi életvilágétól: a cselekvők relevanciái mások, mint a mindennapi élet praktikus beállítódásáé, más cselekvési receptek, sémák, tipizálások alakultak ki. A schützi terminológia alapján tehát zárt értelmi tartomány a WoW: olyan önreferenciális, értelemtehi, ugyanakkor társas világ, amelybe a cselekvők a Schütz által leírt váltások által tudnak belépni.²⁰¹ Felfüggesztik a mindennapi élet pragmatikus beállítódását, hogy ráhangolódjanak a játék valóságakcentusára, majd ha végeztek, ismét váltanak.

A WoW és a hasonló sokszereplős online szerepjátékok esetében az interakciók végbemehetnek a játékos és a szoftveres elemek között, illetve – ami fontosabb – játékosok és játékosok, illetve azok csoportjaik között. A játékosok jellemzően egymás avatárját látják, ugyanakkor tudatában vannak, hogy azt a másikat is egy hozzájuk hasonló játékos mozgatja. Tudják, hogy a játékspecifikus relevanciaszerkezetük különbözik egymástól attól függően, hogy ki kicsoda, s „hol áll” a játékban, ugyanakkor tudattalanul feltételezik azt is, hogy ha „helyet” cserélnének, a másikkal, ugyanúgy látnák a játékvilágbeli dolgokat, mint amaz.²⁰² Az egymással kapcsolatba kerülő játékosok mediatizált embertársai egymásnak. A fizikai közelségen alapuló közös jelenlét információs bőségével szemben ekkor jóval szegényesebb azon észlelhető adatok köre, amelyek alapján következtetéseket tudnak levonni az avatár „mögötti” másikkal kapcsolatban: játékos vezérelte mozgások, programozott érzelmi reakciók (pl. örömtánc), statikus mozgások („elfoglalt”), textuális és hangalapú kommunikációk (Scriven 2015, 11). Ugyanakkor a kapcsolat egyidejű és kölcsönös, tehát nem kortársi kapcsolatról van szó.

Paul Scriven a WoW kitűnő fenomenológiai elemzését nyújtja, s rámutat, hogy az egymással mediatizált embertársi viszonyban álló játékosok e világban is létrehoznak egymásról

---

¹⁹⁹ A játékosok körében és a *gaming studies*ban elterjedt angol terminus a *massively multiplayer online game*, ahol az első jelző arra utal, hogy akár több tíz- vagy százezren is részt vehetnek e játékokban.

²⁰⁰ A játék ismertetésétől eltekintek, mivel tudományosan is jól dokumentált (áttekinti: Golub 2014).

²⁰¹ Schultze a jelenlét irodalmát ismertetve már-már schütziánus szellemiségben nyilatkozik, bár a fordított irányból közelíti meg a kérdést: „[a]mikor a felhasználó jelenlétre vonatkozó felfogása eltolódik a virtuálisról a tényleges környezetre, ez együtt jár a jelenlét megtörésével, megszakításával (*break*). (...) Ugyanakkor törés a jelenlétben nem csak úgy jöhet létre, hogy a felhasználó a »való« világra irányítja a figyelmét, hanem fordíthatja a gondolatai, álmái és fantáziái belső világa felé is” (Schultze 2010, 441.).

²⁰² Ez a nézőpontok kölcsönössége generáltézisének (Schütz 1984 [1953], 187–189.) átalakítása, online játékvilágra alkalmazása. Feltételezhető, hogy létezik az ilyen intersubjektív zárt értelmi tartományokban is a nézőpontok kölcsönössége, ugyanakkor más, játékspecifikus tartalmakra, relevanciákra vonatkozik.

típusképzeteket. Egyrészt „tisztviselői” típusokat, azaz a játék értelmi kontextusában tipikus motivációkkal és cselekvésekkel felruházott kategóriákat. Mind az újonc, mind a profi, a „loot ninja” vagy a „griever”²⁰³ olyan játékosok alkotta kategóriák, melyek képviselői tipikus motivációkkal és cselekvési mintákkal rendelkeznek (Scriven 2015, 13–14.).²⁰⁴ Személyes, egyéni típusokat is alkothatnak egymásról: ebben az esetben nem valamely kategória képviselőiként jelennek meg egymás számára, hanem egyediségükben. Ugyanakkor az egyediként történő megragadás is szükségszerűen leegyszerűsítésekre utalt („ő olyan ember, aki...”, „ilyenkor mindig úgy reagál, hogy...”), hiszen nem lehetséges a személyiség összetettségének teljes megragadása. A mindennapi életvilág személyes típusaihoz képest különbség, hogy kevesebb információ alapján hozzák létre az online szerepjátékos kontextus személyes típusait, és ezen információk is jellegzetesen inkább csak egy témára (a játékra) vonatkoznak (Scriven 2015, 13–14.). Amikor a felhasználók a játék közben másokkal interakcióba lépnek, a tisztviselői és személyes típusokat külön-külön, de egymással vegyítve is alkalmazhatják. A WoW tisztviselői és egyéniesített típusai az online szerepjátékos világ átfogó értelmi összefüggésének háttere előtt nyernek értelmet.

A WoW világában (virtuális) jelenlét jöhet létre, vagyis a résztvevők adott esetben úgy érezhetik, „valóban” jelen vannak e világban, miközben viszonylag kevésbé tudatosítják, hogy ez technikailag közvetített és generált (mesteréges) élmény. Ezt a sajátos jelenléti tapasztalatot első ránézésre több magyarázóelmélet is viszonylag adekvát módon magyarázhatja. Az érzéki elmerülés elmélete alapján feltételezhető, hogy a játék fejlett technikai aspektusai (grafika, kezelés, hanghatások) nagyfokú jelenlétet tesznek lehetővé, ugyanakkor az is kézenfekvő, hogy ennek érdekében nemcsak technikára van szükség, hanem a játékos összpontosítására is (figyelemallokálás elmélete). Harmadrészt feltűnő, hogy a WoW és a hasonló játékok azért is hozhatnak létre jelenlétet, mert rengeteg a közös vagy egyéni cselekvési lehetőség (a jelenlét performativitásának elmélete). A WoW-típusú játékok többféle jelenlétet alapozhatnak meg. Létrejöhét távoli jelenlét, hiszen a cselekvők egy távoli (virtuális) helyen lévőként érzékelhetik magukat; társas jelenlét, amennyiben egymást érzékelik, ahogyan virtuális közös jelenlét is, ha egymást valamely távoli helyen lévőként érzékelve közösen cselekednek az adott világban. Amikor a játékos erősen azonosul az avatárjával, szelfjelenlét is keletkezhet. Az éntapasztalat különböző szintjeit tekintve a WoW és a hozzá hasonló világok létrehozhatnak alapvető jelenlétet, hiszen a figyelem szelektív és

---

²⁰³ *Loot ninja*: olyan játékos, akinek tipikus megatartása, hogy jogtalanul elszedi a zsákmányt a csapattársai elől; *griever*: olyan játékos, aki visszatérő módon arra törekszik, hogy mások játékélményét elrontsa (forrás: http://wowwiki.wikia.com/wiki/Loot_ninja; <http://wowwiki.wikia.com/wiki/Griever>).

²⁰⁴ Az a játékos, akit kezdőként azonosítanak, azért cselekszik úgy, ahogy, mert kezdő. Stb.

tudatos eloszlásának lehetősége adott; kiterjesztett jelenlétet, hiszen a játékvilág cselekményei értelmezhetőek átfogó, s a játékos identitása szempontjából fontos narratív keretek között; s bizonyos esetekben protojelenlét is előállhat, ha a játékos oly mértékben azonosul az avatárjával, hogy a figyelmének jó részét elvonja saját testéről és annak fizikai környezetéről.

A sokszereplős online szerepjátékok a virtuális jelenlét képzetét kelthetik a cselekvőkben: azt a benyomást, hogy mediatisált embertársaikkal jelen vannak a közösen osztott, értelemmenteli szubuniverzumban. A játékosok térkonstitúciója ennek figyelembevételével érthető meg. A játékos pozicionálásokat hajt végre a fizikai világban (valahogy elhelyezkedik egy kanapén, fotelben, a technikai berendezéseknek is megvan a maguk pozíciója a szobán belül), mozgatja a kezét s az ujjait kontrolleren.²⁰⁵ Ezzel párhuzamosan pozicionál az online világban is: elhelyezi magát virtuális objektumokhoz, lényekhez, játékostársakhoz képest (mozog, cselekszik), azaz más dolgokhoz és cselekvőkhöz helyezi viszonyba magát.²⁰⁶ Emellett pozicionálásként értelmezhető az is, hogy textuális és hangátviteles kommunikációt folytat bizonyos társaival, míg másokkal nem.

A játékos térszintézisének értelmezése kapcsán érdemes elszakadni Löw ama gondolatától, miszerint a virtuális világok látogatói egyszerre két térhez kapcsolódnak. Ehelyett inkább az tűnik kézenfekvőnek, hogy a cselekvő észlelésében a fizikai és a virtuális tér elkülönülés helyett egymáshoz kapcsolódik, szinte eggyé válik. Az elmerülés foka különbözhet, ugyanakkor az anyagi valóság sosem tűnik el a játékos számára teljesen, hiszen bizonyos mértékben mindig érzi a testét és észleli a fizikai környezetét. Erős virtuális jelenlét esetén ebben az összekapcsolt, hibrid (fizikai és virtuális) térben a virtuális vonatkozások dominálnak. Ennek oka, hogy a játékvilág értelmileg zárt tartomány, amelybe belemerülnek a felhasználók. Intenzív játékelmény esetén a kiterjesztett és az alapvető jelenlét túlnyomórészt a képernyőn ábrázolt világra összpontosul. A protojelenlét is megvalósulhat. Peter Bayliss (2010) kutatása azt sejteti, hogy a játékhoz igénybe vett eszköz – legyen az joystick, controller vagy más – és a felhasználó között igen szoros a kapcsolat. Az eszköz szerinte nem tárgyként jelenik meg a cselekvő számára, hanem önmaga kiterjesztéseként, mivel a tevékenységben elmerülve nem hoz létre objektíváló távolságot hozzá (Bayliss 2010, 51.).²⁰⁷ A játékos az avatárja mozgásait sajátjaiként, saját cselekvéseiként észleli. Latouri (1999

---

²⁰⁵ Az Xbox Kinect esetén „valódi” testmozgásokat is végez.

²⁰⁶ Az ebbéli szabadságát természetesen korlátozza a szoftver algoritmus, mely megszabja, hogy mi, mikor és mivel/kivel szemben tehető meg.

²⁰⁷ Bayliss Merleau-Pontyra hivatkozva fejti ki mindezt. A francia filozófus szerint lehetséges az ilyen viszony az objektumokkal, *Az észlelés fenomenológiájának példája* szerint a vak számára a bot nem pusztán tárgy, hanem az észlelés egy módja, mely kitágítja számára a tapintás hatáskörét (Merleau-Ponty 2012 [1945], 167.)

[1991]) értelemben vett hibrid cselekvőről van szó, amely a virtuális jelenlét körülményei közepette hibrid teret konstituál önmaga számára.

A sokszereplős online szerepjátékokkal szemben az olyan videócsevegő alkalmazások, mint a Skype esetében a cselekvők nem lépnek be valamely mediálisan közvetített zárt értelmi tartományba, hanem továbbra is a mindennapi valóság talaján maradnak. Bár a képernyőn megjelenő távoli másik először kihívást jelenthet a természetes beállítódás számára, a szubjektumok nem felfüggesztik fel, csak kis mértékben módosítják a normalbeállítódásukat. Hasonlóság viszont, hogy a felek itt is mediatizált embertársai egymásnak, s hogy a kommunikáció szintén *face-to-device* megy végbe. Ugyanakkor a WoW-féle világokhoz képest sokkal több információt tudhatunk meg a mediatizált embertársainkról, hiszen halljuk, amit és ahogy mondanak, látjuk az arcukat, amint beszélnek, de a gesztikulálásuk, testtartásuk és a környezetük is gyakran észlelhető. Szintén különbség, hogy a sokszereplős online szerepjátékok világában az esetek többségében egymás számára eredetileg idegen emberek lépnek kapcsolatba, és a kialakuló viszony alapvetően az online világ körül forog; ezzel szemben a Skype-on többségében egymást már ismerő emberek lépnek kapcsolatba.²⁰⁸

A (virtuális) jelenlét érzése azzal függ össze, hogy mennyire képesek az emberek a technikai közvetítéssel kapcsolatos tudásukat kikapcsolni és a képernyőn lévő interakciós partnerüket „valóban” jelenlévőként érzékelni. A Skype-pal foglalkozó kvalitatív kutatások (Aguila 2011; Friesen 2014; Longhurst 2013) ambivalens eredményekre jutottak. Felhívták rá a figyelmet, hogy a Skype és a hozzá hasonló kliensek sok esetben az együttlét benyomását keltik, ugyanakkor arra is, hogy a technikai nehézségek, az emberábrázolás szükségszerű torzulásai, a figyelem lankadása vagy a szoftverrel szembeni ellenérzések az ilyesfajta jelenlét ellenében hatnak. Továbbá még a magas a virtuális jelenlét érzése esetén is megmarad az a lappangó érzés, hogy a közös virtuális jelenlét egyúttal elválasztottság is (Aguila 2011, 308–309.). Ugyanakkor a jelenlétet Schultze (2010) sem kétértékű (van/nincs) kategóriaként, hanem inkább folytonos skálaként értelmezi, ami miatt e forma kapcsán is lehetséges alacsonyabb és magasabb fokú jelenlét.

A jelenlét magyarázó modelljei közül alkalmazhatónak tűnik a szenzoriális elmerülés elmélete, hiszen a másik észlelését nagyban befolyásolja a technikai aspektus. Ha nagy felbontású képernyőn videócsevegünk másokkal, a hang- és mozgóképátvitel sem akadozik, s ha a kamera is mindegyik fél esetében olyan pozícióban van, hogy nem torzítja a közvetített

---

²⁰⁸ Kivétel természetesen akad: például a Chatroulette nevű honlap, mely idegeneket kapcsol véletlenszerűen össze webkamerás beszélgetésre.

emberi test méreteit és arányait, akkor viszonylagosan jól lehetséges a szenzoriális elmerülés és így a (virtuális) jelenlét – míg az ellenkező esetben az érzékek általi elmerülés, tehát a jelenlét alacsonyabb foka alakul ki. A figyelemallokálás modelljének azonban vannak korlátai a videócsevegések esetében. Aguila számolt be róla, hogy kutatási alanyai (nagy távolságokat a Skype segítségével áthidaló családok tagjai) között voltak olyanok is, akik nem ültek folyton a számítógép előtt, hanem gyakran jártak fel-alá, tették a dolgukat, ahogy a másik fél is, így a csevegés sem folyamatos volt, hanem megszakításokkal teli – e személyek ugyanakkor mégis arról számoltak be, hogy a figyelem folyamatos összpontosításának hiánya ellenére is úgy érezték, jelen van a másik (Aguila 2011, 2011, 306–307.). A Skype esetében szintén korlátozott a performativitás magyarázóelmélete, hiszen ez a platform elsősorban a kommunikációról szól, s nem annyira arról, hogy a felek cselekedjenek és virtuális objektumokat közösen vagy egymást kijátszva manipuláljanak.²⁰⁹ Ugyanakkor nagyon is releváns az éntre fókuszáló magyarázóelmélet, hiszen a videócsevegések által lehetővé tett interakciók határozottan képesek a mások visszajelzései alapján hozzájárulni az éntapasztalathoz. Longhurst (2013, 669–673.) interjúalanyai is arról számoltak be, hogy a Skype-on keresztül folytatott családi interakciók érzelmeken alapuló tereket hoztak létre a felek számára, ami az éntapasztalat forrása. Az éntapasztalat három szintje közül a kiterjesztett jelenlét szintje mindenképp lehetséges, hiszen családtagokkal, kollégákkal, ismerősökkel interakcióra lépve az én biográfiai, narratívákba szőtt lényként élheti meg önmagát. Az alapvető jelenlét is lehetséges, ha a figyelmet a képernyőre és a másikra összpontosítják. A protojelenlét azonban feltételezhetően kevésbé alakul ki a videócsevegések során, hiszen a felek nincsenek jelen reprezentációjukon keresztül valamely virtuális világban, ahol azok mozdulatait sajátjaikként érzékelhetnék.

A virtuális jelenlét típusai közül a Skype és a hasonló kliensek esetében kevésbé releváns a távoli jelenlét fogalma, hiszen a cselekvők nem annyira arról szoktak beszámolni, hogy úgy érzik, valamely távoli helyen vannak, hanem inkább a saját terük kitágulásáról, hogy például a saját helyiségük tere kiegészül a távollevő kommunikációs partnerének terével (Longhurst 2013, 673.; Aguila 2011, 307.).²¹⁰ A társas jelenlét ezzel szemben talál a videócsevegések kapcsán, hiszen a másik jelenlétének érzése jöhet létre. A virtuális közös jelenlét (mely arra

---

²⁰⁹ Ugyanakkor elképzelhetők olyan szituációk, amikor megjelenik a közös cselekvés, például kölcsönös integetés egymásnak stb.

²¹⁰ Aguila leírása a kutatási alanyainak tapasztalatai alapján: „A Skype-on úgy érezhetjük, hogy a távolság ellenére ugyanazon a téren osztozunk. Olyannyira otthonosan érezhetjük magunkat, hogy ezzel kitágíthatjuk az otthonunk terét úgy, hogy az a távoli Skype-oló társunkat is tartalmazza. (...) Így az otthonunk, az érzetünk szerint, magába foglalja az én hálószobámat és a te nappalidat, vagy a te nappalidat és az én konyhámat. A saját fizikai terem virtuálisan magába foglal téged is” (Aguila 2011, 307.).

utal, hogy a másikat valamely helyen közösen jelen lévőként és interakcióban állóként érzékelik) részben jöhet létre. A felek ugyan azt érezhetik, hogy közös téren osztoznak egymással, ám ez se nem távoli, se nem ugyanaz a felek számára, hiszen mindegyikük a saját teréhez kapcsolódóként érzékeli a másikat. Szelfjelenlétről nincs szó, hiszen ez akkor áll elő, amikor az egyénnek valamely virtuális környezetben van irányítható virtuális reprezentációja, melyet „belakhat”. A hiperjelenlét szintén kevésbé találó a Skype-típusú kommunikációk leírására, hiszen – épp a hang- és képátvitel miatt – kevésbé szakadnak el az emberek a mindennapi valóság szerepeitől, normáitól, ezért nem jöhet létre az „igazibb” én, a „hitelesebb” kapcsolatok képzete. A videóbeszélgetések rendszerint limitált ideig tartanak, ezért önmagukban nem hoznak létre szüntelen jelenlétet, csak más kommunikációs módokkal együtt (chat, e-mail, SMS, telefon).

A videócsevegéseknél tehát a jelenlét nem mindegyik fajtája és nem minden szinten jön létre, ugyanakkor az, ami online jelenlétként keletkezik, elégséges ahhoz, hogy az egymást mediatizált embertársként észlelő cselekvőknek sajátos térbeliségélményt nyújtson. A Skype és más szolgáltatók felhasználóival készült kutatásokból kiderül, hogy ez esetben is van pozicionálás. A webkamerával felszerelt számítógép elhelyezése fontos, hiszen meghatározza, hogy milyen képet közvetít a másik fél felé. Longhurst (2013, 671.) például megjegyzi, hogy interjúalanyai rendszerint a nappaljuk közepén helyezték el a Skype-olásra használt notebookjukat. A kamera pozicionálásával bizonyos testeket, objektumokat láthatóvá tesznek a felhasználók, másokat pedig – szándékolatlanul vagy célzatosan – a másik érzékelési terén kívül helyeznek. A mobiltelefonon folytatott webkamerás beszélgetés sem tünteti el a kérdést, csupán több mozgást tesz lehetővé. A felhasználók arcának, testének, kamerához viszonyított pozíciója (közelség-távolság, középponti vagy szélső pozíció, alsó, középső vagy felső kameraállásból közvetített kép stb.) szintén releváns, mert befolyásolni tudja az interakció minőségét, menetét és a résztvevők érzelmi állapotait.

A terek szintetizálásáról a felhasználók leírásaiból az derül ki, hogy ismét a virtuális és a fizikai tér időleges egymáshoz kapcsolásáról, mondhatni, összeolvadásáról van szó. A gyerekeiktől távol levő, velük Skype-pal kapcsolatot tartó anyák közül sokan úgy érzik: a gyerekük ismét részesévé lett a saját terüknek. Vagyis a fizikai tér kiegészült egy hozzákapcsolt virtuális szegmessel. Akik idegenkedtek a videóbeszélgetéstől, azok is azért, mert úgy érezték, hogy mások belépnek a magánterükbe, ami impliciten ugyanilyen kiegészülésre utal (vö. Longhurst 2013, 673–675.). Ugyanakkor – szemben a sokszereplős online szerepjátékosok jellemző térélményével – a virtuális tér dominanciája nem olyan

egyértelmű, egyenrangúbbak a terek, ami nem kis részt annak köszönhető, hogy a Skype-oló protojelenléte ritkán tevődik át a virtuális szférába, s inkább csak a test materiális környezetére vonatkozik. Tehát a videócsevegés során a cselekvők oly módon szintetizálják a terüket, hogy fizikai terükhöz hozzákapcsolnak egy virtuálisat.²¹¹ Az ilyesféle szintézis sokféle lehet. Például amikor családtagok Skype-olnak egymással, jellemzően olyan pozitív érzelmekkel telített, valós-virtuális hibrid teret hoznak létre, amelybe szívesen merülnek el, mely ily módon komfortérzetet ad nekik (Longhurst 2013, 669–673.). Ezzel szemben a munkahelyi videokonferencia során hivatalosabb hangnem uralkodik, s a résztvevők jobban kontrollálják magukat, mivel érzik mások fürkésző-objektíváló tekintetét (hiszen ők is figyelik a többieket) (Friesen 2014, 23–24.).

A videóbeszélgetés nem *face-to-face* kommunikáció, lényegesen kevesebb ingert közvetít (vö. Friesen 2014), hiszen csak audiovizuális adatok kerülnek továbbításra, s ezek is egyrészt szelektívek (kevesebbet lehet látni, hallani), másrészt a mindennapi fizikai jelenléten alapuló észleléshez képest más módozatról van szó (kétdimenziós mozgókép, sztereóhangzás). Ráadásul a mindennapi embertársi interakciók egyik legfontosabb jellemzője nem teljesül maradéktalanul: a kölcsönös és szimultán szemkontaktus. Ennek oka, hogy ha úgy akar látszani az egyik résztvevő, hogy a másik számára úgy tűnjön, mintha a szemébe nézne, akkor a kamerába kell néznie. Mivel az a számítógépes képernyő felett helyezkedik el, amikor oda néz, valójában nem néz a másik szemébe, miközben az úgy látja, hogy igen. S fordítva, ha az egyik fél a másik szemébe néz, annak számára úgy tűnik, mintha máshova nézne (Friesen 2014, 24–25.; Aguila 2011, 310).²¹²

A fizikai jelenléten alapuló mindennapi kommunikációban viszonylag kevésbé tudatosul bennünk, hogy miként jelenünk meg mások számára: hanghordozásunk, testi gesztusaink, arckifejezésünk az érzékelésünknek sohasem elérhetőek úgy, ahogy az interakciós partnerünknek. A webkamerás beszélgetés jellemző ambivalenciája, hogy miközben (impliciten) azt ígéri, megmutatja, hogyan érzékelnek (látnak) minket mások,²¹³ ez nem szükségszerűen jelenti azt, hogy nagyobb kontrollt tudnánk gyakorolni saját megjelenésünk felett, hiszen a technika révén bizonyos esetekben aránytalanul felnagyítódnak bizonyos

---

²¹¹ Amennyiben elhagyjuk a cselekvő *belső* nézőpontját, és a cselekvőhálózat egészét vesszük tekintetbe, természetesen másféle terekről lenne szó. Ekkor a személyek, a materiális értelemben vett helyek, a távoli tárgyak, illetve az ezeket összekötő elemek (levél, telefon, internetes infrastruktúra, tévé) egy hibrid (hálózati) teret alkotnák.

²¹² Jóllehet a mobiltelefonoknál a kamera és a képernyő közepe (jellemzően ide pozicionálja a másik az arcát) közti távolság lényegesen kisebb, még így is észrevehető az különbség, hogy mikor néz a másik a kamerába, s mikor a képernyőre.

²¹³ Mivel a képernyő sarkában lévő kis szegmensben a mi kameránk által közvetített képet (magunkat) láthatjuk.

részeink, torz szögben látszódunk, fényviszonyok torzíthatják a képet stb. (Friesen 2014, 23–24.). Az ilyen technikai esetlegességeken túl elvi akadályai is vannak saját magunk mások szemén keresztüli látásának. Ahogy Waldenfels (2009, 110.) írja, a mindennapi kommunikációban a láthatót mindig aláássa a láthatatlan, mivel a látást mindig feltüzei a látási vágy, a hallást a hallási vágy, mindig lesznek olyan járulékos elemek, amelyek nem következnek a látottakból, hallottakból. Emellett a testi lét és a térbeliség mindennapi tapasztalata mindig több mint látás és hallás (szaglás, tapintás). Mindebből következik, hogy a virtuális jelenlét a maga térbeliségérzetével szükségszerűen különbözik a fizikai alapú jelenléttől, hogy az online és az offline kommunikáció között mindig lesz különbség, hiszen a médiumok nem tudják a távolit maradéktalanul közel hozni, és – bár a technooptimista víziók ezt szeretnék láttatni – nem képesek közvetíteni a közvetíthetlent (Waldenfels 2009, 110.).

Kitekintés: (késő) modernitás és térbeliség

Az utóbbi évtizedek társadalomelméleti vitáinak kitüntetett kérdése volt, hogy miként lehet a jelent értelmezni. Míg egyesek (Habermas 1994 [1980]; Luhmann 2010 [1992]) szerint a 20. század második fele nem hozott radikális újdonságot, ami miatt továbbra is releváns a modernitás fogalma, addig mások valamiféle történelmi törést, s emiatt egy új, posztmodern korszak jeleit véltek felfedezni (Lyotard 1993 [1979]), míg megint mások – a kontinuitás és a változás jeleit egyaránt látva – reflexív, második, folyékony vagy késő modernitásként értelmezték a jelent (Bauman 2000; Beck 1996 [1994]; Giddens 2013 [1991]). Elképzelhető, hogy más kontextusokban inkább a modernitás vagy a posztmodernitás fogalmának használata lenne gyümölcsöző, ám a térbeliség kérdése kapcsán határozott előnyei vannak a késő modernitás fogalmának, amennyiben megvilágítható általa a kontinuitás és változás kettőse.

A cselekvésközpontú térelméleti nézőpontból az a kérdés is felmerül, hogy a társadalmi cselekvők tipikusan miként szintetizálják a tereket (Löw), avagy miképp képzelik el a saját testet a testek étfogó rendjében (Waldenfels). A testek szintetizálhatók tartályszerű, kontinuuus térré, de máshogy is. Kézenfekvő a feltételezés, miszerint léteznek domináns vagy széles körben elterjedt szintézisalkotási módok, melyek kulturális és társadalmi tényezők hatására tettek szert jelentőségükre. Vagyis korszakonként és társadalmanként más és más térrepresentációk, térszintézisek juthatnak fontos szerephez.²¹⁴

---

²¹⁴ Ez nem új felismerés, lásd például Durkheim és Mauss klasszikus tanulmányát (Durkheim–Mauss 1978 [1903]), Simmel gondolatait a nem abszolutista térszemléletekről (pl. Simmel 1913), a társadalomtörténész

A modernitás hangsúlyeltolódása – melyet lehetséges a késő modernitásba történő átmenetként felfogni – Löw alapján a „térben élés” tapasztalatától a komplexebb térfelfogásokig vezet. Az újkori/modern térrepresentációk közül kiemelkedő jelentőséggel bír az euklideszi vagy abszolutista térkoncepció²¹⁵ a művészetben, tudományban, nemzetállami reprezentációkban, városalkotásban vagy az iskolai szocializációban.²¹⁶ Löw szerint ezt a domináns, lefebvre-i értelemben vett térrepresentációt (Lefebvre 1991 [1974], 38–39.)²¹⁷ a 20. század hozzávetőlegesen kétharmadáig lehetséges volt összhangba hozni a térbeli gyakorlatokkal és térszintetizálási módokkal, ami miatt a cselekvők a mindennapokban a teret gyakran folytonosként élték meg.²¹⁸ Löw ezt Martha Muchow gyerek- és környezetpszichológiai kötete kapcsán világítja meg. Muchow az 1920-as évekbeli nagyvárosi térbeli szocializációs folyamatokat vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy a gyerekek fokozatosan terjesztették ki a hatókörüket, és ezért a városi tér számukra folytonos kiterjedésként, fokozatosan táguló, koncentrikus körökként jelent meg (Löw 2001, 81). Más írások arra utalnak, hogy ez a felnőtt városlakókra is jellemző volt.²¹⁹ Összességében Löw a *térben* élés tapasztalataként írta le a modernitás 20. század 60-as éveig domináns (nagy)városi térélményét (Löw 2001, 81.), mivel kontinuusként gondolták el/élték meg saját területet a cselekvők, melyet valamely nagyobb összefüggés egységének tartottak.

E térkonstitúciós mód dominanciája kezdett – Löw (2001, 82. skk.) szerint – kérdésessé válni az 1960-as, 1970-es évektől kezdve a nyugat-európai és észak-amerikai nagyvárosokban. Több folyamat vezetett oda, hogy a szomszédság vagy a városnegyed – mint térbeli-társadalmi egység és értelemteli kategória – sok helyen bomlásnak indult. A

Gurevics elemzését a középkori térfelfogásokról (Gurevics 1974 [1972]) vagy Lefebvre történeti elemzéseit a tér társadalmi termeléséről (Lefebvre 1991 [1974]; a szerzőhöz lásd még: Berki 2015).

²¹⁵ Lásd ehhez még: Berger (2018, 2. fejezet); Faragó (2012); Faragó (2016); Tagai (2018).

²¹⁶ Kétségtől, nem létezik egységes abszolutista térkoncepció (mert például Descartes és Newton elméletei több lényeges tekintetben különböztek egymástól), de az „euklideszi” jelző használata sem teljesen jogos. E helyütt nem problematizálom tovább ezt a térelméleti diskurzusban sokszor hivatkozott fogalmat.

²¹⁷ Ehhez és Lefebvre „trialektikájához” lásd Berki (2015).

²¹⁸ Mindez csupán relatív jelentőségre utal, nem arra, hogy a modernitásban e térkonstitúciós mód mellett ne léteztek volna más térszintetizálási módok – lásd többek között Ströker fenomenológiai, filozófiai antropológiai térelméletét, amely szerint a cselekvők „váltogatnak” a különböző térfelépítési módozatok, az atmoszferikus, a cselekvési és a szemléleti tér között (Ströker 1965).

²¹⁹ Löwtől függetlenül hasonló látélelet bontható ki a Michel de Certeau kutatási projektjéből született *The Practice of Everyday Life* (A mindennapi élet gyakorlatai) második kötetéből is, melynek az egyik, Pierre Mayol által írt fő egysége („Living”) egy lyoni munkásnegyed lakosairól szól. Az interjú és résztvevői megfigyelésen alapuló kutatás arra mutatott rá, hogy miként sajátították el, lakták be, formálták értelemtelivé a saját negyedük terét a lakosok (Mayol). A mindennapi térbeli gyakorlatok (bevásárlás a sarki zöldségesnél, kutyasétáltatás vagy a kerítés feletti beszélgetés) a velük összekapcsolódó interakciós rítusokkal jól ismert, otthonos mikrouniverzummá varázsolták a cselekvők negyedét. Az elemzésekből hasonló kép bontakozik ki, mint Muchow munkájából: e társadalmi-térbeli egység lakosai saját területet folytonosként élték meg, a többi negyedet pedig sztereotipikus jegyekkel (például: „burzsoá”) látták el, miközben azok ismertsége a távolság növekedésével csökkent.

monofunkcionális lakónegyedek kialakulása, a szuper- és hipermarketek külső városi zónákban történő elhelyezése ebbe az irányba hatott, ahogyan az is, hogy a napi szintű utazásnak is egyre nagyobb szerepe lett (ingázás a munkahelyre, gyerek szállítása, távolabbi szórakozóhelyek vagy szolgáltatások felkeresése). Emiatt a térben élés tapasztalatát kiegészíti, nyomás alá helyezi egy másik: a szigetszerű társadalmasodás (Löw 2001, 82–89).

Löw Zeiher nyomán arra a következtetésre jut, hogy az 1980-as, 90-es évek nagyvárosi gyerekei számára a tér immár nem folytonos és koncentrikusan folyamatosan bővülő kiterjedésként épül fel. A gyerekeket a szülők a város különböző, gyakran egymástól távol levő pontjaira szállítják hetente többször (otthon, iskola, játszótér, sportfoglalkozás, zeneoktatás, bevásárlás, magánórák). Ennek hatására a városi tér diszkontinuus: nem válik folytonossá, inkább csak „szigetek” üres terekkel elválasztott, de útvonalak által összekötött egymásmellettsége (Löw 2001, 83). A folytonos tér képzete csak jóval később tud kialakulni, mint korábban, és számos felnőtt esetében ez nem is szükségszerűen történik meg.²²⁰

A térkonstitúció e késő modernitásban nagy jelentőségre szert tevő módozatai nem újak, merthogy a térben élés tapasztalatát már jóval korábban megkérdőjelezték például a fejlődő közlekedési eszközök (a vasút kapcsán lásd: Schivelbusch 2008 [2000]). Azáltal, hogy különböző szinteken és módokon virtuális vagy távoli jelenlétet tesznek lehetővé, hogy a közvetlen fizikai környezettől részben elszakadó hibrid, „linkelt” terek keletkezését engedik meg, az infokommunikációs technológiák szintén a térben élés tapasztalata ellenében hatnak. A videóbeszélgetések, a sokszereplős online szerepjátékok térbelisége mellett ez bizonyára igaz más esetekre is, például a GPS-es navigációra (vö. Berger 2015). Az infokommunikációs eszközök használata a terek megsokszorozódásának, hibridizációjának, széttöredezésének tapasztalatát közvetítik – felerősítve, kiegészítve a „való” világ hasonló irányba mutató folyamatait. Mindez összhangban van a késő modernitás Giddensi diagnózisával, mely szerint a modernitás alapvető tendenciája volt a társadalmi tapasztalatok minden korábbinál erőteljesebb közvetetté válása, mediatiszációja, és ezzel összefüggésben a hely elszakítása a tértől (Giddens 2013 [1991], 122–125.). A késő modernitás e folyamatokat fokozta tovább.

---

²²⁰ Felnőttek kapcsán hasonló eredményekre jutott Janet Vertesi (2008) is, aki azt vizsgálta, hogy milyen hatással van a londoniakra a metróhálózati térképük, az ún. Tube Map. Eredményei alapján a tipikus londoni lakos fejében a város valóban nem áll össze folytonos térré. A kutatásában részt vevő alanyokat arra kérte, hogy rajzolják le Londont, amit a többség nehéz feladatnak érzett. A „valóságű”-höz hasonló városforma helyett többségben voltak azok, amelyek a főbb metróvonalak alapján strukturálták a várost, vagy épp a zeiheri szigetszerű reprezentációt képviselték. Ez nemcsak a metróterkép hatásának köszönhető, hanem annak is, hogy London hatalmas méretű, lakosainak naponta nagy távokat kell megtenniük, és a lakosság nagy arányát képezik a viszonylag újonnan beköltözöttek, akik számára a városi tér felépülése kevésbé átlátható.

Az infokommunikációs eszközök használata – más tényezőkkel összefonódva – egyfelől megnehezíti, hogy szociálisan strukturált, térbeli-társadalmi egységként képzeljék el a cselekvők a környezetüket, másrészt az egyének a cselekvési hatókörük bővülésének pozitív tapasztalatára tesznek szert. Ezzel a késő modernitás a modernség általános társadalmi tendenciáját radikalizálja, melyről Simmel (2009 [1890], 51–54.) írt a 19. század végén, vagyis hogy a társadalmi differenciálódás együtt jár a közeli kapcsolatok lazulásával, valamint a távoli személyekkel létesített kapcsolatok megszorodásával. Hogy vajon az online terekben rejlő eme kettősség elősegíti autentikus lét (önismert, emberközi kapcsolatok) kialakulását, vagy épp ellenkezőleg, az inautenticitást erősíti,²²¹ s hogy a cselekvői hatókör bővülése olyan előny, amely képes ellensúlyozni azokat a hátrányokat, amelyek a munkavilág e szférába történő benyomulásából és az egyre átfogóbb megfigyelési technológiákból következnek, a késő modernitás egyik alapvető dilemmája.

Irodalom

- AGUILA, A. (2011): Time and Space on Skype. Families Experience Togetherness while Apart. *Explorations in Media Ecology*, vol. 10. no. 3–4. 303–312. Forrás: https://doi.org/10.1386/eme.10.3-4.303_1 (A letöltés dátuma: 2018. 05. 12.)
- AYAB, R. (2014): Media Structures of the Life-World. In M. STAUDIGL – G. BERGUNO eds.: *Schutzian Phenomenology and Hermeneutic Traditions*. Dordrecht–Heidelberg–New York–London, Springer. 93–110.
- BAUMAN, Z. (2000): *Liquid Modernity*. Cambridge, Polity.
- BAYLISS, P. (2010): *Videogames, Interfaces, and the Body. The Importance of Embodied Phenomena to the Experience of Videogame play*. (Doktori disszertáció.) Melbourne, RMIT University School of Media and Communication.
- BECK, U. (1996 [1994]): Das Zeitalter der Nebenfolgen und die Politisierung der Moderne. In U. BECK – A. GIDDENS – S. LASH: *Reflexive Modernisation*. Frankfurt am Main, Suhrkamp. 19–112.
- BERGER V. (2013): A téridő problémája Giddens társadalomelméletében. *Replika*, 82. sz. 25–54. Forrás: <http://replika.hu/replika/82-03> (A letöltés dátuma: 2018. 05. 12.)
- BERGER V. (2015): Séta a városban, GPS-navigáció és a terek konstitúciója. A mindennapi térkezelés De Certeau-i értelmezése ellen. In BÓDI J. – MAKSA GY. – SZIJÁRTÓ ZS. szerk.: *Újratöltve. Médiakutatás és mindennapi élet*. Budapest–Pécs, Gondolat–PTE Kommunikáció és Médiatudományi Tanszék. 108–136.
- BERGER V. (2018): *Térré szőtt társadalmiság. A tér kategóriája a szociológiaelméletekben*. Budapest, L’Harmattan.
- BERKI M. (2015): A térbeliség trialektikája. *Tér és Társadalom*, 29. évf. 2. sz. 3–18. Forrás: <https://doi.org/10.17649/TET.29.2.2658> (A letöltés dátuma: 2018. 05. 12.)

---

²²¹ Az autentikus és inautentikus lét heideggeri párosát Cass (1998) alkalmazta az online világra.

- BOURDIEU, P. (1991): Physischer, sozialer und angeeigneter physischer Raum. In M. WENTZ Hrg.: *Stadt-Räume*. Frankfurt am Main–New York, Campus. 25–34.
- CASS, K. (1998): The World Wide Web's Shadow of Opportunity. A Heideggerian Perspective of Authenticity in the Information Age. *Information Technologia & People*, vol. 11. no. 4. 328–337. Forrás: <http://personal.lse.ac.uk/whitley/allpubs/heideggerspecialissue/heidegger04.pdf> (A letöltés dátuma: 2018. 05. 12.)
- CZIRFUSZ M. – JELINEK CS. – BERKI M. (2018): Tér a marxista elméletekben. In FARAGÓ L. szerk.: *Kortárs térelméletek kelet-közép-európai kontextusban*. Budapest, Dialóg Campus. [oldalak](#).
- DURKHEIM, É. (1982 [1899]): Social Morphology. In S. LUKES ed.: *The Rules of Sociological Method*. New York–London–Toronto–Sydney, Free Press. 241–242.
- DURKHEIM, É. – M. MAUSS (1978 [1903]): Az osztályozás néhány elemi formája. In É. DURKHEIM: *A társadalmi tények magyarázatához*. Budapest, KJK. 253–334.
- EGYED I. (2018a): A tér és a hatalom antiesszencialista koncepciója: Foucault és a neomarxista, posztstrukturalista kritikák. In FARAGÓ L. szerk.: *Kortárs térelméletek kelet-közép-európai kontextusban*. Budapest, Dialóg Campus. [oldalak](#).
- EGYED I. (2018b): A tértermelés neomarxista kritikája: a technokrata térrepresentációktól a Lefebvre-i városhoz való jog instrumentalizációjáig. In FARAGÓ L. szerk.: *Kortárs térelméletek kelet-közép-európai kontextusban*. Budapest, Dialóg Campus. [oldalak](#).
- FABÓK M. – BERKI M. (2018): Relacionális-materiális térelméletek. A reprezentáción túl, szövevények hálójában. In FARAGÓ L. szerk.: *Kortárs térelméletek kelet-közép-európai kontextusban*. Budapest, Dialóg Campus. [oldalak](#).
- FARAGÓ L. (2012): Térértelmezések. *Tér és Társadalom*, 26. évf. 1. sz. 5–25. Forrás: <https://tet.rkk.hu/index.php/TeT/article/view/2007> (A letöltés dátuma: 2018. 05. 12.)
- FARAGÓ L. (2016): *Téri lét. Társadalomtér-elméleti alapvetések*. (Akadémiai doktori értekezés.) Forrás: <http://real-d.mtak.hu/982/> (A letöltés dátuma: 2018. 05. 12.)
- FOUCAULT, M. (1984 [1982]): Space, Power and Knowledge. In P. RABINOW ed.: *The Foucault Reader*. New York, Pantheon. 239–256.
- FRIESEN, N. (2014): Telepresence and Tele-absence. A Phenomenology of the (In)visible Alien Online. *Phenomenology & Practice*, vol. 8. no. 1. 17–31. Forrás: <https://journals.library.ualberta.ca/pandpr/index.php/pandpr/article/viewFile/22143/16452> (A letöltés dátuma: 2018. 05. 12.)
- GEHLEN, A. (1957): *Die Seele im technischen Zeitalter. Sozialpsychologische Probleme in den industriellen Gesellschaft*. Reinbek bei Hamburg, Rowohlt.
- GIDDENS, A. (1981): *A Contemporary Critique of Historical Materialism. Power, Property and the State. Vol. 1*. London, Macmillan.
- GIDDENS, A. (1985): Time, Space and Regionalisation. In D. GREGORY – J. URRY eds.: *Social Relations and Spatial Structures*. Houndmills, Macmillan. 265–295.
- GIDDENS, A. (2013 [1991]): A késő modernitás körvonalai. *Replika*, 82. sz. 113–130. Forrás: <http://replika.hu/replika/82-06> (A letöltés dátuma: 2018. 05. 12.)
- GOFFMAN, E. (1963): *Relations in Public Places. Notes on the Social Organization of Gatherings*. New York, Free Press.

- GOLUB, A. (2014): The Anthropology of Virtual Worlds. World of Warcraft. *Reviews in Anthropology*, vol. 43. no. 2. 135–149. Forrás: <https://doi.org/10.1080/00938157.2014.903150> (A letöltés dátuma: 2018. 05. 12.)
- GUREVICS, A. (1974 [1972]): *A középkori ember vilásképe*. Budapest, Kossuth.
- HABERMAS, J. (1994 [1980]): A modernség befejezetlen program. In J. HABERMAS: *Válogatott tanulmányok*. Budapest, Atlantisz. 259–281.
- HALL, E. T. (1975 [1966]): *Rejtett dimenziók*. Budapest, Gondolat.
- HARVEY, D. (2009 [1992]): A kapitalizmus: a fragmentálódás üzeme. *Fordulat*, 7. sz. 108–115. Forrás: http://fordulat.net/pdf/7/harvey_adam.pdf (A letöltés dátuma: 2018. 05. 12.)
- HAVRANCSIK DÁNIEL (2016): Fenomenológia és társadalomtudomány. Alfred Schütz protoszociológiája. *Különbség. Filozófiai Folyóirat*, 16. évf. 1. sz. 115–129. Forrás: <http://www.kulonbsegfolyoirat.hu/index.php/kulonbseg/article/view/201/184> (A letöltés dátuma: 2018. 05. 12.)
- LATOUR, B. (1999 [1991]): *Sohasem voltunk modernek. Szimmetrikus antropológiai tanulmány*. Budapest, Osiris.
- LATOUR, B. (2005): *Reassembling the Social. An Introduction to Action-Network-Theory*. Oxford–New York, Oxford University Press.
- LAW, J. (2002): Objects and Spaces. *Theory, Culture and Society*, vol. 19. no. 5–6. 91–105. Forrás: <http://www.heterogeneities.net/publications/Law2002ObjectsAndSpaces.pdf> (A letöltés dátuma: 2018. 05. 12.)
- LEFEBVRE, H. (1991 [1974]): *The Production of Space*. Oxford, Basil Blackwell.
- LONGHURST, R. (2013): Using Skype to Mother. Bodies, Emotions, Visuality, and Screens. *Environment and Planning D: Society and Space*, vol. 31. no. 4. 664–679. Forrás: <https://doi.org/10.1068%2Fd20111> (A letöltés dátuma: 2018. 05. 12.)
- LÖW, M. (2001): *Raumsoziologie*. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- LUHMANN, N. (2010 [1992]): *A modernség megfigyelései*. Budapest, AKTI–Gondolat.
- LYOTARD, J.-F. (1993 [1979]): A posztmodern állapot. In J. HABERMAS – J.-F. LYOTARD – R. RORTY: *A posztmodern állapot*. Budapest, Századvég. 7–90.
- MAYOL, P. (1998): Part I: Living. In M. DE CERTEAU – L. GIARD – P. MAYOL: *Practice of Everyday Life. Volume 2. Living and Cooking*. Minneapolis–London, University of Minneapolis Press. 5–129.
- MCLUHAN, M. (1964): *Understanding Media. Extension of Man*. New York, McGraw-Hill.
- MERLEAU-PONTY, M. (2012 [1945]): *Az észlelés fenomenológiája*. Budapest, L’Harmattan.
- SCHÜTZ, A. (1984 [1953]): A cselekvések köznapi és tudományos értelmezése. In HERNÁDI M. szerk.: *A fenomenológia a társadalomtudományban*. Budapest, Gondolat. 178–228.
- SCHÜTZ, A. – TH. LUCKMANN (2003 [1973]): *Strukturen der Lebenswelt*. Konstanz, UVK.
- SCRIVEN, P. (2015): The Phenomenology of the „Other” in Computer Game Worlds. *Games and Culture* (online first) 1–18. Forrás: <https://doi.org/10.1177%2F1555412015615294> (A letöltés dátuma: 2018. 05. 12.)

- SCHIVELBUSCH, W. (2008 [2000]): *A vasúti utazás története-a tér és az idő iparosodása a 19. században*. Budapest, Napvilág.
- SCHULTZE, U. (2010): Embodiment and Presence in Virtual Worlds. *Journal of Information Technology*, vol. 25. no. 4. 434–449. Forrás: <https://doi.org/10.1057/jit.2010.25> (A letöltés dátuma: 2018. 05. 12.)
- SHIELDS, R. (1991): *Places on the Margin. Alternative Geographies of Modernity*. London–New York, Taylor and Francis.
- SIMMEL, G. (1903): Über räumliche Projektionen sozialer Formen. *Zeitschrift für Sozialwissenschaft*, Jg. 6. H. 5. 287–302. Forrás: <http://socio.ch/sim/verschiedenes/1903/projekt.htm> (A letöltés dátuma: 2018. 05. 12.)
- SIMMEL, G. (1913): Philosophie der Landschaft. *Die Gùldenammer. Eine bremische Monatsschrift*, Jg. 3. H. 2. 635–644. Forrás: <http://socio.ch/sim/verschiedenes/1913/landschaft.htm> (A letöltés dátuma: 2018. 05. 12.)
- SIMMEL, G. (2009 [1890]): *A társadalmi differenciálódásról. Szociológiai és pszichológiai vizsgálódások*. Budapest, Gondolat.
- STRÖKER, E. (1965): *Philosophische Untersuchungen zum Raum*. Frankfurt am Main, Vittorio Klostermann.
- TAGAI G. (2018): Az abszolút tér ideájának filozófiai gyökerei és hatása a kortárs tértudományokra. In FARAGÓ L. szerk.: *Kortárs térelméletek kelet-közép-európai kontextusban*. Budapest, Dialóg Campus. oldalak.
- TIMÁR J. (2018): A feminista és a marxista földrajz kapcsolata: összekötő és elválasztó diskurzusok a térről. In FARAGÓ L. szerk.: *Kortárs térelméletek kelet-közép-európai kontextusban*. Budapest, Dialóg Campus. oldalak.
- VERTESI, J. (2008): The London Underground Map and Users' Representations of Urban Space. *Social Studies of Science*, vol. 38. no. 1. 7–33. Forrás: <https://doi.org/10.1177%2F0306312707084153> (A letöltés dátuma: 2018. 05. 12.)
- WALDENFELS, B. (2009): *Ortsverschiebungen, Zeitverschiebungen*. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- ZHAO, S. (2004): Consociated Contemporaries as an Emergent Realm of the Lifeworld. Extending Schutz's Phenomenological Analysis to Cyberspace. *Human Studies*, vol. 27. no. 1. 91–105. Forrás: <https://doi.org/10.1023/B:HUMA.0000012246.33089.68> (A letöltés dátuma: 2018. 05. 12.)
- ZHAO, S. (2005): The Digital Self. Through the Looking Glass of Telecopresent Others. *Symbolic Interaction*, vol. 28. no. 3. 387–405. Forrás: <https://doi.org/10.1525/si.2005.28.3.387> (A letöltés dátuma: 2018. 05. 12.)

15. A tér semmi és minden

FARAGÓ LÁSZLÓ

E tanulmány hosszabb kutatómunka eredménye.²²² A térrel kapcsolatos kérdéseimre talált válaszok olyan *személyes összegzése*, amely szakít a hagyományos rendszerező, meghatározó személyek és koncepciók köré strukturált gondolkodásmóddal. Nem a meglévő térkonceptiók rekonstruálására, interpretált szövegek disszeminálására törekszem, nem direkt módon építek a felhasznált irodalmakra (mert az autentikus mondandó megfajthatatlan), hanem tudományfilozófiai értékválasztásomnak megfelelő *konceptióm mentén* fogalmazom újra és szintetizálom a különféle elmélettöréseket („talált szövegeket”). A tér megragadására alkalmas tudományos szövegeket tudásbázison interpretálok és *posztmodern szemléletben*,²²³ *társadalomkonstruktivista hozzáállásból kiegészítem, kifejezéseknek, „vendégszövegeknek” az új kontextusokban más/új értelmet/tartalmat adok* (posztmodern kontextusban „a megértés szövegátírás”). E megközelítésben kísérlem meg egységes gondolatmenetre felfűzni a térértelmezés különféle (filozófiai, tudományos, gyakorlati) beszédmódokban tárgyalt rétegeit. Térkonceptiómban olyan fogalmakat is használok, amelyek korábban még nem voltak jelen a magyar tértudományi diskusszióban. E fogalmak szövegszerű jelenlétvé válásával (önálló létükkel, az autoritástól való elszakadással, „nincs semmi a szövegen kívül”) egyben a kritika, a dekonstrukció tárgyává is válhatnak, bárki bármilyen kontextusba (más rétegekbe) helyezheti és tetszőlegesen (akár önkényesen) értelmezheti azokat. Olvasóként mindenki a maga kísérleteivel vehet részt az itt megfogalmazottak vitájában, ahhoz nem a szerző, hanem önmaga a kulcs.

A modern gondolkodásban a tér általában háttérbe szorult az idővel (történetiséggel) szemben,²²⁴ az ontológusok kifejezetten mostohán bántak vele. Mint ismert, az ontológia a dolgok létezésével foglalkozó tudomány. Arra keresi a választ, hogy mi az, ami létezik és mi létezésének *a feltétele és módja*. Husserlnél, Heideggernél és Hartmann-nál az ontológia a létezők, a *lét lényegének* meghatározására irányul. A lételméleti kérdések (amelyek a létezők kutatására irányulnak) megválaszolása különösen nehéz olyan esetekben, amikor a vizsgálat tárgyának *nincs önálló fizikai/tárgyi léte*, olyan nem létező, amellyel mégis számolnunk kell,

---

²²² A lételméleti kutatásaimat az MTA doktori értekezésemben adtam közre (Faragó 2016). Ez a tanulmány jelentős részben annak összefoglalása, a jövőre vonatkozó programja.

²²³ A posztmodernizmusról, a posztmodern korról véleményemet lásd e kötet általános és e III. blokk elé írt bevezetőjében.

²²⁴ Például Heidegger az egzisztenciafilozófiájában a lét lényegét az időhöz (történetiséghez) kötötte és kisebb jelentőséget tulajdonított az egyidejű létből eredő tériségnek.

másként, más értelemben létező. Ilyen a tér, ami a hagyományos értelemben nincs, *önmagában reálisan nem létező, és mégis van, nincs, de mégis „jól megalapozott jelenség”*. Nem csak az létezik, amit érzéki úton megtapasztalhatunk. A tér létezésének alapja a létezésre való lehetősége, „képessége”, olyan, ami más létéhez járul hozzá (nem önálló létezési mód). *Mások létében van része*. A tér azért különbözik a semmitől, abban az értelemben bír léttel, hogy köze van más létezőkhöz, hozzátartozik mások létehez, azok nélkül nem jelenne meg létezőként, nem valami lenne, hanem semmi. Tehát alapkoncepciómban *a tér önmagában nem létező, de hozzátartozik az életvilág működési módjához*, megnyilvánul az együttlétezés struktúrájában (elrendeződés, a létezők struktúrája), és a megismerés egyik szemléleti módja is.

Nyilván tőlünk függetlenül is léteznek a természeti és a mesterséges tárgyak és folyamatok (hegy, molekula, mikroszkóp, kémiai reakciók stb.) és azok között is vannak kapcsolatok, relációk. Ismeretelméleti megközelítésben nem ezek létét kérdőjelezzük meg, hanem a megismerésből fakadó sajátosságokra mutatunk rá. Az emberi megismerés során szerzett tudás nem az objektív ontológiai alapokat (a magánvalót) reprezentálja, hanem arról ismereteket, tudást konstruál. Olyan jelenségeknél, mint a tér, amely – az általam elfogadottak (hitem) szerint – nem tőlünk függetlenül létező, nem mindig mindenhol egyforma tulajdonságokkal rendelkező fizikai entitás, nem tekinthetünk el a megfigyelőtől, a megfigyelés eszközeitől és a tudás létrehozásának kontextusától. De a különféle vizsgálatok eredményeit *a gyakorlatban „objektívként” kezelhetjük*, amennyiben nyilvánvalóan nem ütköznek a megfigyelt valósággal, megfelel az alkalmazott paradigmáknak és eszközöknek és az interszubjektív kommunikációban mások is elfogadják azt (falszifikáció).

A tér meghatározásánál *szinte elválaszthatatlan a lételméleti és az ismeretelméleti megközelítés*. Mindig vannak elrendeződések, relációk „odakint a való világban”, de mindaz számunkra az arról való tudásunkként létezik. Az ontológia a téri létezés, megjelenési módjaira vonatkozó ideákat tartalmazza. Az ismeretelmélet inkább az emberi tudást veszi górcső alá, a világ megismerésének a folyamatát, a lehetséges tudás mibenlétét, relevanciáját vizsgálja. Így e kettő sok tekintetben feltételezi és kiegészíti egymást. A magában való dolgokra vonatkozó tudásunk is emberek által szerzett tapasztalatokból ered (pl. felmérések, interjúk, kísérletek eredményei), amelyeket diskurzusok (pl. tudományos viták) során csiszolódo *fogalmakkal írunk le*. Minden, így a tér mibenlétére vonatkozó állítás is az emberi tudás és nem a magánvaló része, így társadalmi jelenség. A társadalmi jelenségek létével a társadalmi ontológia foglalkozik. Olyan társadalmi jelenségeket vizsgál, mint pl. a társadalmi

csoportok, az állam, a pénz, vagy azt kutatja, hogy mi a szubsztanciák, az események és folyamatok együttlétezésének a módja, melyek a társadalmi élet struktúrái, összetevői. A tér mibenlétének vizsgálata is ide tartozó kérdés. Tulajdonképpen társadalmi kérdések és válaszok merülnek fel akkor is, amikor például különféle térségtípusokat határozunk meg (pl. elmaradott területek), vagy számba vesszük a területi tőke elemeit, vagy leírjuk, hogy az adott területen hogyan működik a gazdaság, szerveződik a közigazgatás, vagy vannak az elkülönült elemek között valamilyen kapcsolatok, és abból a szempontból összetartoznak, egy teret alkotnak vagy nem. A térről való ontológiai gondolkodás segíthet megérteni, feltárni, hogy mi tér, milyen módon kapcsolódnak össze, strukturálódnak a létezők.

A tér önmagában semmi

A „Mi a tér?” kérdésre – klasszikus lételméleti értelemben – a válaszom egyszerű: *semmi, nem létezik, nem áll fenn*. Nincs olyan entitás, amelyben *minden más* „benne van” és értelmezhető lenne rá az „üresség” és a „telítettség”, a „betöltés” fogalma.²²⁵ Nincs olyan egységes egész, amely a benne foglaltakra saját magából eredően hatást gyakorol. A tér a dolgok, események, cselekvések számára nem külsődleges, nem önmagában létező. A háromdimenziós²²⁶ fizikai léten kívül nincs olyan állandó és általános téri szabály, amely mindenre egyformán érvényes lenne. A háromdimenziós kiterjedés sem magyarázata önmagában semmilyen szubsztanciának. Nincs olyan *általános* „téri ok”, „téri hatás” amely – a háromdimenziós léten kívül – hatást gyakorolna a létezők formai megjelenésére és a kapcsolataira, amellyel meg lehetne magyarázni, hogy miért éppen ebben a formában, elrendeződésben és nem másképpen jelennek meg a dolgok és történnek a cselekvések. Nincs olyan mindenre egyformán ható erő/energia, amely hatóokként vagy például a különböző rendszerekben, hálózatokban összetartó erőként vagy szükségszerű kölcsönhatásként önmagában metatérként értelmezhető lehetne. Egy jelenség, egy folyamat magyarázó ereje lehet valamilyen természeti/fizikai erő vagy emberi cselekvés, de a tér legfeljebb *csak* „*formai előfeltétele*” lehet ezeknek és *nem oka*. Az egyidejűleg létezők összekapcsolódása, az

---

²²⁵ Az, hogy egy tárgyban benne van/lehet valami más, a dolgok közötti *fizikai viszonyra* utal (matrjoskababa-effektus). A tér – Newton koncepciójával szemben – nem üres, mert alkotóelemekből (jelenségek és közöttük lévő kapcsolatokból) áll. A változás lehetőségét biztosító – a későbbiekben kifejtett – köztes tér sem üres vákuum, hanem nem releváns vagy nem feltárt elemeket és kapcsolódási lehetőségeket tartalmaz. Ha a tér és az anyag ugyanaz lenne – ahogyan Descartes és a dialektikus materializmus képviselői gondolták –, akkor mindig tele lenne önmagával.

²²⁶ Arisztotelész szerint bármely test alapvetően a három dimenziójának (hosszúság, szélesség, magasság) megadásával határozható meg. Galilei a tér háromdimenziós jellegét azzal a tapasztalati ténnyel „igazolta”, hogy minden ponton keresztül csak három egymásra merőleges egyenes húzható.

együtt létezés struktúrája nem valami „abszolút rendből”, nem egy univerzális tér hatóerejéből ered.

Nincs abszolút tér. Nem igaz, hogy a különféle terek, helyek ugyanannak az egyetlen térnek a részei. A dolgok nem az üres helyeket töltik ki. Az egymástól elkülönülő dolgok, objektumok között nem tér van, hanem vagy semmi, vagy valamilyen kapcsolat, reláció, viszony. *Nincs tér önmagában, nincs tér önmagától.* Sem a szerves, sem a szervetlen természetnek nincs olyan önálló eleme, amelyet térként jelölhetnénk meg. A különféle létezőkben *sincs olyan önálló léttel rendelkező elkülöníthető elem*, derivátum, amely fizikai-ontológiai értelemben megragadhatóvá tenné a teret. (Nem tudjuk úgy kivonni, elkülöníteni a megjelenítőjétől, a médiumától, mint pl. az érceket a meddőtől, vagy a kapszaicint a paprikából.) Nincs olyan fizikai elem, amely mint mindenbe „beépülő összetevő”, mint különleges „adalék” önmagában megmagyarázná a téri módon való létet. Ebben az értelemben *nem inputja, nem összetevője a létezőknek.* Nem tartozik azon összetevők sorába, amelyből a különféle szubsztanciák és folyamatok létrejönnek, és mint valami kívülről kapott tulajdonság hozzájuk adódna. Ahol nincs semmi, ott relatív viszonyok sincsenek, ott tér sem lehet. A dolgok és események léte előtt nincs hozzájuk kapcsolható tér. A dolgok és emberek nélkül nincs megkülönböztethető tér.

Sokan úgy gondolják (pl. Brenner 2005), hogy az abszolút tér különböző hierarchikusan, lépcsőszerűen elhelyezkedő szinterein (testtől a globálisig) folynak a társadalmi aktivitások, és a különböző területi vizsgálatokat a legadekvátabb szinten kell folytatni. Például gyakran elhangzó állítás, hogy a gazdaságszervezésnek ma nem a lokális, és nem is nemzeti szint a legmegfelelőbb, hanem a regionális szint. A magyar regionalizmus vitában volt aki (pl. Tóth József geográfus, a Pécsi Tudományegyetem egykori rektora, a Földrajzi és Földtudományi Intézetének a vezetője) a földrajzi determinizmus alapjain a természetes földrajzi skálákhoz (kistáj, középtáj, nagytáj) akarta illeszteni az adminisztratív besorolást (természeti és a társadalmi szintek, a természet- és a társadalomföldrajz összeegyeztetése). Nemcsak abszolút tér nem létezik, hanem tőlünk független objektív területi szintek, léptékek sincsenek (pl. mikro, mezo, makro régió). „...nincs olyan dolog, mint a lépték (scale)” (Thrift 1995:33). A területi szintek (NUTS-rendszer, lokális-globális stb.) a valóságban nem alkotnak olyan fizikailag elkülönülő szinteket, mint az emeletek az épületekben vagy a létra fokai, hanem a különféle relációkat (létező kapcsolatok, viszonyok) mi emberek az intencióink, szempontjaink alapján különböztetjük meg és soroljuk kategóriákba. Valójában minden helyi szinten létezik és helyben történnek az események. Ebben az értelemben a világ sík. A

megyei, a regionális, a makro adatok is a helyi szintű adatok aggregátumai. *A területi szintek, a különféle skálák társadalmi konstrukciók* (Swyngedouw 1997, Marston 2000), a különböző szintű társadalmi cselekvések és folyamatok és az emberi gondolkodás termékei. Mi soroljuk a különféle jelenségeket, kapcsolatokat területi szintekbe, különféle léptékekbe. Martson, Jones és Woodward (2005) egyenesen azt javasolják, hogy a „scale”-t töröljük a társadalomföldrajz szótárából. Ugyanígy újra kell gondolni a tájkép vagy a távolság (Simandan 2016) fogalmát is. A táj sem egyszerűen valóságos materiális dolog „odakint”, hanem látásmód („way of seeing”), megtestesült észlelés (Wylie 2011), azaz *a természet és a társadalom egyben*. Tehát mi konstruáljuk azokat a „polcokat”, hozzuk létre azokat a dossziékat, tartályokat, amelyekre csoportosítjuk, amelyekbe tesszük az általunk kiválasztott komponenseket, adatokat.

Tehát a tér nem egy a valóságos dolgok között, klasszikus fizikai-ontológiai értelemben nem létezik. *A tér önmagában véve empirikusan nem megragadható*, csak konkrét, specifikus létezők formái megjelenését, azok kapcsolatait vizsgálhatjuk. A „Mi a tér?” helyett a kérdés inkább úgy tehető fel, hogy a természet (dolgok, élő szervezetek) és a társadalom (emberek) együtt milyen különféle tereket hoznak létre, azok miként tartoznak hozzá az együttlétükhöz és működésükhöz (világban való lét struktúrája, történések szerkezete), és milyen ismereteink vannak ezekről. Izgalmas kérdés, hogy a formai megjelenés, az elrendeződés, az összekapcsolódások, azaz a különféle terek milyen módon, milyen hatásmechanizmussal, milyen folyamat során lehetnek konstituáló elemei a dolgoknak és miként hathatnak a cselekvéseinkre, ha önmagukban nem léteznek?

A tér, ami van (összekapcsolódó lét)

Hegel (egymásonkívüliség, egyidejű ellentétek) marxista interpretációjának megfelelően a „tér fogalma kifejezi a dolgok egymás mellett létezését és egymástól való elkülönültségét, a dolgok kiterjedését és egymáshoz viszonyított elhelyezkedésük rendjét” (A marxista filozófia alapjai. 1959, 157.) Kovács Csaba szerint (1966, 32.) a német szubjektív idealista Alfred Hettner-től eredeztethetően „...a dolgok elhelyezkedésének és elterjedésének a tanulmányozása a tér vizsgálatát jelenti, és megfordítva, a tér tudománya magában foglalja a dolgok elhelyezkedésének és elterjedésének a tanát is”. Ez sokat elmond a térről, de ebben az értelmezésben sincs a térnek önálló léte, érzéki úton nem a tér tapasztalható meg, hanem az elkülönült dolgokról és azok elhelyezkedéséről (egymáshoz való fizikai viszonyukról)

alkotunk képet. A tér nem egy reális dologszerű valami,²²⁷ hanem *származtatott léte van*, mert *valami olyant jelent, ami a léthez járul hozzá. A tér nem önálló szubsztancia, a térnek önmagában lényegisége sincs*, a konkrét létezők megjelenési, megnyilvánulási módjai alkotják azt, csak azok ismerhetők meg, mégpedig *abban a formában, ahogyan maguk a létezők azt megjelenítik.* „A valóságban csak konkrét terek léteznek. A konkrét terek, a konkrét anyag, a konkrét minőségek létezési formái” (Kovács 1966, 42.). A különféle elemek hálózata, konfigurációja, struktúrája, formai megjelenése a téri módon való létezés konstrukciója. *A specifikusan megjelenő teret az azt megalapozó (megjelenítő) jelenség léte, egzisztenciamódja határozza meg.* A tér a létezőkhöz tartozik, a tériség minden létező sajátja, *minden konkrét létben (hogyanlétben, milyenlétben) és a létezők elrendeződésében, összekapcsolódásukban sajátosan megjelenik.* A társadalmi szubjektum is téri módon létezik, és téri módon gondol el mindent, és a test is téri módon tapasztalja meg a fizikai valóságot. De attól, hogy minden téri módon létezik, a tér még nem önálló valóságalelem. Például amikor megvizsgáljuk a magyar kisvállalkozások (vagy bármi más) földrajzi eloszlását, akkor a kisvállalkozások területi struktúrájára vonatkozó kijelentés csak erre a konkrét esetre vonatkozik és nem a térre általában. A kisvállalkozások területi elhelyezkedésre vonatkozó, empirikusan is megalapozott megállapítás nem egy önállóan létező teret követel meg, hanem csak a kisvállalkozásokét és az állítás megfogalmazóét (társadalmi szubjektumot), azét, aki megteszi a megkülönböztetést (definiálja a kisvállalkozásokat), felismeri a területi hovatartozásukat, a relációikat.

Tehát *a tér létezése speciális*, másként magyarázható, mint a fizikailag létezők esetében. Nem elválasztható a létezőktől, azok *együttlétezésének, együttműködésének a megjelenési formája*, csak a létezőkkel és a relációikkal, az eseményekkel együtt mutatkozik meg. Mindig csak valaminek (tárgyak, jelenségek, kölcsönhatások) van térisége, térszerkezete, területe. Mint az előző fejezetben kifejtettem, nem létezik abszolút tér, nincs ilyen szubsztancia, de a formai megjelenés, a strukturális felépítettség a szubsztanciák és hálózataik fontos jellemzője lehet. A lehetséges elrendeződések, konfigurációk, kapcsolati rendszerek konkrét manifesztációit fogjuk fel, értelmezzük térként. Az érzékszerveinkkel és a műszerekkel (technikával, technológiával) nem a teret érzékeljük, hanem a dolgokat és az egyéb jelenségeket, a közöttük lévő távolságokat és kapcsolataikat, a kölcsönhatásokat, és mi értelmezzük térként az egymáshoz való relatív viszonyukat, a különféle elrendeződéseket. Csak az így felfogott tér

---

²²⁷ Dolgok az érzékszerveinkkel megtapasztalható konkrét létezőket jelentik. (Az ember több mint dologszerű test, szellemi lény is.)

lehet hatóok. A fizikai valóság dolgai sem a háromdimenziós térben vannak, hanem lényegükhöz tartozóan (per, se, „saját jogon”) három dimenzióban (ilyen módon) léteznek. A relacionális tér csupán annyiban anyagi természetű, hogy a létezők és a közöttük lévő kapcsolatok/viszonyok jelenítik meg (a kapcsolatok megjelenhetnek anyagi formában is).

A karteziánus, a materialista felfogással ellentétben a tér nem az anyag tulajdonsága, de hozzátartozik minden létezőhöz. A tér nem anyagi formában létezik, hanem *a tér a lét modusa és működési módja* a fizikai megtestesülés és a megismerés is csak *téri módon* lehetséges. A világban való együttlétünknek és a szemléletünknek (kanti, foucault-i a priori, amely által felfogjuk, és ami segítségével strukturáljuk a világot) is ugyanaz a módja. Önmagában vett tér nem létezik, csak maguk a dolgok, az emberek, a cselekvések és a közöttük lévő viszonyok/relációk léteznek, és az azok általi elrendeződések, az azokból eredő kapcsolatok. Hagyományos ontológia értelmében ezek *a tér létének feltételei*, ezek nélkül nincs tér, ezek adják *a tér áttételes realitását*. A tér nem olyan értelemben van, mint a dolgok vagy a természeti folyamatok. A tér „parazita” (Agnew 2005), a különféle terek csak *közvetett létezéssel, származtatott valósággal* rendelkeznek, a valódi szubsztanciáktól függenek. A tér realitása azt jelenti, hogy a dolgok és események *téri módon* létezhetnek, ilyen módon kapcsolódhatnak össze, *a tér az együttlétezés és a változás szolgálója*. A már meglévő elrendeződések, viszonyok a mindenkori cselekvések keretét is adják.

A fizikai dolgok/tárgyak valóságos kiterjedése (létalap) adja annak tériségét, formai megjelenését, és a másik tárgyakhoz való relációi a különféle struktúrákban/hálózatokban elfoglalt helyét. *A tér mint formai megjelenés, mint elrendeződés hozzájárulhat a létezők szellemi módon felfogható lényegéhez*. A fizikailag érzékelhető (tapintható, látható) Méloszi Aphrodité (a Milói Vénusz mint formai egész) nem csupán márvány (összetartozó kalcitkristályok tömege), hanem a női szépség megtestesülése, a centrum-periféria nem csak fizikai-földrajzi elhelyezkedés, hanem aszimmetrikus társadalmi-gazdasági viszony is. A periféria csak a centrumhoz, a falu csak a városhoz való viszonyába értelmezhető. *Minden létező a तरी megjelenési módjával együtt az ami, azzal együtt tölti be szerepét/funkcióját életvilágunkban*. Ebben az értelemben hozzátartozik a létezőhöz (megismerés tárgyához) és a megismerőhöz is. A tér csak szimbolikusan jelenti mindennek a formáját, mert önmagából eredően nem határoz meg semmit. Nem a tér, nem valamiféle „abszolút rend”, hanem az elrendeződésekben, a hálózatokban elfoglalt helyekből (együttlétezés módjából) eredő relációhalmaz ad hozzá valamit az entitásokhoz, a jelenségkomplexumhoz.

A teret nem készen találjuk „odakint”, nem számolhatunk eleve adott univerzális jellegével, *önmagában* nem tapasztalhatjuk meg, csupán a konkrét létezés módjaként fogjuk fel. A létezők csak téri módon képesek megjelenni, egzisztálni és a potenciális létezőket is ilyen módon gondoljuk el. A téri módon való megjelenés a lét potenciális előfeltétele, de csak ebben az értelemben előzi meg a valóságot, mert valójában a szubsztanciák létéhez kötött, *csak azokkal együtt, egy időben jelenik meg*. Azok megszűnésével megszűnik az a konkrét tér is, nem elválasztható konkrét létezőktől, nem marad ott az üres hely sem.²²⁸ Mindez a térnek egzisztenciális sajátossága és nem belső tulajdonsága. *Amit térként gondolunk el az valaminek, valamiknek a létéhez és relációikhoz kötődik, a téri fenomén létéhez kell ez a „külső ok”, ez a „külsődlegesség”*.

A kiterjedés nélküli tudat formailag nem jelenik meg téri módon, de mégis sok szálon kötődik a térhez. A téri módon létező hús-vér fizikai test megnyilvánulása, és rendelkezik a téri módon való gondolkodás a priorijával, a térszemlélettel. De ez, a háromdimenziós látásmódtól eltekintve nagyon különböző lehet, már csak azért is, mert *az Én* a saját tapasztalataival, tudáskészletével és intencionalitásával *áll a középpontjában*. Az „itt és most létező Én” meghatározza, hogy milyen helyet foglalok el a különféle elrendeződésekben és miként élem meg azt, miként pozicionálom magam és másokat a világban, és ez a „perspektíva” rendezi el a külső valóságot (helyek viszonylagos értelmes rendszere). A szemléleti tér potenciónalisán határtalan, de aktuálisan mindig véges, általában valamire, gyakran a lokalizált jelenségekre irányuló. A tudott tereknek van perspektivikus aspektusa, de lehatároltak. E határok többnyire nem tudatosak (a tudat nem reflektál erre), hanem másodlagos megfigyeléssel tárhatóak fel.

A konkrét téri lét mindig itt- és most-létezés (ittlét, egzisztencia, jelenlét), azaz, konkrét időhöz és helyhez, azaz kontextushoz kötött, a múltat és jövőt, a máshol történeteket csak elgondolhatjuk. *Az egyidejűség* teremti meg az összekapcsolódás, a relationalitás lehetőségét, és az egymás utáni pillanatok (mostok) teremtik meg a mozgás és a változás, a létrejövés lehetőségét. A téri módon való lét nem speciális létforma, nincs nem téri módon való létezés. Ahogyan mi felfogjuk, értelmezzük a teret, az nem kizárólagosan a magában való megnyilvánulása, hanem benne vannak olyan társadalmi viszonylatok, amelyek a mindenkori társadalmi léthez kötődnek. Ha a kiválasztott, a konkrétan megnevezett, vizsgált tér kötődik is

---

²²⁸ Koncepcióm többek között ebben is más, mint pl. Arisztotelészé. Arisztotelész szerint „...a hely elsősorban az, ami a benne levő tárgyat tartalmazza; de nem momentuma magának a tárgynak” ... „A hely önálló valami a tárgyhoz képest” (Simonovits 1974, 14.).

a természetéhez, a materiális világhoz (pl. kristályszerkezet, égitestek kölcsönhatásai, városszerkezet), akkor is hozzátesz valamit a társadalmi ÉN szabad tudata (pl. választás, intenció, teleológia) és a társadalmi gyakorlat (pl. tudományterület, módszerek, eszközök). A megismerés, a területi vizsgálat során a komplex létezés folyamatából kiragadunk (megkülönböztetünk) elemeket és meghatározzuk azok kapcsolatait, így kapjuk az adott jelenségekhez kötődő, a megközelítésnek megfelelő tereket.

Terek nem csupán a fejekben léteznek, mert a ténylegesen megvalósult létnek is van formája, rendje, elrendeződése. Nem csupán a „tisztá ész képessége”, hanem *a konkrét lét megnyilvánulási formája is*. Már mindig van egy létállapot, már mindig vannak elrendeződések, relációk, amelyet készen találunk, amibe bele vagyunk vetve. Ezek az észképesség és a meglévő ismeretek függvényében ismerhetőek meg. (Ebben az értelemben nincs „tisztá ész”.)

Kant, Heidegger és mások dilemmájára azt válaszolhatjuk, hogy *a tér egyszerre van rajtunk kívül* (pl. a magában való dolgok és a tőlünk független események léte és elrendeződési, fizikai elkülönülés és összekapcsolódás) *és bennünk* (szemlélet, megismerési, konstruálási mód) is, mert minden a téri módon létező világunk része (téri lét). A reális külvilág valahogyan elrendeződik, elemek különféle módokon összekapcsolódhatnak, és azt mi szelektálva felfogjuk, interpretáljuk. A világban való létünk során tárul fel számunkra a tér számos specifikus vonása. A térről való tudásunk a megismerés tárgyainak és a fizikai valóságban élő hús-vér emberek tudatának a közös konstrukciója. Konstrukcióink terei a tereink konstrukciói. A megkülönböztetés, a szétválasztás, a kapcsolatok és a rendszerszerű működés struktúrájának a felismerése az ember sajátja. Ezért *az általunk megismert, a tudott térnek* legalább annyira a megismeréshez, az értelemhez is köze van (*értelmes tér*), mint a tőlünk független objektív valósághoz.

A tér anyagilag és szimbolikusan is társadalmilag konstruált, a konkrét megközelítésnek és szándéknak megfelelően mutatkozik meg és kap jelentést. A valóságos dolgok formái már eleve tériek, az események téri módon történnek, de csak abban az értelemben vannak a térben, hogy sok mással együttléteznek, részét képezik a történéseknek. Nem utólag helyeződnek a térbe, a különböző helyekre, hanem együttléteznek másokkal és ezáltal járulnak hozzá a terek létrejöttéhez. A tér empirikus aspektusait (távolságok, elrendeződések, elkülönülések és összekapcsolódások, ezekből fakadó kényszerek) helyben, a napi gyakorlatban tapasztaljuk meg, és mint jelenséget fogjuk fel. Ugyanazt a reális teret a

különböző emberek, és ugyanazok a személyek különböző szituációkban, másként foghatják fel, más jelentéssel bírhat számukra.

Ismeretelméleti megközelítésben (episztemológia: a tudásról szóló tan) azt vizsgáljuk, hogy miként keletkezik a térről való tudásunk. A személyes tapasztalatok során szerzett ismereteink (távolságok, elrendeződések stb.) a diszkurzív folyamatokban tovább formálódnak, ilyen módon alakulnak ki a térrel kapcsolatos foglmaink, töltődnek fel azok konkrét tartalommal. A térrel kapcsolatban nincs egy igaz univerzális állítás, mindenki számára egyformán létező a priori ismeret (tisztá szemlélet), hanem nagyon sok tér és térfelfogás létezik, amelyek történetileg is változnak.

A térről való tudás létrehozásában, a konstruálás folyamatában a materiális világnak és a diszkurzív megismerési folyamatnak egyaránt szerepe van. *Mi és a világ együtt konstruáljuk a térről való tudásunkat.* Ismeretelméleti, tudásszociológiai megközelítésben minden tér társadalmi. Minden tér ideája, fenoménje társadalmi konstrukció, a fizikai tér leírása is értelmezés, értelemadás. A tér jelentésekkel teli, állandóan konstruálódó létezési és szemléleti mód. Ma már egyre általánosabban elfogadottá válik, hogy a térként értelmezett jelenséget, összefüggésrendszert, relációhalmazt nem lehet sem a tapasztalatoktól, sem a szubjektivitástól függetlenül megragadni. A tér egyrészt kötődik a megjelenítő tartalomhoz (minek a térisége), másrészt mint történeti-kulturális a priori a megismerőhöz, azaz *kontextusfüggő relatív fogalom.* Nem úgy része a világtapasztalásnak, mint azt Newton (abszolút tér) vagy Kant (tisztá ész a priorija) gondolta. *A tér a társadalomban, az életvilágtérben élő ember megfigyelése, a téri módon való lét megélése és megértése.* Tehát, ha a különféle tereket akarjuk megragadni (nem lehetséges az objektív leírás), akkor a *megismerésnek* (gnoszeológia: a megismerés tana) *az emberi és a nememberi tényezők létezési és működési módjára kell irányulnia.* A megfigyelés, a megkülönböztetés, annak módja és eszközei meghatározzák, hogy a tér abban a konkrét esetben miként mutatkozik meg számunkra. A megfigyelés csatornáján keresztül a megfigyelés tárgya is hat a kapott képre/ideára. *A tudott, a „leírt” tér (a konstruált szöveg) a teret megjelenítő entitás és a megismerő közös konstrukciója.*

A tér csak a különböző megjelenési formáinak szövedékeként tárható fel, érthető meg. A tér különböző megjelenési módjai a megjelenítő tartalomhoz igazodnak és nem a tér valamilyen általános tulajdonságához konvergálnak. A különböző diszciplínák is a sajátos megközelítésüknek – axiómáinak, törvényeinek, fogalomkészletének, módszertanának, eszközeinek – megfelelően értelmezik a teret. A különféle terek meghatározásában kiemelt

jelentősége van a kiinduló premisszákként elfogadott axiómáknak, az intencionalitásnak, a megkülönböztetésnek, a különböző elemek (adott szempontból tovább már nem bontható egység) elkülönítésének és az azok közötti relációk felismerésének. A megkülönböztetés, a környezettől való elkülönítés történhet az önreferencia alapján belülről (egy dolog, egy komplex entitás, téregység környezetébe tartozik minden, ami nem tartozik önmagához, ami számára kívülről adott), vagy a külső megfigyelő szempontjai, szándéka alapján. Különböző megfigyelések során nagyon sok különböző tér (struktúra, szerkezet, háló, relációhalmaz) mutatkozik meg, építhető fel. A tér fogalma csak olyan módon médiuma az interdiszciplináris kommunikációnak, hogy a különféle megfigyelések, tapasztalatok, koncepciók összeadódnak és együttesen mutatják meg a változó ismereteinket a különböző térkonstrukciókból összeálló életvilágtérről.²²⁹

Ismeretelméleti megközelítésben a tér nem egy értelem nélküli változatlan matéria, hanem egy állandóan (újra)konstruálódó, jelentéssel megtöltött relacionális háló. Nem önmagában, mint a magánvaló része ismerhető meg, hanem sokkal inkább a kialakulásának, a létrehozásának és az értelemadásnak (ontológiai és ismeretelméleti) a folyamata és a hatásmechanizmusa (cselekvéskontextus) jellemzi. Nem különíthetőek el a relációk/viszonyok és az összekötött entitások egymástól, különösen nem a társadalmi konstrukció versus valóságalem dichotómia alapján. Az életvilágban együtt vagyunk a dolgokkal, a társadalom és a természet együtt, egymással kölcsönhatásban konstruálódik. A világ a maga heterogenitásában, a rendezetlenségében mozog, fluktuál, velünk együtt „él”. *Amikor valamilyen intencióval felé fordulunk*, akkor a szándékunknak, a tudásunknak, a rendelkezésünkre álló fogalmaknak és az eszközöknek megfelelően viszünk rendet annak egyes részeibe, kiválasztunk elemeket, határokat húzunk, valós és vélt törvényszerűségeket tételezünk fel, azaz *megkonstruáljuk a tér egy lehetséges tartományát*. Ez a nagyon sok lehetőséget magába foglaló konstruálási folyamat, *a valóság és a szubjektum összekapcsolódása* meghatározó a végeredmény, a bekövetkező esemény, a világ alakulása szempontjából. Ez biztosítja a vég nélküli változatosság lehetőségét. A struktúra, a rend, azaz a működő tér a szubjektumon, a társadalmon keresztül a helyi praxisban hat, ott manifesztálódik, de mint már többször hangsúlyoztam, nem egy a sok más létező szubsztancia között, és pláne nem determinisztikusan ható tényező. A sok tekintetben meghatározatlan, mindig befejezetlen világunkban észlelésünk tárgyai mindig új jelentésben tűnnek fel, így a tér értelmezése is örökké nyitott marad.

---

²²⁹ A „világ” fogalmának alapvetően két értelmezése létezik: mindannak összessége, ami létezik (Kant), és az emberi élet sajátos összefüggései, a történetileg alakuló életvilág (Husserl), a jelenvalólét mint világ (Heidegger).

Az elrendeződések, az összekapcsolódások, a viszonylatok potenciális lehetőségének sokféleségét gondoljuk el nyitott térként. A tér – gyakran már divatos szlogenként hangoztatott – nyitottsága számomra elsősorban azt jelenti, hogy a relációk (kapcsolatok, viszonyok) másként is létrejöhetnek és folyamatosan változnak is, így új és újabb terek jönnek létre. Az egyének és csoportjaik szempontjából a nyitottság azt a szabadságot jelenti, hogy legtöbb esetben tevékenységüknek számos téri megjelenési módja, formája lehet, és hogy van lehetőség a már létező téri megjelenés megváltoztatására. A téregységek sem állandóak és nem megváltoztathatatlanok. Mindig van a konkrét téregységen kívül is valami. A gyakorlatban a tér konstruálásának a szabadságfokát korlátozza, hogy az életvilágtér nem üres, mindig vannak már benne valamik (tengerek, hegyek, lekötött erőforrások, más törekvések stb.). A kontextuális valóság korlátozza az újabb dolgok és kapcsolatok létrehozásának a lehetőségét.

A tér mint szükséges létfeltétel nyitott, de *a konkrétan létező, működő téregységek, a külső kapcsolataik ellenére „szervezetileg” zártak* (Faragó 2017). A téregységek zártága azt jelenti, hogy a működésükben elsődleges a dinamikus önreprodukciójuk, az önazonosságuk fenntartása. A belső összetartozásuk, a közös jellemzők, a működési módjuk „tartják egységben” és húzzák meg azok határait. A különféle terek között/körül lévő „köztes tér” a határok átlépését, a külső kapcsolatok és a változtatások lehetőségét kínálja. A (zárt) téregységek tartalma, a kapcsolatok jellege, kiterjedése (határa) nagyon különböző lehet. Vannak viszonylag állandó (lassan változó) struktúrával rendelkező (pl. tárgyak) és állandóan mozgásban lévő (pl. pénztöke), felhő- vagy ködszerűen megjelenő állandóan mozgásban lévő téregységek (pl. madárraj, egy termék piaca).

A téri módon való létezés nem szükségszerűen jelent területi (topografikus) megjelenést. Ez a téri megjelenéseknek egy számunkra kiemelkedő jelentőségű esete. A territorialitás (területiség) önmagában sokszínűséget és egymástól való különbözőséget is jelent. A természeti/fizikai és a társadalmi entitások is területileg (földrajzilag) rögzülhetnek, de lehetnek konkrét területhez, helyhez nem kötődőek (áramlások terei) is. A hatalmi terek kötődhetnek felségterületekhez, de például töke formájában folyamatosan mozoghatnak és átalakulhatnak. A konkrét helyeken fizikailag is manifesztálódhatnak társadalmi jelenségek (pl. bírósági ítékezés vagy a vallásgyakorlás szinterei).

Mivel nem egy homogén abszolút tér helyeit töltjük ki átfedésmentesen, így *egy helyen több tér is lehet*, azok egymást keresztezhetnek, egymással összekapcsolódhatnak, és minden elem

több tér része is lehet. Csak ebben az értelmezésben tudjuk például a konkrét komplex helyek (pl. egy város) minél több aspektusát megragadni.

A világ (élet, ittlét, együttlét, világban való lét) túl komplex ahhoz, hogy teljes egészében megértsük, feltárjuk és az összefüggéseket kezeljük. A tereket alkotó kapcsolatok, viszonyok sokasága sem teszi lehetővé, hogy egyidejűleg mindegyiket átlássuk, ezért a funkcióik, a belső kapcsolataik alapján részrendszereket hozunk létre, megszakítjuk az interdependenciát. Ezek elkülönítéséhez szükséges megkülönböztető ismérveket és viszonyítási alapokat is az ember (helyi társadalom, tervező csoport stb.) választja (alkotja), és az az időben is változik. Kritikus kérdés a különböző típusú és „szintű” terek (mezők, halmazok, rendszerek,) egymástól való elhatárolása és azok kapcsolatainak, viszonyainak az értelmezése. Az elkülönített egységek határai téri értelemlátárok, amelyek a környezetüktől való elhatárolódással (belső koherenciával) jönnek létre. A téri, területi alapegységeket az őket alkotó kapcsolatok (összetartozás), funkciók (működés, megközelítés) hozzák létre. Ugyanezen ismérvek alapján tovább már nem bonthatók, és ezek a határképző belső jellemzők a határon megszakadnak, és e rendszeren kívüli kapcsolódás már más típusú, jellegű, intenzitású.

Életvilágtér

Edmund Husserlnél²³⁰ az életvilág a gyakorlati tapasztalásokon és az észlelésen (értelmi összefoglaláson) keresztül hozzáférhető valóság, a bennünket körbevevő világ, *ahogyan érzékeljük és felfogjuk*. A fenomenológiában²³¹ számunkra ez a társadalmilag konstruált világ az *elsődleges objektív valóság*, ez hat a cselekvéseinkre. A bennünket körülvevő világ közös értelmezésére a társadalmilag konstruált, *interszubbjektív tudás* nyújt lehetőséget. Ez nem más, mint *a valóság értelemmel megtöltött társadalmi konstrukciója*. Az életvilág feltárt struktúrái, terei értelemadások. A személyes „kis életvilágunk”, a mindannyiunk megélt terei adják a hétköznapi cselekvéseink kontextusát, annak tárgyi, kulturális és társas összetevőivel együtt. Ezért az életvilág nem állandó és változatlan tudáskészlet, univerzális értelmezési minta, hanem időben változó entitás.

Husserl (1972, 2001) nyomán a teret „élményobjektum”-ként értelmezhetjük. A tér, mint számunkra megmutatózó *jelenség*, az eredeti *átélés* (belső észlelés), a megélés alapján képződő *érzet* (nem reprezentáció). A külső világból kapott impulzusok belső egységgé

---

²³⁰ Husserl és Heidegger inkább az idő, mint a tér fogalmának megragadására törekedtek. Elsősorban az Én és az idő kapcsolatát keresték. Térkoncepciójuk elsősorban a térnek az idővel való kapcsolatáról írottakból konstruálható meg.

²³¹ Mindig csak a jelenségeket (fenoméneket) és nem a magánvalókat ismerhetjük meg.

szerveződve adják a térképzetet. *A tér úgy adja mindennek a formáját, hogy önmagából eredően nem határoz meg semmit*, de neki tulajdonítjuk az összekapcsolódás és elválasztódás lehetőségét.²³² Az „élő jelenhez” hozzátartozik annak térisége is. Az aktuális valósághoz hozzátartozik a téri-módon-levés, a téri-módon-valóság is. A „múlt lerakódásai” – a mindenkor már meglévő (nem a létrejövő) elrendeződések – és az „áramló élő jelen” is téri módon létezik, és az egymásra következő élmények is *téri világgént konstruálódnak meg* bennünk.

Az életvilág az én felfogásomban olyan társadalmi világ, amelyet mindenki, minden csoport és társadalom téri módon, de az adott helyen sajátosan él meg. Az *életvilágtér* nem a valóságos terek reprezentációi, nem is a lehetséges terek, hanem *az aktuálisan számunkra való terek összessége*. A számunkra gyakorlati relevanciával bíró életvilágtér nem folytonos homogén egész, hanem különböző jelentőséggel bíró elkülönült terekből és azok kapcsolataiból, egymásra vonatkoztatásaiból áll. Az életvilágtér mindannak a formai megjelenését, a struktúráját tartalmazza, amiről tudomásunk van, ami számunkra létezik. A közös (társadalmi) és az egyéni ismereteinkben is egyszerre vannak jelen az euklideszi geometriának megfelelő terek, a fizikai-földrajzi térben való tájékozódáshoz szükséges térképek és az átélt egyéb téri tapasztalatok. Az életvilágterekben keverednek a helyek és a nem-helyek is. A hagyományos helyek és a Marc Augé-féle szürmodernitás „nem-helyei” (Augé 2012) keverednek életünkben. A templomok mellett a fogyasztás katedrálisai (bevásárlóközpontok) is a mindennapi élet részeivé válnak, sőt a templomokban is megjelenik a „souvenir shop” és a luxus tengerjárón is megtalálható a kápolna. Mindezek nem alkotnak konzisztens egészet, nincs szükségszerű közös nevezőjük. Más és más típusú térfelfogásokat, térismereteket tartalmaznak, amelyeket különféleképpen alkalmazunk a praxisban. Az életvilágtér nyitott, történetileg bővülő, változó, sokdimenziós rugalmas rendszer. Nem minden részére egyformán kiterjedő szigorú univerzális törvények által szabályozott rend. Nincs minden mindennel összefüggésben,²³³ nem alkotnak a dolgok/jelenések összefüggő hálózatot, teret. A téregységek saját tulajdonságaik alapján elkülönülnek egymástól, különben feloldódnának más/nagyobb terekben. Az életvilágterünkről bennünk élő kép olyan, mint egy különféle élességű, mélységű, technikájú képekből összeállított kollázs. A szigetszerű mozaikok elsősorban számunkra hordoznak jelentést, az egészet mi állítjuk össze értelmes rendbe, kompozícióvá. A konkrét cselekvéseink során konstruálódo

---

²³² Valójában ez a szubsztanciákból ered.

²³³ A terek között nincs „pillangóhatás”, nem hiszek abban, hogy az egyik térben bekövetkezett események feltétlen hatással lennének a vele kapcsolatban nem lévő másik terekre, de legalábbis nem vagyunk képesek ezeket az összefüggéseket feltárni és figyelembe venni.

(használt/megélt vagy vizsgált) terek „szigetszerűen”, folyamatosan mozgó, alakuló „amőbaként” helyezkednek el a közvetlenül nem megtapasztalt vagy a látóterünkbe nem bevont köztes térben. Más elemek, terek csak a háttérben, csak „homályosan”, csak potencialitásként léteznek.

Köztes tér²³⁴

Ha azt állítjuk, hogy a különféle terek dolgokból, emberekből, ezek kollektivitásaiból és hálózatos együttműködésükből (kapcsolatokból, viszonyokból, cselekvésekből) állnak, az életvilágtér pedig ezeknek a megismert, a megélt szigetszerű tereknek az összessége, akkor felmerül a kérdés, hogy mi van az egymástól elkülönülő, elkülönített terek között, azok meg nem jelenített környezetében, „háttérben”. Mindig van valami a konkrét megélt, létrehozott, megfigyelt téren kívül is. Ezt nevezhetnénk „vákuumszerű sötét anyagnak”, „plazmának”, „jelöletlen térnek”, közvetítő közegnek, vagy egyszerűen nem feltárt környezetnek, de talán jobban tükrözi a lényegét a köztes tér kifejezés. A nem ismert, nem vizsgált, nem megnevezett, az *adott szempontból relációmentes* potenciális köztes közegben is vannak tárgyak, kollektivitások, más típusú kapcsolatok. Ez egyrészt a más típusú terek tartománya, másrészt az a lehetőségpotenciál, amiből felbukkanhatnak új aktorok, megkonstruálódhatnak új terek, létrejöhetnek új kapcsolatok (potenciálisan létezők rendje). Ahol nincsenek megfigyelt entitások és azok kapcsolatai, ott nem semmi van, hanem az a lehetőségtartomány, amely segítségével manifesztálódhatnak újabb tárgyak és kapcsolatok, így újabb terek is. A köztes tér nem üres, csak az adott megközelítésben, látásmódban, vizsgálati eszközzel *nem mutatkozik meg* (nem releváns az adott szempontból, vagy nem vagyunk képesek feltárni). Például a XV század vége előtt az európaiak számára Amerika, az indiánok, a kakaó stb. nem létezett, de attól még ott volt a nem ismert köztes térben.

A köztes tér (a releváns terek közötti tartomány) a megélt, a megismert, a tudott terek *komplementere*. Az, ami az adott megközelítésben nem jelenik meg. Ahol nincs az, amit létrehozunk, vizsgálunk, keresünk. Ahol az *adott megközelítésben* nincsenek dolgok, nem történnek események (pl. mozgás) nincsenek fizikai kapcsolatok és egyéb relációk. A *megjelenő téren kívül létező nyitott lehetőségtartomány*, ami nem tartalmazza az ismert tárgyakat, élőlényeket, kapcsolatokat, viszonyokat. Ebben a köztes világban lehetnek az adott szempontból nem vizsgált, nem látott más terek és az adott szempontból is létrejöhetnek benne új elemek, kapcsolatok. Ez biztosít egyfajta *nyitottságot*, végtelen *lehetőséget*. A

---

²³⁴ A köztes tér fogalmát Latour plazma-koncepciója („terra incognita”, „nem szocializált anyag”) inspirálta (Latour 2005; 2009).

mindenkor már meglévő ismert tér adottságokat és korlátokat is jelent, új lehetőségeket leginkább a köztes tér kínál, és új terek is abból konstruálhatóak. (Természetesen a meglévő adottságokból is lehet korlátok között új konstellációkat létrehozni.) Koncepciómban *nem a tér, hanem ez a köztes tartomány a mozgás, a cselekvés, az átalakulás, az újat alkotás előfeltétele*. Ez biztosítja a téri nyitottságot. Ez a köztes tér csak annyiban társadalmilag formált, hogy mindaz ide tartozik, ami az adott megközelítésben nem megjelölt, sem elemekkel, sem relációkkal nem feltöltött, nem birtokba vett.

Irodalom

A marxista filozófia alapjai. (1959): Budapest, Kossuth Könyvkiadó.

AUGÉ, M. (2012): *Nem-helyek. Bevezetés a szürmodernitás antropológiájába*. Budapest, Műcsarnok.

FARAGÓ L. (2016): Téri lét: Társadalomtér-elméleti alapvetések. 288 p., MTA Doktori értekezés. Elérhető: http://real-d.mtak.hu/982/7/dc_1341_16_doktori_mu.pdf.

FARAGÓ L. (2017): Autopoietikus (társadalmi) terek koncepciója. *Tér és Társadalom*, 31:1. 7-29.

HEIDEGGER, M. (2001): *A lét és idő*. Budapest, Osiris.

JAMESON, F. (1991): *Postmodernism, or, the Cultural Logic of Late Capitalism*. Durham, Duke University Press.

KOVÁCS Cs. (1966): Térsemlélet és földrajz. *Földrajzi Közlemények*. XIV:1. 31–48.

LATOUR, B. (2005): *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford, Oxford University Press.

LATOUR, B. (2009): Tarde's idea of quantification. In CANDEA, M. ed: *The Social after Gabriel Tarde: Debates and Assessments*. New York, Routledge.

MARSTON, S. (2000): The social construction of scales. *Progress in Human Geography*, 24:2. 219–242.

MARSTON, S. A., JONES, J. P. III, WOODWARD, K. (2005): Human geography without scale. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 30:4. 416–432.

MÜLLER, M. (2015): Assemblages and Actor-networks: Rethinking Socio-material Power, Politics and Space. *Geography Compass*. 9. 27–41.

NAESS, A (1989): *From Ecology to Ecosophy: The Deep Ecology Movement*. Cambridge, Cambridge University Press.

SIMANDEN, D. (2016): Proximity, subjectivity, and space: Rethinking distance in human geography. *Geoforum*, 75. 249–252.

SIMONOVITS, A. (1974): *A tér és az idő problémája*. Budapest, Művelődési Minisztérium.

SWINGEDOUW, E. (1997): Neither global nor local: “glocalization” and the politics of scale. In Cox, K. ed.: *Spaces of Globalization: Reasserting the Power of the Local*. New York, Guilford. 138–166.

- THRIFT, N. (1995): A hyperactive word. In JOHNSTON, R. J., TAYLOR, P. J., WATTS, M. J. eds. *Geographies of Global Change*. Oxford, Blackwell. 18–35.
- WYLIE, J. (2011): Landscape. In AGNEW, J., LIVINGSTONE, D. N. eds.: *The Sage Handbook of Geographical Knowledge*. Chapter 22. London, Sage. 300–315.

IV. ÚJ MATERIALISTA RELACIONÁLIS TÉRFELFOGÁSOK

16. Új materialista relacionális térelméletek: A reprezentáción túl, a szövevények hálójában

FABÓK MÁRTON – BERKI MÁRTON²³⁵

Bevezetés

A posztmodern fordulat után újabb megközelítések jelentek meg a társadalomtudományokban. Sőt, az 1990-es évektől egy szerteágazó ontológiai fordulat kezdett kibontakozni, amely a 2000-es évektől kezdődően az (elsősorban) angol nyelvű társadalomföldrajzos vitákat is elérte. Az ezek középpontjában álló mélyreható kérdések azonban legalább annyira újszerűen bemutatott empirikus, gyakran egészen hétköznapi esettanulmányok mentén artikulálódnak, mint absztrakt társadalomfilozófiai terminusokban. Az előző blokkban tárgyalt posztmodern megközelítések központi gondolata a valóság – és benne a térbeliség, a téri lét – társadalmi konstrukciója, legfőképpen a nyelvi jelentésalkotáson keresztül. Az itt tárgyalt megközelítések közös jellemzője ezzel szemben az, hogy a térbeliség „több, mint társadalmi” és „több, mint nyelvi”.

Miben több a térbeliség, mint társadalmi és nyelvi konstrukció? Mindenekelőtt a materialitás szempontjából. Ebben az értelemben a materialitás jellemzően a nagyon is anyagi, tárgyi világot jelenti, nem pedig a társadalmi termelés és elosztás absztrakt anyagi feltételrendszerét. Ez az új materializmus tehát nem összekeverendő a marxista történeti materializmussal; a társadalmiság és az anyagiság ebben a szemléletben nem szétválasztható, hanem szorosan összefonódik. Az összefonódás egyébként is lényegi eleme az itt tárgyalt új ontológiai megközelítésnek, a relacionális szemlélet (vagy viszonylagosságelvűség) ugyanis alapvetően szakít a különválasztható egységek gondolatával. A szociomateriális szövevényekben értelmezhetetlen, hogy bármi magában álljon, minden csak és kizárólag a kapcsolatain keresztül létezik. Az itt tárgyalt, egymáshoz szorosabban vagy lazábban kapcsolódó gondolatokat összefoglalóan „új materialista relacionális térelméleteknek” nevezzük. Lényeges azonban kiemelni, hogy még ez az elnevezés sem adja vissza kellőképpen a blokkbevezetőben bemutatott megközelítések változatosságát. Ezek ugyanis nem *csak* materialisták és relációsak, hanem jóval többek annál (számos egyéb jellemvonásuk mellett kiemelt figyelmet fordítanak a reprezentáción túliságra, vagyis a performativitás, az érzelmek és az affektus szerepére, jórészt empirikus orientáltságúak stb.).

---

²³⁵ Berki Márton esetében a kutatást az ELTE Felsőoktatási Intézményi Kiválósági Program (1783-3/2018/FEKUTSRAT) keretében az Emberi Erőforrások Minisztériuma is támogatta.

A blokkban egy szerteágazó fordulatot igyekszünk bemutatni: egyszerre egy tágabb társadalomtudományos fordulatot, ennek leképeződéseként a térelméletekben megjelenő új megközelítéseket, valamint – még konkrétabban – a legutóbbi idők ehhez kapcsolódó nemzetközi társadalomföldrajzi vitáit. A bevezető fejezet első felében az újonnan kibontakozó megközelítések elméleti gyökereit és előzményeit tekintjük át, majd a legfontosabb ismérveiket vesszük sorra. Ezt követően azt mutatjuk be, hogy ezek az új szempontok milyen vitákat generáltak a társadalomföldrajzban, konklúzióinkban pedig a kötet korábbi blokkjaiban tárgyalt marxista és posztmodern megközelítésekhez való főbb kapcsolódási pontjait ismertetjük. A bevezetőben felvezetett témákat a blokk három hazai empirikus tanulmányában mutatjuk be: a materialitás témakörét a magyarországi villamosáram-ellátás történetén keresztül (Fabók 2018), a cselekvőhálózat-elméletet egy budapesti barnamezős terület átalakulásának példáján (Berki–Tolnai 2018), az assemblage megközelítést pedig a medgyesegyházi dinnyetermesztő közösségen keresztül (Lendvay 2018).

Előzmények: Rizómák, összerendeződések, cselekvőhálózatok

Az új materialista relacionális megközelítések társadalomelméleti gyökerei helyett találóbbrizomatikus fejlődésről beszélni. A rizóma (vagy gyöktörzs) egyes növények földalatti, gyakran kesze-kusznán növő szára, amely nem összekeverendő a hajszálgyökerektől a fő- vagy mellékgyökerekig hierarchikusan felépülő gyökérszettel. A rizóma biológiai fogalmának analógiaként történő használata a társadalom új elméletének egyik kulcsfogalmává vált (Deleuze–Guattari 1987), a rizomatikus fejlődés azonban az itt vázolt új társadalom- és térelméletek formálódására is jellemző. Nehezen vázolható fel egy lineáris fejlődési vonal, sokkal inkább egymást kölcsönösen megtermékenyítő gondolatok összefonódó hálózatairól beszélhetünk. Az egyszerűség kedvéért a blokkbevezetőben ezek közül két tágabb gondolatkört emelünk ki: egyrészt Gilles Deleuze és Félix Guattari filozófiáját, másrészt a cselekvőhálózat-elméletet (ANT).

Deleuze és Guattari geofilozófiájának új terei

A fejezetben bemutatott megközelítések egyik fontos előzménye két francia szerző, a filozófus Gilles Deleuze és a pszichoterapeuta–filozófus Félix Guattari közös munkássága. Az együttműködésük nyomán született négy kötet közül háromban rendkívül gazdag téri fogalomkészletet alkottak meg.²³⁶ Az általuk *geofilozófiának* (Deleuze–Guattari 1994)

---

²³⁶ A kétrészes „*Kapitalizmus és skizofrénia*” (Capitalisme et schizophrénie; Capitalism and schizophrenia) első kötete a franciául 1972-ben (angolul 1977-ben) megjelent „*Anti-Ödipusz*” (L’anti-Œdipe; Anti-Oedipus),

nevezett, metaforákban és allegóriákban gazdag tág gondolatrendszer ugyan nem kifejezetten a tér értelmezésére jött létre, ám kétségtelenül megtermékenyítette a térbeliségről való gondolkodást. A legfontosabb koncepcióik közé sorolható a már említett *rizóma* analógia, a *deterritorializáció* és *reterritorializáció* folyamatai és az ezek nyomán (ki)alakuló *összerendeződések* (assemblage-ok) kérdésköre, valamint a *barázdált tér* és a *sima tér* koncepciója (az *állam* és a *nomád* kettőséhez kapcsolódva).

Deleuze-ék munkásságában a rizóma mint *tudásfajta* és mint (társadalmi, illetve fajok közötti) *szerveződési forma* jelenik meg, amely az ún. arboreszcens – azaz fához hasonló szerkezetű, elágazó – tudás, szerveződés ellentétét képezi. Míg az utóbbi duális kategóriákon és bináris választásokon alapul, továbbá egyértelműen hierarchizált, addig a szövevényes rizóma számos bemeneti és kimeneti ponttal rendelkezik és nem hierarchikus. Minden egyes pontja összeköttetésben áll az összes többivel, nincs eleje vagy vége. Meg lehet szakítani, törni, azonban vagy a régi helyén, vagy egy teljesen új helyen, de idővel újra létre fog jönni. A térelméletben a merev, előre definiált (és hierarchizált) földrajzi léptékekbe „kényszerített” térbeliség alternatíváját nyújtja; a rizóma a sík, ugyanakkor minden pontjában összekötött, hálózatos térbeliség analógiája.²³⁷

Ugyancsak nagy hatásúvá vált a szerzőpáros deterritorializáció–reterritorializáció fogalmi kettőse, amely elválaszthatatlan a *terület* (territory) fogalmától. Ebben az olvasatban a terület kifejezés jelentése eltér a hétköznapi és a földrajzi szóhasználatától (ld. Elden 2006), s egy entitás vagy csoport „környezetét” jelenti (farkasok falkája, nomádok csoportja stb.). A *deterritorializáció* fogalma első megközelítésben a terület(iség) „elvesztését” jelöli, vagyis azt, amikor egy jelenség korábban megszokott területisége megszűnik (emiatt magyarul „területi kiágyazódásnak” is fordítható). Ennél azonban jóval többet is jelent: a kontextusból, funkcióból való kiszakítást. Deleuze és Guattari szerint „*a bunkósbot egy deterritorizált faág*” (1987, 172.) – a faág eredeti környezete, „területe” maga a fa, amelyben az ág a levelek hajtásának, s ezáltal a fotoszintézis elősegítésének szerepét tölti be. A fáról leválasztott (deterritorizált) faág funkciója bunkósbotként azonban már nem a fotoszintetizálás, hanem az erőszak, a hadviselés. A fogalompár másik eleme, a deterritorializációt követő *reterritorializáció* (magyarul „területi újraágyazódás”) tehát egy újfajta, korábban nem létező

---

második része pedig a franciául 1980-ban (angolul 1987-ben) megjelent „*Ezer fennsík*” (Mille plateaux; A thousand plateaus). Ezek mellett a téri, földrajzi fogalmak az utolsó közös munkájukban, a franciául 1991-ben (angolul 1994-ben) publikált „*Mi a filozófia?*” (Qu’est-ce que la philosophie?; What is philosophy?) című könyvükben is jelentős szerepet játszanak.

²³⁷ Az „*Ezer fennsík*” bevezető fejezetében felvázolt rizóma gondolat (Deleuze–Guattari 1987, 3–25.) magyar nyelven is olvasható, Gyimesi Tímea fordításában (Deleuze–Guattari 1996).

terület(iség) kialakulását jelenti. A deterritorializáció és a reterritorializáció folyamata általában – de nem mindig²³⁸ – egyszerre, egymással összefüggésben megy végbe.

Többek között a deterritorializáció és reterritorializáció folyamatai révén beszélhetünk ún. *összerendeződésekről*²³⁹ (assemblage-okról), Deleuze és Guattari egyik legfontosabb ontológiai újításáról is. Az assemblage-gondolkodás olyan keretrendszer, amely a komplexitást az emberek, állatok, növények, tárgyak, diskurzusok, szabályozások vagy bármilyen egyéb elem együttes összerendeződésén keresztül igyekszik megérteni, rámutatva az assemblage-t alkotó elemek sokoldalúságára és kicserélhetőségére, valamint a köztük fennálló kapcsolatok fluiditására. Az egyes alkotóelemek viszonya nem stabil vagy előre definiált, hanem éppen ellenkezőleg; mind eltávolíthatók, áthelyezhetők, kicserélhetők másokkal. Az előzőekben ismertetett fogalompár, a deterritorializáció és a reterritorializáció ebben az értelemben tulajdonképpen az összerendeződések lebontásának és újraépítésének folyamata (Deleuze–Guattari 1987, 88.). Ez egyúttal azt is jelenti, hogy az assemblage-ok nem önmagukban, hanem a „külvilággal” összefüggésben értelmezhetők, továbbá azt, hogy az egyes alkotóelemeik sem működőképesek önmagukban, mindössze egy összerendeződés részeként (ugyanakkor különböző assemblage-okban más-más szerepet is betölthet ugyanaz az entitás). Lényeges kiemelni, hogy az összerendeződések elemei szimbolikus jellemzőkkel is bírnak, így a résztvevő alkotóelemekből kialakuló (materiális) „egészben” az egyes komponensek funkciói egyúttal szimbolikusan is kódoltak.

Végezetül, Deleuze és Guattari filozófiájának legexplicitebb térelméleti fogalmai a *barázdált tér* (striated space) és a *sima tér* (smooth space). Ezek a térbeliség két ellentétes, egymással szembenálló megközelítési módját jelképezik, amelyeket a szintén metaforaként használt *állam* és a *nomád* elképzelt entitásához kötnek. Az állam tere a barázdált tér, ahol „*a teret azért veszik számításba, hogy elfoglalják*”, míg a nomád tere a sima tér, ahol „*a tér anélkül van elfoglalva, hogy számításba vennék*” (Deleuze–Guattari 1987, 361–362.). Az állam fix, rögzített kategóriákban, területi le- és elhatárolásban, vagyis statikus, ellenőrizhető térben gondolkodik, a nomád viszont nyílt, korláto(záso)któl mentes térben. A barázdált térben a pontok a fontosak, amelyek minden esetben vonalak, útvonalak végpontjait jelentik, s amelyek helye ismert/megismerhető, valamint rendszerbe rendezhető. A sima térben ezzel

---

²³⁸ Deleuze és Guattari különbséget tesznek a relatív és az abszolút deterritorializáció között: míg az előbbit reterritorializáció követi, addig az utóbbit nem – ekkor az eredeti terület elvesztését nem követi átrendeződés, újfajta terület(iség) kialakulása.

²³⁹ Az általunk használt „összerendeződés” kifejezés természetesen csak korlátozottan alkalmas az eredeti francia „agencement” és az angol „assemblage” kifejezések rétegzett jelentéstartalmainak megragadására – összerendeződés mellett fordítható lenne például összeállásnak, összeállításnak, összességnek, csoportosulásnak, elrendeződésnek is.

szemben nem a (vég)pontok a fontosak, hanem maga az utazás, az állandó mozgás és változás. Ilyen – szintén metaforikus értelemben használt – tér a sivatag, a sztyeppe és az óceán, de ugyanilyen jellegű a szél, az eső vagy a köd konzisztens káosza is; ezekből próbál meg a történelem folyamán absztrakciókat, megismerhető „rendet” teremteni a filozófia, a tudomány, a művészet. A barázdált tér és a sima tér mindig együtt létezik, folyamatos „küzdelemben” állnak egymással: miként az állam egyre nagyobb területet kíván megművelni, az ellenőrzése alá vonni, úgy a nomád tere, a sivatag is időről-időre elhódít művelés alá vont területeket.

Gilles Deleuze és Félix Guattari ehelyütt csak röviden, néhány kulcsfogalmukon keresztül vázolt geofilozófiája merőben új utakat nyitott a térről és a társadalomról való gondolkodásban. Egyrészt újszerű fogalomkészletet nyújtottak a térbeliség korábban felfedezetlen vetületeinek megértésére, másrészt a térbeliséget nem önmagában, hanem a társadalmiság részeként mutatták be, harmadrészt pedig – biológiai, geológiai analógiáik révén – a szűken értelmezett társadalomtörténeten túl a nemhumán tényezők fontosságára is felhívták a figyelmet. Munkásságuk nagy hatást gyakorolt a társadalom- és bölcsészettudományok egészére, egyértelmű módon befolyásolva többek között a geográfus Thrift (1996; 2007) nemrepresentációs elméletét, a szociológus Urry (2012) mobilitási paradigmáját, a politikai filozófus Hardt–Negri (2000) „Birodalom” gondolkörét vagy a filozófus DeLanda (2006) assemblage-elméletét.²⁴⁰

Technológia és társadalom új perspektívából: A cselekvőhálózat-elmélet

A tudomány- és technikatudományokból (Science and Technology Studies, STS) kinövő *cselekvőhálózat-elmélet* (Actor-Network Theory, ANT) szintén megtermékenyítőleg hatott a társadalomtudományok számos területére, a térelméleteket is beleértve (Bingham–Thrift 2000). Az 1970-es, ’80-as években kialakuló STS a tudomány és technika empirikus társadalomtudományi megértésétől olyan ontológiai kérdésekig jutott el, amelyek a társadalmiságot radikálisan újszerű megvilágításba helyezték.²⁴¹ A technotudományok „fekete dobozának” (Latour 1987) felnyitása felforgatta a hagyományos társadalomtudományos

---

²⁴⁰ A térrel, térbeliséggel kapcsolatos munkásságukat, illetve annak hatását átfogóan ld. még Bonta–Protevi (2004), Buchanan–Lambert (2005), legújabban pedig Saldanha (2017) összefoglalásában, magyar nyelven pedig Boros (2010), Erdősi (2014, 17–18.) és Faragó (2017) rövid említéseiben, illetve Győri (2012, 58–62.) filmművészeti tanulmányában.

²⁴¹ Jól jelzi ezt, hogy az eredetileg az interdiszciplináris terület megjelölésére szolgáló „*Science and Technology Studies*” elnevezést egyre inkább felváltotta a „*Science, Technology and Society*” szókapcsolat, arra utalva, hogy korántsem specializált diszciplináról van szó, hanem a technotudománnyal átitatott mindennapjaink társadalmiságának megértésére irányuló törekvéseiről.

elképzeléseket, az ANT emberi és nemhumán elemek heterogén társulásaként felfogott társadalmisága ugyanis élesen szembemegy a klasszikus szociológia társadalomképével²⁴².

A cselekvőhálózat-elmélet²⁴³ a párizsi *Centre de Sociologie de l'Innovation* kutatói közösségéhez kötődik, elsősorban Bruno Latour, Michel Callon és John Law munkásságához. Az ANT nem klasszikus elmélet, hanem sokkal inkább módszertani és ontológiai megközelítés. Újszerűen megírt és immár emblematikus empirikus esettanulmányok nyomán jutott el forradalmi társadalomfilozófiai felvetésekig. Az ANT fontos kiindulópontja az emberi és nemhumán cselekvők közötti határok feszegetése, például a francia szociológus Michel Callon híres esettanulmányában a bretagne-i kagylóhalászat átalakulásáról (Callon 1984), ahol a halászok és tudományos kutatók mellett maguk a fésűkagylók is aktív cselekvőkként jelennek meg. A cselekvőhálózat-elméletnek nem csupán illusztrációi, hanem megkerülhetetlen sarokpontjai azok az empirikus tanulmányok, amelyek cselekvőkként mutatják be a francia EDF áramcég elektromos autó fejlesztését meghiúsító elektronokat, üzemanyagcellákat és katalizátorokat (Callon 2005), az „álló” rendőröket helyettesítő fekvőrendőrt (Callon–Latour 1992), vagy éppen az emberek mozgását szabályozó automata ajtót (Johnson 1988; Latour 1992). Ezekben a példákban a társadalmiság az emberi és nemhumán közötti határvonalat elmosó heterogén hálózatokként jelenik meg.

Az ANT megközelítése nem cselekvők hálózatát jelenti, hanem cselekvő hálózatokat. Ezek egyszerre előmozdítói (cselekvő) és terepei (hálózat) a társadalmi és technikai változásnak, vagyis a cselekvés nem valamilyen önálló cselekvő – például individuum vagy osztály – attribútuma. Ez markáns szakítás a klasszikus szociológia struktúra-ágencia dichotómiájával. Egy hétköznapi példával élve, a kerékpározás nem egyszerűen a biciklista tudatos cselekvése,

---

²⁴² Az STS iránt érdeklőknek érdemes fellapozni a „*Handbook of Science and Technology Studies*” különböző kiadásait (Jasanoff et al. 2001; Hackett et al. 2008; Felt et al. 2017). Az ANT esetében Latour (1987; 2005) szinte tankönyvszerű írásai kínálnak jó kiindulópontot. Ajánlott továbbá az „*Actor-Network Resource*” gyűjtemény a <http://wp.lancs.ac.uk/sciencestudies/the-actor-network-resource-thematic-list/> weboldalon, még ha ez az utóbbi időben nem is frissült. Magyar nyelven Király (2005; 2008) összefoglalói az STS-ről kiváló bevezetőt nyújtanak, valamint a „*Replika*” folyóirat általa szerkesztett STS-blokkjában egy klasszikus ANT-esettanulmány is megjelent (Callon 2005). A cselekvőhálózatok latouri elméletében segít eligazodni Szabari (2007) ismertetője a „társulások szociológiájáról”, Berger (2018) áttekintése, valamint Callon–Latour (1992) egyik korai elméleti cikke. Latour (1999b) „*Sohasem voltunk modernek*” című könyve ugyancsak megjelent Magyarországon, még ha ennek fókusza túl is mutat az ANT-n.

²⁴³ A megközelítés sokszínűségét jelzi, hogy számos alternatív elnevezés is napvilágot látott, így például a transláció szociológiája [sociology of translation] (Callon 1984; 2005), az aktáns-rizóma ontológia [actant-rhizome ontology] (Latour 1999a), a társulások szociológiája [sociology of associations] (Latour 2005) vagy éppen a materiális szemiotika [material semiotics] (Law 2009). Lényeges ugyanakkor kiemelni, hogy az ANT nem összekeverendő a hálózatelemzés (*network analysis*) homlokegyenest eltérő alapokon nyugvó kvantitatív módszertanával, amely a társadalmi hálózatokat az azokban résztvevő humán aktorok (mint csomópontok) és a köztük levő kapcsolatok segítségével modellezi. Az ANT megközelítésben a hálózatok rendeződnek csomópontokba, nem pedig a priori pontok között köthető össze egy hálózat.

hanem emberi és nemhumán elemek (biciklialkatrészek, emberi testek, közlekedési szabályok stb.) törekeny összjátéka. A gazdagodó esettanulmányokkal az ANT a formai egzakttság helyett idővel a többszólamúság irányába mozdult el²⁴⁴. A hatása sem annyira egy formális megközelítés megalkotásában mérhető le, hanem sokkal inkább a provokatív kérdésfeltevésekben a természet és társadalom, a materiális és immateriális közötti határmegvonásokról, amelyeket aztán az ún. „poszt-ANT” tanulmányok gondoltak tovább (Law–Hassard 1999; Mol 2002; Barad 2003; Law 2004).

Az ANT nyomán megfogalmazódó új térelméletek alapja a térbeliségnek a heterogén szociomateriális hálózatokba való beágyazottsága (Law–Mol 2003). Először is, az ANT megközelítéséből egyenesen következik a „dolgok” mentén szerveződő szociomateriális hálózatok szerepe a tér formálódásában. John Law klasszikus írásában például sajátos megvilágításba helyezi azokat a földrajzi tereket, amelyek 15–16. századi portugál birodalom expanziója során nyíltak meg a navigáció és a hajózás forradalmi változásainak eredményeként (Law 1984). Következtetése szerint a dokumentumok, berendezések és képzett emberek alkotta újszerű hálózatok egyben a „távolsági uralom” új lehetőségeit is megnyitották. Hozzá hasonlóan Latour bevezeti a *változatlan mozgók* (immutable mobiles) koncepcióját, mint olyan hálózatos technológiákat (például hajókat, térképeket), amelyek tárgyi formájuk megőrzése mellett kötnek össze helyeket a szertenyülő kapcsolódásaikon keresztül (Latour 1987; 1990). La Pérouse 1787. évi expedíciójának térképét Szahalinról nem önmagában levő reprezentációként, hanem hajók, levéltárak, gyarmati rendszerek bonyolult hálózatának részeként mutatja be. Az ANT megközelítése tehát nemcsak „*az euklideszi absztrakt térrel szemben visel hadat*” (Law 1999, 4.), hanem a portugál hajózásról szóló példában egyúttal a gyarmati terek kialakításának kritikai politikai-gazdaságtani vagy posztmodern szimbolikus-diszkurzív elméleteivel (vö. térkép mint reprezentáció) is szembenáll.

Másodsorban, a materiális hálózatok kapcsolódásain keresztül a térbeliség új megnyilvánulásai kelnek életre, mindenekelőtt a *folyékony térbeliség* (fluid spatiality) (Hetherington–Law 2000; Law 2000; 2002). A (poszt-)ANT topológiája megkülönbözteti a régiót, a hálózat és folyékony térbeliség kategóriáit (Mol–Law 1994; Law 2000; Law–Mol 2003). Értelmezésükben a régió alapvetően a határok megvonásán alapul (így a terület szó

---

²⁴⁴ Bruno Latour esetében a hangsúly a hálózatépítő aktorokról (Latour 1983; 1987; 1993) áttevődött a társulások (asszociációk) mentén megfogalmazható provokatív társadalomelméleti alapvetésekre (Latour 1999a; 2005). Michel Callon módszertani apparátusának központi fogalma előbb a transláció mechanizmusa (Callon 1984; 2005), majd a gazdaság és a piacok megértése (Callon 1998; 1999), John Law pedig a heterogén materiális hálózatok szemiotikájának finom nyelvezete felé vette az irányt (Law 1992; 1999; 2004; 2009).

használata talán megfelelőbb lenne). A hálózat olyan térbeli kapcsolódásokat jelöl, amelyben a változatlan mozgók jellemzően kulcsszerepet töltenek be. A harmadikként említett folyékony térbeliség alapja ugyanakkor éppen a kapcsolódási tárgyak változékonysága. A zimbabwei bozótí kútszivattyú például egy olyan fluid technológia, amely épp az installálás és a használat rugalmasságának köszönhetően terjedt el az afrikai ország száraz részein, jelentősen átalakítva a falusi közösségek életét (De Laet–Mol 2000). Ahogy a szétfolyó folyadék felveszi a terep formáját, úgy jelenik meg kútszivattyú más- és másféleképpen a zimbabwei falvakban. A szociomateriális kapcsolódások segítségével tehát az ANT új perspektívákat nyitott a térbeliség szemléletében, új analógiákat talált a térbeliség különböző formáira (Law–Mol 2003).

Összefoglalva, a cselekvőhálózat-elmélet a társadalomtudományok számos területének kutatóit továbbgondolásra készítette az anyagság és a társadalmiság, a heterogén hálózatok mentén. Az ANT kusza materiális és relacionális hálózatokba ágyazódó koncepciója különösen megtermékenyítőleg hatott a térről való gondolkodásra, s ezen belül elsősorban a társadalomföldrajzra (Bingham 1996; Hinchliffe 1996; Hetherington 1997; Murdoch 1997; 1998). A következő részben felvázolt új materialista relacionális térelméleti alapvetések sok esetben a cselekvőhálózat-elmélet provokatív felvetéseihez nyúlnak vissza.

Egy kibontakozó térelmélet körvonalai

A deleuze-i és ANT gondolkörökből egy tág társadalomelméleti keret nőtt ki, amely a térelméletekbe is begyűrűzött. Amennyiben igaz az, hogy a „pozitivista”, „marxista” és főként „posztmodern” térelméletek megnevezések sem konszenzusosan elfogadottak, úgy ez a kitétel a jelen blokkban felvázolt térelmélet esetében hatványozottan érvényes. Mivel az itt ismertetett megközelítések csupán lazán kötődnek egymáshoz, így még csak hozzávetőlegesen koherens keretről sem beszélhetünk. Ennélfogva inkább témafelvetések és problémamegközelítések felvillantására vállalkozunk, mintsem egy koherens (tér)elméleti keret jól behatárolható jellemvonásainak ismertetésére. Ezek a témák és problémák újra és újra felbukkannak különböző kurrens térelméleti munkákban, ám nem feltétlenül egyszerre. Sőt, a marxista és a posztmodern elméletekkel összehasonlítva inkább kisebb fókuszeltolódásokról beszélhetünk, nem éles elkülönülésről. Lényeges tehát kiemelni, hogy az alábbiakban sorra vett témák kevésbé egy markáns váltás eredményei, hanem sokkal inkább az utóbbi évek apró elmozdulásai a tér megértését célzó társadalomtudományos vitákban.

Az általunk legfontosabbakként azonosított ismérvek közül azt emeljük ki, hogy ezek a megközelítések (1) a térbeliséget empirikusan gyakran hétköznapi gyakorlatokon keresztül ragadják meg, (2) a materialitás fontosságát hangsúlyozzák, (3) relációs szemléletűek, valamint (4) kiemelt figyelmet fordítanak a performativitásra. Mindez elvezet minket az új materialista relacionális szemlélet (5) ontológiai és episztemológiai alapállításaihoz. A következő alfejezetekben ezeket az ismérveket mutatjuk be.

„Téren” és „Elméleten” túl: Térbeliség alulnézetből

Jelen blokk megközelítései a térbeliséget nem absztrakciókon keresztül, hanem konkrétságukban próbálják megragadni. Nem a nagybetűs „Tér” megértéséről van tehát szó, de még nem is feltétlenül olyan kisbetűs „terekről”, mint például a városi tér vagy a nemzetállam tere. Absztrakt városi terek helyett hajléktalanbiztos padokról, buszmegállókról, egymásba fűződő utcaképekről (Massey 1991; 2005; Graham–Marvin 2001). Absztrakt nemzetállamok helyett határállomásokról, autópályákról, kormányablakok hálózatáról (Augé 1995; Harvey 2005; 2010; Guldi 2012). Más szóval ebben a szemléletben a térbeliség jellemzően nagyon is hétköznapi gyakorlatokon keresztül fogható meg, mint például egy séta (Wylie 2005; Ingold–Vergunst 2008), egy magánkert kialakítása (Hitchings 2003) vagy egy áru útja a fogyasztóig (Cook 2004). A tér nem egy koordináta-rendszer, de nem is egy absztrakt társadalmi konstrukció vagy a politikai-gazdasági hatalom keretrendszere. Az itt tárgyalt megközelítések nem is annyira „térrel” beszélnek, hanem „térbeliségről”, társadalmi és materiális gyakorlatok összeállításáról.

A térelmélet kifejezés „-elmélet” része talán azért sem teljesen helyénvaló, mert az itt bemutatott megközelítések kifejezetten empirikus orientáltságúak. A törekvés a térbeliségnek mint konkrét szociomateriális gyakorlatoknak a megértésére jellemzően esettanulmányokon, nem pedig absztrakt elméletalkotáson keresztül zajlik. A leginkább idézett szövegek gyakran gazdag esettanulmányokat jelentenek (mint például a kútszivattyút használó zimbabwei falvak esetében, ld. De Laet–Mol 2000), és nem valamilyen általánosító igényű koncepcionális keret bemutatását, amint azt a kötet korábbi részeiben bemutatott irányzatok esetében gyakran láthattuk. Az esettanulmányok nem az elmélet alkalmazásának bemutatására szolgálnak, hanem kérdések – valamint a térbeliség új fogalmainak – felvetésére. Az empirikus orientáltságból fakadóan gyakran nem is absztrakt elméleti, hanem inkább módszertani kérdések bontakoznak ki. A módszertan azonban nem valamiféle tankönyvszagú kutatási apparátus kialakítását jelenti, hanem éppen ellenkezőleg, egy mélyről fakadó törekvést a körülöttünk levő világ összevisszaságának jobb megragadására, annak gazdag

komplexitásában (Law 2004). A hibriditás, esetlegesség, részlegesség és multiplicitás megértésének igénye újfajta ontológiai és módszertani megközelítésekhez vezetett.

Különös figyelmet érdemel Bruno Latour módszertani vezérelve, a „*Kövesd a cselekvőt!*” (Latour 1987; 2005). Ennek megfelelően például nem ragad le Louis Pasteur laboratóriumánál, hanem a mikrobákat, a vidéki állatorvosokat és a közegészségügyi statisztikusokat követve egy sajátos perspektívát tár elénk a 19. század végi Franciaországról (Latour 1993). A geográfus Ian Cook továbbviszi ezt a módszertani alapvetést és a „*Kövesd a dolgot!*” jelszavát megfogalmazva szemléletesen mutatja be a papaya fordultós útját a karibi termelőtől a brit fogyasztó asztaláig, összekötve a szállítói lánc tereit és bemutatva azok kulturális különbözőségeit és gazdasági egyenlőtlenségeit (Cook 2004).²⁴⁵ A cselekvők/dolgok követésének imperatívusza azonban mindössze egy példa abból az újító módszertani gondolkodásból, amely az itt bemutatott, a materialításra és a viszonylagosságra kiemelt figyelmet fordító megközelítések sajátja. A blokkban említett térelméletek jellemzően különös módszertani érzékenységgel elővezetett esettanulmányokon keresztül nyerik el tartalmukat.

A materialitás és a társadalmiság összefonódása

A kibontakozó materialista fordulat (Anderson–Tolia-Kelly 2004; Whatmore 2006; Kirsch 2013) nem a társadalmi tértől való elfordulást jelenti, hanem sokkal inkább a társadalmiság tágabb értelmezését. Az új materializmus tehát a társadalmi és az anyagi világ közti különbségtételt teszi porózussá, éles ellentétben a „régii” marxista történeti materializmussal, melynek középpontjában a társadalmi termelés és elosztás absztrakt anyagi feltételrendszere áll (Latour 2007). A materialitás legalább háromféleképpen jelenik meg az itt bemutatott társadalom- és térelméletekben: mint tárgyak, mint fizikalitás, és mint poszthumánium.

Egyrészt, a materialitás mint tárgyak és technológiák az ANT nyomán kerültek a térről gondolkodó társadalomtudósok látókörébe (Hetherington 1997). A tér ebben az értelmezésben se nem koordináta-rendszer, se nem szimbolikus reprezentáció, hanem a legkülönbözőbb „dolgok” összeállása, legyen szó különféle berendezésekről, hétköznapi tárgyokról vagy akár komplex infokommunikációs és közlekedési infrastruktúrákról. Latour (1992) arra a kérdésre, hogy mi tartja össze a társadalmakat és az erkölcsöket, a „*hiányzó tömeget*” olyan egészen hétköznapi eszközökben találja meg, mint például az autó biztonsági öve. Sőt, egyenesen azt állítja, hogy „*a technológia teszi tartóssá a társadalmat*” (Latour 1991). A térbeliség ebben a

---

²⁴⁵ Ld. továbbá a <http://www.followthethings.com/> honlapot.

megközelítésben a „dolgozók” körül szerveződő *társadalmi-technológiai* (sociotechnical) hálózatok és szövevények mentén göngyölíthető fel, legyen szó a portugál gyarmatosítás hajóiról és iránytűiről (Law 1984) vagy a zimbabwei kútszivattyúról (De Laet–Mol 2000; Law–Mol 2003).

Másodsorban, a materialitás mint fizikalitás már túlmutat a tárgyak beemelésénél a társadalmi univerzumba. A legjobban magán az emberi testen, például egy betegség hétköznapi és klinikai gyakorlatain (Mol 2002) keresztül látható az *anyagosság* és a *társadalmiság* (ld. sociomaterial) összefonódása (Law–Mol 1995). A térbeliség ehhez hasonló szociomateriális gyakorlatokon keresztül nyilvánul meg (Mol–Law 1994; Mol 2002; Anderson–Wylie 2009; Bennett 2009; Tolia-Kelly 2013). Az anyagosság nem a hardver a társadalmiság szoftveréhez, hanem a turbulens, hús-vér, felforgató anyagi képzeleteink konstituálják a társadalmi teret. Ez az elképzelés élesen szembemegy az anyag és a forma, a szubjektum és az objektum, az anyag és a képzelet felvilágosodásban gyökerező megkülönböztetéseivel (Anderson–Wylie 2009).

Harmadrészt, idővel egy olyan poszthumán normatív igény is megfogalmazódott, amely különösen épít az angol *matter* szó kettős értelmére („anyag” mint főnév és „számít” [lényeges] mint ige). A poszthumanizmus felhívja a figyelmet az anyagi világgal való összefonódásokra, ahelyett, hogy az emberit ontológiailag különválasztaná, vagy morális-politikai felelősség szempontjából kizárólagossá tenné. Ezt tükrözik például a „matter of concern” (Latour 2004) és a „matter comes to matter” (Barad 2003) kifejezések is. A poszthumanizmus tehát nem kizárólag tudományos alapállás, hanem egyben morális és politikai igény is. A társadalomföldrajzban mindez a „több mint társadalom” földrajzra (*more-than-human geography*) való igényben is megjelenik (Whatmore 2002; 2006; Braun 2005). Lényeges azonban kiemelni, hogy már a blokkbevezető elején bemutatott filozófiai előképek, Deleuze–Guattari (1987) is fontosnak tartották az emberi és a nemhumán közötti kontinuitást; a határozott ontológiai szétválasztás helyett a közöttük levő átmenetre, a fluiditásra helyezték a hangsúlyt.

Relacionális szemléletmód

A relacionális megközelítés alapja, hogy minden csak viszonyokon keresztül létezik, nem önmagában. Ez több, mint a relativizmus, amely szerint az objektum önmagában is létezhet, még ha nem is érthető meg önmagában. A viszonylagosságon alapuló szemléletmódban a tér heterogén, állandóan változó, egyszerre feszültségekkel és lehetőségekkel teli. A relációs szemlélet megjelenése a térről való gondolkodásban erősen épít a deleuziánus felfogásra és az

ANT-re (Murdoch 1997; 2005). Az ANT-ben explicit módon is megjelenik a *relacionális materialitás* (relational materiality) fogalma, mely szerint például „az elektromos autó kapcsolódások egyvelege, összekötve elektronokat, akkumulátorokat, üzemanyag-cellákat, laborokat, iparvállalatokat, önkormányzatokat és fogyasztókat; *ennél szemernyivel sem több*” (Law–Mol 1995, 276., kiemelés az eredetiben).

A relációs szemlélet azonban – némileg más értelmezésben – az ortodoxián továbblépő kurrens marxista gondolkodóknál is megjelenik (ld. Czirfusz–Jelinek–Berki 2018 blokkbevezetőjében).²⁴⁶ Ez a viszonylagosságon alapuló szemléletmód antiesszencialista alapokra helyezi a hagyományos marxista koncepciókat a társadalmi (politikai-gazdasági) *viszonyokról* (ld. termelési viszonyok, osztályviszonyok). Az osztály vagy a tér nem a priori, eleve adott kategóriák, hanem változó és gyakran ellentmondásokkal terhelt, viszonylagosságukban megjelenő fogalmak. Fontos különbségek mutatkoznak azonban a marxista gyökerű, valamint az itt tárgyalt deleuziánus és poszt-ANT relációs gondolkodás között. A marxista relációs megközelítés a dialektikán alapul, azaz a viszonylagosság alapvetően egyenlőtlen hatalmi viszonyokat takar (Harvey 1996; 2009), Latour, DeLanda és mások ellenben *sík ontológiáról* (flat ontology) beszélnek, vagyis szerintük a relációk kusza hálójában alapvetően semmilyen hierarchia sem állítható fel (Latour 2005). A relációk mibenlétének megítélése tehát korántsem egységes, mindenekelőtt abban a tekintetben, hogy ezek alapvetően komplex összekapcsolódásokat vagy aszimmetrikus viszonyokat jelölnek.

A relációs szemlélet a feje tetejére állítja a lokális és a globális, vagy éppen a mikro- és a makroszint közötti hagyományos különbségtételeket. Az ANT egyik alapvetése például az, hogy a fenti kategóriák között nincs minőségi különbség, csupán az azokat alkotó cselekvőhálózatok kiterjedtsége és időtállósága változik (Latour 1987; 2005; Murdoch 1998). A globális nem kontextusa a lokálisnak, ahogy a lokális sem helyi leképeződése a globálisnak, hanem ezek a földrajzi beágyazottságok a viszonylagosságukban formálódnak (Latour 1987; 2005). Ez a globális-lokális összefonódás egyaránt megjeleníthető például a londoni Kilburn városrész globálisba ágyazódó átalakulásain keresztül (Massey 1991) vagy akár egy észak-angliai farm moslékhasznosításában összefutó szociomateriális kapcsolódásokon keresztül, amelyek a brit száj- és körömfájás járvány kirobbanásához vezettek (Law–Mol 2008). A lokális és globális kettősségének elvetése nem csupán a sík ontológiáról szóló vitában jelent

---

²⁴⁶ Sőt, a relációs szemléletet a marxista geográfus Harvey (1996) egészen Leibniz-nek a newtoniánus abszolút térre vonatkozó három évszázados kritikájára vezeti vissza (bővebben ld. Tagai 2018).

meg (ld. később), hanem olyan marxista relációs koncepciókban is, mint a hatalomgeometria (Massey 1991; 1993) és a globalizáció (Swyngedouw 1997).

A szemlélet újszerűsége különösen a relációs ágenciában nyilvánul meg. A cselekvőhálózatok nem eleve létező pontok összekötései, hanem magukon a hálózatokon keresztül zajlik a létezés és a cselekvés, azokban alakulnak ki gócpontok. Egyszerűen nincs semmi sem a folyamatosan változó hálózatokon kívül. Ez az ágencia kérdésében is új perspektívát kínál, hiszen így az nem egy tudatossággal bíró létező (egy személy) döntése, hanem egy hálózat összeállása (Emirbayer 1997). A cselekvés tehát nem feltétlenül szándékolt, tudatos vagy éppen nyelvi megfogalmazott. Ennélfogva a hálózat sem csupán az objektumokon és szubjektumokon, illetve a kapcsolataikon keresztül értelmezhető, hanem magának az ágenciának is egyszerre terepe és eredője (Law 1992).

A performativitás kiemelt szerepe

A kötet harmadik blokkjának posztmodern szemléletén túltekintve a negyedik blokk megközelítései a tereknek és helyeknek már nem kizárólag a reprezentációját (jelentéseit, szimbólumait, kódjait, ikonográfiáját, diskurzusait) tartják fontosnak, hanem a *performativitás* azon formáit (tettek, cselekedeteket, tevékenységeket, mindennapi gyakorlatokat) is, amelyek létrehozzák és formálják ezeket.²⁴⁷ Emiatt a tér, térbeliség már nem elsősorban reprezentációs, hanem „reprezentáción túli”, vagy még inkább „több mint reprezentációs” (Lorimer 2005).

Lényegében mindaz, amit „társadalmi” (s ezen belül „gazdasági”, „politikai”, „kulturális” stb.) szokás nevezni, végső soron cselekvés, tettek, vagyis performativitás eredménye. A „gazdasági” (termelés, fogyasztás, kereskedelem stb.) valójában a gyárakban dolgozók munkája, a napi bevásárlásaink, a konténerszállító hajókra történő fel- és lepakolás révén jön létre. A „politikai” az egyezmények aláírása vagy alá nem írása, a szavazócédulák bedobása vagy széttépése, a demonstráló tömeg felvonulása vagy éppen határfalak, kerítések építése és lebontása révén formálódik. A „kulturális” a népviseletek vagy a farmernadrág vasárnapi felöltése, az operába vagy az underground klubba való ellátogatás, a klarinét vagy a gördeszka megvásárlása és használata által jön létre. Még maga a nehezen megragadható és statisztikaízű „demográfia” is az emberek hálózobájában, kórházak szülészeti osztályán vagy

---

²⁴⁷ Ez elviekben ugyan egybeesik a kötet előző blokkjában tárgyalt *diskurzuselmélet* felfogásával, az azonban – mint láthattuk – már megkérdőjelezhető, hogy a cselekvés, tettek, tevékenységek figyelembe vételében mennyire tekinthető „sikeresnek” a diskurzuselmélet (ld. Varró 2018).

körtermeiben zajló performativitás eredménye (nem beszélve a statisztikai hivatalokban dolgozó, az adatsorokat „előállító” szakemberek mindennapi munkavégzéséről).

A performativitás vizsgálatának számos korai előképe közül a legfontosabb Erving Goffman dramaturgiai megközelítése, mely szerint a társadalom színházként, az emberek színészekként, a cselekedeteik pedig különféle előadásokként értelmezhetők,²⁴⁸ amelyekhez egyúttal sajátos „forgatókönyvek” (az adott szerep jellemzői) is tartoznak (Goffman 1959). A térbeliség szempontjából az elgondolásnak az a fő jelentősége, hogy vannak olyan terek, ahol a színpadon vagyunk, azonban olyanok is, ahol a kulisszák mögött, a backstage-ben (amelyek részben a köztér–magántér fogalompárjának, illetve az ezekre jellemző térhasználati módoknak is megfeleltethetők).²⁴⁹ A Goffman által középpontba állított *performanszok* vizsgálatáról az 1990-es évektől helyeződött át a hangsúly a *performativitás* fogalmára, elsősorban a filozófus Judith Butler munkásságának köszönhetően. Butler (1990, 1993) a gendernormák performativitasával foglalkozott; a Goffman-féle aktív, tudatos, már létező identitásból fakadó performanszokkal szemben azonban az érdekelte, hogy milyen módon megy végbe az identitásformálás a különböző hatalmi diskurzusok által sugallt társadalmi gyakorlatok rutinszerű, iteratív „előadása” révén. Értelmezésében tehát az identitás nem eleve készen kapott, hanem éppen ellenkezőleg, a tettek által létrejövő, azaz performatív. Az életünk során különböző normákat „idézünk meg” (nőiesség, férfiasság, heteroszexualitás, homoszexualitás stb.), szerinte azonban éppen ez az ismétlődő megidézés alakítja ki, valamint formálja magukat a normákat is. Butler úttörő munkásságában ugyan kevésbé hangsúlyos a térbeliség szerepe, ám később számos geográfus szerző helyezte földrajzi kontextusba a performativitás-elméletét:²⁵⁰ ezen értelmezésekben – mivel a testünktől elválaszthatatlan performativitás mindig konkrét lokalitásokban megy vége – lényegében *maga a tér is performatív* (Gregson–Rose 2000, 433.).

Végezetül, a performativitás kérdésköre a Nigel Thrift által megalkotott – Butler munkáira is nagyban támaszkodó – ún. *nemreprezentációs elmélet* (non-representational theory) ambiciózus projektjében is kiemelt szerepet játszik (Thrift 1996; 1999; 2000; 2004; 2007). Ennek legfontosabb alapállítása az, hogy túl kell tekinteni a reprezentáción (Thrift 1996), és a testi megtapasztalásra kell helyezni a hangsúlyt. A nemreprezentációs elmélet fő fókusz

---

²⁴⁸ Vö. Shakespeare: „Színház az egész világ. És színész benne minden férfi és nő: Fellép s lelép: s mindenkit sok szerep vár Életében”.

²⁴⁹ Goffman dramaturgiai megközelítésének térelméleti vonatkozásairól ld. például McDowell–Court (1994) és Davidson (2003) munkáit, magyar nyelven pedig Berger (2018) rövid áttekintését (5. fejezet).

²⁵⁰ Az elsők között Gregson–Rose (2000), újabban Rose–Redwood–Glass (2014), a hazai szerzők közül pedig Molnár (2012) tanulmánya.

„annak földrajza, hogy mi történik” (Thrift 2007, 2.); az, hogy „az élet miként nyilvánul meg a közös tapasztalatokban, a mindennapi rutinokban, a röpke összetalálkozásokban, a testi mozgásokban, a gyakorlati készségekben, az intenzív érzelmi hatásokban, a tartós késztetéseken, a megszokott interakciókban és az érzéki hajlamokban” (Lorimer 2005, 84.). Kiemelt célja a reprezentáció „halott földrajzainak” étellel való megtöltése (Thrift–Dewsbury 2000), valamint a jelen pillanat, az illékony „itt-és-most” megragadása. Ennek érdekében nemcsak a tudatos tettekre, a rutinszerűen ismétlődő tevékenységekre és a szándékosan kifejezett érzelmekre figyel (hiszen az életnek ezek csak egy szeletét jelentik), hanem a nem feltétlenül akaratlagos cselekedetekre és a spontán módon előtörő – s így sok esetben kontrollálhatatlan – érzelmi hatásokra, az affektusra is igyekszik figyelmet fordítani. Mivel a mindennapi cselekedeteink jelentős része nem követi a goffmani értelemben vett „forgatókönyvet”, így az identitásunkat és a pillanatnyi térbeli viselkedésünket az olyan – akár jelentéktelennek tűnő – spontán testi és érzéki események is nagyban meghatározzák, amelyek függetlenek a szándékos reprezentációtól. A performativitás ebben az értelemben „*a most létrehozásának művészete*” (Thrift 2000, 577.).

A nemreprezentációs elmélet a neve ellenére a szó szoros értelmében nem tekinthető „elméletnek”, sokkal inkább a gyakorlatokat előtérbe helyező sajátos *gondolkodási stílusnak* (Thrift 2000) vagy egyébként rendkívül szerteágazó munkák *ernyőfogalmának* (Lorimer 2005). Thrift programadó írásai nyomán a 2000-es évektől kezdődően tevékenységek széles körét vizsgálták kimondottan a nemreprezentációs elmélet gondolatiságára támaszkodva, a teljesség igénye nélkül például a táncot (Nash 2000; McCormack 2008), a zenélést (Morton 2005), a zenehallgatást (Anderson 2002), a rave-elést (Saldanha 2005), a sétálást (Wylie 2005) vagy a gyermekek játékát (Harker 2005).²⁵¹ Módszertani értelemben ezek a munkák eltávolodtak a vizsgálati alanyok nyelvi kifejezési formáinak interpretatív elemzésétől (például a mélyinterjúk, fókuszcsoportok módszerétől), és a korábbiaknál mélyebb, alaposabb etnográfiai kutatások révén igyekeztek megmutatni a vizsgált jelenségek – több mint reprezentációs (Lorimer 2005) – térbeliségét.

Az új materialista relacionális szemlélet filozófiai alapjai

Mivel a blokk megközelítései jellemzően empirikus kérdésfeltevésektől jutottak el tágabb elméleti állításokig, ezért az itt vázolt tér- és társadalomelméletek körvonalainak ismertetését

---

²⁵¹ Thrift elmélete a magyar nyelvű szakirodalomban ezidáig mindössze egy-egy mondat erejéig jelent meg, ld. például Boros (2010, 399.), Czirfusz (2014, 145.), Eszenyi (2016, 5.), Palaczki (2016, 14.), valamint Faragó (2017, 26.) rövid említéseiben.

is néhány filozófiai megalapozó elvvel zárjuk. Az új materialista relacionális szemlélet ontológiai és episztemológiai alapállásait a könnyebbség kedvéért az előző blokkban tárgyalt posztmodern elméletekkel való összehasonlításban ismertetjük.

Ontológiai szempontból az itt bemutatott megközelítések a posztmodernhez hasonlóan kritizálják az objektivista elméletek szinguláris valóságát, de míg a posztmodern a valóság pluralizmusát hangsúlyozza, addig a relációs szemléletet képviselők a heterogenitásra, a multiplicitásra és a komplexitásra mutatnak rá (Law 1999; 2004; Mol 2002). A posztmodern megközelítés több párhuzamos és egymással összemérhetetlen (inkommenzurábilis) világnak ad teret. A relacionális szemléletben sem szinguláris valóság létezik, de nem is több párhuzamos valóság, hanem inkább sokrétű és időnként ellentmondásokkal teli realitásról beszélhetünk, amely nem áll össze egy egészé, hanem részleges kapcsolódások rendezetlen állapotaként fogható fel (Mol 2002; Law 2004; Haraway 2005). Egy olyan sokfejű sárkány, amelynek ráadásul se eleje, se vége.

Episztemológiai értelemben szintén megfigyelhetők bizonyos különbségek. Míg a posztmodern munkák jellemzően a tudás és az észlelés konstruáltságát hangsúlyozzák, addig a relációs szemléletűek a tudás szituációba ágyazottságát állítják a középpontba. A posztmodern megközelítés az objektív valóság tagadásával lényegében relativista. A különböző valóságértelmezések között nem lehet különbséget tenni „igazságtartalom” alapján. Nincsen jobb és rosszabb módszere a (tudományos) megismerésnek, némileg kifordítva; „*bármí megteszi*” (Feyerabend 2002). Ezzel szemben a relacionális felfogás inkább azt mondja, hogy a szituációba ágyazott látásmód és a részleges kapcsolatokra épülő tudás a maga módján igenis objektív, sőt, inkább az, mint valamiféle elképzelt kizárólagos „isteni nézőpont” (Haraway 1994; Law 2004; Strathern 2005). A relacionális ontológia és episztemológia szorosan összekapcsolódik, ugyanis épp a sokrétű valóság heterogén szövevényeibe való beágyazottságunk miatt lehetetlen mind a szituatív perspektíván való túllépés, mind a valóság ellentmondásmentes leírása. Összességében; míg a posztmodern egyik legfőbb állítása az, hogy „a nagy narratívák kora lejárt” (Lyotard 1993), addig a relacionális szemlélet képviselői ezzel szemben inkább azt hangsúlyozzák, hogy „a kis narratívák ideje eljött”.

Viták a társadalomföldrajzban: Egy átfogó szemléletváltás küszöbén?

Az előzőekben felvázolt új materialista relacionális megközelítések megjelenése talán a földrajztudományban a leginkább szembetűnő, főként a brit kulturális földrajzban és

gazdaságföldrajzban, és kisebb részben az amerikai társadalomföldrajzban. A földrajzon belül zajló viták jól illusztrálják egyrészt azt, hogy ez a szemléletmód miként termékenyítette meg a térbeliségről való gondolkodást, másrészt azt is, hogy az új materialista relacionális gondolatok miként oldották a hagyományos kompartmentalizációt a diszciplínán belül, például a gazdaság- és a kulturális földrajz között, vagy éppen maga a társadalom- és a természetföldrajz között. Az alábbiakban a kurrens földrajzi viták közül kettőt villantunk fel, egyrészt a sík ontológia gondolatának megjelenését a földrajzi léptékről szóló több évtizedes vitában, másrészt a természet- és társadalomföldrajz közötti határátlépéseket és integrációs kísérleteket. Ezek segítségével szeretnénk betekintést nyújtani abba, hogy milyen konkrét kérdések mentén jelennek meg az új materialista relacionális gondolatok egy tágabb diszciplínán belül, amely viták véleményünk szerint együttesen egy átfogó ontológiai fordulat irányába mutatnak.

A léptékvita és a sík ontológia

Annak ellenére, hogy a *földrajzi lépték* (geographical scale) a földrajztudomány alapvető fogalmainak egyike, egészen az 1980-as évek elejéig egyfajta természetesnek tekintett, meg nem kérdőjelezett „fekete doboznak” (Latour 1987) számított. Az azóta eltelt közel négy évtized során azonban a társadalomföldrajz alapkoncepcióinak többségéhez hasonló utat járt be, melynek eredményeként rendkívül vitatott – sőt, sokak szerint egyenesen kaotikus, „átláthatatlan” – fogalomná vált (Harrison 2010, 2507.).²⁵² Az első elméleti munkák megjelenéséig a földrajzi léptékek *módszertani–operatív megközelítése* dominált, amely alapvetően az adatgyűjtés területi keretét jelentette (Lloyd 2014). Ebben mindössze az 1980-as évek első felében következett be elmozdulás, amely a társadalomföldrajzi diszciplína máig tartó *léptékvitájában* csúcsonyosodott ki (magyar nyelven ld. Berki 2017 tanulmányában). Ennek során elsőként egy marxista (materialista) értelmezés körvonalazódott, melynek képviselői a léptékekről olyan *valós termékek*ként gondolkodtak, amelyeket a kapitalista tőkefelhalmozás időben és térben egyaránt változó logikája formál (Taylor 1981; 1982; Smith 1982; 1984). Az 1990-es évektől kezdődően emellett egy olyan szociálkonstruktivista gondolat is megjelent, mely szerint a földrajzi léptékek olyan *politikai konstrukciók*, amelyeket a politikai diskurzusok folyamatosan (újra)termelnek, valamint különböző jelentésekkel ruháznak fel (Herod 1991; Howitt 1993, Delaney–Leitner 1997).

---

²⁵² Mindez annak is köszönhető, hogy a földrajzi lépték időben változó konceptualizációjában egyrészt markáns episztemológiai és ontológiai különbségek, másrészt azonos ismeretelméleten belüli különbségek is mutatkoztak.

Az ezredfordulót követően e két főbb megközelítés mellett elsősorban azok a munkák hoztak lényeges koncepcionális bővülést, amelyek igyekeztek túllépni a léptékek korábbi szűkebb, egyrészt a kapitalista termelésre korlátozódó gazdasági, másrészt az ennek szabályozásához kötődő politikai értelmezésén. A korábban uralkodó produktivista megközelítéseket Marston (2000) azért kritizálta, mert azok figyelmen kívül hagyták a társadalmi újratermelésnek és a fogyasztásnak a léptékek termelésére gyakorolt hatását. Rámutatott, hogy a társadalom mindennapi élete szempontjából kiemelt fontosságú léptékeket nemcsak a gazdaság, hanem a *nem kapitalista társadalmi viszonyok* is erőteljesen formálják, például a patriarchális berendezkedés az otthon terét és ezen keresztül a háztartások léptékét. Ebből a példából is látható, hogy a földrajzi lépték fogalmától a kezdetektől fogva elválaszthatatlan a hatalmi – gazdasági, politikai, és immár társadalmi – hierarchia (dominancia és függés) megléte.

Ennek kritikájaként a léptékekkel kapcsolatos vitában a 2000-es évek közepétől egyes szerzők a lépték koncepciójának létjogosultságát megkérdőjelezve explicit módon megfogalmazták azt, hogy „száműzzük a léptéket a földrajz szótárából” (Marston–Jones–Woodward 2005, 422.). Érvelésük szerint a konkrét helyeknél (például utcáknál, hálósobáknál, tárgyalótermeknél) „magasabb” léptékekhez nem kapcsolódnak valós társadalmi gyakorlatok, csak diszkurzív módon termelt és rögzített függőségi viszonyok, így az addig lényegében egyeduralkodó hierarchikus lépték-értelmezés alternatívájaként helyalapú *sík ontológiát* (flat ontology) javasoltak (Marston–Jones–Woodward 2005; Jones–Woodward–Marston 2007). A főként Deleuze és Guattari, Latour, valamint Schatzki munkásságára épülő elgondolásuk szerint a globális, országos, regionális stb. léptékekről szóló diskurzusok nagyban hozzájárulnak ezek fogalmának megteremtéséhez, azonban ezzel párhuzamosan elfedik az olyan fontos helyek (például szupranacionális intézményközpontok, vállalati főhadiszállások, parlamenti üléstermek) jelentőségét, amelyekben a globálisnak, országosnak, regionálisnak nevezett folyamatokat formáló döntések születnek. Marston–Jones–Woodward (2005) emellett azt is kiemelték, hogy a léptékek hierarchiája olyannyira rögzült az emberek fejében, hogy az jelentősen korlátozza a politikai küzdelmekbe való bekapcsolódást; mind ennek lehetőségét (a jellemzően egy adott léptékhez kötött szervezeti-intézményi keretek miatt), mind az emberek erre való hajlandóságát, ugyanis véleményük szerint a legtöbben kétségbe vonják azt, hogy a politikai szféra bárhonnan (akármelyik *helyről*) befolyásolható lenne. A földrajzi léptékek módszertani hasznosságát természetesen ezek a munkák sem tagadták, mindössze azok transzcendentális ontológiai státuszát – azaz az egyének „feletti”, mindentől független létezésüket – nem fogadták el.

Természet- és társadalomföldrajzi integráció

Új materialista relacionális perspektívából szemlélve a természeti és a társadalmi szféra különválasztása értelmetlenné válik (Latour 1999b). Ennek egyik legszembetűnőbb példája a modern technotudomány által megalkotott „*harmadik természet*” (third nature) fogalom (Escobar 1999), a módosított génektől kezdve egészen a Föld atmoszférájába történő planetáris mérnöki beavatkozásokig (geoengineering) (Whatmore 2002). A harmadik természet azonban nem egyfajta metszete a „természetnek” és a „társadalomnak”: a szociomateriális összefonódások ugyanúgy megkérdőjelezzik az emberi beavatkozásoktól mentes „érintetlen természet” elgondolását, mint az emberi „kultúra” autonóm szféráját (Castree–Braun 2001). A természetiség és társadalmiság kibogozhatatlanul, egyszerre van jelen, legyen szó természeti tájról (Cronon 1996), ételről és étkezésről (Cook–Crang 1996; Whatmore–Thorne 1997; Mol 2013), vagy akár magáról az emberi testről (Mol 2002; Haraway 2005). A természet és a kultúra összefonódása mint elméleti kiindulópont azonban kevés, a fenti példák ugyanis arra irányítják rá a figyelmet, hogy az ún. „*természet/kultúra*” („nature/cultures”) heterogén, komplex és sokszor vitatott módon jelenik meg a gyakorlatban (Macnaghten–Urry 1998; Castree–Braun 2001; Whatmore 2002).

Mindezek nyomán a természet- és a társadalomtudományok hagyományos szétválasztása is értelmét veszti (Latour 1999b), amely a természet- és a társadalomföldrajz területén különösen igaz (Massey 1999; Lane 2001). A társadalmiság értelemszerűen elválaszthatatlan az anyagiság, az élő és az „élettelen” természet kérdéseitől, azzal szó szerint összefonódott. A természet- és társadalomföldrajz közötti integráció igénye jellemzően olyan – egyszerre környezeti és társadalmi – kérdéseken keresztül jelenik meg, mint a klímaváltozás vagy az árvízvédelem problematikája (Whatmore 2009; Whatmore–Landström 2011; Lane et al. 2011). Ezek a folyamatok egyszerre társadalmiak és természetiek, ahol nem választható szét a társadalmi hatás és a természeti következmény, vagy fordítva. Az utóbbi években került előtérbe az *antropocén* (anthropocene) koncepciója, mely szerint egy olyan új földtörténeti érába léptünk, amelyben a Föld felszínét már sokkal jobban meghatározza az emberiség, mint a „természeti erők”, például a szél, az erózió vagy a vulkánosság (Gibson-Graham 2011; Castree 2014; Barry–Maslin 2016). A problémát a gyakorlatban elsősorban az jelenti, hogy a társadalomföldrajzi megközelítések (és ez nem csupán az új materialista relacionális megközelítésekre vonatkozik) gyökeresen különböző ontológiai és episztemológiai alapokon állnak, mint a természetföldrajzi megközelítések. Mindenfajta integráció valamely metamegközelítés primátusát jelenti, vagy legalábbis közös ontológiai és episztemológiai

alapok kidolgozását. Új materialista relacionális szemléletű természetföldrajz márpedig sajnos nem létezik.

Konklúzió: Az inga visszalengése?

Az új materialista relacionális megközelítések más perspektívába helyezik azt a nyelvi és kulturális fordulatot, amely egy emberöltővel ezelőtt a társadalomtudományok számos területét megváltoztatta. Az itt felvázolt szemléletmód ezekkel a posztmodern gondolatokkal nem szembenállva, hanem azokra építve próbálja újraértelmezni a materialitást. A blokkban bemutatott megközelítések célja a jelentésekkel, szimbólumokkal telített világunk megértésének rematerializálása. Bizonyos szempontból úgy véljük, hogy a tudománytörténeti „inga” visszalengésének vagyunk szemtanúi: a marxista történeti materializmusból egy másik végletbe, az immaterialitás (jelek, jelentések, kódok, szimbólumok) irányába történt elmozdulás után frappáns válaszként szolgál az anyagiság újrafelfedezése a maga kézzelfoghatóságában.

Az új materialista relacionális megközelítések bemutatása során a posztmodern és marxista térelméletekkel szembeni kisebb-nagyobb különbségekre helyeztük a hangsúlyt, azonban a kapcsolódásokat sem szabad elhanyagolni. Az itt bemutatott térelméletek sok szempontból a posztmodern és szociálkonstruktivista megközelítések továbbgondolásaként is felfoghatók. A deleuziánus geofilozófia a francia posztstrukturalista közegeből nőtt ki, de Latourékra is erősen hatott Serres és mások munkássága (Bingham–Thrift 2000). Nem véletlen, hogy az ANT szociológus John Law materiális szemiotikájának (material semiotics) már a nevében is jelzi, hogy szövevényes világunk egyszerre anyagisággal és jelentésekkel konstruált (Law 2009). A posztmodern és az új materialista relacionális gondolatok összekötésének egyik előfutára a francia Michel Foucault (jelen kötetben ld. Egyed 2018 tanulmányában), aki a nyelviség és a diskurzusok mellett különös érzékenységgel mutatta be az épületek és a testek politikáját (Foucault 1990). Foucault panoptikusságról való elképzelése egyéb területek mellett a földrajz relációs térfelfogásának kialakulására is erőteljesen hatott (Murdoch 2005).

Az újabb marxista megközelítések szintén sok szempontból magukévá tették a relációs szemléletmódot (Harvey 2009), amint azt a kötet korábbi blokkjának bevezetőjében Czirfusz–Jelinek–Berki (2018) már említette. Kritikusan számba véve az ANT-nek az ortodox marxizmustól gyökeresen eltérő alapjait, számos kísérlet történt egyfajta közös nyelv kialakítására (Castree 2002), amely olyan próbálkozásokban nyilvánult meg, mint például a relációs dialektika (Harvey 1996; 2009) vagy a városi metabolizmus és az kiborg városok

koncepciója (Swyngedouw 2006; Heynen–Kaika–Swyngedouw 2006). Az új materialista relacionális megközelítések számára a kurrens marxista gondolatok egyszerre jelentenek kapcsolódási pontot és kihívást, mind a politikai-gazdasági orientáltságukban, mind a makroszemléletükben, mind pedig a hatalom és az egyenlőtlenségek megragadására irányuló törekvésükben.²⁵³

A blokk hátralévő részében három hazai esettanulmányon keresztül mutatjuk be az új materialista relacionális szemléletet a gyakorlatban, összhangban az empirikus gazdagság megragadására való orientáltsággal. A tanulmányokban közös pont, hogy az adott esetet relacionálisan, kapcsolódások kusza hálójaként mutatják be, amely a helyet földrajzi kapcsolatokon keresztül értelmezi, legyen szó eróműről, vízparti barnamezős területről vagy termelői közösségről. Az anyagság mindhárom esetben hangsúlyosan jelenik meg, legyen szó magasfeszültségű vezetékekről, szabályozási tervdokumentációkról vagy dinnyékről. A tanulmányok közös vonásai tovább mélyítik az új materialista relacionális szemléletet e bevezetőben történt elméleti körvonalazását. A három esettanulmány azonban különböző fogalmi kereteket használ, eltérő oldalait mutatja be a tágabb új materialista relacionális gondolatkörnek: Fabók (2018) az infrastruktúra tanulmányok, Berki–Tolnai (2018) a cselekvőhálózat-elmélet, Lendvay (2018) pedig az assemblage-elmélet keretét alkalmazza.

Irodalom

- ANDERSON, B. (2002): A Principle of Hope. Recorded Music, Listening Practices and the Immanence of Utopia. *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography*, 3–4. 211–227.
- ANDERSON, B. – TOLIA-KELLY, D. (2004): Matter(s) in Social and Cultural Geography. *Geoforum*, 6. 669–674.
- ANDERSON, B. – WYLIE, J. (2009): On Geography and Materiality. *Environment and Planning A*, 2. 318–335.
- AUGÉ, M. (1995): *Non-Places. Introduction to an Anthropology of Supermodernity*. London–New York, Verso.
- BARAD, K. (2003): Posthumanist Performativity. Toward an Understanding of How Matter Comes to Matter. *Signs*, 3. 801–831.
- BARRY, A. – MASLIN, M. (2016): The Politics of the Anthropocene. A Dialogue. *Geo: Geography and Environment*, 2. 1–12.
- BENNETT, J. (2009): *Vibrant Matter. A Political Ecology of Things*. Durham, Duke University Press.

---

²⁵³ Ebből a szempontból kiemelendő Gille Zsuzsa munkássága, aki hazai empirikus kutatásainak keretében ötvözte a két szemléletmódot a hulladékrezsimek (Gille 2007; 2010), illetve az Európai Unió materiális politikájának elemzésében (Gille 2016).

- BERGER V. (2018): *Térré szőtt társadalmiság. A tér kategóriája a szociológiaelméletekben.* Budapest, L'Harmattan.
- BERKI M. (2017): A földrajzi lépték változó értelmezése és a cselekvőhálózat-elmélet. *Földrajzi Közlemények*, 3. 203–215.
- BERKI M. – TOLNAI, G. (2018): A középső-ferencvárosi waterfront funkcionális átalakulásának cselekvőhálózat-elméleti vizsgálata. In FARAGÓ L. szerk.: *Kortárs térelméletek kelet-közép-európai kontextusban.* Budapest–Pécs, Dialóg Campus. **OLDALAK.**
- BINGHAM, N. (1996): Object-Ions. From Technological Determinism towards Geographies of Relations. *Environment and Planning D*, 6. 635–657.
- BINGHAM, N. – THRIFT, N. (2000): The Geography of Bruno Latour and Michel Serres. In CRANG, M. – THRIFT, N. eds.: *Thinking Space.* London–New York, Routledge. 281–301.
- BONTA, M. – PROTEVI, J. (2004): *Deleuze and Geophilosophy. A Guide and Glossary.* Edinburgh, Edinburgh University Press.
- BOROS L. (2010): Posztstrukturalista elméletek. Kihívások és lehetőségek a településföldrajz számára. In CSAPÓ T. – KOCSIS ZS. szerk.: *A településföldrajz aktuális kérdései.* Szombathely, Savaria University Press. 392–405.
- BRAUN, B. (2005): Environmental Issues. Writing a More-than-Human Urban Geography. *Progress in Human Geography*, 5. 635–650.
- BUCHANAN, I. – LAMBERT, G. eds. (2005): *Deleuze and Space.* Toronto, University of Toronto Press.
- BUTLER, J. (1990): *Gender Trouble. Feminism and the Subversion of Identity.* New York, Routledge.
- BUTLER, J. (1993): *Bodies That Matter. On the Discursive Limits of Sex.* New York, Routledge.
- CALLON, M. (1984): Some Elements of a Sociology of Translation. Domestication of the Scallops and the Fishermen of St Brieuc Bay. In LAW, J. ed.: *Power, Action and Belief. A New Sociology of Knowledge?* London, Routledge. 196–233.
- CALLON, M. ed. (1998): *The Laws of the Markets.* Oxford–Keele, Blackwell and Sociological Review.
- CALLON, M. (1999): Actor-Network Theory. The Market Test. *The Sociological Review*, 47. 181–195.
- CALLON, M. (2005): Alakuló társadalom. A technika, mint a szociológiai elemzés eszköze. *Replika*, 51–52. 89–105.
- CALLON, M. – LATOUR, B. (1992): Don't Throw the Baby out with the Bath School! A Reply to Collins and Yearley. In PICKERING, A. ed.: *Science as Practice and Culture.* Chicago, University of Chicago Press. 343–368.
- CASTREE, N. (2002): False Antitheses? Marxism, Nature and Actor-Networks. *Antipode*, 1. 111–146.
- CASTREE, N. (2014): Geography and the Anthropocene II. Current Contributions. *Geography Compass*, 7. 450–463.
- CASTREE, N. – BRAUN, B. (2001): *Social Nature. Theory, Practice, and Politics.* Oxford, Wiley.

- COOK, I. (2004): Follow the Thing. Papaya. *Antipode*, 4. 642–664.
- COOK, I. – CRANG, P. (1996): The World on a Plate. Culinary Culture, Displacement and Geographical Knowledges. *Journal of Material Culture*, 2. 131–153.
- CRONON, W. (1996): The Trouble with Wilderness. Or, Getting Back to the Wrong Nature. *Environmental History*, 1. 7–28.
- CZIRFUSZ M. (2014): Érzelmek a gazdaságföldrajzban. Fodor Ferenc vitája a Földrajzi Közleményekben. In GYÖRI R. szerk.: *Földrajz és földtudomány az Eötvös József Collégiumban*. Budapest, ELTE Eötvös József Collégium. 143–161.
- CZIRFUSZ M. – JELINEK CS. – BERKI M. (2018): Marxista nézetek a térről és térbeliségről. In FARAGÓ L. szerk.: *Kortárs térelméletek kelet-közép-európai kontextusban*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus. **OLDALAK**.
- DAVIDSON, J. (2003): ‘Putting on a Face’. Sartre, Goffman, and Agoraphobic Anxiety in Social Space. *Environment and Planning D*, 1. 107–122.
- DE LAET, M. – MOL, A. (2000): The Zimbabwe Bush Pump. Mechanics of a Fluid Technology. *Social Studies of Science*, 2. 225–263.
- DELANDA, M. (2006): *A New Philosophy of Society. Assemblage Theory and Social Complexity*. New York, Bloomsbury.
- DELANEY, D. – LEITNER, H. (1997): The Political Construction of Scale. *Political Geography*, 2. 93–97.
- DELEUZE, G. – GUATTARI, F. (1977): *Anti-Oedipus. Capitalism and Schizophrenia (Vol. 1.)*. New York, Viking Press.
- DELEUZE, G. – GUATTARI, F. (1987): *A Thousand Plateaus. Capitalism and Schizophrenia (Vol. 2.)*. Minneapolis, University of Minnesota Press.
- DELEUZE, G. – GUATTARI, F. (1994): *What Is Philosophy?* New York, Columbia University Press.
- DELEUZE, G. – GUATTARI, F. (1996): Rizóma (Ford.: GYIMESI T.). *Ex Symposion*, 15–16. 1–17.
- EGYED I. (2018): A tér és a hatalom anti-esszencialista koncepciója. Foucault és a neomarxista, posztstrukturalista kritikák. In FARAGÓ L. szerk.: *Kortárs térelméletek kelet-közép-európai kontextusban*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus. **OLDALAK**.
- ELDEN, S. (2006): The State of Territory under Globalization. Empire and the Politics of Reterritorialization. In MARGARONI, M. – YIANNOPOULOU, E. eds.: *Metaphoricity and the Politics of Mobility. Figures of Displacement in Contemporary Literature, Arts and Politics*. Amsterdam, Rodopi. 47–66.
- EMIRBAYER, M. (1997): Manifesto for a Relational Sociology. *American Journal of Sociology*, 2. 281–317.
- ERDŐSI F. (2014): A térértelmezés néhány problémája, szempontjainak sokfélesége. *Tér és Társadalom*, 1. 5–24.
- ESCOBAR, A. (1999): After Nature. Steps to an Antiessentialist Political Ecology. *Current Anthropology*, 1. 1–30.
- ESZENYI O. (2016): A kultúrtáj értelmezésének változása a kultúrföldrajzban. *Földrajzi Közlemények*, 1, 1–12.

- FABÓK M. (2018): Materiális infrastruktúrák és társadalmi térbeliség. A hazai áramellátás átalakulásai. In FARAGÓ L. szerk.: *Kortárs térelméletek kelet-közép-európai kontextusban*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus. **OLDALAK**.
- FARAGÓ L. (2017): *Téri lét. Társadalomtér-elméleti alapvetések*. Akadémiai doktori értekezés. Pécs, Pécsi Tudományegyetem.
- FELT, U. – FOUCHÉ, R. – MILLER, C. – SMITH-DOERR, L. eds. (2017): *The Handbook of Science and Technology Studies (4th Edition)*. Cambridge, MIT Press.
- FEYERABEND, P. (2002): *A módszer ellen*. Budapest, Atlantisz.
- FOUCAULT, M. (1990): *Felügyelet és büntetés. A börtön története* (Ford.: FÁZSY A. – CSÜRÖS K. – SZAKOLCZAI Á.). Budapest, Gondolat.
- GIBSON-GRAHAM, J. K. (2011): A Feminist Project of Belonging for the Anthropocene. *Gender, Place & Culture*, 1. 1–21.
- GILLE, ZS. (2007): *From the Cult of Waste to the Trash Heap of History. The Politics of Waste in Socialist and Postsocialist Hungary*. Bloomington, Indiana University Press.
- GILLE, ZS. (2010): Actor Networks, Modes of Production, and Waste Regimes. Reassembling the Macro-Social. *Environment and Planning A*, 5. 1049–1064.
- GILLE, ZS. (2016): *Paprika, Foie Gras, and Red Mud. The Politics of Materiality in the European Union*. Bloomington, Indiana University Press.
- GOFFMAN, E. (1959): *The Presentation of Self in Everyday Life*. New York, Random House.
- GRAHAM, S. – MARVIN, S. (2001): *Splintering Urbanism, Networked Infrastructures, Technological Mobilities and the Urban Condition*. London, Taylor & Francis.
- GREGSON, N. – ROSE, G. (2000): Taking Butler Elsewhere. Performativities, Spatialities and Subjectivities. *Environment and Planning D*, 4, 433–452.
- GULDI, J. (2012): *Roads to Power. Britain Invents the Infrastructure State*. Cambridge, Harvard University Press.
- GYŐRI ZS. (2012): A Ragyogás kétszer. *Imágó Budapest*, 4. 47–70.
- HACKETT, E. – AMSTERDAMSKA, O. – LYNCH, M. – WAJCMAN, J. eds. (2008): *The Handbook of Science and Technology Studies (3rd Edition)*. Cambridge, MIT Press.
- HARAWAY, D. (1994): A szituációba ágyazott tudás. A részleges nézőpont a feminista tudományfelfogásban. In HADAS M. szerk.: *Férfiuralom. Írások nőkről, férfiakról, feminizmusról*. Budapest, Replika Kör. 121–142.
- HARAWAY, D. (2005): Kiborg kiáltvány. Tudomány, technika és szocialista feminizmus az 1980-as években. *Replika*, 51. 107–39.
- HARDT, M. – NEGRI, A. (2000): *Empire*. Cambridge, Harvard University Press.
- HARKER, C. (2005): Playing and Affective Time-Spaces. *Children's Geographies*, 1. 47–62.
- HARRISON, J. (2010): Social Production of Scale. In WARF, B. ed.: *Encyclopedia of Geography*. Thousand Oaks, SAGE. 2507–2510.
- HARVEY, D. (1996): *Justice, Nature and the Geography of Difference*. Cambridge, Blackwell.
- HARVEY, D. (2009): A társadalmi és környezeti változás dialektikája. In SCHEIRING G. - JÁVOR B. szerk.: *Oikosz és polisz. Zöld politikai szöveggyűjtemény*. Budapest, L'Harmattan. 151–186.

- HARVEY, P. (2005): The Materiality of State-Effects. An Ethnography of a Road in the Peruvian Andes. In KROHN-HANSEN, C. – NUSTAD, K. eds.: *State Formation. Anthropological Perspectives*. London, Pluto. 123–141.
- HARVEY, P. (2010): Cementing Relations. The Materiality of Roads and Public Spaces in Provincial Peru. *Social Analysis*, 2. 28–46.
- HEROD, A. (1991): The Production of Scale in United States Labour Relations. *Area*, 1. 82–88.
- HETHERINGTON, K. (1997): In Place of Geometry. The Materiality of Place. *The Sociological Review*, S1. 183–199.
- HETHERINGTON, K. – LAW, J. (2000): After Networks. *Environment and Planning D*, 2. 127–132.
- HEYNEN, N. – KAIKA, M. – SWYNGEDOUW, E. (2006): *In the Nature of Cities. Urban Political Ecology and the Politics of Urban Metabolism*. London–New York, Routledge.
- HINCHLIFFE, S. (1996): Technology, Power, and Space. The Means and Ends of Geographies of Technology. *Environment and Planning D*, 6. 659–682.
- HITCHINGS, R. (2003): People, Plants and Performance. On Actor Network Theory and the Material Pleasures of the Private Garden. *Social & Cultural Geography*, 1. 99–114.
- HOWITT, R. (1993): ‘A World in a Grain of Sand’. Towards a Reconceptualisation of Geographical Scale. *The Australian Geographer*, 1. 33–44.
- INGOLD, T. – VERGUNST, J. L. (2008): *Ways of Walking. Ethnography and Practice on Foot*. London–New York, Routledge.
- JASANOFF, S. – MARKLE, G. – PETERSON, J. – PINCH, T. eds. (2001): *The Handbook of Science and Technology Studies (Revised Edition)*. Thousand Oaks–London–New Delhi, SAGE.
- JOHNSON, J. (1988): Mixing Humans and Nonhumans Together. The Sociology of a Door-Closer. *Social Problems*, 3. 298–310.
- JONES, J. – WOODWARD, K. – MARSTON, S. (2007): Situating Flatness. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 2. 264–276.
- KIRSCH, S. (2013): Cultural Geography I. Materialist Turns. *Progress in Human Geography*, 3. 433–441.
- LANE, S. (2001): Constructive Comments on D Massey ‘Space-Time, “Science” and the Relationship between Physical Geography and Human Geography.’ *Transactions of the Institute of British Geographers*, 2. 243–256.
- LANE, S. – ODoni, N. – LANDSTRÖM, C. – WHATMORE, S. – WARD, N. – BRADLEY, S. (2011): Doing Flood Risk Science Differently. An Experiment in Radical Scientific Method. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 1. 15–36.
- LATOUR, B. (1983): Give Me a Laboratory and I Will Move the World. In KNORR, K. - MULKAY, M. eds.: *Science Observed*. London, SAGE. 141–170.
- LATOUR, B. (1987): *Science in Action. How to Follow Scientists and Engineers through Society*. Cambridge, Harvard University Press.
- LATOUR, B. (1900): Visualisation and Cognition. Drawing Things Together. In LYNCH, M. – WOOLGAR, S. eds.: *Representation in Scientific Practice*. Cambridge, MIT Press. 19–68.

- LATOUR, B. (1991): Technology Is Society Made Durable. In LAW, J. ed.: *A Sociology of Monsters*. London–New York, Routledge. 103–131.
- LATOUR, B. (1992): Where Are the Missing Masses? The Sociology of a Few Mundane Artifacts. In BIJKER, W. – LAW, J. eds.: *Shaping Technology/Building Society. Studies in Sociotechnical Change*. Cambridge, MIT Press. 225–258.
- LATOUR, B. (1993): *The Pasteurization of France*. Cambridge, Harvard University Press.
- LATOUR, B. (1999a): On Recalling ANT. In LAW, J. – HASSARD, J. eds.: *Actor Network Theory and After*. Oxford–Malden, Blackwell. 93–95.
- LATOUR, B. (1999b): *Sohasem voltunk modernek*. Budapest, Osiris–Gondolat.
- LATOUR, B. (2004): Why Has Critique Run out of Steam? From Matters of Fact to Matters of Concern. *Critical Inquiry*, 2. 225–248.
- LATOUR, B. (2005): *Reassembling the Social. An Introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford, Oxford University Press.
- LATOUR, B. (2007): Can We Get Our Materialism Back, Please? *Isis*, 1. 138–142.
- LAW, J. (1984): On the Methods of Long-Distance Control. Vessels, Navigation and the Portuguese Route to India. In LAW, J. ed.: *Power, Action and Belief. A New Sociology of Knowledge?* London, Routledge. 234–263.
- LAW, J. (1992): Notes on the Theory of the Actor-Network. Ordering, Strategy, and Heterogeneity. *Systems Practice*, 4. 379–393.
- LAW, J. (1999): After ANT. Complexity, Naming and Topology. *The Sociological Review*, S1. 1–14.
- LAW, J. (2000): *Objects, Spaces, Others*. Lancaster, Centre for Science Studies, Lancaster University.
- LAW, J. (2002): Objects and Spaces. *Theory, Culture & Society*, 5–6. 91–105.
- LAW, J. (2004): *After Method. Mess in Social Science Research*. London, Routledge.
- LAW, J. (2009): Actor Network Theory and Material Semiotics. In TURNER, B. ed.: *The New Blackwell Companion to Social Theory*. Malden–Oxford, Wiley-Blackwell. 141–158.
- LAW, J. – HASSARD, J. (1999): *Actor Network Theory and After*. Oxford–Malden, Blackwell.
- LAW, J. – MOL, A. (1995): Notes on Materiality and Sociality. *The Sociological Review*, 2. 274–294.
- LAW, J. – MOL, A. (2003): *Situating Technoscience. An Inquiry into Spatialities*. Lancaster, Centre for Science Studies, Lancaster University.
- LAW, J. – MOL, A. (2008): Globalisation in Practice. On the Politics of Boiling Pigswill. *Geoforum*, 1. 133–143.
- LENDVAY M. (2018): Az assemblage gondolkör. Elmélet és gyakorlat a medgyesegyházi dinnyetermesztés példáján. In FARAGÓ L. szerk.: *Kortárs térelméletek kelet-közép-európai kontextusban*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus. **OLDALAK**.
- LLOYD, C. (2014): *Exploring Spatial Scale in Geography*. London, Wiley.
- LORIMER, H. (2005): Cultural Geography. The Busyness of Being ‘More-than-Representational’. *Progress in Human Geography*, 1. 83–94.

- LYOTARD, J-F. (1993): A posztmodern állapot. In HABERMAS, J. – LYOTARD, J-F. – RORTY, R. szerk.: *A posztmodern állapot*. Budapest, Századvég. 7–145.
- MACNAGHTEN, P. – URRY, J. (1998): *Contested Natures*. London, SAGE.
- MARSTON, S. (2000): The Social Construction of Scale. *Progress in Human Geography*, 2. 219–242.
- MARSTON, S. – JONES, J. – WOODWARD, K. (2005): Human Geography without Scale. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 4. 416–432.
- MASSEY, D. (1991): A Global Sense of Place. *Marxism Today*, June. 24–29.
- MASSEY, D. (1993): Power-Geometry and a Progressive Sense of Place. In BIRD, J. – CURTIS, B. – PUTNAM, T. – ROBERTSON, G. – TICKNER, L. eds.: *Mapping the Futures. Local Cultures, Global Change*. London, Routledge. 59–69.
- MASSEY, D. (1999): Space-Time, ‘Science’ and the Relationship between Physical Geography and Human Geography. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 3. 261–276.
- MASSEY, D. (2005): *For Space*. London, SAGE.
- MCCORMACK, D. (2008): Geographies for Moving Bodies. Thinking, Dancing, Spaces. *Geography Compass*, 6. 1822–1836.
- MCDOWELL, L. – COURT, G. (1994): Performing Work. Bodily Representations in Merchant Banks. *Environment and Planning D*, 6. 727–750.
- MOL, A. (2002): *The Body Multiple. Ontology in Medical Practice*. Durham, Duke University Press.
- MOL, A. (2013): Mind Your Plate! The Ontonorms of Dutch Dieting. *Social Studies of Science*, 3. 379–396.
- MOL, A. – LAW, J. (1994): Regions, Networks and Fluids. Anaemia and Social Topology. *Social Studies of Science*, 4. 641–671.
- MOLNÁR A. (2012): A maszkulin és heteroszexuális köztér termelése. Elméleti háttér a társadalmi tértermelésnek a bűncselekményektől való félelem kontextusában történő kutatásához. *Tér és Társadalom*, 1. 26–40.
- MORTON, F. (2005): Performing Ethnography. Irish Traditional Music Sessions and New Methodological Spaces. *Social & Cultural Geography*, 5. 661–676.
- MURDOCH, J. (1997): Towards a Geography of Heterogeneous Associations. *Progress in Human Geography*, 3. 321–337.
- MURDOCH, J. (1998): The Spaces of Actor-Network Theory. *Geoforum*, 4. 357–374.
- MURDOCH, J. (2005): *Post-Structuralist Geography. A Guide to Relational Space*. London, SAGE.
- NASH, C. (2000): Performativity in Practice. Some Recent Work in Cultural Geography. *Progress in Human Geography*, 4. 653–664.
- PALACZKI B. (2016): A Maps of Meaning hatása a kulturális földrajzra. *Tér és Társadalom*, 1. 3–17.
- ROSE-REDWOOD, R. – GLASS, M. (2014): Introduction: Geographies of Performativity. In GLASS, M. – ROSE-REDWOOD, R. eds.: *Performativity, Politics and the Production of Social Space*. New York, Routledge. 1–34.

- SALDANHA, A. (2005): Trance and Visibility at Dawn. Racial Dynamics in Goa's Rave Scene. *Social & Cultural Geography*, 5. 707–721.
- SALDANHA, A. (2017): *Space after Deleuze*. London–New York, Bloomsbury.
- SMITH, N. (1982): Gentrification and Uneven Development. *Economic Geography*, 2. 139–155.
- SMITH, N. (1984): *Uneven Development. Nature, Capital, and the Production of Space*. Oxford, Blackwell.
- STRATHERN, M. (2005): *Partial Connections*. Walnut Creek, Rowman Altamira.
- SWYNGEDOUW, E. (1997): Neither Global nor Local. 'Glocalization' and the Politics of Scale. In COX, K. ed.: *Spaces of Globalization. Reasserting the Power of the Local*. New York–London, Guilford–Longman. 137–166.
- SWYNGEDOUW, E. (2006): Circulations and Metabolisms. (Hybrid) Natures and (Cyborg) Cities. *Science as Culture*, 2. 105–121.
- SZABARI V. (2007): A társulások szociológiája. *Szociológiai Szemle*, 1–2. 109–118.
- TAGAI G. (2018): Az abszolút tér ideájának filozófiai gyökerei és hatása a kortárs tértudományokra. In FARAGÓ L. szerk.: *Kortárs térelméletek kelet-közép-európai kontextusban*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus. **OLDALAK**.
- TAYLOR, P. (1981): Geographical Scales within the World-Economy Approach. *Review*, 1. 3–11.
- TAYLOR, P. (1982): A Materialist Framework for Political Geography. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 1. 15–34.
- THRIFT, N. (1996): *Spatial Formations*. London, SAGE.
- THRIFT, N. (1999): Steps to an Ecology of Place. In MASSEY, D. – ALLEN, J. – SARRE, P. eds.: *Human Geography Today*. Cambridge, Polity Press. 295–322.
- THRIFT, N. (2000): Afterwords. *Environment and Planning D*, 2. 213–255.
- THRIFT, N. (2004): Summoning Life. In CLOKE, P. – CRANG, P. – GOODWIN, M. eds.: *Envisioning Human Geographies*. London, Arnold. 81–103.
- THRIFT, N. (2007): *Non-Representational Theory. Space, Politics, Affect*. New York, Routledge.
- THRIFT, N. – DEWSBURY, J-D. (2000): Dead Geographies. And How to Make Them Live. *Environment and Planning D*, 4. 411–432.
- TOLIA-KELLY, D. (2013): The Geographies of Cultural Geography III. Material Geographies, Vibrant Matters and Risking Surface Geographies. *Progress in Human Geography*, 1. 153–160.
- URRY, J. (2012): *Sociology beyond Societies. Mobilities for the Twenty-First Century*. London, Routledge.
- VARRÓ K. (2018): Fókuszban a terek „politikai eredete”. A diskurzuselméleti megközelítés hozadéka a térrel kapcsolatos kutatások számára. In FARAGÓ L. szerk.: *Kortárs térelméletek kelet-közép-európai kontextusban*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus **OLDALAK**.
- WHATMORE, S. (2002): *Hybrid Geographies. Natures, Cultures, Spaces*. London, SAGE.

- WHATMORE, S. (2006): Materialist Returns. Practising Cultural Geography in and for a More-than-Human World. *Cultural Geographies*, 4. 600–609.
- WHATMORE, S. (2009): Mapping Knowledge Controversies. Science, Democracy and the Redistribution of Expertise. *Progress in Human Geography*, 5. 587–598.
- WHATMORE, S. – LANDSTRÖM, C. (2011): Flood Apprentices. An Exercise in Making Things Public. *Economy and Society*, 4. 582–610.
- WHATMORE, S. – THORNE, L. (1997): Alternative Geographies of Food. In GOODMAN, D. – WATTS, M. eds.: *Globalising Food. Agrarian Questions and Global Restructuring*. London, Routledge. 287–304.
- WYLIE, J. (2005): A Single Day's Walking. Narrating Self and Landscape on the South West Coast Path. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 2. 234–247.

17. A középső-ferencvárosi waterfront funkcionális átalakulásának cselekvőhálózat-elméleti vizsgálata

BERKI MÁRTON²⁵⁴ – TOLNAI GÁBOR NÁNDOR

Bevezetés

A tanulmány Középső-Ferencváros Duna-parti részének az elmúlt három évtized során végbement átalakulását a *cselekvőhálózat-elmélet* (Actor-Network Theory, röviden ANT) keretébe ágyazottan mutatja be. Az egykor a MÁV teherpályaudvarának helyet adó vízparti terület funkcióváltásának fordulatos története az 1980-as évek végétől tervezett Bécs–Budapest világkiállítás potenciális helyszínékként vette kezdetét, majd annak megghiúsulását követően *Millenniumi Városcsopont* néven vált a főváros legnagyobb vízparti fejlesztésévé (waterfront redevelopment). A Boráros tér és a Rákóczi híd közötti értékes Duna-parti terület konfliktusokkal és ellentmondásokkal terhelt átalakulása kiváló példával szolgál a legkülönbözőbb aktorok által alkotott cselekvőhálózatok kiépülésére (illetve azok felbomlására is), s ezen keresztül az ANT szemléletmódjának bemutatására.

A tanulmány első, elméleti részében az ANT-hez kapcsolódó legfontosabb fogalmakat tekintjük át: a rendkívül tágan értelmezett és egyúttal relációs módon kezelt, humán és nemhumán *aktorok* (*cselekvők*) kérdéskörét, az ezek által alkotott heterogén *cselekvőhálózatok* legfontosabb jellemvonásait, az *intermediátorok* és *mediátorok* eltérő ágenciáját, valamint a *transzláció* (azaz *hálózatépítés*) szakaszait és különböző stratégiáit. A munka második részében e fogalmakon keresztül mutatjuk be a vizsgált terület átalakulását az 1980-as évek végétől napjainkig, azaz az egykori Dunaparti teherpályaudvar felszámolásától a waterfront megtisztításán keresztül a Millenniumi Városcsopont lépésről-lépésre történő kiépüléséig.

A cselekvőhálózat-elmélet

Az esettanulmány elméleti és módszertani keretét a főként Bruno Latour, Michel Callon és John Law munkássága nyomán az 1980-as évektől kezdődően kidolgozott *cselekvőhálózat-elmélet* szolgál (ld. Callon–Latour 1981; Callon 1984; Latour 1987; 1996; 2005; Law 1992; Law–Hassard eds. 1999 stb., illetve jelen kötetben Fabók–Berki 2018 fejezetében).²⁵⁵ A

---

²⁵⁴ Berki Márton esetében a kutatást az ELTE Felsőoktatási Intézményi Kiválósági Program (1783-3/2018/FEKUTSRAT) keretében az Emberi Erőforrások Minisztériuma is támogatta.

²⁵⁵ Lényeges kiemelni, hogy esettanulmányunk az 1980-as évektől napjainkig dinamikus formálódó, valamint rendkívül tágá vált ANT *korai vonulatába* illeszkedik. Ebben a jól operacionalizálható („menedzseri”) szemléletben az emberi és nem-humán aktorok az érdekeik érvényesítése céljából hálózatokat építenek, azaz a transzláció mint cselekvés jelenik meg – lásd pl. Callon (1984); Latour (1987) korai munkáiban. (A későbbi –

blokkbevezetőben részben már bemutatott elmélet központi fogalmai a konvencionális felfogáshoz képest rendkívül tágan értelmezett *cselekvők* (actors), valamint az ezekből különböző célok és stratégiák mentén szerveződő *cselekvőhálózatok* (actor-networks). Az aktorok a legtöbb esetben nem hagyományosan értelmezett individuális cselekvők, hanem egy (vagy egyszerre több) hálózat részei. A cselekvőhálózatok időben dinamikusan változó, *átmeneti* képződmények. Az ANT még a viszonylag tartós hálózatok esetében is azok *performativitására* mutat rá (vagyis arra, hogy a folyamatos cselekvésben nyilvánulnak meg): amint egy adott cselekvőhálózat céljai átalakulnak vagy megszűnnek, úgy az egyébként is heterogén felépítésű, illetve gyakran belső konfliktusokkal terhelt hálózat is felbomlik (majd más, újabb hálózatok formálódnak).

A cselekvőhálózatok egyik legfontosabb jellemvonása az aktorok *heterogenitása*, ezek ugyanis egyaránt lehetnek emberek, állatok, növények, tárgyak, erőforrások, technológiák, tudáskészletek stb.²⁵⁶ A cselekvőhálózat-elmélet e központi premisszája kétségtelenül újszerű nézőpontokkal gazdagította a társadalomtudományokat. Ugyan korábban is számos olyan elmélet született, amelyek kimondottan bizonyos kulcsfontosságú aktorok vizsgálatát tűzték ki célul, azonban amíg pl. a „városi menedzserizmus”²⁵⁷ vagy a „növekedési koalíciók”²⁵⁸ koncepciója kizárólag a kiemelt *személyek* (és szervezeteik) szerepét vizsgálta, addig az ANT az ún. szimmetria-szabály értelmében a *nemhumán aktorok* ágenciáját is ugyanolyan fontosnak tartja. Számos sajátos területtípus – pl. felhagyott ipari területek, védett természeti

---

nagyjából ezredforduló utáni – „relacionális[abb]” felfogásban ezzel szemben már nincsenek elkülöníthető aktorok, a hálózat és a cselekvés lényegében egy és ugyanaz; ebben a kései szemléletben nem aktorok építenek hálózatokat, hanem hálózatok/összerendeződések transzformálódnak, „cselekszenek” – ld. Latour 2005.)

²⁵⁶ Az ANT teoretikusai éppen a fenti heterogenitás miatt javasolják a túlságosan az emberekhez kötődő *aktor* (actor) kifejezés helyett inkább a humán és nemhumán cselekvőket egyaránt magában foglaló *aktáns* (actant) szó használatát. Tanulmányunkban ennek ellenére egységesen az aktor/cselekvő kifejezéseket használjuk.

²⁵⁷ A főként Pahl (1969; 1970) által kidolgozott megközelítés (urban managerialism) szerint a bürokratikus intézményekben dolgozó kulcsfigurák kiemelt szerepet játszanak a szűkös központi erőforrásoknak a különböző társadalmi csoportok közötti elosztásában, amely által egész városrészek sorsának befolyásolására nyílik lehetőségük. A főépítésszek és a várostervezők mellett ilyen tisztviselők többek között a városgazdálkodási vezetők, az önkormányzati lakásosztályok és szociális osztályok vezetői vagy a környezetvédelmi hatóságok vezetői, akiket összefoglalóan kapuőröknek (gatekeepers) neveznek. Habár e kulcsszereplőkről Pahl eleinte független aktorokként gondolkodott, később azonban inkább úgy vélte, hogy nem bírnak túlságosan nagy autonómiával: mivel cselekedeteiket leginkább a bürokrácia logikája határozza meg, így főként a központi kormányzatok és a piaci szereplők céljait közvetítő ágenseknek tekinthetők (ezáltal Pahl az intézményrendszereken kívüli tényezők kiemelt szerepére is felhívta a figyelmet).

²⁵⁸ Az ún. növekedési koalíciók (growth coalitions) vagy növekedési rezsimek (growth regimes) a helyi gazdaság folyamatos gyarapodásában érdekelt városi elitiek szövetségei, amelyek elsősorban az erőforrás-allokáció és a városi kormányzás vállalkozásbarát, piacorientált formáinak elősegítése érdekében társulnak (ld. Molotch 1976; Logan–Molotch 1987 munkáiban). A koalíciók magját többnyire helyi érdekeltségekkel rendelkező ingatlanfejlesztők, befektetők, ingatlanforgalmazók stb. alkotják, az általuk megfogalmazott fejlesztési célokhöz azonban gyakran csatlakoznak a helyi egyetemek, a városi média, a közüzemi vállalatok, a pénzügyi és civil szervezetek képviselői vagy a szakszervezetek. Az elmélet fontos felismerése, hogy a közös érdekek mentén – akár kizárólag egy konkrét beruházás kivitelezése céljából – szerveződő ún. növekedési gépezetek (growth machines) még akkor is kialakulnak, ha a szereplőiket más ügyekben egyébként konfliktusos viszony jellemzi.

területek, vízparti (waterfront) fejlesztési területek vagy éppen arid térségek – esetében az érdekcsoportok feltérképezése nem elegendő pusztán emberi oldalról, azaz a gazdasági, politikai, intézményi stb. szereplők vizsgálata révén. Ezen helyszínek esetében ugyanis a technológiai vagy környezeti (pl. szennyezettségi) jellemzők ugyanúgy meghatározóak, mint pl. a stratégiaalkotásban, döntéshozatalban, finanszírozásban kulcsszerepet játszó személyek és/vagy szervezetek. Ennek egyik – a jelen esettanulmányban is vizsgált – példája a felhagyott ipari területek rehabilitációja, amelyek esetében éppen a talajba került szennyezőanyagok vagy a barnamezőket a város többi részétől elvágó, használaton kívüli vasútvonalak jelenthetik a legnagyobb problémát.

A humán és nem-humán aktorok esetében Latour (2005) különbséget tesz az ún. *intermediátorok* (intermediaries) és a *mediátorok* (mediators) ágenciája között. Az intermediátorok olyan hatékony, ugyanakkor passzív cselekvők, akik/amik változtatás nélkül továbbítják az inputokat: ilyenek tekinthetők pl. a városi menedzserizmus megközelítésében az önkormányzati tisztségviselők vagy az előre beprogramozott módon működő közlekedési jelzőlámpák. A mediátorok ezzel szemben a hálózat céljainak megfelelően – vagy azokkal éppen ellentétes módon – transzformálják, módosítják az inputokat: ebbe a csoportba sorolhatók pl. a vonatkozó szabályozásokat megváltoztató hivatalnokok, a tervrajzokat kézzelfogható épületekké alakító kivitelező cégek (és ezek munkagépei) vagy a különböző kármentesítési technológiák. de Laet–Mol (2000) esettanulmánya meggyőzően mutatja be, hogy a bozóti kútszivattyú (az ún. „bush pump”) elterjedése milyen nagymértékű változásokat idézett elő Zimbabwe arid térségeiben. Amint az egyes falusi közösségek a saját szükségleteikhez alkalmazkodva átalakították, módosították az eszközt, ugyanúgy formálta át a pumpa ennek eredményeként magukat a közösségeket is, vagyis ebben az értelemben nem tekinthető csupán egy (passzív) tárgynak. A mediátorok tehát azáltal hatnak a világra, hogy materiális dolgokat és/vagy új társadalmi kapcsolatokat hoznak létre (Latour 1993, 792.).

A cselekvőhálózat-elmélet egyik általános jellemvonása, hogy *relációs módon* kezeli az aktorokat: mivel nem kapcsol hozzájuk eleve rögzített tulajdonságokat, így azok nem is köthetők kizárólagosan a duális (társadalmi/természeti, központi/periférikus, globális/lokális, zöldmezős/barnamezős stb.) kategóriák valamelyikéhez. Egy szójabab lehet a természeti szféra része, de – amennyiben nemesített vagy génmanipulált növényről beszélünk – ugyanúgy a társadalmi szféráé (annak „terméke”) is, egy vezető politikus a pártjában lehet központi pozíciójú, míg a szűkebb családjában a perifériára szorult, egy TNC vezérigazgatója

a gazdasági életben lehet globális szereplő, miközben a saját szuburbán lakóhelyén a lokális ügyekben érintett.

Jórészt az eddigiek alapján is körvonalazódik a cselekvőhálózat-elmélet *térről alkotott képe* (átfogóan lásd pl. Murdoch 2006 munkájában, magyarul pedig Faragó 2017, 152–153. összefoglalásában és Berger 2018 kötetének zárófejezetében). Az ANT szerint a tér – az időhöz hasonlóan – a cselekvőhálózatokon *belül* konstruálódik, azt az egyenrangúként kezelt emberi és nem-humán aktorok a *konkrét hely(szín)eken* történő összekapcsolódásaik révén együtt hozzák létre. Ebből következően az ANT gondolkörében a térnél (space) sokkal fontosabb a hely(szín) (site). Az aktorok és a cselekvőhálózatok ennek megfelelően soha nem „ugranak” léptéket, sőt, tulajdonképpen nem is beszélhetünk a mikro és a makro fogalmairól, a lokális és a globális léptékről, ezek a bináris opozíciók értelmüket veszítik. A különböző földrajzi léptékeket egymás alá- és fölé rendelő hierarchikus felfogással szemben tehát az ANT a tér „kisimítása” (azaz sík ontológia) mellett érvel. A konkrét lokalitások és az azokhoz kötődő aktorok középpontba állítása Latour szerint azért szükséges, mert a történéseket nem helyénvaló az egyének felett álló, többnyire megfoghatatlan „globális okokkal” vagy a társadalom „strukturális jellemzőivel” magyarázni. Az ANT előfeltételezései szerint a „globális” folyamatok is helyi interakciókra vezethetők vissza, amelyek számtalan szálon kapcsolódnak össze és kötődnek más lokális kapcsolatokhoz. Ebben az értelmezésben tehát nincs ontológiai különbség a „makro” és a „mikro” között: az eltérés mindössze az, hogy amit makro-struktúrának szoktak vélni, sokkal több kapcsolódással rendelkezik, mint az, amit mikro-helyszínek neveznek.

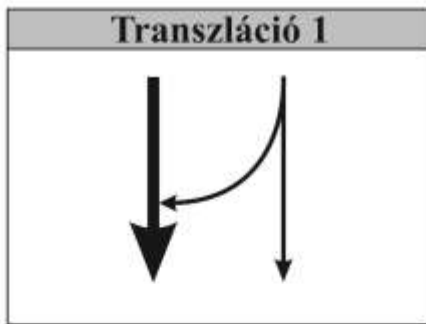
Ehelyütt is lényeges kiemelni továbbá azt, hogy az ANT nem pusztán az alaposabb megértést lehetővé tevő elméleti keretrendszerként, hanem egyúttal sajátos *módszertanként* is felfogható. Latour a vizsgált folyamatok minél pontosabb feltárása érdekében a humán és nem-humán cselekvők interakcióinak lépésről-lépésre történő *nyomon követését* javasolja – számtalanszor hangsúlyozott szavaival élve: „*csak kövessük az aktorokat*”.²⁵⁹ Az aktorok követése lehetővé teszi a cselekvőhálózatok kiépülésének feltárását. A *hálózatépítés* (az ún. *transzláció*) folyamatában egy adott probléma artikulálásától a hálózat létrejöttéig Callon (1984) négy fő szakaszt különít el: (1) a problematizálást (problematisation), (2) az érdekeltté tevést (interessement), (3) a hadrendbe állítást (enrolment), végül pedig (4) a szövetségesek mozgósítását (mobilisation).

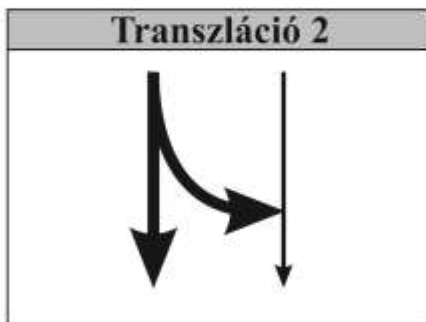
²⁵⁹ Erre vonatkozó iránymutatásait ld. például Latour (2005, 12., 29., 61., 68., 121., 179., 227., 237.).

(1) A *problematizálás* során egyrészt megfogalmazódik maga a probléma, másrészt azoknak a releváns aktoroknak a köre, akik – a probléma meghatározása, illetve az annak megoldására kínált programjuk révén – nélkülözhetlenné teszik magukat. (2) Az *érdekeltté tevés* során a fő aktor további aktorokat toboroz, valamint olyan szerepkörökkel ruházza fel őket, amelyek megerősítik őt a cselekvőhálózat központi pozíciójában. (3) A *hadrendbe állítás* során definiálódnak a pontos szerepek, amelyeket az aktorok formálisan elfogadnak és ezek szerint cselekednek. (4) Végezetül, a szövetségesek *mozgósítása* során nem pusztán a hálózat jön létre, hanem a főbb aktorok egyúttal ún. *szóvivőként* (spokesperson) is fellépnek; a hálózat „néma” aktorainak (vélt) nézeteit és igényeit artikulálva mobilizálják őket. A transláció komplex folyamatával kapcsolatban maga Callon is kiemeli, hogy ezek a szakaszok nem minden esetben választhatók szét egyértelmű módon, sokszor átfedhetnek egymással. A hálózatépítés ezen általános menetét tovább árnyalja Latour (1987) ötféle ún. *transzlációs stratégiája* (1. ábra).

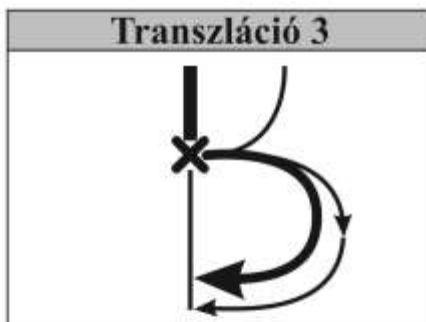
1. ábra: Latour (1987) ötféle translációs stratégiája

Transzláció 1 – „Azt akarom, amit te is akarsz!”: Latour szerint a legegyszerűbb módja annak, hogy egy adott aktor egy cselekvőhálózat részévé váljon, ha mások érdekeihez igazodik. Ennek eredményeként a „hadrendbe állítók” és a „hadrendbe állítottak” érdekei ugyan egy irányba mutatnak, ám egyúttal veszélyes is lehet ez a stratégia, hiszen így nem ő kontrollálja a hálózatépítés folyamatát.

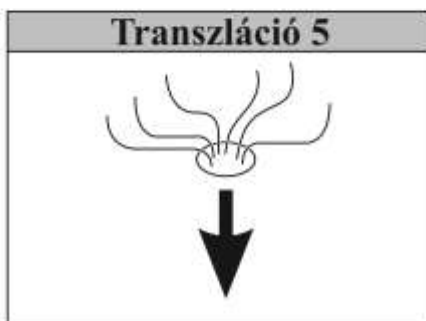
Transzláció 2 – „Én ezt akarom, miért nem akarsz te is?”: Ebben az esetben az aktor „megnyer” másokat a saját érdekeinek. Ez a stratégia biztosítja a hálózat feletti legszélesebb körű kontrollt, azonban ritkán valósítható meg. Egyrészt az szükséges hozzá, hogy a fő aktor eleve kiemelt hatalmi pozícióban legyen, másrészt egyéb aktorok többnyire akkor csatlakoznak ilyen jellegű cselekvőhálózatokhoz, ha kiszolgáltatott helyzetben vannak, a szokásos translációs stratégiáik valamilyen okból kifolyólag nem járhatók.

Transzláció 3 – „Ha csak egy rövid kitérőt tennél...”: Ez a stratégia olyan szituációkra vonatkozik, amelyekben egy aktor megpróbál meggyőzni másokat arról, hogy a kitűzött céljaikat gyorsabban elérik, ha az ő iránymutatásait követve bizonyos „kitérőket” tesznek. Ehhez azonban az szükségeltetik, hogy a kiszemelt aktor(ok) „normál” előrehaladása akadályokba ütközzön, a kitérő pedig egyrészt pontosan előrelátható legyen, másrészt kellően rövidnek tűnjön.

Transzláció 4 – „Az érdekek és célok átalakítása”: Ez a taktikai lépés más aktorok érdekeinek megváltoztatására, átalakítására irányul, elsősorban új (rész)célok kitalálása

által. Abban az esetben lehet sikeres, ha az eltérések, kitérők számukra „láthatatlanok”, hiszen így ők továbbra is azt hiszik, hogy az általuk követett úton haladva, a saját érdekeiknek megfelelően cselekednek.

Transzláció 5 – „Nélkülözhetetlenné válás”: E stratégia lényege egyes ötletek, megoldások nélkülözhetetlenné tétele, melynek eredményeként voltaképpen minden további transzláció szükségtelessé válik. A Callon (1984) és Latour (1987) munkáiban egyaránt megjelenő ún. *kötelező áthaladási pont* (obligatory passage point, OPP) olyan kritikus hálózati csatornát jelent, amelyet egy aktor annak érdekében hoz létre, hogy a kommunikáció kizárólag rajta keresztül valósuljon meg. E pontnak köszönhetően a teljes hálózat valamennyi aktora számára funkcionálisan nélkülözhetetlenné válik, valamint ettől kezdve maga a kérdéses pont (ötlet, megoldás stb.) is egyfajta eleve adottnak tekintett, meg nem kérdőjelezett „fekete dobozzá” válik.

Végezetül, Latour (1987) szerint a hálózatépítés nagy paradoxonja az, hogy a fő aktornak egyidejűleg kellene *növelnie* a cselekvőhálózatban résztvevők számát (annak érdekében, hogy a célja minél szélesebb körben terjedjen), más szempontból ugyanakkor *csökkentenie* is kellene a számukat (annak érdekében, hogy a célja pontosan abban a formában terjedjen, ahogyan azt ő szeretné). A mediátorok ágenciája révén egyre nagyobb eséllyel módosulnak a hálózat eredeti céljai, az újonnan belépő aktorok ugyanis rendszerint más hálózatokhoz is kapcsolódnak. Az eltérő célok és preferenciák sok esetben az érdekelték konfliktusaihoz vezetnek: e sűrűlódások – Callon (1984) megfogalmazása szerint *áruhátságok* – egyaránt eredményezhetik egyes szereplők kizárását vagy akár a teljes cselekvőhálózat felbomlását.

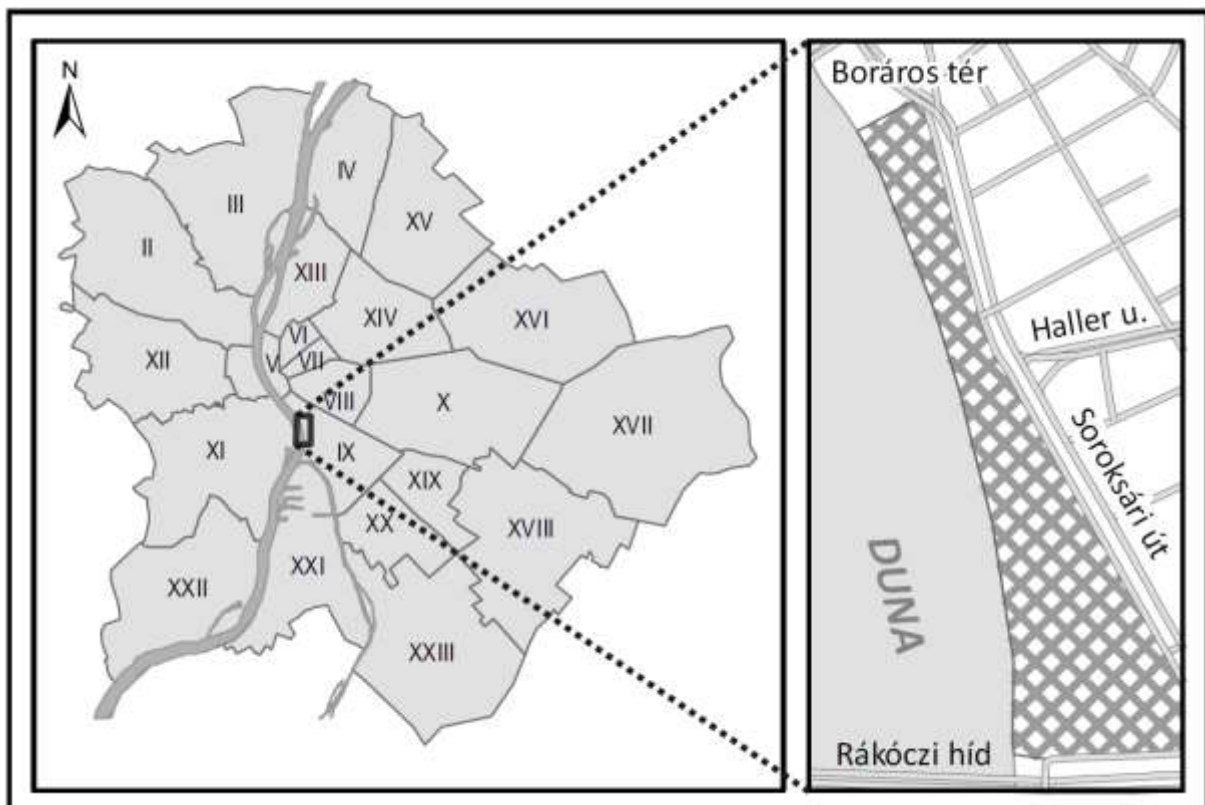
A vizsgált terület és a módszertan

A tanulmányban vizsgált terület Budapest IX. kerületének a Boráros tér és a Rákóczi híd közötti, a Duna és a Soroksári út által közrefogott kb. 1,2 km hosszú, dél felé kiszélesedő vízparti sávja (2. ábra). Ennek tágabb környezete a 19. század derekától túlnyomóan ipari funkcióknak helyet adó területté vált, amely a belváros közvetlen közelébe, illetve az Alföld felőli közlekedési lehetőségeket és a Duna által nyújtott szállítási adottságokat kihasználva eleinte főként az *élelmiszeriparra* települt (Beluszky–Györi 2004; Gegesy szerk.: 2010). Itt jött létre azon malmok többsége, amelyek rövid időre a világ legnagyobb malomipari központjává tették Budapestet: a Concordia Malom (1866), a Pesti Molnárok és Sütők Malma (1868), a Gizella Malom (1880), a Király Malom (1880) és a Hungária Malom (1893). Ezekhez kapcsolódott az 1874-re elkészült Fővámház, az 1881-ben átadott Közraktárak és az 1883-tól működő Elevátor-ház. Délebbre jött létre az 1872-ben átadott Marhavágóhíd és az

1902-ben átadott Sertésvágóhíd, amelyekhez a Soroksári út külsőbb szakaszain számos további húsfeldolgozó- és konzervipari üzem kapcsolódott. Ilyenek voltak pl. Herz Ármin húsipari cége, a vágóhídi melléktermékeket feldolgozó gyárak (Flóra gyertya- és szappangyár, Albumin fehérjegyár, Csontlisztgyár) vagy Weiss Berthold és Manfréd (később Csepelre költözött) konzerv- (és töltény-)gyára. Ennek a rendkívüli kapacitásnak köszönhetően a vizsgált területet az északabbra található Közraktárakkal és a Központi Vásárcsarnokkal együtt – talán nem véletlenül – „Budapest gyomrának” nevezte a népnyelv.²⁶⁰ Az élelmiszeripar mellett ugyanakkor idővel egyéb iparágak is megtelepedtek a tágabb környéken (a Soroksári út délebbi részén), pl. az 1891-ben alapított Fegyver és Gépgyár, az 1893-ban alapított Hungária műtrágya- és kénsavgyár (a későbbi Budapesti Vegyiművek) vagy a működését 1922-ben megkezdő Hazai Fésűsfonó és Szövőgyár. Ezt az ipari funkciójú területet szolgálta ki az esettanulmányunk helyszínén bő egy évszázadon át (1883–1992 között) működő Dunaparti teherpályaudvar.

2. ábra:

A vizsgált terület elhelyezkedése Budapesten

Forrás: saját szerkesztés.

²⁶⁰ Ipartörténésszel készített interjú alapján.

A vizsgált terület átalakulási folyamatát egyrészt *strukturálatlan mélyinterjúk* segítségével, másrészt *sajtóforrások* feldolgozásával igyekeztünk feltárni. Az egyenként 1,5 órás interjúk a helyszín múltját és átalakulását ismerő ipartörténésszel, két korábban vezető pozícióban dolgozó kerületi önkormányzati tisztségviselővel, valamint a gazdasági vonatkozásokban kompetens helyi vállalkozóval készültek. Ezek mellett áttekintettük a területtel foglalkozó, az 1980-as évek végétől napjainkig megjelent magyar nyelvű és nemzetközi sajtóforrásokat (napi- és hetilapok, periodikák cikkeit), valamint egyéb kiadványokat.

A középső-ferencvárosi waterfront átalakulása I. – A világkiállítás ígérete

Ugyanúgy, ahogy Callon (1984) klasszikus esettanulmánya is egy konkrét területről (a Saint-Brieuc-öbölről) szól, azonban a történet közvetett módon jóval távolabbról (Japánból) indult, úgy jelen tanulmány is egy konkrétan körülhatárolt terület (a középső-ferencvárosi Duna-part) átalakulásával foglalkozik, ám az itt zajló folyamatok szintén *különböző helyeken* vették kezdetüket. Az osztrák és a magyar állam első emberei, Franz Vranitzky szövetségi kancellár és Grósz Károly minisztertanácsi elnök 1987 szeptemberében nyilvánította ki a készséget egy 1995-ben megrendezni kívánt Bécs–Budapest világkiállításra. A közös EXPO terve arra az akkoriban teljesen újszerűen ható ötletre alapozva fogant, hogy egy kapitalista és egy szocialista város a Vasfüggönyt átívelve együtt rendezzen világkiállítást. A formálódó cselekvőhálózat esetében a problematizálás alapját a nemzetközi esemény megvalósításától remélt presztízs képezte (Fleischer 1992; Bodnár–Veres 2013, 87–88.). A közös szándékot a bécsi és a budapesti fél 1988 májusában jelentette be a Világkiállítások Nemzetközi Irodája (BIE, Bureau International des Expositions) számára, amelyet a szervezet 1989 decemberében Párizsban jóváhagyott, 1990 decemberében pedig bejegyezte annak időpontját. Az EXPO témája a „*Hidak a jövőbe*”, konkurensei pedig eredetileg Toronto, Velence, Miami és Hannover voltak, amelyek közül utolsóként Miami lépett vissza. Az esemény budapesti részének tervei ezt követően a főváros domináns lobbicsoportjainak érdekei (és érdekellentétei) nyomán formálódtak, melynek során a legkülönbözőbb aktorok (miniszterek, kormánybiztosok, államtitkárok) léptek fel „szóvivőként” (spokenperson). Fleischer (1992, 10.) szerint „[a] történet különböző szakaszaiban más és más jelszavak, nyomásgyakorló érdekcsoportok, helyszínek és kormánybiztosok váltották egymást, korántsem esetleges forgatókönyv szerint. Először mindig az új érdekcsoport jelent meg, vált hangadóvá. Azután, e csoport nyomására, még javában a régi kormánybiztos idején és annak akarata ellenére létrejött a változás az EXPO helyszínében”.

Az első időszakban, 1987-ben a Nyugat felé történő nyitás jegyében Grósz Károly és Marjai József kereskedelmi miniszter személyében főként a *külpolitikai lobb*i érvelt a világkiállítás megrendezésének szükségessége mellett, egyelőre még konkrét helyszínjavaslatok nélkül. Ezt követően a Budapesti Városépítési Tervező Vállalat (BUVÁTI) által 1988 tavaszán összeállított, összesen 19 lehetséges helyszínt tartalmazó listából elsőként 7, végül 3 esélyes maradt; Kőbánya, Kiscell és Gazdagrét. Ezek közül a világkiállítás megrendezésével foglalkozó tárcaközi bizottság hivatalosan a XI. kerületi gazdagréti helyszín mellett foglalt állást. Mivel az összes lehetőséget tekintve is az ottani beruházások lettek volna a legdrágábbak, ezért ezt a változatot a korábbi külpolitikai érdekcsoportokkal szemben elsősorban az *építésügyi lobb*i támogatta, akiknek a megrendezés nem kiadásokat, hanem bevételeket jelentett volna (Fleischer 1992). Ezt az eltolódást jelzi az is, hogy a tárcaközi bizottságot eddig vezető kereskedelmi miniszter helyét az 1989-ig építésügyi és városfejlesztési miniszterként tevékenykedő Somogyi László vette át, aki az ÉVM 1989-es megszűnését követően világkiállítási kormánybiztosként dolgozott tovább. Lényeges azonban kiemelni, hogy az EXPO-hoz kapcsolódóan 1990-ig a potenciális helyszínek számbavételén és a hatalmi pozicionáláson – vagyis a problematizálás és az érdekeltté tevés fázisain (Callon 1984) – kívül még semmiféle konkrét tervezés nem történt.²⁶¹

Somogyi Lászlót ezt követően, 1990 márciusától Baráth Etele váltotta a világkiállítás kormánybiztosának posztjában, az ekkori vélekedés szerint azonban az EXPO-t már nem Gazdagréten, hanem a Csepel-sziget északi csúcsán, illetve az ehhez kapcsolódó dél-budai (XI. kerületi) és dél-pesti (IX. kerületi) Duna-parton rendezték volna. Ez a helyszínmódosítás egyúttal az építésügyi érdekcsoport tudományos legitimitását biztosító urbanisztikai és építész szakma véleményével is egybecsengett, akik szerint a budapesti kiállítás legnagyobb vonzerejét maga a Duna-part (mint *nem-humán tényező*) jelenthetné,²⁶² így elsősorban azt érdemes rendbe tenni és a nemzetközi publikum elé tárn.²⁶³ A hálózatépítés tekintetében Baráth Etele jóval aktívabbnak bizonyult elődjénél, az általa vezetett programiroda ugyanis kiterjedt tájékoztató kampányt folytatott, rendszeres magyar és angol nyelvű hírlevelekkel, kiadványokkal. Ugyanebben az időszakban a bécsi fél is számos brosúrát, jelentést, katalógust, posztert adott ki, többezres példányszámban (Schlußbericht 1991, 58.). Az ANT

---

²⁶¹ IX. kerületi önkormányzati tisztségviselővel készített interjú alapján.

²⁶² Ipartörténesszel készített interjú alapján.

²⁶³ Itt szükséges utalni rá, hogy pl. az 1984-es New Orleans-i, az 1986-os Vancouver-i, az 1988-as Brisbane-i, valamint az 1992-es sevillai és genovai EXPO-kat is vízparti területeken rendezték meg, ráadásul közülük többet – a budapesti tervhez hasonlóan – konkrétan folyóparton. Ebből is látható, hogy a városi vízpartok (mint nemhumán aktorok) számos esetben felkeltették a politikai döntéshozók és beruházók érdeklődését.

szóhasználatában ezek olyan ún. *változatlan mozgókként* (immutable mobiles) foghatók fel, amelyek tárgyi formájuk megőrzése mellett – a kapcsolódásaikon keresztül – kötnek össze különböző helyeket, s terjesztik a cselekvőhálózat céljait (Latour 1987, 1990).

Szintén a Baráth vezette programiroda készítette azt a világkiállításról szóló, a kormány által 1991 áprilisában elfogadott előterjesztést is, amelyben a fejlesztendő térség a csepeli helyszín helyett már észak felé, a tervezett Lágymányosi híd két hídfőjére helyeződött át. A tervek szerint a fő fókusz Lágymányoson lett volna, míg az ezzel szemközti középső-ferencvárosi partszakasznak inkább szállás- és egyéb kisegítő funkciókat szántak. Mindössze egy hónappal ezután, 1991 májusában azonban váratlan fordulat következett: miután Bécs egy népszavazást követően elállt az EXPO-rendezéstől, Budapest magára maradt. Ez a fejlemény azért is meglepő, mert addig kizárólag Budapest bizonytalankodása volt a középpontban, sőt, Bécs polgármestere többször is kifejtette, hogy a magyar fél nélkül is érdekeltek a világkiállítás megrendezésében (Bohlen 1991, 16.).

Az EXPO ügye mellett ugyanakkor ezt követően is kitarítottak a programiroda mögé felsorakozott érdekcsoportok, mindössze az eredetileg 1995-re kitűzött időpontot „halasztották el” 1996-ra. Ekkor azonban újabb belső hatalmi átrendeződés ment végbe, melynek eredményeként a világkiállítás megrendezését a híd- és metróépítés gondolatával összekötő *közlekedési lobb*i került fölénybe. E hangsúlyeltolódásban jelentős szerepet játszott a Baráth Etele helyére 1992 márciusában címzetes államtitkári rangban kinevezett új EXPO-főbiztos, Barsiné Pataky Etelka, aki a Világkiállítási Tanács létrehozása mellett egy alternatív, a dél-budai és dél-pesti EXPO-területek felé vezető útvonalat javasolt a 4-es metrónak. Annak ellenére, hogy a metróépítés révén újra előtérbe került a világkiállítás kérdése, a kormány és a főváros által biztosított anyagi fedezet továbbra is meglehetősen kevésnek mutatkozott, így egyre gyakrabban fogalmazódott meg az esemény „vállalkozói alapon” történő megrendezésének gondolata. (Egy korabeli beszámoló szerint „*Zacsek Gyuszi* [közgazdász, MDF-es politikus] *kiszámolta, ha kétmilliárd forintot adunk a magánvállalkozóknak, akkor azok kitermelik az egész világkiállítás költségét*” – idézi Langmár 1990, 23.)

Barsiné hivatalba lépését követően, 1992 májusában a Városépítési Tudományos és Tervező Intézet (VÁTI) elkészítette a IX. és XI. kerületek részletes rendezési tervét, különös figyelmet fordítva a világkiállításban érintett Duna-parti területekre, amelyeket ekkortól azonosítottak véglegesen a majdani EXPO-területtel. Mivel a Boráros tér és a Déli összekötő vasúti híd közötti terület ekkor még a MÁV teherpályaudvaraként szolgált (Dunaparti teherpályaudvar néven), a világkiállítás minél gyorsabb előkészítése érdekében az állam közel 8 milliárd Ft-ért

megvásárolta, ami akkori viszonyok között a vasúttársaság számára is jutányos árnak számított.²⁶⁴ Ezt követően elbontották a vasúti infrastruktúrához kapcsolódó épületeket és felszedték a síneket (azaz eltávolították a cselekvőhálózat útjában álló nem-humán aktorokat), amellyel lényegében „zöldmezős területté” változtatták a helyszínt. Ezután 15 építési telekre parcellázták fel, amelyeket további 2 milliárd Ft állami pénzből közművesítettek.

Habár Földi et al. (2012) kutatása szerint a budapesti barnamezős területek esetében a Duna közelsége önmagában még nem jelent garanciát a funkcióváltásra (ugyanis számos folyóparti, ám továbbra is megújulásra váró egykori ipari terület található a fővárosban), a vizsgált helyszín esetében azonban a Duna-parti fekvés egyúttal a belváros közelségével is párosult. További előnyt jelentett, hogy a terület nem kapcsolódott közvetlenül a történelmi városszövethez, e tekintetben tehát illeszkedésbeli problémák sem merültek fel. Végezetül – talán a leglényegesebb szempontként – a rendszerváltást követően is mindössze egyetlen tulajdonosa volt (a MÁV), így sok más beruházással ellentétben itt lakók kivásárlására sem volt szükség. Mivel a terület nemzetközi szinten is egyedülálló adottságokkal rendelkezett, 1994-ben hónapokon át tartó tárgyalások folytak egy tervpályázat szükségességéről. Ennek ellenére az attól való félelem miatt, hogy a főváros csökkentené a maximálisan megengedett beépítési sűrűséget, végül nem írtak ki tervpályázatot (Váradi–Petőcz 2005).

Az 1990-es évek közepének forráshiányos időszakára jellemző, hogy a páratlan elhelyezkedésű közművesített telkekből a Barsiné által vezetett EXPO-iroda még a világkiállításból remélt tetemes haszon ígéretével is mindössze hármat tudott értékesíteni (Eörsi 2000). A közvetlenül a Boráros tér szomszédságában fekvő északi telket az Építési Vállalkozók Országos Szakszövetsége (ÉVOSZ) vásárolta meg (itt épült fel később a Duna Ház), a vasúti híd mellett a MOL vett meg egy telket, amelyre benzinkutat épített, a kettő között pedig a német érdekeltségű Globex Rt. vásárolt meg egy területet, ám mivel a céget nem sokkal az adásvétel után felszámolták, ez utóbbi végül üresen maradt. Látható tehát, hogy nemcsak a terület fő vonzereje (a folyópart), hanem a befektetők érdektelensége is bizonyos *nem-humán tényezőkkel* magyarázható: főként a Soroksári úti „háttérterület” (az út túloldalán fekvő ipari övezet) leromlottságával, részben pedig a Duna-parton futó HÉV-vonal zavaró hatásával.²⁶⁵ Mivel az 1994-es kormányváltáskor már minden kétséget kizáróan látszott, hogy a megfelelő előkészületek és a vállalkozói érdeklődés hiányában nincs realitása a világkiállítás megrendezésének, így ekkortól már hivatalosan sem támogatták az ügyet, míg

---

²⁶⁴ IX. kerületi önkormányzati tisztségviselővel készített interjú alapján.

²⁶⁵ Helyi vállalkozóval készített interjú alapján.

végül 1994 novemberében született parlamenti döntés az esemény lemondásáról. Ezzel az éveken át formálódó EXPO-hálózat felbomlott.

A középső-ferencvárosi waterfront átalakulása II. – A beruházó színre lép

Ettől a ponttól kezdve a megmaradt 12 telekre a Kincstári Vagyon Igazgatóságnak (KVI) kellett volna vevőt szereznie, immár a világkiállítás ígérete nélkül. Ennek keretében hosszú tétlenség után első alkalommal 1998 májusában írtak ki értékesítési pályázatot a korábban Déli Duna Városközpont néven futó, ekkortól azonban már *Millenniumi Városközpont* névre keresztelt területre. A tendert a hét induló közül a mindössze egy évvel korábban, 1997-ben alapított – azonban már ekkor meglehetősen tőkeerős – TriGranit nyerte volna a 2,86 milliárd Ft-os ajánlatával,²⁶⁶ azonban az új kormány hivatalba lépésével az állam képviselőjében eljáró KVI érvénytelennek nyilvánította a pályázatot és egy évvel később, 1999 májusában újabbat írt ki. Ezen a fordulón a TriGranit kimondottan a projekt levezénylésére létrehozott leányvállalatán, a Duna Sétány Székház Kft-n kívül nem akadt más jelentkező a teljes területre, így a cég a 3,53 milliárd Ft-os ajánlatával győzött volna, azonban a tendert ismét eredménytelennek nyilvánították (véltetően a tervezett Nemzeti Színháznak történő helyszíneresés körül kialakult politikai csatározások eredményeként). Mivel az állam harmadszorra már nem próbálkozott közbeszerzési eljárással, végül tárgyalásos eljárásban az összes telekre egyedülként érvényes ajánlatot tevő Duna Sétány Székház Kft-nek 2,38 milliárd Ft-ért adták el a 12 telek közül 11-et, míg a majdani Nemzeti Színház telke állami tulajdonban maradt (ennek árát a tárgyalások során levonták a teljes vételárból). A színház építetője az állami tulajdonú Új Nemzeti Kht. (későbbi nevén Nemzeti Színház Rt.) lett, a kivitelezés jogát azonban az az Arcadom Rt. nyerte el közbeszerzési pályázat keretében, amely ugyancsak a TriGranit-elnök Demján Sándor résztulajdonában állt.

A terület megszerzését követően, a tulajdonképpeni beruházás megkezdésével *materializálódott a diskurzus* (Doak–Karadimitriou 2007), melynek során a Boráros tér és a Rákóczi híd közötti Duna-part viszonylag rövid idő alatt kiépült (3. ábra). Elsőként az állami beruházásként megvalósult új Nemzeti Színház (2002) épülete készült el, míg az ezzel szomszédos Művészetek Palotája (2005) a terület legdélebbi részén épült PPP-konstrukcióban (public-private partnership). Az összes többi ingatlan magánberuházás formájában valósult meg: a lakó- (és részben kereskedelmi) funkciójú északi részen a luxuslakásokat kínáló Duna-Pest Rezidenciák (2004) és a Castrum Ház (2007), ettől délre a Millennium Tower I–II–III

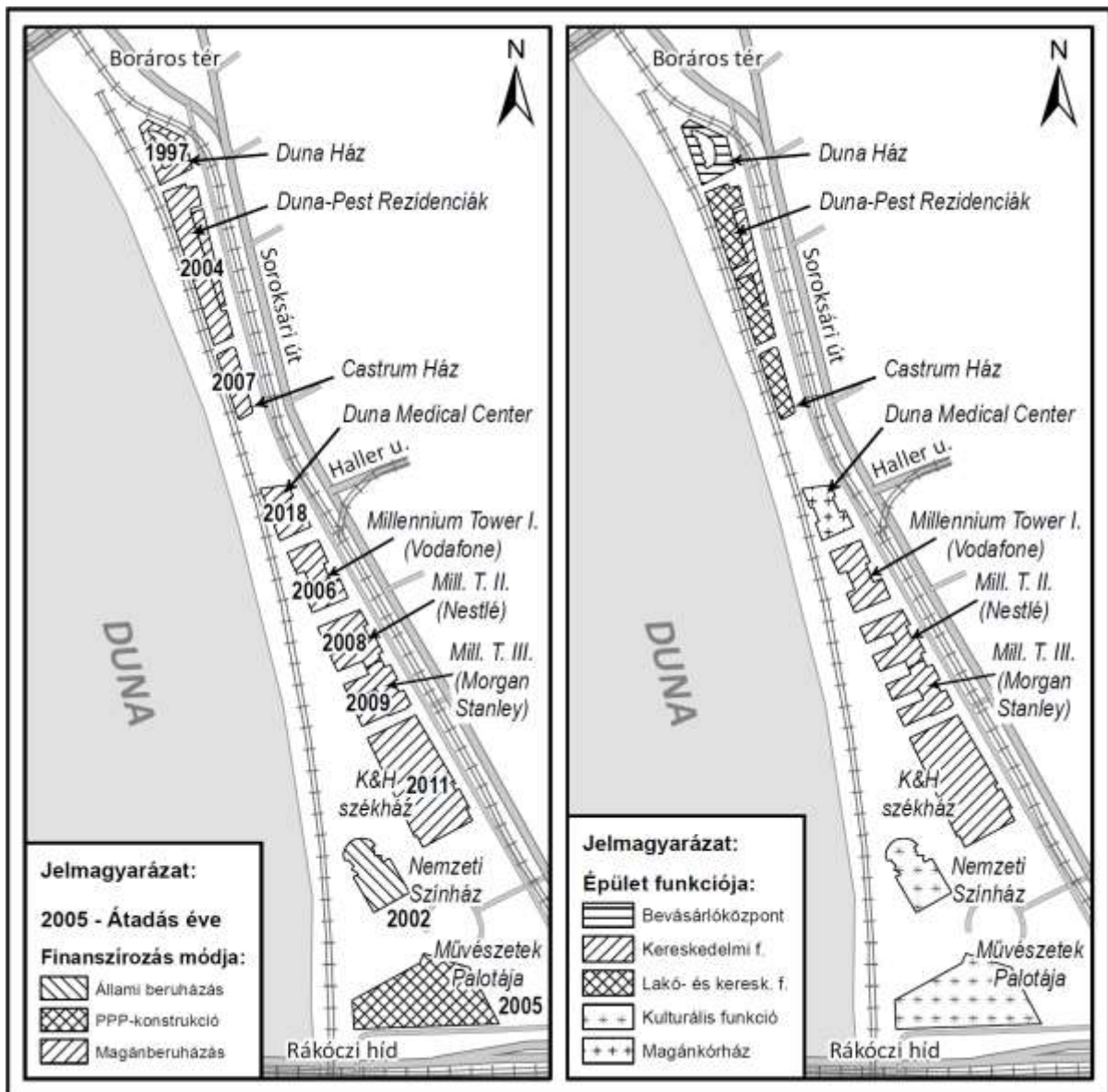
---

²⁶⁶ A bekezdésben szereplő összegek forrása: Angyal–Tenczer (2001), amelyet a IX. kerületi önkormányzati tisztségviselőkkel készített interjúk is megerősítettek.

irodatömbjei (2006; 2008; 2009), legvégül pedig a K&H székháza (2011). Ez a gyors ütemű ingatlanfejlesztés annak is köszönhető, hogy a TriGranit nemzetközileg beágyazott, a pénzügyi tőkét is mobilizálni képes aktor, a beruházásaik ugyanis egyharmad részben önerőből, kétharmad részben banki finanszírozásban valósulnak meg – Demjén Sándor szerint a bankok aktivitása nélkül jóval kevesebb fejlesztést tudtak volna végezni (HVG 2011). A 4. ábrán látható gyökeres városképi átalakulás tehát két épületet, a már az adásvételkor (egyedülként) itt álló, 1997-ben épült Duna Házat és a 2018-ban elkészülő Duna Medical Center magánkórházat leszámítva kevesebb, mint egy évtized alatt ment végbe. Ennek eredményeként a Millenniumi Városközpont vált az első hazai példájává az Észak-Amerikában és Nyugat-Európában már évtizedek óta gyakori ingatlanfejlesztési formának, az ún. vízparti – Budapest esetében folyóparti – fejlesztéseknek (*waterfront redevelopment*, összefoglalóan ld. Hoyle–Pinder–Husain eds. 1988; Breen–Rigby 1996; Marshall ed. 2001; Desfor et al. eds. 2011).

3. ábra:

A vizsgált terület épületeinek átadási éve, finanszírozási módja és funkciója

Forrás: saját szerkesztés

4. ábra:

A „fejlesztésre előkészített” egykori MÁV-terület 1993-ban, illetve a Millenniumi Városcsok 2013-ban

Forrás: <http://villamosok.hu/ikarusz/legifotok.htm> (Tildy Tibor felvétele), illetve GoogleEarth

Annak ellenére, hogy a 2000-es adásvételkor a TriGranit ígérete szerint az 1999-ben átadott WestEnd City Center bevásárlóközponttal szemben itt nem a kereskedelem játszott (volna) a főszerepet, hanem a kultúra és az idegenforgalom (Vultur 2000), a terület később mégis főként vállalati-üzleti negyedévé vált. Ma egyrészt olyan nemzetközi nagyvállalatok magyarországi központjainak ad otthont, mint az Oracle, a Lufthansa, a Vodafone és a Nestlé, másrészt a banki-pénzügyi szektor szereplőinek: a Morgan Stanley és a K&H székháza, továbbá egyéb bankok fiókjai mellett több kisebb pénzügyi profilú vállalat – pl. brókerház, könyveléssel és adótanácsadással foglalkozó cég, könyvvizsgáló iroda – is megtalálható itt

(Berki 2014). Habár a korábban a köztudatba beépíteni kívánt Millenniumi Városközpont nevet az elmúlt években egyre inkább a Millenniumi Kulturális Központ elnevezés váltotta fel (pl. a BKK busz- és villamosmegállóinak nevében), az új Nemzeti Színház épülete és a Művészetek Palotája önmagában még nem tette kulturális negyeddé a területet. A transláció folyamatában ez lényegében egy *kötelező áthaladási pontként* fogható fel (5. transláció): hiába akart az állam és a főváros inkább kulturális és/vagy idegenforgalmi funkciókat, a forráshiányos időszakban csak a befektetőn keresztül tudott „áthaladni”.²⁶⁷ Tőkekomobilizálási képességének köszönhetően a cégcsoport nélkülözhetetlenné vált: az adásvételt követően a főváros és az állam bizonytalankodása mellett a IX. kerületnek sem volt lehetősége törvényileg hatni a terület beépítésére. Ezáltal a TriGranit vihette véghez az akaratát, melynek eredményeként később, a kivitelezés során is több ízben eltértek a hatályos szabályozásoktól.²⁶⁸ Mindez alátámasztja Varga-Ötvös (2003, 19.) vélekedését, aki szerint a rendszerváltást követően Budapest esetében is az „[e]gyedi projektalkuk, vagyis ár-, szolgáltatás- és területalkuk, kompenzációs egyezkedések következményeként »fejlődik« a város”.

Lényeges hangsúlyozni, hogy a terület lépésről-lépésre történő kiépülése során is végbementek a korábbiakhoz hasonló, immár a TriGranit körül formálódó hálózatépülések és -felbomlások. Ezekre az egyik kulcsfontosságú (nem-humán) tényező, a csepeli HÉV szolgáltatja a legérzékletesebb példát. Már az adásvételkor hangsúlyos érvként merült fel, hogy a HÉV-vonal megbontja a Duna-part egységét, mivel a sínek miatt a majdani épületektől nem lehet közvetlenül elérni a folyót. Ennek kiküszöbölésére a kerületi önkormányzat eleinte szigorú feltételeket szabott: amennyiben a TriGranit nem viszi a föld alá a HÉV-et, úgy nem adnak ki építési engedélyt a területre. Később ez a megkötés annyiban módosult, hogy a vállalatnak mindössze a HÉV-vonal ide eső egy kilométeres szakaszát kellett megszüntetnie a felszínen, erre vonatkozóan azonban semmiféle határidőt nem tartalmazott a rendezési terv. A szakértői számítások szerint kb. 9 milliárd Ft-ba kerültek volna a munkálatok, amelyből a TriGranit felajánlott 3 milliárd Ft-ot, az állam pedig további 3 milliárdot, míg a hiányzó 3 milliárd Ft-ot a fővárosnak kellett volna előteremtenie. A felajánlásokat követően azonban hosszú ideig nem érkezett válasz, ugyanis a Fővárosi Önkormányzat nagy létszámú, lassú döntéshozatali mechanizmussal dolgozó hivatalának bürokratikus útvesztőiben megakadt az

---

²⁶⁷ Erre a forráshiányos időszakra jellemző, hogy a mai Millennium Tower I–II–III és a K&H székház akkor még üres területét a TriGranit 2003-ban 1 dolláros jelképes összegért ajánlotta fel kongresszusi központ építésére, azonban a kormány nem élt az ajánlattal (HVG 2011).

²⁶⁸ IX. kerületi önkormányzati tisztségviselővel készített interjú alapján.

ügy. Amire a IX. kerületi önkormányzat összehívta az érintett szereplőket és megszülethetett volna a javaslat, addigra a TriGranit vezetése – egyes vélemények szerint részben személyes ellentéteknek is köszönhetően²⁶⁹ – meggondolta magát és visszavonta korábbi ajánlatát. E döntés eredményeként a HÉV-vonal jelenleg is a felszínen fut.

Habár a TriGranit máig az egyik legsikeresebb beruházásaként tartja számon a Millenniumi Városközpontot (amelyet a köznyelv gyakran „TriGranit-negyed” névvel illet²⁷⁰), 2011-ben négy irodaház – a Millennium Tower I–II–III, illetve a K&H székház – 74%-os tulajdonrészét eladta a chicagói központú Heitman ingatlanfejlesztő vállalatnak (HVG 2011). Ennek eredményeként a beépített terület mindössze 26%-a maradt a tulajdonukban, az épületeket ugyanakkor a TriGranit Management Kft. nevű vállalatukon keresztül továbbra is ők üzemeltetik, így a terület alakulása szempontjából továbbra is kiemelten fontos aktornak tekinthetők.

Összefoglalás

A tanulmányban bemutatott cselekvőhálózat-elmélet értelmezésében a transláció olyan folyamatot jelöl, melynek eredményeként egyes entitások uralnak, irányítanak másokat (Callon 1984), legyen szó humán vagy nem-humán aktorokról, a „társadalmi” vagy a „természeti” szféra részéről. Annak megértése, amit a konvencionális társadalomtudományok *hatalmi viszonyoknak* neveznek, ebben a szemléletben lényegében azt jelenti, hogy kik (és hogyan) definiálnak adott problémákat és az azok megoldásához szükséges aktorok körét, milyen mód(ok)on igyekeznek megszilárdítani a szövetségüket, illetve hogy miként reprezentálják és mobilizálják a legkülönbözőbb „néma” aktorokat. Az általunk vizsgált területen az elmúlt három évtized különböző időszakainak kiemelt aktorai (miniszterek, világkiállítási kormánybiztosok, vállalkozók) számos nem-humán aktort mobilizáltak: vasúti síneket, szerződéseket, a terület maximális beépíthetőséget és az épületmagasságokat rögzítő szabályozási tervdokumentációkat, a felszínen futó HÉV-vonalat, vagy éppen magát a folyót (mint „értéknövelő tényezőt”). Történetünkben lényegében mindezen aktorok ágenciája az, amely Középső-Ferencvárost összeköti Párizssal, Béccsel és a Duna túloldalán található Gazdagréttel, vagy éppen Chicago városával.

Az EXPO tervezésének első időszakában az 1. translációs stratégia volt a domináns, a megrendezésben érdekelt mindenkori miniszter, kormánybiztos ugyanis már meglévő érdekekhez (lobbikhoz) kívánt csatlakozni: előbb a külpolitikai, majd az építésügyi, végül

---

²⁶⁹ Helyi vállalkozóval, valamint IX. kerületi önkormányzati tisztségviselővel készített interjú alapján.

²⁷⁰ Helyi vállalkozóval készített interjú alapján.

pedig a közlekedési lobbicsoportok céljaihoz. Azonban, amint azt Latour (1987) érvelésében láthattuk, ez kockázatos stratégiának bizonyulhat, hiszen nem biztosítja a cselekvőhálózat feletti kontrollt. Ezt követően – illetve részben már ezzel párhuzamosan – a 4. translációnak lehattunk szemtanúi, folyamatos „eltérésekkel”, manőverezéssel: az első és legfontosabb cél az volt, hogy Budapesten legyen világkiállítás, de Béccsel közösen, majd amikor a magyar főváros egyedül maradt, továbbra is a megrendezés maradt a fő cél, ám immár vállalkozói alapon. Végezetül, az EXPO-hálózat felbomlását követően, az 1990-es évek közepétől a cél már nem a világkiállítás megrendezése volt, hanem a telkek minél nagyobb haszonnal történő értékesítése egy tőkehiányos időszakban. Az eköré szerveződő új cselekvőhálózat kiemelt aktora az eredetileg tervezett kulturális–idegenforgalmi funkciók helyett – kötelező áthaladási pontként – az üzleti szféra bevonását részesítette előnyben, s tőkéje révén lényegében nélkülözhetetlenné vált (5. transláció). Ennek eredményeként az egykori teherpályaudvar helyén mára egy új városrész nőtt ki a Duna partján, Bodnár–Veres (2013) szerint ugyanakkor mindez messze túl is mutat a Millenniumi Városközponton, s egy jóval átfogóbb, szisztematikusabb vízparti fejlődési folyamat körvonalazódására világít rá.

Irodalom

- ANGYAL G. – TENCZER G. (2001): Millenniumi Központ. Város a városban. *Népszabadság*, december 31.
- BELUSZKY P. – GYŐRI R. (2004): Budapest ipari övezetének kialakulása. In BARTA GY. szerk.: *A budapesti barnaövezet megújulási esélyei*. Budapest, MTA Társadalomkutató Központ. 17–34.
- BERGER V. (2018): *Térré szőtt társadalmiság. A tér kategóriája a szociológiaelméletekben*. Budapest, L'Harmattan.
- BERKI M. (2014): Széttöredezve. A Soroksári úti ipari terület funkcionális fragmentációja. *Kultúra és Közösség*, 2. 43–56.
- BODNÁR, J. – VERES, J. (2013): The Petty Politics of a Megaproject in Budapest. In DEL CERRO SANTAMARÍA, G. ed.: *Urban Megaprojects. A Worldwide View (Research in Urban Sociology, Volume 13)*. Bingley, Emerald Group Publishing Limited. 83–106.
- BOHLEN, C. (1991): Budapest Gets Cold Feet On Big Fair With Vienna. *The New York Times*, 22 January.
- BREEN A. – RIGBY D. (1996): *The New Waterfront. A Worldwide Urban Success Story*. Singapore, McGraw-Hill.
- CALLON, M. (1984): Some Elements of a Sociology of Translation. Domestication of the Scallops and the Fishermen of St Brieuc Bay. In LAW, J. ed.: *Power, Action and Belief. A New Sociology of Knowledge?* London, Routledge. 196–233.
- CALLON, M. – LATOUR, B. (1981): Unscrewing the Big Leviathan. How Actors Macro-structure Reality and How Sociologists Help Them to Do so. In KNORR-CETINA, K. – CICOUREL, A. eds.: *Advances in Social Theory and Methodology. Toward an Integration of Micro- and Macro-sociologies*. London, Routledge–Kegan Paul. 277–303.
- DE LAET, M. – MOL, A. (2000): The Zimbabwe Bush Pump. Mechanics of a Fluid Technology. *Social Studies of Science*, 2. 225–263.

- DESFOR, G. – LAIDLEY, J. – STEVENS, Q. – SCHUBERT, D. eds. (2011): *Transforming Urban Waterfronts. Fixity and Flow*. New York, Routledge.
- DOAK, J. – KARADIMITRIOU, N. (2007): Actor Networks. The Brownfield Merry-go-round. In DIXON, T. – RACO, M. – CATNEY, P. – LERNER, D. eds.: *Sustainable Brownfield Regeneration. Liveable Places from Problem Spaces*. Oxford, Blackwell. 67–88.
- EÖRSI J. (2000): Képtelen magyar expótörténet. *Beszélő*, 5. 5.
- FABÓK M. – BERKI M. (2018): Új materialista relacionális térelméletek. A reprezentáción túl, szövevények hálójában. In FARAGÓ L. szerk.: *Kortárs térelméletek kelet-közép-európai kontextusban*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus. **OLDALSZAM**
- FARAGÓ L. (2017): *Téri lét. Társadalomtér-elméleti alapvetések*. Akadémiai doktori értekezés. Pécs, Pécsi Tudományegyetem.
- FLEISCHER T. (1992): *Szivárványív a jövőbe. Érdekcsoport-, helyszín- és kormánybiztos-váltások a budapesti EXPO-történetben*. Budapest, MTA Világgazdasági Kutatóintézet.
- FÖLDI ZS. – CZIRFUSZ M. – TAGAI G. – UZZOLI A. (2012): A barnamezős területek felértékelődésének térbeli jellegzetességei és ingatlanpiaci háttere Budapesten. In NYÁRI D. szerk.: *Kockázat–Konfliktus–Kihívás. A VI. Magyar Földrajzi Konferencia, a MERIEXWA nyitókonferencia és a Geográfus Doktoranduszok Országos Konferenciájának Tanulmánykötete*. Szeged, SZTE TTK Természeti Földrajzi és Geoinformatikai Tanszék. 246–259.
- GEGESY F. szerk.: (2010): *Ferencváros kétszáz éve*. Budapest, Ráday Könyvesház.
- HOYLE, B. – PINDER, D. – HUSAIN, M. eds. (1988): *Revitalising the Waterfront. International Dimensions of Docklands Development*. London, Belhaven.
- HVG (2011): Demján bejelentette. Megkötötte „az év ingatlanüzletét”. *HVG*, december 20.
- LANGMÁR F. (1990): Miért lesz világhiállítás Budapesten? *Beszélő*, 18. 23–24.
- LATOUR, B. (1987): *Science in Action. How to Follow Scientists and Engineers through Society*. Cambridge, Harvard University Press.
- LATOUR, B. (1993): *We Have Never Been Modern*. Cambridge, Harvard University Press.
- LATOUR, B. (1990): Visualisation and Cognition. Drawing Things Together. In LYNCH, M. – WOOLGAR, S. eds.: *Representation in Scientific Practice*. Cambridge, MIT Press. 19–68.
- LATOUR, B. (1996): On Actor-Network Theory. A Few Clarifications. *Soziale Welt*, 4. 369–381.
- LATOUR, B. (2005): *Reassembling the Social. An Introduction to Actor-Network Theory*. Oxford, Oxford University Press.
- LAW, J. (1992): Notes on the Theory of the Actor-Network. Ordering, Strategy and Heterogeneity. *Systems Practice*, 5. 379–393.
- LAW, J. – HASSARD, J. eds. (1999): *Actor Network Theory and After*. Oxford–Keele, Blackwell–The Sociological Review.
- LOGAN, J. – MOLOTCH, H. (1987): *Urban Fortunes. The Political Economy of Place*. Berkeley–Los Angeles, University of California Press.
- MARSHALL, R. ed. (2001): *Waterfronts in Post-industrial Cities*. London–New York, Spon.
- MOLOTCH, H. (1976): The City as a Growth Machine. Toward a Political Economy of Place. *American Journal of Sociology*, 2. 309–332.
- MURDOCH, J. (2006): *Post-Structuralist Geography. A Guide to Relational Space*. London, SAGE.
- PAHL, R. (1969): Urban Social Theory and Research. *Environment and Planning A*, 1. 143–153.
- PAHL, R. (1970): *Whose City?* London, Longman.

SCHLUBBERICHT (1991): *EXPO '95 in Wien und Budapest*. Wien, Juli 1991.

VÁRADI J. – PETŐCZ GY. (2005): A Csoda elmaradt. Interjú Schneller Istvánnal. *Élet és Irodalom*, 2. (január)

VARGA-ÖTVÖS B. (2003): A rozsdás gyűrű – barnából aranyat. Gondolatok a fővárosi barnaövezetek kezeléséről. *Falu Város Régió*, 1. 16–21.

VULTUR CS. (2000): Soroksári út: egy újabb városközpont. Csatolt területek. *Magyar Narancs*, május 4.

18. Az assemblage gondolkör: Elmélet és gyakorlat a medgyesegyházi dinnyetermesztés példáján

LENDVAY MÁRTON

Bevezetés

Mint az elmúlt években oly sokszor, 2016 júliusában ismét tiltakoznak a medgyesegyházi dinnyetermesztők, többen teherautóról dobálják le a görögdinnyét egy áruház parkolójában. A látványos akcióval céljuk az, hogy felhívják a figyelmet az alacsony felvásárlói árakra és a kereskedők hektikus árpolitikájára, melyek a termelők jövőjét és a dinnyetermesztő közösségek létét nagyban veszélyeztetik. Oravecz Tamás, a Dinnyetermelők Országos Egyesületének elnöke a Tesco akcióját úgy értékeli egy békési lapban:

“Azzal, hogy a Tesco (...) hatalmas károkat okozhat az ágazatnak. Az áruházlánc persze az olcsó dinnyét vevőcsalogatónak, marketingfogásnak szánja, hisz aki bemegy dinnyét venni, megvásárol más portékát. Viszont ezzel lenyomják a felvásárlási árakat, és külföldön is leértékelik a magyar dinnyét. Hosszú távon az ilyen és hasonló akciók azt idézhetik elő, hogy felhagynak a veszteséges termeléssel a gazdák, nem lesz magyar dinnye ezért importálni kell majd.” (Mikóczy 2016).

Ismerős gondolatok ezek: magyar a dinnyetermesztés rendszeresen a híradások fókuszában áll, a figyelem elsősorban az alacsony felvásárlási és kiskereskedelmi árakra összpontosul. Ez a fejezet azonban nem az ismert kereskedelmi vagy árpolitikai szempontból közelíti meg medgyesegyházi dinnyetermesztés problematikáját, hanem az assemblage gondolkör elméleti kereteit követve mutatja be, hogy miként jön létre, és alakul a tér egyes emberi és nememberi komponensei közti viszonyrendszereken keresztül egy vidéki térség. Az assemblage gondolkör tükrében olyan kérdésekre keresi a választ: miként magyarázhatjuk egy dinnyetermesztésre szakosodott térség kialakulását, hogyan változik egy ilyen közösség, és vajon miért nem hagynak fel a gazdák a dinnyézéssel a nehézségek ellenére? Mennyiben tudatos emberi döntések sorozatáról van szó és mennyiben strukturális vagy más hatások vezérelnek a dinnyetermelő ágazatot? Egyáltalán mitől ennyire hektikus a dinnyetermesztés és a dinnyekereskedelem, és mivé lesz a dinnyetermesztő közösség, ha nem termesztnek dinnyét?

A jelen fejezet fő célja az, hogy a Medgyesegyháza központú dinnyetermesztő közösség példáján illusztrálva bemutassa, miként közelíthetünk meg, és válaszolhatunk meg hasonló

társadalomföldrajzi vetületű kérdéseket az assemblage gondolkodásmód segítségével. A tanulmány első felében bemutatja az elmúlt évtizedekben kialakult assemblage gondolkör és főbb tulajdonságait, az elmélet deleuze-i (Deleuze – Guattari 1988) megközelítésére, és annak DeLanda-féle (2006; 2016) interpretációjára, illetve Li (2014) és Woods (2016) az assemblage-t gyakorlatban hasznosító munkáira építve. A tanulmány második része ilyen assemblage-ként értelmezi a Medgyesegyháza környékén létrejött dinnyetermesztők közösségét, mely humán aktorokból és nemhumán elemekből áll össze, és amelyeket fizikai és expresszív tulajdonságok kapcsolnak össze. Az assemblage gondolkör elméletét követve a cikk kiemeli továbbá, hogy miként értelmezhető ebben a megközelítésben az ágencia, az alkotóelemek viszonyrendszeren alapuló kapacitása.

Elméleti háttér

Az assemblage gondolkör eredete és alapjai

Az assemblage²⁷¹ elmélet egy olyan, az angolszász szakirodalomban az utóbbi években nagy népszerűsége szert tevő megközelítésmód, mely a teret és a benne létező entitásokat ‘assemblage’-ként, vagyis egy ‘összerendeződésként’, a felépítő elemek és köztük lévő viszonyrendszerként fogja fel (lásd Allen [2011], Anderson, McFarlane [2011], Dewsbury [2011], Featherstone [2011], Legg [2011], McFarlane [2011]). A szociális komplexitás vizsgálatát lehetővé tevő gondolkör egy – elsősorban – Gilles Deleuze és Félix Guattari nevéhez köthető relacionista ontológiai keretrendszer. A következő bekezdések Deleuze és Guattari munkája köré épülve mutatják be, milyen főbb irányai, értelmezései vannak az assemblage gondolkörnek, és miként ültethető a gyakorlatba.

Az assemblage megközelítés egyre nagyobb népszerűségnek örvend a humán és társadalomtudományok – így a társadalomföldrajz – elsősorban angol nyelvű szakirodalmában. Bár gyakran hivatkoznak rá mint elméletre, az assemblage elsősorban egy megközelítést és gondolkodási módot takar, semmint egy teljes terjedelmében kidolgozott elméletet. A cselekvő-hálózat elméletből (ANT-ből) már ismerős elképzelés (Fabók–Berki 2018), hogy a tér, a térbeli képződmények és entitások komponensek összekapcsolódásával jönnek létre, és nem stabil, fix elrendezésben léteznek – az egyes alkotóelemek lecsatolhatóak, és máshova illeszthetőek.²⁷² Az assemblage ezen tulajdonságából származik

---

²⁷¹ Az assemblage (ejtsd: asszemblázs) kifejezésnek nincs általánosan elfogadott magyar megfelelője. Mivel a tanulmány alapjául szolgáló angol nyelvű szakirodalomban is a francia eredetű kifejezés az elfogadott, ez a tanulmány is az assemblage kifejezést használja.

²⁷² Az ANT és az assemblage elméletek közti különbséget illetve együttműködési lehetőségeit részletesen bemutatja Woods (2015; 2016) és Muller (2015) valamint Muller – Schurr (2016). Bár Latour maga is konkrétan

megnevezése is. Bár Deleuze és Guattari eredeti, francia nyelvű munkáiban (Deleuze – Guattari 1972; 1980.) az agencement termékeny összekapcsolódást takaró kifejezést használta, az angolban a szintén francia eredetű assemblage kifejezés honosodott meg – érdekes módon az arrangement kifejezés például jobban takarta volna az eredeti kifejezés mondanivalóját (Phillips 2006).

Az assemblage megközelítés tértudományokban ma használatos értelmezése Deleuze és Guattari „A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia” (1988) (eredeti címén: Mille plateaux, 1980) munkája alapján terjedt el. Amint Deleuze és Guattari (1988) bevezeti az assemblage fogalmát, rá mint rizómára, decentralizált, komplex struktúrára hivatkoznak, mely különböző alkotórészek együttműködésével jön létre, több növekedési íven terjedni képes és több megjelenési formában létezhet. A rizóma itt soha nem *egy eleve létező egységet* jelöl, és nem hordozza közvetlenül az őt felépítő alkotóelemek tulajdonságait. A szerzőpáros (Deleuze – Guattari 1988, 7–14.) a rizóma hasonlat hat alapelvét írja le a viszonyrendszerek minőségére, valamint a kapcsolódási és strukturális jellegzetességekre koncentrálnak. Amint azt Woods et al. (2013) összefoglalta, ezek szerint az assemblage mint rizóma vagy gyöktörzs jellegzetességei: a kapcsolódások és heterogenitás, a multiplicitás, a jelöletlen törések, a kartográfia és dekalkománia. Terjedelmi korlátok miatt itt a térrel foglalkozó munkák szempontjából legfontosabb jellemzőket emeljük ki. Ezek szerint a rizómikus összerendeződés heterogén, a rizómán belül többféle kapcsolat alá-fölérendeltségi viszony nélkül létezik. A szerkezete nem lineáris hierarchián alapul, nem centralizált, és a kapcsolatok nem egyetlen kikristályosodott rendszerben helyezkednek el, ellenben nagyon flexibilis, ad hoc jellegű kapcsolat is létrejöhet bármilyen két komponens közt. Mivel a rizóma nem hierarchikus szerkezetbe rendeződik, a rizóma egyesítő ereje a hálózatban szétterjedve található. Marks (1998, 45) olyan “központ nélküli kommunikációs rendszer”-ként jellemzi, amelyből hiányzik az emlékezet és az ismeret rendezőelve. A rizóma nem rendelkezik egyetlen nyilvánvaló kezdő- vagy végponttal, ellenben több ‘járat’ vezet a hálózat belseje felé. Ezzel egyidőben a rizóma bármely pontja növekedési ívként funkcionálhat: “a rizóma bármely pontján kettétörhető vagy szétzúzható, de a későbbiekben újra ki tud fejlődni megmaradt törzse vagy új ívek valamelyike mentén” (Deleuze – Guattari 1988, 9). Mindebből látszik, hogy rizóma metafora nem kifejezetten egy térelméletként értelmezhető, sokkal inkább térbeli képződmények értelmezését szolgálja. Deleuze írásai ritkán utalnak az

---

assemblage-nak nevezi az ANT keretein belül létrejövő hálózatokat (Latour 2005), két megközelítés közti fő különbség az assemblage-ben megjelenő ‘kódolás’, mely a hálózatba rendeződő elemek közti viszonyoknak új dimenziót ad, és az ANT-hez képest szorosabb kapcsolódást tesz lehetővé: az assemblage esetében az összekapcsolódás kevésbé ‘folyékony’ (de Laet – Mol 2004) vagy ‘illékony’ egységeket hoz létre.

assemblage elmélet közvetlen földrajzi-tértudományi alkalmazhatóságára, ezért ilyen célból érdemes az assemblage gondolkör interpretációira támaszkodni (lásd DeLanda 2002; 2006; 2010; 2011; 2016, Srnicek 2007; Parr 2005). Ezek közül a legismertebb Manuel DeLanda munkássága, DeLanda írásai ugyanis sikeresen operacionalizálták Deleuze és Guattari gondolatait.

Az assemblage DeLanda olvasatában

DeLanda megfosztotta valamelyest az eredeti megközelítést elvont, elméleti jellegétől, de kiemelte, hogy miként lehet a Deleuze-Guattari-féle elméletet térbeli folyamatok vizsgálatára használni. DeLanda assemblage-értelmezése elfogadja a gyöktörzs-hasonlatában lefektetett főbb értelmezési kereteket, egyben kiegészíti több praktikus vonással is. Először is, DeLanda olvasatában az assemblage-et alkotó emberi és nememberi komponensek materiális és expresszív, szimbolikus szerepeket is betöltenek; előbbieket a fizikai tulajdonságokat, utóbbiak a különböző jelek kommunikációját takarja. Másodsor, az assemblage territorializáció és deterritorializáció során stabilizálódik és destabilizálódik, ez egyaránt vonatkozik a földrajzi térre és képletesen a szerveződési formára és ezek változására. Harmadsor, a létrejövő assemblage maga az úgynevezett kódolás folyamata során elnyert szimbolikus identitással is rendelkezik (a kódolás nem összekeverendő az alkotóelemek expresszív tulajdonságaival). Ez a gyakorlatban az elnevezésekben, kialakult diskurzusokban, pénzügyi értékben stb. tükröződik, és az assemblage-on belüli kohéziót takarja; a kódolással ellentétes folyamata dekódolás, mely röviden az assemblage identitásának gyengüléseként ragadható meg.

Fontos kiemelni továbbá, hogy amint a DeLanda-féle assemblage (DeLanda 2010) Deleuze elméletét követi, ennek is tulajdonsága az 'exterioritás', azaz a relációk külsőlegessége. Az assemblage tulajdonságai nem korlátozhatók maguknak az építőkockáknak a jellegzetességeire, mert a komponensek közti interakció és *viszony* a lényeg (DeLanda 2005). Egy komponens egyúttal több assemblage részét is képezheti, Woods (2015) példájában egy gyáregység rendelkezik funkciókkal egy globális termelési hálózaton belül, de ellát anyagi és kifejezésbeli szerepeket is, amikor az adott helységet, például kisvárost létrehozó assemblage részét képezi: munkalehetőség és bevételi lehetőség megteremtője lesz, egy építmény, mely egyben a helyi gazdaság szimbóluma is lehet.

Bár DeLanda síkontológiáról beszél, és elmélete nem szentel jelentőséget a földrajzi léptéknek, sőt, elveti a léptéket, a territorializációt létrehozó folyamatok és a különböző assemblage-ok interakciói, például az államok szabályozórendszerei kódolhatják az egyes assemblage-okat, és létrehozhatnak helyi, regionális, nemzeti vagy globális assemblage-okat

(lásd Collier [2006], Sassen [2008], Allen [2011] és McFarlane [2011]). DeLanda (2006) könyvében maga is egy épület, város régió és ország példáján mutatja be, miként kell elképzelni egy összerendeződést a gyakorlatban.

Bár se Deleuze, se DeLanda nem operacionalizálta (Bowden 2015), az assemblage gondolatkör esetében fontos még az ágencia kérdése. Amint az Anderson et al. (2012) elemzésében olvasható, az ágencia értelmezése lehetőséget teremt rá, hogy nem csak az alkotóelemek közti viszonyrendszer alakulását vizsgáljuk, de egyúttal a viszonyrendszer alakulásának az alkotóelemekre és az assemblage összességére gyakorolt hatását is elemezzük. Két entitás közti viszonyrendszer tehát már önmagában egy komoly kapacitással rendelkezik: képes lehet a többi alkotóelem közti kapcsolat megváltoztatására és így hatással lehet a teljes assemblage-ra, illetve a fordított irányban a viszonyrendszer módosulása hatással lehet egy-egy komponensre is. Anderson et al. (2012) többek közt Barad (2007), Bennett (2010) és Harman (2008) munkáira építve értelmezi ezt a típusú ágenciát, de a nem-humán entitások ágenciájával általánosságban foglalkozó irodalom nagy relevanciával rendelkezhet az assemblage kereteiben gondolkodó munkákban (lásd Eskridge – Alderman [2010] vagy Nealon [2015]). A fejezetben fontos kérdés, hogy például a görögdinnye milyen módon rendelkezik ágenciával, miként befolyásolja az összerendeződést. A későbbiekben kitüntetett figyelmet kap majd, hogy a görögdinnye miként képes nem csak az emberek által rá ruházott különböző expresszív tulajdonságokkal, de a materiális, fizikai módosulásokon keresztül is az assemblage egészén érzékelhető hatást kifejteni.

Az assemblage a vidékföldrajzban

A tanulmány egy vidéki térség és közösség példáján értelmezi és mutatja be az assemblage-elmélet működését, ezért fontosnak tartja megemlíteni, hogy több kísérlet is történt a vidéki tér assemblage-ként történő leírására az elmúlt években. Munkáiban Li (2007a; 2007b; 2014; 2015) azt vizsgálja, miként válik a nemzetközi befektetésekre alkalmas erőforrássá egy földterület. Munkáiban konstruktivista térszemléletéből adódóan egy darab termőföld a különböző létezésből eredő relációk összességéeként jön létre célzott beavatkozás eredményeként (Hacking 1986), assemblage-alapú gondolkodásmódjában azonban visszaköszön a Foucault-i iskola (Foucault 1980; 1991.) is.²⁷³ Li számára a fő kérdés, hogy

---

²⁷³ A kormányozhatóság és az assemblage elméletek közti különbséget illetve együttműködési lehetőségeiket részletesen bemutatja Legg (2011; 2014.), Anderson – McFarlane (2011) és Wang 2017. A két megközelítés közti fő különbség, hogy a kormányozhatóság esetében a viszonyrendszer célzottan kerül kialakításra, és sokkal merevebb, az assemblage ezzel szemben folyamatokra és egy viszony rendszer változására fókuszál.

mely komponensek vesznek részt az összerendeződésben, ez milyen módon stabilizálódik és válik egy koherens rendszerré, továbbá, hogy miért pont az adott formációk alakulnak ki.

Woods (2016) munkájában egy fokkal nagyobb léptékben gondolkodik, amint arra helyezi a hangsúlyt, hogy az assemblage gondolkodásmód miként teremt rá lehetőséget, hogy a komponensek viszonyrendszerén alapuló térszerkezet ismét a figyelem középpontjába kerüljön. Bár a 80-as éveket követően a kulturális fordulattal megszűnt a térszerkezet iránti érdeklődés a nyugati vidékföldrajzban, Woods meglátása szerint az assemblage keretrendszere képes összehozni a kultúrát, az identitást és a szimbólumokat a materialitással és a territorializációval. Munkájában tételesen bemutatja, miként értelmezhető a reterritorializáció és a rekódolás, Kendall és Wickham (1999) felhívására pedig különös figyelmet szentel a nyelven túli kifejezőeszközök szerepének.

A medgyesegyházi dinnyetermesztő assemblage

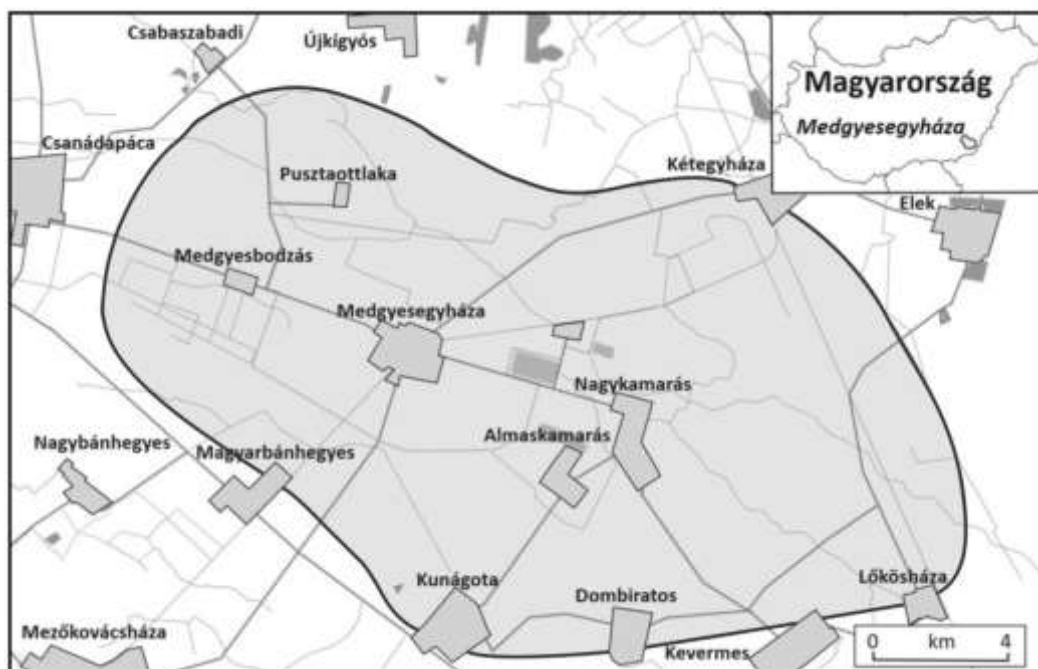
A jelen tanulmány második fele a medgyesegyháza környéken kialakult dinnyetermesztő közösséget, annak működését és változását vizsgálja assemblage megközelítésből.²⁷⁴ Az assemblage itt emberek, tárgyak és gyakorlatok térbeli összerendeződését jelenti, melynek során létrejön egy, a környezetétől elütő közösség. A következő alfejezetek azt hivatottak bemutatni, miként áll össze egy mezőgazdasági tevékenységet folytató vidéki közösség assemblage-zsá, valamint hogyan vizsgálható assemblage szempontból a közösség és annak térbeli-időbeli változása.

---

²⁷⁴ A tanulmány empirikus része elsősorban interjúkra épült. A 32 interjú többsége helyi termelőkkel készült 2013-2016 között, de ágazati szakértők, kereskedők, döntéshozók, szezonális munkások is részt vettek a kutatásban. A munka részét képezte a résztvevő megfigyelés is, hiszen az assemblage-ban történő gondolkodásmód velejárója egyrészt egy történelmi szemlélet, másrészt a relacionista fejezetek nyitó tanulmányában ismertetett 'follow the thing' elv, mely szerint a kutató végigköveti egy tárgy útját, és a térben és időben változó kapcsolati hálóját. Ennek megfelelően jelentős figyelmet kapott a kutatásban a dinnye mint a közösséget szervező, folyamatos változáson keresztülmenő, materiális tulajdonsággal rendelkező nemhumán aktor (Lendvai 2017).

1. ábra.

Medgyesegyháza környéki dinnyetermesztés fő területe.

Forrás: Saját szerkesztés. Készült a helyi termelők személyes beszámolója alapján a 2017-es állapotra vonatkozóan.

A dinnyetermesztő közösség

Medgyesegyháza Békés megye déli részén, a Mezőkovácsházai járásban elhelyezkedő település, melynek tágabb környéke jelenleg a magyar (görög)dinnyetermés felét biztosítja. A dél-békési dinnyetermesztést eredetileg Nagykamaráson honosították meg a Hevesből érkező betelepülők a XIX. században, innen terjedt át a kultúra idővel Medgyesegyházára. A kul//túra megtelepedésében és elterjedésében nem kis szerepet játszottak a természetföldrajzi tényezők: a Maros hordalékkúpján kialakult 30 aranykorona feletti minőségű talaj, a könnyedén elérhető rétegvíz és az évi 2000 óra feletti napsütéses órák száma a magyar viszonyok között a dinnyetermesztés számára a legkedvezőbb feltételeket kínálták. A térségben mindig többféle földművelési kultúra volt jelen, a múlt század elején dominált a búza, kukorica, a szántóföldi paprika, a hagyma és más zöldségek termesztése, ezek mellett kapott szerepet a földimogyoró és a görögdinnye. A kollektivizálás után a dinnyetermesztés 1 hektáros háztáji gazdálkodás keretében folyt: a befektetés-igényes, munkaigényes, de rizikós termelés miatt a szövetkezetnek nem volt érdeke a nagy volumenű dinnyetermesztés (lásd Lendvai 2016b). Érdekes módon 1983-ig Medgyesegyházán a földimogyoró termelés volt az identitást is adó, meghatározó kultúra, de pont a megerősödő földimogyoró-vertikum volt, az,

ami a kultúra vesztét okozta. A nyolcvanas évek elején a településen működő pörkölőüzemek hatására kezdtek az importőrök észak-afrikai és közel-keleti földimogyorót szállítani Medgyesegyházára, az olcsó import terménnyel azonban nem volt képes versenyezni a helyi termék. A dinnyetermesztők egyként jelölik meg 1983-at annak az évnek, amikor a gazdák szinte mindegyike felhagyott a mogyoróval, és dinnyére tért át. A rendszerváltozás után a termelők már saját és bérelt földeken folytatták a termesztést, és a néhány hektáros táblákat felváltották a nagyobb területű dinnyeföldek, ma gyakori méret a 3-5 hektáros tábla, de előfordulnak 30 hektáros dinnyeföldek is, jelenleg a legnagyobb föld 100 hektáros. Medgyesegyháza és Nagykamარás mellett mára Almáskamarás, Kunágota, Pusztatölke, Lőkősháza a dél-békési dinnyetermelés központja, rajtuk kívül a mezőhegyesi, és a dombegyházai termelők vannak velük szorosabb kapcsolatban.

A dinnyetermesztők kezdetben belföldre termeltek Szigetcsépi 51 F1 fajtájú dinnyét, később az augusztusi tömeges érés idején Csehszlovákiába exportálták a dinnyét; a 90-es évektől egyre több fajta, egyre kisebb méretű dinnye jelent meg a termelésben, a magyar dinnye pedig betört a német, a lengyel, a balti, sőt a skandináv piacokra is. A dinnyetermesztő közösség azonban – mint az a bevezetésben megemlítésre került – folyamatos válságban van, a közösség tagjai valós veszélynek érzik, hogy a következő években a dinnyetermesztés mint meglévő 'assemblage' el fog tűnni, helyét más kultúrák veszik át (a dinnyét más materiális komponens, például a kukorica helyettesíti be), esetleg térben délebbre tolódik a termelés. Ennek okaként gyakorta az alacsony társadalmi tőkét, az összefogás hiányát, az EU-s csatlakozás utáni piaci versenyt, az áruházláncok kereskedelmi gyakorlatát, a hektikus árazást, és az informális kereskedelmet említik, mint az a korábbi idézetből is kiderült.

A kudarcok mélyebb hátterében azonban állhat az is, hogy a dinnyetermelés materiális vonatkozásai, a magas befektetési és élőmunka igény, a dinnye mint növény biológiai tulajdonságai (betegségekre való hajlam, sérülékenység, romlandóság) és felhasználása (pl. minőségi követelmények, meleg nyári idő esetén van rá piaci kereslet) nagyon törékeny összhangban vannak. Ez az összhang még törékenyebb, ha végiggondoljuk, milyen mezőgazdasági szabályozás vonatkozik a dinnyére, milyen lehetőséget tartogatnak más növényi kultúrák, és egyáltalán, mit várnak a gazdák a dinnyétől.

Komponensek materiális és expresszív tulajdonságai

A fejezet alapvetően egy emberi társadalomra, közösségekre fókuszáló munka, így, bár a későbbiekben kiemelt figyelmet kapnak a nem-humán komponensek, elsőként az emberi szereplőket tekintjük át az assemblage elmélet szempontjainak megfelelően. Az assemblage

megközelítés alapja, hogy a térbeli folyamatokat és entitásokat komponensek építik fel, melyek lehetnek humán és nem-humán elemek, ezek viszont fontos, hogy azonos ontológiai alapokon kezelendők. Az embert mint komponenset tehát az assemblage gondolat megfosztja valamelyest személyiségétől, az önálló cselekvés lehetőségétől, és csupán egy Deleuze-féle „szervek nélküli test”-nek tekinti (Deleuze–Guattari 1983; 1988.). Ilyen tekintetben a dinnyetermesztésben résztvevők csupán szerepükbe belekényszerült komponensei az összességnek, akik akaratlanul is csak egy bizonyos életmódot követnek.²⁷⁵

Igen nehéz meghatározni, hogy ki számít a dinnyetermesztő közösség tagjának Medgyesegyházán és környékén: a dinnyetermesztésben nem minden helyi lakos vesz ugyanis részt, viszont valamilyen fokon mindenki érintett, sokan csak kiskerti léptékben folytatják a termesztést vagy a szezonban segítik ki rokonaikat, ismerőseiket. A dinnyetermesztés alapelemei mindenesetre a dinnyésgazdák, akik családi gazdaságokba tömörülnek a termőföld-termény-termelő kapcsolat és a termelésben elvárt nagyfokú egyéni felelősség miatt.²⁷⁶ A kisebb termelők esetében a családban meglévő munkaerő mozgósításával képesek folytatni a termelést, a 3-5 hektáros területen már szükség van alkalmi napszámos munkára (ők leggyakrabban Medgyesegyháza és környékéről érkeznek), az ennél nagyobb termelők viszont nagyszámú szezonális munkást alkalmaznak, akiket gyakran Romániában toboroznak. A dinnye a piacokra ritkán kerül közvetlenül, a szezon idején nagyszámú, akár 20-30 kereskedő is foglalkozik a környéken dinnyével, ők ad hoc jelleggel összefognak egy-egy termelőt, hogy akár nagyobb vásárlói igényt is kielégítsenek – visszatérő kérdés persze, hogy milyen minőséget juttatnak a piacra, és mennyire legális útját választják a kereskedelemnek. A termelőknek lehetősége van részt venni a környéken működő termelési- és értékesítési szövetkezetekben, de ezeket pont az alacsony hatékonyságuk és a dinnyetermesztés természetéhez szükséges nagyfokú kötöttségek miatt kevesen preferálják.

Nem-humán komponensek behatárolása szintén nehézkes, a legegyszerűbb kategorizálás alapján a térnek alkotóelemei a mezőgazdasági termények és a termőföld. A következő bekezdések az előbbi kategóriára, azon belül is a görögdinnyére koncentrálnak. A görögdinnyére az assemblage elméletben mint egy materiális és expresszív tulajdonságokkal rendelkező egységre tekintünk, mely kapcsolatba kerülhet, idővel különböző

---

²⁷⁵ A relacionista elméleteket, így az assemblage-t érintő egyik kritikai észrevétel ebből következően, hogy nem rendelkezik normatív töltettel, például az életminőséget érintő közvetlen politikai vonzattal (Kirsch–Mitchell 2004).

²⁷⁶ Az egyéni felelősség kérdését és családi gazdaságok térszervező szerepét és már Marx (1867), Chayanov (1966), Kautsky (1925) is részletesen vizsgálta.

„csillagállásokat” hozhat létre más komponensekkel. Ez lehet a termőföld, a dinnyés gazda és családja, a napszámos, a kereskedő és a fogyasztó, de fontos mediátori szerepet kaphat az időjárás vagy a piaci szabályozás, sőt, az olasz és görög dinnyetermesztés is abban, hogy az előbbieket mikor és hogyan lépnek egymással kapcsolatba.

A dinnyére elsősorban mint bevételi forrásra tekinthetünk, egy olyan terményre, mely az adott év időjárási és piaci viszonyaitól függően a termelők számára más terményeknél – melyek szintén komponensei lehetnek a rendszernek –, például a kukoricánál nagyobb profitot képes biztosítani. A dinnye érdekessége azonban pont a materiális tulajdonságaiban rejlik: nagy befektetési igénnyel rendelkezik mind pénzbeli és anyagbeli, mind munkaerőbeli értelemben, hiszen a vetőmag vagy palánta, a dinnyeoltás, a fóliázás, az öntözés, a folyamatos kapálás és gondozás, a jelölés, és a szedés mind gondos beavatkozást igényel. A dinnye azonban rendkívül sérülékeny és romlandó: különösen az oltás nélküli dinnye nagyon érzékeny a talajhőmérsékletre és a gombabetegségekre, a fagy és a jégeső rendkívüli károkat képes okozni a dinnyetermesztés teljes ciklusa alatt, a termény eltarthatósága viszont csupán néhány nap, az érett dinnyét tehát egyből a piacra kell juttatni, hogy fogyasztásra kerüljön.

A dinnyének egyúttal szimbolikus jelentése is van mind a termelők, mind a fogyasztók számára. A dinnye egyrészt a helyi identitás szimbólumává nőtte ki magát az évek során, elég, ha a minden augusztus első hétvégéjén megrendezésre kerülő Medgyesegyházi Dinnyefesztivál helyi közösségi életben betöltött szerepére gondolunk. A dinnyetermelők bár általában több lábon állnak és különböző mezőgazdasági terményekkel foglalkoznak egyidejűleg, személyes vonzalmat éreznek a dinnyetermesztés iránt. Egy nagykamarási gazda úgy jellemezte a dinnyetermesztést: „szeretem, ez az életem”. A dinnye ugyanakkor a fogyasztók számára egy szezonális termék, melyre kifejezetten a meleg nyári napokon van igény, és az eladási mutatókon világosan érezhető, ha Németországban, a legnagyobb exportpiacon esős időszak köszönt be a nyári hónapokban. Bár a bevezetésben idézett gondolatok arra utalnak, a dinnyetermesztő közösség élete szempontjából a kereskedelmi árpolitika áll mindenek felett, úgy tűnik, a dinnye hálózatban betöltött szerepe összetettebb.

Érdekessége a dinnyének, hogy külsőre nehéz megállapítani az érettségi állapotát, így sok esetben jelent problémát az éretlen vagy a túlrett termék piacra jutása. A 82/2004. (V. 11.) gyümölcs és zöldség ellenőrzéséről szóló FVM rendelet pontosan a célból született, hogy egységesítse, hogy piaci szempontból mi a számít 'dinnyének', és fizikailag mérhető kritériumokat támaszt a minőségi termék elé. Ezek között szerepel, hogy a dinnye ép, legalább 1 kg tömegű, kártevők okozta húsba hatoló károsodástól és romlóhibától mentes,

érettségét tekintve a cukortartalom refraktométer értéke - a legnagyobb keresztmetszeti átmérőn, a gyümölcshús közepén mérve - legalább 8 Brix legyen. E tekintetben tehát a dinnye nem csak materiálisan, de expresszív módon, rendeleti szinten, vagyis írásban is rendelkezik bizonyos tulajdonságokkal, és részben ezek határozzák meg, hogy milyen módon alakul a viszonya más aktorokkal.

A dinnye azonban csak egy a számos terményből, melyet sikerrel lehet termelni a dél-békési térségben. A lehetőség tehát adott, hogy cserélődjenek a komponensek az assemblage-ban, ebben az esetben azonban nagy valószínűséggel a közösség funkciója és identitása is meg fog változni és végeredményben egy új assemblage-ról beszélünk. Erre példa a medgyesegyházi gazdák 1983-as váltása, amikor is földimogyoróról dinnyére váltottak. Bár a helyhez kötött mezőgazdasággal foglalkozó közösség megmaradt, a dinnyetermesztés további komponenseket – így több idénymunkást – vonzott be, és lényegében változtatta meg a közösség identitását. A jelenlegi folyamatok és a termelők beszámolóí szerint nagy a valószínűsége, hogy ha felhagynak a dinnyetermesztéssel, kukoricára, különösképp csemege- és pattogatni való kukoricára térnek át. Ez jelentős változást jelentene a közösség életében, hiszen a kukoricatermesztés jóval kevesebb befektetést igényel, sokkal alacsonyabb az élőlátás igénye, jobban gépesített, és kevésbé van kitéve a piaci és időjárási viszontagságoknak.

A teret alkotó komponensekre, és az azok között létrejövő viszonyrendszerre, az elemek összekapcsolására összpontosító gondolkodásmód részleges választ ad a bevezetőben felvetett egyik kérdésre – melyt vizsgálja, miként magyarázhatjuk egy dinnyetermesztésre szakosodott térség kialakulását –, és utal rá, mivé válhat például egy dinnyetermesztő közösség, ha nem természetnek dinnyét.

Territorializáció és deterritorializáció

Az assemblage elmélet DeLanada-féle interpretációjának második 'dimenziója' a territorializáció. A territorializáció esetében előtérbe kerül egy új összetevő, a földterület, mely lehetővé teszi, hogy figyelembe vegyük, az assemblage milyen formát vesz fel, azaz lehetővé teszi földrajzi értelemben vett territorializációjának végiggondolását is. A dinnyetermesztés térbeli kiterjedését a korábbiakban említett természetföldrajzi tényezők – melyek Dél-Békésben különösen sikeressé teszik a dinnyetermesztést – mellett a helyi tudás és a helyi kapcsolati háló, illetve a piacok elérhetősége, így a kereskedők, integrátorok és szövetkezetek telephelyeinek elérhetősége is befolyásolja (Lendvay 2016a). E faktorokat részben a dinnye materiális tulajdonságai befolyásolják, mivel a dinnyét súlya miatt a

termelőknek nem éri meg a földektől nagy távolságban levő integrátori telephelyre szállítaniuk, és szükség van például a megbízható kereskedőket érintő helyi tudásra. Szintén a dinnye gyümölcs súlya és alakja az, ami nagyon nehezé teszi a termelés gépesítését, így a helyben elérhető munkaerőt nagyszámú szezonális munkás egészíti ki. Ők, bár fontos részét képezik az assemblage-nak, nem tekinthetők a helyi közösség tagjainak (Salazar 1995).

A létrejött dinnyetermesztő közösség azonban – mint az a bevezetőben említetthez hasonló nyilatkozatokból és a híradásokból ismert – folyamatos válságban van, a tulajdonképpeni deterritorializációt a közösség tagjai valós veszélynek érzik. Elképzelhető hogy a következő években a dinnyetermesztő közösség mint meglévő assemblage el fog tűnni, bár a gazdák helyben maradnak, bizonyos szereplők eltűnnek, a dinnye helyét más kultúrák veszik át, sőt, egyes hírek szerint a jelenlegi termőterület térben délebbre, Battonya irányába fog tolni. Ez utóbbi egyrészt – a helyiek beszámolói alapján – a klímaváltozásnak és a vízhiánynak tudható be, másrészt pedig a vetésforgónak – mely tulajdonképpen a termőföld mint komponens egyik expresszív, törvényben rögzített tulajdonsága – és így a dinnyetermesztésre fogható földek kis számának eredménye.

Az assemblage gondolkör DeLanda-féle interpretációja tehát a territorializációt tekinti az assemblage egyik dimenziójának. A territorializáció a – földrajzi és relatív – térszerkezetre és ennek kialakulására utal, ezek – Deluze és Guattari szavaival élve – „artikulációs vagy szegmentációs vonalak, rétegek, összefüggő territóriumok” (Deluze–Guattari 1987, 3.). A territorializáció így választ ad olyan kérdésekre, hogy miként magyarázhatjuk például egy dinnyetermesztésre szakosodott térség kialakulását. A deterritorializáció felszínre hozza azokat a szökevényeket,²⁷⁷ „a territóriumokat szétvető, deterritorializáló és rétegtelenítő mozgások”-at (ibid), melyek az assemblage átalakulását jelentik. Így a deterritorializáció jelzi, hogyan változik egy ilyen közösség, és részben indokolja, hogy vajon miért nem hagynak fel egykönnyen a gazdák egy-egy termelési kultúrával.

Kódolás és dekódolás

Az assemblage elmélet DeLanada-féle olvasatának harmadik 'dimenziója' a kódolás. A medgyesegyházi dinnyetermelő assemblage-nak alapvető jellemvonása, hogy a dinnyetermesztés kultúrája rányomja bélyegét Medgyesegyháza és környékének helyi identitására, szokásaira és hiedelmeire, a közösség nem csak térben, de szimbolikusan is formát ölt (Cohen 1985). Erre talán legkézenfekvőbb példa a Medgyesegyházi

---

²⁷⁷ Az angol nyelvű szakirodalomban "Lines of flight".

Dinnyefesztivál, de a kódolás sokkal hétköznapiabb folyamatokban is érezhető, sőt, azokból fakad. Egyrészt ilyen az előző pontban is említett helyi tudás: a magyar dinnyetermesztésben utóbbi években történt összes innováció Medgyesegyházán fogant, így a palántázás, a tökre oltás, a fóliázás és a gombabetegségek elleni védekezés – az ezekkel kapcsolatos tapasztalatok és ismeretanyag mind a helyi hálózatokon és csomópontokon (pl. gazdabolt) keresztül terjedt szét. Az így létrejött dinnyetermesztési eljárás az intenzív technológiának köszönhetően nem csak a többi kultúrától, de a többi magyar dinnyetermesztő körzettől is elkülönül, míg a Nyírségben például a dinnyét szántóföldön vetik, Medgyesegyházán ma már minden egyes tő kiültetését gondos előnevelés előzi meg, ennek is köszönhetőek az országban egyedülálló hozamok.

A medgyesi dinnye az utóbbi egy évtizedben precíz módon elállított, a piac minőségi igényeit maradéktalanul kielégíteni képes árucikké vált. Pontosan ennek az intenzív termelésnek az eredménye, hogy olyan befektetésigényes ágazattá vált a dinnyezés, és ez tette oly rizikóssá ezt a kultúrát. A dinnyetermelés tehát paradox módon, bár hozzájárult sokak jólétéhez, állandóan magában hordozza a veszteségtől való félelmet. Ennek eredménye, hogy a dinnyetermesztésről folytatott helyi diskurzus állandó témája a komoly pénzügyi bukástól való félelem, a folyamat, melyet a dinnyetermelők egymás közt csak 'dinnyeholokausztként' emlegetnek. Az elmúlt években a medgyesegyházi dinnyetermesztők vezetésével több, az árpolitikát befolyásolni igyekvő csoport létesült, köztük a Dinnyetermelők Országos Egyesülete, mely például a budaörsi Tesco elé szervezett, a fejezet elején bemutatott tiltakozóakció szervezője volt. A dinnyetermelés megszűnésével a dél-békési térség materiális kompozíciójában érzékelhető különbségeken kívül a dinnyetermelés közösség-szervező ereje megszűnne és a településen kialakult diskurzus is más irányba tolódna. A kódolás és dekódolás tehát lehetőséget teremt rá, hogy áttekintsük, hogyan változik egy közösség, a kézzel fogható, közvetlen anyagi vonzattal rendelkező tényezőkön túl milyen tényezők járulnak hozzá a közösségi és térségi kohézióhoz, illetve, hogy mi módon veszíthet vagy nyerhet új értelmet egy közösség.

Ágencia

Végezetül, mint arról szó volt, a jelen fejezet kiemelt szerepe, hogy érzékeltesse, az assemblage gondolkodásmódot miként lehet összekapcsolni az ágencia fogalmával a gyakorlatban. Hogy miként jön létre és hogyan módosul egy assemblage, azt Woods (2016) példáját követve a már a korábbiakban ismertetett folyamatok részben önmagukban is képesek illusztrálni: új komponensek be- vagy kilépnek, módosulnak, miáltal a teljes

kapcsolati háló, a teljes rendszer módosul valamelyest. Bár a tanulmány igyekszik didaktikusan bemutatni az assemblage elméletet, az ágencia értelmezése gyakran kontextus függő, a változásokat előidéző erő az elemek között létrejövő új kapcsolatokból fakad.

A termelés intenzifikációja, az új eljárások (pl. dinnyeoltás, a talajfóliázás, alagútfóliázás, tápoldatok) vagy a piaci viszonyok átalakulása mind elemek megjelenéseként és bekapcsolódásaként vagy a meglévő komponensek módosulásaként is értelmezhetők. Érdemes azonban ránagyítani az assemblage módosulásának egy-egy momentumára, hogy érzékeljük, az assemblage miként értékeli fel a nem-humán komponensek kapacitását, és kezeli részben az embereket is önálló, előre kigondolt, szándékos cselekedetektől megfosztva. Különösen érdekes ez, ha – miként ebben az esettanulmányban is – a társadalmi térről és egy közösségről beszélünk végső soron.

A dinnyeszezon elején sokszor nagy mennyiségű korai érésű dinnyére van igény például a német piacon. A dinnye hőérzékenysége miatt azonban nagyon kockázatos korán, március elején kiültetni a dinnyepalántákat, ezért kevés van a terméskből kereskedelmi forgalomban. Mivel a dinnye alapvető bevételi forrást jelent a gazdák számára, egy ilyen 'csillagállás', elrendeződés, a gazdák és a potenciális fogyasztók közt kialakuló viszony csábítóan hat sok termelőre nézve, hogy a még éretlen dinnyét juttassák piacra. A termelők itt két, az assemblage-ban bekövetkező materiális módosulás, a szokásosnál alacsonyabb minőség (cukortartalom) és a meleg időjárás hatására kerülnek döntési kényszerbe, egészen pontosan, hogy mikor adják el a dinnyét: adjanak túl a sérülékeny terméken korábban magasabb áron, vagy később és nagy valószínűség szerint alacsonyabb áron kíséreljék meg értékesíteni. Bár a gazdák küzdenek a jelenség ellen, rendszeresen lesz olyan termelő, aki az íratlan vagy írott (lásd az idézett rendeletet) minőségi kritériumok, a szabályok áthágásával juttat piacra terméket. Amennyiben a termelő és a kereskedő a rövid távú magas nyereséget szem előtt tartva piacra juttatja az éretlen dinnyét, egy szezonra szóló károkat, zavart képesek előidézni a piacokon – mint arra többször volt példa az elmúlt években. Ennek az eredménye lehet, hogy egy komponens, például egy külpiacon kilép az assemblage-ból, a továbbiakban nem lép kapcsolatba a többi komponenssel, így a medgyesegyházi termelők egyikével sem. A helyzet eskalálódásával a dinnyetermesztés akár egy szezon alatt is veszteségesé válhat, így a gazdák felhagyni kényszerülnek a termelésével, de nem csupán személyes félelmek miatt, hanem szimplán azért is, mert nem képesek előfinanszírozni a dinnyetermeléshez szükséges anyagokat.

Az előszezon során a dinnyetermelő assemblage-ben bekövetkező zavar tehát egy deleuze-i értelemben vett szökésvonalnak tekinthető, egy olyan folyamat (és egy pont az időben), amikor a komponensek viszonya és anyagi állapota olyan elrendeződést eredményez, mely a változást hordozza magában. Mindezt deleuze-i értelemben helytelen úgy értékelni, hogy az assemblage felbomlásához, a dinnyetermelés pusztulásához vezethetne, hiszen itt egy kreatív átalakulásról van egyúttal szó, a komponensek cserélődése vagy másik assemblage-ba történő áthelyeződése másféle formák gazdagodásával járhatna. Bár ez egy látványos példa volt az előszezonból, érdekes módon a főszezonban a dinnye romlandósága az, ami komoly problémák forrása – pontosan ez vezethet többek közt az olyan készletkisöpprési akciókhoz, amelyek ellen a termelők az áruházláncok előtt szoktak tiltakozni.

Az ágensia a dinnyetermesztő közösség esetében jelenti egyrészt a jelenleg tapasztalható jelenségek folyamatos újratermelését, másrészt viszont elképzelhetők olyan, az iparág számára káros események, amikor rövid idő alatt jelentős változás áll be az assemblage állapotában. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy az ágenciát itt nem egy-egy ember személyes elhatározásaként és cselekvéseként kell értelmezni, sokkal inkább a komponensek közti viszonyrendszerben kell keresni az ágenciát. A dinnyésgazdák sokszor inkább tekinthetők mediátorként mint aktorként, a változás szikráját a nem-humán elemek materiális tulajdonságai és együttállása adja. Az assemblage gondolkodásmód azt javasolja tehát, hogy ne csupán az alacsony társadalmi tőkét, az összefogás hiányát, az áruházláncok kereskedelmi gyakorlatát, a hektikus árazást, az informális kereskedelmet tekintsük az ágazatot övező problémák forrásának, mert a dinnyetermesztés magában hordozza ezen eseményeket. A nem-humán ágensia tehát egy adalék, ahhoz, hogy megértsük, miért ennyire hektikus a dinnyetermesztés és a dinnyekereskedelem, és hogy nem csak tudatos emberi döntések sorozata okoz bizonyos jelenségeket. A változásokat előidéző erőt az assemblage elmélet nem absztrakt jelenségekkel (pl. a piac) magyarázza, de nem is az assemblage átalakítására irányuló tudatos emberi döntések sorozata okoz változást; sokkal inkább az összerendeződést felépítő elemek közti viszonyrendszer átalakulása az, ami nagyobb léptékű újrendeződéshez vezethet.

Összegzés

A fejezet az assemblage gondolkodásmódot és gyakorlati alkalmazási lehetőségeit mutatta be a Medgyesegyháza központú dinnyetermesztő közösség példáján. Deleuze és Guattari elmélete és ennek DeLanda-féle olvasata szerint a gondolatkör legfőbb jellemzője, hogy a térbeli képződményeket olyan elemek összerendeződéseként értelmezi, melyeket materiális és

kifejezésbeli tulajdonságokkal rendelkező humán és nem-humán komponensek építenek fel viszonyrendszereken keresztül, de az egyes alkotóelemek eltávolíthatók az adott rendszerből. Az összerendeződések a territorializáció folyamán a térbeli stabilitásukat, a kódolás során identitásukat nyerik el, a viszonyrendszeren belül értelmezett ágencia vizsgálata pedig a komponensek térbeli folyamatokban és a térstruktúra átalakulásában betöltött szerepét segít megvilágítani. A vidéki térségeket assemblage-ként értékelő szűkös szakirodalomra építve a tanulmány kísérletet tett rá, hogy bemutassa, egy hétköznapi példán keresztül miként értelmezhetjük az assemblage elmélet működését, de a fejezetben egyúttal megpróbáltunk választ adni a medgyesegyházi dinnyetermesztést érintő gyakorlati kérdésekre is.

Amint az a híradásokból is ismert, a medgyesegyházi dinnyetermesztés egy törékeny rendszert képez, és a közösséget érintő egyik fő problémát megközelíthetjük közgazdasági szemszögből (pl. kereslet-kínálat alakulása) vagy szociológiai elméletek alkalmazásával (pl. társadalmi tőke), esetleg a történelmi folyamatokra fókuszáló szemléletmódokkal (pl. poszt szocialista átalakulás).). Ezek a szemléletek választ adhatnak sok kérdésre a kereskedő árpolitikáját, az emberi viselkedést és együttműködési készséget, illetve több tágabban értelmezett társadalmi-gazdasági és politikai folyamatot véve alapul. Arra azonban nem adnak választ ezek a megközelítések, hogy a tér egyes nememberi, nemhumán komponensei, vagyis egyes tárgyak milyen hatással vannak az emberi térre, miként hozzák létre, és képesek módosítani egy emberi közösséget és a tágabban értelmezett társadalmi tereket.

Egy adott kultúrára fókuszáló vidéki közösség tágabb értelemben véve assemblage-nak, összerendeződésnek tekinthető, mely egyrészt nagyon is materiális tényezőknek (pl. talajadottságok, szállítási lehetőségek), másrészt kifejezésbeli tényezőknek (pl. helyi tudás, kommunikációs lehetőségek, hagyományok, hiedelmek) köszönhetően alakul ki. Bár – mint az Medgyesegyházán korábban már megtörtént – a gazdák gyorsan képesek más termelési módokra váltani szétzilálva ezzel a meglévő társadalmi-materiális kapcsolódásokat és új összerendeződéseket létrehozva, a dinnyetermesztés úgy tűnik, erőteljesen kódolt: a komoly bevétel reménye, a helyi tudás megléte és a termény szeretete sokszor kifejezetten erősnek bizonyul. Így, bár racionálisnak tekinthető, ha gazdák átállnak más terményre, a dinnyetermesztés nem fog megszűnni egyik napról a másikra, mint azt a nyilatkozatok sejtetik. Az assemblage elmélet arra is rávilágított, hogy a normák és a társadalmi tőke nem értelmezhetőek konstans ragasztóanyagként, az egyes gazdák döntései sok esetben a körülményektől függenek: nem csupán az adott személy habitusa, de a termény fizikai tulajdonságai és a körülmények, az összerendeződés mint adott „csillagállás” is befolyásolja,

hogy az adott szereplők hogyan cselekszenek. Mint a példából kiderült, bár a dinnyetermesztés viszonylag stabilnak mondható, egy assemblage-ben létrejöhetnek olyan folyamatok, melyek a meglévő összerendeződés széteséséhez, átalakulásához vezetnek.

Irodalom

- ANDERSON, B. – KEANES, M. – MCFARLANE, C. – SWANTON, D. (2012): On Assemblages and Geography. *Dialogues in Human Geography*, 2(2): 171–189.
- ALLEN, J. (2011): Powerful assemblages? *Area*, 43(2): 148–153.
- BARAD, K. (2007): *Meeting the Universe Halfway: Quantum Physics and the Entanglement of Matter and Meaning*. Durham: Duke University Press.
- BENNETT, J. (2010): *Vibrant Matter: A Political Ecology of Things*. Durham: Duke University Press.
- BOWDEN, S. (2015): Human and nonhuman agency in Deleuze. In ROFFE J., STARK H. szerk.: *Deleuze and the Non/Human*. London: Palgrave Macmillan.
- CHAYANOV, A. V. (1966): *The theory of peasant economy*. Homewood: Richard D. Irwin Inc.
- COHEN, A. (1985): *The Symbolic Construction of Community*. London: Tavistock.
- COLLIER, S. J. (2006): Global assemblages. *Theory, Culture & Society*, 23(2–3): 399–401.
- DELANDA, M. (2002): *Intensive Science and Virtual Philosophy*. London & New York: Continuum.
- DELANDA, M. (2006): *A New Philosophy of Society: Assemblage Theory and Social Complexity*. London & New York: Continuum.
- DELANDA, M. (2010): *Deleuze: History and Science*. New York: Atropos Press.
- DELANDA, M. (2011): *Philosophy and Simulation: The Emergence of Synthetic Reason*. London & New York: Continuum.
- DELANDA, M. (2016): *Assemblage theory*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- DELEUZE, G. (1988): *Foucault*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- DELEUZE, G. (1991): *Empiricism and Subjectivity*. New York: Columbia University Press.
- DELEUZE, G. – GUATTARI, F. (1972): *L'Anti-Oedipe*. Paris: Les Editions de Minuit.
- DELEUZE, G. – GUATTARI, F. (1983): *Anti-Oedipus: Capitalism and Schizophrenia*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- DELEUZE, G. – GUATTARI, F. (1988): *A thousand plateaus: capitalism and schizophrenia*. London: Athlone Press.
- DEWSBURY, J. D. (2011): The Deleuze-Guattarian assemblage: plastic habits. *Area*, 43(2): 148–153.
- DE LAET, M., – MOL, A. (2000): The Zimbabwe Bush Pump: Mechanics of a fluid technology. *Social Studies of Science*, 30(2): 225–263.
- ESKRIDGE, A. E. – ALDERMAN, D. H. (2010): Alien invaders, plant thugs, and the southern curse: Framing kudzu as environmental other through discourses of fear. *Southeastern Geographer*, 50(1): 110–129.

- FABÓK M. – BERKI M. (2018): Új materialista relacionális térelméletek: A reprezentáción túl, szövevények hálójában. In FARAGÓ L. szerk.: *Kortárs térelméletek kelet-közép-európai kontextusban*. Budapest-Pécs: Dialóg Campus.
- FEATHERSTONE, D. (2011): On assemblage and articulation. *Area*, 43(2): 139–142.
- FOUCAULT, M. (1980): *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972–1977*. Brighton: Harvester Press.
- FOUCAULT, M. (1991): Governmentality. In BURCHELL, G., GORDON, C., MILLER, P. szerk.: *The Foucault effect: studies in governmentality*. Chicago: University of Chicago Press, pp. 87–104.
- HARMAN, G. (2008): DeLanda's ontology: assemblage and realism. *Continental Philosophy Review*, 41(3): 367–383.
- KAUTSKY, K. (1925): *The labour revolution*. London: George Allen & Unwin.
- KENDALL, G. – WICKHAM, G. (1999): *Using Foucault's methods*. London: Sage.
- KIRSCH, S. – MITCHELL, D. (2004): The nature of things: dead labor, nonhuman actors, and the persistence of Marxism. *Antipode*, 36(4): 687–705.
- LATOUR, B. (2005): *Reassembling the social: an introduction to Actor-Network Theory*. Oxford: Oxford University Press.
- LEGG, S. (2011): Assemblage/apparatus: using Deleuze and Foucault. *Area*, 43(2): 128–133.
- LEGG, S. (2014): *Prostitution and the Ends of Empire : Scale, Governmentalities, and Interwar India*. Durham: Duke University Press.
- LENDVAY, M. (2016a): Post-socialist community and local knowledge: Ethnographies of watermelon production in Hungary. In KAPFERER, E., KOCH, A., SEDMAK, C. szerk.: *Appreciating Local Knowledge*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.
- LENDVAY, M. (2016b): Resilience in post-socialist context: The case of a watermelon producing community in Hungary. *Hungarian Geographical Bulletin*, 65(3): 255–269.
- LENDVAY, M. (2017): Non-human components as agents in the social assemblage. In KAPFERER, E., KOCH, A., SEDMAK, C. szerk.: *Rethinking social capital*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.
- LI, T. M. (2007a): Governmentality. *Anthropologica*, 49(2): 275–281.
- LI, T. M. (2007b): Practices of assemblage and community forest management. *Economy and Society*, 36(2): 263–293.
- LI, T. M. (2014): What is land? Assembling a resource for global investment. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 39: 589–602.
- LI, T. M. (2015): Transnational Farmland Investment: A Risky Business. *Journal of Agrarian Change*, 15(4): 560–568.
- MARKS, J. (1998): *Gilles Deleuze: Vitalism and Multiplicity*. London: Pluto Press.
- MARX, K. (1867): *Capital: A Critique of Political Economy*. Moscow: Progress Publishers.
- McFARLANE, C. – ANDERSON, B. (2011): Thinking with assemblage. *Area*, 43(2): 162–164.

- McFARLANE, C. (2011): The city as assemblage: dwelling and urban space. *Environment and Planning D: Society and Space*, 29: 649–671.
- MIKÓCZY, E. (2016): Oravecz Tamás: A magyar dinnye jövőjét veszélyezteti a nyomottan alacsony felvásárlási ár. Békéscsabai Médiacentrum. [on-line] URL <http://www.behir.hu/2016/07/29/oravecz-tamas-magyar-dinnye-jovojetveszelyeztetinyomottan-alacsony-felvasarlas-ar> [21/09/2016].
- MULLER, M. (2015): Assemblages and Actor-networks: Rethinking socio-material power, politics and space. *Geography Compass*, 9(1): 27–41.
- MULLER, M. – SCHURR, C. (2016): Assemblage thinking and actor-network theory: conjunctions, disjunctions, cross-fertilisations. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 41(3): 217–229.
- NEALON, J. T. (2015): *Plant Theory: Biopower and Vegetable Life*. Stanford: Stanford University Press.
- PARR, A. szerk. (2005): *The Deleuze Dictionary*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- PHILLIPS, J. (2006): Agencement/Assemblage. *Theory, Culture & Society*, 23(2–3): 108–109.
- SALAZAR, C. (1995): From contract to status: an ethnography of farm work in the West of Ireland. *Sociologia Ruralis*, 35(2): 173–186.
- SASSEN, S. (2008): Neither global nor national: novel assemblages of territory, authority and rights. *Ethics & Global Politics*, 1(1–2): 61–79.
- SRNICEK, N. (2007): *Assemblage Theory, Complexity and Contentious Politics – The Political Ontology of Gilles Deleuze*. Unpublished Master's Thesis, London: University of Western Ontario.
- WANG, C-M. (2017): Assembling the sacred space in the Taiwanese countryside: Endogenous development projects, temple festivals and unruly material objects. *Journal of Rural Studies*, 54: 28–38.
- WOODS, M. (2015): Global Economic Restructuring and Place: Nambour in the Global Sugar Assemblage. Manuscript. Trans-Atlantic Rural Research Network (TARRN) Conference, 17–21 May 2015, State College, Pennsylvania, USA.
- WOODS, M. (2016): Territorialisation and the assemblage of rural place: Examples from Canada and New Zealand. In DESSEIN, J., BATTAGLINI, E., HORLINGS, L. szerk.: *Cultural Sustainability and Regional Development: Theories and practices of territorialisation*. Abingdon: Routledge, pp. 29–42.
- WOODS, M. – ANDERSON, J. – GUILBERT, S. – WATKIN, S. (2013): Rhizomic Radicalism and Arborescent Advocacy: A Deleuzo-Guattarian Reading of Rural Protest. *Environment and Planning D: Society and Space*, (3): 434–450.

19. Materiális infrastruktúrák és társadalmi térbeliség: A hazai áramellátás átalakulásai

FABÓK MÁRTON

Bevezetés

Amilyen hirtelenséggel egy áramkimaradás elsötétíti a világítást, ugyanúgy teszi egyszerre láthatóvá, hogy milyen szorosan összefonódik a mindennapi életünk a lemerülő okostelefonunkkal, a leolvadó hűtőnkkel, a sarokban megbúvó villanyórával, az utca fölött végigfutó villanyvezetékekkel és végső soron a közeli és távoli erőművekkel. Egyszerre láthatóvá válnak az áramellátás infrastruktúrái, amelyek mindennapjaink ritmusát adják, gazdaságunk gerincét alkotják, amelyek behálózzák modern életünket. Az áramkimaradással ráadásul nem csupán a villamos áram hálózatunk válik láthatóvá, hanem egymásra épülő infrastruktúrák hálózata, a veszteglő vasúti közlekedéstől az elszálló internetkapcsolatig. Az infrastruktúrák elemi módon összefonódnak a társadalmi életünkkel, ezért különösen szembetűnő, hogy az áramellátás és más infrastruktúrák a legutóbbi időkig szinte teljesen kiestek a társadalomtudományok látóköréből.

A materiális infrastruktúrák szerves részei a társadalmi térbeliség szövetének, még ha a térelméletek figyelmét jellemzően el is kerülnek. Alapvető földrajzi fogalmaink infrastruktúrákon nyugszanak. A modern városok alapjai az egymásba fonódó közlekedési, infokommunikációs és közmű infrastruktúrák. Az államokat szintén infrastruktúrák tartják össze a római birodalom úthálózatától az ipari forradalom Angliájának vasúthálózatán át egészen a modern német autópályákig vagy a globalizálódó világunkat átszövő internethálózatig. Mindezek az infrastruktúrák sajátos tereket hoznak létre a forgalmas vasútállomásoktól kezdve az „összkomfortos” és „okos” lakásokon át a Google Streetview-ig.

A könyvfejezet a materiális infrastruktúrán keresztül kínál sajátos perspektívát a térbeliség és a társadalmiság hosszú távú átalakulására. Az áramellátás bő egy évszázadnyi változásait vizsgálom meg annak változó térbeli mintázatain keresztül. Ezek a történeti és jelenlegi átalakulások alapvető kérdésekre mutatnak rá a mikro- és makroszintű területi különbségek, az államépítés és a városiasodás, a hálózatok és léptékek konstituálása tekintetében. A tanulmány merít az infrastruktúrák növekvő interdiszciplináris irodalmából, amely a materialitás és társadalmiság összefonódásain keresztül vezet el a térbeliség témájához. Az elméleti keret továbbgondolása mind a posztmarxista, mind az új materialista relacionális

megközelítésnek egy olyan esettanulmányon keresztül, amely az infrastruktúrák és térbeliség kérdését állítja vizsgálódása középpontjába egy posztszocialista kontextusban.

A tanulmány következő részében elméleti áttekintést nyújtok a materialitás kérdéskörének megjelenéséről a társadalom- és térelméletekben, valamint az infrastruktúra tanulmányok interdiszciplináris területéről. A rákövetkező részben rátérek a fejezet gerincét alkotó esettanulmányra, a hazai áramellátás történetére a korai villamosítástól egészen a jelenlegi tendenciákig. Végezetül a konklúzióban a materiális infrastruktúra és térbeliség összekapcsolódását négy földrajzi dimenzió keresztül mutatom be a relacionális és marxista alapokon nyugvó TPSN elemzési keret segítségével, amely az angol terület (territory), hely (place), lépték (scale) és hálózat (network) szavakból áll össze (Jessop et al. 2008).

Materiális infrastruktúrák és térelméletek

A materialitás fordulata

Az utóbbi időkben a társadalomtudományok számos területén előtérbe került az anyagiság, a tárgyak és „dolgok”, vagy éppen a nememberi kérdése (Appadurai 1988; Latour 2005). A térelméletekbe is begyűrűző gondolat lényege, hogy az anyagiság és a társadalmiság elválaszthatatlanok egymástól. Ezen alapfeltevésnek különös jelentőséget az ad, hogy a modern tudomány és a társadalomtudomány a társadalmi és anyagi világ különválasztásán alapul (Latour 1999). Az új materializmus szellemében azonban a társadalmi életnek az anyagi világ szervesen összefonódó része, amely nem redukálható az erőforrás vagy a fizikai-biológiai korlát fogalmaira. Az anyagiság nem a „természeti törvények” passzív, stabil és időtlen világa, hanem mindennapi kapcsolódásaink változó, dinamikus, izgalmas része (Barad 2003; Bennett 2009). A materialitás szó szerint életre kel ebben a szemléletváltásban, amely új megvilágításba helyezi a társadalmi térbeliséget. Az elkövetkezendőkben először azt mutatom be, hogyan alakult ki a materialitás gondolata a tudomány- és technikat tanulmányok (STS) területén, majd hogy hogyan jelent meg a gondolatkör a tér elméleteiben.

A materiális fordulat gyökerei között kiemelkedő a technológiáról és a társadalomról való gondolkodás a tudomány- és technikat tanulmányok (STS)²⁷⁸ területén. Az STS a technológia változást mint velejéig társadalmi folyamatot kezdte el vizsgálni, nem csupán a kialakulás

---

²⁷⁸ Az interdiszciplináris terület eredeti science and technology studies megjelölése helyett idővel egyre inkább a science, technology and society megjelölést kezdték el használni. Mindez rámutat, hogy maga a terület is a eljutott specifikus szaktudományos esettanulmányoktól a társadalmiság, anyagiság és tudástermelés átfogó kérdései felé. Bővebb lásd a blokk bevezető tanulmányát (Fabók–Berki 2018), valamint Király (2005, 2008) ismertetőit.

kontextusában vagy a társadalmi hatásában. A késő 1970-es és 80-as évektől kezdődően esettanulmányok sora mutatja be, hogy az innováció sem az autonóm műszaki logikára, sem a pusztán mérnöki zsenialitásra nem vezethető vissza, legyen szó a kerékpár kialakulásáról (Pinch–Bijker 2005) vagy éppen az interkontinentális ballisztikus rakéták precizitásáról (MacKenzie 1993). A technológiai és társadalmi változás összefonódásának vizsgálata megnyitotta az utat a társadalom és technológia közötti ismeretelméleti határok lebontása előtt (Bijker–Law 1992). A legprovokatívabban ezt a cselekvő-hálózat elmélet (ANT) képviselői teszik, akik a nememberi alkotóelemeket ugyanúgy az általuk vizsgált heterogén hálózatok aktív formálóinak tekintik, mint az emberieket (Callon 2005; Latour 1987, 2005). Az STS gondolatvilága elvezet minket a társadalmi életünkben jelenlévő „dolgok” és a szélesebb értelemben vett anyagi világ társadalmiságához, az egészen hétköznapi tárgyak esetében legalább annyira, mint a modern technotudomány high-tech innovációi esetében.

Mindezekben a gondolatokban a kezdetektől jelen volt a térbeliség, azonban a tér elméleteibe csupán idővel gyűrűzött be a materialitás gondolata, mindenekelőtt a földrajzban (Hinchliffe 1996; Thrift 1996). Az ANT a szociomateriális hálózatokon keresztül a térbeliség új fogalmait vezette be (részletesen lásd a blokk bevezetőjét, Fabók–Berki 2018). A változatlan mozgók (*immutable mobiles*) koncepciója például olyan technológiákat jelöl (pl. navigációs és közlekedési infrastruktúrák), amelyek tárgyi formájuk megőrzése mellett kötnek össze helyeket, vagyis terjesztenek ki földrajzi hálózatokat (Latour 1987, 1990). Mindez az utóbbi időkben megtermékenyítőleg hatott a társadalomföldrajzra is, ahol marxista és konstruktivista gyökerű gondolkodók egyaránt elkezdtek foglalkozni a szociomaterialitás szövetének térbeli koncepcionalizálásával (Castree 2002; Hetherington 1997; Law 2002; Law – Hetherington 2000; Swyngedouw 1999; Whatmore 2002). Sőt, többen egyenesen új materializmust (Anderson–Tolia-Kelly 2004) és a kulturális földrajz „rematerializálását” vetítik előre (Clark et al. 2008).

Infrastruktúrák a társadalomtudományokban

Az infrastruktúrák eleve nehezen megragadhatók. Egyszerre hétköznapiak és monumentálisak. Egyszerre vannak látványosan szem előtt és megbújó hálózatokban. Egyszerre összekötnek és elválasztanak. Egyszerre vannak lehorgonyozva és folyamatos mozgásban. Nem utolsósorban pedig egyszerre anyagiak és társadalmiak. Talán emiatt is jelentek meg az infrastruktúrák a társadalomtudományokban (a közlekedésföldrajzon túl) legfeljebb csak érintőlegesen, még ha az utóbbi időben érezhetően nőtt is az érdeklődés az

infrastruktúrák tanulmányozása iránt. Az alábbiakban a infrastruktúrák kérdéskörét mutatom be a tudomány- és technika tanulmányok (STS) és a kritikai földrajz területén.

Az infrastruktúrák kiépülésének komplex és rendszerszintű leírásának úttörője Thomas Hughes (1983; 1986; 1987) amerikai technikatörténész volt. Míg a hagyományos technikatörténet legfeljebb a műszaki fejlődés társadalmi hatását vizsgálta, Hughes (1983) a nyugati országok villamosításának első fél évszázadáról szóló összehasonlító elemzésében a technológiai és társadalmi változásokat kölcsönös összefüggésben írta le. A grandiózus történeti áttekintés középpontjában egy komplex rendszer kiépülése áll, amely technológiai innovációk, politikai manőverek és új pénzügyi eszközök összekapcsolódásából tevődik össze. Ennek nyomán született meg a nagy technológiai rendszerek (*large technical systems – LTS*) megközelítése mint tágabb koncepcionális keret, amely az infrastruktúrák mint komplex rendszerek fejlődésének általános jellemzőit vizsgálja (Hughes 1986; 1987; Mayntz–Hughes 1988). A műszaki berendezések, emberek és társadalmi szerveződések egybefüggő hálózatainak (*seamless web*) megfogalmazása (Hughes 1986) inspirációt nyújtott az ANT, valamint tágabban az új materialista relacionális megközelítések számára (Law 2009).²⁷⁹ A technológiai momentum nyomán határtalanul terjeszkedő infrastrukturális hálózatok elképzeléséből azonban alapvetően hiányzik a térbeliségre való érzékenység. Hughes (1983) például lényegében a földrajzi aspektus mellőzésével mutatja be hogyan fejlődtek az 1880-as évek kis városi villanyvilágítási hálózatai az 1920-as évekre hatalmas regionális villamosenergia-rendszerekké.

A kritikai földrajzban mindeközben szintén megjelent az infrastrukturális beruházások kérdésköre: mint elsüllyedt és hosszú távon rögzített tőke (Brenner 1998; Harvey 2009; Jessop 2006). Az infrastruktúrák marxista megközelítésben²⁸⁰ egyszerre a térben rögzített tőkefelhalmozást szolgálják, másrészt éppen a tőke, munka és termékek szabad térbeli áramlásának adnak lehetőséget. Egyrészt a kapitalista rendszer lényegét jelentő bővülés szükségessé tesz térbeli és időbeli kiigazításokat (*spatio-temporal fix*) a túltermelési válságok elkerülése érdekében, beleértve a tőke térbeli újbóli rögzítését az épített környezetben, például infrastrukturális beruházások formájában (Harvey 2009, 2013). Másrészt a tér-idő sűrűsödés koncepciója az infrastruktúrákhoz való hozzáférés és kizárás mintázataiban megmutatkozó

---

²⁷⁹ Megemlítendő, hogy a tudomány- és technikatulmányokból (STS) kinövő infrastruktúra tanulmányok másik gyökere a modern hálózatos információs technológiák etnográfiai vizsgálata (Star 1999; Star–Bowker 2006)

²⁸⁰ A marxista megközelítést, beleértve a térbeli (és időbeli) kiigazítások kérdését bővebben bemutatja Czirfusz–Jelinek–Berki (2018) kötetben szereplő tanulmánya.

alapvető strukturális aszimmetriákra hívja fel a figyelmet (Harvey 2006). Mindemellett azonban a marxista megközelítések visszatérő kritikája, hogy az infrastruktúrákat alapvetően a hosszú távú tőkeberuházás kérdéseire szűkítik le, szemet hunyva azok szociotechnikai gazdagsága fölött.

Az utóbbi időben a városi infrastrukturális hálózatok kutatási területe a szociotechnikai és kritikai földrajzi megközelítések integrálásának gócpontjává nőtte ki magát. Ebben úttörő szerepet töltött be Graham és Marvin (2001) *Splintering urbanism* című könyve, amely a széttöredező infrastrukturális hálózatokon keresztül megmutatta, milyen térbeli különbségek és kapcsolódások jelennek meg a globalizálódó városok szövetében. A könyv új megvilágításba helyezte az urbanizációt a városi infrastruktúrákon keresztül, ötvözve egyrészt az új materialista relacionális szemléletet a társadalom és technológia összefonódásán keresztül, másrészt a tér termelésére és a léptékek politikájára érzékeny marxista szemléletet. A könyv nyomán egy új kutatási terület bontakozott ki a városi infrastruktúrák tanulmányozására számos földrajztudós, urbanista, STS kutató és más társadalomtudós munkájának eredményeként, rámutatva az anyagiség és a kultúra, a térbeliség és a politika kérdésköreinek összefonódására (Amin 2014; Fariás–Bender, 2012; Heynen et al. 2006; Larkin 2013; Monstadt 2009). Ez a tanulmány azonban túl szeretne lépni a (globális) város térbeliségén, és különböző földrajzi léptékeken nézi infrastruktúrák és térbeliség összekapcsolódását, beleértve ebbe az infrastruktúrák kiépítésének és az államépítésnek a kapcsolódását (Anderson 2006; Guldi 2012; Mann 2008) vagy éppen a modern háztartás tereinek konstituálását különböző elektronikai berendezéseken keresztül (Nye 1992). Az alább következő esettanulmány célja éppen az, hogy kézzelfoghatóvá tegye a materiális infrastruktúrák milyen változatos módon részei a térbeliségnek.

A fejezet célja, hogy a társadalmi tér elméleteinek fókuszába helyezze a materialitást az infrastruktúrák térbeliségének kérdésén keresztül. Az esettanulmánnyal egyszersmind az kritikai (marxista) és az új materialista relacionális szemléletmódokat is közelebb szeretném hozni egymáshoz. A tanulmány az új materialista relacionális szemléletből felhasználja a társadalmiság és materialitás összefonódásai iránti érzékenységet és az empirikus komplexitás mikroszinten való megragadásának képességét. A poszt- és neomarxista megközelítések ellenben a térbeli egyenlőtlenségek és különbségek, a földrajzi léptékek politikája, valamint gazdaság és politika makrostruktúráiba való beágyazottság irányába terelik a figyelmet. A most következő esettanulmány után a konklúzióban egy olyan elemzési kereten keresztül mutatom be a materiális infrastruktúrák és a térbeliség összekapcsolódásait a hazai

áramellátás történetében, amely egyaránt építkezik új materialista relacionális és marxista gyökerekből (Jessop et al. 2008).

A hazai áramellátás átalakulásainak terei

Az villamos áram termelésének és szolgáltatásának történetét a térbeli viszonyok átalakulásaira fókuszálva mutatom be. Az áramellátás materiális infrastruktúráján keresztül új perspektíva nyílik a hazai társadalom térbeli átalakulásaira. Ennek gerince egy durva korszakolás.²⁸¹ Először a villanyvilágítás megjelenésével átalakuló városi polgári tereket mutatom be a modern Budapest párhuzamos közcélú áramellátó hálózatainak kiépítésén keresztül. Utána a két világháború közötti sikeres és sikertelen kísérleteket mutatom be az integrált regionális hálózatok megteremtésére a villanyáram bővülő ipari és háztartási felhasználásának tükrében. Ezután a szocialista államépítéssel kialakuló országos villamosenergia-rendszert mutatom be az erőműépítéstől az összkomfortos lakásokig. Végül a rendszerváltást követő árampiaci liberalizáció és a jelenlegi „rezsiharc” nyomán fragmentálódó áramellátást mutatom be a kibontakozó energiaforradalom átrendeződéseinek tükrében. A következtetésekben külön kitérek az áramellátás földrajzi helyeinek, területiségének, léptékeinek és hálózatosodásának átalakulásaiba a relacionális és marxista alapokon nyugvó TPSN elméleti keret segítségével (Jessop et al. 2008).

1. Korai áramosítás és városiasodás (1884–1919)

A közvilágítás hálózatainak megjelenése gyökeresen átalakította városi életet, majd a villanymotorok forradalmasították a tömegközlekedést és az ipari termelést. A 19. század utolsó éveiben az áram sporadikusan jelent meg az ország nagyvárosaiban, (Temesvár, 1884) és néhány haladó szellemiségű vidéki gyártelep esetében (Mátészalka, 1888). A modern nagyváros helyeinek a villanylámpák fénye új életet adott. Felpezsdültek a közélet terei mint az esti fényárban úszó bulvárok, a kivilágított kávéházak és színházak. Emellett átalakultak a gazdasági- és a magánélet színhelyei is, mint a csilláros nagypolgári lakások, a késő estig nyitvatartó boltok, és a több műszakban működő üzemek. A modern városiasodás a közműhálózatok kiépítésén keresztül kapott lendületet a dualizmus Magyarországon (Melega 2009).

---

²⁸¹ A tanulmány alapjául szolgáló empirikus anyag nem eredeti kutatás eredménye, hanem a témában született elsősorban technika- és ipartörténeti orientáltságú elsődleges irodalom feldolgozásán alapul (Antal 2004; Kerényi 2006; Németh-Lázár 2005).

A főváros infrastrukturális ellátottsága azonban messze megelőzte a többi települését, számos városban még egyáltalán nem volt villanyhálózat a dualizmus időszakában 1893-ban rögtön két konzorcium nyerte el a székesfővárosi önkormányzat közüzemű áramellátás biztosítására kiírt pályázatát. A Budapesti Általános Villamossági (BÁV) Rt. egyenáramú hálózatot hozott létre, míg a Magyar Villamossági (MV) Rt. váltakozó áramút a Ganz gyár úttörő berendezéseivel. A két áramtelep néhány háztömbre volt a Váci úton (mai ELMŰ központ) és a Berzenczey (ma már Hegedűs Gyula) utcán. Sőt, jellemzően a két hálózat kábele is a város kiemelt utcáinak ellentétes oldalán futottak. A szigetüzemű hálózatok által ellátott utcák finom erezete (1. ábra) szó szerint láthatóvá tette a városon belüli térbeli különbségeket. Az áramellátás alapvetően a jómódú polgárok luxusát jelentette. A lakásállomány 82,4 százalékába (sőt, az uralkodó egyszobás lakások 92,7 százalékába) csupán petróleumvilágítás, esetleg gázlámpa jutott (Sipos 1992). A versenyző közműcégek lényegében mikro földrajzilag differenciálták a fizetőképes polgári réteget. Mindeközben 1887-ban indult el az első villamos a Nagykörúton, 1896-ban átadták a földalattit, két évre rá pedig a villamos-hálózat lényegében teljesen felváltotta a lóvasutakat.

1. ábra

Az MV Rt elosztóhálózata 1895-ben.

Forrás: http://mienkahaz.blog.hu/2013/03/01/a_feny_szuletese_a_vaci_uton

A városi közművek kiépítése összekapcsolódik egy modern szolgáltatásszervező önkormányzatiság megjelenésével (Melega 2009). A Budapest Székesfőváros Elektromos Művei 1911-ben jött létre reagálva a növekvő áramigényre, immár a világításon túl ipari felhasználásra is. A következő években a főváros önkormányzata nem csupán a két áramszolgáltató koncesszióját vásárolta ki, hanem egy modern nagy kapacitású erőmű építéséről is döntött. A lágymányosi téli kikötő melletti helyszínre az infrastrukturális ellátottság miatt esett a választás, a tüzeléshez használt szén biztosítása mind vasúton, mind vízen lehetséges volt. Az 1918-ban átadott korszerű Kelenföldi Erőmű a főváros áramellátásának ékköve lett. Létrejött Budapest harmadik és egyben legkorszerűbb (háromfázisú váltakozó áramú) hálózata, azonban földrajzi kiterjedése továbbra is behatárolt maradt. Az áramellátás a dualizmuskori Magyarországon alapvetően városi-városrészi léptékű volt, látványos területi különbségekkel.

2. Integrációs kísérletek a két világháború között (1919-1945)

Az első világháború után fő célkitűzés a villamosáram-ellátás földrajzi kiterjesztése és a hálózatok integrációja volt, vegyes eredménnyel. Az ország fejlettebb területein – a fővárosban és az Észak-Dunántúlon – létrejött egy integrált regionális hálózat, de a Csonka-Magyarországra kiterjedő ambiciózus léptékugrási kísérlet hamvába holt. A célkitűzés alapja az áramelosztás új modellje volt, amelynek középpontjában a több erőmű által táplált átviteli hálózat állt, szemben a korábbi szigetüzemű elosztóhálózatokkal (Hughes 1983). A termelői oldalon a nagyfeszültségű átviteli hálózat lehetőséget teremt arra, hogy az erőművek által betáplált áram nagy távolságokba is eljusson. A hurkolt hálózatban egy-egy betáplálási pont (erőmű) és a felhasználási pont között több összeköttetés létezik, amely nagyobb üzembiztonságot és kevesebb hálózati veszteséget eredményez. A fogyasztói oldalon az egységes átviteli hálózat különböző igények kielégítésére is alkalmas (a felhasználás módja vagy az áram jellemzői alapján) alállomások segítségével, különálló elosztó hálózatok helyett. Ennek megfelelően az 1920-as évektől már jellemzően bányavállalatok létesítettek erőműveket (Németh–Lázár 2005). Ezek az új centrálék (központi erőművek) már egy tágabb régió településeinek villamosítását célozták szemben a korábbi városi áramtelepekkel. Az átviteli hálózat nem csupán az földrajzi léptékváltásra adott lehetőséget, hanem magának az áramellátás területi mintázatának a megváltoztatására is.

A legismertebb kísérlet a Dunántúl villamosítási terve volt. Verebély László (1923) úttörő tervében nyolc erőmű létrehozását vázolta fel döntően Csonka-Magyarország

szénkészleteinek kiaknázására, elsősorban a Dunántúlon, összekötve mindezt a vasúthálózat villamosításával. A megalakuló Magyar Dunántúli Villamossági Rt. végül csak a bánhidai erőművet építette meg a Tatabánya környéki szénkészletekre az angol Talbot kölcsönből, valamint a Budapest-Győr vasútvonalat villamosította. A Csonka-Magyarország infrastruktúrájának anyagi és területi integrálására vonatkozó ambiciózus tervből csak a legfejlettebb észak-dunántúli régió korlátozott fejlesztése maradt.

A budapesti integrált hálózat megteremtésére irányuló terv ennél több sikerrel járt. A 30 kV-os gerinchálózatot 1930 és 1935 között hozták létre a három erőmű egymással inkompatibilis, különböző árammal és feszültségen működő hálózatának összekapcsolásából öt alállomás segítségével, kiegészítve a BESZKÁRT Révész utcai erőművéből ellátott villamos hálózatával. A budapesti áramellátás a Központi Teherelosztó 1938. évi megalakulásával váltott át az összesen négy centrálé körüli sugaras hálózatról több erőmű által betáplált árammal működő hurkolt üzemmódra (Sitkei 2007). Míg Budapesten és más nagyvárosokban a második világháború idejére 50% fölé kúszott az árammal ellátott lakások aránya (Kerényi 2006), addig a falvak felében egyetlen háztartásban sem volt áram (Németh–Lázár 2005).

Az időszakban már korántsem csak világításra és villamosított közlekedésre használták az áramot. Bővült az árammal működő berendezések köre és a villanymotorok felhasználása. A második ipari forradalom a modern fordista tömegtermelés megjelenését jelentette, amelyben kulcsszerepe volt az üzemek villamosításának, még ha az ország iparosítása meglehetősen alacsony szintű is volt. Mindemellet elérhetővé vált a villamosított háztartás – mindenképp a villamosított konyha – a jómódú rétegek számára a kisméretű villanygépek palettájának szélesedésével és színvonalának növekedésével. Az 1930-as évektől az áramszolgáltatók és villanykészülékek gyártói egyre jobban népszerűsítették az „Elektromos Ház” ideáját (Antal 2009). A háztartások zömében azonban legfeljebb csak villanyvasaló és rádió volt (Burucs 2008; Ispán 2012).

3. Szocialista államépítés és az egész ország villamosítása (1945-1989)

„A kommunizmus – szovjet hatalom plusz az egész ország villamosítása,” állapította meg Lenin (1981). A hazai kommunista hatalomátvétel követte a szovjet mintát: a területileg integrált országos villamosenergia-rendszer megteremtése kulcsszerepet töltött be a szocialista államépítésben az ötéves terveken és az állami konszerneken keresztül. A kiépülő államszocialista apparátus intenzív iparosításba kezdett a „vas és acél országa” zászlaja alatt, különösen az áramosításon keresztül. Azonban legalább annyira a szén és áram országa

valósult meg. 1948-ban a teljes villamosáram-ipar államosításra került az Állami Villamossági Rt. (ÁVIRT) kezében. A következő években megalakult a villamosenergia-rendszer (VER), országosan egy kézbe szervezve a rendszerirányítást, a tervezést-beruházást és az üzemeltetést. Kiépült az eredetileg 100 kV-os országos magasfeszültségű hálózat, amely idővel tovább bővült egészen 400 és 750 kV feszültségre. A kiépülő határkeresztező kapacitásoknak köszönhetően a VER fokozatosan integrálódott a keleti blokk, majd a Szovjetunió átviteli hálózataiba (Kerényi 1997). Mindeközben megépültek az ország alaperőművei, kezdetben a középhegységek lignitvagyonára, később inkább a szovjet import olajra és atompasztillákra. Az erőműépítés jellemzően szocialista mintavárosok fejlesztéséhez társult (pl. Sztálinváros, Paks). Az intenzív iparosítás kezdeti időszakát azonban visszavisszatérő áramkimaradások és lakossági körzetek „spontán” lekapcsolásai jellemezték (Kerényi 2006). A regionális áramszolgáltatók 1951-ben alakulnak meg, a Magyar Villamosművek Tröszt 1963-ban. A szocializmus alatt épült ki az országos villamosipar a maga állami vállalati struktúrájával, kiterjedt oktatási rendszerével, szakszervezeteivel. A Verebélly-terv (1923) léptékugrása az országosan integrált infrastruktúra megteremtésére államszocialista köntösben valósult meg.

A szocialista propagandában az áramellátás mindenkit megillető egyetemleges jussként jelent meg. A falvak gyorsított villamosítása 1963-ra befejeződött. Mindezzel párhuzamosan a városi lakásépítési programokban már „összközműves” otthonok épültek. A kelenföldi erőművet például 1953-tól távfűtésre állították; a főváros áramellátásának ékkövéből az épülő dél-budapesti lakótelepek és ipari üzemek fűtőműve lett. Az egyetemleges hozzáférés ideája állami kötelezettséggé tette a villanyáram biztosítását mindenkinek, egyenlő feltételekkel, városi lakótelepen és tanyán egyaránt (Burucs 2008). Az infrastrukturális hozzáférés kiemelt szerepet játszott a területi integrációban és a földrajzi különbségek mérséklésében.

Az áramosítás tömegesen és gyökeresen átalakította a lakhatás helyeit, legyen szó panellakásokról vagy falusi Kádár-kockákról (Ispán 2012). A Kádár-korszak életszínvonalpolitikájának jegyében pár évtized alatt az otthon részévé váltak a Lehel hűtőgépek, a Hajdu mosógépek és más elektromos berendezések (Burucs 2008). „Harmadmagával él egy lakásban, amelyben hűtőszekrény, mosógép, rádió és televízió is van” – énekelte meg a központi statisztikákat az Átlagember c. számában a P. Mobil zenekar 1981-ben. Mindezek a villanyberendezések a szocialista élet szimbólumaiként jelentek meg a propagandában, mint a modernizáció és a társadalmi átalakulások (beleértve a szocialista nők szerepét a háztartásban) lakmuspapírjai.

4. Liberalizáció és nacionalizáció az energiaforradalom árnyékában (1989-)

A rendszerváltást követő piacositás alaposan átformálta a villamosipart. A fejlett országokhoz hasonlóan a köztulajdonban lévő közmű-monopóliumok modern infrastrukturális ideálja elvesztette alapjait (Graham – Marvin 2001). A Tröszt tevékenységét különálló vállalatokba szervezték 1991-ben, majd ezek döntő részét privatizálták 1995-ben. A regionális áramelosztó cégek és számos erőmű nagyrészt energetikai multicegek kezébe került (Ámon 2008). Az EU-csatlakozást megelőző 2003. évi liberalizáció a versenyt hivatott erősíteni mind az áramtermelők között, mind a feljogosított fogyasztókért. A rendszerirányítás és az átviteli hálózat üzemeltetése azonban megmaradt az állami tulajdonú Magyar Villamos Művek (MVM) leányvállalat Magyar Villamosenergia-ipari Átviteli Rendszerirányító (MAVIR) kezében. A liberalizált energiapiac állami felügyeletét az energia hivatal látja el.

Az áram egyre inkább mint piaci termék jelent meg, még ha a lakossági ügyfeleknek meg is maradt a hatósági árazás. Az iparági vállalatok működésében a mérnöki-tervező szemlélet mellett egyre inkább teret hódított a profitorientált piaci szemlélet és a nyugati menedzsment eszközök. A pénznyelő beruházások helyett a hangsúly inkább a költséghatékony működtetésre helyeződött. A legutóbbi időben azonban az energiaszektor egy politikailag átítatott állami előrenyomulás terepe lett. Az áramellátás „nacionalizálásának” látványos példái a „rezsiharc” és a nemzeti közműszolgáltató favorizálása a hazai tulajdon és az állami gondoskodás jelszava alatt.

Az országos univerzális áramellátási modell a piacositás következtében némileg fragmentálódott. Az áramszolgáltatás hangsúlyosan regionális alapokra helyeződött. A lakossági fogyasztók egyre inkább differenciálódtak mikro földrajzilag is: a hátralékosok, az előrefizetett mérős és lekapcsolt fogyasztók kiszorultak az szolgáltatásból. Ezzel párhuzamosan nőtt a nemzetköziesedés is a növekvő áramimporttal, az árampiaci integrációval és a rendszerirányítói együttműködésekkel. Itt kiemelendő az EU Energia Unió kezdeményezése, amely perspektivikusan egy uniós szinten integrált áramellátási rendszer irányába mutat. Nem csupán az áramellátás országos szintű területi integrációja csökkent, hanem léptékbeli összetettsége is nőtt.

Mindeközben az áramellátás gyökeres átrendeződése zajlik világszinten. Az áramtermelést folyamatosan termelő alaperőművekre és az időnként bekapcsolódó csúcserőművekre alapozó dichotómia felbomlani látszik a megújuló időszakos (intermittens) termelésével, a fejlődő energiatárolási lehetőségekkel, a keresletoldali szabályozás (*demand-side management*)

megjelenésével, valamint a háztartási vagy közösségi szinten saját maguk számára termelő fogyasztók (*prosumer*) feltűnésével. Mindeközben a felhasználói oldalon az információs technológia fejlődésével reálissá válik – legalábbis egy jómódú réteg számára – az okoskűtyükön és az automatizáción keresztül a dolgok internetének (*internet of things*) mindennaposá válása otthon és a munkában, kiegészítve az áramtárolás új módjait megnyitó elektromos autók megjelenésével. Az energiaforradalom egyszerre nyitja meg a decentralizáció lehetőségeit háztartási vagy lakóhelyi szinten és az europaizáció perspektíváját szuperkontinentális hálózatok, nagyszabású technológiai és szervezeti megoldások formájában (Foxon et al. 2013; Verbong–Geels 2010, 2012). Mindezek az áramellátás térbeliségének átrendeződését vetítik előre egy komplexebb és diffúzabb mintázat irányába (Fabók 2015). Az elkövetkező időszak nemzetközi tendenciái a többléptékűség, a kibővülő térbeli kapcsolódások, a fokozódó területi különbségek és az átalakuló elektrifikáció új helyeinek térnyerése irányába mutatnak (Bridge et al. 2013; Graham–Marvin 2001; Hodson–Marvin 2013; Verbong–Geels 2012).

Következtetések

A tanulmány lezárásként egy analitikus szemléletmódon keresztül mutatom be a materiális infrastruktúra és a térbeliség összefonódásait az áramellátás hazai történetén keresztül. A tanulmány többet állít, mint hogy a hazai áramellátás átalakulásai alapvetően térbeli folyamatok. Mindez fordítva is legalább ennyire lényeges: a materiális infrastruktúrák elidegeníthetetlen részei a társadalmi térbeliség szövetében történő átalakulásoknak. A villamosítás története sajátos perspektívát kínál az elmúlt bő száz év hazai térbeli-társadalmi átalakulásaira. Mindezt az alábbiakban a TPSN elemzési keret segítségével mutatom be (Jessop et al. 2008).

A TPSN szókapcsolat angolul a terület (*territory*), a hely (*place*), a lépték (*scale*) és a hálózat (*network*) egymást kiegészítő földrajzi fogalmaiból tevődik össze. Bob Jessop és szerzőtársai (2008) kifejezetten azért fogalmazták meg az elemzési keretet, hogy a társadalmi-térbeli szerveződés formái sokféleségét visszaadják szemben az egy földrajzi dimenzióra leszűkített elemzési keretekkel. A következő bekezdésekben egyenként összefoglalom a hazai áramellátás területiségeinek, helyeinek, léptékeinek és hálózatainak történeti átalakulásait.²⁸²

---

²⁸² A tanulmányban a TPSN keretet kifejezetten módszertanilag használom az áramellátás történetének térbeli viszonyainak gazdagabb bemutatása érdekében (Jessop et al. 2008). A TPSN a négy földrajzi fogalomból egy 4x4-es mátrixot képez, amelynek egyik tengelye a strukturáló alapelv, míg a másik a strukturált mező. A strukturáló alapelv (*structuring principle*) mutatja meg, hogy melyik földrajzi dimenzió hat a másikra, a

Először, a *területi* integráció és differenciálódás dinamikus változásai beleágyazódnak az áramellátás átalakulásaiba. A korai áramosítás időszakában a modernizálódó városokban a közvilágítás és hozzáférés privilégiumának finom hálózatai alakultak ki, ez leglátványosabban Budapest villamosításában látszik. Az első világháborút követően egységesedett hálózatok jöttek létre a fővárosban és az iparosodó körzetekben, azonban a Csonka-Magyarország infrastrukturális integrálására irányuló törekvések sikertelenek maradtak, továbbá a város-vidék különbségek élesedtek. A szocialista államépítés során – a lenini jelszót követve – erőltetett ütemben megalakult az országos villamosenergia-rendszer (VER), beleértve az épülő országos alaperműveket összekötő átviteli hálózatot, a faluvillamosítási programot és az egyetemes hozzáférés elvét. A rendszerváltást követően azonban az áramellátás területi mintázata némileg diffúzabbá vált; jelenleg egyszerre van jelen a nemzetköziesedés, a decentralizáció és a „(re)nacionalizáció” tendenciája.

Másodszor, a földrajzi *helyek* átformálódása nyomon követhető a (köz)világítás bevezetésétől az erőmű-városok kialakulásán át az önvezető e-autókkal behálózott „okos” város víziójáig. A lakóhelyek és a mindennapi élet helyeinek átalakulása azonban leginkább a háztartások villamosításán keresztül látszik. Az áramosítás hajnalán a villanyvilágítás még elsősorban a nyilvános terekhez kötődött, de egyre inkább megjelent a gazdag polgári lakásokban és kúriákban is. A két világháború között a villanykészülékekkel benépesített „elektromos ház” propagálása ellenére is csak lassan jelentek meg a konyhai villanyberendezések a középosztályi lakásokban. A szocializmusban robbanásszerűen elterjedő „összközműves” lakások villanyberendezései a modern szocialista élet részeivé váltak. A jelenleg zajló technológiai átalakulások eredményeként az automatizált „okos otthonok” egyre inkább elérhetővé válnak, legalábbis a jómódúak számára.

Harmadszor, a földrajzi *lépték* változásai talán a legszembetűnőbb dimenziója a hazai villamosításnak (Kerényi 2006, 21.). A villamosítás korai időszakában szigetszerű helyi hálózatok jöttek létre egy-egy városi-kisközösségi villanytelep környezetében. Az 1920-as évektől már több települést felölelő körzeti, majd regionális elosztóhálózatok jöttek létre. A szocializmusban jött létre az országos villamosenergia-rendszer, a nagyteljesítményű alaperművek és a nagyfeszültségű elosztóhálózat gerincén. A jelenlegi nemzetközi árampiaci integráció, különösen az Energia Unió elképzelése, egy további léptékváltás lehetőségét vetíti előre. Azonban helyénvalóbb a többléptékűségről beszélni, jelenleg az europainizáció mellett

---

strukturált mezőre (*structured field*). A jelen tanulmányban azonban az egyszerűség kedvéért csupán a négy dimenzióknak mint strukturált mezők változásait nézem, és nem térek ki a strukturáló alapelvekre.

ugyanúgy kibontakozóban van egy decentralizációs tendencia a háztartási és közösségi termelés előretörésével (Fabók 2015).

Negyedszer, a *hálózati* dimenzió magától értetődő, azonban az áram infrastruktúra hálózatosságának jellege jelentős átalakulásokon ment keresztül. A villamosítás történetében az egy áramtelep köré rendeződő sugaras hálózatokat az első világháborút követően fokozatosan felváltották az összetettebb hurkolt hálózatok, amelyekben már jellemzően több erőmű csatlakozott egymáshoz. Ezzel párhuzamosan a korábban különálló közvilágítási és villamos közlekedési villanyáram-hálózatok összekapcsolásával kialakuló univerzális hálózatokban egyre hangsúlyosabban a villamosáram-rendszer ágyazódott más infrastruktúrákba, kezdetben a villamosított közlekedésbe, újabban pedig már az infokommunikációs hálózatokba. A VER kiépülő infrastruktúrája egy érett iparágat hozott létre összekötve az ország különböző részein lévő erőművek, hivatalok és vállalatok életét. A nemzetköziesedő áramhálózat ugyanakkor először a keleti blokkba, majd az európai árampiaci rendszerbe való integrációt is elősegítette.

Az TPSN elemzési keret jól demonstrálja hogyan alakult át az áramellátás térbelisége négy földrajzi dimenzió tekintetében. Az analitikus módszertan legalább annyira marxista gyökerű, mint amennyire relacionális. A TPSN keret elméleti alapja, a szerzőkhöz kötődő stratégiai-relacionális megközelítés (*strategic-relational approach*) térbeliesítésén nyugszik (Jessop et al. 2008). Az SRA alapvetően a kapitalizmus makroszintű strukturális változásainak fogalmi megragadására jött létre, szorosan kötődve a térbeli és időbeli kiigazítások (*spatio-temporal fix*) marxista koncepciójához (Jessop et al. 2008). Mindemellett a relacionális átjárja a TPSN keretet, amely alapvetően a térbeliséget mint társadalmi-térbeli kapcsolódásokat (*sociospatial relations*) szemléli.

A TPSN szemlélet illeszkedik tehát a kritikai (marxista) és a relacionális szemlélet összeegyeztetésére irányuló törekvésbe, amelyet az infrastruktúrákról szóló elméleti áttekintésben említettem. Az esettanulmány is éppen azt domborította ki, hogy a relacionális (szociotechnikai) és a kritikai (politikai-gazdaságtani) problematikák hogyan kapcsolódnak egymáshoz. Hogyan épülnek például bele a szociomateriális hálózatok a gazdasági-politikai szerveződésekbe (legyen szó a modern városiasodásról vagy államépítésről) vagy az infrastrukturális kapcsolódásokkal milyen földrajzi egyenlőtlenségekhez konstituálódnak. A materiális infrastruktúrák tehát nem csupán a térbeliséget helyezik új megvilágításba, hanem utat is nyitnak a relacionális és kritikai szemléletmódok összeegyeztetése irányába.

Irodalom

- AMIN, A. (2014): Lively Infrastructure. *Theory, Culture & Society*, 7–8., 137–161.
- ÁMON A. (2008): Piacosítás a magyar energiaszektorban. In BODA Zs. – SCHEIRING G. szerk.: *Gazdálkodj okosan! A privatizáció és a közszolgáltatások politikája*. Budapest, Védegylet – Új Mandátum, 112–124.
- ANDERSON, B. (2006): *Imagined communities. Reflections on the origin and spread of nationalism*. London, Verso.
- ANDERSON, B. – TOLIA-KELLY, D. (2004): Matter(s) in social and cultural geography. *Geoforum*, 6, 669–674.
- ANTAL I. (2004): *A magyarországi villamosipar 1918-ig*. PhD értekezés. Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem.
- ANTAL I. (2009): Elektromosság a háztartásban. A villamosított konyha kezdetei. *Budapest*, 8, 22-24.
- APPADURAI, A. (1988): *The social life of things. Commodities in cultural perspective*. Cambridge University Press.
- BARAD, K. (2003): Posthumanist performativity. Toward an understanding of how matter comes to matter. *Signs*, 3, 801–831.
- BENNETT, J. (2009): *Vibrant matter. A political ecology of things*. Durham, NC, Duke University Press.
- BIJKER, W. E. – LAW J. (1992): *Shaping technology/Building society. Studies in socio-technical change*. Cambridge, MA, MIT Press.
- BRENNER, N. (1998): Between fixity and motion. Accumulation, territorial organization and the historical geography of spatial scales. *Environment and planning D: Society and space*, 4, 459–481.
- BRIDGE, G. – BOUZAROVSKI, S. – BRADSHAW, M. – EYRE, N. (2013): Geographies of energy transition. Space, place and the low-carbon economy. *Energy Policy*, 2, 331–340.
- BURUCS K. (2008): Villamosítás a háztartásban, 1945-1990. *História*, 1, 30–35.
- CALLON, M. (2005): Alakuló társadalom. A technika, mint a szociológiai elemzés eszköze. *Replika*, 51–52, 89–105.
- CASTREE, N. (2002): False antitheses? Marxism, nature and actor-networks. *Antipode*, 1, 111–146.
- CLARK, N. – MASSEY, D. – SARRE, P. szerk.: (2008): *Material geographies. A world in the making*. London, Sage.
- CZIRFUSZ M. – JELINEK Cs. – BERKI M. (2018): Marxista nézetek térről és térbeliségről. In FARAGÓ L. szerk.: *Kortárs térelméletek kelet-közép-európai kontextusban*. Budapest – Pécs, Dialóg Campus. **OLDALAK**

- FABÓK M. (2015): Az áramellátás nagy átrendeződése és a területpolitika kihívásai. *Tér és Társadalom*, 4, 91–96.
- FABÓK M. – BERKI M. (2018): Új materialista relacionális térelméletek. A reprezentáción túl, szövevények hálójában. In FARAGÓ L. szerk.: *Kortárs térelméletek kelet-közép-európai kontextusban*. Budapest – Pécs, Dialóg Campus. [Oldalak](#)
- FARIÁS, I. – BENDER, T. (2012): *Urban assemblages: How Actor-Network Theory changes urban studies*. Abingdon, Routledge.
- FOXON, T.J. – HAMMOND, G.P. – LEACH, M.A. – PEARSON, P.J.G. szerk. (2013) Special Section: Transition Pathways to a Low Carbon Economy. *Energy Policy*, 1–840.
- GRAHAM, S. – MARVIN, S. (2001): *Splintering urbanism. Networked infrastructures, technological mobilities and the urban condition*. London, Taylor & Francis.
- GULDI, J. (2012): *Roads to power. Britain invents the infrastructure state*. Cambridge, MA, Harvard University Press.
- HARVEY, D. (2006): A tér-idő sűrűsödés és a posztmodern állapot. *Café Babel*, 52, 91–104.
- HARVEY, D. (2009): Az „új” imperializmus. Felhalmozás kisemmizés által. *Fordulat*, 7, 78–106.
- HARVEY, D. (2013): Az urbanizációs folyamat a kapitalizmusban. Egy elemzési keret. In JELINEK CS. – BODNÁR J. – CZIRFUSZ M. – GYIMESI Z. (szerk): *Kritikai városkutatás*. Budapest, L’Harmattan, 55–89.
- HETHERINGTON, K. (1997): In place of geometry. The materiality of place. *The Sociological Review*, S1, 183–199.
- HEYDEN, N. C. – KAIKA, M. – SWYNGEDOUW, E. (2006): *In the nature of cities. Urban political ecology and the politics of urban metabolism*. London – New York, Routledge.
- HINCHLIFFE, S. (1996): Technology, power, and space — the means and ends of geographies of technology. *Environment and Planning D: Society and Space*, 6, 659–682.
- HODSON, M. – MARVIN, S. (2013): *Low carbon nation. Urban and regional transition to green capitalism*. London, Earthscan.
- HUGHES, T. P. (1983): *Networks of power. Electrification in Western society, 1880-1930*. Baltimore, MD, Johns Hopkins University Press.
- HUGHES, T. P. (1986): The seamless web. Technology, science, etcetera, etcetera. *Social studies of science*, 2, 281–292.
- HUGHES, T. P. (1987): The evolution of large technological systems. In BIJKER, W. E. – HUGHES, T. P. – PINCH., T. szerk.: *The social construction of technological systems: New directions in the sociology and history of technology*. Cambridge, MA – London, MIT Press, 51–82.
- ISPÁN Á. L. (2012): Faluvillamosítás Magyarországon 1945 után. *Múltunk*, 2, 123–149.

- JESSOP, B. (2006): Spatial fixes, temporal fixes and spatio-temporal fixes. In CASTREE, N. – GREGORY, D. szerk.: *David Harvey. A critical reader*. Oxford, Blackwell, 142–166.
- JESSOP, B. – BRENNER, N. – JONES, M. (2008): Theorizing sociospatial relations. *Environment and Planning D: Society and Space*, 3, 389–401.
- KERÉNYI A. Ö. (1997): A magyarországi közcélú villamosenergia-szolgáltatás története. *Iskolakultúra*, 5.
- KERÉNYI A. Ö. (2006): *A magyar villamosenergia-ipar története 1888-2005*. Budapest, MVM Zrt..
- KIRÁLY G. (2005): Hovatovább STS? Fejtegetések az értelmezési flexibilitás, a hiányzó tömeg, a kiborg és a demokrácia kapcsán. *Replika*, 51–52, 25–56.
- KIRÁLY G. (2008): Játék határok nélkül? Technika es társadalom. In NÉMEDI D. szerk.: *Modern szociológiai paradigmák*. Budapest, Napvilág, 519–571.
- LARKIN, B. (2013): The Politics and Poetics of Infrastructure. *Annual Review of Anthropology*, 1, 327–343.
- LATOUR, B. (1987): *Science in action. How to follow scientists and engineers through society*. Cambridge, MA, Harvard University Press.
- LATOUR, B. (1990): Drawing things together. In LYNCH, M. – WOOLGAR, S. szerk.: *Representation in scientific practice*. Cambridge, MA, MIT Press, 19–68.
- LATOUR, B. (1999): *Sohasem voltunk modernek*. Budapest, Osiris-Gond.
- LATOUR, B. (2005): *Reassembling the social: An introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford University Press.
- LAW, J. (2002): Objects and spaces. *Theory, Culture & Society*, 5–6, 91–105.
- LAW, J. (2009): Actor Network Theory and material semiotics. In TURNER, B. S. szerk.: *The new Blackwell companion to social theory*. Malden, MA – Oxford, Wiley-Blackwell, 141–158.
- LAW, J. – HETHERINGTON, K. (2000): Materialities, spatialities, globalities. *Knowledge, space, economy*, 34–49.
- LENIN, V.I. (1981): Az Összoroszországi Központi Végrehajtó Bizottságnak és a Népbiztosok Tanácsának beszámolója a kül- és belpolitikáról. Beszéd a A VIII. szovjetkongresszuson, 1920. december 2. In *V.I. Lenin összes művei, 42. kötet*. Budapest, Kossuth, 124–154.
- MACKENZIE, D.A. (1993): *Inventing accuracy. A historical sociology of nuclear missile guidance*. Cambridge, MA, MIT Press.
- MANN, M. (2008): Infrastructural power revisited. *Studies in Comparative International Development (SCID)*, 3, 355–365.
- MAYNTZ, R. – HUGHES T.P. (1988) *The development of large technical systems*. Frankfurt am Main – Westview, Boulder, CO, Campus.

- MELEGA M. (2009): *A modern város születése. Szombathely infrastrukturális fejlődése a dualizmus korában, a hazai és nemzetközi tendenciák tükrében*. PhD értekezés. Pécsi Tudományegyetem.
- MONSTADT, J. (2009): Conceptualizing the political ecology of urban infrastructures. Insights from technology and urban studies. *Environment and planning A*, 8, 1924–1942.
- NÉMETH K., LÁZÁR B. (2005): *Az államosítás előtt működött villamosenergia-ipari és áramszolgáltató vállalatok repertórium*a. A Magyar Országos Levéltár segédletei 16., Budapest, MOL.
- NYE, D. E. (1992): *Electrifying America. Social meanings of a new technology, 1880-1940*. Cambridge, MA, MIT Press.
- PINCH, T. J. – BIJKER, W. E. (2005): Tények és termékek társadalmi konstrukciója, avagy hogyan segítheti egymást a tudomány szociológiája és a technika szociológiája. *Replika*, 51–52, 57–87.
- SIPOS A. (1992): Villany a köztereken és a lakásban. *História*, 2, 22–24.
- SITKEI G. (2007): *Az elektrotechnika magyar alkotásai*. Budapest, Magyar Elektrotechnikai Egyesület.
- STAR, S. L. (1999): The ethnography of infrastructure. *American behavioral scientist*, 3, 377–391.
- STAR, S. L. – BOWKER, G. C. (2006): How to infrastructure. In LIEVROUW, L. A. – LIVINGSTONE, S. M. szerk.: *Handbook of new media. Social shaping and social consequences of ICTs*. London, SAGE, 230–245.
- SWYNGEDOUW, E. (1999): Modernity and hybridity. Nature, regeneracionismo, and the production of the Spanish waterscape, 1890–1930. *Annals of the Association of American Geographers*, 3, 443–465.
- THRIFT, N. (1996): *Spatial formations*. London – Thousand Oaks, CA – Újdelhi, SAGE.
- VERBONG, G. P. J. – GEELS F. W. (2010): Exploring sustainability transitions in the electricity sector with socio-technical pathways. *Technological Forecasting and Social Change*, 8, 1214–1221.
- VERBONG, G. P. J. – GEELS F. W. (2012): Future electricity systems. Visions, scenarios and transition pathways. In VERBONG, G. – LOORBACH, D. szerk.: *Governing the Energy Transition. Reality, Illusion or Necessity*. New York, NY, Routledge, 203–219.
- VEREBÉLY L. (1923): *Energiagazdaságunk villamosítása különös tekintettel a szénkérdésre*. Budapest, Szénipari Szövetség.
- WHATMORE, S. (2002): *Hybrid geographies. Natures, cultures, spaces*. London, SAGE.

Szerzőink

Berger Viktor PhD, egyetemi adjunktus, PTE Bölcsészettudományi Kar Szociológia Tanszék; tudományos munkatárs, PTE Szentágotthai János Kutatóközpont; berger.viktor@pte.hu

Berki Márton PhD, egyetemi adjunktus, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék; berkimarton@yahoo.com

Czirfusz Márton PhD, tudományos munkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; czirfusz@rkk.hu.

Dusek Tamás PhD, tanszékvezető egyetemi tanár, Széchenyi István Egyetem, Gazdasági Elemzések Tanszék; dusekt@sze.hu

Egyed Ildikó, PhD; tudományos munkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; egyed@rkk.hu

Fabók Márton PhD, tudományos munkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; energiapolitikai szakértő, Energiaklub Szakpolitikai Intézet és Módszertani Központ; marton.fabok@gmail.com

Faragó László PhD, DSc., egyetemi tanár, Széchenyi István Egyetem; tudományos tanácsadó, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; farago@rkk.hu.

Ginelli Zoltán doktorandusz, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék, Földtudományi Doktori Iskola;

Jelinek Csaba, tudományos munkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; jelinek@rkk.hu

Lendvay Márton PhD, Associate Lecturer, Aberystwyth University; mal59@aber.ac.uk

Sági Mirjam doktorandusz, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék, Földtudományi Doktori Iskola; mirjam.sagi@gmail.com

Tagai Gergely PhD, tudományos munkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; tagai@rkk.hu

Timár Judit CSc, tudományos főmunkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; timarj@rkk.hu

Tolnai Gábor tanársegéd, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék; gntolnai@caesar.elte.hu

Varaga Attila PhD, DSc., intézetvezető egyetemi tanár, Pécsi Tudományegyetem Közgazdaság-tudományi kar, Közgazdaságtan és Ökonometria Intézet. vargaa@ktk.pte.hu

Varró Krisztina PhD, adjunktus, Utrechti Egyetem, Földtudományi Kar, Társadalomföldrajzi és Területi Tervezési Tanszék; k.varro@uu.nl